

OSIYO XALQARO
UNIVERSITETI

OSIYO XALQARO UNIVERSITETI AXBOROTNOMASI

Ilmiy-nazariy va metodik jurnal

Научно-теоретический и методический журнал

Scientific theoretical and methodical journal

2025, №12

ISSN

ISSN 3030-3796 e

ISSN 3060-4915 p

EDITION 12

<https://scientificjournal.uz/>

**Osiyo Xalqaro
Universiteti**

“OSIYO XALQARO UNIVERSITETI AXBOROTNOMASI”

Ilmiy-nazariy va metodik jurnal

2025-yil, 12-son

Jurnal 2024-yildan chiqa boshlangan

“KAMOLOT” nashriyoti

BUXORO – 2025

Muassis: OSIYO XALQARO UNIVERSITETI

Jurnal O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Administratsiyasi
huzuridagi axborot va ommaviy kommunikatsiyalar agentligi tomonidan
2024-yil 04-aprel №25-0649-sonli guvohnoma bilan ro'yxatga olingan.

Bosh muharrir:

Elov Ziyodullo Sattorovich, Psixologiya fanlari doktori (DSc), dotsent.

Jamoatchilik kengashi raisi:

Dexkanov Suxrob Sobirovich, Osiyo xalqaro universiteti rektori

Mas'ul kotib:

Sattorov Mirshod Erkinovich

Psixologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD)

Jurnal 2024-yilda tashkil etilgan, 1 oyda bir marta o'zbek, rus va ingliz
tillarida nashr etiladi.

Tahririyat manzili: 200100, O'zbekiston Respublikasi,

Buxoro shahri Namozgoh ko'chasi 24-uy,

E-mail: sjkamolot@gmail.com

Jurnal sayti: <https://scientificjournal.uz/>

ISSN 3030-3796 e

ISSN 3060-4915 p

1936

Maqolada keltirilgan faktlarning to'g'riligi uchun muallif mas'uldir.

MUNDARIJA:

03.00.00 – BIOLOGIYA FANLARI		
1	Shukurova Shoxina Tuyg'unovna FACTORS CONTRIBUTING TO THE BACTERIOACIDITY OF MUCOUS LAYERS	7
2	Mangliyeva Marjona Rashid qizi DORIVOR GULXAYRI (MATRICARIA CHAMOMILLA L.) NING FARMAKOLOGIK XUSUSIYATLARI VA TIBBIYOTDAGI AHAMIYATI	18
3	Amonova Gulshan Rustam qizi. THE EFFECTS OF MILK THISTLE (SILYBUM MARIANUM), CHAMOMILE, AND PLANTAGO ON LIVER FUNCTION.	25
4	Roziqova Dilbar Abdurazzoqovna SPIRULINA KO'K YASHIL SUVO'TI VA UNING INSON ORGANIZMIGA FOYDALI XUSUSIYATI	31
10.00.00 – FILOLOGIYA FANLARI		
5	Samiyeva Surayyo Oripovna. O'ZBEK VA TOJIK TILLARIDA EVFEMALARNING YONDOSH HODISALARGA MUNOSABATI	36
13.00.00 – PEDAGOGIKA FANLARI		
6	Olimov Temir Hasanovich BO'LAJAK TADQIQOTCHILARDA TA'LIMNI TASHKIL QILISH SHAKLLARI HAQIDA TUSHUNCHALARNI SHAKLLANTIRISH	42
7	Самиев Асроридин Сайфидинович АЁЛ МАЪНАВИЙ КАМОЛОТИДА ДИН МУҲИМ ОМИЛ СИФАТИДА	54
8	Abdullayev Shuxrat Djumaturdiyevich SAMBO KURASHIDA SPORT MASHGULOTIARINING MAZMUNI	62
9	Islomova Mehriniso Mirzoyevna INTERFAOL TA'LIM METODLARI ORQALI REFLEKTIV FAOLIYATNI RIVOJLANTIRISH METODIKASI	68
10	Azimova Zebiniso Nasillo qizi INKLYUZIV TA'LIM KURSINING PREDMETI, MAQSADI VA VAZIFALARI.	76
11	Amrilloev Akbar Azamat o'g'li FARMATSEVTIK KIMYO FANI LABORATORIYA MASHG'ULOTLARINI NOAN'ANAVIY O'TKAZISH METODLARI	82
12	Mahmudova Mexriniso Ergashevna TARKIBIDA VITAMINLAR BO'LGAN DORIVOR O'SIMLIKLAR VA MAHSULOTLAR MAVZUSINI O'QITISHDA NOAN'ANAVIY METODLARNI QO'LLASH	88
13	Rashitova Shahnoza Shuhrat qizi O'QUV-TARBIYA JARAYONINI BOSHQARISHDA PEDAGOGIK MAHORAT.	95
14	Shukurova Madina O'ktam qizi BO'LAJAK O'QITUVCHILARDA PEDAGOGIK MAHORAT VA UNDAN FOYDALANISH KO'NIKMALARINI RIVOJLANTIRISH USULLARI	103

15	Bahodirova Sabina Baxtiyor qizi SYMBOL, MYTH, AND RITUAL POETICS IN TWENTIETH-CENTURY POETIC DRAMA THE EXPERIENCE OF YEATS AND ELIOT	111
16	Habibova Mohinur Abdurahmonovna TALABA QIZLARNING SOMATIK SALOMATLIGINI SOG'LOMLASHTIRUVCHI GIMNASTIKA MASHQLARI ORQALI KORREKSIYALASHNING PEDAGOGIK ASOSLARI	117
17	Juraqulova Muyassar Abdurahmon qizi 14-16 YOSHDAGI KURASHCHILARDA CORE MASHG'ULOTLARINING Y-MUVOZANAT SAMARADORLIGIGA TA'SIRI	123
18	Husniddinova Gulbadanbegim Rustam qizi INTEGRATING ONLINE ESL PLATFORMS INTO CONTEXT-BASED ENGLISH LANGUAGE TEACHING	130
19	Saidova Mahbuba Ayubovna O'ZBEKISTON OLIY TA'LIMIDA GIMNASTIKA FANINING BUGUNGI HOLATI VA RIVOJLANISH ISTIQBOLLARI	137
20	Исмоилов Хусниддин Нуриддин угли СОВЕРШЕНСТВОВАНИЕ ОСНОВНЫХ ФИЗИЧЕСКИХ КАЧЕСТВ С ИСПОЛЬЗОВАНИЕМ СРЕДСТВ ЛЁГКОЙ АТЛЕТИКИ	114
19.00.06 – PSIXOLOGIYA FANLARI		
	Elov Ziyodullo Sattorovich	
21	TERGOV JARAYONIDA SUD PSIXOLOGINING PSIXOLOGIK IMKONIYATLARI	150
22	Нишанов Сарвар Юлдибаевич ЛОЖЬ КАК СОЦИАЛЬНО-ПСИХОЛОГИЧЕСКИЙ ФЕНОМЕН: ГЕНЕЗИС И ФУНКЦИИ В ПРОЦЕССЕ СОЦИАЛИЗАЦИИ ЛИЧНОСТИ	158
23	Shonazarov Asror Maxmaisoyevich KICHIK SANOAT ZONALAR, TEXNOPARK VA KLASSTERLAR FAOLIYATINI ZAMONAVIY YONDASHUVLAR ASOSIDA BOSHQARISHNING IJTIMOY-PSIXOLOGIK JIHATLARI	164
24	Avezov Olmos Ravshanovich STRESSNI BOSHQARISH JARAYONIDA SHAXSIY RESURSLARDAN FOYDALANISH	177
25	Olimov Laziz Yarashovich SUD VA TERGOV JARAYONIDA PSIXOLOG KOMPETENTLIGINI TAKOMILLASHTIRISH	182
26	Narziyeva Shaxnoza Rustamjon qizi DEVIANT XULQ-ATVORNING XUSUSIYATLARI (IJOBIY VA SALBIY SHAKLLARI)	202
27	Muxlisov Sodiqjon Sayidjonovich INTEGRATION YONDASHUV SHAROITIDA IJTIMOY- PSIXOLOGIK MUHITNING O'QUV SAMARADORLIGIGA TA'SIRI	208
28	Zaripova Zilola Erkin qizi DEVIANT XULQLI SHAXSLARNI IJTIMOYILASHUVGA YO'NALTIRISHDA PSIXOLOGIK OMILLAR	216
29	Qayimova Maftuna Tursunovna EMOTSIONAL INTELLEKT TUSHUNCHASINING MAZMUN- MOHIYATI VA RIVOJLANISH BOSQICHLARI	226

30	Turdiyev Zafar Erkinovich MAHKUM SHAXSINING PSIXOLOGIK TUZILMASI VA UNING SHAKLLANISHIGA OID NAZARIY YONDASHUVLAR HAMDA KONSEPTUAL TAHLILLAR	235
31	Usmonov Farrux Furqatovich ICHKI ISHLAR ORGANLARI XODIMLARI KASBIY FAOLIYATIDA PSIXOLOGIK KOMPETENSIYALARNI RIVOJLANTIRISHNING ILMIY-AMALIY ASOSLARI	224
32	Ergashev Doniyor Muhammadjon o'g'li HARBIYLASHTIRILGAN O'RTA TA'LIM SHAROITIDA O'QUVCHILARDA REZILENTLIKNI RIVOJLANTIRISH VA UNING O'ZINI-O'ZI RIVOJLANTIRISH JARAYONIDAGI PSIXOLOGIK AHAMIYATI	251
33	Tojiyeva Nilufar Tohirjon qizi SUD PSIXOLOG EKSPERTI KASBIGA TAYYORGARLIGINING IJTIMOIIY-PSIXOLOGIK DETERMINANTLARI	258
34	Miraliyev Shahzod Jahongir o'g'li MAHALLA TIZIMIDA YOSH OILALARDAGI NIZOLARNI OLDINI OLISHNING PSIXOLOGIK MEKANIZMLARI	365
35	Sadilloev Odiljon Oripovich O'SPIRINLARNING SUITSIDAL XULQINI BELGILOVCHI IJTIMOIIY-PSIXOLOGIK DETERMINANTLAR	271
36	Berdiyeva Rahima Shakarboyevna KASBIY STRESSNI BOSHQARISHDA PROFILAKTIKA INSPEKTORLARINING PSIXOLOGIK TAYYORGARLIGI	279
37	Qodirov Jahongir Neymat o'g'li OTA-ONASIZ ULG'AYAYOTGAN O'SMIRLARNING EMOTSIONAL BARQARORLIGIGA TA'SIR ETUVCHI IJTIMOIIY-PSIXOLOGIK OMILLAR	286
38	Xamidov Mansurjon Abduxalilovich YOSHLAR ONGIDA KORRUPSIYAGA NISBATAN BARQAROR AXLOQIY QARASHLARNI SHAKLLANTIRISHNING PSIXOLOGIK OMILLARI	294
39	Allakov Ilhom Oqmurodovich AXBOROT ISTE'MOLI MADANIYATI O'SMIRLAR XATTI-HARAKATLARI RIVOJIGA KO'RSATADIGAN IJTIMOIIY-PSIXOLOGIK TA'SIR OMILLARINI O'RGANISH	303
40	G'ulomova Mastura Mahmudovna BOLADA DEVIANT XULQ SHAKLLANISHINING PSIXOLOGIK XUSUSIYATLARI	310
41	Saitova Komila G'ulom qizi BOSHLANG'ICH SINF O'QUVCHILARIDA INTELLEKT SHAKLLANISHINING PSIXOLOGIK DETERMINANTLARI	316
42	Sayfiyeva Rayhon Toxir qizi OILAVIY NIZOLARNING BOLALARNING RUHIY HOLATIGA TA'SIRI	322
43	Fayzullayeva Asal Aziz qizi OILADA O'SMIRLARNING ETNOPSIXOLOGIK XUSUSIYATLARI RIVOJLANISHINING PSIXOLOGIK OMILLARI	329
44	Omonova Charos G'afur qizi MAKTABGACHA TA'LIM TASHKILOTLARI DIREKTORLARINING IJTIMOIIY-PSIXOLOGIK XUSUSIYATLARINI TAKOMILLASHTIRISH	335

45	Orifjonova Lobar Azamat qizi O'QITUVCHILARNING PEDAGOGIK MAHORATINI SHAKLLANTIRISHNING IJTIMOIIY-PSIXOLOGIK XUSUSIYATLARI	344
46	Abdujabborov Diyorbek Sherali o'g'li MAKTAB O'QUVCHILARI O'RTASIDA EKOLOGIK MADANIYATNI TARKIB TOPTIRISHNING IJTIMOIIY-PSIXOLOGIK XUSUSIYATLARI	352
47	Malikova Mavluda Abdusalomovna MAHALLA BOSHQARUV TIZIMINI TAKOMILLASHTIRISHNING IJTIMOIIY-PSIXOLOGIK JIHATLARI	361
48	Yaylovova Dilhayo Shahriyorovna JINOYAT SODIR ETISHGA MOYIL O'SMIRLARNI O'RGANISHNING PSIXOLOGIK XUSUSIYATLARI	369
49	Maxmudova Mahfuza Istam qizi MAKTAB TIZIMIDA PSIXOLOGIK XIZMAT KO'RSATISH USULLARINI TAKOMILLASHTIRISHNING XUSUSIYATLARI	374
50	Maxmudov Ubaydullo Abdumalik o'g'li O'SMIRLARDA JINOIY XULQ MOTIVLARINI SHAKLLANISHNING IJTIMOIIY-PSIXOLOGIK XUSUSIYATLARI	382
60	Eshov Erkin Sattorovich TALABALAR ORASIDA TEST VA IMTIHON STRESSINI BOSHQARISH STRATEGIYALARI	392
61	Usmonova Gavharshodbegim Toyir qizi JAMOAVIY ISH ORQALI O'QUVCHILARDA SHAXSIY SIFATLAR RIVOJLANISHNING PSIXOLOGIK PEDAGOGIK XUSUSIYATLARI	397
62	Baratov Xumoyin Sharipovich JISMONIY TARBIYA O'QITUVCHILARIDA KASBIY KOMPETENTLIKNI TAKOMILLASHTIRISHNING INNOVATSION PEDAGOGIK VA PSIXOLOGIK ASOSLARI	402
63	Ahmadov Shohruh Rahmatullo o'g'li O'SMIRLAR RUHIY BARQARORLIGINI TA'MINLASHDA OILAVIY NIZOLARNI PROFILAKTIKA QILISHNING IJTIMOIIY OMILLARI	410
64	Yarashov Azizbek Lazizovich SUD PSIXOLOG EKSPERTI IJTIMOIIY-PSIXOLOGIK KOMPETENTLIGINING NAMOYON BO'LISHI	414

FACTORS CONTRIBUTING TO THE BACTERIOACIDITY OF MUCOUS LAYERS

Shukurova Shoxina Tuyg'unovna

Teacher of the "General Sciences" department of the Asia International University

Annatation.

INTRODUCTION: Humoral and cellular factors. Pathogenic bacteria that have overcome the first line of defense of the body are exposed to the second line of defense of the body. Most forms of these factors are inducible and are found inactive in the mucous membranes. Activation of these substances is carried out by mediators. The most important of these factors are complement and polymorphonuclear leukocytes. Their effect is complemented by other biologically active substances. The basis of the protective functions of tissues is the "inflammatory" reaction. The inflammatory reaction is a set of protective and adaptive reactions of the body that occur as a result of damage to the tissues of the body. As a result of this reaction, the body can completely repair the injury or it can be defective. Inflammation can be acute and chronic. In acute inflammation, redness, swelling, pain, and temperature increase occur.

THE GOAL: In this article, the nonspecific resistance of the organism includes phagocytes. Phagocytes are cells that have the ability to attach, engulf and digest foreign pathogenic organisms. The participation of phagocyte cells in the protection of the body was first noted by I.I. Mechnikov in 1883. Phagocyte cells include cells of the myelopoietic series (neutrophils, eosinophils, basophils) and the macrophage-monocyte cell system (monocytes, tissue macrophages). The first group of phagocytes are polymorphic nuclei with granules in the cytoplasm, in other words, polymorphic leukocytes or granulocytes. It is described that mononuclear phagocytes participate in the protection of the body in various ways.

MATERIALS AND METHODS. This article describes the activation of complement in the body in two ways

1. Classical method
2. Alternative methods and the description of scientists and the methods used in chemistry.
 1. Activation - the metabolic process in the phagocyte cell is significantly accelerated. (in most cases, the peptose phosphate pathway is used).
 2. Chemotaxis - chemotaxis reactions often enhance signals that activate phagocytes.
 3. Adhesion - for the successful ingestion of a pathogenic agent, it must adhere (attach itself). Internet sources were used.

CONCLUSION: An antigenic determinant that provides its specificity, has the ability to provoke an immune response, can bind to antibodies or lymphocyte receptors. Monoclonal antibodies can bind to antigenic determinants specific for them. Each MA can bind to one antigenic determinant, and polyclonal antibodies can bind to several Ag determinants. Antigens are divided into completely valuable antigens, that is, antigens that have the ability to provoke

an immune response, and completely useless antigens. Completely useless Ag molecules cannot provoke an immune response, they are called haptens.

Keywords. Surfactant, eosinophils, monocytes, histamine, adhesion, chemotaxis, activation, NADPH, oxyphase, cytochrome.

ФАКТОРЫ, СПОСОБСТВУЮЩИЕ БАКТЕРИОКИСЛОТНОСТИ СЛИЗИСТЫХ СЛОЕВ

Шукурова Шохина Туйгуновна

Преподаватель кафедры «Общие науки»

Азиатского международного университета

Аннотация:

ВВЕДЕНИЕ. Гуморальные и клеточные факторы. Патогенные бактерии, преодолевшие первую линию защиты организма, подвергаются воздействию второй линии защиты организма. Большинство форм этих факторов являются индуцируемыми и обнаруживаются в неактивном состоянии в слизистых оболочках. Активация этих веществ осуществляется медлаперами. Наиболее важными из этих факторов являются комплемент и полиморфноядерные лейкоциты. Их действие дополняется другими биологически активными веществами. Основой защитных функций тканей является «воспалительная» реакция. Воспалительная реакция — это совокупность защитных и адаптивных реакций организма, возникающих в результате повреждения тканей. В результате этой реакции организм может полностью восстановить рану или получить дефект. Воспаление может быть острым и хроническим. При остром воспалении наблюдаются покраснение, отек, боль и повышение температуры.

ЦЕЛЬ: В данной статье неспецифическая резистентность организма включает фагоциты. Фагоциты — это клетки, обладающие способностью прикрепляться, поглощать и переваривать чужеродные патогенные организмы. Участие фагоцитов в защите организма впервые отметил И.И. Мечников в 1883 году. К фагоцитам относятся клетки миелопоэтического ряда (нейтрофилы, эозинофилы, базофилы) и макрофагально-мужскоклеточной системы (моноциты, тканевые макрофаги). Первая группа фагоцитов — это полиморфные ядра с гранулами в цитоплазме, то есть полиморфные лейкоциты или гранулоциты. Описано, что мононуклеарные фагоциты участвуют в защите организма различными способами.

МАТЕРИАЛЫ И МЕТОДЫ: В данной статье описывается активация комплемента в организме двумя способами:

1. Классическим методом;
2. Альтернативными методами и определение ученых и методов, используемых в химии. Материалы и методы. 1. Активация — метаболический процесс в фагоцитарной клетке значительно ускоряется (в большинстве случаев используется пептозофосфатный путь).
2. Хемотаксис — реакции хемотаксиса часто усиливают сигналы, активирующие фагоциты.
3. Адгезия — патоген должен прикрепиться (самоприкрепиться), чтобы быть успешно поглощенным. Источники из интернета.

ВЫВОД: Антигенный детерминант, обеспечивающий специфичность антигена, обладает способностью вызывать иммунный ответ, может связываться с антителами или рецепторами лимфоцитов. Моноклональные антитела могут связываться со специфическими для них антигенными детерминантами. Каждый моноклональный антитело может связываться с одним антигенным детерминантом, а поликлональные антитела — с несколькими антигенными детерминантами. Антигены делятся на

полностью ценные антигены, то есть способные вызывать иммунный ответ, и полностью бесполезные антигены. Полностью бесполезные молекулы антигена не могут вызывать иммунный ответ, они называются гаптенами.

Ключевые слова: поверхностно-активное вещество, эозинофилы, моноциты, гистамин, адгезия, хемотаксис, активация, НАДФН, оксифаза, цитохром.

The body's non-specific resistance includes phagocytes. Phagocytes are cells that have the ability to attach to, engulf, and digest foreign pathogenic organisms. The participation of phagocyte cells in the body's defense was first discovered by I.I. Mechnikov in 1883. Phagocyte cells include cells of the myelopoietic series (neutrophils, eosinophils, basophils) and the macrophage-monocyte cell system (monocytes, tissue macrophages). The first group of phagocytes are polymorphic nuclei with granules in their cytoplasm, in other words, polymorphic leukocytes or granulocytes. Mononuclear phagocytes participate in the body's defense in various ways.

1. Mucous fluid - all mucous membranes are composed of a gel-like immoprotein, and can suspend or trap various objects, including bacteria. The fluid is hydrophilic, and may contain lysozyme and peroxidases of bacteriocyte properties.

2. The release of fluid also serves a protective function, as some epithelial cells sag to one side, expelling bacteria that have become trapped within them. (phlegm from the lungs).

3. Surfactant - in the lower parts of the lungs, where mucous fluid is not present, the epithelial layer is covered with surfactant, a substance with surface-active properties. This substance has a bactericidal effect on many bacteria.

4. The protrusion of cells onto the surface of epithelial cells. Lymphoid cells are seen to migrate to the surface of the single-layered epithelial cells in the gastrointestinal system, and macrophages are seen to migrate to the epithelial cells of the lung alveoli.

5. Secretory IgA is always present on the surface of mucous membranes. This factor also falls into the first protection zone.

Many mediators are produced during the inflammatory reaction.

1. Histamine is the main mediator that dilates blood vessels and increases their permeability. Neuropeptides are secreted. Histamine, released by mast cells, activates IgE-type reactions and anaphylatoxins (S_{4a} and S_{5a} in complement). These substances attract mononuclear phagocytes to the site of inflammation. In addition, as a result of increased vascular permeability during inflammation, other mediators are produced, including kinins, leukoperine, prothrombin, acute phase proteins, and cytotoxins.

2. The complement system is a complex of proteins in the blood serum, which, together with their receptors and complements, are found on the surface of some cells. The complement system consists of at least 26 protein components and is involved in the inflammatory process. With the participation of macrophages and complement, it participates in the blood clotting process. Contaminant bacteria are activated in the form of a capsule under the influence of viruses and turn into factors that dissolve the cell membrane. This factor can cause bacteria to become latent. In the physiological norm, complement and its factors are in a passive state. Complement activation is affected by bacteria and viruses that enter the body. Complement is activated in the body in two ways.

1. Classical method

2. Alternative method

In the classical method, complement activation necessarily involves nonantigen and antibody (AG+AT). This activation is part of the body's special defense. Antibodies produced against a pathogenic agent that has entered the body bind to the antigen and activate the first fraction of Complement in the classical way. The complement of fractions is denoted by the Latin letter "S", and the fractions are denoted by Arabic numerals. The activated fractions of

(S, S₂S₉) components are denoted by lowercase Latin letters. (S₁D, Szv and x.). The activated component is marked with a cross (S₁d), the inactivated component is marked with the letter I (ISzv). In classical complement activation, the antigen-antibody complex formed by specific binding activates complement in a cascade. This activation of complement is referred to as the classical pathway, but this pathway evolved much earlier in mammals than the classical pathway and is one of the most ancient defense mechanisms of the body. In most cases, gr (-) bacteria enter the body. This is caused by alternative complement activation, a faster pathway for bacteria. The main function of complement is defense. It damages the integrity of the cell wall of bacterial cells. It increases the activity of the phagocytic system. When complement is activated in the classical way, as well as in the alternative way, SzaSzV, anaphylactic components of complement, are released, causing degranulation of basophils and mast cells. This leads to increased production of inflammatory mediators from cells and accelerates the elimination of pathogenic microorganisms from the body.

1. Protects the body from pathogenic agents (microbes, viruses, protozoa).
2. Phagocyte cells in the body act as scavengers, cleansing the body of injured and dead cells and some inorganic compounds.
3. Phagocyte cells participate in intercellular cooperation with lymphocytes and participate in the development of a specific immune response.
4. Phagocyte cells produce biologically active mediators and active substances that are important in controlling other cells. (IL-1, interferon).
5. Fights tumor cells by killing foreign cells.

Mononuclear phagocytes: Neutrophils - are produced in the bone marrow, mature and enter the bloodstream. These cells have the ability to migrate through the endothelium of blood vessels into the bloodstream and into the tissue at the site of inflammation. They can chemotaxis, engulf and destroy pathogenic bacteria. These phagocyte cells secrete O₂-dependent and O₂-independent factors that have microbicidal properties. It is found in 42-72% of the blood. Eosinophils - similar in formation to neutrophils. The mechanism of action is mainly the secretion of a factor that is not related to O₂. They fight against helminths and protozoa. It is found in 5% of the blood. Monocytes are produced in the bone marrow, mature, and enter the bloodstream as promonocytes. It has a similar effect on neutrophils. It is found in 2-10% of the blood. Tissue macrophages are formed from monocytes. Adhesion to the endothelium is observed, leading to the blood vessel exit. It can chemotaxis, engulf, digest, and degranulate pathogenic bacteria. In addition, it synthesizes S₂-related and non-S₂-related bacteriocyte factors, complement components, and plasminogen activators and mediators. Stages of phagocytosis. Phagocytosis of solid objects by phagocyte cells involves 4 phases. These include: phagocyte cell activation, chemotaxis, adhesion, engulfment, and digestion.

The mechanism of activation of both types of cells is the same. Phagocyte activation can be a product of bacteria or their components. (LPS, peptides, complement components (Sz and Cs) cytokines and AT).

1. Activation - the metabolic process in the phagocyte cell is greatly accelerated. (in most cases, the pentose phosphate route is used).
2. Chemotaxis - chemotaxis reactions often amplify signals that activate phagocytes.
3. Adhesion - in order to successfully ingest a pathogenic agent, it is necessary for it to adhere (attach itself). Opsonins increase the adhesion properties of phagocyte cells. (AT, S₃v, fibrinectin, surfactant). There are receptors on phagocyte cells against these opsonins. M: If antibodies are produced against a pathogenic bacterium, the produced antibodies bind to the bacterium (AT). There is a receptor on phagocyte cells against the Fc fragment of horseradish. It is through these receptors that bacteria adhere to itself, and such opsonins increase the ability of bacteria to absorb them by several hundred times. There is also a receptor for the SzV

fragment of complement on phagocyte cells. The absence of the above receptors in phagocyte cells sharply weakens the activity of phagocyte cells and causes purulent diseases.

4. Ingestion and digestion. The ingestion of solid or corpuscular particles by phagocytes is no different from that of amoebas, which are simple animals. Upon ingestion of a pathogenic agent, a phagosome is formed in the phagocyte cell, and the ingested object is contained within the phagosome. The lysosome approaches the resulting phagosome, then the fusion of the phagosome and lysosomes occurs, and lysosomal enzymes are released into the phagosome, killing pathogenic bacteria. Phagolysosomes have several mechanisms for killing bacteria.

1. Oxygen-dependent butane bacteriocyte method. Phagocyte cells produce highly toxic substances during the metabolic process in this method. Their formation involves NADPH oxidase and cytochrome in the plasma membrane. In the presence of quinine, this complex transforms S into a supercapsid (O₂⁻) anion. The supercapsid anion has a strong damaging effect and is rapidly converted to hydrogen peroxide.

2. Oxygen-independent method. When a phagocyte cell ingests an opsonized object, its membrane is activated. The resulting phagosome is first joined by granules containing lactoferrin and lysozyme, then proteinases (elastase, collagenase), cathepsin G, etc. that capture azurophilic cations (SAR57, SAR37), and others. These products have a strong bactericidal effect. It damages the cell wall and affects some metabolic processes. The oxygen-free method is mainly aimed at killing gram (+) bacteria.

3. Antibody-dependent cytolysis. In addition to the above, neutrophils also cause antibody-dependent cell cytolysis. To do this, the neutrophil cell must express a receptor against the IgGFe fragment on its outer membrane. The phagocyte's bacteriocytic potential is directed toward most bacteria, but some bacteria are resistant to this property of phagocytes. Therefore, some bacteria can survive for a long time in phagocyte cells. (Chlamydia). If pathogenic bacteria are phagocytosed but not killed and destroyed by the phagocyte cell, it is called an incomplete phagocytosis. There are several mechanisms that can cause TF.

1. It can block the fusion of phagosomes and lysosomes. (chlamidia viruses) bacteria (mycobacteria) protozoa (toxoplasma).

2. May be resistant to lysosomal enzymes. (staphylococcus, gonococcus).

3. Some bacteria can quickly escape from the phagosome after ingestion and live in the cytoplasm for a long time (rickettsiae). The above-mentioned non-specific resistance of the organism is also closely related to specific defenses. Disturbances in these processes in the body often lead to the development of purulent diseases. Studying them is of great importance in the prevention, treatment, and diagnosis of infectious diseases.

In immunology, there are concepts of immunological reactivity and nonspecific protective factors, and they should not be used interchangeably. Immune reactivity is characterized by a highly specific response of the body to an antigen. Currently, immunological reactivity includes 6 forms of specific reactions:

1. Antibody production.

2. A type of hypersensitivity that immediately appears on the surface.

3. A type of hypersensitivity that gradually emerges.

4. Immunological memory

5. Immunological tolerance

6. Idiotypes - antiidiotypic interaction.

Nonspecific chemical factors:

1. Cellular.

2. Humoral

3. Tissue

4. Functional

The process of phagocytosis is included in the non-specific cellular defense factor. This process was first discovered by I.I. Mechnikov. Phagocytosis is the process of engulfing particles (microbes) from various foreign bodies by specialized cells of the body and then digesting them with the help of intracellular enzymes. Two cell populations are mainly involved in phagocytosis.

1. Circulating granulocytes (granular leukocytes): neutrophils, eosinophils - microphagocytes and monocytes

2. Macrophages of the spleen.

These cells are considered highly active cells. In addition to these, there are also leukocytes and, to a lesser extent, endothelial cells of the contiguity. Bone marrow cells with low activity are involved in the process of phagocytosis. The process of phagocytosis proceeds in several stages:

1. Chemotaxis is the movement of a phagocyte toward a microbe.

2. Phagocyte adhesion - the process of adhesion - phagocytes attach to a microbe using their receptors. The membrane of phagocytes contains receptors for the SZ fraction of complement and the Fc fragment of immunoglobulins, and immune and normal serum enhance the adhesion process and phagocytosis of microbes.

Z. Endocytosis - the formation of phagosomes and the engulfment of microbes. This stage is accompanied by the expenditure of energy.

4. Inactivation of the microbe inside the cell and its breakdown by enzymes. At this stage, phagolysosome is formed, preventing the fusion of the phagosome and the lysosome. Lysosomes are formed in the cytoplasm and contain about 80 enzymes. These enzymes have a bactericidal effect on microbes. When phagosomes and lysosomes are damaged, these enzymes and bactericidal oxidases (peroxidases, histones) come into play. When the process of phagocytosis ends with the death of microbes, it is called complete phagocytosis. Sometimes, microbes do not die during the process of phagocytosis, but remain alive - this is called incomplete phagocytosis. For example: gonococci (mycobacterium tuberculosis), brucella can be taken. These microbes retain their viability, actively multiplying in leukocytes. In this process, the activity of phagocytes is disrupted, which causes their death. Humoral nonspecific protective factors: - normal antibodies - complement - lysozyme - properdin - beta -lysozyme - leucine - interferon - virus inhibitors and others. They are always found in serum, mucous secretions, and body tissues. Normal antibodies - SORLOM are found in small quantities in human serum. They have not been developed for a specific antigen. Their nature has not been fully studied. Some immune complexes In diseases and pathological conditions of the body, antibodies in the serum may suddenly decrease, sometimes they may not be found at all.

Complement - is present in the serum, binds to the Ag-At complex, and activates them. Complement increases the bactericidal properties of serum, participates in the destruction of intracellular foreign elements. An organism that is deficient in complement may be susceptible to infection, susceptible, and susceptible to autoimmune diseases. Complement lyses microbes and foreign cells. Complement is also found in other body fluids. However, it is not present in the anterior chamber fluid and cerebrospinal fluid. Guinea pig blood serum contains the most complement. 9 components of the complement are known: S1 — S9. Lysozyme (acetylmuramidase) breaks down peptide polysaccharides in the bacterial cell wall and is temperature-resistant. Lysozyme is found in the nasal fluid in old age, It is found in saliva and blood serum. Lysozyme is active against Gr⁺ bacteria and has a lesser effect on Gr⁻ bacteria. Lysozyme has a bactericidal effect on bacteria. Properdin is a high molecular weight oxalate found in the serum of bovines. It combines with polysaccharides in the microbial cell to form a properdin-polysaccharide complex and binds to the 3-component of complement (SZ). Properdin, together with other humoral factors and Md ions, causes the bactericidal, hemolytic,

and virus-neutralizing properties of blood serum. In some pathological conditions, the content of properdin decreases and the body's resistance weakens.

Beta-lysines have a bactericidal effect and are resistant to temperature. They are mainly active against spore-forming anaerobic microbes. They are also found in serum.

Leukin is released when heat-resistant leukocytes break down. It inactivates Gr⁺ bacteria.

Interferons are high-molecular-weight proteins synthesized by leukocytes and some other cells. Leukocyte interferon is used for the treatment and prevention of viral diseases.

This nonspecific protective factor includes the barrier function of the skin and mucous membrane. Healthy, undamaged skin has strong bactericidal properties. This property is provided by its microflora, the acidic reaction of the skin, and the temperature and humidity of the skin. The acidic reaction of the skin depends on the lactic acids, fatty acids, amino acids, sweat fluid, and sweat oils it contains. That's why some microbes can't live on the skin for long.

The mucous membranes of the stomach, intestines, eyes, nose, mouth, and other organs are among the least nonspecific factors. Mucosal cells contain lysozyme and secretory IgA. These increase the resistance of the intestines and respiratory organs to microbes. The acidic reaction of the fluid in the stomach and hyaluronic acid in tissues and organs prevent the growth of microbes. Lymph nodes, which are peripheral organs in the immune system, also have the ability to capture and destroy microorganisms. Lysozyme consists of thermostable proteins. The functional form of the body's fluid-producing system and increased mucous membrane secretions produce functional protective factors. As a result of these factors, pathogenic microbes are eliminated from the body through physiological and pathological excretions, such as coughing, sneezing, vomiting, and sweating. Nonspecific defense factors: An increase in body temperature in some diseases is an unfavorable condition for microbes that grow at a certain optimal temperature. It affects these microbes. Therefore, in some infectious diseases, the disease progresses without a high temperature. Many diseases occur when the body's nonspecific defense factors are weakened. Some drugs can affect the body's nonspecific defense factors. The immune system is a collection of lymphoid organs, tissues, and cells that ensure the genetic stability and homeostasis of the organism. At its core is the principle of distinguishing one's own from another's, ensuring structural continuity. The major histocompatibility complex and its expression products are mainly involved in the separation of self from foreign. In most cases, the immune system recognizes its own mutated cells as foreign and fights them as if they were foreign. Like any system, the immune system has central and peripheral organs and working cells. The central organs of the immune system are the bone marrow, thymus gland, and lymphoid tissues of the intestine. The role of central authorities. It ensures the formation and maturation of immunocompetent cells. In the parotid gland, these cells mature and can distinguish between self and foreign substances. Peripheral organs - Includes the spleen, lymph nodes, lymph nodes, lymph nodes in the intestines, and lymphoid nodes in organs. The main function of peripheral organs is to induce an adequate immune response after antigenic stimulation. As a result of finding and identifying the antigen and the proliferative proliferation of lymphocytes, humoral and cellular immune responses are formed. (AT-dependent, differentiation). The cells of the immune system are, in turn, divided into main and helper cells.

1. The main cells of the immune system are lymphocytes. Lymphocyte cells are uninucleated cells that are embedded in the spindle. In the deposit

1, it is 28-32% of the total leukocytes, that is, $2 \cdot 10^6$ are found in 1 liter of deposit. The main function of these lymphocytes in the body is to cause all specific immune reactions.

2. It includes helper cells of the immune system - neutrophils, macrophages, eosinophils, monocytes, etc.

The immune system's immune responses are controlled by the body's major histocompatibility complex (MHC). A molecule is individual to an organism, and its properties

determine the biological individuality of the organism or serve to distinguish "its own" from others. The MNS system is located on chromosome 6 and contains its genes and class II antigens (AG). MNS class I and II molecules regulate the immune response. Class I-II molecules are recognized by SD-AG on the surface of formed cells and participate in cytotoxic cell reactions. It is mainly carried out by cytotoxic T lymphocytes (CTL).

Class I genes determine the AG of the tissue. Class I AGs of the MNS system are present in the membranes of all nucleated cells. MNS class I molecules interact with SD8 molecules and are expressed in STL.

Class II genes mainly regulate the immune response to antigens that reach the thymus. Class II AGs are expressed on the membrane of many immunocompetent cells (V-lymphocytes, T-lymphocytes, macrophages, monocytes).

Class II molecules of the MNS system interact with molecules on the membrane of SD4 cells (T-cells) to produce lymphonins, which activate the formation of T-cells and plasma cells.

Class II molecules of the MNS system are involved in antigen presentation to T cells and macrophages and in regulating interactions between T and V lymphocytes.

Class III genes are involved in the production of specific molecules of the complement system. In humans, there are 91 antigens in what is called the HLA system.

Antigens of the HLA system are biomolecules located on the surface of the membrane. The mass of the two chains is 400 thousand tons. The second is V2 microglobulin, which is equal to 12,000 dong.

Antibodies (AT) or immunoglobulins (Ig) form the basis of humoral immunity. Synthesis is carried out as a result of the action of AT. AT has the property of binding to a specific AG, but there are ATs that can bind to many AGs with an antigenic determinant. Such AT is also called hyperspecific AT. There can be millions of types of IT. They are specifically bound to Ag depermanents, separated from the active center. The proteins have a simple chemical structure, consisting of two heavy chains and two light chains. Each heavy and light chain is linked to each other by disulfide bonds. At the junction of the heavy chain and the light chain, there is an active site, where a special site that binds to the antigen is located. The junction of heavy and light chains forms the active part of the immunoglobulin. Depending on the type of immunoglobulin, there may be 2, 4, 6, or 10 active components. The structural unit is called a monomer. If the Ag binding center is IgG 2 or Fab, Fab2, the region that cannot bind Ag is called the Fc fragment constant. The Fc region of At performs important biological functions.

1. The Fc fragment identifies the specific binding of At. Effector cells include macrophages, polymorphonuclear leukocytes, and mast cells, which have receptors on their membranes for the Fc fragment of immunoglobulin. These receptors help in the elimination and elimination of Ag from the body.

2. Complement activation is observed as a result of the specific interaction of At and Ag. Depending on the structure of the At N-chain, At is classified into 5 classes. IgM, IgG, IgA, IgD, IgE.

IgM. The pentamer consists of 5 subunits and has 10 Ag-binding sites. Monomeric bivalent forms of IgM circulate in human serum. From a phylogenetic perspective, AT is considered the earliest to have evolved. IgM is the earliest formed against Ag. The presence of specific IgM in the body indicates an acute form of the disease. IgM - molecular weight 900,000 daltons. IgM is the main immunoglobulin synthesized in newborns and young children. Their maximum amount occurs at 4-5 days and slowly decreases. IgM - its main function is to neutralize, agglutinate, and precipitate antigens, and can also slightly activate the complement system. Unlike other immunoglobulins, it is somewhat resistant to the effects of immunosuppressants. LgG. The main Ig class is considered. 75% of immunoglobulins in the body are IgG. It protects the body from bacteria, viruses, and toxins. IgG synthesis begins 5-6 days after primary N stimulation and lasts the longest in the body. In the secondary immune

response, IgG begins to be produced from the first day, instead of IgM. IgG is mainly involved in immune cytolysis in the body, but also in the neurolysis of toxins and the activation of phagocytosis. IgGs that activate phagocytosis are called opsonins. The IgGFc fragment has Fc receptors on the membrane of phagocyte cells, which detect the complex of At and Ag through these receptors, and Ag uptake increases. IgG - only in pregnant women, it can cross the placental barrier and is found in the fetus. Newborn babies therefore have a passive immunity. It does not last long against infectious diseases, it can last up to 3 months. IgA. The average molecular weight of the dimer is 300 kD. There are two factions. The first is found in the serum of IgA, accounting for 15-20% of total immunoglobulins. The second is called IgAS-secretory immunoglobulin. It is found on the surface of mucous membranes (intestines, genitals, upper respiratory tract), in autumn, in the fallopian tubes, and in other fluids. The IgAS- form of IgA in the serum binds to secretory factor from epithelial cells during the differentiation and transition to the annual layers. Therefore, IgAS, which is present in mucous membranes and fluids, is resistant to soluble enzymes. IgA forms the first line of defense in the body. The main function of IgA in mucous membranes and fluids is to protect against viruses and bacteria and to activate complement. IgE. The molecular weight of the monomer is 190 kD, which is very rare in human serum. Cuprok is mainly found in allergic diseases. The main feature of IgE is its ability to specifically bind to leukocytes, mast cells, and basophils. The Fc fragment of IgE is 2 times heavier than other Igs. If IgE binds to the Fc receptor on sensitive cells, the body becomes more sensitive to the Ag produced by this Ig. If the antigen re-enters the body, it binds to IgE. As a result, mast cells and eosinophils undergo degranulation. As a result, biologically active substances are released from them and clinical symptoms of allergic reactions are observed. IgE increases in number during porocyte invasions, so they mainly protect the organism from pathogens. IgD. Its biological function is not clear. Recent scientific research has shown that IgD is found on the membrane of developing V-lymphocytes. IgD, in addition, is very low in the body, with its maximum concentration occurring at the age of 10. Its levels are also increased in pregnant women and people with bronchial asthma. Allotypic and idiotypic differences are also observed between Ig molecules outside of immunoglobulin classes. Allotypes are located in light and heavy chains. These (a certain amount of the constant part) are considered genetically determined markers of the horse's character. Idiotypes reflect the individual characteristics of each horse. Idiotypic markers are located in the hypervariable region of the At (antigenic determinant) and are homologous to the At binding region. An antibody synthesized by a single lymphocyte and its descendants (clones) has a single idio type and is called a monoclonal antibody. The main function of antibodies is to detect and eliminate harmful agents (microbes, viruses, etc.) in the body, thereby activating a number of mechanisms.

1. Opsonization - (immune phagocytosis) There are receptors on phagocyte cells for the Fc portion of antigen. Through these receptors, they detect and phagocytize Ag bound to At. Immune phagocytosis occurs several times faster than normal phagocytosis. That's why the French word "kayla" means "appetizer".

2. Antitoxic effect - neutralizes bacterial toxins in blood serum.

3. It activates the complement. After binding to an antigen (microorganisms, cancer cells, etc.), AT (IgM or IgG) can activate complement, thereby lysing the target cell.

4. Participates in neutralization reactions. In viral diseases, the Ig produced by the virus can specifically bind to the virus and prevent it from adhering to sensitive cells.

5. After immunization or vaccination, specific Ags are synthesized against these Ags and vaccines, and these antibodies create artificial active immunity in the body against the disease.

6. It also actively participates in cell-mediated immune responses. T-effector cells detect foreign cells or Ag through the ATFc receptor and eliminate them.

These reactions are called antibody-mediated cytotoxic reactions.

It is important to determine the amount of antibodies in the serum, and by determining this antibody, humoral immune responses are assessed. It is detected by various serological methods using specific anti-glucose sera.

Antigens are substances and cells that carry genetic markers of foreignness of various origins and that can induce immune responses when introduced into an organism. Characteristics of antigens.

1. Antigenicity, that is, the ability to be foreign to the organism and bind to the receptors of special lymphocytes.

2. Immunogenicity is the property of inducing a specific response from the immune system.

3. Epitope (antigenic determinant) is a fragment or region of the Ag molecule (can be located inside or outside the antigen molecule).

The antigen determinant that provides its specificity, capable of provoking an immune response, can bind specifically to antibodies or to lymphocyte receptors. Monoclonal antibodies can bind to antigen determinants that are specific for them. Each MA can bind to one antigen determinant, while polyclonal antibodies can bind to several Ag determinants. Antigens are divided into completely valuable antigens, i.e., capable of provoking an immune response, and completely useless antigens. Completely useless Ag molecules cannot provoke an immune response, they are called haptens.

1. It finds and phagocytizes the bound Ag. Immune phagocytosis occurs several times faster than normal phagocytosis. That's why "opsanin" is French and means "appetizer".

2. Antitoxic effect - neutralizes bacterial toxins in blood serum.

3. It activates the complement. After binding to an antigen (microorganisms, cancer cells, etc.), AT (IgM or IgG) can activate complement and thereby lyse the target cell.

4. Participates in neutralization reactions. In viral diseases, the Ig produced by the virus can specifically bind to the virus and prevent it from adhering to sensitive cells.

5. After immunization or vaccination, specific Ags are synthesized against these Ags and vaccines, and these antibodies create artificial active immunity in the body against the disease.

6. It also actively participates in cell-mediated immune responses. T-effector cells detect foreign cells or Ag through the ATFc receptor and eliminate them.

These reactions are called antibody-mediated cytotoxic reactions.

It is important to determine the amount of antibodies in the serum, and by determining this level, humoral immune responses are assessed. It is detected by various serological methods using specific anti-glucose sera.

References.

1. Shukurova, S. (2024). Optimizing synergies: Effective strategies for integrating economic and environmental interests in sustainable development. In E3S Web of Conferences (Vol. 587, p. 04007). EDP Sciences.

2. Tuyg'unovna, S. S. (2024). MEDICINAL PLANTS THAT ARE WIDELY USED IN NATURE, RICH IN VITAMINS. ОБРАЗОВАНИЕ НАУКА И ИННОВАЦИОННЫЕ ИДЕИ В МИРЕ, 39(3), 242-247.

3. Tuyg'unovna, S. S. (2024). THE PROCESS OF PACKAGING MEDICINAL PLANTS. ОБРАЗОВАНИЕ НАУКА И ИННОВАЦИОННЫЕ ИДЕИ В МИРЕ, 39(3), 248-256.

4. Tuyg'unovna, S. S. (2024). ABOUT USEFUL MEDICINAL PLANTS RICH IN LIPIDS USED IN MEDICINE. ОБРАЗОВАНИЕ НАУКА И ИННОВАЦИОННЫЕ ИДЕИ В МИРЕ, 39(3), 235-241.

5. Tuyg'unovna, S. S. (2024). MEDICINAL PLANTS CONTAINING ESSENTIAL OILS. ОБРАЗОВАНИЕ НАУКА И ИННОВАЦИОННЫЕ ИДЕИ В МИРЕ, 41(4), 62-69.

6. Tuyg'unovna, S. S. (2024). CULTIVATION OF MEDICINAL PLANTS AND FORMS OF PREPARATION. *EUROPEAN JOURNAL OF MODERN MEDICINE AND PRACTICE*, 4(5), 71-75.
7. Tuyg'unovna, S. S. (2024). SYSTEMATIC ANALYSIS OF MEDICINAL PLANTS. *Лучшие интеллектуальные исследования*, 19(5), 159-164.
8. Tuyg'unovna, S. S. (2024). BAKTERIYALAR GENETIKASI. BAKTERIYALARDA GENETIK ALMASHINUV MIKROORGANIZMLARNING O'ZGARUVCHANLIGI. *MASTERS*, 2(5), 183-192.
9. Tuyg'unovna, S. S. (2023). USEFUL PROPERTIES OF THE MEDICINAL PRODUCT AND USE IN MEDICINE. *Gospodarka i Innowacje.*, 40, 179-181.
10. Tuyg'unovna, S. S. (2023). CHEMICAL COMPOSITION OF MEDICINAL PLANTS AND CLASSIFICATION. *EUROPEAN JOURNAL OF MODERN MEDICINE AND PRACTICE*, 3(11), 33-35.
11. Tuygunovna, S. S. (2023). Ways to Use Mint and Peppermint. *EUROPEAN JOURNAL OF BUSINESS STARTUPS AND OPEN SOCIETY*, 3(12), 20-23.

**MUALLIF HAQIDA MA'LUMOT [ИНФОРМАЦИЯ ОБ АВТОРЕ]
[AUTHORS INFO]**

Shukurova Shoxina Tuyg'unovna

Teacher of the "General Sciences" department of the
Asia International University
Adres: Uzbekistan, Bukhara city

DORIVOR GULXAYRI (MATRICARIA CHAMOMILLA L.)NING FARMAKOLOGIK XUSUSIYATLARI VA TIBBIYOTDAGI AHAMIYATI.

Mangliyeva Marjona Rashid qizi
Osiyo xalqaro universiteti o'qituvchisi

Annotatsiya.

KIRISH: Dorivor gulxayri (*Matricaria chamomilla* L.) biologik faol moddalarga boy bo'lgan dorivor o'simliklardan biri bo'lib, xalq tabobati va zamonaviy ilmiy tibbiyotda keng qo'llaniladi. Ushbu maqolada gulxayrining botanika va ekologik xususiyatlari, fitokimyoviy tarkibi, asosiy farmakologik ta'sir mexanizmlari, shuningdek, eksperimental va klinik tadqiqotlar asosida aniqlangan terapevtik samaradorligi chuqur tahlil qilinadi. Tadqiqot natijalari gulxayrining tabiiy farmatsevtik xomashyo sifatidagi ilmiy va amaliy ahamiyatini asoslab beradi.

MAQSAD: Mazkur tadqiqotning asosiy maqsadi **dorivor gulxayri (*Matricaria chamomilla* L.) ning farmakologik xususiyatlarini tizimli o'rganish va uning tibbiyotdagi amaliy ahamiyatini ilmiy asoslash, dorivor gulxayrining kimyoviy tarkibini aniqlash** (efir moylari, flavonoidlar, kumarinlar va shilliq moddalar). Gulxayrining **yallig'lanishga qarshi, antimikrobal va antiseptik ta'sirini** baholash. Oshqozon-ichak tizimiga bo'lgan **spazmolitik va gastrointestinal ta'sirini** aniqlash. Markaziy asab tizimiga va psixoemotsional holatga bo'lgan **sedativ ta'sirini** o'rganish. **Teri regeneratsiyasi va yara bitkazuvchi xususiyatlarini** tahlil qilish. Tadqiqot natijalariga asoslanib, dorivor gulxayrining **zamonaviy tibbiyotda qo'llanilish imkoniyatlarini** baholash.

MATERIALLAR VA METODLAR: Mazkur tadqiqotning asosi **dorivor gulxayri (*Matricaria chamomilla* L.) gul savatchalarining fitokimyoviy tarkibini kompleks tahlil qilish hamda aniqlangan biologik faol moddalarning farmakologik ahamiyatini ilmiy asosda baholashdan iborat**. Shuningdek, tadqiqot doirasida efir moylari, flavonoidlar va fenol birikmalarining o'zaro ta'siri hamda ularning yallig'lanishga qarshi, antioksidant va sedativ faollikka qo'shadigan hissasini aniqlash ko'zda tutilgan.

XULOSA. Dorivor gulxayri biologik faol moddalarga boy bo'lgan istiqbolli dorivor o'simlik sifatida zamonaviy tibbiyotda muhim o'rin egallaydi. Uning fitokimyoviy tarkibi va farmakologik xususiyatlarini chuqur o'rganish tabiiy kelib chiqishga ega, xavfsiz va samarali dori vositalarini yaratish uchun mustahkam ilmiy asos bo'lib xizmat qiladi.

Kalit so'zlar: *Matricaria chamomilla*, dorivor o'simliklar, efir moylari, flavonoidlar, farmakognoziya, fitoterapiya.

ФАРМАКОЛОГИЧЕСКИЕ СВОЙСТВА И ЗНАЧЕНИЕ В МЕДИЦИНЕ РОМАШКИ ЛЕКАРСТВЕННОЙ (*MATRICARIA CHAMOMILLA* L.)

Манглиева Маржона Рашидовна
Преподаватель, Азиатский международный университет

Аннотация:

ВВЕДЕНИЕ: Ромашка лекарственная (*Matricaria chamomilla* L.) является одним из лекарственных растений, богатых биологически активными веществами, и широко используется в народной медицине и современной научной медицине. В данной статье подробно анализируются ботанические и экологические характеристики растения, его фитохимический состав, основные механизмы фармакологического действия, а также терапевтическая эффективность, выявленная на основе экспериментальных и клинических исследований. Результаты исследования обосновывают научное и практическое значение ромашки как природного фармацевтического сырья.

ЦЕЛЬ. Основная цель данного исследования — систематическое изучение фармакологических свойств лекарственного ромашки (*Matricaria chamomilla* L.) и научное обоснование его практического значения в медицине, а также определение химического состава ромашки (эфирные масла, флавоноиды, кумарины и слизистые вещества). Оценка противовоспалительного, антимикробного и антисептического действия ромашки. Определение спазмолитического и гастроинтестинального влияния на пищеварительную систему. Изучение седативного воздействия на центральную нервную систему и психоэмоциональное состояние. Анализ свойств, способствующих регенерации кожи и заживлению ран. На основании результатов исследования оценка возможностей применения ромашки в современной медицине.

МАТЕРИАЛЫ И МЕТОДЫ: Основная цель данного исследования заключается в комплексном анализе фитохимического состава цветочных корзинок ромашки лекарственной (*Matricaria chamomilla* L.) и научной оценке фармакологической значимости выявленных биологически активных веществ. В рамках исследования также предполагается определить взаимное влияние эфирных масел, флавоноидов и фенольных соединений, а также их вклад в противовоспалительную, антиоксидантную и седативную активность.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ. Ромашка лекарственная занимает важное место в современной медицине как перспективное лекарственное растение, богатое биологически активными веществами. Глубокое изучение её фитохимического состава и фармакологических свойств служит надежной научной основой для создания природных, безопасных и эффективных лекарственных средств.

Ключевые слова: *Matricaria chamomilla*, лекарственные растения, эфирные масла, флавоноиды, фармакогнозия, фитотерапия.

PHARMACOLOGICAL PROPERTIES AND MEDICAL SIGNIFICANCE OF CHAMOMILE (*MATRICARIA CHAMOMILLA* L.)

Mangliyeva Marjona Rashid qizi
Teacher, Asian International University

Annotation:

INTRODUCTION. Chamomile (*Matricaria chamomilla* L.) is one of the medicinal plants rich in biologically active compounds and is widely used in both traditional medicine and modern scientific medicine. This article provides a comprehensive analysis of the botanical and ecological characteristics of chamomile, its phytochemical composition, the main mechanisms of its pharmacological effects, as well as its therapeutic efficacy established through experimental and clinical studies. The results of the study substantiate the scientific and practical significance of chamomile as a natural pharmaceutical raw material.

THE GOAL. The main aim of this study is to systematically investigate the pharmacological properties of medicinal chamomile (*Matricaria chamomilla* L.) and to

scientifically substantiate its practical significance in medicine. The study focuses on identifying the chemical composition of chamomile (essential oils, flavonoids, coumarins, and mucilaginous substances), evaluating its anti-inflammatory, antimicrobial, and antiseptic activities, determining its spasmolytic and gastrointestinal effects, and examining its sedative impact on the central nervous system and psycho-emotional state. Additionally, the study analyzes the skin regenerative and wound-healing properties of chamomile. Based on the results, the potential applications of chamomile in modern medicine are assessed.

MATERIALS AND METHODS: Chamomile is an important medicinal plant in modern medicine as a promising species rich in biologically active compounds. In-depth study of its phytochemical composition and pharmacological properties provides a solid scientific basis for the development of natural, safe, and effective pharmaceutical agents.

CONCLUSION. Chamomile (*Matricaria chamomilla* L.) holds an important place in modern medicine as a promising medicinal plant rich in biologically active compounds. A thorough investigation of its phytochemical composition and pharmacological properties serves as a solid scientific foundation for the development of natural, safe, and effective medicinal products.

Key words: *Matricaria chamomilla*, medicinal plants, essential oils, flavonoids, pharmacognosy, phytotherapy.

So‘nggi yillarda tabiiy kelib chiqishga ega dorivor vositalarga bo‘lgan talabning ortishi dorivor o‘simliklarni ilmiy jihatdan chuqur o‘rganish zaruratini yuzaga keltirmoqda. Dorivor gulxayri shular jumlasidan bo‘lib, uning shifobaxsh xususiyatlari qadimgi Misr, Yunon va Sharq tabobatida keng tasvirlangan. Zamonaviy ilmiy tadqiqotlar esa ushbu o‘simlikning biologik faolligini molekulyar va hujayra darajasida asoslab bermoqda.

Dorivor gulxayri — yuqori farmakologik salohiyatga ega bo‘lgan noyob dorivor o‘simlikdir. Uning fitokimyoviy tarkibi va ko‘p qirrali biologik ta’siri ilmiy asosda o‘rganilgan bo‘lib, zamonaviy tibbiyotda istiqbolli tabiiy manba sifatida e’tirof etiladi. Kelajakda gulxayri asosidagi preparatlarni molekulyar darajada chuqur tadqiq etish yangi terapevtik imkoniyatlarni ochib berishi mumkin.

Bugungi kunda dorivor gulxayri asosida turli farmatsevtik preparatlar ishlab chiqilmoqda. Ular ichki va tashqi qo‘llaniladigan shakllarda (ekstraktlar, malhamlar, choylar) mavjud bo‘lib, klinik amaliyotda yordamchi vosita sifatida keng qo‘llaniladi. Shu bilan birga, gulxayri biologik faol qo‘shimchalar va kosmetologiyada ham muhim xomashyo hisoblanadi.

1. Botanik tavsifi va tarqalishi

Dorivor gulxayri *Asteraceae* oilasiga mansub bir yillik o‘simlik bo‘lib, Yevropa, Osiyo va Shimoliy Afrikada keng tarqalgan. O‘zbekiston hududida ham madaniy va yovvoyi holda uchraydi. O‘simlikning dorivor qismi — gul savatchalari bo‘lib, ular to‘liq gullash davrida yig‘ib olinadi. Gulxayrining farmakopeya talablariga javob berishi uchun quritish jarayoni qat’iy texnologik me’yorlar asosida amalga oshiriladi. O‘simlik odatda 20–60 sm balandlikda o‘sadi, mayda, junli barglarga ega va kichik, marganets rangli yoki oq rangli, margarita shaklidagi gullari mavjud. Har bir gul savatchasi sariq markaziy disk gulchalari va atrofini o‘rab olgan oq soya gulchalardan tashkil topgan. Gulxayri o‘zining efir moylari tufayli xushbo‘y hidga ega. O‘simlikning tabiiy tarqalishi Yevropa, G‘arbiy Osiyo va Shimoliy Afrikaga tegishli bo‘lib, uning dorivor xususiyati sababli boshqa hududlarga ham kirib kelgan. Gulxayri yaxshi drenajlangan tuproqlarda, ochiq maydonlarda va ekilgan dalalarda o‘sadi, to‘liq quyosh nurini afzal ko‘radi. U asosan mo‘tadil iqlim sharoitida uchraydi va farmatsevtika, kosmetika va oshpazlik sohaslarida keng ekiladi. Gulxayrining dorivor qiymati uning murakkab va muvozanatlashgan fitokimyoviy tarkibi bilan belgilanadi. Tadqiqotlar natijasida quyidagi asosiy komponentlar aniqlangan: **Efir moylari** Gulxayri efir moyi tarkibida α -bisabolol, xamazulen va ularning oksidlangan shakllari ustunlik qiladi. Ushbu birikmalar yallig‘lanishga

qarshi, antiseptik va regeneratsion xususiyatlari bilan tavsiflanadi. **Flavonoidlardan** apigenin, luteolin va ularning glikozidlari antioksidant va sedativ ta'sir ko'rsatib, hujayra darajasida erkin radikallar faolligini kamaytiradi. Mazkur moddalarning mavjudligi immunomodulyator va himoyalovchi ta'sirni kuchaytiradi hamda o'simlikning umumiy terapevtik samaradorligini oshiradi.

2. Farmakologik xususiyatlari

2.1 Yallig'lanishga qarshi ta'sir. Gulxayri efir moyidagi xanazulen va bisabolol yallig'lanish mediatorlarini inhibe qilish orqali yallig'lanish jarayonlarini susaytiradi. Ushbu mexanizm immun javobning ortiqcha faolligini bostirishga qaratilgan bo'lib, yallig'lanishga bog'liq kasalliklarda simptomlarni yengillashtiradi. *Matricaria chamomilla L.* ning yallig'lanishga qarshi ta'siri ko'p komponentli va ko'p mexanizmli bo'lib, uning tarkibidagi azulenlar va flavonoidlar asosiy rol o'ynaydi. Ushbu xususiyat dorivor gulxayrini yallig'lanish bilan bog'liq kasalliklarda samarali va nisbatan xavfsiz fitoterapevtik vosita sifatida qo'llash imkonini beradi.

Dorivor gulxayrining yallig'lanishga qarshi ta'siri quyidagi asosiy mexanizmlar orqali amalga oshadi:

Siklooksigenaza (COX) va lipooksigenaza (LOX) fermentlarini inhibitsiya qilish → yallig'lanish mediatorlari hosil bo'lishi kamayadi.

Sitokinlar ishlab chiqarilishini pasaytirish → TNF- α , IL-1 β , IL-6 kabi proyallig'lanish sitokinlarining faolligi susayadi.

Antioksidant himoya kuchayishi → erkin radikallar neytrallanishi hisobiga hujayra shikastlanishi kamayadi.

Kapillyar o'tkazuvchanlikning kamayishi → shish va qizarish kamayadi.

2.2 Antimikrobial va antiseptik faollik. Antimikrobial va antiseptik faollik dorivor gulxayrining eng muhim farmakologik xususiyatlaridan biri bo'lib, u patogen mikroorganizmlarning o'sishi va ko'payishini bostirish orqali infeksiya-yallig'lanish jarayonlarini kamaytirishga xizmat qiladi. *Matricaria chamomilla L.* ekstraktlari va efir moylari keng spektrli mikroorganizmlarga nisbatan yumshoq, ammo barqaror ta'sir ko'rsatadi. Efir moylari bakteriyalar, zamburug'lar va ayrim viruslarga qarshi yumshoq, ammo ta'sirchan ta'sir ko'rsatadi. Bu xossalar og'iz bo'shlig'i va teri infeksiyalarida topikal vosita sifatida qo'llanilish imkonini beradi.

Dorivor gulxayrining antiseptik xususiyatlari quyidagi bioaktiv komponentlar bilan bog'liq:

α -bisabolol. Bakteriya hujayra membranasining o'tkazuvchanligini buzadi, bu esa hujayra metabolizmining izdan chiqishiga olib keladi.

Xamazulen. Yallig'lanishga qarshi ta'siri bilan birga mikroblarga qarshi faollik ko'rsatib, infeksiya rivojlanishini cheklaydi.

Flavonoidlar (apigenin, luteolin). Mikrob ferment tizimlarini inhibitsiya qiladi va biofilm hosil bo'lishini kamaytiradi.

Fenolik birikmalar. Oqsillarni denaturatsiyalab, mikroorganizmlarning yashash qobiliyatini pasaytiradi.

Dorivor gulxayrining antimikrobial va antiseptik faolligi bir nechta mexanizmlar orqali amalga oshadi:

Hujayra devori va membranasiga ta'sir → mikroblarning strukturaviy yaxlitligi buziladi.

Fermentativ tizimlarning inhibitsiyasi → mikroorganizmlarning energiya almashinuvi sekinlashadi.

Biofilm hosil bo'lishining oldini olish → infeksiyaning surunkali shaklga o'tishi cheklanadi.

Yallig'lanish muhitining kamayishi → patogenlar uchun qulay sharoit yo'qoladi.

2.3 Spazmolitik va gastrointestinal ta'sir. *Matricaria chamomilla L.* ning spazmolitik va gastrointestinal ta'siri uning flavonoidlar va efir moylarining kompleks ta'siri bilan izohlanadi. Ushbu xususiyat dorivor gulxayrini oshqozon-ichak tizimi bilan bog'liq funksional buzilishlarda samarali, xavfsiz va klinik jihatdan asoslangan fitoterapevtik vosita sifatida qo'llash imkonini beradi. Chamomillaning spazmolitik xususiyati ichak va oshqozon mushaklarining bo'shashishiga yordam beradi, bu esa meteorizm, dispepsiya va funksional ichak spazmlarida simptomlarni kamaytiradi. Dorivor gulxayrining spazmolitik va gastrointestinal xususiyatlari quyidagi holatlarda samarali hisoblanadi: Funksional dispepsiya ; Ichak spazmlari va meteorizm ; Gastrit va enteritning yengil shakllari ; Irritabil ichak sindromida yordamchi vosita sifatida ; Pediatriyada — ichak kolikalarida (yumshoq ta'siri sababli).

2.4 Sedativ va asabga ta'sir. Flavonoidlar markaziy asab tizimiga yengil sedativ ta'sir ko'rsatadi, stressni kamaytiradi va uyqu sifatini yaxshilashda terapevtik imkoniyatlar yaratadi. Sedativ ta'sir *Matricaria chamomilla L.* ning klinik jihatdan muhim farmakologik xususiyatlaridan biri bo'lib, u markaziy asab tizimining (MAT) funksional holatini me'yorga keltirish, psixoemotsional zo'riqishni kamaytirish va uyqu fiziologiyasini yaxshilashga qaratilgan. Dorivor gulxayri kuchli sedativ emas, balki **yumshoq, fiziologik sedatsiya** chaqiruvchi fitoterapevtik vosita hisoblanadi.

Dorivor gulxayrining sedativ va asab tizimiga ta'siri quyidagi asosiy mexanizmlar orqali amalga oshadi:

GABAergik neyrotransmissiyani kuchaytirish → asab qo'zg'aluvchanligi pasayadi, tinchlanish yuz beradi.

Glutamat faolligini modulyatsiya qilish → ortiqcha qo'zg'alish cheklanadi.

Vegetativ asab tizimi muvozanatini tiklash → simpatik faollik pasayib, parasimpatik faollik kuchayadi.

Antioksidant himoya → neyron hujayralarning funksional barqarorligi ta'minlanadi.

2.5 Teri regeneratsiyasi va yara bitkazish. Teri regeneratsiyasi va yara bitkazish — *Matricaria chamomilla L.* ning muhim farmakologik xususiyatlaridan biri bo'lib, u terining strukturaviy va funksional yaxlitligini tiklash jarayonlarini tezlashtiradi. Dorivor gulxayri yallig'lanishga qarshi, antimikrobal va antioksidant ta'sirlarning kombinatsiyasi orqali yara bitishini fiziologik yo'l bilan rag'batlantiradi. Teri to'qimalarida yara tiklanishini rag'batlantiruvchi mexanizmlar chamomillaning mahalliy qo'llanilishida samarali bo'lib, dermatit va mayda jarohatlarda foydalanishni asoslaydi.

Dorivor gulxayrining regenerativ xususiyatlari quyidagi holatlarda ahamiyatlidir:

- Mayda kesilishlar va timalishlar
- I–II darajali kuyishlar
- Dermatit va ekzema
- Operatsiyadan keyingi yaralar
- Kosmetologiyada — terini tiklash va tinchlantirish maqsadida

3. Natijalar va ularning tahlili. O'tkazilgan adabiy-tahliliy va eksperimental tadqiqotlar natijalari shuni ko'rsatdiki, **dorivor gulxayri** (*Matricaria chamomilla L.*) biologik faol moddalarga boy bo'lib, ularning kompleks ta'siri natijasida ko'p yo'nalishli farmakologik samaradorlik namoyon etadi. O'simlik ekstraktlari va efir moylari yallig'lanishga qarshi, antimikrobal, spazmolitik, sedativ hamda regenerativ xususiyatlarga ega ekanligi ilmiy manbalar va klinik kuzatuvlar bilan tasdiqlangan.

1-jadval.

Dorivor gulxayrining asosiy biologik faol moddalari va farmakologik ta'siri

Biologik faol modda	Kimyoviy guruhi	Asosiy farmakologik ta'siri
α -bisabolol	Seskviterpen spirt	Yallig'lanishga qarshi, yara bitkazuvchi

Xamazulen	Azulen	Antiinflamator, antioksidant
Apigenin	Flavonoid	Sedativ, spazmolitik
Luteolin	Flavonoid	Antimikrobial, antioksidant
Kumarinlar	Fenol birikmalar	Spazmolitik, tomir mustahkamlovchi
Shilliq moddalar	Polisaxaridlar	Shilliq qavatni himoyalovchi

Natijalar tahlili. Olingan natijalar shuni ko'rsatadiki, dorivor gulxayrining farmakologik ta'siri **bir komponentli emas**, balki biologik faol moddalarning **sinergetik ta'siri** orqali amalga oshadi. Ayniqsa, yallig'lanishga qarshi va spazmolitik ta'siri oshqozon-ichak tizimi kasalliklarida, antimikrobial va regenerativ xususiyatlari esa dermatologik va stomatologik amaliyotda yuqori samaradorlikka ega ekanligi aniqlandi.

O'tkazilgan ilmiy-tahliliy tadqiqotlar natijalari shuni ko'rsatadiki, **dorivor gulxayri** (*Matricaria chamomilla* L.) biologik faol moddalarga boy bo'lgan, ko'p yo'nalishli farmakologik xususiyatlarga ega muhim dorivor o'simlik hisoblanadi. Uning tarkibida mavjud bo'lgan efir moylari, flavonoidlar, kumarinlar va shilliq moddalar organizmda kompleks va sinergetik ta'sir ko'rsatib, yallig'lanishga qarshi, antimikrobial, spazmolitik, sedativ hamda regenerativ samaralarni yuzaga keltiradi.

Tadqiqot natijalari dorivor gulxayrining yallig'lanish mediatorlarini bostirishi, patogen mikroorganizmlarning o'sishini cheklashi, oshqozon-ichak traktining silliq mushaklarini bo'shashtirishi va markaziy asab tizimida fiziologik sedatsiyani ta'minlashini ilmiy jihatdan asoslab berdi. Shuningdek, o'simlik preparatlarining teri va shilliq qavatlarda regeneratsiya jarayonlarini tezlashtirishi dermatologiya va jarrohlik amaliyotida muhim ahamiyat kasb etishini ko'rsatdi.

Dorivor gulxayrining asosiy afzalligi uning **past toksiklikka ega, keng terapevtik diapazonli va yaxshi muvofiqlik ko'rsatadigan** tabiiy vosita ekanligidadir. Bu holat uni gastroenterologiya, dermatologiya, stomatologiya, nevrologiya va pediatriya amaliyotida yordamchi va profilaktik vosita sifatida keng qo'llash imkonini beradi. Shu bilan birga, dorivor gulxayrining farmakokinetik xususiyatlari, optimal dozlash rejimlari va uzoq muddatli klinik samaradorligini aniqlash bo'yicha chuqurroq ilmiy tadqiqotlar olib borish dolzarb vazifa bo'lib qolmoqda. Kelgusidagi izlanishlar ushbu dorivor o'simlik asosida yangi, samarali va xavfsiz fitopreparatlar yaratish uchun mustahkam ilmiy asos bo'lib xizmat qiladi. *Matricaria chamomilla* L. ning teri regeneratsiyasi va yara bitkazuvchi ta'siri uning bisabolol, xamazulen va flavonoidlarining kompleks hujayraviy ta'siri bilan izohlanadi. Ushbu xususiyat dorivor gulxayrini dermatologik va jarrohlik amaliyotida samarali, xavfsiz va ilmiy asoslangan fitoterapevtik vosita sifatida qo'llash imkonini beradi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yhati.

1. Sulaymonov, I. J. *Dorivor o'simliklarni yetishtirish texnologiyasi*. Toshkent: O'zkitob Savdo Nashriyot, 2022.
2. Jo'rayeva, M. A. *Dorivor o'simliklar atlas*. Toshkent: O'zbekiston Fanlar Akademiyasi Nashriyoti. 2019
3. Raxmonov, R. R. *Dorivor o'simliklarning farmakologik xususiyatlari*. Toshkent: Fan va Texnologiya Nashriyoti, 2020.

4. **Shamsutdinov, N. & Karimov, T.** *O'zbekistonda dorivor o'simliklar: morfologiya, farmakognoziya va qo'llanilishi*. Toshkent: Fan va texnologiya nashriyoti. 2018

5. **Zaripov, S.** *Dorivor gullar va ularning shifobaxsh xususiyatlari*. Toshkent: O'zbekiston Milliy Universiteti nashriyoti. 2020

MUALLIF HAQIDA MA'LUMOT [ИНФОРМАЦИЯ ОБ АВТОРЕ]

[AUTHORS INFO]

Mangliyeva Marjona Rashid qizi

Osiyo xalqaro universiteti o'qituvchisi

Manzil: O'zbekiston, Buxoro shahri

THE EFFECTS OF MILK THISTLE (SILYBUM MARIANUM), CHAMOMILE, AND PLANTAGO ON LIVER FUNCTION.

Amonova Gulshan Rustam qizi

Teacher of the "General Sciences" department of the Asia International University

Annatation.

INTRODUCTION. Since ancient times, people have called the liver "the source of the beginning of life" and knew that it is the most important organ in the human body. Now scientists and doctors have a complete picture of how this gland works, what it produces and why it can suffer. Thanks to this, we have the opportunity to maintain the liver in good condition for decades. The liver is the largest gland in the human body. The main functions of the liver are metabolism, detoxification of toxins, maintenance of metabolism. Liver cells are responsible for the detoxification of toxic substances and the production of bile. It is not for nothing that the liver is called a "fat depot" - it is responsible for fat metabolism. In addition, the metabolism of vitamins and hormones is carried out in the liver. The liver breaks down poisons, toxins and substances that cause allergies to harmless substances. Excess vitamins in the body also pass through the liver and are broken down there.

THE GOAL: The purpose of this article is to analyze the positive effects of the medicinal plants milk thistle (*Silybum marianum*), chamomile and plantain on liver function based on scientific sources, to highlight their importance in protecting liver cells, reducing inflammation and improving detoxification processes through their biologically active substances. Also, one of the main objectives of the article is to develop recommendations for the rational and safe use of these plants.

MATERIALS AND METHODS. The following medicinal plants were selected as research materials:

1. Milk thistle (*Silybum marianum*) - seeds and aerial parts;
2. Chamomile (*Matricaria chamomilla*) - flowers;
3. Plantain (*Plantago major*) - leaves.

Methods.

Literature analysis method

Based on local and foreign scientific sources, monographs and articles, existing scientific information on the effect of milk thistle, chamomile and marigold plants on liver function was studied and systematized.

Phytochemical analysis method

Information on biologically active substances (flavonoids, essential oils, saponins, vitamins and antioxidants) contained in the plant was summarized and their effect on liver cells was evaluated.

Comparison and analysis method

The effect of each plant on liver function was compared separately and mutually, and their anti-inflammatory, hepatoprotective and detoxification properties were analyzed.

Generalization method

Based on the data obtained, conclusions were drawn and recommendations were developed for the use of plants to support liver function.

CONCLUSION. According to the results of the conducted analyses and literature review, it was found that the medicinal plants milk thistle, chamomile and silybum are important in supporting liver function. Flavonolignans in milk thistle have the property of protecting liver cells from harmful substances, activating their regeneration and having an antioxidant effect. Chamomile helps to improve the functioning of the liver and biliary tract through its anti-inflammatory and soothing effect. Milk thistle plays an important role in regulating metabolism, removing toxins and facilitating liver function.

Keywords. Milk thistle (*Silybum marianum*), chamomile, silybum, medicinal plant, flavonoid and antioxidant.

ВЛИЯНИЕ РАСТОРОПШИ (*SILYBUM MARIANUM*), РОМАШКИ И ПОДОРОЖНИКА НА ФУНКЦИЮ ПЕЧЕНИ

Амонова Гулшан Рустамовна

Преподаватель кафедры «Общие науки»

Азиатского международного университета.

Аннотация:

ВВЕДЕНИЕ. С древних времен люди называли печень «источником зарождения жизни» и знали, что это важнейший орган в человеческом организме. Сейчас ученые и врачи имеют полное представление о том, как работает эта железа, что она производит и почему может страдать. Благодаря этому у нас есть возможность поддерживать печень в хорошем состоянии на протяжении десятилетий. Печень — самая большая железа в человеческом организме. Основные функции печени — метаболизм, детоксикация токсинов, поддержание обмена веществ. Клетки печени отвечают за детоксикацию токсичных веществ и выработку желчи. Недаром печень называют «жировым депо» — она отвечает за метаболизм жиров. Кроме того, в печени происходит метаболизм витаминов и гормонов. Печень расщепляет яды, токсины и вещества, вызывающие аллергию на безвредные вещества. Избыток витаминов в организме также проходит через печень и расщепляется там.

ЦЕЛЬ. Цель данной статьи — проанализировать положительное воздействие лекарственных растений расторопши пятнистой (*Silybum marianum*), ромашки и тысячелистника на функцию печени на основе научных источников, подчеркнуть их важность в защите клеток печени, снижении воспаления и улучшении процессов детоксикации благодаря содержащимся в них биологически активным веществам. Также одной из главных задач статьи является разработка рекомендаций по рациональному и безопасному применению этих растений.

МАТЕРИАЛЫ И МЕТОДЫ. В качестве исследовательского материала были выбраны следующие лекарственные растения:

1. Расторопша пятнистая (*Silybum marianum*) — семена и надземные части;
2. Ромашка обыкновенная (*Matricaria chamomilla*) — цветки;
3. Подорожник большой (*Plantago major*) — листья.

Методы.

Метод анализа литературы

На основе местных и зарубежных научных источников, монографий и статей была изучена и систематизирована существующая научная информация о влиянии расторопши, ромашки и тысячелистника на функцию печени.

Метод фитохимического анализа

Была обобщена информация о биологически активных веществах (флавоноидах, эфирных маслах, сапонилах, витаминах и антиоксидантах), содержащихся в растении, и оценено их влияние на клетки печени.

Метод сравнения и анализа

Влияние каждого растения на функцию печени сравнивалось отдельно и взаимно, а также анализировались их противовоспалительные, гепатопротекторные и детоксикационные свойства.

Метод обобщения

На основе полученных данных были сделаны выводы и разработаны рекомендации по использованию растений для поддержания функции печени.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ: Согласно результатам проведенных анализов и обзора литературы, было установлено, что лекарственные растения расторопша пятнистая, ромашка и тысячелистник играют важную роль в поддержании функции печени. Флавонолигнаны, содержащиеся в расторопше пятнистой, обладают свойством защищать клетки печени от вредных веществ, активизировать их регенерацию и оказывать антиоксидантное действие. Ромашка способствует улучшению работы печени и желчевыводящих путей благодаря своим противовоспалительным и успокаивающим свойствам. А тысячелистник играет важную роль в регулировании обмена веществ, выведении токсинов и облегчении работы печени.

Ключевые слова: Расторопша пятнистая (*Silybum marianum*), ромашка, тысячелистник, лекарственное растение, флавоноид и антиоксидант.

The liver is one of the largest and most functionally complex internal organs in the human body, performing such important functions as metabolism, detoxification, hormone inactivation, and storage of vitamins and trace elements. In modern medical practice, liver diseases, including hepatitis, fatty hepatosis, toxic and drug-related liver damage, are widespread.

Since long-term use of chemical drugs leads to many side effects, interest in phytotherapy methods is growing. Medicinal plant-based remedies are characterized by their mild effect on the body, low toxicity, and the possibility of long-term use.

Main part.

The effect of milk thistle (*Silybum marianum*) on liver function

Milk thistle is a medicinal plant widely used in the treatment of liver diseases. Its seeds contain the silymarin complex, which consists of silibinin, silidianin, and silychristin.

Silymarin has strong antioxidant properties and protects the membranes of liver cells from the effects of free radicals and toxic substances. In addition, it stimulates protein synthesis in hepatocytes and accelerates the process of cell regeneration. According to the results of studies, milk thistle is an effective hepatoprotective agent in liver damage associated with alcohol, heavy metal salts, and drugs.

Liver Support: One of the most popular benefits of milk thistle is its support for liver health. Its main active ingredient, silymarin, protects liver cells from damage and helps regenerate liver tissue. This makes it a valuable supplement for individuals with liver diseases such as fatty liver disease, hepatitis, or cirrhosis.

Detoxification: The liver plays a vital role in detoxifying the body by processing and eliminating toxins. The antioxidants in milk thistle may help the liver in this important function, reducing the burden on this important organ.

Antioxidant Properties: Silymarin is a powerful antioxidant that helps neutralize harmful free radicals in the body, which can contribute to a variety of health problems, including liver damage.

Anti-inflammatory: Milk thistle may have anti-inflammatory properties that may benefit not only the liver but other areas of the body as well. Chronic inflammation is often a contributing factor to many chronic diseases.

Digestive health: Some people use milk thistle to relieve digestive discomfort and promote healthy digestion.

Use in medicine. Preparations made from thistle enhance the detoxification function of the liver, help restore liver tissue, increase bile secretion, improve fat digestion, have diuretic, anti-inflammatory, wound healing, anti-ulcer, capillary strengthening and antioxidant properties. Thistle seed oil has wound healing, anti-burn, hepatoprotective properties and is not inferior to flaxseed oil in terms of biological activity. Thistle seeds are used in the treatment of acute and chronic hepatitis, cirrhosis of the liver and toxic-metabolic lesions (alcohol, drugs, chemicals, food), toxicosis of pregnant women, cholecystitis, inflammation of the gallbladder and gallstone disease.

3. **Antibody-dependent cytolysis.** In addition to the above, neutrophils also cause antibody- It is used for varicose veins, high blood sugar (diabetes), atherosclerosis, swelling, obesity, radiculitis, joint pain, allergic diseases. Consumption of plant seeds enhances the secretory and motor functions of the gastrointestinal tract, promotes the full absorption of fats and fat-soluble vitamins, eliminates constipation, treats inflammatory processes of the gastric and colon mucosa. Asparagus seeds are used as a preventive agent in chemotherapy and radiation therapy, and are also used to eliminate intoxication caused by excessive drinking.

A decoction of the roots is taken as a diuretic for diarrhea, radiculitis, and phlegm. The juice of the leaves of thistle is drunk for constipation, inflammation of the mucous membrane of the colon and stomach, and pain in the joints. A decoction and infusion of the seeds are drunk for varicose veins. Externally, a decoction and powder of the seeds, as well as a gruel made from fresh leaves of thistle, are used to treat open fractures, wounds, burns, purulent processes, and rashes. Milk thistle preparations improve bile production and have a hepatoprotective effect. They are used to treat liver diseases (hepatitis, cirrhosis, toxic lesions), spleen, gallstones, jaundice, chronic cough, and other diseases. When taking medicinal tinctures, it is necessary to adhere to certain requirements and norms. Excessive consumption can cause side effects such as itching, nausea, abdominal pain, headache, and skin rash. The manufactured preparations "Bonjigar", "Silibor", "Legalon", "Karsil", "Gepabene", "Zdravushka", "Gepasil" contain a complex of flavonoids and flavonolignans.

The effect of chamomile (*Matricaria chamomilla*) on liver function.

Chamomilla is one of the medicinal plants widely used in folk and scientific medicine. It contains flavonoids, essential oils, coumarins and organic acids, which have anti-inflammatory and antispasmodic effects.

Chamomile reduces inflammatory processes in the liver and biliary tract, improves bile secretion and prevents bile stagnation. This plant helps to normalize the activity of liver enzymes and is used as an additional therapeutic agent in chronic hepatitis and biliary dyskinesia.

Uses. The flowers in the basket are used for intestinal cramps, abdominal pain, diarrhea, as a tea or infusion. It is recommended for gargling and bathing as an antiseptic and anti-inflammatory agent. Chamomile flowers are used as an emollient, antiseptic and anti-inflammatory agent (for rinsing the mouth and throat, for medicinal baths and enemas). A tincture is prepared from chamomile flowers (baskets). Baskets are also used for stomach diseases, gargling and as a component of emollient teas. In addition, it is used for gastrointestinal diseases, chronic diarrhea, chronic gastritis, kidney and bladder diseases, hemorrhoids, chronic pharyngitis and laryngitis, gastritis, duodenal ulcers, headaches, to prevent insomnia, and to treat other diseases.

Effect of Milk Thistle (*Plantago major*) on Liver Function

Milk thistle is a medicinal plant rich in biologically active substances, which contain polysaccharides, flavonoids, iridoid glycosides and vitamins. These substances have a positive effect on liver function.

Milk thistle enhances detoxification processes in the body, improves metabolism in liver cells and has an anti-inflammatory effect. It also helps to activate the immune system and reduce the complications of liver diseases.

Liver Support: The most popular benefit of milk thistle is its support for liver health. Its main active ingredient, silymarin, protects liver cells from damage and promotes the regeneration of liver tissue. This makes it a valuable supplement for individuals with liver diseases such as fatty liver disease, hepatitis or cirrhosis.

The main active ingredient of milk thistle seed extract is silymarin, which has potent antioxidant and hepatoprotective properties. In animal models of liver injury caused by toxins such as CCl₄, silymarin normalizes serum ALT, AST, and ALP levels and restores glutathione and antioxidant enzyme activity. Histological studies have shown a reduction in damage. In humans, significant reductions in AST and ALT levels have also been reported in NAFLD patients after 6 months of treatment. Silymarin reduces inflammation, strengthens the antioxidant system, and protects cell membranes. Although studies have not proven that silymarin changes the course of chronic liver disease, it has shown positive trends in reducing liver enzyme levels and toxin detoxification.

In some animal experiments, *Plantago major* extract significantly reduced ALT and AST levels in CCl₄-induced liver injury. In addition, *Plantago* extract has anti-inflammatory and antioxidant effects, which may be a potential hepatoprotective mechanism. In traditional medicine, *Plantago* has been used as a liver tonic, recommended to support the liver, among other organs. Phenolic compounds (e.g. verbascoside) in *Plantago* have high antioxidant capacity, reducing oxidative stress, which protects liver cells from toxins.

According to the results of the conducted analyses and literature review, it was found that the medicinal plants milk thistle, chamomile and yarrow are important in supporting liver function. Flavonolignans contained in milk thistle have the property of protecting liver cells from harmful substances, activating their regeneration and having an antioxidant effect. Chamomile helps to improve the functioning of the liver and biliary tract through its anti-inflammatory and soothing effects. And yarrow plays an important role in regulating metabolism, removing toxins and facilitating liver function.

References.

1. Amonova, G. R., & Rashidov, N. E. (2024). Useful Properties of Medicinal Chamomile (*Matricaria Recutita*). EUROPEAN JOURNAL OF INNOVATION IN NONFORMAL EDUCATION, 4(4), 130-132.
2. Rashidov, N., & Amonova, G. (2023). BUXORO VILOYATI DORIVOR OSIMLIKLARNING EKOFIZIOLOGIK XUSUSIYATLARI. Центральноазиатский журнал образования и инноваций, 2(11 Part 2), 130-132.
3. Amonova, G. R. K., & Kurbonovich, E. H. (2021). PISUM SATIVUM L. THE ROLE OF IN CROP ROTATION. Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences, 1(11), 998-1001.

4. Tuyg'unovna, S. S. (2024). ABOUT USEFUL MEDICINAL PLANTS RICH IN LIPIDS USED IN MEDICINE. *ОБРАЗОВАНИЕ НАУКА И ИННОВАЦИОННЫЕ ИДЕИ В МИРЕ*, 39(3), 235-241.

5. Tuyg'unovna, S. S. (2024). CULTIVATION OF MEDICINAL PLANTS AND FORMS OF PREPARATION. *EUROPEAN JOURNAL OF MODERN MEDICINE AND PRACTICE*, 4(5), 71-75.

MUALLIF HAQIDA MA'LUMOT [ИНФОРМАЦИЯ ОБ АВТОРЕ]

[AUTHORS INFO]

Amonova Gulshan Rustam qizi

Teacher of the "General Sciences" department of the

Asia International University

Adres: Uzbekistan, Bukhara city

amonova_gulshan@oxu.uz

SPIRULINA KO'K YASHIL SUVO'TI VA UNING INSON ORGANIZMIGA FOYDALI XUSUSIYATI

Roziqova Dilbar Abdurazzoqovna
Osiyo xalqaro universiteti o'qituvchisi

Annotatsiya.

KIRISH: *Spirulina* — bu chuchuk va sho'r suvda o'suvchi ko'k-yashil suvo'ti (sianobakteriya) bo'lib, o'zining boy tarkibi tufayli dunyodagi eng foydali "superfud"lardan biri hisoblanadi. *Spirulina* tarkibida o'simliklar orasida eng ko'p miqdorda oqsillar (60-70%), barcha muhim aminokislotalar, temir, kalsiy, magniy, kaliy va B guruhi vitaminlari mavjud. Shuningdek, u beta-karotin va xlorofillga boy. Tarkibidagi noyob **fikotsianin** pigmenti hujayralarni shikastlanishdan himoya qiladi va organizmdagi surunkali yallig'lanish jarayonlarini kamaytiradi. Tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, spirulinani muntazam iste'mol qilish qondagi qand miqdorini tushirishga va insulin sezgirligini yaxshilashga yordam beradi. Kollagen ishlab chiqarishni rag'batlantiradi, terini yoshartiradi va soch to'kilishini kamaytiradi. Metabolizmni tezlashtiradi va ochlik hissini kamaytirib, vazn yo'qotishga yordam beradi.

MAQSAD: Spirulinaning inson organizmga foydali xususiyatlarini ilmiy tahlil qilish

MATERIALLAR VA METODLAR: Spirulinaning ozuqaviy qiymati & "mikro-ozuqa banki" Zamonaviy ilm -fan tomonidan, 8 turdagi spirulina muhim oziqlantiruvchi aminokislotalar darajasi Birlashgan Millatlar Tashkilotining Oziq -ovqat va qishloq xo'jaligi tashkiloti (FAO) standartlariga yaqin yoki undan yuqori. Protein, shakar va yog'ning nisbati taxminan 60: 20: 5 va ozuqa tarkibi muvozanatli. Bundan tashqari, u tarkibida turli xil vitaminlar va iz elementlari, jumladan, beta-karotin miqdori 4000 mg/kg, vitamin 1320 mg/kg gacha, har bir kishi har kuni 15 g quruq vaznli spirulina iste'mol qilsa, kerakli ozuqa manbalarini ta'minlaydi. Spirulinani inson uchun eng ideal va eng zo'r oziq -ovqat; FAO tomonidan oziqlanish sifati va xavfsizligi yuqori.

XULOSA. *Spirulina* ko'k yashil suvo'ti bugungi kunning eng ajoyib tabiiy ozuqasi hisoblanadi. Kamqonlikni davolash, immunitetni ko'tarish va organizmni toksinlardan tozalashda unga teng keladigan tabiiy mahsulot kam topiladi. Uni kundalik ratsionga kiritish nafaqat tanani vitaminlar bilan to'yintirish, balki tabiatning million yillik yashash kuchidan bahramand bo'lish demakdir

Kalit so'zlar: *Spirulina*, superfud, ko'k-yashil suvo'ti, sog'lom ovqatlanish, tabiiy vitaminlar, detoks, o'simlik oqsili, immunitetni ko'tarish.

СИНЕ-ЗЕЛЕННЫЕ ВОДОРОСЛИ СПИРУЛИНА И ИХ ПОЛЬЗА ДЛЯ ЧЕЛОВЕЧЕСКОГО ОРГАНИЗМА

Розикова Дилбар Абдураззоковна

Преподаватель, Азиатский международный университет

Аннотация.

ВВЕДЕНИЕ: Спирулина — это сине-зеленая водоросль (цианобактерия), произрастающая в пресной и соленой воде и считающаяся одним из самых полезных

«суперпродуктов» в мире благодаря своему богатому составу. Спирулина содержит наибольшее количество белков (60-70%), все незаменимые аминокислоты, железо, кальций, магний, калий и витамины группы В среди растений. Она также богата бета-каротином и хлорофиллом. Уникальный пигмент фикоцианин в ее составе защищает клетки от повреждений и снижает хронические воспалительные процессы в организме. Это свойство играет важную роль в снижении риска развития рака и укреплении иммунной системы. Благодаря высокому содержанию железа, спирулина очень эффективна в лечении анемии и повышении уровня гемоглобина в крови. Исследования показывают, что регулярное употребление спирулины помогает снизить уровень сахара в крови и улучшить чувствительность к инсулину. Стимулирует выработку коллагена, омолаживает кожу и уменьшает выпадение волос. Ускоряет метаболизм и снижает чувство голода, способствуя снижению веса.

ЦЕЛЬ: Научный анализ полезных свойств спирулины для организма человека.

МАТЕРИАЛЫ И МЕТОДЫ: Пищевая ценность спирулины, согласно современным научным данным, включает в себя «банк микроэлементов». Уровень незаменимых аминокислот в 8 видах спирулины близок к стандартам Продовольственной и сельскохозяйственной организации ООН (ФАО) или превышает их. Соотношение белков, сахаров и жиров составляет примерно 60:20:5, что обеспечивает сбалансированный питательный состав. Кроме того, она содержит множество витаминов и микроэлементов, включая бета-каротин в количестве 4000 мг/кг и витамин А до 1320 мг/кг. Ежедневное потребление 15 г сухой спирулины обеспечивает необходимые питательные вещества. По данным ФАО, спирулина считается «идеальным и превосходным продуктом питания для человека», обладающим высокой питательной ценностью и безопасностью.

РЕЗЮМЕ. Сине-зеленая водоросль спирулина считается удивительным природным продуктом питания. Сегодня существует немного натуральных продуктов, которые могут сравниться с ней в лечении анемии, укреплении иммунитета и очищении организма от токсинов. Включение ее в ежедневный рацион означает не только насыщение организма витаминами, но и наслаждение миллионной жизненной силой природы.

Ключевые слова: спирулина, суперфуд, сине-зеленые водоросли, здоровое питание, натуральные витамины, детокс, растительный белок, укрепление иммунитета.

SPIRULINA BLUE-GREEN ALGAE AND ITS BENEFITS FOR THE HUMAN BODY

Rozikova Dilbar Abdurazzoqovna
Teacher, Asian International University

Annatation.

INTRODUCTION: Spirulina is a blue-green algae (cyanobacteria) that grows in fresh and salt water and is considered one of the most useful "superfoods" in the world due to its rich composition. Spirulina contains the highest amount of proteins (60-70%), all essential amino acids, iron, calcium, magnesium, potassium and B vitamins among plants. It is also rich in beta-carotene and chlorophyll. The unique phycocyanin pigment in its composition protects cells from damage and reduces chronic inflammatory processes in the body. This property plays an important role in reducing the risk of cancer and strengthening the immune system. Due to its high iron content, spirulina is very effective in treating anemia and increasing hemoglobin levels in the blood. Studies show that regular consumption of spirulina helps lower blood sugar levels and improve insulin sensitivity. Stimulates collagen production, rejuvenates the skin and reduces hair loss. Accelerates metabolism and reduces hunger, helping to lose weight.

THE GOAL: Scientific analysis of the beneficial properties of Spirulina for the human body

MATERIALS AND METHODS: The nutritional value of Spirulina & "micro-nutrient bank" by modern science, the level of essential nutritional amino acids of 8 types of spirulina is close to or higher than the standards of the Food and Agriculture Organization of the United Nations (FAO). The ratio of protein, sugar and fat is about 60: 20: 5, and the nutritional composition is balanced. In addition, it contains a variety of vitamins and trace elements, including beta-carotene content of 4000 mg/kg, vitamin A up to 1320 mg/kg, if each person consumes 15 g of dry weight spirulina every day, it can provide the necessary nutritional sources. Spirulina is considered "the most ideal and excellent food for humans" by FAO, with high nutritional quality and safety.

CONCLUSION: Spirulina blue-green algae is considered the most amazing natural food today. There are few natural products that can match it in treating anemia, boosting immunity, and cleansing the body of toxins. Including it in your daily diet means not only saturating the body with vitamins, but also enjoying the million-year-old vitality of nature

Keywords: Spirulina, superfood, blue-green algae, healthy eating, natural vitamins, detox, plant protein, boosting immunity.

Spirulina — bu fanda *Arthrospira* turkumiga mansub, mikroskopik, ko'p hujayrali va ipli ko'k-yashil suvo'ti (sianobakteriya) hisoblanadi. : Chuchuk suvlar, sho'r suvlar, okeanlar va hatto tropik hududlardagi ishqoriy (pH 10–12) ko'llarda yaxshi rivojlanadi. U yuqori sho'rlanish darajasi va issiq termal buloqlarda ham yashashga moslashgan. Dunyoning turli nuqtalarida, xususan Meksika, Afrika (Chad ko'li) va Osiyo mamlakatlarida tabiiy ravishda uchraydi hamda maxsus ochiq havzalar yoki yopiq fotobioreaktorlarda sanoat usulida yetishtiriladi. Spirulina o'z nomiga mos ravishda spiral shaklida bo'lib, bir nechta hujayralardan iborat ochiq vintsimon iplar (trixomalar) hosil qiladi. Spiralinig kengligi odatda 2.5 dan 16 mikrometrgacha (μm), uzunligi esa 60 μm gacha yetishi mumkin. Xlorofill (yashil) va fikotsianin (ko'k) pigmentlari tufayli to'q ko'k-yashil rangga ega. Spirulina prokariot (yadrosiz) organizm bo'lib, uning hujayra tuzilishi o'ziga xosdir: **Hujayra devori:** Yupqa va mayin, asosan murein va polisaxaridlardan tashkil topgan. Bu xususiyat uning inson organizmi tomonidan oson hazm qilinishini (95% gacha) ta'minlaydi. **Hujayra ichi:** Hujayra markazida nukleoid (genetik material) joylashgan, periferik qismida esa fotosintez jarayoni kechadigan tilakoidlar mavjud. Unda vakuolalar (gaz pufakchalari) bo'lib, ular suvo'tining suv yuzasida suzib yurishiga yordam beradi.

Kimyoviy tarkibi: Spirulina tsianobakteriyasining biokimyoviy tarkibi shunday muvozanatlashtirilganki, ma'lumotlarga ko'ra uning tarkibida 200 ga yaqin minerallar, aminokislotalar shu jumladan almashinadigan va almashinmaydigan fermentlar, o'simliklarning pigmentlari, polisaxaridlar va boshqa biologik faol moddalar mavjud. Spirulinaning biokimyoviy tarkibi odam organizmining immun tizimini mustahkamlashda, moddalarning almashinuv jarayonlarini me'yorlashtirishga yo'nalgan. Undagi jami oqsillarning miqdori 60- 70%, uglevodlar 10- 20%, yog'lar 5,0 % atrofida miqdorda bo'ladi. Spirulina xujayrasining devorini tarkibidagi kletchatka 2,0% atrofida halos. Spirulina hujayrasining devorini tarkibidagi oqsil va boshqa birikmalarning tarkibi uni o'stirish sharoitiga bog'liq bo'lib, u 100 gramm Spirulinada 60- 70 grammdan iborat. Bu degani mol go'shtining tarkibidan 2, dukkakli o'simliklarning tarkibidan 1,5 barobar miqdorida ko'p bo'ladi. Spirulinaning oqsilini tarkibida 28-xil aminokislotalar shu jumladan 8- xil almashinmaydiganlari mavjud.

Spirulinaning ozuqaviy qiymati & "mikro-ozuqa banki" Zamonaviy ilm -fan tomonidan, 8 turdagi spirulina muhim oziqlantiruvchi aminokislotalar darajasi Birlashgan Millatlar Tashkilotining Oziq -ovqat va qishloq xo'jaligi tashkiloti (FAO) standartlariga yaqin yoki

undan yuqori. Protein, shakar va yog'ning nisbati taxminan 60: 20: 5 va ozuqa tarkibi muvozanatli. Bundan tashqari, u tarkibida turli xil vitaminlar va iz elementlari, jumladan, beta-karotin miqdori 4000 mg/kg, vitamin 1320 mg/kg gacha, har bir kishi har kuni 15 g quruq vaznli spirulina iste'mol qilsa, kerakli ozuqa manbalarini ta'minlaydi. Spirulinani inson uchun eng ideal va eng zo'r oziq-ovqat; FAO tomonidan oziqlanish sifati va xavfsizligi yuqori.

AQSh oziq-ovqat qo'shimchalari bo'yicha ekspert qo'mitasi tomonidan o'tkazilgan xavfsizlikni baholash spirulinaning xavfsizligini va yon ta'siri yo'qligini ko'rsatdi. Spirulina butun dunyoda sog'liq uchun oziq-ovqat sifatida keng qo'llanilgan va AQSh va Evropa kosmik agentliklari tomonidan uzoq muddatli kosmik missiya xodimlari uchun asosiy ovqatlardan biri sifatida tavsiya etilgan. Spirulinaning turli xil farmakologik ta'sirlari borligi aniqlandi. Qon yog'ini kamaytirish, oksidlanishga qarshi, infeksiyaga qarshi, saratonga qarshi, nurlanishga qarshi, qarishga qarshi, tananing immunitetini oshirish va boshqalar.

Spirulina kukuni oziq-ovqat sanoatida alkogolsiz ichimliklar, qatiq, soya sousi va boshqalar uchun ishlatilgan.

Spirulinada yog' kislotalarining miqdori nisbatan past edi va ko'p qismi inson tanasi uchun foydali bo'lgan to'yinmagan yog'li kislotalarning katta qismini tashkil qiladi. Spirulina inson salomatligi uchun juda foydali bo'lgan beta-karotin, fikxolin, -linolen kislota va endogen fermentlar kabi turli xil biologik faol moddalarga boy.

Oziqlanish holati qariyalarning sog'lig'ini saqlashda muhim omil bo'lib, qarish jarayonida ham hal qiluvchi omil hisoblanadi. Keksa odamlarda oziq-ovqat tanqisligi keng tarqalgan bo'lib, bu bilvosita jismoniy holatning pasayishiga olib keladi, masalan: mushaklar funktsiyasining buzilishi, suyaklarning yo'qolishi, immunitetning buzilishi, anemiya, kognitiv pasayish, yaralarning yomon bitishi, jarrohlik tiklanishining kechikishi va o'limning oshishi. Bundan tashqari, to'yib ovqatlanmaslik butun dunyo bo'ylab, ayniqsa 140 million bola to'yib ovqatlanmaydigan rivojlanayotgan mamlakatlarda 5 yoshgacha bo'lgan bolalar o'sishi va o'limining asosiy sababidir.

Istiqbolli tadqiqot (30 kun davomida, 50 ta afrikalik bolalar orasida) spirulina sub'ektlarning holatini (jumladan, gemoglobin, anemiya va umumiy protein darajasini) sezilarli darajada yaxshilaganligini ko'rsatdi. Yuqori qon lipidlari qondagi ortiqcha yog' miqdorini bildiradi, odatda triglitseridlar yoki yuqori yog'larni o'z ichiga oladi, ular vaqt o'tishi bilan qon tomirlari devorlarida osongina to'planib, tomirlarning torayishiga, elastikligini yo'qotishiga va hatto asta-sekin qotib qolishiga olib keladi va bu miyokard infarkti va miya qon tomirlari kabi jiddiy kasalliklar.

Tizimli tahlil va meta-tahlil (552 ishtirokchi ishtirokidagi 7 ta tadqiqot) spirulina umumiy xolesterin past zichlikdagi lipoprotein xolesterin va triglitseridlarni kamaytirish, shuningdek yuqori zichlikdagi lipoprotein xolesterinini ko'paytirish ta'siriga ega ekanligini ko'rsatdi. 11-eslatma.

Asosiy mexanizm undagi fikosiyanin oqsili bilan bog'liq bo'lib, u xolesterinning so'rilishini kamaytiradi, erkin radikallarni yo'q qiladi, lipid peroksidatsiyasini inhiye qiladi, NADPH oksidaza faolligini bostiradi, superoksid dismutaza faolligini oshiradi va yallig'lanishga qarshi sitokinlar ishlab chiqarishni kamaytiradi. Gepatit C virusi o'tkir hepatit holatlarining taxminan 15-20% ni tashkil qiladi. O'tkir infeksiyadan so'ng, hepatit C bilan og'rigan bemorlarning taxminan 50% dan 80% gacha surunkali infeksiyani rivojlantiradi. Surunkali hepatit C bilan og'rigan bemorlarda hayot uchun xavfli asoratlarni rivojlanish xavfi yuqori, shu jumladan sirozning 20% darajasi va yillik kasallanish 4%. gepatotsellyulyar karsinoma uchun 5% gacha.

Epidemiologik tadqiqotlar shuni ko'rsatdiki, hepatit C ko'plab ekstrahepatik ko'rinishlar, shu jumladan insulin qarshiligi, 2-toifa diabet, glomerulyar kasalliklar va og'iz orqali namoyon bo'lish bilan bog'liq.

Spirulina tarkibida oqsil (60%), asosan leysin, lizin, metionin, fenilalanin va treonin, triptofan, valin va boshqalardan iborat. Bundan tashqari, tarkibida yogʻ, uglevodlar, xlorofill, karotinoidlar, fikosiyaninlar, B11 vitaminlari, vitaminlar mavjud. B2, B6, B12, E, nikotinic kislota, kreatin, - D-linolenik kislota, kaltsiy pantotenat, foliy kislotasi va kaltsiy, temir, sink, magniy va boshqalar. Spirulina qoʻshimchasi vazn yoʻqotish uchun, ayniqsa semirish uchun foydali boʻlishi mumkin, ammo kichik namuna hajmi tufayli natijalarni tasdiqlash uchun koʻproq tadqiqotlar talab etiladi. Spirulina qon shakarini tartibga solishga yordam beradigan aniq dalil yoʻq va buni tasdiqlash uchun qoʻshimcha tadqiqotlar talab etiladi. Spirulina surunkali gepatit C ga ijobiy taʼsir koʻrsatishi mumkin. Spirulinani (koʻk-yashil suv oʻtlari) isteʼmol qilish qon lipidlarini tartibga solishga ijobiy taʼsir koʻrsatishi mumkin, ammo kiritilgan tadqiqotlarning heterojenligi tufayli qoʻshimcha tekshirish uchun koʻproq tadqiqotlar talab etiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar roʻyxati.

1. Mustafoyev.S.M. Botanika Toshkent, 2002.
2. Gʻ.H. Hamidov, M.X Akbarova, M.A. Davidov, M.R.Holiqulov "Oʻzbekiston asalli oʻsimliklari va asalarichilikning rivojlanish istiqbollari" - Fargʻona 2019.
3. Meliboyev S., Isroilov Z., Abdunazarov., Tursunova Sh. "Oʻzbekiston florasida uchraydigan dorivor oʻsimliklar" // Fargʻona nashriyoti 2018 yil.
4. Atabayeva X.N , Xudoyqulov J.B. "Oʻsimlikshunoslik" Toshkent "Fan va texnologiya "nashriyoti 2018-y.
5. Artukmetov Z. A. "Qishloq xoʻjaligi asoslari". Toshkent 2012-y.
- 6.Oripov O.R, Xalilov X.N." Oʻsimlikshunoslik " Toshkent "Oʻzbekiston faylasuflari milliy jamiyati " nashriyoti. 2007-y.
- 7." Oʻzbekiston milliy ensiklopediyasi" 1-jild Toshkent 2000-2005 y.
- 8.Yormatova D.Xushvaqtova. H. Ergasheva.H."Oʻsimlikshunoslik" Toshkent. "Ilm-Ziyo" 2016.
- 9.Abdukarimov D., Safarov T., Ostonaqulov T., Dala ekinlari seleksiyasi,urugʻchiligi va genetikasi asoslari, T., 1989
10. Amonova, G. R., & Rashidov, N. E. (2024). Useful Properties of Medicinal Chamomile (Matricaria Recutita). EUROPEAN JOURNAL OF INNOVATION IN NONFORMAL EDUCATION, 4(4), 130-132.
- 11.Rashidov, N., & Amonova, G. (2023). BUXORO VILOYATI DORIVOR OSIMLIK LARNING EKOFIZIOLOGIK XUSUSIYATLARI. Центральнoазиатский журнал образования и инноваций, 2(11 Part 2), 130-132.
- 12.Amonova, G. R. K., & Kurbonovich, E. H. (2021). PISUM SATIVUM L. THE ROLE OF IN CROP ROTATION. Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences, 1(11), 998-1001.

MUALLIF HAQIDA MA'LUMOT [ИНФОРМАЦИЯ ОБ АВТОРЕ]

[AUTHORS INFO]

Roziqova Dilbar Abdurazzoqovna
Osiyo xalqaro universiteti oʻqituvchisi
Manzil: Oʻzbekiston, Buxoro shahri

O'ZBEK VA TOJIK TILLARIDA EVFEMALARNING YONDOSH HODISALARGA MUNOSABATI

Samiyeva Surayyo Oripovna

*Termiz davlat universiteti Tojik filologiyasi va
sharq tillari kafedrası oqituvchisi*

Annotatsiya.

KIRISH: Ushbu maqolada o'zbek va tojik tillaridagi evfemizmlarning yondosh hodisalarga – tabu, disfemizm, metafora, metonimiya, frazeologizm va sinonimiya munosabati tahlil qilinadi. Evfemizmnining kelib chiqishi, qo'llanish doirasi va ijtimoiy-madaniy ahamiyati yoritilib, ularning nutq madaniyati va ijtimoiy muloqotdagi o'rni ko'rsatib berilgan. Maqolada o'zbek va tojik tillarida qo'llaniladigan evfemik vositalar misollar orqali solishtirilib, umumiy va farqli jihatlar ochib beriladi. Tadqiqot natijasida evfemizmlar nafaqat tilning estetik qatlamini boyitishi, balki jamiyatda madaniy muomala va ijobiy kommunikativ muhitni ta'minlashga xizmat qilishi aniqlangan.

MAQSAD: O'zbek va tojik tillarida evfemalarning yondosh hodisalarga munosabatini ilmiy tahlil qilish va asoslash

MATERIALLAR VA METODLAR: Evfemizmnining o'ziga xos jihati shundaki, u ko'plab boshqa til hodisalari – **tabu, disfemizm, metafora, metonimiya, frazeologizm, sinonimiya** bilan yaqin aloqada bo'ladi. Shu sababli evfemizmnini faqatgina "so'z almashtirish" hodisasi sifatida emas, balki **yondosh til hodisalari bilan uzviy munosabatda bo'lgan murakkab lisoniy jarayon** sifatida ham o'rganish lozim.

XULOSA: O'zbek va tojik tillarida evfemizm tilning turli yondosh hodisalari – tabu, disfemizm, metafora, metonimiya, frazeologizm va sinonimiya bilan uzviy aloqada rivojlangan. Bu hodisa nafaqat til estetikasi, balki jamiyatning axloqiy, diniy va madaniy qarashlari bilan ham bog'liqdir. Evfemizm tilni yumshoq, madaniyatli, badiiy va ijtimoiy muloqotga mos shaklda rivojlantiradi. Shunday qilib, evfemizm – o'zbek va tojik tillarining boy leksik tizimida alohida qatlam bo'lib, uning yondosh hodisalarga munosabati tilshunoslik uchun muhim ilmiy masalalardan biridir.

Kalit so'zlar: evfemizm, tabu, disfemizm, metafora, metonimiya, frazeologizm, sinonimiya, o'zbek tili, tojik tili, nutq madaniyati.

СВЯЗЬ ЭВФЕМЫ С БЛИЗКИМИ СОБЫТИЯМИ (На примере Узбекского и Таджикского языков)

Самиева Сурайё Ориповна

*Преподаватель кафедры таджикской филологии и восточных языков,
Термезский государственный университет*

Аннотация.

ВВЕДЕНИЕ: В данной статье анализируется взаимосвязь эвфемизмов в узбекском и таджикском языках с родственными явлениями – табу, дисфемизмом, метафорой, метонимией, фразеологией и синонимией. Освещаются происхождение, сфера применения и социокультурное значение эвфемизмов, а также показана их роль в речевой культуре и социальной коммуникации. В статье проводится сравнение эвфемистических средств, используемых в узбекском и таджикском языках, на примерах, выявляя общие и различные аспекты. Исследование показало, что эвфемизмы не только обогащают эстетический слой языка, но и служат для обеспечения культурного взаимодействия и позитивной коммуникативной среды в обществе.

ЦЕЛЬ: Научно проанализировать и обосновать взаимосвязь эвфемизмов с родственными явлениями в узбекском и таджикском языках.

МАТЕРИАЛЫ И МЕТОДЫ: Отличительной чертой эвфемизма является его тесная связь со многими другими языковыми явлениями — табу, дисфемизмом, метафорой, метонимией, фразеологией, синонимией. Поэтому эвфемизм следует изучать не только как явление «замены слов», но и как сложный языковой процесс, неразрывно связанный с родственными языковыми явлениями.

ВЫВОД: В узбекском и таджикском языках эвфемизм развивался в тесной связи с различными родственными языковыми явлениями — табу, дисфемизмом, метафорой, метонимией, фразеологией и синонимией. Это явление связано не только с эстетикой языка, но и с моральными, религиозными и культурными взглядами общества. Эвфемизм развивает язык в мягкой, культурной, художественной и социальной форме. Таким образом, эвфемизм представляет собой отдельный пласт в богатой лексической системе узбекского и таджикского языков, и его связь с родственными явлениями является одним из важных научных вопросов для лингвистики.

Ключевые слова: эвфемизм, табу, дисфемизм, метафора, метонимия, фразеология, синонимия, узбекский язык, таджикский язык, речевая культура.

RELATIONSHIP OF EUPHEMAS TO APPROXIMATE EVENTS (on the example of Uzbek and Tajik languages)

Samiyeva Surayyo Oripovna

*Teacher of the Department of Tajik Philology and Oriental Languages,
Termez State University*

Annatation.

INTRODUCTION: This article analyzes the relationship of euphemisms in the Uzbek and Tajik languages to related phenomena - taboo, dysphemism, metaphor, metonymy, phraseology and synonymy. The origin, scope and socio-cultural significance of euphemisms are highlighted, and their role in speech culture and social communication is shown. The article compares euphemistic means used in the Uzbek and Tajik languages through examples, revealing common and different aspects. The study revealed that euphemisms not only enrich the aesthetic layer of the language, but also serve to ensure cultural interaction and a positive communicative environment in society.

THE GOAL: To scientifically analyze and substantiate the relationship of euphemisms to related phenomena in the Uzbek and Tajik languages.

MATERIALS AND METHODS: A distinctive feature of euphemism is that it is closely related to many other linguistic phenomena - taboo, dysphemism, metaphor, metonymy, phraseology, synonymy. Therefore, euphemism should be studied not only as a "word replacement" phenomenon, but also as a complex linguistic process that is inextricably linked with related linguistic phenomena.

CONCLUSION: In the Uzbek and Tajik languages, euphemism has developed in an intimate relationship with various related linguistic phenomena - taboo, dysphemism, metaphor, metonymy, phraseology, and synonymy. This phenomenon is associated not only with the aesthetics of language, but also with the moral, religious, and cultural views of society. Euphemism develops the language in a gentle, cultured, artistic, and social form. Thus, euphemism is a separate layer in the rich lexical system of the Uzbek and Tajik languages, and its relationship to related phenomena is one of the important scientific issues for linguistics.

Keywords: euphemism, taboo, dysphemism, metaphor, metonymy, phraseology, synonymy, Uzbek language, Tajik language, speech culture.

Tilshunoslik fanida soʻz va ifodaning turli maʼno qirralarini oʻrganishda **evfemizmlar** muhim oʻrin egallaydi. Evfemizm (yunoncha *eu* – yaxshi, *phemi* – soʻzlayman)¹ aslida noqulay, qoʻpol yoki nomaqbul soʻz va tushunchalarni yumshoq, maʼqulroq shaklda ifodalash hodisasi sifatida talqin qilinadi. Bu hodisa oʻzbek va tojik tillarida ham qadimdan mavjud boʻlib, ularning madaniyati, adabiyoti va ijtimoiy tafakkuri bilan uzviy bogʻliq holda rivojlangan.

Evfemizmning oʻziga xos jihati shundaki, u koʻplab boshqa til hodisalari – **tabu, disfemizm, metafora, metonimiya, frazeologizm, sinonimiya** bilan yaqin aloqada boʻladi. Shu sababli evfemizmi faqatgina "soʻz almashtirish" hodisasi sifatida emas, balki **yondosh til hodisalari bilan uzviy munosabatda boʻlgan murakkab lisoniy jarayon** sifatida ham oʻrganish lozim².

Evfemizm va tabu hodisasi. Evfemizmning shakllanishida **tabu** muhim rol oʻynaydi. Tabu – ayrim soʻz va iboralarni ochiq aytishni taqiqlash, ularni boshqa yoʻl bilan ifodalash hodisasi³. Masalan: Oʻzbek tilida **“oʻldi”** oʻrniga **“olamdan oʻtdi, vafot etdi”**, tojik tilida esa **“мурд”** oʻrniga **“аз дунё рафт, вафот кард”** shakllaridan foydalaniladi.

Yovvoyi hayvon nomlari yoki qoʻrqinchli tushunchalar ham evfemizm orqali yumshatiladi: oʻzbekchada **“boʻri”**ni **“yirtqich”**, tojikchada yirtqich hayvon boʻri- **“рыр”**ni **“чондор”** tarzida atash hollari mavjud. Demak, tabu evfemizmning kelib chiqishiga asos boʻlgan va ular oʻzaro bevosita bogʻliqdir.

Evfemizm va disfemizm. Evfemizmning aksi sifatida **disfemizm** tushunchasi mavjud. Disfemizm – maʼnoni yanada qoʻpol, ogʻir shaklda ifodalash hodisasi. Bu ikki hodisa qarama-qarshi boʻlsa-da, bir-birini taqozo etadi.

Oʻzbek tilida: **“yoshi katta”** (evfemizm) – **“qarib qolgan”** (disfemizm)⁴. Tojik tilida: **“ночор”** soʻzi **“камдаромад”** (evfemizm) – **“фақир”** (disfemizm)⁵.

Evfemizm ijtimoiy muomala madaniyatini oshirsa, disfemizm koʻpincha salbiy baholashga xizmat qiladi.

Evfemizm va metafora. Evfemizmning shakllanishida **metafora**⁶ keng qoʻllanadi. Yaʼni, bir predmet yoki hodisani boshqa bir hodisa orqali yumshoqroq ifodalash deb ataladi. Misol oʻzbekchada **“koʻzi ojiz”**⁷ iborasi oʻrniga **“koʻz nuridan ayrilgan”** iborasi ishlatiladi. Tojikchada bu maʼno **“кӯр”** oʻrniga **“аз чашм махрум”**⁸ iborasi ishlatiladi. Bu yerda evfemizm metafora yordamida badiiylik kasb etadi va muloqotda noziklikni taʼminlaydi.

¹ Xoʻjaev A. *Tilshunoslikka kirish*. Toshkent: Oʻqituvchi, 2010.

² Mirtojiev M. *Oʻzbek tilida evfemizmlar*. Toshkent, 2015.

³ Зеленин Д.К. Табуических слов у народов Северной Европы и Северной Азии.-М.: Высшая школа, 1929.

⁴ Qodirova X.B. Disfemizmlarning oʻrganilish tarixi va tasnifi. // OʻTA, № 1 – T., 2011.

⁵ Фарҳанги забони тоҷикӣ. Ҷилди 2.-М.: С Э.1969.

⁶ Кобулжоннова Г. Метафоринг системавий лингвистик талқини. Филол. фан. номз... дисс. – Тошкент, 2000. – 33-б.

⁷ Ўзбек тилининг изоҳли луғати. 5 томлик, 4-том. – Тошкент: Ўзбекистон, 2020. – 415-б

⁸ Фарҳанги забони тоҷикӣ. Ҷилди 2.-М.: С Э.1969.

Evfemizm va metonimiya. Baʼzan evfemizmlar **metonimik koʻchish** asosida hosil boʻladi. Oʻzbek tilidagi **“hammomga bordi”** iborasi aslida **“hojatga chiqdi”** maʼnosida ishlatiladi. Tojik tilida quyidagi evfemizm **“ба бозор рафт”** maʼnosi baʼzi hollarda **“бо эҳтиёче баромад”** maʼnosida yumshoqroq ifoda shaklida boʻlishi mumkin. Bu jarayonda evfemizm bevosita boshqa predmet yoki joy nomini vosita sifatida ishlatadi.

Evfemizm va frazeologizm. Evfemizmlar koʻpincha **frazeologik birikmalar** shaklida yuzaga keladi.

Oʻzbekchada: **“koʻz yumdi”, “hayotdan koʻz yumdi”**.

Tojikchada: **“даст аз дунё шуст”, “ба раҳмат пайваст”**⁹. Frazeologizmlar evfemizmning badiiy ifoda imkoniyatini kengaytiradi va nutqni madaniy qiladi.

Evfemizm va sinonimiya. Evfemizm sinonimik qatlamni boyituvchi muhim hodisadir¹⁰. Bir tushuncha uchun yumshoqroq variant yaratadi. Oʻzbek tilida **“nogiron”** soʻzi **“imkoniyati cheklangan”** maʼno va shaklida ishlatilsa, tojik tilida **“маъюб”** – **“шахсе бо нуқсони ҷисмонӣ”**¹¹ maʼnosida ishlatiladi. Bu holatda evfemizm ijtimoiy muomala madaniyatini oshirish, odamlarni kamsitishdan saqlash vositasiga aylanadi.

Evfemik maʼnoni mezonlash, uni yondosh hodisalardan chegaralash, avvalo, tasviriy vositalarning, chunonchi, koʻchim, trop, sintaktik yoki nutqiy figuralarning qay darajada ishlanganligi bilan bogʻliq. Bu sohada katta yutuqlar qoʻlga kiritilgan boʻlsa-da, hali qator masalalar, chunonchi, adabiy uslubning vazifaviy tasnifi (soʻzlashuv, rasmiy, ilmiy, publisistik, badiiy)¹², mezon va chegaralari, emotsional -ekspressivlik darajasi (yuqori, oʻrta, quyi uslub darajalari) professional nutq turlari yoki sotsial qatlam nutqi (oʻqituvchi, imom – xatib, shifokor, yurist, chorvador, savdogar, ovchi, baliqchi, binokor kabilarning nutqi), nutqning ekstralingvistik, sotsio-lingvistik, psixolingvistik, etik-estetik, intonatsion asoslari tadqiq talabdir.

Nutq uslublarini muvaffaqiyatli oʻrganish eng koʻp koʻchim hodisasi bilan bogʻliq, koʻchim esa barcha turdagi badiiy vositalar, majoziy tushunchalar, jumladan, evfemik maʼnolarning shakllanishida asos boʻlib xizmat qiladi, tilni **“maʼnolar xazinasi bilan boyitadi”**. Quyida

- 1) evfemik maʼno mezonlari va koʻlamini belgilash;
- 2) ularni yondosh, oʻxshash, turdosh yoki jinsdosh hodisalardan farqlash va umuman evfemiyaning oʻrganish obʼektini belgilash.

Evfemik maʼno mezoni va uning koʻlamini, obʼektini belgilashda, birinchidan, til evfemik qatlamining shakllanishiga asos boʻlgan sotsiopsixologik, etnolingvistik omillarni nazarda tutish muhimdir. Chunki sotsiopsixologik, etnolingvistik omillar kishilarning borliqqa munosabati bilan bogʻliq holda kelib hiqqan turli urf-odat, rasm-rusumlarning shakllanishiga sabab boʻladi va soʻngra bu jarayon tilga koʻchadi.

⁹ Мачидов Х. Забони адабии муосири тоҷик. Ҷилди 1. Луғатшиносӣ. Душанбе. Деваштич. 2007.

¹⁰ С.Айни. Луғати нимтафсилии тоҷикӣ барои забони адабии тоҷик. Кулӣёт.Ҷилди 12.-Душанбе:Ирфон, 1976.

¹¹ Муҳаммадиев М. Луғати синонимҳои забони тоҷикӣ.- Душанбе: Маориф.1993.-273с.

¹² Қўнғуров Р, Бегматов Э., Тожиев Ё. Нутқ маданияти ва услубият асослари. – Т.: Ўқитувчи, 1992.- Б.76-77.

A.A.Reformatskiy “Evfemizm tarixiy-etnografik kategoriyadir” deganda evfemik ma’noning shakllanishidagi ana shu davrni nazarda tutgan. So’ngra ilm-fan, ma’rifat va ma’naviyatning taraqqiyoti, jamiyat a’zolarining ma’naviy va dunyoviy fikrlashlari, etik-estetik qarashlarning o’sishi, yangicha odob-axloq normalarining shakllanishi bilan til evfemik qatlamining ham xarakteri, sotsiopsixologik asoslari o’zgaradi va bu jarayon ham tilga ko’chadi.

Birinchi galda bu holat til evfemik qatlamining mundarijasini belgilab beradi. Madaniy jamiyatda evfemik vositalar til egalarini birorta xavf-xatardan saqlovchi “kuch” emas, balki xotirada noxushlik, salbiy kayfiyat uyg’otadigan, kishining izzat nafsiga tegadigan, unga malol keladigan, hurmatsizlik ifodalaydigan uyat, ayb, nomussizlik, behayolik hisoblangan holatlarning yoki to’g’ridan to’g’ri aytish mumkin bo’lmagan, maxfiy voqeliklarning salbiy ta’sirini xotiradan quvish, uzoqlashtirish, yashirish, yopish, noxush xabarni beozorroq, yumshoqroq formada berish uchun xizmat qiladi.

Sh.Rahmatullaev “Frazologik sinonimlarga stilistik bo’yoq” masalasini talqin qilish munosabati bilan sinonimiya uyalarini ijobiy va salbiy mundarijali frazeologik biriliklarga ajratadi va quyidagicha yozadi: “Salbiy voqelikni anglatuvchi sinonimiya uyalarining ba’zisi evfemizmdir. Evfemizm salbiy voqelikni atashdan qochish, shunday voqelikning salbiy ta’sirini yumshatish uchun xizmat qiladi. Bunday evfemizm iboralarda go’yo ijobiy-stilistik bo’yoq mavjuddek tuyuladi. Masalan, dunyodan o’tmoq, ko’zini yummoq, dunyodan ketmoq sinonimiya uyasida har uch ibora evfemizm bo’lib, atalayotgan voqelikning salbiy ta’sirini yumshatish uchun ishlatiladi¹³.

Yuqorida ta’kidlaganimizdek, evfemizmlar narsa-hodisaning ancha yumshoq shakldagi ifodasi sifatida tilning tasviriy imkoniyatlari boyishi uchun xizmat qiladi.

Olib borilgan tahlillardan quyidagi xulosalar kelib chiqadi. Evfemik vositalarni qo’llash uzoq tarixga ega bo’lsa-da, fors tilida ham, o’zbek tilida ham eng kam o’rganilgan. Evfemik vositalar dastlab diniy, keyinchalik dunyoviy fikrlash, masalan, odob-axloq normalari, muomala odobi talabi asosida shakllangan. Evfemik vositalar evfemik sinonimiyaning hosil qiladi.

Xulosa o’zbek va tojik tillarida evfemizm tilning turli yondosh hodisalari – tabu, disfemizm, metafora, metonimiya, frazeologizm va sinonimiya bilan uzviy aloqada rivojlangan. Bu hodisa nafaqat til estetikasi, balki jamiyatning axloqiy, diniy va madaniy qarashlari bilan ham bog’liqdir. Evfemizm tilni yumshoq, madaniyatli, badiiy va ijtimoiy muloqotga mos shaklda rivojlantiradi. Shunday qilib, evfemizm – o’zbek va tojik tillarining boy leksik tizimida alohida qatlam bo’lib, uning yondosh hodisalarga munosabati tilshunoslik uchun muhim ilmiy masalalardan biridir.

Foydalanilgan adabiyotlar ro’yhati:

1. Xo’jaev A. *Tilshunoslikka kirish*. Toshkent: O’qituvchi, 2010.
2. Mirtojiev M. *O’zbek tilida evfemizmlar*. Toshkent, 2015.
3. Зеленин Д.К. Табуических слов у народов Северной Европы и Северной Азии. - М.: Высшая школа, 1929

¹³ Рахматуллаев Ш. Ўзбек фразеологиясининг баъзи масалалари. – Т.: Фан, 1966. - Б.263.

4. Qodirova X.B. Disfemizmlarning o'rganilish tarixi va tasnifi. // O'TA, № 1 – T., 2011.
5. Фарҳанги забони тоҷикӣ. Ҷилди 1-2.-М.: С Э.1969.
6. Қобулжонов Г. Метафоранинг системавий лингвистик талқини. Филол. фан. номз... дисс. – Тошкент, 2000. – 33-б.
7. Ўзбек тилининг изоҳли луғати. 5 томлик, 4-том. – Тошкент: Ўзбекистон, 2020. – 415-б
8. Мачидов Ҳ. Забони адабии муосири тоҷик. Ҷилди 1. Луғатшиносӣ. Душанбе. Деваштич. 2007.
9. С.Айнӣ. Луғати нимтафсилии тоҷикӣ барои забони адабии тоҷик. Кулӣёт..Ҷилди 12.-Душанбе:Ирфон, 1976.
10. Муҳаммадиев М. Луғати синонимҳои забони тоҷикӣ.- Душанбе: Маориф.1993.-273с.
11. Раҳматуллаев Ш. Ўзбек фразеологиясининг баъзи масалалари. – Т.: Фан, 1966. - Б.263.

MUALLIF HAQIDA MA'LUMOT [ИНФОРМАЦИЯ ОБ АВТОРЕ]

[AUTHORS INFO]

Samiyeva Surayyo Oripova

Termiz davlat universiteti Tojik filologiyasi va

sharq tillari kafedrası oqituvchisi

Manzil: O'zbekiston, Termiz shahri

surayyo2576@gmail.com

BO‘LAJAK TADQIQOTCHILARDA TA‘LIMNI TASHKIL QILISH SHAKLLARI HAQIDA TUSHUNCHALARNI SHAKLLANTIRISH

Olimov Temir Hasanovich

*Osiyo xalqaro universiteti professori,
pedagogika fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD)*

Annotatsiya.

KIRISH: ushbu maqolada bo'lajak tadqiqotchilarda ta'limni tashkil qilish shakllari haqida tushunchalarni shakllantirish, "Metodika" va "texnologiya" tushunchalarining bahs doirasi bilan ham bog'liqlikda ayrim farqli jihatlarni ajratib ko'rsatish, metodik tizim "Qanday o'qitish?", "Nima uchun o'qitish?", "Nimaga o'rgatish?" kabi savollarga javob izlash haqida fikr yuritilgan.

MAQSAD: bo'lajak tadqiqotchilarda ta'limni tashkil qilish shakllari haqida tushunchalarni shakllantirish, uning mazmuni va o'ziga xosliklari, muammo va mavzu tushunchalari bo'yicha egallangan nazariy bilimlarni mustahkamlash va chuqurlashtirish, xabardorlik ko'nikmalarini shakllantirish, ilmiy asoslangan yo'llarni ko'rsatish.

MATERIALLAR VA METODLAR: Standart kompetensiya-ushbu faoliyatga oid doimiy va odatiy vazifalarni bajarish qobiliyati; Asosiy kompetensiya-ushbu faoliyatga oid innovatsion vazifalarni bajarish qobiliyati; Yetakchi kompetensiya-kasb faoliyatining yangi turlarini yarata olish qobiliyatiga alohida e'tibor berilishi zamonaviy kadrlarning raqobatbardoshligini ta'minlashga asos bo'lmoqda.

XULOSA: bo'lajak tadqiqotchilarda ta'limni tashkil qilish shakllari haqida tushunchalarni shakllantirish, uning mazmuni va o'ziga xos metod, usul va texnologiyadan foydalanishning ahamiyati va ilmiy yo'nalish, muammo va mavzu tushunchalari bo'yicha egallangan nazariy bilimlarni mustahkamlash va chuqurlashtirish, xabardorlik ko'nikmalarini shakllantirish borasida maqsadli, manzilli ishlar amalga oshirilmoqda, biz ushbu maqolada uning ayrim jihatlarni imkon darajasida yoritib berdik. Uni kelajakda yaxlit fundamental tadqiqot sifatida o'rganish navbatdagi vazifalardan sanaladi.

Kalit so'zlar: bo'lajak, tadqiqotchi, ta'lim, tashkil qilish, shakl, tushuncha, shakllantirish, mazmuni va o'ziga xosliklar, muammo va mavzu tushunchalari, nazariy bilimlar, mustahkamlash va chuqurlashtirish, xabardorlik ko'nikma.

ФОРМИРОВАНИЕ КОНЦЕПЦИЙ БУДУЩИХ ИССЛЕДОВАТЕЛЕЙ О ФОРМЕ ОРГАНИЗАЦИИ ОБРАЗОВАНИЯ

Олимов Темир Хасанович

*Профессор Азиатского международного университета,
Доктор философии (PhD) в области педагогических наук*

Аннотация.

ВВЕДЕНИЕ: В данной статье рассматривается формирование концепций

организации образования у будущих исследователей, освещаются некоторые различия в отношении к сфере обсуждения понятий «методология» и «технология», а также поиск ответов на вопросы типа «Как учить?», «Зачем учить?», «Чему учить?» в методической системе.

ЦЕЛЬ: формирование концепций организации образования у будущих исследователей, консолидация и углубление приобретенных теоретических знаний о ее содержании и особенностях, проблемно-предметных концепциях, формирование навыков осознания и демонстрация научно обоснованных методов.

МАТЕРИАЛЫ И МЕТОДЫ: Стандартная компетенция – способность выполнять постоянные и рутинные задачи, связанные с данной

деятельностью; Базовая компетенция – способность выполнять инновационные задачи, связанные с данной деятельностью; Особое внимание уделяется способности создавать новые виды ведущей компетенции – профессиональной деятельности, которая является основой обеспечения конкурентоспособности современных кадров.

ВЫВОД: В данной статье мы по возможности рассмотрели некоторые аспекты этой работы, направленной на формирование у будущих исследователей концепций форм организации образования, важности использования его содержания и конкретных методов, приемов и технологий, а также на укрепление и углубление полученных теоретических знаний о концепциях научного направления, проблемы и предмета, и на формирование навыков осознания. Одна из следующих задач – изучение образования как целостного фундаментального исследования будущего.

Ключевые слова: будущее, исследователь, образование, организация, форма, концепция, формирование, содержание и особенности, концепции проблемы и предмета, теоретические знания, укрепление и углубление, навыки осознания.

FORMING FUTURE RESEARCHERS' CONCEPTS ABOUT THE FORM OF EDUCATION ORGANIZATION

Olimov Temir Hasanovich

*Professor of the Asian International University,
Doctor of Philosophy (PhD) in Pedagogical Sciences*

Annatation.

INTRODUCTION: This article discusses the formation of concepts of educational organization in future researchers, highlighting some differences in relation to the scope of the discussion of the concepts of "Methodology" and "technology", and the search for answers to questions such as "How to teach?", "Why teach?", "What to teach?" in the methodological system.

THE GOAL: To form concepts of educational organization in future researchers, to consolidate and deepen the acquired theoretical knowledge on its content and features, problem and subject concepts, to form awareness skills, and to show scientifically based methods.

MATERIALS AND METHODS: Standard competence - the ability to perform permanent and routine tasks related to this activity; Basic competence - the ability to perform innovative tasks related to this activity; Special attention is paid to the ability to create new types of leading competence-professional activity, which is the basis for ensuring the competitiveness of modern personnel.

CONCLUSION: Targeted, targeted work is being carried out to form concepts of the forms of organization of education in future researchers, the importance of using its content and specific methods, techniques and technologies, and to consolidate and deepen the acquired theoretical knowledge on the concepts of the scientific direction, problem and subject, and to

form awareness skills, we have covered some of its aspects as much as possible in this article. One of the next tasks is to study it as a holistic fundamental research in the future.

Keywords: future, researcher, education, organization, form, concept, formation, content and features, problem and subject concepts, theoretical knowledge, consolidation and deepening, awareness skills.

Metod, usul va texnologiya. Ta'lim metodi tushunchasi anchagina murakkabdir. Shu bois pedagogikada uning tobora aniq talqini xususida munozara haligacha davom etmoqda. Biroq bu tushunchaga beriladigan didaktlarning turli ta'riflariga qaramay, ularning nuqtai nazarlarini yaqinlashtiradigan qandaydir umumiylikni ham ta'kidlash mumkin. Ko'pchilik mualliflar ta'lim metodini o'quvchilarning o'quv bilish faoliyatini tashkil etish usuli, deb hisoblashga moyildir.

Shu qoidani boshlang'ich nuqta bilib, mazkur tushunchani yanada batafsil ko'rib chiqish va uning ilmiy ta'rifiga kelishga harakat qilamiz.

Metod so'zi yunoncha tadqiqot, maqsadga erishish yo'li, usuli deganidir. Metod – eng umumiy ma'noda – maqsadga erishish usuli, ma'lum tarzda tartibga solingan faoliyat. Ko'rinadiki, bu o'rinda ham o'qituvchining o'rgatuvchi ishi va u tashkil etgan o'quvchilarning faol o'quv-bilish faoliyati uyg'unlashadi.

Ta'lim metodlari deyilganda, o'rganilayotgan materialni egallashga qaratilgan turli didaktik vazifalarni hal etish bo'yicha o'qituvchining o'rgatuvchi ishi va o'quvchilarning o'quv-bilish faoliyatini tashkil etish usullari yig'indisi tushuniladi.

Didaktikada, shuningdek, ta'lim usullari atamasi ham keng qo'llanadi. **Ta'lim usuli** – ta'lim metodining tarkibiy qismi yoki alohida tomoni. Metodlar bilan usullar munosabati o'zaro bir-biriga bog'langan. Usul va metod butun va qism sifatida bir-biriga bog'lanadi. Usullar yordamida faqat pedagogik yoki o'quv vazifasining bir qismi hal qilinadi. Xuddi shu metodik usullar turli metodlarda foydalanilgan bo'lishi mumkin. Va aksincha, xuddi shu metod turli o'qituvchilar tomonidan turli usullarda ochib berilishi mumkin.

Ta'lim usuli – o'qitish metodining tarkibiy qismi yoki alohida tomoni. Usul va metod butun va qism sifatida bir-biriga bog'lanadi. Usullar yordamida faqat o'quv vazifasining bir qismi hal qilinadi.

Masalan, o'qituvchilar tomonidan ko'p qo'llaniladigan mashq manbasiga ko'ra amaliy metod hisoblansa, uni qo'llash esa bir nechta usullar (mashqning qoidasini o'qib berish (1-usul), bittasini namuna sifatida bajarib ko'rsatish (2-usul), o'qituvchining namunasi asosida o'quvchilar tomonidan mashqning bajarilishi (3-usul), o'quvchilar tomonidan bajarilgan mashqlarni tekshirish va xatolarini tuzatish (4-usul) va boshqalar) yordamida amalga oshiriladi.

O'qituvchilarning ayrimlari esa, “metod” tushunchasining o'rniga “uslub” tushunchasini ham qo'llaydilar. Ammo “uslub” tushunchasi “metod” atamasining mohiyatini o'zida to'liq aks ettira olmaydi. Chunki uslub ko'proq xususiy (so'z borayotgan holatda aynan o'qituvchiga xoslikni ifoda etadi) tavsifga ega bo'lib, aniq maqsadga erishish yo'li sifatida xizmat qila olmaydi.

Pedagogik texnologiya – bu muayyan loyiha asosida tashkil etiladigan, aniq maqsadga yo'naltirilgan hamda ushbu maqsadning natijalanishini kafolatlovchi pedagogik faoliyat japyoni mazmunidir.

Ta'lim amaliyotida “pedagogik texnologiya” tushunchasi uch darajada qo'llaniladi:

Umumpedagogik (makro) daraja. Mazkur darajaga muvofiq keladigan texnologiyalar yaxlit pedagogik jarayonga tegishli bo'lib, ularga muammoli, tabaqalashtirilgan, integratsion, shaxsga yo'naltirilgan, rivojlantiruvchi, modulli, masofali o'qitish texnologiyalarini misol sifatida keltirish mumkin. Mazkur texnologiyalar innovatsiya tavsifiga ega bo'lib, novator o'qituvchilar, olimlar va izlanuvchilar tomonidan ishlab chiqiladi hamda samaradorligi kafolatlanganidan va amaliyotga keng tatbiq etish imkoniyatiga ega

bo'linganidan so'ng uni amaliyotchi o'qituvchilar o'z faoliyatida qo'llaydilar.

Xususiyy-metodik (mezo) daraja. Ushbu daraja o'zida ma'lum bir o'quv fanini o'qitish jarayonini loyihalash va rejalashtirishni o'zida aks ettiradi. Masalan, boshlang'ich sinf o'qituvchisi o'qish darsini har safar texnologik modeli va xaritasini tuzib kelishi kerak. Hozir ko'p ta'kidlanayotgan texnologik model loyihalashga, texnologik xarita rejalashtirishga to'g'ri keladi. Natijada har bir fanni o'qitish texnologiyasi yuzaga keladi.

Lokal daraja (mikro). Mazkur darajaga tegishli texnologiyalar o'quv-tarbiya jarayonining ma'lum tarkibiy qismi, alohida shaxs sifatlarini shakllantirish, maxsus o'quv ko'nikma va malakalarini tarkib toptirishga xizmat qiladi. Masalan, o'quvchilarning mantiqiy fikrlashini shakllantirish texnologiyasi, o'quvchilarning aqliy qobiliyatini rivojlantirish texnologiyasi va boshqalar.

Metodika – qat'iy ketma-ketlikka (algoritmik xarakterga), ilgari o'rnatilgan reja (qoida), tizimga aniq rioya qilish bo'lib, biror bir ishni maqsadga muvofiq o'tkazish metodlari, yo'llari majmuasi. “Metodika” tushunchasi turli fanlarni o'qitish bilan ham bog'liqlikda qo'llanilib, ma'lum sohani o'qitish jarayoni, mazmuni, qonuniyatlari, tamoyillari, shakl, metod va vositalari yig'indisini o'zida ifoda etadi.

“Metodika” va “texnologiya” tushunchalarining bahs doirasi bilan ham bog'liqlikda ayrim farqli jihatlarni ajratib ko'rsatish mumkin. Jumladan, metodik tizim “Qanday o'qitish?”, “Nima uchun o'qitish?”, “Nimaga o'rgatish?” kabi savollarga javob izlaydi, texnologiya esa, “Qanday tarzda samarali o'qitishga erishish mumkin?” degan savolni markazga qo'yadi. Metodika o'quv jarayonining qanday tarzda tashkil etish lozimligini nazarda tutsa, texnologiya qay yo'sinda o'quv jarayonini eng qulay, maqbul tarzda amalga oshirishga diqqat-e'tiborni qaratadi.

Zamonaviy didaktikada ta'lim metodlari tasnifiga turlicha yondashuvlar. Didaktik tadqiqotlar ko'rsatadiki, ta'lim metodlari nomenklaturasi (nomlanishi) va tasnifi ularni ishlab chiqishda tanlangan yondashuvga bog'liq holda juda xilma-xil ekanligi bilan xarakterli. Ulardan eng muhimlariga to'xtalamiz.

Ta'lim metodlari tasnifi: An'anaviy (manbasiga ko'ra) ta'lim metodlari
(E.I.Golant, N.M.Verzilin va bosh.)

Og'zaki	Ko'rgazmali	Amaliy	Kitob bilan ishlash	Video-metod
Hikoya Suhbat Tushuntirish Ma'ruza Munozara	Illyustratsiya Demonstratsiya	Mashq Amaliy Laboratoriya Didaktik o'yin	O'qish O'rganish Reja tuzish Konspekt qilish	Ko'rish, O'rganish, Nazorat qilish

O'quvchilarning bilish faoliyati tavsifiga ko'ra ta'lim metodlari tasnifi
(I.Ya.Lerner va M.N.Skatkin).

Ta'lim metodining nomlanishi	O'qituvchi faoliyati	O'quvchi faoliyati
Axboriy-retseptiv	O'quv axborotini uzatish, o'rganilayotgan ob'ekt bilan o'quvchi harakatini tashkil etish	Bilimlarni idrok etish, anglash va yodda saqlash.
Reproduktiv	Bilimlar hamda aqliy va faoliyat usullarini hosil qilishga doir topshiriqlarni tuzish va taqdim etish	Namuna asosida bilimlarni hamda aqliy va faoliyat usullarini egallash.
Muammoli bayon etish	Muammoni qo'yish va uni hal etish usullarini ochib berish	Topshiriqni idrok etish va uni qismlarga ajratish. Topshiriq

		qismlarini mustaqil hal etish va o'z-o'zini nazorat qilish
Evristik (qisman-izlanish)	Muammoni qo'yish va uni hal etishga doir qadamlar ketma-ketligini rejalatirish. O'quvchilar faoliyatini boshqarish	Qo'yilgan vazifa bilan bog'liqlikda muammoni hal etish yo'llarini mustaqil izlash va o'qituvchining qisman ko'magi yordamida muammoni hal etish
Tadqiqotchilikka doir	Mustaqil hal etishga doir muammoli vazifalarni shakllantirish. Muammoni hal etilish jarayonini nazorat qilish	Muammoni mustaqil hal etish.

Asosiy didaktik maqsadlariga ko'ra ta'lim metodlari tasnifi (M.A.Danilov va B.P.Esipov):

- Yangi bilimlarni egallash metodlari;
- Ko'nikma va malakalarni shakllantirish metodlari;
- Bilimlarni amaliyotda qo'llash metodlari.

Ta'limning binar metodlari (M.I.Maxmutov).

O'rgatish metodlari	O'rganish metodlari
Axboriy-ma'lumotli	Ijro etish (bajarish)
Tushuntirishli	Reproduktiv
Ko'rgazmali-amaliy	Ijodiy-amaliy
Tushuntirishli-undovchi	Qisman izlanishli
Undovchi	Izlanishli

Yaxlit yondashuv bo'yicha ta'lim metodlari tasnifi (Yu.K.Babanskiy):

- Bilim, ko'nikma va malakalarni mustahkamlash va nazorat qilish metodlari.
- O'quv-bilish faoliyatini tashkil etish va amalga oshirish metodlari.
- O'quv-bilish faoliyatini motivatsiyalash va rag'batlantirish metodlari.
- O'quv-bilish faoliyatini nazorat va o'z-o'zini nazorat qilish metodlari.

Interfaol metodlar va grafik organayzerlar.

O'rganilayotganlarini o'zlashtirishga da'vat qilish metodlari	Yangi materialni anglash metodlari	O'rganilganlarini fikrlashga imkon beruvchi metodlar
Erkin yozish. Klaster. Aqliy hujum. B-B-B chizmasi. Chalkashtirilgan mantiqiy zanjirlar ketma-ketligi. Semantik xususiyatlar tahlili.	Semantik xususiyatlar tahlili. B-B-B chizmasi. O'qitish bo'yicha qo'llanma. Bir-biriga o'rgatish. Bir-biridan so'rash. Ikki qismli kundaliklar.	Eng asosiy tushunchalar, takrorlash. T-chizma. Kontseptual jadval. Venn diagrammasi. Nilufar guli. Besh minutlik esse. O'n minutlik esse.

Laboratoriya ishlari o'quvchilarning jihoz, maxsus uskuna, qurol hamda turli texnikaviy qoliplardan foydalangan holda tajribalarni o'tkazish metodlari bo'lib, ular ko'proq tabiiy fanlar asoslarini o'rganishda qo'llaniladi. Bu metod o'quvchilarning asbob-uskunalar bilan ish ko'rish, o'lchash ishlarini amalga oshirish va ularning natijalariga ishlov berish kabi ko'nikmalarini tezkor shakllantirishga imkon beradi. Laboratoriya ishlarini bajarish maxsus qurilma va jihozlar, shuningdek, materiallar hamda vaqtni sarflash, ularni ishga tayyor holatga

keltirishni talab etadi. Biroq bu harakatlar o'quvchilarning yuqori darajadagi faolligi asosida mustaqil ravishda tajriba va o'lchash ishlarini tashkil etish bilan takomillashtirilib boriladi.

Didaktik o'yin o'rganilayotgan obyekt, hodisa va jarayonlarni modellashtirish asosida o'quvchining bilishga bo'lgan qiziqishi va faollik darajasini rag'batlantiruvchi o'quv faoliyati turi. Ayni vaqtda o'yin ham ijtimoiy faoliyat ko'rinishi sanaladi.

Ta'lim metodlarini tanlash. Pedagogika fanida, o'qituvchilarning amaliy tajribasini o'rganish va umumlashtirish asosida ta'lim tanlashga o'quv tarbiya jarayoni kechayotgan shart-sharoitlar va aniq holatlarga bog'liq muayyan yondashuvlar vujudga keladi. Ta'lim metodlarini tanlashda quyidagi holatlar inobatga olinishi lozim:

- Ta'limning umumiy maqsadlari.
- Fanning va o'rganilayotgan mavzuning mazmuni hamda o'ziga xosliklari.
- Biror fanni o'qitish metodikasining o'ziga xosliklari.
- Materialni o'rganishga ajratilgan vaqt.
- O'quv mashg'ulotining maqsadi, vazifalari va mazmuni.
- O'quvchilarning yoshi va bilish imkoniyatlari.
- O'quvchilarning tayyorgarlik darajasi.
- Ta'lim muassasasining moddiy ta'minlanganligi.
- O'qituvchining nazariy, amaliy va metodik tayyorgarligi, pedagogik mahoratni egallaganlik darajasi.

Ta'lim vositalari. Ta'lim metodlari ta'lim vositalari bilan birgalikda qo'llaniladi. Ta'lim vositalari – bu yangi bilimlarni o'zlashtirish uchun o'qituvchi va o'quvchilar tomonidan foydalaniladigan obyekt. Ta'lim vositalari katta ahamiyatga ega. Ta'limning barcha vositalari ta'lim maqsadlarini muvafaqqiyatli amalga oshiradi.

Didaktik vositalar deganda, o'quv va ko'rgazmali qo'llanmalar, namoyishli qurilmalar, texnik vositalar tushuniladi.

Ta'lim vositalari o'zida o'quv-tarbiyaviy maqsadga erishish uchun zarur bo'lgan moddiy yoki ma'naviy qadriyatlarni aks ettiradi. Odatda ular ta'lim metodlariga mos holatda foydalaniladi. Biroq agar metodlar «qanday o'qitish» savoliga javob bersa, vositalar esa, «uning yordamida niamani o'qitish» savoliga javob beradi.

An'anaviy ravishda qo'llaniladigan ta'lim vositalariga darslik, rasmlar, jadvallar, nutq, o'quv-ustaxonasi jihozlari, laboratoriyalar, axborot vositalari, o'quv jarayonini tashkil etish va boshqarish vositalari kiradi.

Didaktik vositalar metodlar singari ta'limiy, tarbiyaviy va rivojlantiruvchi funksiyalarni bajaradi. Bundan tashqari o'quvchilarning o'quv-bilish faoliyatini hosil qilish, boshqarish va nazorat qilish vazifalarini bajaradi.

Didaktik vositalar audivizuallik tafsilotida motivatsion, axborot, ta'lim jarayonini boshqarish, optimallashtirish funksiyalarini bajaradi.

Fanni o'qitish bilan bog'liq holda ta'lim vositasi tanlanadi. O'qituvchi o'zining ixtiyori bo'yicha ko'rgazmali material, o'quv qo'llanmadan foydalanishi mumkin. Ta'lim vositasini qo'llashning yana bir jihati albatta ta'lim jarayonining tarkibiy qismi sifatida aks ettirishidir.

Ta'lim vositasini tanlab olish ta'lim metodini tanlab olish bilan bog'liq. Agar ta'limning faol metodi(kitob bilan ishlash, mashqlar) foydalanilsa, u holda o'quv qo'llanmalari, darsliklar va ta'limning texnik vositalaridan foydalaniladi. Aynan ta'limning aktiv-texnik vositalari amaliy metodlarda foydalaniladi.

Ta'limning faollikni nisbatan kam talab etadigan metodlari(o'quvchilar eshitadi, ya'ni hikoya, ma'ruza, tushuntirish, ekskursiya) ta'limning ko'rgazmali vositalaridan foydalaniladi. Ta'limning ko'rgazmali vositalari pedagogning o'zi tomonidan tuzilgan bo'lishi mumkin.

Vositalarning istalgan turidan foydalanishda o'lchov va mutanosiblikka e'tibor berish kerak. Masalan, ko'rgazmali vositalarning soni etarli bo'lmagligi bilimlarning sifatigata'sirko'rsatadi, bilishga qiziqishni pasaytiradi, obrazli idrok etishni rivojlantirmaydi.

Ulardan haddan tashqari foydalanish o'quvchilarning o'rganilayotgan fanga engil-elpi qara-shiga olib keladi. Murakkab mavzularni o'rganishda 4-5 demonstratsiya optimal hisoblanadi.

Ta'lim vositalari tasnifi aniq va yagona bo'lishi mumkin emas. Ta'lim vositasining ahamiyatli tomoni ularning birgalikda qo'llanilishidir va hech qachon bir-birini inkor etmaydi. O'qituvchining vazifasi – dars jarayonini faollashtirish uchun ta'limning samarali vositasini tanlab olishdir.

Ta'lim vositalarini tasniflashda turli asoslarga ko'ra yondashish mumkin:

- faoliyat sub'yektiga ko'ra;
- faoliyat obyektiga ko'ra;
- o'quv axborotiga munosabatiga ko'ra;
- o'quv jarayonidagi vazifasiga ko'ra.

Faoliyat subyekti bo'yicha ta'lim vositalari o'rgatish va o'rganishga bo'linadi.

O'rgatish vositalari. Masalan, namoyishli-tajriba qurollari. Bunday qurollar o'qituvchi tomonidan mavzuni tushuntirish va mustahkamlash uchun qo'llaniladi.

O'rganish vositalari. Masalan, laboratoriya-praktikum qurollari. Bunday vositalar o'quvchilar tomonidan yangi bilimlarni egallash uchun qo'llaniladi.

Didaktik vositalar o'qituvchi va o'quvchi uchun xosligiga qarab, ikkiga bo'linadi. Birinchisiga ko'ra, narsalar o'qituvchi tomonidan ta'limning maqsadlarini samarali realizatsiyalash uchun qo'llanilsa, ikkinchisi – bu o'quvchilarning individual vositalari, darsliklar, daftarlar. Bundan tashqari didaktik vositalar o'qituvchi va o'quvchilar faoliyat turiga ko'ra sport qurollari, botanika va geografiya maydonchasi, kompyuterlarga ham bo'linadi.

Faoliyat obyektlari bo'yicha ham ta'lim vositalari ikkiga bo'linadi:

Material ta'lim vositalari. Bu o'quv qo'llanmalari, darsliklar, jadvallar, maketlar, modellar, o'quv-texnik vositalar, mebel, o'quv-laboratoriya qurilmalari, ko'rgazmali vositalar bo'lishi mumkin.

Ideal ta'lim vositalari – bular pedagog va o'quvchilar yangi bilimlarni egallashda qo'llaydigan vositalar: chizmalar, sxemalar, diagrammalar, tasviriy, san'at, nutq, xat va boshqalar. Ideal vositalar – bu «fikrlar haqidagi fikrlar»: o'qituvchi ularni o'rgatish uchun belgilangan shaklda ko'rsatishi zarur. Masalan, materializatsiya – abstrakt simvollar tarzida ko'rsatiladigan vosita (grafiklar, jadvallar, chizmalar), verbalizatsiya – nutq bayoni tarzida ko'rsatiladigan vosita (tahlil, muhokama qilish, dalil keltirish).

Material va ideal vosita bir-birini to'ldiradi. Material vosita qiziqish va diqqatni uyg'otish, amaliy harakatlarni amalga oshirish bilan bog'liq bo'lsa, ideal vositalar – mantiqiy muhokama. Materialni tushuntirish, nutq madaniyati, yod olish bilan bog'liq.

O'quv axborotiga munosabatiga ko'ra ta'lim vositalari yangi materialni o'rganish vositalari, takrorlash, mustahkamlash, umumlashtirish vositalari, bilimlarni nazoart qilish vositalari, o'quv jarayonini tashkil etish boshqarish vositalari va axborot vositalariga bo'linadi.

O'quv jarayonidagi vazifasiga ko'ra ta'lim vositalari kommunikatsiya (muloqot) va o'quv ishlari vositalariga tasnif etiladi. O'quv ishi vazifa, muammo, masalalarni hal etish, turli mashqlarni bajarish jarayonidir. Ta'lim – kommunikatsiya (muloqot) o'qituvchi va o'quvchilarning o'quv faoliyati sanaladigan kommunikativ-faoliyatli jarayon. Kommunikatsiya – bu kodlash (o'qituvchi nutqidagi atamalarda), uzatish (yozilish) va o'quvchilarning axborotni qabul qilishi (tushunish va dastlabki eslab qolish).

Didaktik vositalar his qilish, sezish uchun foydalanishiga ko'ra ham tasnif qilinadi. Bunday bog'liqlikka ko'ra didaktik vositalar vizual (ko'rish) – haqiqiy (original) narsalar yoki turli obrazli ekvivalentlari, diagrammalar, kartalar; audial (eshitish) – radio, magnitofon, musiqa asboblari; audiovizual (ko'rish-eshitish) – ovozli filmlar, televidenie, kompyuterlar, didaktik mashinalar, elektron darsliklar.

Ta'limning texnik vositalari. TTV – bu o'zida o'quv-axborotlarini ekranli-ovozli aks

ettiruvchi asbob va moslamalardir. Ularga quyidagilar kiradi: o'quv kinofilmlari; diafilmlar; kompyuterlar; magnitofon tasmlari; radioeshittirish; teleko'rsatuvlar.

Ta'limning texnik vositalarini quyidagi turlarga ajratish mumkin: axborot; aralash(kombinatsion); trenajor; bilimlarni nazorat qilish vositalari; audiovizual vositalar.

Ta'limning texnik vositalari quyidagi funksiyalarni bajaradi:

- ta'limning sifati va samaradorligini oshiradi;
- o'quv jarayonining jadallashuvini ta'minlaydi;
- o'quvchilarni idrok qilishga yo'naltiradi;
- o'quvchilarda bilimlarni egallashga nisbatan katta qiziqish hosil qiladi;
- dunyoqarashni, ishonchni, o'quvchilarning axloqiy qiyofasini shakllantirishga yordam beradi;

- o'quv ishiga nisbatan o'quvchilarda emotsional munosabatni oshirishni ta'minlaydi;
- bilimlarni nazorat, o'zini-o'zi nazorat qilishni ta'minlaydi.

Ta'limni tashkil etishning shakllari. Ta'limni tashkil etish **shakli** – bu o'qituvchi va o'quvchining belgilangan tartibda, muayyan maqsadga muvofiq ma'lum rejimda tashkil etiladigan o'quv-bilish faoliyatining tashqi ifodasidir.

Jahon pedagogika fani va amaliyotida ta'limnitashkil etishning turli shakllari mavjud. Jamiyat rivojining har bir yangi bosqichi ta'limnitashkil etishga o'z ta'sirini o'tkazadi.

Ayni vaqtda ta'limning quyidagi shakllari ajratib ko'rsatiladi: **in-dividual, individual-guruhli, sinf-dars, leksiya-seminar va sinfdan tashqari, auditoriyadan tashqari, maktabdan tashqari.** Ular o'quvchilarni qamrab olishi, o'quvchilar faoliyatini tashkil etishi, jamoaviy va individual shakllarining nisbatlari, mustaqilligi darajasi va o'qish jarayoniga rahbarlik qilish xususiyatlari kabi belgilariga ko'ra quyidagi **uch asosiy turga** ajratiladi: individual; sinf-dars; ma'ruza-seminar.

Qadim zamonlarda mavjud bo'lgan o'qitishning eng qadimgi shakli **ta'limning individual shakli** hisoblanadi. O'qishni tashkil etishning individual shakli antik davr va o'rta asrlarda yagona usul bo'lgan, undan ba'zi mamlakatlarda XVIII asrgacha keng foydalanilib kelingan.

Afzalliklari	Kamchiliklari
1) o'quv faoliyati mazmuni, metodi va sur'atini to'la individualashtirish imkoniyatining mavjudligi;	1) vaqtning tejimli emasligi;
2) aniq bir masalani hal etishda ta'lim oluvchining har bir harakati va operatsiyalarini kuzatib borishga imkon berishi.	2) o'qituvchi ta'sirining cheklanganligi (o'qituvchining vazifasi o'quvchiga topshiriq berish va uni bajarilishini tekshirishdan iborat);
	3) boshqa o'quvchilar bilan hamkorlikda ishlash imkoniyati cheklanganligi (bu holat ijtimoiylashuv jarayoniga salbiy ta'sir ko'rsatadi);
	4) jamoada ishlash tajribasining shakllanmasligi.

XVI asrdan boshlab individual o'qitish shaklining ahamiyati pasayib, uning o'rnini **ta'limning individual-guruhli shakli** egallashiga imkon berdi.

Ulardan biri bolalarning **guruhli (jamoali) ta'lim i** sanaladi. U G'arbiy Rossiya (hozirgi Belorussiya va Ukrainaning g'arbiy qismlari) **birodarlik** maktablarida ilk bor qo'llanilgan va u sinf-dars shaklining asosi bo'lib qolgan. Bu tizimlar XVII asrda Yan Amos Komenskiy tomonidan "Buyuk didaktika" asarida nazariy jihatdan asoslab berildi va ommaviylashtirildi. Olim pedagogikaga **o'quv yili, o'quv kuni, dars, mashg'ulotlar orasidagi tanaffus, o'quv ta'tillari** kabi tushunchalarni kiritdi.

Sinf-dars tizimi garchi 350 yil avval asoslangan bo'lsada, bugungi kunda ham keng ko'lamda qo'llanilib kelinmoqda.

Afzalliklari	Kamchiliklari
1) yaxlit o'quv-tarbiyaviy jarayonning tartibli ketishini ta'minlovchi aniq tashkiliy tizim; 2) jarayonlarning oddiy boshqarilishi: muammoning jamoa bo'lib muhokama qilinishi, masalaning echimini birgalikda izlash jarayonida bolalar o'rtasida o'zaro munosabatlarning shakllanish imkoniyati; 3) o'qituvchining o'quvchilar va ularning tarbiyasiga doimiy emotsional ta'sir ko'rsatishi; 4) ta'limning emotsionalligi (zero, o'qituvchi bir vaqtning o'zida o'quvchi-larning katta guruhi bilan ish olib boradi), o'quv faoliyatiga musobaqalashish elementlarini kiritish uchun sharoitning yaratilishi; 5) bilimsizlikdan bilimlarni o'zlashtirish sari harakatlarning muntazamligi va ketma-ketligi.	1) tizimning asosan bilimlarni o'rtacha darajada o'zlashtiruvchi o'quvchilar uchun mo'ljallanganligi; 2) bo'sh o'zlashtiruvchi o'quvchilar uchun qiyinchiliklarning yuzaga kelishi va kuchli o'zlashtiruvchi o'quvchilar qobiliyatlarining rivojlanish sur'atining ortga surilishi; 3) o'qituvchi uchun o'qitish mazmuni va o'qitish sur'atlari hamda metodlari bo'yicha individual ishlarni tashkil etish, shuningdek, o'quvchilarning individual xususiyatlarini hisobga olishda qiyinchilikning yuzaga kelishi; 4) katta va kichik yoshli o'quvchilar o'rtasidagi munosabatlarning qaror topmasligi.

XIX asr oxiri XX asr boshlarida, aqliy rivojlanishida farqi bo'lgan o'quvchilarni o'qitishda individuallashtirishga ahamiyat qaratish masalasi ayniqsa dolzarb xususiyat kasb etdi. Shunga mos ravishda **tanlab o'qitish** shakli yuzaga keldi (AQShda Batov, Yevropada **Mangeym tizimi**).

Yevropa va AQShda, XX asr boshida o'quvchilarning individual, faol, mustaqil o'quv ishlarini ta'minlashga qaratilgan ko'plab ta'lim tizimlarining samaradorligi sinab ko'rilgan. 1905 yili Dalton shahrida (Massachusetts shtati) o'qituvchi Elena Park Xerst tomonidan birinchi bor qo'llanilgan **ta'limning individuallashtirilgan tizimi** ular orasida eng radikal hisoblangan. Bu tizim **dalton-reja** nomi bilan pedagogika va maktab tarixiga kirdi. U ba'zan **laboratoriya yoki ustaxonalar tizimi** deb ham ataydilar.

Birinchi universitetlar paydo bo'lishi bilan **ta'limning ma'ruza-seminar tizimi** yuzaga kela boshlaydi. U yaratilgan paytdan beri hali deyarli hech bir katta o'zgarishlarga ega emas. Ma'ruza, seminar, amaliy va laboratoriya ishlari, konsultatsiya va tanlagan kasbi bo'yicha amaliyot hozirgacha leksiya-seminar tizim sifatida o'qishning asosiy shakllaridan biri bo'lib kelmoqda. Leksiya-seminar tizimi o'zining sof ko'rinishida oliy va oliy maktabdan keyingi ta'lim amaliyotida qo'llaniladi.

Dars – ta'lim tashkil etishning asosiy shakli. Dars bevosita o'qituvchi rahbarligida aniq belgilangan vaqt davomida muayyan o'quvchilar guruhi bilan olib boriladigan ta'lim jarayonining asosiy shakli sanaladi. Darsda har bir o'quvchi xususiyatlarini hisobga olish, barcha o'quvchilarning mashg'ulot jarayonida o'rganilayotgan fan asoslarini egallab olishlari, ularning idrok etish qobiliyatlari va ma'naviy-axloqiy sifatlarini tarbiyalash hamda rivojlantirish uchun qulay sharoitlar yaratiladi.

Dars ta'limning boshqa shakllaridan farq qiluvchi o'ziga xos belgilarga ega, chunonchi: o'quvchilarning doimiy guruhi, o'quvchilar faoliyatiga ularning har biri xususiyatlarini hisobga olish bilan rahbarlik qilish, o'rganilayotgan fan asoslarini bevosita darsda egallab olish (bu belgilari darsning faqat mazmunini emas, balki o'z xususiyatini ham aks ettiradi).

Darsning turlari va tuzilishi. Darsning quyidagi turlari mavjud:

- Aralash (kombinatsion dars).
- Yangi bilimlarni bayon qilish darsi.
- O'rganilganlarini takrorlash va mustahkamlash darsi.

- O'quvchilarning bilim, ko'nikma va malakalarini nazorat qilish darsi.
- Laboratoriya darslari.
- Amaliy darslar.

Aralash darsning tuzilishi:

- a) tashkiliy qism;
- b) o'tilgan mavzuni takrorlash (uy vazifasini tekshirish);
- v) yangi mavzuni bayon qilish;
- g) o'rganilgan materialni mustahkamlash;
- d) o'quvchilarni baholash;
- e) uy vazifasini berish.

Yangi bilimlarni bayon qilish darsining tuzilishi:

- a) tashkiliy qism;
- b) yangi mavzuni bayon qilish;
- v) o'rganilgan materialni mustahkamlash;
- d) uy vazifasini berish.

O'rganilganlarni takrorlash va mustahkamlash darsining tuzilishi:

- a) tashkiliy qism;
- b) o'rganilgan mavzularga doir savol-javob o'tkazish;
- v) o'rganilgan mavzularga doir amaliy topshiriqlarni bajarish;
- g) o'quvchilarni baholash.

O'quvchilarning bilim, ko'nikma va malakalarini nazorat qilish darsining tuzilishi:

- a) tashkiliy qism;
- b) o'rganilganlarni umumiy tarzda takrorlash (yodga tushirish);
- v) nazorat ishini o'tkazish;
- g) uy vazifasi (o'rganilganlarni qayta takrorlash maqsadida).

Laboratoriya darslarining tuzilishi:

- a) tashkiliy qism;
- b) nazariy materiallarni mustahkamlash;
- v) laboratoriya ishini o'tkazish;
- g) o'quvchilarni baholash;
- d) uy vazifasi.

Amaliy darslarning tuzilishi:

- a) tashkiliy qism;
- b) nazariy materiallarni mustahkamlash;
- v) amaliy ish topshiriqlarini bajarish;
- g) o'quvchilarni baholash;
- d) uy vazifasi.

Darsga qo'yiladigan talablar. Har bir dars quyidagi uchta asosiy maqsadga erishishga yo'naltiriladi: **o'qitish, tarbiyalash, rivojlantirish**. Ana shularni hisobga olib darsga umumiy talablar didaktik, tarbiyaviy va rivojlantiruvchi talablarda aniq ifodalanadi.

Didaktik (yoki ta'lim) iy talablarga har bir darsning ta'lim vazifalarini aniq belgilash, darsni axborotlar bilan boyitish, ijtimoiy va shaxsiy ehtiyojlarni hisobga olish bilan mazmunini optimallashtirish, idrok etish eng yangi texnologiyalarini kiritish, turli xildagi shakli, metodlari va ko'rinishlaridan mos ravishda foydalanish, dars tuzilishini shakllantirishga ijodiy yondashish, jamoaviy faoliyat usullari bilan birga o'quvchilar mustaqil faoliyatlarini turli shakllaridan birga foydalanish, operativ qayta aloqani ta'minlash, amaliy nazorat va boshqaruvni amalga oshirish, ilmiy mo'ljal va darsni mahorat bilan o'tkazishni ta'minlash kabilar kiradi.

Darsga nisbatan qo'yiladigan **tarbiyaviy talablar** o'quv materialining tarbiyaviy

imkoniyatlarini aniqlash, darsdagi faoliyat, aniq erishilishi mumkin bo'lgan tarbiyaviy maqsadlarni shakllantirish va qo'yish, faqat o'quv ishlari maqsadlari va mazmunidan tabiiy ravishda kelib chiqadigan tarbiyaviy masalalarni belgilash, o'quvchilarni umuminsoniy qadriyatlarda tarbiyalash, hayotiy muhim sifatlar (tirishqoqlik, tartiblilik, mas'uliyatlilik, intizomlilik, mustaqillik, ish bajarishga qobiliyatlilik, e'tiborlilik, halollik va boshqalar)ni shakllantirish, o'quvchilarga diqqat-e'tiborli munosabatda bo'lib, pedagogik odob talablariga amal qilish, o'quvchilar bilan hamkorlik va ularning muvaffaqiyat qozonishlaridan manfaatdor bo'lishdan iborat.

Barcha darslarda doim amalga oshirilib boriladigan **rivojlantiruvchi talablarga** o'quvchilarda o'quv-o'rganish faoliyati ijobiy sifatleri, qiziqish, ijodiy tashabbuskorlik va faollik shakllantirish hamda rivojlantirish, o'quvchilarning idrok etish imkoniyatlari darajasini o'rganish, hisobga olish, "rivojlanishning yaqin zonasini loyihalashtirish", "o'zib ketish" darajasidagi o'quv mashg'ulotlarini tashkil etish, rivojlanishidagi yangi o'zgarishlarni rag'batlantirish, o'quvchilarning intellektual, emotsional, ijtimoiy rivojlanishlaridagi «sakrash»larni oldindan ko'ra bilish, boshlanayotgan o'zgarishlarni hisobga olish asosida o'quv mashg'ulotlarini operativ qayta qurish kabilar kiradi.

O'qituvchining darsga tayyorgarligi. O'qituvchining darsga tayyorgarligida quyidagi to'rtta bosqich ko'zga tashlanadi: **tashxislash, bashoratlash, loyihalashtirish va rejalashtirish.** Algoritmni amalga oshirish aniq sharoitlarni tashxislash bilan boshlanadi. **Tashxis** didaktik jarayon kechadigan barcha sharoitlarni oydinlashtirish, uning natijalarini belgilashdir. Unda o'quvchilarning imkoniyatlari, ularning faoliyatlari va xulqlari, motivlari, talab va layoqatlari, qiziqish va qobiliyatlari, bilimdonlik darajasi, o'quv materialining xususiyati, uning amaliy ahamiyati, dars tuzilishi, yangi axborotni o'zlashtirish, mustahkamlash va tizimlashtirish, bilim, ko'nikma va malakalarini nazorat qilish hamda tuzatish kabi holatlar namoyon bo'ladi. **Bashoratlash** bo'lajak darsni tashkil etilishining turli varianlarini baholash va ulardan qabul qilingan mezonlarga muvofiq eng ma'qulini tanlab olish. **Loyihalashtirish va rejalashtirish** o'quvchilarning o'quv faoliyatini boshqarish dasturini yaratish bo'lib, u darsga tayyorlanishning yakuniy bosqichi hisoblanadi. Loyiha (boshqarish dasturi) qisqa va aniq, erkin tuzilgan, pedagog o'zi uchun boshqarish jarayoni muhim vaziyatlari (kimdan va qachon so'rash, qayerda mavzuni kiritish, mashg'ulot keyingi bosqichiga qanday o'tish, oldindan ko'zda tutilmagan qiyinchiliklar yuzaga kelganida jarayonni qaysi sxema bo'yicha qayta o'zgartirish)ni belgilab olishga imkon beruvchi hujjatdir.

Ta'limni tashkil etishning yordamchi shakllari. Ta'limning yordamchi shakllari: to'garak, konferentsiya, maslahat (konsultatsiya), fakultativ mashg'ulot, o'quv ekskursiyalari, o'quvchilarning mustaqil uy ishlari va boshqalar sanaladi.

Maktabdan tashqari mashg'ulotlarning asosiy va barqaror turlariga o'qish jarayonining tarkibiy qismi sifatida qaraladigan, o'quvchilarning **mustaqil uy ishlari** kiradi. Uning asosiy maqsadi – darsda o'zlashtirilgan bilim, ko'nikma va malakalarini kengaytirish, chuqurlashtirish, ularni esdan chiqarishning oldini olish, o'quvchilarning individual layoqati, iste'dod va qobiliyatini rivojlantirishdan iborat.

Fan to'garaklari yo'nalishi, mazmuni, ish metodi, o'qish vaqti va boshqa jihatlari bilan ajralib turadi. Ular o'quvchilarning qiziqish va qobiliyatlarini rivojlantirish, o'qishga ijobiy munosabatni shakllantirishga yordam beradi..

Ta'limning yordamchi shakllariga **ekskursiyalar** ham kiradi. Ular ommaviy, guruhli va kichik guruhli bo'lishi mumkin. O'quv ekskursiyalari alohida fanlar hamda bir qancha fanlar bo'yicha ham rejalashtiriladi. Ekskursiyani muvaffaqiyatli o'tkazish uchun o'qituvchi unga puxta tayyorlanishi: ob'ekt va mashrut bilan oldindan tanishib chiqishi, to'la rejani ishlab chiqishi, o'quvchilarni bo'lajak topshiriqlarni bajarishga jalb eta olishi kerak.

O'quv rejasi turli **fakultativ va tanlov bo'yicha kurslarni** tashkil etishni ko'zda tutadi. Ular o'quvchilar, ularning ota-onalari istak va qiziqishlarini hisobga olish bilan bog'liqlikda

ishlab chiqiladi. Fakultativ va tanlov fanlari ro'yxatini aniqlashda faqat o'quvchilar istaklari emas, balki ijtimoiy talablar va maktab imkoniyatidan kelib chiqiladi. Fakultativ va tanlovi bo'yicha mashg'ulotlar majburiy va umumiy o'rta ta'lim fanlari bilan uzviy bog'liqlikda o'tkazilishi kerak.

Maslahat (konsultatsiya - o'quv suhbat)ga talablar ko'pincha o'quvchilarning ma'lum o'quv material yoki topshirig'i ustida mustaqil ishlashi sababli yuzaga keladi. Bunda ko'proq o'quvchi savol beradi. To'g'ri tashkil etilgan konsultatsiya o'quvchilarga o'quv materialini egallashda qiyinchiliklarni engishga yordam beradi. Konsultatsiya davomida o'qituvchi o'quvchilar faoliyatini u yoki bu masalani to'g'ri tushunishga mustaqil keladigan, ular uchun qiyin topshiriqni tushunib oladigan qilib, o'rganilayotgan materialni mohiyatini ochishga o'rganadigan qilib yo'naltiradi. Konsultatsiya o'qituvchiga o'quvchilar bilimlaridagi kamchiliklarni aniqlash, alohida e'tibor berishni talab etuvchi vaziyatlarga ularning diqqatini jalb etishga imkon beradi. To'g'ri tashkil etilgan konsultatsiya o'quvchilarda o'zini nazorat qilish, bilimlarga tanqidiy ko'z bilan qarashni tarbiyalaydi. O'qimishlilik darajasini to'g'ri aniqlashga yordam beradi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Olimov, T. H. (2019). SPIRITUAL AND MORAL ASPECTS OF THE FORMATION OF CIVIL CULTURE IN FUTURE SPECIALISTS OF HIGHER EDUCATION. *Theoretical & Applied Science*, (12), 662-665.
2. Olimov, T. H. (2020). The image of a modern teacher in the formation of civic culture among future highly educated specialists. *Pedagogical skill-Bukhara*, 5.
3. Olimov, T. H. (2019). Development issues of civil society and culture in the work of Eastern thinkers. *Pedagogical skill-Bukhara*, 2.
4. Olimov, T. H. (2016). Formation of self-awareness in youth. *Social and humanitarian sciences in the educational system.-Tashkent*, 4.
5. Olimov, T. (2020). BO'LAJAK OLIY MA'LUMOTLI MUTAXASISLARDA FUQAROLIK MADANIYATINI SHAKLLANTIRISHNING AYRIM YO'NALISHLARI. *FAN, TA'LIM VA AMALIYOTNING INTEGRASIYASI*, 1(1), 20-27.

MUALLIF HAQIDA MA'LUMOT [ИНФОРМАЦИЯ ОБ АВТОРЕ]

[AUTHORS INFO]

Olimov Temir Hasanovich

Osiyo xalqaro universiteti professori,
pedagogika fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD)
Manzil: O'zbekiston, Buxoro shahri

АЁЛ МАЪНАВИЙ КАМОЛОТИДА ДИН МУҲИМ ОМИЛ СИФАТИДА.

Самиев Асроридин Сайфидинович

Термиз давлат университети

доценти, педагогика фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD)

Аннотация.

КИРИШ: Мазкур мақолада давлат ва жамият тараққиётида аёлларнинг ўрни, аёлларнинг маърифатли бўлиши тўғрисидаги Ҳадислар ҳамда Қуръони каримдаги оятлар ва шу асосда шаклланган миллий мерос ва қадриятлар, урф-одатлар, билан шарҳ ва изоҳ берилган бўлиб, глобллашув жараёнида оилада қизлар тарбиясидаги муаммолар, қизлар тарбиясида миллий қадриятлар ва урф-одатлар ҳамда ҳадислардан фойдаланиш, таклиф ва ечим, Қизлар тарбиясида Ислом динининг ўрни, Ҳадисларда энг яхши аёл сифатлари, алломаларнинг аёл муқаддас зот ҳақидаги фикрлари, уларнинг тенг ҳуқуқлари, оилада ва фарзанд тарбиясида аёлнинг ўрни бекиёслиги ва асосий мезон бўлиб хизмат қилиши илмий жиҳатдан асосланган фикрлар билан баён этилган.

МАҚСАД: Аёл маънавий камолотида диннинг ижтимоий хусусиятини илмий таҳлил қилиш ва ва уни ўрганиш

МАТЕРИАЛЛАР ВА МЕТОДЛАР: Глобллашув ва интеграциялашув жараёни ижобий томонлари билан бирга ёш авлодга айниқса қизларимиз ва аёлларимизга кўпроқ ўз салбий таъсирини ўтказмоқда. Натижада қизларимиз европача очик-сочик ва йиртиқ кийимларни кейиниши, европача музыкаларни эшитиши ва юриш туришида маданиятимиз ва урф-одатларимизга ёт ҳаракатлар кун сайин одат тусига кирмоқда, бунини ҳар лаҳза ва сонияда ижтимоий социал муҳитда кўришимиз мумкин. Натижада қизларимизнинг оила қуришида муаммолар келтириб чиқиши ёки, ёш оилаларни арзимаган сабаблар билан бузилиб кетаётгани ҳеч кимга сир эмас.

Қизларимиз-аёлларимиз тарбиясига Ислом дини ва ота-бобларимиздан қолган маънавий меросдан фойдаланиш давр-замон талаби ҳисобланади. Акс ҳолда аста-секин янги европа маданияти ва урф-одатига мос ёш авлодни тарбиялаб ўзбекона урф-одатлар ва маданиятдан узоқлашиш салбий оқибатларга олиб келиши аниқ. Юқорида айтиб ўтганимиздек жамият, давлат ва миллатнинг порлоқ келажагини соғлом оила, покиза ва отифа аёлларсиз тасаввур қилиб бўлмайди.

ХУЛОСА: Ҳозирги глобллашув ва интеграциялашув жараёнида диний ғоялар асосида шаклланган миллий урф-одат ва қадриятлардан фойдаланиб қизларимизни илмли-маърифатли қилиш ва шу асосда уларни оилавий ҳаётга тайёрлаш натижасида оилани мустаҳкамлаш ва барқарорлигини таъминлаш, никоҳнинг муқаддаслигини англаш, фарзандларни маънавий-ахлоқий тарбиясига эътибор қаратиш, миллий урф-одат ва хусусиятларни сақлаб келажак авлодларга етказиш ҳар бир ота-она ва таълим-тарбия билан шуғулланадиган педагог ходимларнинг вазифаси ҳамда давлат ва жамият олдидаги бурчидир.

Калит сўзлар: дин, ислом, аёл, маънавият, маърифат, тарбия, жамият, ахлоқ, одоб, инсон, комиллик, тараққиёт, глобллашув, урф-одат, оила, миллий мерос, Ҳадис.

РЕЛИГИЯ ИГРАЕТ ВАЖНУЮ РОЛЬ В ДУХОВНОМ РАЗВИТИИ ЖЕНЩИНЫ.

Самиев Асрордин Сайфидинович

*Доцент, доктор философии (PhD) в области педагогических наук,
Термезский государственный университет*

Аннотация.

ВВЕДЕНИЕ: В данной статье представлен комментарий и объяснение роли женщин в развитии государства и общества, хадисов и стихов Священного Корана о просвещении женщин, национального наследия и ценностей, обычаев, сформированных на этой основе, проблем воспитания девочек в семье в процессе глобализации, использования национальных ценностей, обычаев и хадисов в воспитании девочек, предложений и решений, роли ислама в воспитании девочек, лучших качеств женщин в хадисах, взглядов ученых на священное женское существо, их равные права, несравненной роли женщин в семье и в воспитании детей, а также их роли как главного критерия, представленные на основе научно обоснованных идей.

ЦЕЛЬ: Научно проанализировать и изучить социальную природу религии в духовном развитии женщин.

МАТЕРИАЛЫ И МЕТОДЫ: Процесс глобализации и интеграции, наряду с его позитивными аспектами, оказывает более негативное влияние на молодое поколение, особенно на наших девочек и женщин. В результате наши девушки носят европейскую, откровенную и рваную одежду, слушают европейскую музыку и ходят так, как это чуждо нашей культуре и традициям, и мы видим это каждую секунду в обществе. В результате ни для кого не секрет, что у наших девушек возникают проблемы с замужеством или что молодые семьи распадаются по пустяковым причинам.

Время требует использования духовного наследия ислама и наших предков в воспитании наших девушек и женщин. В противном случае, постепенное воспитание молодого поколения в соответствии с новой европейской культурой и традициями и отход от узбекских традиций и культуры обязательно приведет к негативным последствиям. Как мы уже говорили выше, светлое будущее общества, государства и нации невозможно представить без здоровой семьи, чистых и добродетельных женщин.

ВЫВОД: В современном процессе глобализации и интеграции использование национальных обычаев и ценностей, сформированных на основе религиозных идей, для воспитания наших девочек и подготовки их к семейной жизни, тем самым укрепляя и обеспечивая стабильность семьи, понимание святости брака, уделение внимания духовному и нравственному воспитанию детей, сохранение национальных обычаев и традиций и их передача будущим поколениям является задачей каждого родителя и работника сферы образования, а также долгом государства и общества.

Ключевые слова: религия, ислам, женщина, духовность, просвещение, воспитание, общество, мораль, этикет, человек, совершенство, развитие, глобализация, обычаи, семья, национальное наследие, хадис.

RELIGION IS AN IMPORTANT FACTOR IN THE SPIRITUAL DEVELOPMENT OF A WOMAN

Samiyev Asroridin Saifidinovich

*Associate Professor; Doctor of Philosophy (PhD) in
Pedagogical Sciences, Termez State University*

Annatation.

INTRODUCTION: This article provides a commentary and explanation on the role of women in the development of the state and society, the Hadiths and verses in the Holy Quran about women's enlightenment, and the national heritage and values, customs formed on this basis, and the problems of raising girls in the family in the process of globalization, the use of national values and customs and hadiths in raising girls, proposals and solutions, the role of Islam in raising girls, the best qualities of women in the Hadiths, the views of scholars about the sacred female being, their equal rights, the incomparable role of women in the family and in raising children, and their role as the main criterion are presented with scientifically based ideas.

THE GOAL: To scientifically analyze and study the social nature of religion in the spiritual development of women

MATERIALS AND METHODS: The process of globalization and integration, along with its positive aspects, has a more negative impact on the younger generation, especially our girls and women. As a result, our girls are wearing European-style, revealing and torn clothes, listening to European music and walking in ways that are alien to our culture and traditions, and we can see this every moment and second in the social environment. As a result, it is no secret that our girls are having problems getting married or that young families are being broken up for trivial reasons.

It is a requirement of the times to use the spiritual heritage of Islam and our ancestors in the upbringing of our girls and women. Otherwise, gradually raising a young generation in accordance with the new European culture and traditions and moving away from Uzbek traditions and culture will definitely lead to negative consequences. As we have said above, the bright future of society, state and nation cannot be imagined without a healthy family, pure and virtuous women.

CONCLUSION: In the current process of globalization and integration, using national customs and values formed on the basis of religious ideas, to educate our girls and on this basis to prepare them for family life, thereby strengthening and ensuring the stability of the family, understanding the sanctity of marriage, paying attention to the spiritual and moral upbringing of children, preserving national customs and traditions and passing them on to future generations is the task of every parent and educational worker, as well as the duty of the state and society.

Keywords: religion, Islam, woman, spirituality, enlightenment, upbringing, society, morality, etiquette, human, perfection, development, globalization, customs, family, national heritage, Hadith.

Дунё мамлакатлари қаторида ва халқаро ҳамжамиятда муносиб ўринга эга бўлган Ўзбекистоннинг давлат ва жамият сифатидаги тараққиёти силсиласида аёлнинг ўрни, унинг сиёсий ва ҳуқуқий маданияти алоҳида аҳамият касб этади.

Ҳар қандай давлат ва жамият тараққиёти бир қатор омиллар асосида юз беради. Бу жараёнда аёллар, уларнинг ижтимоий-сиёсий муносабатлардаги иштироки, ҳуқуқ ва эркинликлари амалда таъминланганлиги масаласи – давлатлар ривожининг ҳамда демократиянинг муҳим индекси саналади. Зотан, аёл ва унинг жамият ҳаётидаги ўрни ҳамisha муҳим мезон бўлиб келган.

Буюк аллома Имом Ғаззолий айтиди: “Аёлнинг ақли ва қалби бўм-бўш бўлса, унда на мактаб маърифати ва на масжид ибодати бўлмаса, ундан кутилган тарбия қаердан пайдо бўлади? Аёлни фақат фарзанд дунёга келтириш ва таом ҳозирлаш учун фойдаланиш деб тушунадиган жамият, асло ислоҳ бўлмас жамиятдир”.

Эрамиздан олдинги IV-III асрларда яшаган аллома Афлотун Юнонистонда болалар учун мактаб қурий бошлайди. Халқ у кишидан сўрайди, бу мактаб ўғил болалар учунми? қиз болалар учунми? Афлотун жавоб беради: Агар ўғил фарзандларингизни

мактабга юборсаларингиз бир оиладан бир киши саводли бўлади, қизларингиз мактабга юборсаларингиз бутун Юнон халқи саводли бўлади.

Ҳар қандай ижтимоий тузилма асосида аёлларнинг репродуктив имкониятлари билан бир қаторда янги авлоднинг шаклланиши ва ривожланишида ҳам уларнинг ўрни бекиёс. Жамиятда хотин-қизлар ва эркалар учун тенг ҳуқуқ ҳамда имкониятлар кафолатларини таъминлашнинг асосий принциплари мавжуд бўлиб, булар қонунийлик, демократизм, хотин-қизлар ва эркаларнинг тенг ҳуқуқлилиги, жинс бўйича камситишга йўл қўйилмаслиги, очиклик ва шаффофликдир.

Бугунги глобаллашув жараёнида янги авлоднинг ҳар қандай шароитга нисбатан фаол фуқаролик позициясини шакллантириш масаласида хотин-қизларнинг ўрни ва роли ҳар қачонгидан ҳам муҳим. Шу боис ислохотларнинг асосий мазмуни ҳам хотин-қизларнинг янги ғоя ва ташаббуслар билан чиқишларини қўллаб-қувватлаш, мамлакатимизда амалга оширилаётган саъй-ҳаракатлар, ўзгаришлар ва ижтимоий-сиёсий жараёнларда уларнинг фаол иштирок этишларини таъминлашдан иборат. Зеро, инсон қадрини улуғлаш, аввало, аёлга ҳурмат ва эҳтиром, мўътабар оналаримизни эъзозлаш, мунис опа-сингилларимизни кадрлаш орқали рўёбга чиқади, десак айни ҳақиқатни айтган бўламиз. “Яхшилиқни онанга яна онанга ва яна онанга кейин отанга қил” деган Ҳадис бежиз эмас.

Таъкидлаш жоиз, бугунги кунда Юртбошимиз бошчилигида Янги Ўзбекистонда Учинчи Ренессанс пойдеворини бунёд этиш сари дадил қадамлар қўймоқдамиз. Бинобарин, мамлакатимизда амалга оширилаётган ислохотлар аёлларнинг бахти асосига қурилмоқда, десак адашмаган бўламиз.

Глобаллашув ва интеграциялашув жараёни ижобий томонлари билан бирга ёш авлодга айниқса қизларимиз ва аёлларимизга кўпроқ ўз салбий таъсирини ўтказмоқда. Натижада қизларимиз европача очик-сочиқ ва йиртиқ кийимларни кейиниши, европача музыкаларни эшитиши ва юриш туришида маданиятимиз ва урф-одатларимизга ёт ҳаракатлар кун сайин одат тусига кирмоқда, буни ҳар лаҳза ва сонияда ижтимоий социал муҳитда кўришимиз мумкин. Натижада қизларимизнинг оила қуришида муаммолар келтириб чиқиши ёки, ёш оилаларни арзимаган сабаблар билан бузилиб кетаётгани ҳеч кимга сир эмас.

Қизларимиз-аёлларимиз тарбиясига Ислом дини ва ота-бобларимиздан қолган маънавий меросдан фойдаланиш давр-замон талаби ҳисобланади. Акс ҳолда аста-секин янги европа маданияти ва урф-одатига мос ёш авлодни тарбиялаб ўзбекона урф-одатлар ва маданиятдан узоқлашиш салбий оқибатларга олиб келиши аниқ. Юқорида айтиб ўтганимиздек жамият, давлат ва миллатнинг порлоқ келажагини соғлом оила, покиза ва отифа аёлларсиз тасаввур қилиб бўлмайди.

Абу Ҳурайра розияллоху анхудан ривоят қилинади: “Ё Русулаллоҳ, аёлларнинг қандоғи энг яхшисидир”- дейилади. “Қачон назар солса, сурур бағишлайдигани. Қачон амр қилса, итоат қиладигани ва эрига ўз жонида ва молида у ёқтирмайдиган нарса ила хилоф қилмайдигани”, -дедилар. Демак, эр назар солса, кўнглини хурсанд қиладиган аёл энг яхши аёлларда бўладиган сифатларга эга бўлар экан. Бу таъриф аёлнинг ташқи қиёфаси, кийиниши, ўзини тутиши ва ахлоқ одоби каби нарсаларни ўз ичига олади. Энг яхши аёл бўлиш умидидаги қизларимиз, аёлларимиз ушбу нарсага алоҳида эътибр беришлари керак. Куёв ва эрларининг кўзига доимо хурсанд қиладиган равишда кўринишда ҳаракат қилиши керак.

Эрига итоаткор бўлиш аёлларнинг энг гўзал, энг яхши сифатларидан биридир. Албатта, бу ерда шаръий руҳсат берилган ишлар доирасидаги итоаткорлик ҳақида сўз кетмоқда. Гуноҳ ишларида итоат қилиш мумкин эмас. Чунки, Холикқа маъсият бўладиган ишларда махлукқа итоат қилинмайди. Эр оила бошлиғи бўлганидан кейин, оила аъзолари, жумладан, аёл киши унга итоат қилиши керак. Эрига итоаткор аёл энг

яхши сифатлардан бирига эга бўлган аёлдир. Эрига итоат қилмайдиган аёлни яхши аёллар қаторига мутлоқо қўшиб бўлмайди.

Энг яхши аёл сифатига соҳиба бўлишни истаган аёл эрига ёқмайдиган ишларни қилмаслиги керак. Чунки шу хилоф туфайли оилада уруш-жанжал чиқиши, эр-хотиннинг ҳаловати йўқолиши, ҳатто оила бузилиб кетиши ҳам мумкин.

Яна, аёл киши ўз молини эри ёмон кўрадиган нарсаларга сарфламаслиги керак. Ана шунда энг яхши аёлларнинг яна бир сифатига эга бўлади.

Ушбу ҳадисда зикр қилинган уч сифатни ўзида мужассам қилган аёл энг яхши аёллардан бўлишига шубҳа йўқ.

Аллоҳ таоло “Аъроф” сурасида шундай деб марҳамат қилади.: “У сизларни бир жондан яратган ва сокинлик топсин учун ундан жуфтини яратган Зотдир”(189-оят).

Яъни “жуфт” -сокинлик, осойишталик, ором, латофат, меҳр-муҳаббат рамзидир. Буни ҳар бир аёлнинг ўзи яхши тушуниб етмоғи зарурдир.

Турмушга чиқаётган ҳар бир қиз оилавий ҳаёт Аллоҳнинг суннати, улкан бахт эканини, бу икки шахснинг фақат жисмоний эмас, балки руҳий ҳам қўшилишлари бўлиб, мақсад ўткинчи лаззат эмас, балки оила, авлод, миллат ва башарият камолоти ва ҳаётнинг бардавомлиги эканини тушунмоғи зарур.

Покиза, билимли, оқила, афифа аёл оилада катта ўрин тутди.Шунинг учун ҳам ўзбек халқи орасида “Эрни эр қиладиган ҳам хотин, қора ер қиладиган ҳам хотин” деган, арабларда эса, “ҳар бир улкан шахснинг ортида хотин бор”, тожикларда “яхши хулқли итоаткор аёл, дарвеш эрни подшоҳ қиладир” деган мақоллар бор.

Буюк аллома Ж.Румий айтади: “Оналар жамиятнинг ярмидир. Қолган ярми эса улардан туғилганлардир”. Шундан хулоса чиқаришимиз мумкинки, жамият келажагининг асосий қисмати ва тақдири оналар-аёллар қўлидадир. “Она ахлоқ мадрасаси. У яхшилик қилиш, инкирозга юз тутган замонда, яхшилик уланиш фурсатини бой бермасликни ўргатадиган буюк мадраса” таъкидлаб ўтган.

Хотин оилада чиройли амалларга одатланмоғи лозим. Чиройли амалларни бажарилиши учун у билимли бўлиши керак. “Илм талаби ҳар бир мусулмон ва муслима учун фарздир”. (Ҳадис). Аёл илмли-маърифатли бўлиши керак. Жумладан, Қуръон ўқиши, бадий адабиётларни ўқиши ва унга амал қилиши, ҳунарга эга бўлиши- пазанда бўлиши, тикиш -бичишни билиши шарт ва зарурдир. Оқила ва маърифатли аёл намунавий орзуимизнинг марказидадир.

Уйнинг содда, саранжом-саришда бўлиши ҳам хотин кишига боғлиқ. Уйнинг зийнати нақш-нигору ашёларда эмас, балки меҳр-муҳаббатда эканини ҳеч қачон унитмаслигимиз керак.

Хотин киши ўз эрининг виждонига айланиб, уни гуноҳлардан, ёмон ишлардан қайтариб, савобли, яхши ишларга ундаб туриши лозимлигини Пайғамбаримиз Муҳаммад алаёҳисалом ўзларининг яна бир ҳадиси шарифларида бундай сифатлайдилар:

“Мўъмин банда Аллоҳга бўлган иймондан сўнг эришган энг яхши нарса солиҳа хотин бўлиб, унга амр қилса, итоат қиладир, қараса, хурсанд қиладир, қасам ичса, уни оқлайди ва ғойиб бўлса, ўз нафсида ва молида унга яхшиликда бўлади”, дер эдилар. (Абу Умомадан ривоят қилинади).

Пайғамбаримизнинг мақтовларига сазовор бўлган бундай аёл ўз эрларига осонлик пайтида ҳам, қийинчилик онларида ҳам энг яқин киши, дардкаш, маслаҳатчи бўлиб, уни сабр-чидамга даъват қилиб, тушқунликка тушмасдан, доимо олдинга интилишга ундайди. Бу ҳақда унга аввал ўтган момоларимиз ўрнатилган бўладилар. Ҳадийжа онамиз Пайғамбаримиз алайҳисаломга нисбаттан худди юқорида зикр қилинганидек хотин бўлганлар, шунинг учун вафотларидан сўнг ҳам Набий соллаллоҳу алайҳи васаллам у кишини ҳурмат ва эъзоз билан эслаб, кўплаб ҳадислар айтганлар.Улардан бирини эслаб ўтсак, мақсадга мувофиқ бўлади. “Батаҳқиқ, одамлар менга куфр келтирганда, у менга

иймон келтирди, одамлар мени ёлғончи деганида, у мени тўғрилигимни тасдиқлади, одамлар мени даврандан чиқарганларида, у менга моли ила ёрдам бери”.

“Ҳеч бир аёл жамият учун солиҳ фарзанд тарбиялаб беришдан кўра каттароқ фойда етказолмайди”.(Ҳадис).Бу ҳадисни оилавий ҳаётга қадам қўяётган ҳар бир ёш ўғил ва қиз билиши керак.

Оилаларимиз қанча кўп бузилса фарзандларимиз шунча кўп бузилади ва уни қайта тарбиялаш жуда ҳам мураккаб кечади. Чунки фарзанд тарбиясида ота-онанинг ўрнини ҳеч ким босаолмайди.Шунинг учун оила танлашда жуда ҳам эҳтиёткор бўлиши керак.

Харажоти энг кам аёл, энг баракали аёлдир.(Ҳадис)

Фазилатли аёл қуйидаги яхши хислатларга эга бўлади: 1.Диёнатли аёл. 2.Эрини ҳурмат қилади. 3.Мол-мулкни эҳтиёт қилади. 4.Фарзанд дунёга келтириб, яхши тарбиялайди. 5.Ёлғон гапирмайди. 6.Қўли эгри эмас. 7.Гап ташишни ёмон кўради. 8.Ёлғонни ва иккиюзламчиликни ёқтирмайди. 9.Эрининг айтгани у учун қонун ҳисобланади. 10.Эрининг пулини эҳтиёт қилади. 11.Ортиқча харажат қилмайди. 12.Ширинсўз ва ширингуфтордир. 13.Парҳезгор ва узок уйладигандир. 14.Меҳнатсевар ва сариштакордир. 15.Кўзи тўқ ва итоаткордир. 16.Баҳона қиладиган ва ишёқмасни ёмон кўради. 17.Камгап ва оромтабиатдир. 18.Бошқаларга таасуб қилмайдилар. 19.Хонадон аҳлини иззат-ҳурматини бажо кетиради. 20.Эрининг бор-йўғига қаноат қилади. 21.Ўзини эридан баланд тутмайди. 22.Эрини ишдан келишини интизорлик билан кутади. 23.Эрини уй-жойини доимо тоза-озода туттади. 24.Эрини меҳмонини яхши қабул қилади. 25.Эрини бирон камчилиги учун койимайди. 26.Яхши кадбонудир. 27.Ҳамма ишда эрига кўмакдошдир. 28.Эрига хиёнат қилмайди. 29.Эрини куттирмайди. 30.Тақдирга тан беради. 31. Уйнинг гапини сир туттади. 32.Қўшнилари ҳамда эрининг қариндош-уруғларига меҳрибондир. 33.Эрини айбини яширади. 34.Ёмон хабарни ваҳима қилмай вазминлик билан айтади. 35.Ҳунарли ва инсофли аёлдир. 36.Эрининг асабини арзимаган нарсалар учун бузмайди. 37.Бошқа аёлларга ҳасад қилмайди. 38.Борига шукр қилади. 39.Сабрли-тоқатлидир. 40.Эрининг таомини вақтида тайёрлайди. 41.Эри ётоқхонасини тоза-озода туттади. 42.Худодан қўрқадиган илмлидир. 43.Маданиятли тарбиячидир. 44.Сатрини сақлайди. 45.Ўзини фақат турмуш ўртоғи учун оро беради. 46.Эрини болалари олдида сиёсатли қилиб кўрсатади. 47.Рухсатсиз кўча-бозорга чиқмайди. 48.Эрининг ота-онасини ўзининг ота-онасидай ҳурмат-иззат қилади. 49.Эрини уйга олиб келадиган пулу молини қаердан олиб келганини суруштиради. 50.Ҳаром ёки шубҳали пул-молдан ҳазар қилади, уйга киритмайди.

Саккиз тоифадаги аёлларга фазилат йўқдир:

1.Эрига хиёнат қиладиган аёл. 2.Ака-ука ва дўст-биродарларни орасини бузадиган аёл. 3.Эри ва ота-онаси орасида совуқлик тушурадиган аёл. 4.Эрини бойлик йиғиш мақсадида восита ҳисоблайдиган аёл. 5.Ажрашган эрига тухмат қиладиган аёл. 6.Эрининг ишончига кириб молини беҳуда сарф қиладиган аёл. 7.Қариндошларига нисбатан кина-адоватини фарзандлари қалбига жой қиладиган аёл. 8.Камбағаллигини юзига айтиб, эрини дилини оғритадиган аёл.

Аёлларнинг фарзанд тарбияси масаласида аجدодларимиздан бебаҳо ўғитлар ва анъаналар бизга мерос қолган. Ўсиб келаётган ёш авлодимиз ўз ҳаётларини бахтли, саодатли ва энг асосийси ватанимиз равнақиға муносиб ҳисса қўшган ҳолда кечирешлари кўп жиҳатдан ота-онага боғлиқ. Пайғамбаримиз Муҳаммад солаллоҳу алайҳи вассалламнинг Ҳадиси шарифларида айтилганидек: **“Ота-оналарнинг фарзандларига қолдирадиган энг катта мероси уларга берадиган таълим-тарбияси, гўзал одоби ва ахлоқидир”.**(Ҳадис)

Ота-она ўз фарзандини дунё ва охираат ёмонликларидан огоҳ қилиши, ҳалол ва пок яшашни таълим бериши, ҳаётда ўз эҳтиёж ва заруратларини ўз меҳнати орқасидан

таъминлашни тушунтириши лозим. Қачонки инсон мана шу натижаларга эриша олса жамиятда ўз ўрнини топади ва мустаҳкам мавқеига эга бўлади. Ҳаётда ўз ўрнини топган инсон эса жамият ва давлат учун ҳам катта манфаат келтиради. Бугун ҳар биримиз фарзандларимизни ҳукуматимиз томонидан яратилаётган шарт-шароитлардан фойдаланиб илм ўрганиш, касб-ҳунар ўрганиш билан шуғулланишга чорлашимиз даркор. Зеро эртанги кунимизнинг не чоғлик ёруғ ва фаровон бўлиши фарзандларимиз илмий ва ахлоқий жиҳатдан комил инсон бўлиб шаклланишига боғлиқдир.

Тарбия боланинг отаси, онасини танлашдан бошланади. Яъни никоҳингизга солиҳа, насл-насаби пок тоза қизларни олинглар. Чунки Расули Акрам алайҳисалом айтганлар: **“Муносиб келин ёки куёв танлангларки, ирк ўтувчидир”**. (Ҳадис) Яъни ота-онанинг феъли болага ўтади, шунинг учун бола яхши тарбияли бўлиши учун ота-онаси тарбияли бўлиши керак.

Онаси насл-насаби, покиза, дин-диёнатли бўлса, отаси ҳам шундай бўлса, албатта бола насл-насабига тортади, ундан қочиб кетолмайди. Насл-насаб етти авлодгача таъсир қилади. Ҳазрати Умарнинг хутба қилганларида: **“Ей мўминлар, насл-насабларинизни суриштиринглар”** дедилар. Пайғамбар алайҳисалом ҳадисларини келтирдилар, улар насл-насабни ўрганишга буюрганлар. Насл-насаб нима учун доим суриштирилади? Чунки фарзанд тарбиясида насл-насаби асосий ўрин тутаяди. Муносиб келин ва куёв танланганидан кейин, улар фарзанди бўлиб, ота болага ҳалол луқма едирса, у ҳеч қачон ноқобил бўлмайди. Унсурмаоли Кайковуснинг “Насихатнома” асарининг “Турмуш ўртоқ танлаш” бобида айтилади: Никоҳдан олдин қизнинг насл-насаби яъни ота-онаси кимлигини билиши керак. Шундай қизни танлаш керак ки ақлли, одобли, ахлоқли бўлсин. Чунки ақл, одоб, ахлоқ ва наслу насаб онадан фарзандга ўтади. Насл-насаби паст, тили узун, адобсиз, ёки обрў ва бойлиги учун уни танламанг. Балки унинг дини, одоб-ахлоқи, шарм-ҳаёлиги ва ибодатига қараб уйланинг. **“Аёл диёнати ёки молу дунёси ёхуд ҳусну жамоли учун никоҳ қилинади. Сен диёнатлисини танлагин, барака топгур”** (225-Ҳадис). **“Ким аёлнинг бойлиги ва чироийи учун никоҳ қилса, унинг бойлиги ва гўзаллигидан махрум бўлади, ким аёлнинг дини учун никоҳ қилса Аллоҳ бойлиги ва гўзаллигини унга беради”**. (Ҳадис).

Ҳозирги глобallasуv ва интеграцияласуv жараёнида диний ғоялар асосида шаклланган миллий урф-одат ва қадриятлардан фойдаланиб қизларимизни илмли-маърифатли қилиш ва шу асосда уларни оилавий ҳаётга тайёрлаш натижасида оилани мустаҳкамлаш ва барқарорлигини таъминлаш, никоҳнинг муқаддаслигини англаш, фарзандларни маънавий-ахлоқий тарбиясига эътибор қаратиш, миллий урф-одат ва хусусиятларни сақлаб келажак авлодларга етказиш ҳар бир ота-она ва таълим-тарбия билан шуғулланадиган педагог ходимларнинг вазифаси ҳамда давлат ва жамият олдидаги бурчидир.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати:

1. Мирзиёев Ш. Буюк келажакимизни мард ва олижаноб халқимиз билан бирга қурамыз. –Т.: “Ўзбекистон”, 2017
2. Каримов И. Юсак маънавият енгилмас куч. –Т.: “Ўзбекистон”, 2011.
3. Абу Абдуллоҳ Муҳаммад Ибн Исмоил Ал-Бухорий. Ал Жомий Ас-Саҳих// 1-2 қисм. –Тошкент, 1997 й.
4. Олимов.Ш. Маънавий-ахлоқий тарбия асослари.-Тошкент, 2015.
5. Ҳошимов.К, Нишонов.С, Иномова.М, Ҳасанов.Р Педагогика тарихи.-Т. “Ўқитувчи” 1996.
6. О.Сафаров, М.Маҳмудов. Оила маънавияти.Тошкент. “Маънавият” 1998.
7. А.Самиев “Ҳадисларда маънавий-ахлоқий тарбия”. Ўқув қўлланма Термиз, 2023.

8.Имом Аъзам Абу Ҳанифа. Муснад. Сараланган ҳадислар.Абдуллоҳ Мурод
Холмурод ўғли таржимаси.-Тошкент: “Мовароуннаҳр”, 2014.

9.Интернет “Mehrob.uz “ маълумотлари

**MUALLIF HAQIDA MA'LUMOT [ИНФОРМАЦИЯ ОБ АВТОРЕ]
[AUTHORS INFO]**

Самиев Асрордин Сайфидинович

Термиз давлат университети доценти,
педагогика фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD)

Манзил: Сурхандарё вилояти, Термиз шаҳри

asrorsamiev1969@gmail.com

SAMBO KURASHIDA SPORT MASHGULOTLARINING MAZMUNI

Abdullayev Shuxrat Djumaturdiyevich*Buxoro davlat pedagogika instituti**"Jismoniy madaniyat nazariyasi va metodikasi"
kafedrası professori pedagogika fanlari nomzodi.*

Kirish: Mazkur maqolada Sambo kurashi mashg'ulotlarida harakatlar va mashqlarni bajarishdagi kamchiliklarini bartaraf etish va to'g'ri bajarish bo'yicha murabbiy uslubiy tavsiyalar va ko'rsatmalar berishi, mashq va harakatni bir necha bor takrorlab ko'rsatib berishlari haqida fikr yuritilgan. Shundan so'ng har bir kurashchini alohida holatda kurash mashq va harakatlarini bajara olish malakasini nazorat qilinishi, kamchiliklarini tuzatishi kerakli tavsiyalarni berishi bayon etilgan.

Maqsad: Sambo kurashi mashg'ulotlarini tashkil etishda murabbiylar so'z va amaliy uslubdan keng foydalanadilar. Har bir harakatni bajarish va har bir mashqga tayyorgarlik jarayoni haqida murabbiy to'liq tushantirish beradi. Mashqni va harakatni bajarib ko'rsatadi. Kurashchilar mashq va harakatni bajarib takrorlaydilar. Tushunmagan vaqtda savol berish, qayta bajarib ko'rsatishni taklif etishlari mumkin.

MATERIALLAR VA METODLAR: Sambo kurashi turlarida mashg'ulotlar jarayonlarida quyidagi yo'nalishlarda olib boriladi: jismoniy fazilatlarni rivojlantirish, texnik va taktik mahoratni shakllantirish. Jismoniy fazilatlarni rivojlantirish har bir mashg'ulot jarayonlarida tashkil etiladi. Shu bilan birga haftalik mashg'ulot jarayonlarining bir kunini jismoniy fazilatlarni rivojlantirishga qaratilgan bo'lishi ham mumkin.

XULOSA: Har bir mashg'ulotlarda kurashchilar jismoniy fazilatlarini rivojlantirishda xususiy yondoshishi maqsadga muvofiq bo'ladi. Bunda kurashchilar o'zlarining yaxshi rivojlanmayotgan jismoniy sifatlarini rivojlantirishga e'tibor qaratadilar. Jismoniy mashqlarda quyidagi mashqlarni bajarish tavsiya etiladi. Bunda chidamlilikni rivojlantirish uchun uzoq masofalarga yugurishlar va krosslar o'tkaziladi. Kuch fazilatini rivojlantirishda kuch trenajerlarida mashqlar bajariladi. Chaqqonlikni rivojlantirish uchun futbol, basketbol, gandbol yoki regbi o'yini o'tkazilish mumkin. Shuningdek suzish mashqlari yordamida ham kurashchilar organizmi jismoniy rivojlantirilishi va sog'lomlashtirilishi mumkin.

Kalit so'zlar: jismoniy fazilatlarni rivojlantirish, texnik va taktik mahorat.

СОДЕРЖАНИЕ СПОРТИВНОЙ ПОДГОТОВКИ САМБИСТОВ

Абдуллаев Шухрат Джуматурдиевич*Профессор кафедры «Теория и методика физической культуры», кандидат педагогических наук. Бухарский государственный педагогический институт.*

Введение: В данной статье обсуждается идея о том, что для устранения недостатков в выполнении движений и упражнений на тренировках по самбо тренер должен давать методические рекомендации и указания, многократно демонстрировать упражнение и движение. После этого поясняется, что необходимо контролировать выполнение борцовских упражнений и движений в конкретной ситуации и давать необходимые рекомендации по исправлению недостатков.

Цель: При организации тренировок по самбо тренеры широко используют вербальные и практические методы. Тренер подробно объясняет процесс выполнения каждого движения и подготовки к каждому упражнению. Демонстрирует упражнение и движение. Борцы повторяют упражнение и движение. Борцы могут задавать вопросы и предлагать повторить выполнение, если им непонятно.

МАТЕРИАЛЫ И МЕТОДЫ: В тренировочном процессе по борьбе самбо реализуются следующие направления: развитие физических качеств, формирование технико-тактических навыков. Развитие физических качеств организовано в каждом тренировочном процессе. При этом один день еженедельного тренировочного процесса может быть посвящен развитию физических качеств.

ВЫВОД: Целесообразно, чтобы на каждой тренировке борцам подходил индивидуальный подход к развитию их физических качеств. В этом случае борцы уделяют внимание развитию недостаточно развитых физических качеств. Рекомендуется выполнять следующие упражнения в рамках физической подготовки. В данном случае для развития выносливости используются бег на длинные дистанции. Для развития силовых качеств выполняются упражнения на силовых тренажёрах. Для развития ловкости можно играть в футбол, баскетбол, гандбол или регби. Также с помощью упражнений по плаванию можно физически развивать и укреплять тело борцов.

Ключевые слова: развитие физических качеств, технико-тактические навыки.

CONTENTS OF SPORTS TRAINING FOR SAMBO WRESTLERS

Shukhrat Dzhumaturdievich Abdullaev

Candidate of Pedagogical Sciences, Professor, Department of Theory and Methodology of Physical Education, Bukhara State Pedagogical Institute.

Introduction: This article discusses the idea that, to address deficiencies in the execution of movements and exercises during SAMBO training, a coach should provide methodological recommendations and instructions, and demonstrate the exercise and movement repeatedly. It then explains the need to monitor the wrestler's performance of wrestling exercises and movements in a specific situation and provide the necessary recommendations for correcting these deficiencies.

Purpose: When organizing Sambo training, coaches make extensive use of verbal and practical methods. The coach explains in detail the process of performing each movement and preparing for each exercise. They demonstrate the exercise and movement. The wrestlers repeat the exercise and movement. Wrestlers may ask questions and suggest repeating the exercise if they do not understand.

MATERIALS AND METHODS: Sambo training focuses on the following areas: developing physical qualities and developing technical and tactical skills. Physical development is organized into each training session. One day of the weekly training session can be dedicated to developing physical qualities.

CONCLUSION: It is advisable for wrestlers to have an individualized approach to developing their physical qualities during each training session. In this case, wrestlers focus on developing underdeveloped physical qualities. The following exercises are recommended as part of their physical preparation. In this case, long-distance running is used to develop endurance. Strength training is performed on weight machines. Agility can be developed through playing football, basketball, handball, or rugby. Swimming exercises can also be used to physically develop and strengthen wrestlers' bodies.

Keywords: physical development, technical and tactical skills.

O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyev 2024 yil 18-dekabr kuni "Yoshlarning sport bilan muntazam shug'ullanishi uchun qo'shimcha shart-sharoitlar yaratish to'g'risida"gi qarorni qabul qildi. Hujjat sport maktablari faoliyatini yanada takomillashtirish, xususiyl sport klublari hamda mahallalarda sport to'garaklarini tashkil etgan trenerlarning yoshlarni muntazam sport bilan shug'ullantirish borasidagi faoliyatini qo'llab-quvvatlash maqsadida qabul qilingan.

Respublikamizda, xususan, sport turlaridan – milliy kurash yoshlarni tarbiyalash va ta'lim berish ishlari yuqori darajada tashkillashtirilgan. Ya'ni bo'lajak xalqaro arenada yurt bayrog'ini baland ko'taruvchi yuqori malakali kurashchilar poydevori yaxshi yo'lga qo'yilgan. Kurash sport turi bilan shug'ullanuvchilarni tayyorlashda poydevorning mustahkamligi, ya'ni bazaviy va mutaxassislikka chuqurlashtirish davrida har bir jabhaga murabiy e'tibor berishi lozim.

Sambo kurashi mashg'ulotlarini tashkil etishda murabbiylar so'z va amaliy uslubdan keng foydalanadilar. Har bir harakatni bajarish va har bir mashqga tayyorgarlik jarayoni haqida murabbiy to'liq tushantirish beradi. Mashqni va harakatni bajarib ko'rsatadi. Kurashchilar mashq va harakatni bajarib takrorlaydilar. Tushunmagan vaqtda savol berish, qayta bajarib ko'rsatishni taklif etishlari mumkin. Yosh kurashchilar mashqni va harakatni bajarib o'rganishda dastlab qismlarga bo'lib bajaradilar. Kurashchi mashq va harakatni uslubiy jihatdan to'g'ri bajarganlaridan so'ng, murabbiy mashq va harakatni yaxlit shaklda bajarishlari talab etadi.

Kurashchilarni harakatlar va mashqlarni bajarishdagi kamchiliklarini bartaraf etish va to'g'ri bajarish bo'yicha murabbiy uslubiy tavsiyalar va ko'rsatmalar beradi. Mashq va harakatni bir necha bor takrorlab ko'rsatib berishlari mumkin. Shundan so'ng har bir kurashchini alohida holatda kurash mashq va harakatlarini bajara olish malakasini nazorat qiladi. Kamchiliklarini tuzatadi, kerakli tavsiyalarni beradi.

Kurashchilar har bir mashq va harakatni ko'p marotaba takrorlashlari kerak. Bu jarayonda kurash mashqlar va harakatlarini avtomatik tarzda bajara olish maxorati shakllanadi. Shu bilan birga kurash mashq va harakatlarini bellashuv jarayonlarida samarali bajarish malakasi shakllantiriladi. Buning uchun har bir mashg'ulotda aynan bir kurash mashq yoki harakatini qo'llab kurash tushish tavsiya etiladi. Bu uslub kurashchilarda kurash harakatlari va mashqlarini bellashuv jarayonlarida muvaffaqiyatli bajara olish malakasini shakllantirishga katta yordam beradi.

Sambo kurashi turlarida mashg'ulotlar jarayonlarida quyidagi yo'nalishlarda olib boriladi: Jismoniy fazilatlarini rivojlantirish, texnik va taktik mahoratni shakllantirish. Jismoniy fazilatlarini rivojlantirish har bir mashg'ulot jarayonlarida tashkil etiladi. Shu bilan birga haftalik mashg'ulot jarayonlarining bir kunini jismoniy fazilatlarini rivojlantirishga qaratilgan bo'lishi ham mumkin. Bunda chidamlilikni rivojlantirish uchun uzoq masofalarga yugurishlar va krosslar o'tkaziladi. Kuch fazilatini rivojlantirishda kuch trenajerlarida mashqlar bajariladi. Chaqqonlikni rivojlantirish uchun futbol, basketbol, gandbol yoki regbi o'yini o'tkazilish mumkin. Shuningdek suzish mashqlari yordamida ham kurashchilar organizmi jismoniy rivojlantirilishi va sog'lomlashtirilishi mumkin.

Har bir mashg'ulotlarda kurashchilar jismoniy fazilatlarini rivojlantirishda xususiy yondoshishi maqsadga muvofiq bo'ladi. Bunda kurashchilar o'zlarining yaxshi rivojlanmayotgan jismoniy sifatlarini rivojlantirishga e'tibor qaratadilar. Jismoniy mashqlarda quyidagi mashqlarni bajarish tavsiya etiladi.

Muskul kuchini rivojlantirish uchun; og'irliklar bilan mashqlar. gantellar, shtanga va polvon toshlar bilan kuch mashqlari bajarish. Kurashchilarning o'tirib turish mashqlarini bajarish: chuqur o'tirish, o'rta o'tirish, bir oyog'qa o'tirish, o'tirib harakatlanishlar. Sherigi qarshiliklari bilan mashqlar - surish, tortish, qisish, bosish mashqlari. Tezkorlikni ortirish uchun arqonda sakrash mashqlari. Sherigi yordamida tezkor mashqlar bajarish.

Buyumlarsiz bir kishi bajaradigan mashqlar. Ular asosiy muskul guruhlarini qisqartirish, cho'zish va bo'shashtirishga hamda kuchlilikni, tezlikni, chaqqonlikni va egiluvchanlikni rivojlantirish uchun harakatlar koordinasiyasiga yo'naltirilgan bo'ladi. Buyumlarsiz bajariladigan mashqlar bir joyda tik turib, o'tirib va yotib bajariladi. Ular katta amplituda bilan ravon, tezlikni asta-sekin oshirib va tez ijro etiladi.

Sambochilar umumiy va maxsus sport tayyorgarliklarining ko'rsatkichi (%)

1-Jadval

Sport tayyorgarlik shakllari	Tayyorgarlik bosqichlari		
	Dastlabki tayyorgarlik	Mutaxassislik tayyorgarlik	Yuqori malakali sportchilar
Nazariy tayyorgarlik	5-7%	6-8%	7-9%
Jismoniy tayyorgarlik	43-55%	32-40%	22-28%
Texnik tayyorgarlik	14-18%	16-20%	18-23%
Taktik tayyorgarlik	16-19%	25-30%	24-35%
Ma'naviy, psixologik - iroda tayyorgarlik	10-14%	20-26%	40-50%
Uslubiy hakamlik tayyorgarlik		12-18%	30-40%
T iklanish j arayonlari		6-7%	7-10%
O'quv yig'inlari va musobaqalar	0,5-1%	1-2%	3-5%

Sambo kurashida yillik musobaqa faoliyatini rejalashtirish (Marta)

2-Jadval

Musobaqalar turlari	Sport tayyorgarlik bosqichlari					
	Dastlabki tayyorgarlik		Mutaxassislik tayyorgarlik			Yuqori Malakali sportchilar
	1 yil	2 yil	1 yil	2 yil	3 yil	Natijaga ko'ra
Nazorat	-	1	2	3	4	8
Saralash	-	-	1	2	3	4
O'rtoqlik	-	2	3	4	4	Ixtiyoriy
Asosiy	-	-	-	1	4	4
Guruhdagi bellashuvlar	8	12	16	20	30	Ixtiyoriy

Murabbiyning mashg'ulotlarga tayyorgarlik ko'rishi. Murabbiy maxsus o'quv va uslubiy adabiyotlarni o'rganishi, musobaqa qoidalarini bilishi shart.

Har bir mashg'ulot uchun siz uning mazmunini aks ettiruvchi mashg'ulotlarning qisqacha mazmunini mashg'ulot ishlanmasini yozishingiz kerak (umumiy rivojlanish va maxsus mashqlar, kurash usullari va turlari).

Sambo kurashi mashg'ulotlarini o'tkaish bo'yicha namuna.¹⁴

1-MASHG'ULOT

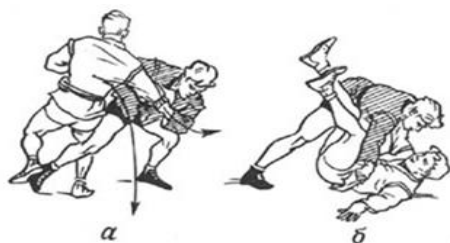
- Saf mashqlari.
- Yurish-yugurish.
- Moslashuvchanlik uchun umumiy rivojlantiruvchi mashqlar.

Berilgan mashg'ulotlar faqat umumiy rivojlanish uchun turli mashqlar bilan to'ldirilishi kerak bo'lgan sxema. Mashqlarning m'yori jismoniy rivojlanishga, tarbiyalanuvchilar va murabbiyning tayyorgarligiga qarab o'zgaradi.

2- MASHG'ULOT

Yon tomonga yiqilib tushganda o'z-o'zini himoyalash (straxovka) (1-rasm). Ishtirokchilar yiqilish paytida yakuniy holatni o'rganadilar, so'ngra ular o'tirgan holatdan (to'liq cho'zilgan, yarim cho'zilgan, tik turib) orqaga burilib, oldingi holatga kelishadi.

Orqa oyog' poshnasi bilan tashlash (2-rasm). Kurashchi uloqtirishni amalga oshiradi, ikkinchisi esa yonboshiga yiqilishida o'z-o'zini himoyalashning boshqacha usul

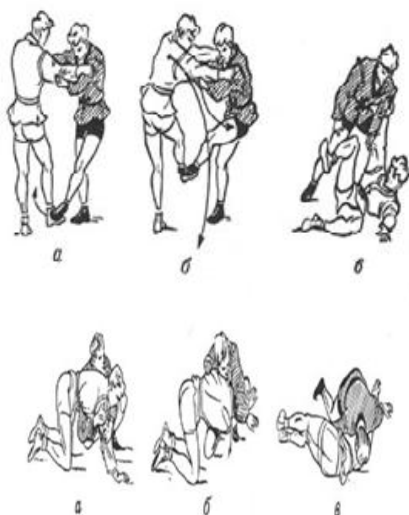

Yon tomondan ushlab turish (3-rasm). Bir kurashchi sherikni ushlab turishga imkon beradi, so'ngra sherik qarshilik ko'rsatuvchi sherikni ushlab turishni o'rganishi uchun ozgina kuch sarflab, qo'yib yuborishni boshlaydi. U ushlab turishni o'rgandan so'ng, sherigi to'liq kuch ishlatishi mumkin. Kurashchilar kurashishi mumkin. Sherigi chalqancha yotadi, qorniga burilmaydi va boshqasini ushlab turishga imkon bermaydi. 30-40 soniyadan so'ng kurashchilar rollarni o'zgartiradilar, so'ngra kurashchi sherikni boshqa tomondan, (chap va o'ng) tomondan tutadi.

1-mashg'ulotda o'rganilgan yon tomondan tushishni takrorlash, bir tomondan ikkinchisiga dumalab, tayoq orqali orqaga tushish daslabki holatga o'tishni o'rganish (5-rasm).

¹⁴ Чумаков Е.М. 100 уроков борьбы самбо. - Издание. 3-е исправл. дополн. Москва, Физкультура и спорт, 1988. - 304 с.

Yon tomondan supurmaga (podsechka) o'rganish (6-rasm). Sherigi oyog'larini qimirlatmay turganida usul bajariladi, keyin supurib tashlash sherigi harakat qilganda (orqaga chekinish, yon tomonga o'tish) o'rganiladi.

Qo'llarni yon tomondan ushlash orqali aylantirish (7-rasm). To'rt oyog'ga turgan sherikning orqa tomoniga aylantiring. Qaytishdan so'ng, yon tomondan ushlab turing. Avvaliga sherik qarshilik ko'rsatmaydi. Sambochi burilish usulini o'zlashtirgandan so'ng, sherik ushlagandan keyin qarshilik ko'rsatishi mumkin, keyin u qarshilik ko'rsatishi va qo'lini ushlashning oldini olishi mumkin. Har bir murabbiy etarli darajada psixolog bo'lishi, sportchilar fikri va hissiyotlarini tushunish qobiliyatiga ega bo'lishi hamda zo'riqishli mashg'ulot jarayoni, musobaqa faoliyati

sharoitlarida ularning holatini boshqara olishi lozim.

Kurash turlari bo'yicha mashg'ulotlar uch bosqichda olib boriladi. Bular dastlabki tayyorgarlik, mutaxassislik tayyorgarligi xamda yuqori malakali sportchilar tayyorlash bosqichlaridan iborat bo'ladi. Dastlabki tayyorgarlik bosqichida yosh kurashchilar kurashchilarga xos bo'lgan harakatlar va usullarga o'rgatiladi. Shu bilan birga asosiy e'tibor ularning jismoniy fazilatlarini rivojlantirishga qaratilgan bo'ladi. Mutaxassislik tayyorgarlik mashg'ulotlarida kurashchilarining texnik va taktik tayyorgarliklarini tashkil etish amalga oshiriladi. Bu bosqichda kurashchilarning nazariy, psixologik iroda va ma'naviy tayyorgarliklari ham amalga oshiriladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Атаев А.К. Кураш Т., 1987.
2. Abdullayev Sh. Dj. Kurash turlari va uni o'qitish metodikasi (Sambo). O'quv qo'llanma. Buxoro "Durdona" nashriyoti, 2022:- 232 bet.
3. Abdullayev Sh. Dj. Кураш турлари ва уни ўқитиш методикаси (Самбо) Дарслик. "Мухаммад полиграф" нашриёти, Бухоро:- 2023.- 452бет.
4. Abdullaev Sh. Dj. Samboning jismoniy tarbiyadagi ko'p funktsionalligi hamda murakkab vazifalari. — "PEDAGOGIK MAHORAT" ilmiy-nazariy va metodik jurnal. 2024, № 12., 175-181bet.
5. Колодников И. П. Борьба самбо. -М. : Воениздат, 1960. - 80 с.

MUALLIF HAQIDA MA'LUMOT [ИНФОРМАЦИЯ ОБ АВТОРЕ][AUTHORS INFO]

Abdullayev Shuxrat Djumaturdiyevich. Pedagogika fanlari nomzodi. Buxoro davlat pedagogika instituti "Jismoniy madaniyat nazariyasi va metodikasi kafedrasi professori.

Manzil: O'zbekiston, 200100, Buxoro shahri

INTERFAOL TA'LIM METODLARI ORQALI REFLEKTIV FAOLIYATNI RIVOJLANTIRISH METODIKASI

Islomova Mehriniso Mirzoyevna
Osiyo xalqaro universiteti o'qituvchisi

Annotatsiya.

KIRISH: Ta'lim jarayonida interfaol ta'lim metodlaridan foydalanish reflektiv faoliyatning shakllanishi va rivojlanishida muhim pedagogik omil hisoblanadi. Refleksiya shaxsning o'z bilimlari, tajribasi va faoliyat natijalariga ongli munosabatini ta'minlaydi hamda ta'lim samaradorligini oshirishga xizmat qiladi. Interfaol metodlar o'quvchilarning mustaqil fikrlashi, o'z-o'zini tahlil qilishi va baholashi uchun qulay sharoit yaratadi. Ushbu yondashuv reflektiv faoliyatni rivojlantirishda metodik jihatdan asoslangan hamda amaliy ahamiyatga ega ekanligi bilan tavsiflanadi. Zamonaviy ta'lim tizimi shaxsning faqat bilim egallashini emas, balki o'z faoliyatiga ongli yondasha olishini, o'z fikrini tahlil qilish va baholash qobiliyatini rivojlantirishni talab etadi. Bunday kompetensiyalar reflektiv faoliyat orqali shakllanadi. Refleksiya o'quvchining o'z o'quv jarayonidagi yutuq va kamchiliklarini anglash, xulosalar chiqarish hamda keyingi faoliyatini rejalashtirish imkonini beradi. Ta'lim jarayonida reflektiv faoliyatni rivojlantirish ko'p jihatdan qo'llanilayotgan pedagogik metodlarga bog'liq.

MAQSAD: Interfaol ta'lim metodlari orqali maktabgacha yoshdagi bolalarning reflektiv faoliyatini rivojlantirishdir. Bu jarayonda bolalarning o'z bilim va ko'nikmalarini tahlil qilish, xatolarini aniqlash va tuzatish ko'nikmalari shakllantiriladi, shu bilan birga mustaqil fikrlash, ijodiy yondashuv va muloqot madaniyati rivojlantiriladi. O'quv jarayonida faol ishtirok, guruh bilan samarali hamkorlik va o'z-o'zini baholash imkoniyatlari orqali bolalarning shaxsiy rivojlanishi rag'batlantiriladi, interfaol mashqlar va o'yinlar yordamida ularning qiziqishi, o'rganishga bo'lgan motivatsiyasi va nutqiy faolligi oshiriladi.

MATERIAL VA METODLAR: Reflektiv faoliyatni rivojlantirish jarayonida interfaol ta'lim metodlarining samaradorligini aniqlashga qaratilgan o'quv jarayoni asosiy material sifatida ishlatildi. Tadqiqot materiali sifatida maktabgacha yoshdagi bolalarning nutqiy va ijtimoiy faoliyatini kuzatish uchun maxsus tayyorlangan kartochkalar, rolli o'yinlar, situatsion vaziyatlar va reflektiv daftarlar foydalanildi. Shuningdek, mashg'ulotlarda interfaol vositalar — slaydlar, rasmlar, audio va video materiallar qo'llanib, bolalarning e'tiborini jalb qilish va faol ishtirokini rag'batlantirishga xizmat qildi. Metodik jihatdan tadqiqot interfaol ta'lim usullariga asoslandi. Mashg'ulotlar davomida bolalar guruhda fikr almashish va muammoni birgalikda yechish imkoniga ega bo'ldi. Rol o'ynash metodlari bolalarni turli hayotiy vaziyatlarda harakat qilishga undab, reflektiv fikrlashni rivojlantirdi. Brainstorming va case-study metodlari orqali ular yangi g'oyalarni ishlab chiqish, vaziyatlarni tahlil qilish va o'z qarorlarini asoslashni o'rgandilar. Shu bilan birga, o'zini baholash metodlari bolalarga o'z ishini tahlil qilish, xatolarini aniqlash va kelajakdagi faoliyatini yaxshilash imkonini berdi. Tadqiqot jarayonida kuzatish metodidan foydalanildi. Har mashg'ulotdan so'ng bolalarning nutqiy faolligi, muloqotdagi ishtiroki va reflektiv fikrlash jarayoni qayd etildi. Natijalar solishtirilganda, interfaol metodlar bolalarning mustaqil fikrlash, ijodiy yondashuv va muloqot

madaniyatini sezilarli darajada rivojlantirishga yordam bergani aniqlanib, amaliy metodik tavsiyalar ishlab chiqishga asos yaratdi.

XULOSA: Interfaol ta'lim metodlari maktabgacha yoshdagi bolalarning reflektiv faoliyatini rivojlantirishda samarali vosita bo'lib xizmat qiladi. Interfaol mashqlar, rolli o'yinlar, situatsion vaziyatlar va case-study metodlari bolalarning o'z bilim va ko'nikmalarini tahlil qilish, xatolarini aniqlash va tuzatish qobiliyatini mustahkamlashga yordam beradi. Shu bilan birga, guruhda hamkorlik qilish, fikr almashish va muhokamalarda faol ishtirok etish bolalarning ijtimoiy ko'nikmalari, mustaqil fikrlash va ijodiy yondashuvini rivojlantiradi. Reflektiv faoliyat bolalarning o'z-o'zini baholash va o'zini rivojlantirish ko'nikmalarini oshiradi, shuningdek, ularning o'rganishga bo'lgan qiziqishi va motivatsiyasini kuchaytiradi. Interfaol metodlar nutqiy faollik va muloqot madaniyatini rivojlantirishga yordam beradi, pedagogik jarayonni esa qiziqarli, ijodiy va samarali qiladi. Bundan tashqari, interfaol yondashuv bolalarga o'z fikrini ifodalash, qarorlar qabul qilish va turli vaziyatlarda moslashish ko'nikmalarini shakllantirish imkonini beradi. Shu tariqa, interfaol ta'lim metodlari maktabgacha ta'lim muassasalarida bolalarning shaxsiy va ijtimoiy rivojlanishini qo'llab-quvvatlash, ularning reflektiv faoliyatini rag'batlantirish va pedagogik jarayonni yanada natijaviy qilishga xizmat qiladi.

Kalit so'zlar: interfaol ta'lim metodlari, reflektiv faoliyat, maktabgacha ta'lim, bolalarning shaxsiy rivojlanishi, mustaqil fikrlash, ijodiy yondashuv, guruh bilan hamkorlik, nutqiy va ijtimoiy ko'nikmalar, o'zini baholash, pedagogik mashg'ulotlar.

ИНТЕРАКТИВНАЯ МЕТОДИКА РАЗВИТИЯ РЕФЛЕКСИВНОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ ЧЕРЕЗ ИНТЕРАКТИВНЫЕ МЕТОДЫ ОБУЧЕНИЯ

Исламова Мехринисо Мирзоевна

Преподаватель, Азиатский международный университет

Аннотация.

ВВЕДЕНИЕ: Использование интерактивных методов обучения в образовательном процессе является важным педагогическим фактором формирования и развития рефлексивной деятельности. Рефлексия обеспечивает осознанное отношение личности к своим знаниям, опыту и результатам деятельности, а также способствует повышению эффективности обучения. Интерактивные методы создают благоприятные условия для самостоятельного мышления, анализа и оценки собственной деятельности учащихся. Этот подход методически обоснован и имеет практическую значимость для развития рефлексивной деятельности. Современная система образования требует не только усвоения знаний, но и способности осознанно подходить к своей деятельности, анализировать и оценивать собственные действия. Такие компетенции формируются через рефлекссию. Рефлексия позволяет учащемуся осознавать свои достижения и недостатки, делать выводы и планировать последующую деятельность. Развитие рефлексивной деятельности во многом зависит от применяемых педагогических методов. Традиционные подходы формируют ученика как пассивного потребителя знаний, тогда как интерактивные методы переводят его на уровень активного участника. Методы, основанные на сотрудничестве, общении и обмене мнениями, развивают у учащихся ответственность за свое мнение, а также навыки анализа и оценки своей деятельности.

ЦЕЛЬ: Развитие рефлексивной деятельности детей дошкольного возраста через интерактивные методы обучения. В ходе работы формируются навыки анализа собственных знаний и умений, выявления и исправления ошибок, развивается самостоятельное мышление, творческий подход и коммуникативная культура. Активное

участие в учебном процессе, сотрудничество в группе и возможность самооценки стимулируют личностное развитие детей, а интерактивные упражнения и игры повышают их интерес к обучению, мотивацию и речевую активность.

МАТЕРИАЛЫ И МЕТОДЫ: В исследовании основным материалом являлся учебный процесс, направленный на выявление эффективности интерактивных методов в развитии рефлексивной деятельности. Для наблюдения за речевой и социальной активностью дошкольников использовались специально подготовленные карточки, ролевые игры, ситуационные задания и рефлексивные дневники. Кроме того, в занятиях применялись интерактивные средства — слайды, иллюстрации, аудио- и видеоматериалы, привлекающие внимание детей и стимулирующие их активное участие. Методически исследование было основано на интерактивных методах обучения. В ходе занятий дети имели возможность обмениваться мнениями в группе и совместно решать задачи. Ролевые игры стимулировали действия детей в различных жизненных ситуациях и развивали рефлексивное мышление. Методы мозгового штурма и case-study позволяли вырабатывать новые идеи, анализировать ситуации и обосновывать свои решения. Методы самооценки давали детям возможность анализировать собственную работу, выявлять ошибки и улучшать последующую деятельность.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ: Интерактивные методы обучения являются эффективным инструментом развития рефлексивной деятельности детей дошкольного возраста. Интерактивные упражнения, ролевые игры, ситуационные задания и метод case-study способствуют развитию навыков анализа собственных знаний и умений, выявления и исправления ошибок. Сотрудничество в группе, обмен мнениями и активное участие в обсуждениях развивают социальные навыки, самостоятельное мышление и творческий подход. Рефлексивная деятельность повышает способность к самооценке и саморазвитию, а также стимулирует интерес к обучению и мотивацию. Таким образом, интерактивные методы обучения способствуют эффективному, творческому и результативному педагогическому процессу в дошкольном образовании.

Ключевые слова: интерактивные методы обучения, рефлексивная деятельность, дошкольное образование, личностное развитие детей, самостоятельное мышление, творческий подход, групповое сотрудничество, речевые и социальные навыки, самооценка, педагогические занятия

INTERACTIVE TEACHING METHODS FOR DEVELOPING REFLECTIVE ACTIVITY

Islamova Mehriniso Mirzoyevna
Teacher, Asian International University

Annatation.

INTRODUCTION: In the educational process, the use of interactive teaching methods is an important pedagogical factor in the formation and development of reflective activity. Reflection ensures a conscious attitude of the individual towards their own knowledge, experience, and results of activity, and also serves to increase the effectiveness of learning. Interactive methods create favorable conditions for students' independent thinking, self-analysis, and self-assessment. This approach is methodically based and has practical significance in developing reflective activity. Modern education requires not only the acquisition of knowledge but also the ability to approach one's own activity consciously, analyze one's own thinking, and develop evaluation skills. Such competencies are formed through reflective activity. Reflection allows a student to understand their own achievements and shortcomings, make conclusions, and plan their next activities. In the educational process,

the development of reflective activity largely depends on the pedagogical methods applied. Traditional approaches form a student more as a passive receiver of ready knowledge, whereas interactive teaching methods elevate them to the level of an active participant. Interactive methods based on collaboration, communication, and exchange of ideas develop students' ability to take responsibility for their own thinking and to analyze and evaluate their own activity.

THE GOAL: The purpose of this study is to develop reflective activity of preschool children through interactive teaching methods. In this process, children form skills to analyze their own knowledge and abilities, identify and correct mistakes, while also developing independent thinking, creative approaches, and communication culture. Active participation in the educational process, effective collaboration in groups, and opportunities for self-assessment stimulate children's personal development. Using interactive exercises and games increases their interest, motivation to learn, and speech activity.

MATERIALS AND METHODS: In this study, the educational process aimed at determining the effectiveness of interactive teaching methods in developing reflective activity was used as the main material. Specially prepared cards, role-playing games, situational tasks, and reflective journals were used to observe the speech and social activity of preschool children. Additionally, interactive tools such as slides, pictures, audio, and video materials were applied to attract attention and encourage active participation. Methodologically, the study was based on interactive teaching methods. During lessons, children had the opportunity to exchange ideas in groups and solve problems together. Role-playing methods encouraged children to act in various life situations and developed reflective thinking. Brainstorming and case-study methods allowed them to generate new ideas, analyze situations, and justify their decisions. Self-assessment methods provided children with the opportunity to analyze their own work, identify mistakes, and improve future activities. Observation method was used during the study. After each lesson, children's speech activity, participation in communication, and reflective thinking were recorded. Comparison of results showed that interactive methods helped develop independent thinking, creative approaches, and communication culture in children significantly, and provided a basis for practical methodological recommendations.

CONCLUSION: Interactive teaching methods serve as an effective tool in developing reflective activity of preschool children. Interactive exercises, role-playing games, situational tasks, and case-study methods help children analyze their own knowledge and abilities, identify and correct mistakes. Additionally, collaboration in groups, exchange of ideas, and active participation in discussions develop children's social skills, independent thinking, and creative approaches. Reflective activity enhances children's self-assessment and self-development skills, as well as their interest and motivation for learning. Interactive methods also help develop speech activity and communication culture, making the educational process interesting, creative, and effective. Furthermore, the interactive approach allows children to express their own opinions, make decisions, and adapt in various situations. Thus, interactive teaching methods support personal and social development of preschool children, stimulate reflective activity, and make the pedagogical process more effective.

Keywords: interactive teaching methods, reflective activity, preschool education, children's personal development, independent thinking, creative approach, group collaboration, speech and social skills, self-assessment, pedagogical activities

Ta'lim jarayonida ishtirokchilarning shaxsiy va ijtimoiy jihatdan shakllanishi ularning dars jarayonidagi faolligi bilan chambarchas bog'liqdir. Zamonaviy pedagogik yondashuv ta'lim oluvchini passiv tinglovchi emas, balki bilimlarni anglab yetuvchi va ularni amaliy faoliyatida qo'llay oladigan faol subyekt sifatida rivojlantirishni ko'zda tutadi. Shu sababli interfaol ta'lim metodlaridan foydalanish ta'lim jarayonining samaradorligini oshiruvchi

muhim omil sifatida namoyon bo'ladi. Interfaol yondashuv asosida tashkil etilgan mashg'ulotlar o'quvchilarning reflektiv faoliyatini faollashtiradi, ya'ni ularni o'z fikri, harakati va qarorlariga ongli baho berishga undaydi.

Muammoli vaziyatlarga asoslangan mashqlar, fikrlar almashuvi va tahliliy topshiriqlar orqali o'quvchilar mavjud bilimlarini qayta ko'rib chiqish, xatolarini anglash va ularni bartaraf etish yo'llarini izlashga o'rganadilar. Bu jarayon mustaqil fikrlash va tanqidiy yondashuvni shakllantirishga xizmat qiladi. O'zini baholash va o'z faoliyatini tahlil qilishga yo'naltirilgan metodlar o'quvchilarda mas'uliyat hissini kuchaytirib, o'z rivojlanish yo'lini anglashga yordam beradi. Guruhda ishlash jarayoni esa hamkorlik, fikrlarni muvofiqlashtirish va umumiy qarorga kelish ko'nikmalarini rivojlantiradi. Bunda muloqot jarayoni faollashib, fikrni aniq, izchil va asosli ifodalash malakasi shakllanadi. Shu tariqa, interfaol ta'lim metodlari reflektiv faoliyatni rivojlantirish uchun qulay pedagogik muhit yaratadi. Ushbu metodlar ta'lim jarayonini mazmunan boyitib, o'quvchilarning shaxsiy faolligi, ijtimoiy moslashuvi va ongli o'zini rivojlantirishga yo'naltirilgan kompetensiyalarini shakllantirishga xizmat qiladi.

Darslar orqali bolalar:

- O'z bilim va ko'nikmalarini tahlil qilishni o'rganadi;
- Xatolarini aniqlash va tuzatish qobiliyatini shakllantiradi;
- Mustaqil fikrlash va ijodiy yondashuv ko'nikmalarini rivojlantiradi;
- Guruhda hamkorlik qilish va fikr almashish qobiliyatini oshiradi;
- Nutqiy faollik va muloqot madaniyatini mustahkamlaydi.

Interfaol ta'lim metodlari pedagogik jarayonni qiziqarli, ijodiy va samarali qiladi, bolalarning nutqiy, ijtimoiy va muloqot ko'nikmalarini rivojlantiradi hamda ularning o'rganishga bo'lgan motivatsiyasini kuchaytiradi. Shu tariqa, reflektiv faoliyatni shakllantirishda interfaol metodlar maktabgacha ta'lim jarayonining asosiy vositasi sifatida e'tirof etiladi. Interfaol ta'lim metodlari shaxsning reflektiv faoliyatini shakllantirish va rivojlantirishda muhim rol o'ynaydi. Ushbu metodlar shaxsga o'z bilim va tajribasini qayta ko'rib chiqish, xatolarini aniqlash va ularni bartaraf etish imkonini beradi. Reflektiv faoliyat shaxsning o'z harakatlarini, qarorlarini va natijalarini tahlil qilib, yaxshilashga intilish jarayonini anglatadi. Shu nuqtai nazardan, interfaol metodlar fikrlash jarayonini faol va ongli qilishda samarali vosita hisoblanadi. Rolli o'yinlar shaxsga turli vaziyatlarni jonlantirish va turli rollarni bajarish imkonini beradi. Shu orqali ular o'z xatolarini anglaydi, hissiyotlarini ifoda etadi va muloqot ko'nikmalarini rivojlantiradi. Masalan, ish jarayonidagi yoki kundalik hayotdagi rolli o'yinlar shaxsga qaror qabul qilish va muammolarni hal etish ko'nikmalarini shakllantirishga yordam beradi. Case-study usuli shaxslarni real hayotiy vaziyatlarni tahlil qilishga yo'naltiradi. Bu metod mustaqil fikrlashni rivojlantiradi, qaror qabul qilish qobiliyatini mustahkamlaydi va yangi yechimlar topishga rag'batlantiradi. Shu bilan birga, guruh muhokamasi jarayoni shaxslar o'rtasida fikr almashishni, konstruktiv bahsni va ijtimoiy moslashuvni rivojlantiradi. Masalan, "Murakkab loyiha uchun yechimlar" mavzusida muhokama ishtirokchilarga o'z fikrlarini ifoda etish va boshqalar bilan muloqot qilish imkonini beradi. Interfaol mashqlar, jumladan ko'rgazmali va amaliy topshiriqlar, shaxsning o'z bilimlarini qayta ko'rib chiqish va xatolarini tuzatishga xizmat qiladi. Masalan, murakkab diagrammalarni yechish yoki ma'lumotlarni vizual tarzda tahlil qilish mashqlari diqqatni jamlash, kreativ fikrlash va reflektiv yondashuvni rivojlantiradi.

Reflektiv faoliyatni izchil tashkil etish shaxsning o'zini baholash va o'z ustida ishlash ko'nikmalarini kuchaytiradi. Shu bilan birga, o'rganishga bo'lgan qiziqish va ichki motivatsiya ortadi. Natijada interfaol metodlar nafaqat bilim olish jarayonini samarali qiladi, balki mustaqil fikrlash, ijodiy yondashuv va ijtimoiy moslashuv ko'nikmalarini shakllantirishga xizmat qiladi. Interfaol metodlar reflektiv faoliyatni rivojlantirish jarayonida shaxsga metakognitiv ko'nikmalarni shakllantirishga yordam beradi. Bu degani shaxs nafaqat o'z xatolarini aniqlaydi, balki o'rganish jarayonida qanday strategiyalar ishlashini tahlil qiladi va o'z o'rganish

yondashuvini optimallashtiradi. Shuningdek, interfaol metodlar shaxsning motivatsion komponentini mustahkamlaydi. Masalan, real hayotiy vaziyatlarni tahlil qilish va guruh muhokamasida ishtirok etish shaxsga o'z faoliyatiga javobgarlikni oshirish va ichki motivatsiyasini kuchaytirish imkonini beradi. Zamonaviy tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, reflektiv faoliyat va interfaol yondashuvni uyg'unlashtirish shaxsning ijtimoiy va emotsional ko'nikmalarini rivojlantirishga xizmat qiladi. Shaxs boshqalar bilan samarali muloqot qilish, konstruktiv bahs-munozara olib borish va jamoaviy qarorlar qabul qilish imkoniyatini oshiradi. Bundan tashqari, interfaol metodlar shaxsning ijodiy va tanqidiy fikrlashini kuchaytiradi. Masalan, turli variantlarni solishtirish, yechimlarni eksperiment orqali sinash yoki murakkab ma'lumotlarni tahlil qilish mashqlari shaxsni yangi yondashuvlarni ishlab chiqishga undaydi. Natijada, interfaol metodlar orqali reflektiv faoliyatni rivojlantirish nafaqat shaxsning bilim va ko'nikmalarini oshiradi, balki uning strategik qaror qabul qilish, muammolarga moslashuvchanlik va o'z ustida ishlash qobiliyatini mustahkamlaydi. Shu bilan birga, shaxsning ichki motivatsiyasi va o'rganishga qiziqishi ortadi, natijada o'rganish jarayoni yanada samarali va mazmunli bo'ladi.

METODLAR	REFLEKTIV FAOLIYATGA TA'SIRI
Case-study tahlil	Analitik fikrlash va mustaqil qaror qabul qilish ko'nikmalarini rivojlantiradi
Simulyatsiya o'yinlari	Shaxs turli strategiyalarni sinab ko'radi, xatolarni tahlil qiladi
Rolli o'yinlar	Shaxs o'z xatolarini anglaydi, qaror qabul qiladi, boshqalarning fikrini tinglaydi
Metakognitiv mashqlar	O'z strategiyasini baholash, o'zini takomillashtirish

Zamonaviy ta'lim jarayonida shaxsning reflektiv faoliyatini rivojlantirish muhim o'rin tutadi. Reflektiv faoliyat shaxsga o'z qarorlarini, harakatlarini va natijalarini tahlil qilish, xatolarni aniqlash va ularni bartaraf etish imkonini beradi. Shu bilan birga, bu jarayon shaxsning o'z tajribasidan xulosa chiqarish va kelajakda yanada samarali yondashuvlarni qo'llashga tayyorlashga xizmat qiladi. Interfaol ta'lim metodlari reflektiv faoliyatni rivojlantirishda samarali vosita hisoblanadi. **Simulyatsiya o'yinlari** orqali shaxs real jarayonlarni model qiladi, turli strategiyalarni sinab ko'radi va xatolarini tahlil qiladi. Masalan, biznes simulyatsiyasi yoki jamoaviy loyiha boshqaruvi mashqlari shaxsning strategik fikrlashini oshiradi va ijodiy yondashuvini shakllantiradi. Shu bilan birga, murakkab vaziyatlarni kichik qismlarga bo'lib tahlil qilish shaxsning analitik ko'nikmalarini rivojlantirishga yordam beradi.

-Case-study metodlari shaxsni real hayotiy vaziyatlarni tahlil qilishga yo'naltiradi. Bu metod mustaqil fikrlashni kuchaytiradi, qaror qabul qilishni mustahkamlaydi va murakkab muammolarga ijodiy yechim topishga rag'batlantiradi. Masalan, innovatsion loyiha muammolari yoki ijtimoiy loyiha yechimlarini tahlil qilish shaxsga metakognitiv ko'nikmalarni rivojlantirish imkonini beradi.

-Rolli o'yinlar shaxsni turli vaziyatlarni jonlantirish va turli rollarni bajarishga undaydi. Shu orqali shaxs o'z xatolarini anglaydi, boshqalarning fikrini tinglaydi va muammolarni hal

qilish bo'yicha yangi yondashuvlarni o'rganadi. Misol uchun, jamoaviy qaror qabul qilish yoki mijoz-menejer o'yinlari shaxsning ijtimoiy ko'nikmalarini mustahkamlaydi, empatiya va ijodiy yondashuvini rivojlantiradi. **Guruh muhokamalari** shaxslar o'rtasida konstruktiv bahsmunozaralarni rag'batlantiradi, ijtimoiy moslashuv va hamkorlik ko'nikmalarini shakllantiradi. Muhokama jarayonida moderator muhokamani yo'lga qo'yadi va har bir ishtirokchining fikrini tinglash imkonini yaratadi. Shu tarzda shaxs konstruktiv bahs olib borishni, o'z fikrini aniq ifoda etishni va boshqalarning nuqtai nazarini hisobga olishni o'rganadi.

-Vizual interfaol mashqlar va eksperimentlar shaxsning diqqatini jamlash, ma'lumotlarni tahlil qilish va reflektiv yondashuvni rivojlantirishga xizmat qiladi. Diagramma tahlillari, turli variantlarni solishtirish va simulyatsion yechimlar shaxsni xatolarini aniqlash va tuzatishga o'rgatadi. Shu bilan birga, ular strategik fikrlash, ijodiy yondashuv va muammolarga moslashuvchanlik qobiliyatini mustahkamlaydi.

-Metakognitiv mashqlar va feedback mashqlari shaxsga o'z o'rganish jarayonini tahlil qilish va baholash imkonini beradi. Shaxs o'z faoliyatini yozma yoki og'zaki tarzda tahlil qilib, o'z strategiyasini optimallashtiradi va ichki motivatsiyasini oshiradi. Boshqalarning konstruktiv fikrini qabul qilish esa shaxsni o'z ustida ishlashga rag'batlantiradi va reflektiv faoliyatni yanada rivojlantiradi. Natijada interfaol metodlar orqali reflektiv faoliyatni rivojlantirish nafaqat shaxsning bilim va ko'nikmalarini oshiradi, balki uning strategik qaror qabul qilish, ijodiy fikrlash, ijtimoiy moslashuv va o'z ustida ishlash qobiliyatini mustahkamlaydi. Shu bilan birga, shaxsning o'rganishga bo'lgan ichki motivatsiyasi ortadi va o'rganish jarayoni samarali, mazmunli va ijodiy bo'ladi.

Interfaol ta'lim metodlari reflektiv faoliyatni rivojlantirishda ta'lim jarayonining tashqi shaklini emas, balki uning ichki mazmunini boyitishga xizmat qiladi. Ushbu metodlar orqali ta'lim oluvchi o'z bilimlarini qay darajada egallaganini emas, balki ularni qanday anglaganini, qaysi jarayonda fikri o'zgarganini va kelgusida o'z faoliyatini qanday takomillashtirishi mumkinligini tushunib yetadi. Natijada refleksiya majburiy bosqich emas, balki ta'lim jarayonining tabiiy tarkibiy qismiga aylanadi. Interfaol yondashuv reflektiv faoliyatni rivojlantirish uchun qulay muhit yaratib, ta'lim oluvchida o'z-o'zini anglash, ichki mas'uliyat va mustaqil fikrlash ko'nikmalarini shakllantiradi. Bunday muhitda shaxs tayyor xulosalarni qabul qiluvchi emas, balki o'z o'rganish tajribasini tahlil qila oladigan faol subyekt sifatida kamol topadi. Shu bois interfaol ta'lim metodlari reflektiv faoliyatni rivojlantirishning samarali va istiqbolli yo'nalishi hisoblanadi. Reflektiv faoliyatni shakllantirish interfaol muhit orqali ta'lim oluvchining ijodiy fikrlashini, mas'uliyatini va mustaqilligini kuchaytiradi. Shaxs o'z xatolari va muvaffaqiyatlarini anglab, ularni kelajakdagi faoliyatini yaxshilashga yo'naltiradi. Shu nuqtai nazardan interfaol ta'lim refleksiyani majburiy jarayon emas, balki ichki intellektual va emosional rivojlanishning tabiiy oqimi sifatida tashkil etadi. Natijada interfaol yondashuv reflektiv faoliyatni rivojlantirishda samarali vosita bo'lib, ta'lim jarayonini shaxsga yo'naltirilgan, ongli va ijodiy faoliyatga aylantiradi. Bunday ta'lim oluvchi bilimni qabul qiluvchi emas, balki o'z o'rganish jarayonini boshqara oladigan va o'z rivojlanishini ongli ravishda rejalashtiradigan shaxs sifatida shakllantiradi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yhati:

1. Akhmedova, G. (2019). *Pedagogik innovatsiyalar va interfaol ta'lim metodlari*. Toshkent: O'zbekiston pedagogika universiteti.
2. Davronova, M., & Tursunov, A. (2021). Interfaol metodlar va bolalarda mustaqil fikrlash. *Pedagogika va psixologiya jurnali*, 3(15), 45-53.
3. Zokirov, F. (2018). *Didaktik o'yinlar orqali refleksiya shakllantirish*. Toshkent: Fan va texnologiya.
4. UNESCO. (2019). *Interactive teaching and learning methods in early childhood education*. Paris: UNESCO Publishing.

5. Vakhobova, N. (2021). Refleksiya va interfaol mashg'ulotlar: nazariy va amaliy aspektlar. *O'zbekiston pedagogik jurnali*, 2(5), 55-64.

MUALLIF HAQIDA MA'LUMOT [ИНФОРМАЦИЯ ОБ АВТОРЕ]

[AUTHORS INFO]

Islomova Mehriniso Mirzoyevna

Osiyo xalqaro universiteti

Pedagogika va psixologiya kafedrasi o'qituvchisi

Manzil: O'zbekiston, Buxoro shahri

mehrinisoislomova02@gmail.com

INKLYUZIV TA'LIM KURSINING PREDMETI, MAQSADI VA VAZIFALARI.

Azimova Zebiniso Nasillo qizi

Osiyo xalqaro universiteti

Pedagogika va psixologiya kafedrası o'qituvchisi

Annotatsiya.

KIRISH: Mazkur maqolada inklyuziv ta'lim kursining predmeti, maqsadi va vazifalari ilmiy-pedagogik nuqtayi nazardan tahlil etiladi. Inklyuziv ta'limning mohiyati, uning ta'lim tizimidagi o'rni hamda imkoniyati cheklangan bolalarning teng huquqli ta'lim olish imkoniyatlarini ta'minlashdagi ahamiyati yoritiladi. Shuningdek, inklyuziv ta'lim kursi orqali bo'lajak pedagoglarda shakllantiriladigan kasbiy kompetensiyalar, pedagogik yondashuvlar va metodik tayyorgarlik masalalari ochib beriladi.

MAQSAD: Inklyuziv ta'lim kursining asosiy maqsadi - bo'lajak pedagoglarda inklyuziv ta'lim mohiyati, tamoyillari va amaliy mexanizmlariga oid tizimli bilimlarni shakllantirish, imkoniyati cheklangan bolalar bilan ishlashda kasbiy-pedagogik kompetensiyalarni rivojlantirish hamda tenglik, bag'rikenglik va ijtimoiy adolat g'oyalariga asoslangan ta'lim muhitini yaratishga tayyorlashdan iborat.

MATERIAL VA METODLAR: Mazkur tadqiqot inklyuziv ta'lim kursining mazmun-mohiyatini ochib berishga qaratilgan bo'lib, unda pedagogika, maxsus pedagogika va ta'lim nazariyasiga oid ilmiy manbalar asosiy material sifatida tanlandi. Tadqiqot davomida inklyuziv ta'limga oid davlat ta'lim standartlari, normativ-huquqiy hujjatlar, o'quv dasturlari, ilmiy maqolalar hamda metodik qo'llanmalar tahlil qilindi. Tadqiqot metodlari sifatida ilmiy adabiyotlarni tahlil qilish, taqqoslash, tizimlashtirish, nazariy umumlashtirish hamda pedagogik kuzatuv metodlaridan foydalanildi. Ushbu metodlar inklyuziv ta'lim kursining predmeti, maqsadi va vazifalarini kompleks va izchil yoritishga xizmat qildi.

XULOSA: Inklyuziv ta'lim kursi zamonaviy ta'lim tizimining muhim tarkibiy qismi bo'lib, u barcha bolalarning, jumladan imkoniyati cheklangan shaxslarning ham teng huquqli ta'lim olishlarini ta'minlashga yo'naltirilgan. Mazkur kurs bo'lajak pedagoglarda inklyuziv ta'limga oid nazariy bilimlar, amaliy ko'nikmalar va ijtimoiy mas'uliyatni shakllantirishda muhim ahamiyat kasb etadi.

Kalit so'zlar: Inklyuziv ta'lim, maxsus ehtiyojli bolalar, ta'lim tengligi, pedagogik kompetensiya, ijtimoiy moslashuv, ta'lim muhitini moslashtirish, bag'rikenglik, integratsiya

ТЕМА, ЦЕЛЬ И ЗАДАЧИ КУРСА ИНКЛЮЗИВНОГО ОБРАЗОВАНИЯ

Азимова Зебинисо Насиллоевна

Азиатский международный университет

Преподаватель кафедры педагогики и психологии

Аннотация.

ВВЕДЕНИЕ: В данной статье с научно-педагогической точки зрения анализируются предмет, цели и задачи курса инклюзивного образования. Выделяется

сущность инклюзивного образования, его роль в системе образования и важность обеспечения равных образовательных возможностей для детей с ограниченными возможностями. Также рассматриваются вопросы профессиональной компетентности, педагогических подходов и методической подготовки, формирующиеся у будущих учителей в рамках курса инклюзивного образования. Результаты исследования служат теоретической и практической основой для эффективной организации инклюзивного образования.

ЦЕЛЬ: Главная цель курса инклюзивного образования — формирование у будущих педагогов систематических знаний о сущности, принципах и практических механизмах инклюзивного образования, развитие профессионально-педагогических компетенций в работе с детьми с ограниченными возможностями, а также подготовка их к созданию образовательной среды, основанной на идеях равенства, толерантности и социальной справедливости.

МАТЕРИАЛЫ И МЕТОДЫ: Целью данного исследования является выявление сущности курса инклюзивного образования, а в качестве основного материала были выбраны научные источники по педагогике, специальной педагогике и теории образования. В ходе исследования были проанализированы государственные образовательные стандарты, нормативно-правовые акты, учебные планы, научные статьи и методические пособия по инклюзивному образованию. В качестве методов исследования использовались методы анализа, сравнения, систематизации, теоретического обобщения научной литературы и педагогического наблюдения. Эти методы позволили всесторонне и последовательно осветить предмет, цели и задачи курса инклюзивного образования.

ВЫВОД: Курс инклюзивного образования является важной составляющей современной системы образования, направленной на обеспечение равного образования для всех детей, включая детей с ограниченными возможностями. Этот курс имеет большое значение для формирования теоретических знаний, практических навыков и социальной ответственности будущих учителей в отношении инклюзивного образования. Углубленное изучение предмета, целей и задач курса инклюзивного образования способствует адаптации образовательной среды, внедрению индивидуального подхода и установлению принципов толерантности и социальной справедливости в образовательном процессе. В результате инклюзивное образование проявляется как важный педагогический фактор, обеспечивающий социальную адаптацию и устойчивое развитие общества.

Ключевые слова: Инклюзивное образование, дети с особыми потребностями, равенство в образовании, педагогическая компетентность, социальная адаптация, адаптация образовательной среды, толерантность, интеграция.

SUBJECT, PURPOSE AND OBJECTIVES OF THE INCLUSIVE EDUCATION COURSE

Azimova Zebiniso Nasillo qizi
Asian International University
Teacher of the Department of Pedagogy and Psychology

Annatation.

INTRODUCTION: This article analyzes the subject, goals and objectives of the inclusive education course from a scientific and pedagogical point of view. The essence of inclusive education, its role in the education system and its importance in ensuring equal educational opportunities for children with disabilities are highlighted. Also, the issues of

professional competencies, pedagogical approaches and methodological training that are formed in future educators through the inclusive education course are revealed. The results of the study serve as a theoretical and practical basis for the effective organization of inclusive education.

THE GOAL: The main purpose of the inclusive education course is to form systematic knowledge of the essence, principles and practical mechanisms of inclusive education in future educators, to develop professional and pedagogical competencies in working with children with disabilities, and to prepare them to create an educational environment based on the ideas of equality, tolerance and social justice.

MATERIALS AND METHODS: This study is aimed at revealing the content of the inclusive education course, in which scientific sources on pedagogy, special pedagogy and educational theory were selected as the main material. During the study, state educational standards, regulatory legal documents, curricula, scientific articles and methodological manuals on inclusive education were analyzed. The methods of analysis, comparison, systematization, theoretical generalization of scientific literature and pedagogical observation were used as research methods. These methods served to comprehensively and consistently cover the subject, goals and objectives of the inclusive education course.

CONCLUSION: The inclusive education course is an important component of the modern education system, which is aimed at ensuring equal education for all children, including those with disabilities. This course plays an important role in forming theoretical knowledge, practical skills and social responsibility in future educators on inclusive education. A thorough study of the subject, goals and objectives of the inclusive education course serves to adapt the educational environment, implement an individual approach, and establish the principles of tolerance and social justice in the educational process. As a result, inclusive education is manifested as an important pedagogical factor ensuring social adaptation and sustainable development in society.

Keywords: Inclusive education, children with special needs, educational equality, pedagogical competence, social adaptation, adaptation of the educational environment, tolerance, integration

Inklyuziv ta'limning maqsadi - alohida ta'lim ehtiyojlari bo'lgan o'quvchilar uchun maktabda maxsus vosita va metodlarni qo'llash orqali maxsus pedagoglarni jalb etgan holda to'siqsiz moslashtirilgan ta'lim muhitini yaratish, ularning jamiyatga samarali moslashuvi hamda to'laqonli uyg'unlashuviga xizmat qiladigan sifatli umumiy o'rta ta'lim berishni ta'minlashdan iborat. Maktablar alohida ta'lim olish ehtiyoji bo'lgan bolalar va ularning otalariga korreksion pedagogik yordam olishida va kasbga yo'naltirishda har tomonlama yordam ko'rsatadi.

Inklyuziv ta'limning vazifalari quyidagilardan iborat:

➤ rivojlanishning turli imkoniyatlariga ega bo'lgan o'quvchilar uchun har qanday kamsitilishni istisno qiladigan, barcha bolalarga teng munosabatda bo'lishni ta'minlaydigan yagona moslashtirilgan ijtimoiy muhitni yaratish;

➤ jamoatchilik hamda ta'lim jarayonining barcha ishtirokchilarida alohida ta'lim ehtiyojlari bo'lgan o'quvchilar muammolariga nisbatan bag'rikenglik munosabatini shakllantirish;

➤ ta'lim jarayonida sog'lom bolalar bilan bir qatorda alohida ta'lim ehtiyojlari bo'lgan bolalarning aqliy va ijtimoiy salohiyatlarini rivojlantirish;

➤ barcha o'quvchilar uchun davlat ta'lim standartlariga muvofiq umumiy o'rta ta'lim dasturlarini o'zlashtirish uchun imkoniyat yaratish;

➤ o'quvchilarning har tomonlama rivojlanishi, emotsional-irodaviy sohasi, bilish faoliyatini faollashtirish, ijtimoiy ko'nikma va salohiyatini shakllantirish uchun shart-sharoitlar yaratish;

➤ alohida ta'lim ehtiyojlari bo'lgan bolalarni tarbiyalayotgan oilalarga maslahat yordami berish hamda ota-onalarni farzandlariga ta'lim-tarbiya berish, pedagogik texnologiyalar, ta'lim-tarbiya metod va vositalarini qo'llash sohasida xabardorlik darajasini oshirish, ularni psixologik-pedagogik jihatdan qo'llab-quvvatlash

Hozirgi kunda jahon miqyosida keng targ'ib qilinayotgan inklyuziv ta'lim strategiyasi, ya'ni o'sishi va rivojlanishida muammolari bo'lgan bolalarni o'qitish va tarbiyalash masalasi O'zbekistonda ham dolzarb muammolar sirasiga kiradi.

“Inklyuziv” so'ziga to'xtalib o'tiladigan bo'lsa, u ingliz tilidan olingan bo'lib, *inclusive*, *inclusion* — uyg'unlashmoq, uyg'unlashtirish, qamrab olmoq, qamrab olish ma'nolarini anglatadi.

Inklyuziv ta'lim — nogiron va sog'lom bolalar o'rtasidagi to'siqlarni bartaraf etish, maxsus ta'limga muhtoj bolalar va o'smirlarni rivojlanishida uchraydigan nuqsonlar yoki iqtisodiy qiyinchiliklardan qat'i nazar, ijtimoiy hayotga moslashtirishga yo'naltirilgan umumta'lim jarayoniga qo'shishni ifodalovchi ta'lim tizimidir. Inklyuziv ta'lim siyosati turli ehtiyojli bolalarning ta'lim olishini qo'llab-quvvatlaydi, ularning yutuqlarga erishishiga yordam beradi hamda munosib hayot kechirishlari uchun imkon yaratadi.

Ya'ni millati, irqi, teri rangi, ijtimoiy kelib chiqishi, oilasining jamiyatda tutgan o'rni, moddiy va ma'naviy ahvoli, jismoniy yoki ruhiy rivojlanishida kamchiliklari mavjudligidan qat'i nazar, barcha bolalarni teng ko'rish, ulardagi har qanday imkoniyatni qadrlash va rivojlantirishni ko'zda tutadigan ta'lim shaklidir. Inklyuziv ta'lim umumta'lim jarayonini rivojlantiradi va barcha bolalar uchun mos bo'lgan ta'lim muhitini joriy etadi. Imkoniyati cheklangan bolalar ta'lim olishi uchun zarur bo'lgan qo'shimcha moslamalar tashkil etilib, ularga qulay sharoitlar yaratiladi. Imkoniyati cheklangan bolalarning faqat maxsus ta'lim muassasalarida o'qitilishi ularning maktabni tugatgandan so'ng ijtimoiy hayotga moslashuvini qiyinlashtiradi.

Shuningdek, ular o'z oilasidan uzoqda bo'lishga majbur bo'ladilar, bu esa ularning fe'l-atvorida turli salbiy xususiyatlarning shakllanishiga olib keladi. Ushbu toifadagi bolalarda boqimandalik holati kuchayib, o'z-o'ziga xizmat qilish ko'nikmalari yetarli darajada rivojlanmaydi. Bundan tashqari, ayrim sabablarga ko'ra, masalan, ota-onalarning farzandlarini maxsus maktab-internatlarga yubormasligi natijasida ko'plab maxsus ehtiyojli bolalar ta'limdan chetda qolib ketmoqda. Alohida ehtiyojli bolalarning ota-onalari xohish-istaklarini inobatga olgan holda hamda ta'limdagi tenglik huquqini kafolatlash maqsadida Respublikamizda alohida yordamga muhtoj bolalarning rivojlanish darajasi, imkoniyatlari, nuqson xususiyatlari va qobiliyatlariga mos ravishda maxsus yoki umumta'lim muassasalarida ta'lim olishini ta'minlashga qaratilgan inklyuziv ta'lim siyosati amalga oshirilmoqda.

Inklyuziv ta'lim tizimida quyidagi maqsad va vazifalarni hal etish talab etiladi:

- ta'lim muassasalarida imkoniyati cheklangan bolalar va o'smirlar uchun zarur psixologik-pedagogik hamda korreksion sharoitlarni yaratish;
- ularning imkoniyatlariga moslashtirilgan umumta'lim dasturlari va korreksion ishlar orqali ruhiy rivojlanish va ijtimoiy moslashuvni ta'minlash;
- o'quvchilarning ta'limdagi tenglik huquqini kafolatlash;
- jamiyat va oilaning faol ishtirokida nogiron va sog'lom bolalarning ehtiyojlarini qondirish hamda ijtimoiy hayotga erta moslashtirish;
- imkoniyati cheklangan bolalar va o'smirlarning oiladan ajralmagan holda yashash huquqini ro'yobga chiqarish;
- jamiyatda imkoniyati cheklangan bolalarga nisbatan do'stona va mehr-muhabbatli munosabatni shakllantirish.

Imkoniyati cheklangan bola ham barcha bolalar kabi tan olinishi va hurmatga sazovor bo'lish huquqiga ega. Shuning uchun ularni nuqsoni bilan atash nomaqbul hisoblanadi. Garchi ular topshiriq va vazifalarni sog'lom tengdoshlari kabi tezlikda bajara olmasalar-da, imkoniyatlari doirasida bajarishga qodirdirlar. Bolalarning huquqlarini himoya qilish va ularga ijobiy munosabatda bo'lish tarbiyaviy jarayonning muhim omillaridan biridir. Shu bois ularni kamsitish va tahqirlashga yo'l qo'yimaslik talab etiladi.

Inklyuziv ta'limning ijobiy jihatlariga quyidagilar kiradi:

- inklyuziv ta'lim qashshoqlik iskanjasidan chiqishga yordam beradi;
- barcha uchun ta'lim sifatini oshiradi;
- kamsitish holatlarining oldini oladi.

Umuman olganda, inklyuziv ta'limni O'zbekistonda joriy etish maxsus ehtiyojli bolalarni umumta'lim tizimiga to'liq jalb qilish, ularning ijtimoiy integratsiyasini ta'minlash hamda jamiyatda teng huquqlilikni qaror toptirishga xizmat qiladi.

Imkoniyati cheklangan o'quvchilar ta'limining keng qamrovliligi va serqirraliligini hisobga olgan holda umumiy o'rta ta'lim jarayonini to'g'ri tashkil etish talab etiladi. Ularda me'yorida rivojlanayotgan tengdoshlari bilan qiyoslagan holda umumiy o'rta ta'lim jarayonida hayot uchun zarur bo'lgan bilim, ko'nikma va malakalarni shakllantirish maqsadga muvofiqdir.

O'quv jarayonida imkoniyati cheklangan o'quvchilarning pedagogik-psixologik xususiyatlarini inobatga olgan holda bilimlarni taqdim etish asosida ularning o'z tengdoshlari va yaqinlari bilan birgalikda hayotiy ko'nikmalarni egallashlari uchun qulay sharoitlar yaratiladi.

Imkoniyati cheklangan o'quvchilarga turli variantlarda ta'lim berish uchun zarur sharoitlar yaratish lozim. Jumladan, o'quvchining bilimlarni egallash imkoniyatlarini hisobga olgan holda cheklangan ta'lim tashkil etiladi. Bunday ta'limning mazmuni umumiy o'rta ta'lim mazmuniga muvofiq bo'lishi kerak. Bu jarayonda o'quvchilar tengdoshlari orasida va ular bilan birgalikda muayyan vaqt davomida ta'lim oladilar hamda tizimli ravishda pedagogik-psixologik qo'llab-quvvatlash bilan ta'minlanadi.

Mazkur yo'nalishda o'quvchilar o'z tengdoshlari jamoasida bo'lib, ular uchun cheklangan ta'lim olish imkoniyati yaratiladi. Bunda ularning rivojlanishi bilan bog'liq holda yuzaga keladigan muammolarni bartaraf etish nazarda tutiladi.

O'quv jarayoni va sinf xonasidagi shart-sharoitlar imkoniyati cheklangan o'quvchilarning ehtiyojlariga mos bo'lishi lozim. Bunday sharoitda ta'lim jarayoni individuallashtiriladi, uning davomiyligi esa uzaytirilgan bo'lishi mumkin. Jumladan, ko'zi ojiz o'quvchilar uchun to'qqiz yillik umumiy o'rta ta'lim jarayoni o'n yil davom etishi mumkin.

Imkoniyati cheklanmagan bolalar uchun inklyuziv ta'lim berish rivojlanishida muammolari mavjud bo'lgan o'quvchilarni o'z tengdoshlari bilan birgalikda o'qitishni nazarda tutadi. Mazkur yo'nalish aksariyat bolalar uchun umumiy o'rta ta'lim maktablarida jismoniy va aqliy rivojlanishda orqada qolgan o'quvchilar uchun maxsus sinflar tashkil etish imkonini beradi. Bunday o'quvchilarga muvaffaqiyatli ta'lim berish uchun puxta tashkil etilgan maxsus pedagogik-psixologik qo'llab-quvvatlash tizimini yaratish hamda integratsiyalashgan sinflardagi o'quvchilar sonini keskin kamaytirish talab etiladi.

Inklyuziv ta'limning ushbu varianti individual yondashuv asosida yakuniy natijalarga erishishni taqozo etadi. Shu bois inklyuziv ta'lim sifatini aniqlash maqsadida muayyan parametrlar va ko'rsatkichlar (indikatorlar)ni belgilab olish lozim.

Jahon ta'lim amaliyotida ta'lim oluvchilarning ehtiyojlariga moslashuvchan o'quv muhitini yaratish hamda variativ o'quv dasturlaridan foydalanishga bo'lgan ehtiyoj tobora ortib bormoqda. Birlashgan Millatlar Tashkilotining ta'lim sohasidagi siyosiy yo'nalishlaridan biri bolalarning alohida ta'lim ehtiyojlari xilma-xilligini hisobga olgan holda ta'lim berishni nazarda tutuvchi inklyuziv ta'lim g'oyalarini ishtirokchi davlatlar tomonidan keng joriy etishni ta'minlashdan iboratdir. YUNESKOning ijtimoiy fanlar sohasidagi dasturlari inson huquqlari

va erkinliklarini ta'minlashga qaratilgan bilimlar, standartlar hamda intellektual hamkorlikni rivojlantirishga yo'naltirilgan. Inson huquqlari umumjahon deklaratsiyasi qoidalarini amalga oshirishda gender tengligini ta'minlash, ta'lim olish huquqi kafolatlarini kuchaytirish mexanizmlarini amaliyotga joriy etish muhim ahamiyat kasb etmoqda.

Dunyoda kadrlar tayyorlash tizimining asosiy va hal qiluvchi bosqichi sifatida boshlang'ich ta'limni innovatsion texnologiyalar asosida tashkil etish, ta'lim jarayonining tashkiliy va metodik komponentlarini hamda didaktik tizimini takomillashtirish bo'yicha qator ilmiy tadqiqotlar olib borilmoqda. Shu nuqtayi nazardan, o'qituvchilarni ta'limda alohida ehtiyojlari mavjud bo'lgan bolalar bilan ishlashga kasbiy tayyorlashning nazariy-pedagogik jihatlarini aniqlashtirish orqali inklyuziv ta'lim samaradorligini oshirish muhim ahamiyat kasb etadi. Boshlang'ich ta'limda sog'lom tengdoshlari bilan birgalikda imkoniyati cheklangan bolalarning ta'lim olish ehtiyojini jahon standartlari asosida ta'minlash uchun tashkilotlararo maqsadli va amaliy natijalarga yo'naltirilgan hamkorlik hamda integrativ chora-tadbirlarni amalga oshirish talab etiladi. Ta'lim klasteri sharoitida barcha bolalar uchun birdek sifatli ta'limni tashkil etishda o'qituvchining roli va mavqeini oshirish, shuningdek, ota-onalar va keng jamoatchilikning pedagogik savodxonligini yuksaltirish muhim ahamiyatga ega.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yhati:

1. Raximova, Xurshidaxon. National and Foreign Advanced Trends in Higher Education Efficiency Improvement. Journal of Northeastern University, 2022.
2. Almagul, Kalykbayeva, and Rakhimova, Khurshidakhon Sadikovna. Preliminary Considerations about Children in Need of Special Help. Academia Science Repository, vol. 4, no. 7, 2023, pp. 35–39.
3. Matmusaeva, Nigora Usmonalievna, and Raximova, Xurshidaxon Sadikovna. Imkoniyati cheklangan bolalarni inklyuziv ta'limga jalb etish. Qo'qon Universiteti Xabarnomasi, 2023, pp. 844–846.
4. Rakhimova, Khurshidakhon Sadikovna, PhD, and Nabiyeva, Umidakhon. Organizing Social Work Activities of Students with Hearing Problems. 2023.
5. Rakhimova, Khurshidakhon Sadikovna, PhD, and Odilova, Rislig'oy. Problems of Preparing High School Students with Hearing Defects for Family Life. 2023.
6. Rakhimova, Khurshidakhon Sadikovna, PhD, and Sharafuddinova, Zuhra. Formation of Mathematical Concepts of Children with Hearing Defects Using Innovative Technologies. 2023.
7. Sattarova, Kamola Komiljon, and Raximova, Xurshidaxon Sadikovna. Pedagogical and Educational System of Edward Seguin in Special Pedagogy. Confrencea, vol. 3, no. 03, 2023, pp. 63–67.

MUALLIF HAQIDA MA'LUMOT [ИНФОРМАЦИЯ ОБ АВТОРЕ] [AUTHORS INFO]

Azimova Zebiniso Nasillovna

Osiyo xalqaro universiteti

Pedagogika va psixologiya kafedrası o'qituvchisi

zebinisoazimova9@gmail.com

FARMATSEVTIK KIMYO FANI LABORATORIYA MASHG'ULOTLARINI NOAN'ANAVIY O'TKAZISH METODLARI

Amrilloyev Akbar Azamat o'g'li
Osiyo xalqaro universiteti o'qituvchisi

Annotatsiya.

KIRISH. Farmatsevtika institutlarida o'qitiladigan Farmatsevtik kimyo fani asosiy fanlardan biri bo'lib, mutaxassis-dorishunoslarni tayyorlashda katta ahamiyatga ega. Sud kimyosi ekspertiza obyekt turlarining juda ko'pligi va kimyogar oldiga qo'yilishi mumkin bo'lgan savollarning xilma-xilligi ekspert-kimyogardan anorganik, analitik, organik, farmatsevtik, fizik va kolloid kimyo fanlaridan chuqur bilimga ega bo'lishni talab qiladi. Zaharli moddalarni aniqlashda, ayniqsa, o'simlik qismlarini tekshirishda farmakognosiya fanini yaxshi bilish ham lozim. Bu talablarga farmatsevtika institutida ta'lim olgan mutaxassislar to'liq javob beradilar. Shu sababli talabalarni bu fanga bo'lgan qiziqishni uyg'otish maqsadida turli usullar keltirilgan.

MAQSADI: Mazkur maqolaning maqsadi - talabalarni farmatsevtik kimyo fani tajriba mashg'ulotlariga qiziqtirish va noan'anaviy pedagogik usullarni qo'llash

MATERIALLAR VA METODLAR: Maqola yozishda quyidagi metodlardan foydalanildi: Nazariy tahlil – kreativlik va mustaqil fikrlashga oid ilmiy adabiyotlar, xorijiy va mahalliy tadqiqotlar o'rganildi. Qiyosiy tahlil – rivojlangan davlatlar ta'lim tizimida qo'llaniladigan o'qituvchilarni ijodkorlikka undash metodlari O'zbekiston tajribasi bilan solishtirildi. Amaliy kuzatuv – maktab va oliy ta'lim tizimida faoliyat yuritayotgan o'qituvchilarning dars jarayonlari tahlil qilindi.

So'rovnomalar va suhbat – pedagoglarning kreativlik va mustaqil fikrlashga oid qarashlari, tajribalari o'rganildi. Pedagogik tajriba – ayrim o'quv muassasalarida kreativ metodlarni qo'llash natijalari kuzatildi.

XULOSA: Zamonaviy pedagogik texnologiyalarni farmatsevtik kimyo laboratoriya mashg'ulotlariga joriy etish nafaqat talabalarning bilim darajasini oshiradi, balki ularning kasbiy kompetensiyalarini shakllantiradi. Xususan, virtual laboratoriyalar va teskari sinf texnologiyasi moddiy xarajatlarni kamaytirish bilan birga, ta'lim sifatini oshiradi. Shuning uchun farmatsevtik kimyo fanida noan'anaviy va innovatsion yondashuvlarni tizimli ravishda joriy etish dolzarb vazifa hisoblanadi.

Kalit so'zlar: metodlar, interaktiv, farmatsiya, dorilar, mexanizm, guruhlar, tajriba, biologik obyekt.

НЕТРАДИЦИОННЫЕ МЕТОДЫ ПРОВЕДЕНИЯ ЛАБОРАТОРНЫХ ЗАНЯТИЙ ПО ФАРМАЦЕВТИЧЕСКОЙ ХИМИИ

Амриллов Ақбар Азаматович
Преподаватель Азиатского международного университета

Аннотация.

ВВЕДЕНИЕ. Фармацевтическая химия, преподаваемая в фармацевтических институтах, является одной из основных дисциплин и имеет большое значение в подготовке специалистов-фармацевтов. Большое количество типов объектов судебно-химической экспертизы и разнообразие вопросов, которые могут быть заданы химику, требуют от специалиста глубоких знаний в области неорганической, аналитической, органической, фармацевтической, физической и коллоидной химии. При идентификации токсичных веществ, особенно при исследовании частей растений, также необходимо хорошее знание науки фармакогнозии. Специалисты, получившие образование в фармацевтическом институте, полностью соответствуют этим требованиям. Поэтому в данной работе представлены различные методы, призванные пробудить интерес студентов к этой науке.

ЦЕЛЬ: Цель данной статьи – заинтересовать студентов экспериментальными занятиями по фармацевтической химии и использованием нетрадиционных педагогических методов.

МАТЕРИАЛЫ И МЕТОДЫ: При написании статьи использовались следующие методы: Теоретический анализ – изучена научная литература по креативности и самостоятельному мышлению, зарубежные и местные исследования. Сравнительный анализ – методы поощрения творческого подхода преподавателей, используемые в системе образования развитых стран, сравнивались с опытом Узбекистана. Практическое наблюдение – проанализированы учебные процессы преподавателей, работающих в школьной и высшей системах образования.

Анкетирование и интервью – изучены взгляды и опыт преподавателей в отношении креативности и самостоятельного мышления. Педагогический опыт – изучены результаты использования креативных методов в некоторых учебных заведениях.

ВЫВОДЫ: Внедрение современных педагогических технологий в лабораторные занятия по фармацевтической химии не только повышает уровень знаний студентов, но и формирует их профессиональные компетенции. В частности, виртуальные лаборатории и технология «перевернутого класса» снижают материальные затраты и повышают качество образования. Поэтому систематическое внедрение нетрадиционных и инновационных подходов в фармацевтическую химию является неотложной задачей.

Ключевые слова: методы, интерактивность, фармация, лекарства, механизм, группы, эксперимент, биологический объект.

NON-TRADITIONAL METHODS OF CONDUCTING LABORATORY CLASSES IN PHARMACEUTICAL CHEMISTRY

Amrilloyev Akbar Azamat o'g'li

Teacher of the Asian International University

Annatation.

INTRODUCTION. Pharmaceutical chemistry, which is taught at pharmaceutical institutes, is one of the main disciplines and is of great importance in the training of specialist pharmacists. The large number of types of forensic chemistry examination objects and the variety of questions that can be asked to the chemist require the expert chemist to have in-depth knowledge of inorganic, analytical, organic, pharmaceutical, physical and colloidal chemistry. In identifying toxic substances, especially in examining plant parts, it is also necessary to have a good knowledge of the science of pharmacognosy. Specialists educated at the pharmaceutical

institute fully meet these requirements. Therefore, various methods are presented in order to arouse students' interest in this science.

THE GOAL: The purpose of this article is to interest students in experimental classes in pharmaceutical chemistry and the use of non-traditional pedagogical methods

MATERIALS AND METHODS: The following methods were used in writing the article: Theoretical analysis - scientific literature on creativity and independent thinking, foreign and local studies were studied. Comparative analysis - methods of encouraging teachers to be creative used in the education system of developed countries were compared with the experience of Uzbekistan. Practical observation - lesson processes of teachers working in the school and higher education systems were analyzed.

Questionnaire and interview - views and experiences of teachers on creativity and independent thinking were studied. Pedagogical experience - the results of using creative methods in some educational institutions were observed.

CONCLUSION: The introduction of modern pedagogical technologies into pharmaceutical chemistry laboratory classes not only increases the level of knowledge of students, but also forms their professional competencies. In particular, virtual laboratories and flipped classroom technology reduce material costs and increase the quality of education. Therefore, the systematic introduction of unconventional and innovative approaches in pharmaceutical chemistry is an urgent task.

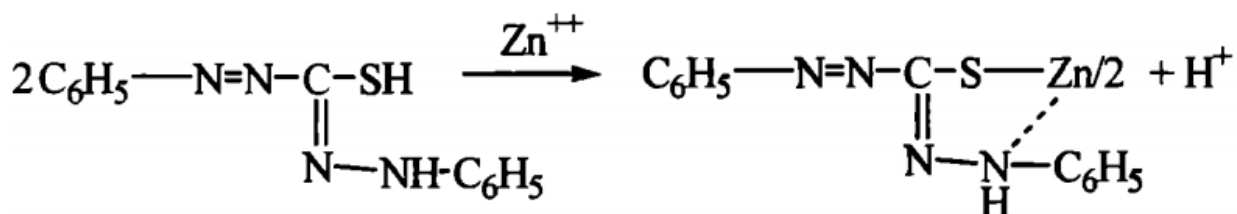
Keywords: methods, interactive, pharmacy, drugs, mechanism, groups, experiment, biological object.

Tadqiqot natijalari: quyidagi mavzu tanlab olindi “*Rux saqlagan dori preparatlarining va chinligini aniqlash*” bu mavzu bo'yicha talabalar 4 ta kichik guruhlariga bo'ldi. Bunda 5 ta talabadan iborat 4 ta guruhlariga mahsus topshiriqlar berildi va bu bo'yicha musobaqa tashkil qilindi. Quyidagi parametrlar musobaqa shartlari deb qabul qilindi:

1. vaqt
2. sifat
3. tozalik
4. barcha guruh azolarining ishlashi
5. metodikaning to'g'ri tanlanishi va taqsimlanishi

1-guruh uchun quyidagi topshiriq berildi:

Ditizon bilan reaksiyasi (dastlabki tekshirish). Mineralizat tarkibidagi bo'lishi mumkin bo'lgan rux kationini aniqlash rux ditizonati hosil qilish reaksiyasidan boshlanadi. Buning uchun mineralizat (0,5 ml) sharoiti pH=5 ga yetkazilib unga ditizonning xloroformli eritmasi va xloroform qo'shib chayqatiladi. Agar bunda xloroform qatlamida qizil rang hosil bo'lmasa, rux uchun tahlil to'xtatiladi:

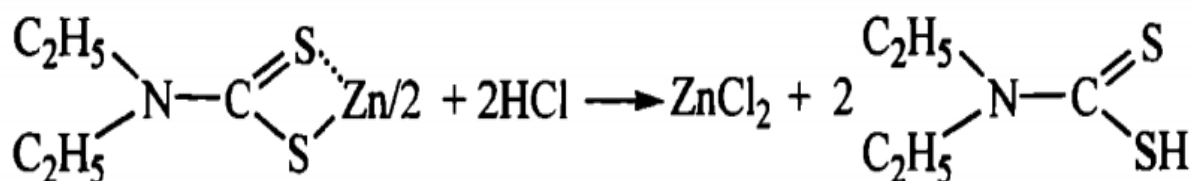
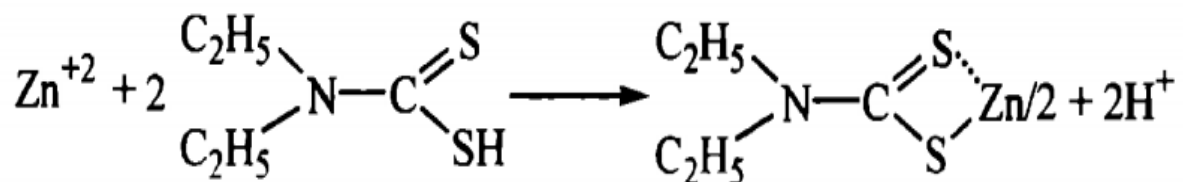
Musbat natija chiqqan holda albatta qo'shimcha tahlil o'tkaziladi.

2- guruh uchun quyidagi topshiriq berildi:

Dietilditiokarbamat bilan ajratib olish. Ditizon bilan o'tkazilgan reaksiya ijobiy bo'lgan taqdirda esa ruxni mineralizatdan pH=8,5 muhitida dietilditiokarbaminat natriy qo'shib rux

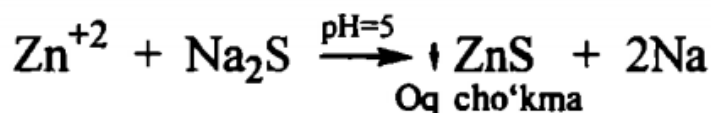
dietilditiokarbamat holida xloroform yordamida ekstraksiyalab ajratib olinadi va undan rux kationi xlorid kislotasi bilan reekstraksiyalab ajratiladi.

Suvli qatlam bilan rux kationi uchun reaksiyalar olib boriladi:

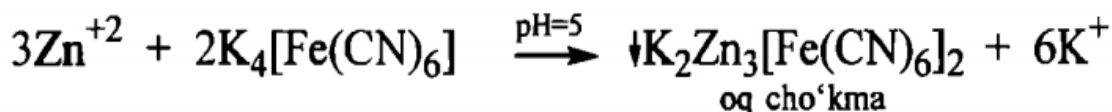

3-guruhga quyidagi topshiriq berildi:

Natriy sulfid bilan olib boriladigan reaksiya. Suvli ajralmaga muhit pH=5 bo'lgunga qadar natriy ishqori eritmasi va yangi tayyorlangan natriy sulfidi eritmasi qo'shilsa, rux oq cho'kma hosil qiladi:

Sariq qon tuzi bilan reaksiya. Suvli ajralma muhiti pH=5 ga yetkaziladi va sariq qon tuzi eritmasi qo'shilsa, rux oq cho'kma holida cho'kadi. Ortiqcha reaktiv ta'siridan cho'kma eruvchan $\text{Zn}_2[\text{Fe}(\text{CN})_6]$ ni hosil qilishi mumkin.

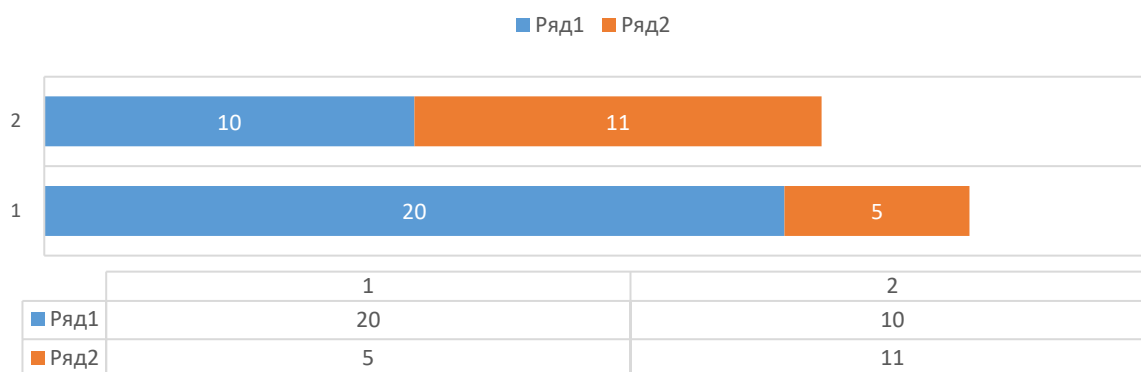
Bunda guruhlariga 2 daqiqa vaqt berildi. Ular reagentlarni va kerakli jihozlarni yig'dilar. Shundan so'ng berilgan vazifa uchun 20- daqiqa vaqt berildi.

2ta guruh 20 daqiqa ichida bajardi. Qolgani esa 24- va 26- daqiqa davomida ishni bajardi.

An an'anaviy o'tilgan holatda 3 ta talaba chiqib hamma guruh a'zolariga reaksiyalarni bajarib ko'rsatdi shunda ular ko'rganlari bo'yicha xulosalar yozishdi.

Test jarayonida quyidagi natijaga kelindi.

GURUHLARNING O'ZLASHTIRISH KO'RSATGICHLARI

1-diagramma.

Zamonaviy pedagogik texnologiyalar asosida laboratoriya mashg'ulotlarini olib boorish.

Bugungi kunda farmatsevtik kimyo fanini o'qitishda an'anaviy laboratoriya mashg'ulotlarini zamonaviy pedagogik texnologiyalar bilan uyg'unlashtirish ta'lim samaradorligini oshirishda muhim ahamiyat kasb etadi. Quyida mazkur maqolani boyituvchi yangi pedagogik texnologiyalar va ularni amaliyotga tatbiq etish yo'llari keltiriladi.

1. Raqamli laboratoriya texnologiyalari (Virtual Lab)

Virtual laboratoriyalar yordamida talabalar real tajriba boshlanishidan oldin reaksiyalar mexanizmini, xavfsizlik qoidalarini va kutilayotgan natijalarni kompyuter muhitida sinab ko'rish imkoniga ega bo'ladilar. Bu usul: - reagentlar sarfini kamaytiradi; - xavfsizlik darajasini oshiradi; - nazariy va amaliy bilimlar integratsiyasini ta'minlaydi.

2. Flipped Classroom (Teskari sinf) texnologiyasi

Mazkur texnologiyada talabalar laboratoriya mashg'ulotidan oldin video darslar, interaktiv taqdimotlar va metodik ko'rsatmalar bilan mustaqil tanishib chiqadilar. Mashg'ulot davomida esa: - murakkab reaksiyalar muhokama qilinadi; - individual va guruhli tajribalar bajariladi; - o'qituvchi fasilitator rolini bajaradi.

3. Case-study (Vaziyatli masalalar) metodi

Farmatsevtik kimyoga oid real hayotiy vaziyatlar (masalan, dori preparati tarkibidagi metall ionlarini aniqlash) asosida topshiriqlar beriladi. Talabalar: - muammoni tahlil qiladi; - optimal analitik usulni tanlaydi; - xulosa va tavsiyalar ishlab chiqadi.

4. Gamifikatsiya (o'yin texnologiyalari)

Laboratoriya mashg'ulotlarini musobaqa, reyting, ball va rag'batlantirish elementlari bilan tashkil etish talabalar faolligini oshiradi. Siz qo'llagan guruhlararo musobaqa usuli aynan gamifikatsiyaning samarali ko'rinishidir. Uni: - QR-testlar; - tezkor savol-javoblar; - bonus ballar orqali yanada boyitish mumkin.

5. STEAM yondashuvi

Farmatsevtik kimyo laboratoriyalarida STEAM (Science, Technology, Engineering, Art, Mathematics) yondashuvini qo'llash orqali talabalar: - analitik fikrlash; - tajriba dizayni tuzish; - natijalarni grafik va diagrammalar orqali ifodalash ko'nikmalarini rivojlantiradilar.

6. Refleksiya va feedback texnologiyasi

Mashg'ulot yakunida talabalar tomonidan: - qisqa reflektiv yozma hisobot; - onlayn so'rovnoma (Google Forms, Moodle); - "3 ta bilib oldim – 2 ta qiziq savol – 1 ta taklif" metodi qo'llanilishi tavsiya etiladi.

Bunday usul yordamida dars o'tish juda samarali deb hisoblandi. Shuningdek, talabalardan so'rovnomaga o'tkazilganda ham ularga noan'anaviy dars o'tish usuli ma'qulligini ko'rsatgan.

Muammoli taraflariga keladigan bo'lsak, bunda moddalar sarfining ko'pligi universitet xarajatlarini kattalashtirishini aytib o'tishdi.

Farmatsevtik kimyo asosiy mutaxassislik fan bo'lganligi sababli, uni chuqur o'rganishda har qanday kuchni safarbar etishni talab qiladi. Talabalardagi muammolarning yechilishi fanni mazmunini ochib berish imkonini yaratadi. Noananaviy darslarning sonini ko'paytirish ta'lim sifatini va samaradorligini oshiradi va uni o'zlashtirishni osonlashtiradi.

Zamonaviy pedagogik texnologiyalarni farmatsevtik kimyo laboratoriya mashg'ulotlariga joriy etish nafaqat talabalarning bilim darajasini oshiradi, balki ularning kasbiy kompetensiyalarini shakllantiradi. Xususan, virtual laboratoriyalar va teskari sinf texnologiyasi moddiy xarajatlarni kamaytirish bilan birga, ta'lim sifatini oshiradi. Shuning uchun farmatsevtik kimyo fanida noan'anaviy va innovatsion yondashuvlarni tizimli ravishda joriy etish dolzarb vazifa hisoblanadi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yhati

1. Ganiev, B., Mardonov, U., & Kholikova, G. (2023). Molecular structure, HOMO-LUMO, MEP—Analysis of triazine compounds using DFT (B3LYP) calculations. *Materials Today: Proceedings*.

2. Муратова, М. Н., Турсунова, И. Н., Мардонов, У. М., Ганиев, Б. Ш., & Рахматов, Ш. (2024). ИЗУЧЕНИЕ ПРОЦЕССОВ СОЛЯНОКИСЛОЙ ПЕРЕРАБОТКИ НИЗКОСОРТНЫХ ФОСФОРИТОВ. *Universum: технические науки*, 5(3 (120)), 65-71.

3. Amrilloev, A. (2024). Farmatsevtik Kimyo Fani Laboratoriya Mashg'ulotlarini Noan'anaviy Otkazish Metodlari. *AMALIY VA FUNDAMENTAL TADQIQOTLAR JURNALI*, 3(12), 22-25.

4. Amrilloev Akbar Azamat o'g'li. (2024). MEDICINAL PROPERTIES OF BITTER ALMOND SEEDS, METHODS OF PREPARATION OF MEDICINE. *ОБРАЗОВАНИЕ НАУКА И ИННОВАЦИОННЫЕ ИДЕИ В МИРЕ*, 39(3), 148–154. Retrieved from <https://newjournal.org/01/article/view/11641>

5. Azamat ogli, A. A. (2023). The Effect of Using Interactive Methods in Teaching Chemistry to School Students on Educational Efficiency. *Central Asian Journal of Medical and Natural Science*, 4(5), 771-774.

6. Azamat o'g'li, A. (2025). ROLLI O'YINLARNI KIMYO FANI MASHG'ULOTLARINING SIFATIGA TA'SIRI. *SCIENTIFIC JOURNAL OF APPLIED AND MEDICAL SCIENCES*, 4(4), 171–173. Retrieved from <https://sciencebox.uz/index.php/amaltibbiyot/article/view/13925>

MUALLIF HAQIDA MA'LUMOT [ИНФОРМАЦИЯ ОБ АВТОРЕ]

[AUTHORS INFO]

Amrilloev Akbar Azamat o'g'li

Osiyo xalqaro universiteti o'qituvchisi

Manzil: O'zbekiston, Buxoro shahri

TARKIBIDA VITAMINLAR BO'LGAN DORIVOR O'SIMLIKLAR VA MAHSULOTLAR MAVZUSINI O'QITISHDA NOAN'ANAVIY METODLARNI QO'LLASH.

Mahmudova Mexriniso Ergashevna

Osiyo Xalqaro Universiteti kimyo fani o'qituvchisi

Annotatsiya.

KIRISH: Farmakognoziya fani farmatsevtika oliygohlarda o'qitiladigan, bitiruvchilarga mutaxassislik beruvchi asosiy fanlardan biridir. Tibbiyotda ma'lum kasallikni davolash va shu kasallikning oldini olish uchun ishlatiladigan dorivor o'simliklar va hayvonlardan olinadigan dorivor mahsulotlarni o'rgatuvchifandir. Kasallikni davolash va uning oldini olish maqsadida dorivor o'simliklardan dori turlari tayyorlanadi yoki ulardan dorivor preparatlar va sof holdagi dorivor moddalar olinadi. Shuning uchun davolash xususiyatga ega biologik faol moddalarga boy bo'lgan qismlaridan, ya'ni ba'zi o'simliklarning yer osti organlaridan (ildiz, ildizpoya, tuganak yoki piyoz), ba'zilarini esa yer ustki organlaridan (barg, gul, meva, urug', po'stloq yoki o't o'simliklarning butunlay yer ustki qismi - o'ti) foydalaniladi. Ba'zan dori turlari, dorivor preparat va toza moddalar o'simlik hamda hayvonlarni birlamchi ishlash yo'li bilan olingan efir moylar, smolalar, moy va yog'lar, daraxt yelimlari, zaharlar (Hon va asalari zaharlari), lanolin, prapolis va boshqalardan ham tayyorlanadi va olinadi.

Farmatsevtikada dori turlari tayyorlash va dorivor preparatlar hamda toza moddalar olish uchun ishlatiladigan dorivor o'simliklar va hayvonlar organlari yoki ulardan birlamchi ishlash yo'li bilan olingan mahsulotlar dorivor mahsulotlar deb ataladi va shularni barchasini olishda mutaxassislik fanlaridan farmakognoziya fanining tibbiyotda ahamiyati katta. Chunki kimyo fani, ayniqsa sintetik dorivor vositalarni yaratuvchi kimyo bo'limini yuqori taraqqiy qilishga va ko'plab kuchli ta'sir etuvchi dorivor moddalar sintez yo'li bilan olinishiga qaramay, tibbiyotda ishlatiladigan dorivor preparatlarning 40 foizga yaqini hana o'simliklardan olinadi. Bu raqam ayrim kasalliklarni, masalan yurak qon tomirlari kasalliklarini davolash sohasida ishlatiladigan dorivor preparatlarda 80 foizga yetadi.

MAQSAD: Tarkibida vitaminlar bo'lgan dorivor o'simliklar va mahsulotlar mavzusini o'qitishda noan'anaviy metodlarni qo'llashni ilmiy tahlil qilish

MATERIALLAR VA METODLAR: Ushbu maqola uchun materiallar sifatida pedagogika va ta'lim sohasidagi ilmiy adabiyotlar, zamonaviy o'quv jarayonida qo'llanilayotgan o'qitish usullari haqida xalqaro va milliy tadqiqotlar, shuningdek, o'qituvchilar va talabalar bilan o'tkazilgan so'rovnoma hamda amaliy kuzatuv natijalari asos qilib olindi. Bundan tashqari, metodologik qo'llanmalar, ta'lim texnologiyalari haqidagi maqolalar va internet resurslar ham material sifatida ishlatildi. Maqolada o'qitish usullarining samaradorligini oshirishga qaratilgan pedagogik tajribalar ham inobatga olindi.

Maqola yozishda quyidagi metodlardan foydalanildi: Nazariy tahlil – kreativlik va mustaqil fikrlashga oid ilmiy adabiyotlar, xorijiy va mahalliy tadqiqotlar o'rganildi.

XULOSA: O'quv–mavzuli rejaning tuzilishi: O'quv–mavzuli reja quyidagi tarkibiy qismlardan iborat bo'lishi maqsadga muvofiq: Farmakognoziya fani Farmasevtika institutlarida asosiy mutaxassislik fani bo'lganligi uchun, uni chuqur o'rganishda har qanday kuchni safarbar etishni talab qiladi. Talabalaridagi muammolarning yechilishi fanni mazmunini ochib berish imkonini yaratadi. Noan'anaviy darslarning sonini ko'paytirish ta'lim sifatini va samaradorligini oshiradi va uni o'zlashtirishni osonlashtiradi.

Kalit so'zlar: Metodlar, interaktiv, farmatsiya, dorilar, mexanizm, guruhlar, tajriba, biologik obyekt.

ПРИМЕНЕНИЕ НЕСТАНДАРТНЫХ МЕТОДОВ В ПРЕПОДАВАНИИ ТЕМЫ ЛЕКАРСТВЕННЫХ РАСТЕНИЙ И ПРОДУКТОВ, СОДЕРЖАЩИХ ВИТАМИНЫ.

Махмудова Мехринисо Эргашевна

Преподаватель химии, Азиатский международный университет

Аннотация.

ВВЕДЕНИЕ: Фармакогнозия — одна из основных дисциплин, преподаваемых в фармацевтических вузах, обеспечивающая выпускников специализацией. Это наука, изучающая лекарственные препараты, получаемые из лекарственных растений и животных, которые используются в медицине для лечения и профилактики того или иного заболевания. Для лечения и профилактики заболеваний лекарственные растения используются для приготовления лекарств или для получения из них лекарственных препаратов и чистых лекарственных веществ. Поэтому используются части, богатые биологически активными веществами с терапевтическими свойствами, то есть подземные органы одних растений (корень, корневище, клубень или луковица), а других — надземные органы (листья, цветы, плоды, семена, кора или вся надземная часть травянистых растений — злаки).

Иногда лекарства, лекарственные препараты и чистые вещества также готовят и получают из эфирных масел, смол, масел и жиров, древесного сока, ядов (меда и пчелиного яда), ланолина, прополиса и т. д. В фармации лекарственные растения и органы животных, используемые для приготовления лекарств и получения чистых веществ или продуктов, полученных из них путем первичной переработки, называются лекарственными препаратами, и при их получении большое значение в медицине имеет специализация в фармакогнозии. Потому что, несмотря на высокое развитие химии, особенно химического направления, создающего синтетические лекарства, и синтеза многих сильнодействующих лекарственных веществ, около 40 процентов лекарственных препаратов, используемых в медицине, по-прежнему получают из растений. Этот показатель достигает 80 процентов в лекарственных препаратах, используемых для лечения некоторых заболеваний, например, сердечно-сосудистых заболеваний.

ЦЕЛЬ: Научный анализ использования нетрадиционных методов в преподавании темы лекарственных растений и продуктов, содержащих витамины.

МАТЕРИАЛЫ И МЕТОДЫ: Материалами для данной статьи послужила научная литература в области педагогики и образования, международные и национальные исследования методов обучения, используемых в современном образовательном процессе, а также результаты анкетирования и практических наблюдений, проведенных с преподавателями и студентами. Кроме того, в качестве материалов использовались методические пособия, статьи по образовательным технологиям и интернет-ресурсы. В статье также учитывался педагогический опыт, направленный на повышение эффективности методов обучения.

При написании статьи использовались следующие методы: Теоретический анализ – изучалась научная литература по креативности и самостоятельному мышлению, зарубежные и отечественные исследования.

ВЫВОД: Структура учебного плана: Целесообразно, чтобы учебный план состоял из следующих компонентов: Поскольку фармакогнозия является основной специальностью в фармацевтических институтах, она требует мобилизации всех сил для ее углубленного изучения. Решение проблем студентов позволяет раскрыть содержание предмета. Увеличение количества нетрадиционных уроков повышает качество и эффективность образования и облегчает его усвоение.

Ключевые слова: Методы, интерактивный, фармация, лекарства, механизм, группы, эксперимент, биологический объект.

APPLICATION OF NON-STANDARD METHODS IN TEACHING THE TOPIC OF MEDICINAL PLANTS AND PRODUCTS CONTAINING VITAMINS.

Mahmudova Mekhriniso Ergashevna

Lecturer of Chemistry, Asian International University

Annatation.

INTRODUCTION: Pharmacognosy is one of the main subjects taught in pharmaceutical universities, providing graduates with a specialty. It is a science that teaches medicinal products obtained from medicinal plants and animals, which are used in medicine to treat and prevent a certain disease. In order to treat and prevent a disease, medicinal plants are used to prepare medicines or to obtain medicinal preparations and pure medicinal substances from them. Therefore, parts rich in biologically active substances with therapeutic properties are used, that is, the underground organs of some plants (root, rhizome, tuber or bulb), and some - the above-ground organs (leaves, flowers, fruits, seeds, bark or the entire above-ground part of herbaceous plants - grass). Sometimes medicines, medicinal preparations and pure substances are also prepared and obtained from essential oils, resins, oils and fats, tree saps, poisons (honey and bee venoms), lanolin, propolis, etc. In pharmacy, medicinal plants and animal organs used to prepare medicines and obtain pure substances or products obtained from them by primary processing are called medicinal products, and in obtaining all of them, the specialty of pharmacognosy is of great importance in medicine. Because despite the high development of chemistry, especially the department of chemistry that creates synthetic medicines, and the synthesis of many potent medicinal substances, about 40 percent of medicinal preparations used in medicine are still obtained from plants. This figure reaches 80 percent in medicinal preparations used in the treatment of certain diseases, for example, cardiovascular diseases.

THE GOAL: Scientific analysis of the use of non-traditional methods in teaching the topic of medicinal plants and products containing vitamins

MATERIALS AND METHODS: The materials for this article were scientific literature in the field of pedagogy and education, international and national studies on teaching methods used in the modern educational process, as well as the results of a questionnaire and practical observations conducted with teachers and students. In addition, methodological manuals, articles on educational technologies and Internet resources were also used as materials. The article also took into account pedagogical experiences aimed at increasing the effectiveness of teaching methods.

The following methods were used when writing the article: Theoretical analysis - scientific literature on creativity and independent thinking, foreign and domestic research were studied.

CONCLUSION: Structure of the curriculum: It is advisable for the curriculum to consist of the following components: Since pharmacognosy is the main specialty in pharmaceutical institutes, it requires the mobilization of all forces in its in-depth study. Solving students' problems makes it possible to reveal the content of the subject. Increasing the number of non-traditional lessons increases the quality and effectiveness of education and facilitates its assimilation.

Keywords: Methods, interactive, pharmacy, drugs, mechanism, groups, experiment, biological object.

O'QUV-TARBIYA JARAYONINI TASHKIL ETISHDA O'QITUVCHI MAHORATI

Jamiyatning jadal rivojlanishi va ijtimoiy hayotdagi uzluksiz o'zgarishlar ta'lim tizimi oldiga yangi talab va vazifalarni qo'yimoqda. Bu jarayonda har bir o'qituvchidan nafaqat chuqur kasbiy bilim, balki tashabbuskorlik, ijodkorlik, mustaqil fikrlash, zamonaviy pedagogik texnologiyalarni qo'llay olish hamda nostandart pedagogik vaziyatlarda to'g'ri qaror qabul qilish qobiliyati talab etiladi. Mazkur sifatlar, eng avvalo, dars jarayonida namoyon bo'ladi. Dars — pedagogik jarayonning asosiy va yetakchi bo'g'ini bo'lib, u o'qituvchi mahoratining amaliy maydonidir. Aynan dars jarayonida bilimlar bayon qilinadi, idrok etiladi va o'zlashtiriladi, o'quvchilarda bilim, ko'nikma va malakalar shakllantiriladi hamda ularning rivojlanish darajasi nazorat qilinib baholanadi. Shu bilan birga, dars davomida o'quvchilarni hayotga tayyorlash, bilimlarni amaliy faoliyatda qo'llashga o'rgatish, mustaqil fikrlash va ijodiy yondashuv ko'nikmalari rivojlantiriladi. Bu jarayonda o'qituvchi yetakchi pedagogik subyekt sifatida muhim vazifani bajaradi: u o'quvchilarni bilim olishga yo'naltiradi, ularning o'qishga bo'lgan qiziqishini uyg'otadi va bilmaslikdan bilishga, oddiy tushunchalardan murakkab ilmiy xulosalargacha bo'lgan bilish jarayonini samarali tashkil etadi. Bunday faoliyat esa o'qituvchidan puxta nazariy tayyorgarlik, amaliy tajriba hamda metodik jihatdan qurollanganlikni talab qiladi. Buyuk o'zbek pedagogi Abdulla Avloniy ta'lim va tarbiya o'rtasidagi uzviy bog'liqlikni quyidagicha ta'riflagan edi: "Dars ila tarbiya orasida bir oz farq bo'lsa ham, ular bir-biridan ayrilmaydurgan, jon ila tan kabidir." Ushbu fikr bugungi zamonaviy ta'lim konsepsiyasining ham asosini tashkil etadi. Ya'ni, dars jarayonida ta'lim berish bilan birga tarbiyalash, tarbiyalash jarayonida esa o'qitish amalga oshirilishi zarur. Hozirgi zamon dars mashg'ulotlari oldiga qo'yilayotgan ijtimoiy buyurtma aynan shu mazmunni o'zida mujassam etadi.

TARKIBIDA VITAMINLAR BO'LGAN DORIVOR O'SIMLIKLAR VA MAHSULOTLARNI MAVZUSINI O'QITISHDA NOAN'ANAVIY METODLARNI QO'LLASH.

Vitaminlar odam va hayvonlar uchun muhim ahamiyatga ega bo'lgan, turli kimyoviy tuzilishdagi organik birikmalardir. Organizm uchun juda kam miqdorda talab etiladigan (oqsil, yog' va uglevodlardan farqi) bu birikmalar fermentlar molekulasida tarkibiga kirib, to'qimalardagi moddalar almashinuvida ishtirok etadi. Odam va hayvonlar organizmi ko'pchilik vitaminlarni faqat o'simliklardan oziq-ovqat bilan birga oladi. Shuning uchun ovqat mahsulotlari tarkibida biror vitaminning bo'lmashligi yoki yetishmasligi odam va hayvonlar organizmida moddalar almashinuvining buzilishiga, keyinchalik esa avitaminoz hamda gipovitaminoz deb ataladigan og'ir kasalliklarning yuzaga kelishiga sabab bo'ladi. Vitaminlar o'simliklar hayotida katta rol o'ynaydi. Ular moddalar almashinuvining asosiy regulatori - fermentlar biosintezida ishtirok etadi. Vitaminlarning ko'pchiligi oqsillar bilan birlashib, fermentlar hosil qiladi. Ba'zi vitaminlar aminokislotalar (masalan, vitamin H - biotin asparagin, serin va boshqa aminokislotalar) almashinuvida ishtirok etadi. Vitamin C, karotin, katexinlar va flavonollar o'simlik to'qimalarida doimiy ravishda ro'y berib turadigan

oksidlanish va qaytarilish jarayonida faol qatnashadi. Bujarayon davrida vitaminlar ma'lum vaqt ichida oksidlanib va qaytarilib turadi. Vitaminlar ta'sirida o'simliklarning hosildorligi ortadi, yetilishi tezlashadi va ildizi tez rivojlanadi. Ba'zi vitamin (karotinoid)lar esa fotosintez jarayonida va o'simlik gullarining changlanishida ishtirok etadi. Vitaminlar erituvchilarda erishiga qarab ikki guruhga bo'linadi:

1. Suvda eruvchi vitaminlar - B1, B1, B6, PP, H, P, C va U vitaminlar, pantaten, folat, para-aminobenzoat kislotalar, inozit va boshqalar.

2. Yog'larda eruvchi vitaminlar - A, D, E va K vitaminlar. Odatda, vitaminlar biologiya va farmatsevtik kimyo fanlari dasturiga kiradi va shu kurslarda to'liq o'rganiladi. Vitamin preparatlarining ta'siri bilan farmakologiya kursi shug'ullanadi. Farmakognoziya kursi esa C, P, U va K vitaminlarga hamda karotina boy bo'lgan gulli (yuqori) o'simliklarni o'rganadi. Ko'pchilik vitaminlarning o'zi turg'un birikma bo'lsa ham ma'lum sharoitlarda (yuqori harorat, namlik, yorug'lik va boshqa omillar ta'sirida) oksidlanishi, parchalanishi yoki boshqa o'zgarishlarga uchrashi mumkin. Vitaminli mahsulotlarning yuqori sifatligini saqlab qolish uchun ularni tayyorlashda, quritishda va saqlashda yuqorida ko'rsatilgan sharoitlarni hisobga olish zarur. Vitaminli mahsulotlar havo quruq vaqtida, shuning ko'tarilgandan so'ng yig'ilishi lozim. Yig'ilgan mahsulotni bir yerga to'plab qo'ymasdan, tezda soyajoyda yoki quritkichlarda (mevalar ochiq havoda) quritilishi maqsadga muvofiqdir. So'ngra yig'ilgan mahsulotni vitamin olish yoki galen preparatlari tayyorlash uchun tezda zavodlarga yuboriladi yoki omborlarda va dorixonalarda quruq, salqin, quyosh nuri tushmaydigan joylarda saqlash mumkin bo'ladigan tegishli idishlarda salanadi.

Vitamin kompleksi saqlagan dorivor o'simliklarga misollar. Na'matak mevasi – Fructus rosae. Qora qoraqat (amorodina) bargi va mevasi. Folia et fructus ribis nigra. O'rmon qulupnayi bargi va mevasi. Folia Fructus Fragariae vescae. Chetan mevasi – fructus Sorbi. Cakanda mevasi va moyi- fructus et oleum hippophajis. Vitamin kompleksi saqlagan dorivor o'simliklarga misollar.

“Bilaman – bilmoqchiman – bilib oldim” metodi — bu interfaol o'qitish usuli bo'lib, talaba (yoki o'quvchi)larning avvalgi bilimlarini aniqlash, o'rganishga bo'lgan ehtiyojini shakllantirish va yakuniy bilimlarni mustahkamlashga xizmat qiladi.

1. Bilaman : Maqsad: Talabani mavjud bilimlarini aniqlash. Tavsifi: Bu bosqichda o'quvchi o'zining oldindan bilganlarini eslaydi va baholaydi.

Metodlar: Savol-javob. Mind map yoki kontseptual xarita. Guruh ichida fikr almashish

Foydasi:

Talaba o'z bilim darajasini anglaydi.

O'qituvchi esa o'quvchilarni qayerdan boshlashni biladi.

2. Bilmoqchiman; Maqsad: Talabani qiziqishini uyg'otish va o'rganish motivatsiyasini oshirish.

Tavsifi: Bu bosqichda o'quvchi o'rganishi kerak bo'lgan narsalarni aniqlaydi.

Metodlar:

Savollar ro'yxati tuzish “Kutilgan natija” yoki maqsadlarni belgilash

Guruh yoki juftlikda muhokama qilish

Foydasi:

O'quvchi faol o'rganishga tayyor bo'ladi.

O'quv jarayoni individual va qiziqarli bo'ladi.

3. Bilib oldim: Maqsad: O'quvchi yangi bilimlarni egallashini va o'zlashtirishini baholash.

Tavsifi: Bu bosqichda o'quvchi o'rganganlarini qayta ishlaydi, tahlil qiladi va amalda qo'llaydi.

Metodlar:

Refleksiya (o'rgangan narsalarni yozish)

Test yoki mini-prezentatsiya

Muammolar yechish yoki amaliy topshiriqlar

Foydasi:

O'quvchi bilimini mustahkamlaydi.

O'qituvchi esa o'quv jarayoni samaradorligini baholaydi.

Bu metod o'quvchini passiv tinglovchidan faol o'rganuvchiga aylantiradi. Shu yo'l bilan talaba: O'z bilimini anglaydi. Yangi bilimga intiladi. O'rganganlarini amalda qo'llaydi va mustahkamlaydi. Mazkur tayyorgarlik jarayonida o'qituvchi quyidagi pedagogik-metodik vazifalarni hal etishi lozim: o'quv dasturidagi materiallarning qaysi sinf yoki bosqich uchun mo'ljallanganligini, qaysi mavzular o'quvchilar uchun murakkablik tug'dirishini aniqlash; o'rganilayotgan mavzularning o'quvchilar bilim darajasi va yosh xususiyatlariga mosligini tahlil qilish; mavzularning bo'limlararo, predmetlararo va fanlararo bog'liqligini belgilash; o'quvchilarning bilishga qiziqishini, ijodiy faolligini va mustaqil fikrlashini rivojlantiruvchi o'quv materiallarini tanlash; o'quvchilarda individual bilim olishga intilish va mustaqil faoliyat yuritish ko'nikmalarini shakllantiruvchi axborot manbalarini aniqlash va tizimlashtirish; har bir mashg'ulot uchun didaktik vositalar majmuasini ishlab chiqish; o'quvchilar egallashi lozim bo'lgan bilim, ko'nikma va malakalarning taxminiy hajmini belgilash; mashg'ulot mazmuniga mos zamonaviy pedagogik texnologiyalar va interfaol metodlarni tanlash. Mazkur vazifalar amalga oshirilgach, o'qituvchi o'quv-mavzuli reja tuzishga kirishadi.

O'quv-mavzuli rejaning tuzilishi: O'quv-mavzuli reja quyidagi tarkibiy qismlardan iborat bo'lishi maqsadga muvofiq: Farmakognoziya fani Farmasevtika institutlarida asosiy mutaxassislik fani bo'lganligi uchun, uni chuqur o'rganishda har qanday kuchni safarbar etishni talab qiladi. Talabalardagi muammolarning yechilishi fanni mazmunini ochib berish imkonini yaratadi. Noan'anaviy darslarning sonini ko'paytirish ta'lim sifatini va samaradorligini oshiradi va uni o'zlashtirishni osonlashtiradi. Zamonaviy pedagogik texnologiyalarni farmakognoziya laboratoriya mashg'ulotlariga joriy etish nafaqat talabalarning nazariy bilimlarini mustahkamlaydi, balki ularning kasbiy kompetensiyalarini, xususan dorivor o'simliklarni aniqlash, ularning farmakologik xususiyatlarini o'rganish va amaliy ishlash ko'nikmalarini shakllantirishga xizmat qiladi. Xususan, virtual laboratoriyalar va texnologiyalari moddiy xarajatlarni kamaytirish bilan birga, talabalarning mustaqil o'rganish faolligini oshiradi hamda farmakognoziya fanining amaliy jarayonlarini samarali tashkil etishga imkon yaratadi. Shuning uchun farmakognoziya fanida noan'anaviy va innovatsion yondashuvlarni tizimli ravishda joriy etish dolzarb vazifa hisoblanadi.

Muhokama va takliflar.

Bunday usul yordamida dars o'tish juda samarali deb hisoblandi. Shuningdek, talabalardan so'rovnoma o'tkazilganda ham ularga noan'anaviy dars o'tish usuli ma'qulligini ko'rsatgan.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yhati:

1. Ganiev, B., Mardonov, U., & Kholikova, G. (2023). Molecular structure, HOMO-LUMO, MEP—Analysis of triazine compounds using DFT (B3LYP) calculations. Materials Today: Proceedings.

2. Муратова, М. Н., Турсунова, И. Н., Мардонов, У. М., Ганиев, Б. Ш., & Рахматов, З. Ш. (2024). ИЗУЧЕНИЕ ПРОЦЕССОВ СОЛЯНОКИСЛОЙ ПЕРЕРАБОТКИ НИЗКОСОРТНЫХ ФОСФОРИТОВ. Universum: технические науки, 5(3 (120)), 65-71.
3. Amrilloyev, A. (2024). Farmatsevtik Kimyo Fani Laboratoriya Mashgulotlarini Noan'anaviy O'tkazish Metodlari. AMALIY VA FUNDAMENTAL TADQIQOTLAR JURNALI, 3(12), 22-25.
4. Amrilloyev Akbar Azamat o'g'li. (2024). MEDICINAL PROPERTIES OF BITTER ALMOND SEEDS, METHODS OF PREPARATION OF MEDICINE. ОБРАЗОВАНИЕ НАУКА И ИННОВАЦИОННЫЕ ИДЕИ В МИРЕ, 39(3), 148–154. Retrieved from <https://newjournal.org/01/article/view/11641>
5. Azamat ogli, A. A. (2023). The Effect of Using Interactive Methods in Teaching Chemistry to School Students on Educational Efficiency. Central Asian Journal of Medical and Natural Science, 4(5), 771-774.
6. Hamid Xolmatovich Xolmatov, O'zar Ahmedovich Ahmedov FARMAKOGNOZIYA I qism Farmatsevtika institutlari uchun darslik.

MUALLIF HAQIDA MA'LUMOT [ИНФОРМАЦИЯ ОБ АВТОРЕ]

[AUTHORS INFO]

Mahmudova Mexriniso Ergashevna

Osiyo Xalqaro Universiteti kimyo fani o'qituvchisi

Manzil: O'zbekiston, Buxoro shahri

O'QUV- TARBIYA JARAYONINI BOSHQARISHDA PEDAGOGIK MAHORAT.

Rashitova Shahnoza Shuhrat qizi
Osiyo xalqaro universiteti o'qituvchisi

Annotatsiya.

KIRISH: Zamonaviy ta'lim tizimida o'qitish metodlarini takomillashtirish, o'quvchilarning bilim olish jarayonida faol ishtirok etishini ta'minlash dolzarb masalalardan biridir. Bu borada o'quv- tarbiya jarayonini tashkil etishdagi o'qituvchi mahorati jamiyatning rivojlanishida muhim rol o'ynaydi.

MAQSAD: Ushbu maqolaning maqsadi o'qitish usullarining nazariy asoslari, ularning turlari, dars jarayonidagi o'rni va samaradorligini keng yoritishdan iborat. Zamonaviy ta'lim jarayonida o'qitish usullarining ahamiyatini yoritish, ularning mohiyatini tahlil qilish hamda o'quvchilarning bilim, ko'nikma va mustaqil fikrlash qobiliyatlarini shakllantirishdagi o'rnini aniqlashdan iborat. Shu bilan birga metodlarning samarali turlarini ko'rsatib berish va ularni amaliyotga tatbiq etishning uslubiy asoslarini ochib berish ham ushbu maqolaning asosiy vazifalaridan biridir.

MATERIALLAR VA METODLAR: Ushbu maqola uchun materiallar sifatida pedagogika va ta'lim sohasidagi ilmiy adabiyotlar, zamonaviy o'quv jarayonida qo'llanilayotgan o'qitish usullari haqida xalqaro va milliy tadqiqotlar, shuningdek, o'qituvchilar va talabalar bilan o'tkazilgan so'rovnoma hamda amaliy kuzatuv natijalari asos qilib olindi. Bundan tashqari, metodologik qo'llanmalar, ta'lim texnologiyalari haqidagi maqolalar va internet resurslar ham material sifatida ishlatildi. Maqolada o'qitish usullarining samaradorligini oshirishga qaratilgan pedagogik tajribalar ham inobatga olindi.

XULOSA. Zamonaviy ta'lim jarayonida o'qitish usullari o'quvchilarning bilim olishiga faol, ongli va mas'uliyatli yondashuvini shakllantiradi. Bunday usullar o'quvchilarni tayyor bilimni qabul qiluvchidan faol bilim egasiga aylantiradi. O'quvchilarning fikrlash doirasi kengayadi, ijodiy yondashuvi kuchayadi, nutq madaniyati va ijtimoiy faolligi ortadi.

Tayanch tushunchalar: o'quv- tarbiya jarayonini, o'qituvchi mahorat, dars, ilg'or pedagogik texnologiyalar, qo'llash mahorati, ijodiy faolligi, bilish. mustaqilligi, tashkil qiluvchi va dunyoqarashini muvaffaqiyatli tarkib

ПЕДАГОГИЧЕСКОЕ МАСТЕРСТВО УПРАВЛЕНИЯ ОБРАЗОВАТЕЛЬНЫМ ПРОЦЕССОМ.

Рашитова Шахноза Шухратовна
Преподаватель Азиатского международного университета

Аннотация.

ВВЕДЕНИЕ. Совершенствование методов обучения в современной системе образования и обеспечение активного участия обучающихся в процессе получения

знаний являются одной из актуальных задач. В связи с этим, мастерство учителя в организации образовательного процесса играет важную роль в развитии общества.

ЦЕЛЬ. Цель данной статьи – широко осветить теоретические основы методов обучения, их виды, роль в учебном процессе и эффективность. Выделить значение методов обучения в современном образовательном процессе, проанализировать их сущность и определить их роль в формировании знаний, умений и навыков самостоятельного мышления у обучающихся. При этом одной из основных задач данной статьи является демонстрация эффективных видов методов и раскрытие методических основ их применения на практике.

МАТЕРИАЛЫ И МЕТОДЫ: Материалами для данной статьи послужили научная литература в области педагогики и образования, международные и отечественные исследования методов обучения, используемых в современном образовательном процессе, а также результаты анкетирования и практических наблюдений, проведенных с учителями и учащимися. Кроме того, в качестве материалов были использованы методические пособия, статьи по образовательным технологиям и интернет-ресурсы. В статье также учтен педагогический опыт, направленный на повышение эффективности методов обучения.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ. Методы обучения в современном образовательном процессе формируют активный, осознанный и ответственный подход учащихся к получению знаний. Такие методы превращают учащихся из получателей готовых знаний в активных носителей знаний. Расширяется кругозор учащихся, укрепляется их творческий подход, повышается их речевая культура и социальная активность.

Ключевые слова: Образовательный процесс, учитель, квалификация, урок, передовые педагогические технологии, прикладные умения, творческая деятельность, знания.

PEDAGOGICAL SKILLS IN MANAGEMENT OF THE EDUCATIONAL PROCESS.

Rashitova Shahnoza Shuhrat qizi

Teacher of the Asian International University

Annotation.

INTRODUCTION: Improving teaching methods in the modern education system and ensuring the active participation of students in the process of acquiring knowledge are one of the urgent issues. In this regard, the teacher's skills in organizing the educational process play an important role in the development of society.

THE GOAL: The purpose of this article is to broadly cover the theoretical foundations of teaching methods, their types, their role in the teaching process and their effectiveness. To highlight the importance of teaching methods in the modern educational process, to analyze their essence and to determine their role in the formation of students' knowledge, skills and independent thinking abilities. At the same time, one of the main tasks of this article is to show effective types of methods and reveal the methodological foundations of their application in practice.

MATERIALS AND METHODS: The materials for this article were scientific literature in the field of pedagogy and education, international and national studies on teaching methods used in the modern educational process, as well as the results of a questionnaire and practical observations conducted with teachers and students. In addition, methodological manuals, articles on educational technologies, and Internet resources were also used as materials. The article also took into account pedagogical experiences aimed at increasing the effectiveness of teaching methods.

CONCLUSION: Teaching methods in the modern educational process form an active, conscious and responsible approach of students to acquiring knowledge. Such methods transform students from recipients of ready-made knowledge into active owners of knowledge. The scope of students' thinking expands, their creative approach strengthens, and their speech culture and social activity increase.

Key words: educational process, teacher, skill, lesson, advanced pedagogical technologies, application skills, creative activity, knowledge.

O'quv- tarbiya jarayonini tashkil etishdagi o'qituvchi mahorati. Jamiyatning kundan kunga o'zgarib, rivojlanib borishi turli sohalarida faoliyat ko'rsatayotganlar singari har bir o'qituvchidan tashabbuskorlikni, faollikni, mustaqil fikrlash, yangi nostandart vaziyatlardan chiqib keta olish, xususiyatlariga ega bo'lish kabi masalalarni hal etishni talab etadi. Bu faqat o'qish – o'qitish dars jarayonida amalga oshiriladi. Dars – pedagogik jarayonning ustaxonasi. Bu ustaxonada ma'lumotlar bayon etiladi, idrok qilinadi, axborotlar o'zlashtiriladi, bilim, ko'nikma, malakalar nazorat qilinib, baholanadi. Xullas darsda o'rgatish, yetkazib berish, bajarish, qo'lga kiritish, hayotga qo'llash ko'nikmalari shakllantiriladi. Bunda o'qituvchi muhim vazifani amalga oshiradi – o'quvchilarni bilim olishga yo'naltiriladi, jalb qiladi va ularni bilmaslikdan bilishgacha, voqelikdagi narsa va hodisalarning oddiysidan murakkabigacha bilish sari olg'a harakatlantiradi. Bu esa o'qituvchidan tayyorgarlikni, talab etib, uning nazariy, amaliy, metodik qurollanganlik bilan bog'liq. "Dars ila tarbiya orasida bir oz farq bor bo'lsa ham,- deb yozgan edi o'zbek pedagogi Abdulla Avloniy, bir – biridan ayrilmaydurgan, birining vujudi biriga boylangan jon ila tan kabidir." Bu degani o'qituvchi dars mashg'ulotida o'quvchilar bilan shunday talimiy va tarbiyaviy ishlarni tashkillashtirishi lozimki, ta'lim berish tarbiyalay olsin, tarbiya esa o'qita olsin. Hozirgi zamon dars mashg'uloti oldiga qo'yiladigan ijtimoiy buyurtma ushbu mazmundan iborat. Pedagogik – psixologik nazariya va maktab tajribasi o'qituvchining darsni tayyorlash va o'tkazish uchun uch bosqichli tayyorgarlik loyihasini ishlab chiqish lozimligi bilan tavsiflanadi. Bular:

- dastlabki tayyorgarlik;
- joriy tayyorgarlik;
- yakuniy tayyorgarlikdir.

Dastlabki tayyorgarlik o'z faoliyatini bir o'quv yilida yoki istiqbolli rejalashtirishdan boshlanadi. Bunda o'qituvchi o'z fanini o'quv yilida o'qitilishi uchun sinf, guruh (bosqich – I, II, III) larni aniqlab, mazkur sinf va bosqichdagi o'z fanining o'quv dasturi bilan tanishib chiqadi. Faoliyatini o'quv yilida yoki istiqbolli rejalashtirishi uchun u avvalo: - o'quv dasturidagi axborotlar qaysi sinf, bosqich uchun taaluqli ekanligini va uning qaysi bo'limi o'quvchi – talabalar uchun qiyinchilik tug'dirishini tajribali o'qituvchilardan so'rab, o'rganib chiqishi; - dastur ma'lumotlarining qaysi sinf (bosqich) talabalari uchun muhimligini, uning murakkabligini, o'quvchi - talabalar tayyorgarlik darajasiga mos emasligini chuqur o'rganib chiqishi; - o'rganiladigan hodisalar, ma'lumotlarning predmetlararo, bo'limlararo, fanlararo aloqadorligini belgilab chiqishi; - o'quvchi - talabalarning qiziqishi, ijodiy faolligi, bilish mustaqilligi, tashkil qiluvchi va dunyoqarashini muvaffaqiyatli tarkib toptirishga xizmat qila oladigan o'quv materialini tanlashi va alohida belgilashi; - o'quvchi – talabalarda individual bilimdonlikka intilishni, havasni, mustaqillikni va shart – sharoitni tarbiyalay oladigan axborot, ma'lumot, hodisa, voqealar manbalarini aniqlab, ularni muayyan tizimga solishi; - davlat ta'lim standarti asosida har bir mashg'ulot uchun didaktik vositalar (o'quv ko'rgazmali, texnik, axborot - kommunikativ) majmuini aniqlashtirishi va tizimlashtirish hamda qo'shimcha mashg'ulotlar, amaliy, laboratoriya darslari loyihasi va tizimini ishlab chiqishi; - o'quvchilar egallashi lozim bo'lgan ilmiy bilimlar, amaliy ko'nikma va malakalarning taxminiy hajmi va miqdorini ishlab chiqishi; - har bir mashg'ulot materialining mazmuniga qarab o'qish – o'qitishning texnologiyalari, interfaol metodlari va didaktik vositalarini belgilash va hokazolarni

amalga oshirishi darkor. O'quv fani uchun dastur va DTSlari bilan tanishib, yuqoridagi masalalarni hal etganidan so'ng o'quv – mavzuli reja tuzishga kirishiladi. Uning tuzilishini quyidagi yo'nalishda rasmiylashtirish maqsadga muvofiq:

- a) mavzularning tartib raqami;
- b) bo'lim yoki bobning nomi;
- v) o'rganiladigan har bir mavzuning nomi;
- g) mashg'ulotga ajratilgan soat;
- d) o'tish (bajarish) vaqti (muddati);
- j) bo'limlararo, predmetlararo, fanlararo, bog'lanishni aks ettiruvchi belgi;
- z) mavzuning metodik ta'minoti asosiy va qo'shimcha adabiyotlar nomeri; (adabiyotlar ish rejaning oxirida alfavit bo'yicha keltiriladi);
- i) mavzu uchun mavjud bo'lgan didaktik vositalar;
- k) Izoh (ma'lum sabablarga ko'ra mazkur mavzu o'qilmay qolsa yoki tiqizlashtirilsa, uning sababi izohda ko'rsatiladi).

O'quv mavzuli rejaning namunaviy shakldagi tasvirli quyidagi ko'rinishda bo'ladi.

O'quv – mavzuli reja chizmasi.

A	B	V	G	D	J	Z	i	K
mavzularning tartib raqami;	bo'lim yoki bobning nomi;	o'rganiladigan har bir mavzuning nomi;	mashg'ulotga ajratilgan soat;	o'tmish (bajarish) vaqti (muddati);	bo'limlararo, predmetlararo, fanlararo, bog'lanishni aks ettiruvchi belgi;	mavzuning metodik ta'minoti (asosiy va qo'shimcha adabiyotlar nomeri; adabiyotlar ish rejasining oxirida alfavit bo'yicha keltiriladi);	mavzu uchun mavjud bo'lgan didaktik vosita;	Izoh (agar ma'lum sabablarga mazkur mavzu o'qilmay kelsa yoki tiqizlashtirilsa, uning sababi izohda ko'rsatiladi).

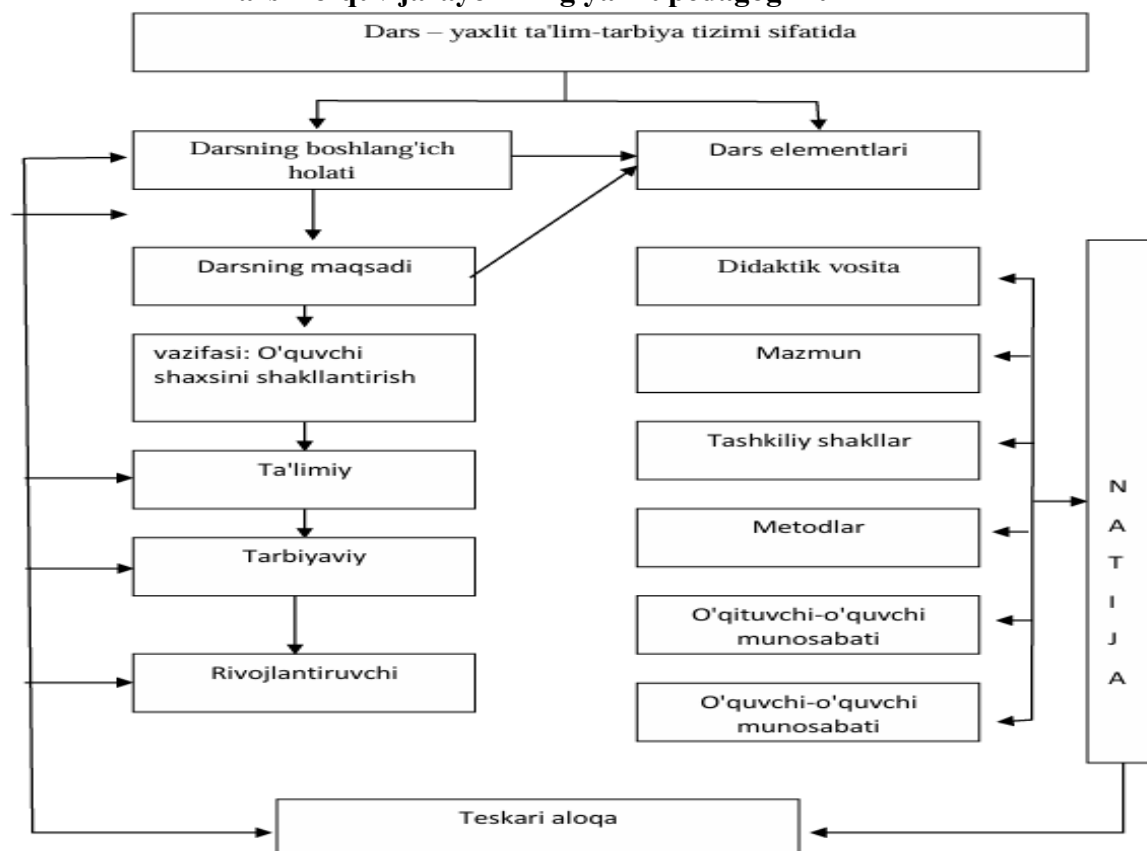
O'qituvchining darsni tayyorlash va o'tkazishdagi muhim jarayon joriy tayyorlanishdir. Bunda o'qituvchi kunlik dars mashg'ulotini loyihalaydi va ketma – ketlikda loyihani amalga oshiradi. Joriy tayyorgarlik vaqtida o'qituvchi ayrim didaktik qoidalarni esga olishitalab etiladi. Ma'lumki, zamonaviy pedagogik – psixologik ta'limot o'quv jarayonini bir – biri bilan uzviy bog'langan quyidagi didaktik komponent (qismlar)dan iborat deb ta'kidlaydi.

1. Motivlar(M).
2. O'quvchilarning o'quv faoliyati(O'O'F).
3. O'quvchining bilish faoliyatini boshqarish(O'FB).

O'quv jarayonini boshqarish o'qituvchi tomonidan amalga oshiriladi. Shuning uchun u bu jarayonga puxta tayyorlanish lozim. Buning uchun u ta'lim – tarbiyaning turli texnologiyalardan xabardor bo'lishi kerak bo'ladi. Shuni unutmaslik kerakki, ta'limning maqsadi va uni ro'yobga chiqaruvchi mexanizmlar bir – biriga mos bo'lgan taqdirdagina natijaga erishiladi. Darsga joriy tayyorgarlik davrida o'qituvchi o'qitishning tabiatga moslik va o'quv jarayonini jadallashtirish prinsiplari xususiyatidan kelib chiqishi kerak. Chunki bu prinsiplar (qoidalar) ko'proq bolaning qiziqishi, hohish – irodasini qo'zg'atib uning aqliy

qobiliyatlari va o'zlashtirishga ishtiyoqini kuchaytiradi. Zero bunda ta'lim - tarbiyaning tabiatga uyg'unligi ta'minlanadi. Darsga joriy tayyorgarlik jarayonida o'qituvchi, avvalo, butun kurs yuzasidan ilmiy va metodik, pedagogik, psixologik ma'lumotlar bilan tanishishi, dastur va o'quv qo'llanma materialini chuqur tahlil qilishi, choraklik, haftalik hujjatlar tuzishni e'tibordan chiqarmasligi kerak. Har bir mavzuga tayyorlanish jarayonida o'qituvchi dasturga, mavzu bo'yicha qo'shimcha manbalarga murojaat qilib, har bir mavzuning asosiy masalalari yuzasidan bayon qilishi lozim bo'lgan ma'lumotlarni aniqlashga, o'qitish metodlarini tanlashga va kerakli metodik tavsiyalarni, ko'rgazmali qurollar, jihozlar, uskuna, inventar va hokazolarni tayyorlashi lozim bo'ladi. Bu masalalarning barchasi mavzu bo'yicha o'quv qo'llanmalar mazmunidagi ma'lumotlarni o'z ichiga oluvchi tematik reja shaklida aks ettiriladi. Darsni pedagogik faoliyatning negizi dedik. Endi darsning o'quv jarayonidagi mavqeini ko'rib chiqamiz. Dars – yaxlit pedagogik jarayonning muhim elementi. Buni jadvalda kuzatishimiz mumkin.

Dars – o'quv jarayonining yaxlit pedagogik tizimi.

Jadvaldan ko'rinib turibdiki dars o'quv tarbiya jarayonining bir bo'lagi emas, balki yaxlit pedagogik tizimi hisoblanadi. Shuning uchun ham u yaxlit pedagogik tizimki, unda jamiyatning bosh maqsadi o'quvchi – talaba shaxsining shakllanishi uchun zamin tayyorlanadi, yoshlarning voqelikni anglab yetishi uchun imkoniyat yaratilib ko'nikma, malakalar, dunyoqarashlar, ahloqiy – estetik fazilatlar tarbiyalanadi hamda mehnat qobiliyatlari, ijodiy faoliyat jismoniy kuchlarning rivojlanishiga erishiladi. Shuningdek, o'qituvchi – o'quvchi, o'quvchi – o'quvchi munosabatlari tarkib topib, aqliy kamolot yuksaltiriladi. Shu sababli darsga murakkab va yaxlit tizim sifatida qarash kerak. Hozirgi davrda dars nazariyasi va darslarning tuzilishi, funksiyasiga qatta e'tibor bilan qaralmoqda. Shunga ko'ra o'qituvchi darsga jiddiy munosabat bildirishi, unga puxta tayyorgarlik ko'rish lozim. N.V.Kuxarev "Darsda bilish xarakteridagi masalalarni asta – sekin murakkablashtirib borishni tashkil qilishdagi didaktik hamkorlik"ni amalga oshirish lozimligini ta'kidlaydi. Bu quyidagicha amalga oshiriladi.

O'qituvchi faoliyati.

1. Aniq muammoni izohlaydi.
2. Materialni, o'zining bayon qilish jarayonini faollashtirgan holda, tushuntiradi.
3. Materialni, asoslashni talab qiluvchi masalalarni yo'l – yo'lakay maydonga tashlab, tushuntiradi.
4. Masalalarni, ularning hal qilish usullarini ko'rsatmagan holda, o'rta tashlaydi.
5. Topshiriq temasini ko'rsatadi.

O'quvchi faoliyati 1. Sustkashlik bilan tinglaydi. 2. Tinglaydi, materialni tushunadi, savollarga mantiqan javob beradi. 3. Masalalarning hal qilish usullarini mustaqil aniqlaydi, jamoa muhokamasida taqqoslaydi. 4. Masalani hal qilish usullarini individual holda izlaydi, jamoa bo'lib asoslashadi. Bunday istiqbolli rejalashtirish didaktik maqsadlar izchilligini aniqlash, mazmundagi yetakchi g'oyalarni, faoliyatning asosiy turlarini ajratish, predmetlararo aloqalarni o'rnatish va darsning asosiy jihozini o'ylab chiqish, natijalarini prognoz qilish imkonini beradi. Har bir alohida darsga tayyorlanishda o'qituvchi quyidagi ishlarni amalga oshiradi: temani aniqlaydi va dars vazifalarini konkretlashtiradi; o'quv materialini mazmunini ajratadi va uni didaktik jihatdan ishlab chiqadi. Yetakchi g'oya, tushuncha, qonun, fakt, amaliy ma'lumotlarni ajratadi; ilgari o'rganilgan bilan bog'lanishni, mazmunni joylashtirishni mantiqan nazarda tutadi; o'quvchilarning o'quv bilimi faoliyatlari xarakterini aniqlaydi, ya'ni qanday bo'lishni o'ylab qo'yadi. Shu shakldagi tayyorgarlikni ishlab chiqadi. Dars qismlarini ajratadi; o'qitish metodlari: masala, mashq muammoli savollar, topshiriqni dasturlashtirish elementlarini tanlaydi va aniqlaydi. O'qitishning texnik vositalarini tanlaydi va tekshiradi; butun dars jarayonini rejalashtiradi. Dars rejasida, odatda sana va dars nomeri, uning temasi, vazifalari mazmunining asosiy masalalari, o'qituvchi va o'quvchining faoliyat turlari, o'qitish metodlari va vositalari, so'raladigan o'quvchining familiyasi, individual topshiriqlar, uyga vazifa ko'rsatiladi. Ammo dars rejalarining tuzilishi va hajmi o'qituvchining malakasi hamda tajribasidan kelib chiqib tuzilishi kerak. Masalan, o'qituvchilikni yangi boshlanayotgan har bir o'qituvchi darsning vazifalari, har bir qismning mazmuni ko'rsatilgan mufassal rejaga ega bo'lish foydalidir. O'qituvchining tajribasi ortib borishga qarab dars rejaga qisqarib borishi ham mumkin.

Yaxshi tayyorlangan darsni yana uyushgan holda aniq va samarali o'tkaza bilish ham kerak. Bunda quyidagi talablarga amal qilishi lozim:

1) Darsni aniq va uyushgan holda boshlash buning uchun esa darsga hamma narsa oldindan tayyorlangan bo'lishi kerak.

2) O'quvchilar e'tiborini dars mazmuniga qarata bilish va uni butun dars davomida o'quvchilarning o'quv biluv faoliyatlarini aktivlashtirib saqlay bilish, darsga qiziqishni qo'llab – quvvatlash, o'quvchilar oldiga vazifalar qo'yish, ularni doimo javob berishga tayyor holda saqlash, darsdagi ishlarni xilma – xillash hammani ko'rib, hamma narsani so'rab turish. ularni

3) Darsda vaqtdan oqilona foydalanish: o'quv jihozlarini oldindan tayyorlash, to'g'ri joylashtirish, topshiriqlarning to'liq bajarilishiga erishish, o'quvchilar e'tiborini chalg'ituvchi holatlarga yo'l qo'ymaslik.

4) O'z xatti – harakatini kuzatish. G'oyaviy siyosiy e'tiqod, yuksak axloqiylik va madaniyat, gapirish va talab qilish, rag'batlantirish, o'quvchilarga murojaat qilish uslubi – bularning barchasi o'qituvchi faoliyatining uslubini belgilaydi hamda o'quvchilarning zo'r berib ishlashi yoki o'ta emotsional qo'zg'aluvchanligini tartibga keltiradi.

5) Darsda tadbirkorlikni namoyish qilish, yuzaga kelgan sharoitini yoki darsni o'tkazish sharoitlaridagi o'zgarishlarni hisobga olish kerak.

Dars - bu pedagogik faoliyatning asosiy negizi hisoblanadi. Darsda o'qituvchi talabaga ma'lum bilimni yetkazadi, beradi va o'qitadi. Ularga bilim berishda u tobora faoliyatini kengaytirib boradi, bilimlarini oshiradi. Doimiy qo'llaniladigan metodik ishlarda ham kamchiliklar bor, ya'ni dars o'tish jarayonlarida hali sxolastik holatlar mavjud. Ba'zi o'qituvchilar iqtisodiy, ijtimoiy hayotdagi o'zgarishlarni tahlil qilmaydilar, talabalardan eski

dars, ya'ni takrorlangan, o'quvchi – talabalarni qiziqtirmaydigan mavzularni so'raydilar. Ularni mustaqil fikrlashga va turli xil diskussiyalar, savol javoblarni uyushtirish o'quvchi- talabalarni muayyan matnni o'z so'zi bilan gapirishga o'rgatish zarur. Eski usullar bilan dars berishni o'zgartirish vaqti keldi. Har bir yangi g'oya, har bir konstruktiv holat ta'lim muassasasidagi eski shakllarni tugatishni taqozo qilmoqda. Pedagoglar o'rtasidagi hamkorlik, jurnal va gazetalardan olingan yangi metodika va pedagogik kredito deb atalgan tushunchani hosil qilishi kerak. Pedagogik hamkorlik mualliflari – o'qituvchi - novatorlar V.F. SHatalov, YE.N. Ilin, S.N. Lisenkova, I.P. Volkov va boshqalar hamkorlik usuliga tayanib, tadqiqot ishlari olib borishgan. O'qituvchi xotirjam, talabalar ham xotirjam, ishonarli xursandchilik bilan shug'ullanadilar. Endi biz o'qituvchi novatorlarning pedagogik hamkorlik nazariyasi va amaliyotini ko'rishimiz mumkin. «O'quvchi - talabalar bilan darsdagi muomala» o'qituvchi oldida asosiy vazifa hisoblanadi. Talabalarni o'quv mehnat faoliyatiga qaratishda ular ga yutuq, omad, xursandchilik tuyg'ularini tug'dirish yoki shakllantirish, oldinga harakatlantirish va rivojlantirishdan iboratdir. Pedagogik hamkorlik oldingi pedagogikadan shu bilan farq qiladiki, u talabalarni o'qishga jalb qila olishga tayanchi bo'ladi va o'qituvchilarning talabalar bilan mehnat faoliyati orqali oldingi pedagogikadan farq qiladi. Pedagogik hamkorlikning yana bir asosiy tamoyili talabalardan darsdagi qo'rquvni olish, uni bamaylixotir, erkin, o'z kuchiga ishonitirishdan iboratdir. V. A. Suxomlinskiyning so'zlari bilan aytganda, qayerda qiziqish bo'lsa, o'sha yerda nutq bo'ladi. O'qituvchilarning darsdagi faoliyatlari shundan iboratki, ular talabalar bilan birgalashib, faoliyat ko'rsatadilar, ya'ni hamkorlik qiladilar, talabalar oldiga qiyin masalalar qo'yadilar va uni tushuntirib, ularningo'zlariga ishonch tuyg'usini singdiradilar. Shuning uchun mavzu yaxshi o'rganilganda, maqsadga erishish mumkin deyiladi. Bunda talabalar ma'lum maqsad uchun birlashib qolmasdan, balki shu qiyinchilikni yengishga ishonch hosil qiladilar. Biz o'zimizning farzandlarimizni falsafiy tafakkurga ega bo'lishiga o'rgatishimiz, o'ylovchi, tafakkur qiluvchi shaxs sifatida tarbiyalashimiz, darsni xayot bilan bog'lab olib borishimiz lozim. Darsning yuzaga kelishi–bu fikrning yuzaga kelishidir. Bu bir necha elementdan tashkil topadi. Ulardan eng asosiysi - davlat tomonidan belgilangan dasturdir. Mohir, tajribakor o'qituvchilar o'quv dasturining aniq yo'nalishlarini tushunadilar va detallarigacha biladilar. Shuni aytish kerakki, o'qituvchi o'rganilmoqchi bo'lgan mavzuning dasturini ishlab chiqadi va darsning didaktik masalalarini va didaktik maqsadini aniqlaydi. Mohir pedagog oldindan darsda yechilishi lozim bo'lgan konkret pedagogik masalalarni o'ylaydi. Har bir dars oldida shunday masalalar borki, tarbiyaviy, ta'limiy va rivojlantirish maqsadlar hal etishni rejalashtiradi. Tarbiyaviy masalalar shundan iboratki, unda dunyoqarash shakllanadi, iqtisodiy-siyosiy voqealar bilan tanishtiriladi, ularda vatanparvarlik baynalminalchilik g'oyalar shakllantirilishi kerak. Bu esa, o'quvchi-talabalarga mas'uliyat hissini tarbiyalashga erishish orqali amalga oshiriladi. Mas'uliyat, avvalo, o'quvchi-talabaning o'qishga, bilim olishga bo'lgan xoxishi bilan belgilanadi. Darsda o'qituvchi bilan talabaning o'zaro munosabat jarayoni shaxsiy aloqaga asoslangan. O'qituvchi darsda istinosiz barcha o'quvchi-talabalarning faoliyatlarini yo'llaydi va nazorat qiladi, shuningdek talabalarning o'zlari orasidagi o'zaro aloqa va nazoratni qo'llab quvvatlaydi. O'qituvchining darsdagi ishi barcha talabalarning darsning o'zidayoq o'rganilayotgan mavzu asoslarini o'zlashtirishi uchun zamin yaratadi. Eng yaxshi o'qituvchilarning tajribalarini umumlashtirish va pedagogika fanining yutuqlari, darsga qo'yiladigan didaktik talablarni belgilash imkonini beradi. Darsning mazmuni, tizimi va o'qitish usullarining tanlanishi ko'p jihatdan talabalarning yosh xususiyatlari bilan belgilanadi. O'quvchi talabalar qancha yosh bo'lsa, ular shunchalik kam hajmdagi materiallarni o'zlashtirishlari mumkin bo'lib, darsning tuzilishi va yangi usullari shunchalik xilma-xil bo'ladi. Kichik yoshdagi o'quvchilarning diqqati yetarlicha ixtiyoriy emas, idroki yetarlicha maqsadga yo'llangan emas, tafakkurlari ma'lum darajada konkret irodaviy ko'rinishlarda barqaror emas. Shuning uchun o'quvchilarni xilma-xil faoliyat turlariga jalb etish, ko'rgazmalilikdan keng foydalanish, o'yin elementlarini kiritish, yangi materialni

o'rganish va o'tilganlarni mustahkamlash uchun optimal me'yorni aniqlash kerak. Bularning barchasi darsning mazmuni va tuzilishiga o'z ta'sirini ko'rsatadi. Katta yoshli o'quvchilar bilan olib bo'riladigan darslar ancha murakkab, ular ma'ruza, nazorat, so'rash, labora toriya ishlari ko'rinishida bo'lishi mumkin. O'qituvchining vazifalaridan biri o'quv jarayonini boshqarish hamda darsda ta'lim-tarbiyaning samaradorligini oshirishga yordam beradigan qulay muhitni yaratishdir. Barcha didaktik talablar to'liq darajada yaxshi natijalar beradi. Didaktik vazifa va strukturaga ko'ra darslar quyidagi tiplarga bo'linadi:

1. Kombinatsion (aralash) tipdagi darslar;
2. Yangi materialni o'rganish darslari;
3. Bilim, ko'nikma, malakalarni mustahkamlash darslari;
4. Mashqlar va amaliy ishlar darsi;
5. Umumlashtiruvchi, takrorlash darslari;
6. Laboratoriya darslari;
7. Talabalar bilimini nazorat qilish, tekshirish va baholash darslari.

Dars tipi umumiy o'quv vazifalari va struktura bilan xarakterlanadi. Darsning tipi va strukturasi aniqlashda, odatda quyidagi yetakchi va zifalarga asoslaniladi: yangi materialni o'rganish; bilimlarni mustahkam lash; o'rganilganlarni umumlashtirish va tizimlashtirish; bilish va amaliy vazifalarni hal qilishda bilim, ko'nikma va malakalarni tekshirish; bilim larni mustahkamlash bilan birlashtirilgan yangi materialni o'rganish. Maxsus pedagogik izlanishlar, yuqorida qayd etilgan dars tiplarini biroz eskirganligi, endi mashg'ulotlarni ilg'or pedagogik texnologiyalar asosida tashkil etishga harakat qilish lozimligini ko'rsatmoqda. Chunki bunday mashg'ulotlarda natija oldindan kafolatlanadi, kafolatlangan natija uchun maqsad oydinlashtiriladi va o'quv jarayonini amalga oshiruvchi texnologiyalar belgilanadi. Bunday mashg'ulotda o'qituvchi yo'naltiruvchi, o'quvchi-talaba esa bajaruvchi – boshqaruvchi ro'lida bo'ladi. Bunday darslarda egallangan bilimlar ijodiy, ko'nikma va malaka unumli bo'ladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yhati.

1. Kimyo o'qitish metodikasi. N. Raxmatullayev, H. Omonov, Sh. Mirkomilov Toshkent "Iqtisod moliya" 2013, 14-bet
2. Olimov, T. H. (2019). SPIRITUAL AND MORAL ASPECTS OF THE FORMATION OF CIVIL CULTURE IN FUTURE SPECIALISTS OF HIGHER EDUCATION. *Theoretical & Applied Science*, (12), 662-665.
3. Olimov, T. H. (2020). The image of a modern teacher in the formation of civic culture among future highly educated specialists. *Pedagogical skill-Bukhara*, 5.
4. Olimov, T. H. (2019). Development issues of civil society and culture in the work of Eastern thinkers. *Pedagogical skill-Bukhara*, 2.
5. Olimov, T. H. (2016). Formation of self-awareness in youth. *Social and humanitarian sciences in the educational system.-Tashkent*, 4.
6. Olimov, T. (2020). Bo'lajak oliy ma'lumotli mutaxasislarda fuqarolik madaniyatini shakllantirishning ayrim yo'nalishlari. *FAN, TA'LIM VA AMALIYOTNING INTEGRASIYASI*, 1(1), 20-27.
7. Olimov, T. The role of national spirituality and values in the development of civil culture in future specialists with higher education.

MUALLIF HAQIDA MA'LUMOT [ИНФОРМАЦИЯ ОБ АВТОРЕ]

[AUTHORS INFO]

Rashitova Shahnoza Shuhrat qizi

Osiyo xalqaro universiteti o'qituvchisi

Manzil: O'zbekiston, Buxoro shahri

BO'LAJAK O'QITUVCHILARDA PEDAGOGIK MAHORAT VA UNDA FOYDALANISH KO'NIKMALARINI RIVOJLANTIRISH USULLARI

Shukurova Madina O'ktam qizi

Osiyo xalqaro universiteti

Pedagogika va psixologiya kafedrasi o'qituvchisi

Annotatsiya.

KIRISH: Bugungi kunda ta'lim tizimi oldida turgan muhim vazifalardan biri — bo'lajak o'qituvchilarda yuqori darajadagi pedagogik mahoratni shakllantirish va undan samarali foydalanish ko'nikmalarini rivojlantirishdir. Pedagogik mahorat o'qituvchining kasbiy bilimlari, metodik yondashuvi, muloqot madaniyati hamda tarbiyaviy ta'sir ko'rsatish qobiliyatini o'zida mujassam etadi. Zamonaviy ta'lim jarayonida o'qituvchidan nafaqat fan bilimlari, balki innovatsion metodlardan foydalanish, o'quvchilar bilan samarali hamkorlik o'rnatish ham talab etiladi. Shu bois, bo'lajak o'qituvchilarda pedagogik mahorat va undan foydalanish ko'nikmalarini rivojlantirish usullarini o'rganish dolzarb ahamiyat kasb etadi.

MAQSAD: Bo'lajak o'qituvchilarda pedagogik mahoratning mazmun-mohiyatini chuqur anglash, kasbiy bilim, ko'nikma va malakalarni uzluksiz rivojlantirish, ta'lim-tarbiya jarayonini samarali tashkil etish qobiliyatini shakllantirish hamda pedagogik faoliyatda innovatsion yondashuvlar, zamonaviy metod va texnologiyalardan oqilona foydalanish ko'nikmalarini rivojlantirishdan iborat. Shuningdek, o'qituvchilarning pedagogik muloqot madaniyati, ijodiy fikrlashi, mustaqil qaror qabul qilish hamda o'quvchilarning shaxsiy rivojlanishini ta'minlashga yo'naltirilgan kasbiy kompetensiyalarini mustahkamlash ko'zda tutiladi.

MATERIALLAR VA METODLAR: Mazkur tadqiqotda bo'lajak o'qituvchilarda pedagogik mahorat va undan foydalanish ko'nikmalarini rivojlantirish jarayonini o'rganish maqsadida turli nazariy va amaliy materiallardan foydalanildi. Jumladan, pedagogika va psixologiya fanlariga oid darsliklar, o'quv qo'llanmalar, ilmiy maqolalar, normativ-huquqiy hujjatlar, davlat ta'lim standartlari hamda zamonaviy pedagogik texnologiyalar bo'yicha manbalar asosiy materiallar sifatida tanlandi. Shuningdek, oliy ta'lim muassasalarida tashkil etilgan amaliy mashg'ulotlar, pedagogik amaliyot jarayonlari va o'quv mashg'ulotlarining kuzatuv natijalari ham tadqiqot materiallari tarkibiga kiritildi.

Tadqiqot jarayonida bir qator samarali metodlardan foydalanildi. Nazariy tahlil metodi orqali pedagogik mahorat tushunchasining mazmuni, tarkibiy qismlari va rivojlantirish yo'llari o'rganildi. Kuzatish metodi yordamida bo'lajak o'qituvchilarning dars jarayonidagi faoliyati, muloqot madaniyati va pedagogik yondashuvlari tahlil qilindi. Suhbat va so'rovnoma metodlari orqali talabalar fikrlari, pedagogik mahoratga bo'lgan munosabati hamda mavjud muammolar aniqlandi.

XULOSA: O'rganilgan materiallar va olib borilgan tahlillar shuni ko'rsatadiki, bo'lajak o'qituvchilarda pedagogik mahorat va undan foydalanish ko'nikmalarini rivojlantirish ta'lim jarayonining samaradorligini ta'minlashda muhim ahamiyatga ega. Pedagogik mahorat o'qituvchining kasbiy bilimlari, metodik tayyorgarligi, pedagogik muloqot madaniyati, ijodiy

yondashuvi hamda zamonaviy pedagogik texnologiyalardan oqilona foydalanish qobiliyatlari bilan uzviy bog'liqdir.

Tadqiqot natijalari nazariy bilimlarni amaliy mashg'ulotlar, pedagogik amaliyot va interfaol usullar bilan uyg'unlashtirish bo'lajak o'qituvchilarning kasbiy kompetensiyasini oshirishga xizmat qilishini tasdiqladi. Shuningdek, innovatsion yondashuvlardan foydalanish, mustaqil fikrlash va o'z faoliyatini tahlil qilish ko'nikmalarini shakllantirish pedagogik mahoratni rivojlantirishda muhim omil sifatida namoyon bo'ldi.

Shu bois, bo'lajak o'qituvchilarda pedagogik mahoratni shakllantirish va rivojlantirish jarayonini tizimli, uzluksiz hamda maqsadga yo'naltirilgan holda tashkil etish kelajakda malakali, ijodkor va zamonaviy talablarga javob beradigan pedagog kadrlarni tayyorlash imkonini beradi.

Kalit so'zlar: pedagogik mahorat, bo'lajak o'qituvchi, kasbiy kompetensiya, ta'lim jarayoni, pedagogik ko'nikma, innovatsion yondashuv, interfaol metodlar, pedagogik muloqot, zamonaviy pedagogik texnologiyalar, pedagogik amaliyot

МЕТОДЫ РАЗВИТИЯ ПЕДАГОГИЧЕСКОГО МАСТЕРСТВА И НАВЫКОВ ЕГО ИСПОЛЬЗОВАНИЯ У БУДУЩИХ УЧИТЕЛЕЙ

Шукурова Мадина Уктамовна

Азиатский международный университет

Преподаватель кафедры педагогики и психологии

Аннотация.

ВВЕДЕНИЕ: В статье рассматриваются вопросы формирования педагогического мастерства у будущих учителей и развития навыков его эффективного применения. Раскрывается сущность педагогического мастерства, его роль в профессиональной деятельности педагога, а также значение инновационных подходов и современных методов обучения в образовательном процессе.

В настоящее время одной из важнейших задач, стоящих перед системой образования, является формирование у будущих учителей высокого уровня педагогического мастерства и развитие навыков его эффективного использования. Педагогическое мастерство объединяет в себе профессиональные знания учителя, методический подход, культуру общения и способность оказывать воспитательное воздействие. В условиях современного образовательного процесса от учителя требуется не только глубокое знание предмета, но и умение применять инновационные методы, а также выстраивать эффективное взаимодействие с обучающимися. В связи с этим изучение способов развития педагогического мастерства и навыков его применения у будущих учителей приобретает особую актуальность.

ЦЕЛЬ: Глубокое осмысление будущими учителями сущности и содержания педагогического мастерства, непрерывное развитие профессиональных знаний, умений и навыков, формирование способности эффективно организовывать учебно-воспитательный процесс, а также развитие умений рационально использовать инновационные подходы, современные методы и технологии в педагогической деятельности. Кроме того, предусматривается укрепление профессиональных компетенций, направленных на развитие педагогической культуры общения, творческого мышления, самостоятельного принятия решений и обеспечение личностного развития обучающихся.

МАТЕРИАЛЫ И МЕТОДЫ: В данном исследовании с целью изучения процесса развития педагогического мастерства и навыков его применения у будущих учителей были использованы различные теоретические и практические материалы. В частности, в качестве основных источников были отобраны учебники и учебные пособия по

педагогике и психологии, научные статьи, нормативно-правовые документы, государственные образовательные стандарты, а также материалы по современным педагогическим технологиям. Кроме того, в состав исследовательских материалов вошли результаты наблюдений за практическими занятиями, процессом педагогической практики и учебными занятиями, организованными в высших образовательных учреждениях.

В ходе исследования применялся ряд эффективных методов. С помощью метода теоретического анализа были изучены сущность понятия педагогического мастерства, его структурные компоненты и пути развития. Метод наблюдения позволил проанализировать деятельность будущих учителей в ходе учебных занятий, их культуру общения и педагогические подходы.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ: Изученные материалы и проведённый анализ показали, что развитие педагогического мастерства и навыков его применения у будущих учителей играет важную роль в обеспечении эффективности образовательного процесса. Педагогическое мастерство тесно связано с профессиональными знаниями учителя, его методической подготовкой, культурой педагогического общения, творческим подходом и умением рационально использовать современные педагогические технологии.

Результаты исследования подтвердили, что сочетание теоретических знаний с практическими занятиями, педагогической практикой и интерактивными методами способствует повышению профессиональной компетентности будущих учителей. Кроме того, использование инновационных подходов, формирование навыков самостоятельного мышления и анализа собственной деятельности проявились как важные факторы развития педагогического мастерства.

Таким образом, системная, непрерывная и целенаправленная организация процесса формирования и развития педагогического мастерства у будущих учителей создаёт возможности для подготовки квалифицированных, творческих и конкурентоспособных педагогических кадров, отвечающих современным требованиям.

Ключевые слова: педагогическое мастерство, будущий учитель, профессиональная компетенция, образовательный процесс, педагогические навыки, инновационный подход, интерактивные методы, педагогическое общение, современные педагогические технологии, педагогическая практика

METHODS FOR DEVELOPING PEDAGOGICAL MASTERY AND SKILLS IN ITS APPLICATION AMONG FUTURE TEACHERS

Shukurova Madina Uktamovna

Asian International University

Lecturer at the Department of Pedagogy and Psychology

Annotation.

INTRODUCTION: The article examines the issues of developing pedagogical mastery in future teachers and enhancing the skills of its effective application. The essence of pedagogical mastery, its role in the professional activity of a teacher, as well as the importance of innovative approaches and modern teaching methods in the educational process are revealed.

At present, one of the most important tasks facing the education system is the formation of a high level of pedagogical mastery in future teachers and the development of skills for its effective use. Pedagogical mastery integrates a teacher's professional knowledge, methodological approach, culture of communication, and ability to exert educational influence. In the modern educational process, teachers are required not only to possess subject knowledge but also to apply innovative methods and establish effective cooperation with students.

Therefore, the study of ways to develop pedagogical mastery and the skills of its application in future teachers is of particular relevance.

THE GOAL: To ensure a deep understanding of the essence and content of pedagogical mastery by future teachers, to promote the continuous development of professional knowledge, skills, and abilities, to form the capacity to effectively organize the teaching and learning process, and to develop skills for the rational use of innovative approaches, modern methods, and technologies in pedagogical activity. In addition, the aim is to strengthen professional competencies focused on developing pedagogical communication culture, creative thinking, independent decision-making, and ensuring students' personal development.

MATERIALS AND METHODS: In this study, various theoretical and practical materials were used to examine the process of developing pedagogical mastery and the skills of its application in future teachers. In particular, textbooks and teaching manuals on pedagogy and psychology, scientific articles, regulatory and legal documents, state educational standards, and sources on modern pedagogical technologies were selected as the main materials. In addition, observation results from practical classes, pedagogical practice, and educational activities organized in higher education institutions were included in the research materials.

During the research process, a number of effective methods were applied. The method of theoretical analysis was used to study the essence of the concept of pedagogical mastery, its structural components, and ways of development. The observation method made it possible to analyze the activities of future teachers during lessons, their communication culture, and pedagogical approaches.

CONCLUSION: The studied materials and conducted analyses indicate that the development of pedagogical mastery and skills for its application in future teachers plays a significant role in ensuring the effectiveness of the educational process. Pedagogical mastery is closely related to a teacher's professional knowledge, methodological preparedness, culture of pedagogical communication, creative approach, and the ability to rationally use modern pedagogical technologies.

The research results confirmed that integrating theoretical knowledge with practical classes, pedagogical practice, and interactive methods contributes to the enhancement of professional competence in future teachers. Moreover, the use of innovative approaches, as well as the formation of independent thinking and self-analysis skills, emerged as important factors in the development of pedagogical mastery.

Thus, a systematic, continuous, and goal-oriented organization of the process of forming and developing pedagogical mastery in future teachers creates opportunities for training qualified, creative, and competitive teaching professionals who meet modern educational requirements.

Keywords: pedagogical mastery, future teacher, professional competence, educational process, pedagogical skills, innovative approach, interactive methods, pedagogical communication, modern pedagogical technologies, pedagogical practice.

Hozirgi zamon ta'limi dinamik va kompleks jarayon bo'lib, unda faqat fan bilimiga ega bo'lish yetarli emas. O'qituvchi shaxs sifatida yuqori pedagogik mahoratga ega bo'lish, innovatsion pedagogik texnologiyalarni qo'llash, o'quvchi bilan samarali muloqot o'rnatish va darsni kreativ tarzda tashkil etish kabi ko'plab vazifalarni bajarishi talab etiladi. Shu bois, bugungi kunda kelajakda ta'lim tizimini rivojlantiradigan, sifatli pedagogik xizmat ko'rsatadigan kadrlarni tayyorlashni ta'minlovchi jarayonda pedagogik mahoratni shakllantirish va undan foydalanish ko'nikmalarini rivojlantirish muhim ahamiyat kasb etadi.

Pedagogik mahorat – bu o'qituvchining darsni samarali tashkil etish, pedagogik vazifalarni aniqlash va ularga ijodiy yechim topish, o'quvchilar bilan samarali muloqot o'rnatish, o'quv jarayonini interaktiv metodlar orqali boyitish, shuningdek, talabalarning

individual xususiyatlarini hisobga olgan holda ta'limni boshqarish qobiliyatidir. Pedagogik mahorat bir nechta tarkibiy qismlardan iborat: birinchisi – nazariy bilimlar bo'lib, ular ta'lim nazariyasi, pedagogik konseptlar va metodlarni chuqur anglashni o'z ichiga oladi; ikkinchisi – metodik ko'nikmalar, ya'ni dars rejasini tuzish, turli pedagogik texnologiyalarni qo'llash qobiliyati; uchinchisi – muloqot madaniyati, ya'ni o'quvchilarga hurmat bilan munosabat, savol-javob va bahs-munozara tashkil etish; to'rtinchisi – tashkiliy ko'nikmalar, darsni rejalashtirish, sinf boshqaruvi va vaqtni to'g'ri taqsimlash; beshinchisi – shaxsiy kompetensiyalar, mustaqil fikrlash, ijodkorlik va kasbiy etikaga amal qilishni o'z ichiga oladi.

Pedagogik mahoratni rivojlantirish bugungi ta'lim tizimida ta'lim sifatini oshirish, o'quv jarayonini optimallashtirish va innovatsiyalarni joriy etish imkonini beradi. Yuqori darajadagi pedagogik mahoratga ega o'qituvchi talabalarning fan bilimini chuqur o'zlashtirishiga, fikrlash darajasining oshishiga va mustaqil fikrlash qobiliyatining shakllanishiga yordam beradi. Shuningdek, samarali pedagogik ko'nikmalarga ega o'qituvchi sinfdagi ijtimoiy muhitni mustahkamlab, o'quvchilarda ishonch, erkin fikr almashish va hamkorlik madaniyatini rivojlantiradi. Innovatsion pedagogik texnologiyalar, masalan, interaktiv metodlar, loyihalash usullari va axborot-kommunikatsiya texnologiyalarini qo'llash esa pedagogik mahoratni muntazam yangilashni talab qiladi.

Pedagogik mahoratni rivojlantirishning samarali usullari bir nechta yo'nalishda amalga oshiriladi. Birinchisi, nazariy asoslarni mustahkamlashdir. Bu uchun kelajakdagi o'qituvchilar pedagogika va psixologiya fanlari bo'yicha chuqur bilimga ega bo'lishi, ilmiy adabiyotlar, monografiyalar va zamonaviy tadqiqotlar bilan tanishishi zarur. Nazariy bilimlar seminarlar orqali muhokama qilinadi, bu esa ularning tushunishini mustahkamlaydi. Ikkinchisi, amaliyot va stajirovkalarni kengaytirishdir. Pedagogik amaliyot murakkab vaziyatlarda bilim va ko'nikmalarni sinovdan o'tkazadi. Amaliyot bazalari sifatli tashkil etilishi, tajribali pedagoglar rahbarligida mentorlik tizimi joriy etilishi, hamda amaliyot jarayonida refleksiya majburiyligi bo'lajak o'qituvchilarning pedagogik ko'nikmalarini mustahkamlaydi.

Uchinchisi, interaktiv o'qitish metodlarini joriy etishdir. Interaktiv metodlar talabalarni faol ishtirok etishga chorlaydi va o'qituvchi mahoratini oshiradi. Kichik guruhlarda muhokamalar, rolli o'yinlar, case-study tahlillari, loyiha asosida o'qitish va muammoli o'qitish metodlarini qo'llash bo'lajak o'qituvchilarning darsni samarali tashkil etish ko'nikmalarini rivojlantiradi. To'rtinchisi, axborot va kommunikatsiya texnologiyalaridan foydalanishdir. Interaktiv taqdimotlar, multimedia materiallar, onlayn platformalarda dars rejalari va baholash vositalari yaratish, elektron darsliklar va simulyatsion dasturlar pedagogik mahoratni oshirishga yordam beradi. Beshinchisi, o'z-o'zini rivojlantirish va pedagogik refleksiya. Reflektiv kundalik yuritish, seminarlar orqali qayta aloqa olish, professional jamoalarda ishtirok etish o'qituvchiga o'z faoliyatini tahlil qilish va takomillashtirish imkonini beradi. Shuningdek, mentorlik tizimi bo'lajak o'qituvchilarga tajribali pedagoglardan bilim olish, real vaziyatlarda yondashuvlarni qo'llash imkonini beradi.

Pedagogik mahoratni baholash jarayoni ham muhim ahamiyatga ega. Kuzatuv natijalari, reflektiv hisobotlar, talaba va pedagoglar fikri hamda rivojlanish indikatorlari orqali o'qituvchining pedagogik mahorati baholanadi. Bu tizim bo'lajak o'qituvchilarning bilim va ko'nikmalarini aniq o'lchashga va ularni rivojlantirish yo'nalishlarini belgilashga xizmat qiladi.

Shunday qilib, pedagogik mahorat bugungi ta'lim tizimida eng muhim kasbiy kompetensiyalardan biri hisoblanadi. Uni shakllantirish va rivojlantirish nafaqat nazariy bilimlarni berish, balki amaliyotni chuqur anglash, innovatsion yondashuvlarni o'zlashtirish, pedagogik kommunikatsiyani rivojlantirish va shaxsiy kompetensiyalarni mustahkamlash orqali amalga oshiriladi. Bo'lajak o'qituvchilarda pedagogik mahoratni tizimli, uzluksiz va maqsadga yo'naltirilgan tarzda rivojlantirish kelajakda malakali, ijodkor va zamonaviy talabga javob beradigan pedagog kadrlarni tayyorlashga imkon yaratadi.

Bo'lajak o'qituvchilarda pedagogik mahoratni rivojlantirish jarayonida nafaqat darsni samarali o'tish, balki o'quvchilarning shaxsiy va ijtimoiy rivojlanishiga ham e'tibor qaratish muhim ahamiyatga ega. Pedagogik mahoratni shakllantirishda psixologik jihatlar, xususan, talabalar bilan empatiya, motivatsiyani oshirish va stressli vaziyatlarda samarali boshqaruv ko'nikmalari ham markaziy rol o'ynaydi. Bu o'qituvchiga sinfdagi psixologik muhitni barqarorlashtirish va o'quvchilarning o'zini ifoda etish qobiliyatini oshirish imkonini beradi.

Shuningdek, pedagogik mahoratni rivojlantirishda kross-kultural yondashuv ham muhim. Bugungi globalizatsiya davrida o'qituvchilar turli madaniyat va ijtimoiy guruh vakillari bilan ishlashga tayyor bo'lishi lozim. Shu bois, pedagogik kompetensiyalarga kross-kultural kommunikatsiya, turli madaniy kontekstlarni tushunish va ularga moslashish ko'nikmalari ham qo'shilishi kerak.

Pedagogik mahoratni shakllantirish jarayonida ilgari kamroq qo'llanilgan usullardan biri — mentorlik va peer-learning tizimini birlashtirish. Bu usulda talabalar nafaqat tajribali o'qituvchilardan o'rganadi, balki bir-birining tajribasidan ham foydalangan holda o'z ko'nikmalarini mustahkamlashadi. Peer-learning jarayonida talabalar kichik guruhlarda dars rejalari tayyorlaydi, interfaol mashg'ulotlarni olib boradi va o'zaro baholash orqali tahlil qobiliyatini oshiradi.

Texnologiyalarning roli yanada kengaymoqda. Pedagogik mahoratni rivojlantirishda sun'iy intellekt, virtual laboratoriyalar, simulyatsion dasturlar va gamifikatsiya (o'quv jarayonini o'yin elementlari bilan boyitish) qo'llanishi samaradorlikni oshiradi. Masalan, virtual sinf muhitida o'qituvchi turli pedagogik strategiyalarni sinab ko'rishi, real vaqtda o'quvchilar reaksiyasini kuzatishi mumkin. Bu esa pedagogik qarorlar qabul qilish ko'nikmalarini sezilarli darajada oshiradi.

Shuningdek, bo'lajak o'qituvchilar pedagogik mahoratni rivojlantirishda diferensial ta'limga e'tibor qaratishlari lozim. Har bir o'quvchi o'zining individual imkoniyatlari va qobiliyatiga ega, shuning uchun darsni umumiy shablon bilan o'tish o'quvchilarning samaradorligini pasaytiradi. O'qituvchi individual yondashuv, qo'shimcha topshiriqlar va shaxsiylashtirilgan o'qitish strategiyalarini ishlab chiqishi kerak.

Rivojlanish jarayonida ijtimoiy ko'nikmalarni shakllantirish ham muhimdir. Bo'lajak o'qituvchilar guruh ichida yetakchilik qobiliyati, konfliktlarni hal etish, jamoaviy qarorlar qabul qilish, o'quvchilarga va hamkasblarga samarali muloqot qilishni o'rganishlari kerak. Bu ko'nikmalar pedagogik mahoratni faqat metodik bilim bilan cheklanmagan, balki ijtimoiy jihatdan ham to'liq rivojlangan kasbga aylantiradi.

Bundan tashqari, pedagogik mahoratni rivojlantirish jarayonida o'qituvchining shaxsiy rivojlanish va axloqiy-etik kompetensiyasi alohida e'tiborni talab qiladi. Kasbiy etikani bilish, o'quvchilarning qadr-qimmatini hurmat qilish, adolatli va inklyuziv muhit yaratish pedagogik jarayonning sifatini oshiradi. Shuningdek, o'qituvchi doimiy o'zini rivojlantirishi, yangi pedagogik tadqiqot va texnologiyalar bilan tanishishi, professional malakasini oshirib borishi zarur.

Shu bilan birga, pedagogik mahoratni rivojlantirish jarayoni o'qituvchi va o'quvchi o'rtasidagi interaktiv va hamkorlikka asoslangan munosabatlarni shakllantirish bilan bog'liq. Talabalar bilan samarali kommunikatsiya, konstruktiv fikr almashish va o'quvchilarning mustaqil faoliyatini rag'batlantirish bo'yicha ko'nikmalar pedagogik jarayonning asosiy ustunlaridan biridir.

Xulosa qilib aytganda, bo'lajak o'qituvchilarda pedagogik mahoratni rivojlantirish nafaqat darsni tashkil etish va metodik yondashuvni mukammallashtirish, balki shaxsiy, ijtimoiy, psixologik va axloqiy kompetensiyalarni ham o'z ichiga oladi. Zamonaviy ta'lim talablariga javob beradigan malakali pedagoglarni tayyorlash uchun pedagogik mahoratni rivojlantirish jarayoni uzluksiz, tizimli, innovatsion va hamkorlikka asoslangan bo'lishi shart.

1. Pedagogik mahoratning struktural komponentlari

Kognitiv komponent – bu o'qituvchining kasbiy bilimlari, pedagogik nazariyani bilishi va o'quv jarayonini tahlil qila olish qobiliyatidir. Bu komponentga psixologik bilimlar, ta'lim texnologiyalari va didaktik metodlarni chuqur anglash kiradi.

Metodik komponent – darsni samarali rejalashtirish, interfaol va innovatsion metodlarni qo'llash, o'quv jarayonini moslashuvchan tarzda boshqarish ko'nikmalarini o'z ichiga oladi.

Sotsiopsixologik komponent – talabalar bilan samarali muloqot, guruhni boshqarish, motivatsiyani oshirish va sinfdagi psixologik muhitni yaratish ko'nikmalaridan iborat.

Shaxsiy-axloqiy komponent – o'qituvchining shaxsiy rivojlanishi, professional etikaga rioya qilishi, ijodkorligi, mustaqil fikrlash va mas'uliyat hissi pedagogik mahoratni mustahkamlashga xizmat qiladi.

2. Pedagogik mahoratni rivojlantirish usullarining qo'shimcha yo'nalishlari

Tadqiqotga asoslangan o'qitish (Research-Based Learning) – talabalarni mustaqil tadqiqotlar olib borishga, ilmiy maqolalar yozishga, real hayotdagi masalalarni tahlil qilishga yo'naltirish orqali pedagogik ko'nikmalar shakllanadi.

Reflektiv amaliyot – o'qituvchilar har bir mashg'ulotdan so'ng o'z faoliyatini tahlil qiladi, qaysi metod samarali bo'lganini, qaysi jihatlarni yaxshilash mumkinligini aniqlaydi. Bu jarayon pedagoga o'z pedagogik mahoratini uzluksiz rivojlantirish imkonini beradi.

Simulyatsion mashg'ulotlar va rol o'yinlari – real pedagogik vaziyatlarni o'qituvchilar sinovdan o'tkazadi, bu esa ularning qaror qabul qilish va stressli vaziyatlarda boshqaruv qobiliyatini oshiradi.

Integratsiya va interdisciplinar yondashuv – pedagogik mahorat faqat pedagogika va psixologiya bilan chegaralanmasligi, balki matematika, fan va informatika kabi boshqa sohalar bilan integratsiya qilinishi tavsiya etiladi. Bu o'qituvchining turli fanlarni o'quv jarayonida uyg'unlashtirish ko'nikmalarini oshiradi.

Texnologik kompetensiyalarni oshirish – AR/VR (augmented reality/virtual reality) va onlayn laboratoriyalar yordamida o'quv jarayonini boyitish, interaktiv testlar va baholash tizimlaridan foydalanish pedagogik ko'nikmalarni zamonaviylashtiradi.

3. Baholash va rivojlantirish tizimi

Pedagogik mahoratni rivojlantirishni muvaffaqiyatli amalga oshirish uchun uni baholash tizimi ham zarur. Baholash quyidagi asosiy usullar bilan amalga oshiriladi:

Formativ baholash – dars jarayonida o'qituvchining metodik va muloqot ko'nikmalarini kuzatish, o'quvchilarning faoliyati orqali tahlil qilish.

Summativ baholash – semester yakunida o'qituvchining amaliy ko'nikmalarini sinov va hisobotlar orqali aniqlash.

Peer-assessment va self-assessment – o'qituvchi o'z faoliyatini va hamkasblarini baholash orqali o'z pedagogik mahoratini tahlil qiladi.

4. Zamonaviy yondashuvlar va innovatsion usullar

Gamifikatsiya – o'quv jarayonini o'yin elementlari bilan boyitish, talabalarni faol ishtirok etishga rag'batlantiradi.

Blended learning (gibrid o'qitish) – an'anaviy va onlayn metodlarni uyg'unlashtirish orqali pedagogik jarayonni samarali qilish.

Flipped classroom (teskari sinf) – talabalar darsdan oldin nazariy materialni o'rganadi, darsda esa faol interaktiv mashg'ulotlar va muammolarni yechadi.

5. Kasbiy va shaxsiy rivojlanish

Pedagogik mahorat faqat metodik bilimdan iborat emas. Bo'lajak o'qituvchilar quyidagi shaxsiy ko'nikmalarni rivojlantirishi zarur: ijodkorlik, vaqtni boshqarish, stress bilan kurashish, etika va professional madaniyat. Shu bilan birga, doimiy o'z-o'zini rivojlantirish, ilmiy yangiliklardan xabardor bo'lish va mentorlik tizimida ishtirok etish pedagogik mahoratni mustahkamlashga yordam beradi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yhati:

1. Akhmedova, S. (2020). Pedagogik mahorat va o'qituvchi kasbiy kompetensiyasi. Toshkent: Oliy va o'rta maxsus ta'lim nashriyoti.
2. Karimov, B. & Tursunova, L. (2019). Innovatsion pedagogik texnologiyalar va ularning samaradorligi. Toshkent: Fan va texnologiya nashriyoti.
3. Shamsiev, M. (2021). Bo'lajak o'qituvchilarni tayyorlashda pedagogik amaliyotning roli. Toshkent: O'zbekiston pedagogika universiteti nashriyoti.
4. Zokirov, A. (2019). Pedagogik refleksiya va o'qituvchi malakasini oshirish. Samarqand: Ta'lim nashriyoti.

MUALLIF HAQIDA MA'LUMOT [ИНФОРМАЦИЯ ОБ АВТОРЕ]

[AUTHORS INFO]

Shukurova Madina O'ktam qizi

Osiyo xalqaro universiteti

Pedagogika va psixologiya kafedrası o'qituvchisi

madinshukurova68@gmail.com

SYMBOL, MYTH, AND RITUAL POETICS IN TWENTIETH-CENTURY POETIC DRAMA THE EXPERIENCE OF YEATS AND ELIOT

Bahodirova Sabina Baxtiyor qizi

Master's student of Asia International University

Annotatsion.

INTRODUCTION: In the twentieth century, poetic drama became a laboratory where modernist poets rethought theatre through symbol (image), myth, and ritual. W. B. Yeats and T. S. Eliot stand out for turning the stage into a space of concentrated poetic speech and symbolic action: Yeats draws on Celtic myth, Noh-inspired staging, and ritualized movement, while Eliot reconstructs Christian and classical paradigms to renew tragedy and moral inquiry. Their experiments show how myth and ritual function not as decoration, but as structuring principles that shape conflict, character, and audience experience.

THE GOAL: To examine how symbolic imagery, mythic patterns, and ritual poetics operate in Yeats's and Eliot's poetic dramas, and to identify the shared modernist strategies and distinctive aesthetic goals in their theatrical practice.

MATERIALS AND METHODS: selected poetic plays by W. B. Yeats (e.g., *At the Hawk's Well*, *The Dreaming of the Bones*, *Purgatory*) and T. S. Eliot (e.g., *Murder in the Cathedral*, *The Family Reunion*, *The Cocktail Party*), as well as related poetic and critical texts. Close reading of verse and stage directions; comparative analysis; mythopoetic and ritual analysis (rite, sacrifice, initiation, communal chorus); intertextual study of sources (Celtic legend, Noh aesthetics, Christian liturgy, classical tragedy); structural-semiotic reading of symbols and recurring motifs.

CONCLUSION: Yeats and Eliot transform poetic drama by treating myth and ritual as engines of meaning: ritual organizes time and action, myth expands personal conflict into archetypal patterns, and symbol condenses metaphysical tensions into stage images. Yeats tends toward a visionary, dance-like theatre of masks and recurrence, while Eliot aims at ethical clarity and spiritual testing within a disciplined dramatic frame. Together, their work demonstrates that modern poetic drama revives theatre's communal origins by merging verse with ritual form and mythic imagination.

Keywords: poetic drama, modernism, symbol, myth, ritual poetics, Yeats, Eliot, Noh theatre, liturgy, archetype, chorus, tragedy.

СИМВОЛ, МИФ И РИТУАЛЬНАЯ ПОЭТИКА В ПОЭТИЧЕСКОЙ ДРАМЕ XX ВЕКА ОПЫТ ЙЕЙТСА И ЭЛИОТА

Баходирова Сабина Бахтиёровна

магистрантка Азиатского международного университета

Аннотация.

ВВЕДЕНИЕ: В XX веке поэтическая драма стала пространством модернистского эксперимента, где театр переосмысливался через **символ (образ), миф и ритуал**. В

творчестве У. Б. Yeatsa и Т. С. Элиота сцена превращается в место сгущённого поэтического слова и знакового действия: Йейтс опирается на кельтскую мифологию, эстетику театра но и ритуализированное движение, тогда как Элиот обновляет трагическое мышление, привлекая христианскую литургию и классические модели. Их поэтика показывает, что миф и ритуал выступают не украшением, а **конструктивным принципом** драматургии.

ЦЕЛЬ: Выявить, как **символика, мифологические структуры и ритуальная поэтика** функционируют в поэтических драмах Йейтса и Элиота, и определить общие модернистские приёмы и различия их эстетических установок.

МАТЕРИАЛЫ И МЕТОДЫ: **Материалы:** избранные пьесы Йейтса (например, *At the Hawk's Well, The Dreaming of the Bones, Purgatory*) и Элиота (например, *Murder in the Cathedral, The Family Reunion, The Cocktail Party*), а также сопутствующие поэтические и критические тексты.

Близкое чтение стиха и ремарок; сравнительный анализ; мифопоэтический и ритуальный анализ (обряд, жертва, инициация, хоровое начало); интертекстуальный разбор источников (кельтская легенда, театр но, христианская литургия, классическая трагедия); структурно-семиотическая интерпретация символов и мотивов.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ: Yeats и Элиот обновляют поэтическую драму, превращая миф и ритуал в **механизмы смыслообразования**: ритуал организует время и действие, миф поднимает частный конфликт до уровня архетипа, а символ концентрирует метафизические противоречия в сценическом образе. Йейтс склоняется к визионерскому театру масок и повторяемости, Элиот — к этической ясности и духовному испытанию в более строгой драматической конструкции. Их опыт подтверждает, что модернистская поэтическая драма возвращает театру общинное измерение, соединяя стих, ритуальную форму и мифологическое воображение.

Ключевые слова: поэтическая драма, модернизм, символ, миф, ритуальная поэтика, Yeats, Элиот, театр но, литургия, архетип, хор, трагедия.

XX ASR POETIK DRAMASIDA TIMSOL, MIF VA MAROSIM POETIKASI: YEATS VA ELIOT TAJRIBASI

Bahodirova Sabina Baxtiyor qizi
Osiyo xalqaro universiteti magistri

Annotatsiya.

KIRISH: XX asrda poetik drama modernist ijodkorlar uchun **timsol (obraz), mif va marosim** imkoniyatlarini sinovdan o'tkazadigan badiiy maydonga aylandi. W. B. Yeats va T. S. Eliot sahnani poetik nutqning eng yuqori darajada zichlashgan, ramziy harakat esa markaziy o'rin tutadigan makon sifatida qayta qurdi: Yeats kelt mifologiyasi, niqob va raqsga yaqin sahna uslubi hamda Noh teatriga xos rituallashgan shakllardan foydalanadi; Eliot esa xristian liturgiyasi va klassik tragediya an'alarini yangicha mazmunda tiklab, ma'naviy-axloqiy sinov g'oyasini kuchaytiradi. Bu tajriba shuni ko'rsatadiki, mif va marosim dramatik tuzilmaning **bezagi emas**, balki uning **tayanch mexanizmidir**.

MAQSAD: Yeats va Eliot poetik dramalarida **timsoliy tizim, mifologik strukturalar va marosim poetikasi** qanday ishlashini tahlil qilish, ularning umumiy modernist strategiyalari hamda farqli estetik yo'nalishlarini aniqlash.

MATERIALLAR VA METODLAR: Yeatsning tanlangan poetik pyesalari (*At the Hawk's Well, The Dreaming of the Bones, Purgatory*) va Eliotning poetik dramalari (*Murder in the Cathedral, The Family Reunion, The Cocktail Party*), shuningdek, mualliflarning bog'liq she'riy va tanqidiy matnlari. Yaqin o'qish (matn va sahna ko'rsatmalari); qiyosiy tahlil;

mifopoetik va marosimiy tahlil (marosim, qurbonlik, ijtimoiy xotira, xor/kollektiv ovoz); intertekstual yondashuv (kelt rivoyatlari, Noh estetikasiga ishoralar, xristian liturgiyasi, klassik tragediya); struktural-semiotik talqin (timsol va motivlar tizimi).

XULOSA: Yeats va Eliot poetik dramada mif va marosimni **mazmun ishlab chiqaruvchi kuchga** aylantiradi: marosim dramatik vaqt va harakatni tartibga soladi, mif shaxsiy ziddiyatni arxetipik darajaga ko'taradi, timsol esa murakkab metafizik taranglikni sahnaviy obrazga jamlaydi. Yeatsda "ko'ruvchan" (vizioner) teatr — niqob, raqs va takroriylik orqali ritual effekt yaratadi; Eliotda esa axloqiy tanlov va ruhiy sinov motivlari qat'iy dramatik intizom bilan uyg'unlashadi. Ikkala tajriba ham XX asr poetik dramasi teatrning ildizidagi jamoaviy tajribani tiklab, she'riy tilni marosim shakli va mifologik tasavvur bilan birlashtirganini ko'rsatadi.

Kalit so'zlar: poetik drama, modernizm, timsol, mif, marosim poetikasi, Yeats; Eliot, Noh teatri, liturgiya, arxetip, xor, tragediya.

Twentieth-century poetic drama grows out of a modernist desire to recover intensity, pattern, and "collective meaning" at a moment when realistic theatre often seemed trapped in drawing-room psychology and journalistic prose. In that search for a deeper dramatic language, **symbol, myth, and ritual** become not decorative themes but structural principles: they shape how the play moves, how characters speak, and how an audience is positioned—as witnesses, participants, or even celebrants. The intellectual prehistory matters. Late-nineteenth- and early-twentieth-century comparative myth and ritual studies offered writers a way to treat myth not as an old story, but as a living grammar of human experience. James George Frazer's *The Golden Bough* first appeared in **1890**, later expanding across editions and volumes (1900; 1906–1915), and it popularized the idea that seasonal sacrifice, fertility rites, and "dying-and-reviving" gods recur across cultures. Jessie Weston's *From Ritual to Romance* followed in **1920**, arguing for ritual roots beneath Grail legend and the "wasteland" motif—an argument that modernists could easily translate into artistic method, where narrative becomes a sequence of symbolic stations. Jane Ellen Harrison's work (often associated with the Cambridge Ritualists) likewise helped shift attention from "myth as tale" toward **cult practice and festival** as the engine that generates mythic meaning; modern reprints sometimes complicate dating, but her landmark *Prolegomena* is consistently treated as an early-century cornerstone. What Yeats and Eliot do—differently, but with surprising convergences—is to make poetic drama a **site where ritualized action, choric speech, and archetypal pattern** can be staged without pretending to be ordinary life.

For **W. B. Yeats (1865–1939)**, the pull toward ritual theatre is inseparable from the Irish Literary Revival, the Abbey Theatre project, and his long effort to forge a national art that is not merely topical but mythic. The Abbey Theatre opened on **27 December 1904**, and one of the opening premieres was Yeats's *On Baile's Strand*—already a sign that the Cuchulain cycle could function as a modern stage mythology. In the decades that followed, Yeats increasingly distrusted naturalistic staging and turned instead to **concentrated, emblematic theatre**, where a few gestures—performed with formal precision—carry spiritual weight. That turn accelerates dramatically once Yeats encounters Japanese **Noh** (often via Ezra Pound's work with Fenollosa materials). Pound's Noh translations and related publications circulate around the 1910s, and Yeats's own Noh-influenced practice crystallizes in *At the Hawk's Well*, **first performed in 1916** and published soon after. The significance is not simply "Eastern influence" as exotic color; Noh offered Yeats a model of drama as **ritual event**: masks, dance-like movement, musical pulse, and symbolic setting. In *At the Hawk's Well* the stage is deliberately reduced, the action is stylized, and the myth is not narrated so much as **re-enacted** as a timeless pattern of desire, frustration, and epiphany. This is where "symbol" becomes dramaturgy: the well, the

hawk, the cloth, the mask—these are not props that support realism, they are **ritual signs** that declare the play's world as ceremonial.

Yeats's *Four Plays for Dancers* (published in **1921**) consolidates this theatre of ritual form: it brings together *At the Hawk's Well*, *The Only Jealousy of Emer*, *The Dreaming of the Bones*, and *Calvary*. The title itself matters: “for dancers” signals that bodily rhythm and patterned gesture do narrative work normally assigned to plot explanation. Yeats even frames performance with a cloth that opens and closes like a ceremonial curtain, substituting for conventional stage illusion and placing the audience in a quasi-liturgical position—watching a rite rather than “believing” a fiction. In this context, myth is not nostalgia; it is a **technology of meaning**. A mythic figure such as Cuchulain is simultaneously a character and a role—an archetype that can be repeated, varied, and intensified. Yeats's ritualization also responds to historical rupture: after the Easter Rising (**1916**) and the violence surrounding Irish independence, Yeats's dramatic imagination often treats national history as haunted, cyclical, and morally unresolved. *The Dreaming of the Bones* was first published in **1919** (and later performed), and critical notes frequently connect its temporal closeness to the Rising and its aftershocks, using ghostly return as a way to dramatize political guilt and unfinished reconciliation. Here ritual is not an escape from modernity; it is a way to stage how the dead remain present, how a community's trauma repeats until acknowledged.

What makes Yeats especially relevant to “symbol, myth, and ritual poetics” is the way he refuses to separate them. The symbol is not merely metaphorical language; it is a **performed object**. The myth is not a story to illustrate; it is a **pattern of recurrence**—a formal skeleton that enables resonance beyond the immediate. The ritual is not background anthropology; it becomes the play's **tempo**, its choric architecture, its discipline of gesture and sound. Scholars of performance later give vocabulary for what Yeats is already doing. Victor Turner's account of ritual process (first published in **1969**) famously develops the idea of liminality—threshold states where ordinary social structure loosens and a different intensity of relation becomes possible. If you read Yeats's dance plays through this lens, the stage often feels like a liminal zone: not quite everyday Ireland, not quite pure legend, but a threshold where identity is tested and transformed. Likewise, Mircea Eliade's work on recurrence and sacred time—*Le mythe de l'éternel retour* first appearing in French in **1949** (with English publication following in the **1950s**)—helps explain why Yeats's drama repeatedly suggests that decisive events are never “over,” they are re-entered as archetype. Yeats anticipates these theories not by quoting them, but by making the theatre itself operate as a machine for sacred repetition.

Yeats's later drama intensifies the ritual austerity. *Purgatory* was first presented at the Abbey Theatre on **19 August 1938**, a late work whose stripped-down scene and brutal familial recursion feel almost like a private rite performed at the edge of civilization. Here “myth” is not Cuchulain but a mythicized family pattern—inheritance, guilt, violence—compressed into emblematic action. In a sense, Yeats moves from national myth to a darker, more abstract myth of **generational repetition**, where ritual becomes exorcism that may not succeed. If early ritual promises communal coherence, late ritual exposes how a community (or family) can be trapped by its own symbolic script.

T.S.Eliot (1888–1965) approaches poetic drama from a different angle: less from nationalist theatre-building, more from a concern with cultural fragmentation, religious crisis, and the need for a shared symbolic order. Yet Eliot's method also turns on myth and ritual, both as critical ideas and as stage devices. In prose, he famously articulates what he calls the “mythical method” in “*Ulysses, Order, and Myth*” (**November 1923**), praising the use of myth as a way to organize modern chaos—an ordering principle rather than a mere theme. This is the same Eliot who, in “*Tradition and the Individual Talent*” (**1919**), argues for an impersonal conception of art, where the individual voice gains power by entering and reshaping tradition rather than rejecting it. Those critical positions feed directly into his theatre: a verse drama

should not sound like personal confession; it should sound like a patterned speech that a culture might recognize as its own.

Eliot's religious trajectory is crucial for his ritual imagination. He was baptized in **1927** and adopted Anglo-Catholic practice, and commentators routinely connect this shift to the later prominence of liturgical rhythm, penitential structure, and sacramental imagery in his work. But Eliot's ritual theatre is not simply church drama. It is also classical and anthropological: he repeatedly borrows from Greek tragedy—chorus, moral commentary, the pressure of inherited guilt—and he adapts those forms to modern settings. His early attempt *Sweeney Agonistes* was collected in **1932** (after separate fragments in 1926–1927), and even in its incomplete state it experiments with chorus-like speech patterns and musical rhythm as a modern ritual of language. Eliot's breakthrough as a dramatist comes with public, ceremonial theatre. *The Rock*—a pageant play—was first performed at Sadler's Wells on **28 May 1934**. The pageant form already signals ritual: it is communal, occasional, tied to civic or ecclesiastical purpose, and structured through collective voice. Immediately after, Eliot writes the verse drama that most clearly fuses mythic pattern with literal ritual space: *Murder in the Cathedral*. It was first performed on **15 June 1935** in the Chapter House of Canterbury Cathedral. The choice of location is itself a claim: the theatre does not merely represent ritual; it **happens inside** a ritual architecture. The play's chorus of women of Canterbury functions as a modern tragic chorus, but also as a congregation: they fear, interpret, resist, submit, and finally witness. The martyrdom of Thomas Becket (1170) becomes more than historical reenactment—it becomes a ritual drama of temptation, will, and sacrifice. In such a structure, “myth” is not pagan legend but Christian sacred narrative; “symbol” appears as the cathedral, the sword, the stain, the wheel of time; “ritual” is the pacing of anticipation and the communal voicing of dread.

Eliot continues this classical-ritual synthesis in *The Family Reunion*, first performed on **21 March 1939** at the Westminster Theatre in London. The play transplants something like the Oresteia's moral haunting into a country-house gathering, with Furies-like presences and a protagonist's movement from guilt toward a difficult kind of redemption. Here, ritual is internalized: not a cathedral pageant, but the sense that family history itself is a mythic script that must be confronted. What's striking is that Eliot seeks a middle path between symbolic austerity and theatrical accessibility: he wants the chorus-structure and ritual pressure of tragedy, yet he places it within recognizable modern manners. When *The Cocktail Party* premieres at the Edinburgh Festival on **22 August 1949** (written 1948, published 1950), Eliot demonstrates how far he can push ritual structure into popular form: a “society” setting that gradually reveals a hidden drama of vocation and sacrifice. Even the therapist-figure and the shifting social space can be read as ritual apparatus: the party becomes a liminal scene where identities are stripped, tested, reassigned.

If Yeats's ritual is often explicitly theatrical—masks, dance, stylization—Eliot's ritual is frequently **ethical and spiritual**, a sequence of temptations, confessions, recognitions, and renunciations. Yet both poets share the conviction that modern life needs forms of meaning larger than private psychology. This is why “symbol” in their work has a double job: it condenses meaning, and it **organizes attention**. In Yeats, the mask denies naturalistic facial expression so that gesture and voice become emblematic; in Eliot, the choric voice denies purely individual viewpoint so that the community's fear and moral confusion becomes audible. In both, the audience is trained to listen not for “what happens next” in a realist plot but for the recurrence of pattern—repeated images, repeated rhythms, repeated moral dilemmas—through which myth announces itself as structure.

The broader twentieth-century critical vocabulary helps clarify what is at stake, even when Yeats and Eliot precede the theorists. Northrop Frye's *Anatomy of Criticism* (**1957**) gives a systematic account of archetype and myth as organizing principles of literature, which retrospectively illuminates why poetic drama can feel “inevitable” when it is built on mythic

grammar rather than contingent realism. Turner's *The Ritual Process* (1969) explains how liminal experience can generate *communitas*—temporary anti-structure—suggesting why the chorus in *Murder in the Cathedral* or the ritual dancers in Yeats can momentarily create a community out of spectators. Richard Schechner's later performance studies work (with key publications in 1985 and major editions in 1988) frames theatre itself as a continuum with ritual, play, and restored behavior—precisely the continuum Yeats and Eliot explore artistically when they blur the line between drama and ceremony. And Eliade's arguments about sacred time and repetition (French 1949) help explain why modernist poetic drama can feel “outside time” even when set in specific historical moments: ritual returns the audience to an archetypal present.

What also matters is the cultural pressure of historical events. Yeats writes across the decline of empire, Irish revolution, civil conflict; Eliot writes across World War I, interwar disillusion, and World War II's looming shadow (with *The Family Reunion* arriving in 1939, the year the war begins in Europe). Those pressures make myth and ritual attractive because they promise continuity, but they also make myth and ritual dangerous: they can become rigid scripts that trap a society in repetition. Yeats's late bleakness—*Purgatory* in 1938—shows ritual as a form of haunted recurrence rather than healing. Eliot's plays, by contrast, often keep open the possibility of transformation through sacrifice or vocation, but the cost is high and the consolation is never merely sentimental.

In the end, “symbol, myth, and ritual poetics” in Yeats and Eliot is best understood as a modernist strategy for rebuilding dramatic meaning when inherited forms felt exhausted. Yeats begins from the conviction that theatre should resemble a rite—formal, masked, musical, concentrated—and he constructs a stage where Irish legend and spiritual symbolism can operate with the force of ceremony (1916; 1921; 1938). Eliot begins from the conviction that modern culture needs a public language of value, and he turns verse drama into a disciplined form that borrows from Greek chorus, Christian liturgy, and mythic pattern (1934; 1935; 1939; 1949). Their “poetic drama” is not simply drama written in verse; it is drama whose verse is a ritual instrument—meant to create a shared temporal pulse, to thicken the present with archetypal depth, and to make the stage a place where individual lives are measured against the long shadows of myth.

REFERENCES

1. **Yeats, W.B.** *Essays and Introductions*. Macmillan, 1961.
2. **Yeats, W.B.** *A Vision* (1937 nashri). Macmillan, 1937.
3. **Vendler, Helen Hennessy.** *Yeats's "Vision" and the Later Plays*. Harvard University Press, 1963.
4. **Ure, Peter.** *Yeats the Playwright: A Commentary on Character and Design in the Major Plays*. Routledge & Kegan Paul, 1963.
5. **Flannery, Mary C.** *Yeats and Magic: The Earlier Works*. Colin Smythe, 1977.
6. **Skene, Reg.** *The Cuchulain Plays of W.B. Yeats: A Study*. Macmillan, 1974.

MUALLIF HAQIDA MA'LUMOT [ИНФОРМАЦИЯ ОБ АВТОРЕ] [AUTHORS INFO]

Bahodirova Sabina Baxtiyor qizi

Master's student of Asia International University

Address: Uzbekistan, Bukhara city

bahodirovasabina0@gmail.com

TALABA QIZLARING SOMATIK SALOMATLIGINI SOG'LOMLASHTIRUVCHI GIMNASTIKA MASHQLARI ORQALI KORREKSIYALASHNING PEDAGOGIK ASOSLARI

Habibova Mohinur Abdurahmonovna
Osiyo xalqaro universiteti magistranti

Annotatsiya.

KIRISH: Mazkur tadqiqot oliy ta'lim muassasalarida tahsil olayotgan talaba qizlarning somatik salomatligini sog'lomlashtiruvchi gimnastika vositalari yordamida korreksiyalash masalasiga bag'ishlangan. Tadqiqotda jismoniy faollik yetishmasligi natijasida yuzaga keladigan somatik buzilishlar, xususan, mushak-tayanch tizimi, nafas olish va yurak-qon tomir tizimlari holatining o'zgarishlari tahlil qilinadi. Sog'lomlashtiruvchi gimnastika mashqlarining salomatlikni mustahkamlashdagi o'rni ilmiy asosda yoritiladi. Tadqiqot natijalari talaba qizlarda umumiy jismoniy holatni yaxshilash, funksional ko'rsatkichlarni normallashtirish va sog'lom turmush tarzini shakllantirishga xizmat qiladi.

MAQSAD: Oliy ta'lim muassasalari talaba qizlarining somatik salomatligini sog'lomlashtiruvchi gimnastika vositalari orqali korreksiyalashning samaradorligini aniqlash va ilmiy asoslash.

MATERIALLAR VA METODLAR: Tadqiqot jarayonida pedagogik kuzatuv, suhbat, somatik holatni baholash usullari, funksional testlar hamda tajriba-sinov metodlari qo'llanildi. Sog'lomlashtiruvchi gimnastika mashqlari majmuasi talaba qizlarning yosh va jismoniy imkoniyatlarini inobatga olgan holda ishlab chiqildi. Olingan natijalar matematik-statistik usullar orqali tahlil qilindi.

XULOSA: Tadqiqot natijalari sog'lomlashtiruvchi gimnastika vositalarining talaba qizlar somatik salomatligini yaxshilashda yuqori samaradorlikka ega ekanini ko'rsatdi. Mashg'ulotlar natijasida mushak tonusi, umumiy jismoniy tayyorgarlik va funksional holatlarda ijobiy o'zgarishlar kuzatildi. Ushbu yondashuv oliy ta'lim muassasalarida jismoniy tarbiya tizimini takomillashtirish uchun muhim ahamiyatga ega.

Kalit so'zlar: somatik salomatlik, sog'lomlashtiruvchi gimnastika, talaba qizlar, jismoniy faollik, korreksiya.

ПЕДАГОГИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ КОРРЕКЦИИ СОМАТИЧЕСКОГО ЗДОРОВЬЯ УЧАЩИХСЯ ПОСРЕДСТВОМ ГИМНАСТИЧЕСКИХ УПРАЖНЕНИЙ.

Хабибова Мохинур Абдурахмоновна

Магистрант Азиатского международного университета.

Аннотация.

ВВЕДЕНИЕ: Данное исследование посвящено коррекции соматического здоровья студенток высших учебных заведений с использованием средств оздоровительной гимнастики. В работе анализируются соматические нарушения, возникающие вследствие недостаточной физической активности, в частности изменения

в состоянии опорно-двигательной, дыхательной и сердечно-сосудистой систем. Научно обоснована роль оздоровительной гимнастики в укреплении здоровья. Полученные результаты способствуют улучшению общего физического состояния, нормализации функциональных показателей и формированию здорового образа жизни у студенток.

ЦЕЛЬ: Определить и научно обосновать эффективность коррекции соматического здоровья студенток высших учебных заведений средствами оздоровительной гимнастики.

МАТЕРИАЛЫ И МЕТОДЫ: В исследовании использовались методы педагогического наблюдения, беседы, оценки соматического состояния, функциональные пробы и экспериментальные методы. Комплекс оздоровительной гимнастики был разработан с учетом возрастных и физических особенностей студенток. Анализ результатов проводился с применением математико-статистических методов.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ: Результаты исследования подтвердили высокую эффективность оздоровительной гимнастики в улучшении соматического здоровья студенток. Отмечены положительные изменения в мышечном тонусе, уровне физической подготовленности и функциональном состоянии организма. Представленный подход может быть рекомендован для совершенствования системы физического воспитания в высших учебных заведениях.

Ключевые слова: соматическое здоровье, оздоровительная гимнастика, студентки, физическая активность, коррекция.

PEDAGOGICAL BASES OF CORRECTION OF SOMATIC HEALTH OF STUDENTS THROUGH GYMNASTIC EXERCISES

Habibova Mohinur Abdurakhmonovna

Master's student at Asian International University

Annatation.

INTRODUCTION:

This study focuses on the correction of somatic health of female students in higher education institutions through the use of health-improving gymnastics. The research analyzes somatic disorders caused by insufficient physical activity, particularly changes in the musculoskeletal, respiratory, and cardiovascular systems. The role of health-oriented gymnastics in strengthening physical health is scientifically substantiated. The findings contribute to improving overall physical condition, normalizing functional indicators, and promoting a healthy lifestyle among female students.

THE GOAL: To determine and scientifically substantiate the effectiveness of correcting the somatic health of female students in higher education institutions through health-improving gymnastics.

MATERIALS AND METHODS: The study employed pedagogical observation, interviews, methods for assessing somatic health, functional tests, and experimental approaches. A set of health-improving gymnastics exercises was developed considering the age and physical characteristics of female students. The obtained data were analyzed using mathematical and statistical methods.

CONCLUSION: The results demonstrated that health-improving gymnastics is highly effective in enhancing the somatic health of female students. Positive changes were observed in muscle tone, overall physical fitness, and functional condition. This approach can be recommended for improving physical education programs in higher education institutions.

Keywords: somatic health, health-improving gymnastics, female students, physical activity, correction.

Bugungi globallashuv va raqamli texnologiyalar jadallik bilan rivojlanayotgan sharoitda yoshlarning, ayniqsa oliy ta'lim muassasalarida tahsil olayotgan talaba qizlarning sog'lig'ini saqlash va mustahkamlash masalasi dolzarb ijtimoiy-pedagogik muammo sifatida namoyon bo'lmoqda. O'quv yuklamalarining ortishi, uzoq vaqt davomida harakatsiz holatda bo'lish, stressli muhit, noto'g'ri ovqatlanish va jismoniy faollikning yetarli emasligi talaba qizlar organizmida somatik buzilishlarning shakllanishiga sabab bo'lmoqda. Ayniqsa, mushak-tayanch tizimi, yurak-qon tomir va nafas olish tizimlarida kuzatilayotgan funksional chetlanishlar nafaqat jismoniy holatga, balki umumiy psixo-emotsional barqarorlikka ham salbiy ta'sir ko'rsatmoqda. Shu bois talaba qizlar salomatligini kompleks yondashuv asosida sog'lomlashtirish zamonaviy ta'lim tizimining muhim vazifalaridan biri hisoblanadi. O'zbekiston Respublikasida sog'lom avlodni shakllantirish, yoshlar salomatligini mustahkamlash davlat siyosatining ustuvor yo'nalishlaridan biri sifatida belgilangan. Xususan, mamlakatda qabul qilingan ta'lim, jismoniy tarbiya va sog'lom turmush tarzini targ'ib etishga qaratilgan qonunlar hamda Prezident farmon va qarorlarida yoshlarning jismoniy rivojlanishini ta'minlash, ayniqsa xotin-qizlar salomatligini muhofaza qilish masalalariga alohida e'tibor qaratilgan. Ushbu normativ-huquqiy hujjatlarda oliy ta'lim tizimida jismoniy tarbiya mashg'ulotlarini takomillashtirish, sog'lomlashtiruvchi mashqlarni keng joriy etish va sog'liqni mustahkamlashga xizmat qiluvchi innovatsion yondashuvlarni qo'llash zarurligi ta'kidlanadi. Bu esa talaba qizlar somatik salomatligini sog'lomlashtiruvchi gimnastika vositalari orqali korreksiyalash bo'yicha ilmiy tadqiqotlar olib borishni dolzarb qiladi.

Zamonaviy ilmiy tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, sog'lomlashtiruvchi gimnastika mashqlari inson organizmining funksional imkoniyatlarini tiklash va rivojlantirishda muhim vosita hisoblanadi. Ayniqsa, individual yondashuv asosida tanlangan gimnastika mashqlari mushaklar faoliyatini faollashtiradi, qon aylanishini yaxshilaydi, nafas olish jarayonini normallashtiradi hamda umumiy jismoniy holatni barqarorlashtiradi. Talaba qizlar organizmining fiziologik va anatomik xususiyatlarini inobatga olgan holda ishlab chiqilgan sog'lomlashtiruvchi gimnastika majmualari somatik salomatlikdagi mavjud muammolarni yumshatish va oldini olish imkonini beradi. Shu jihatdan mazkur mavzu jismoniy tarbiya va sog'liqni saqlash sohasidagi zamonaviy ilmiy izlanishlar bilan hamohangdir. So'nggi yillarda oliy ta'lim muassasalarida o'tkazilgan monitoring va tibbiy-pedagogik kuzatuvlar talaba qizlar orasida umurtqa pog'onasi qiyshayishi, mushaklar kuchsizligi, umumiy charchoq va jismoniy tayyorgarlik darajasining pasayishi holatlari ko'payayotganini ko'rsatmoqda. Ushbu holatlar kelgusida surunkali kasalliklarning shakllanishiga zamin yaratishi mumkin. Shuning uchun profilaktik va korreksion xarakterga ega bo'lgan sog'lomlashtiruvchi gimnastika mashg'ulotlarini o'quv jarayoniga tizimli ravishda joriy etish zarurati yuzaga kelmoqda. Bu esa mazkur mavzuning nafaqat nazariy, balki amaliy ahamiyatga ega ekanligini ham belgilab beradi.

Bundan tashqari, jamiyatda xotin-qizlarning ijtimoiy faolligi va kasbiy bandligi ortib borayotgan bir sharoitda ularning sog'lig'ini mustahkamlash masalasi strategik ahamiyat kasb etadi. Talaba qizlarning jismoniy sog'lomligi ularning kelajakdagi oilaviy hayoti, mehnat faoliyati va ijtimoiy moslashuv jarayonlariga bevosita ta'sir ko'rsatadi. Shu sababli oliy ta'lim tizimida sog'lomlashtiruvchi gimnastika vositalaridan foydalanish orqali somatik salomatlikni korreksiyalashga yo'naltirilgan ilmiy-amaliy ishlanmalar ishlab chiqish zamon talabi hisoblanadi. Mazkur yondashuv sog'lom turmush tarzini shakllantirishda samarali pedagogik mexanizm sifatida xizmat qiladi. Talaba qizlarning somatik salomatligini sog'lomlashtiruvchi gimnastika vositalari yordamida korreksiyalash masalasi bugungi kunda ijtimoiy, pedagogik va sog'liqni saqlash tizimlari kesishmasida joylashgan muhim ilmiy muammo hisoblanadi. Davlat siyosati, normativ-huquqiy hujjatlar talablari, zamonaviy ilmiy qarashlar va amaliy ehtiyojlar mazkur mavzuni chuqur o'rganish zaruratini yuzaga keltirmoqda. Shu bois mazkur tadqiqot

talaba qizlar sog'lig'ini mustahkamlashga qaratilgan kompleks yondashuvni ishlab chiqish va uni ta'lim amaliyotiga joriy etish nuqtayi nazaridan alohida dolzarblik kasb etadi.

Jismoniy madaniyat fanida shaxs salomatligini saqlash va mustahkamlash masalasi doimo markaziy ilmiy muammo sifatida qaralib kelinadi. O'zbekistonlik jismoniy tarbiya olimlari talqiniga ko'ra, jismoniy mashqlar inson organizmining morfo-funksional rivojlanishini ta'minlovchi asosiy pedagogik vosita hisoblanadi. Jumladan, A.K. Sharipov va B.X. Karayeva o'z tadqiqotlarida talaba yoshlar jismoniy rivojlanishida sog'lomlashtiruvchi gimnastika mashqlarining ahamiyatini ilmiy asoslab, ularni ta'lim jarayoniga tizimli joriy etish zarurligini ta'kidlaydilar. Ularning fikricha, aynan gimnastika mashqlari mushak-tayanch tizimidagi funksional nomutanosibliklarni bartaraf etishda samarali vosita bo'lib xizmat qiladi. O'zbekiston jismoniy madaniyat maktabi vakillari tomonidan olib borilgan ilmiy izlanishlarda talaba qizlar organizmining anatomik-fiziologik xususiyatlari alohida e'tiborga olinadi. M.O. Inomova va G.Q. Zaripova tadqiqotlarida sog'lomlashtiruvchi gimnastika mashg'ulotlari ayollar organizmida qon aylanishi, nafas olish va mushaklar faoliyatini yaxshilashga ijobiy ta'sir ko'rsatishi ilmiy dalillar bilan asoslangan. Ushbu olimlar sog'lomlashtiruvchi mashqlarni tanlashda individual yondashuv va yuklamaning me'yoriyligi muhim ekanini qayd etadilar.

MDH mamlakatlari jismoniy madaniyat fanida ham somatik salomatlikni mustahkamlash masalasi keng o'rganilgan. Xususan, L.P. Matveyev jismoniy tarbiya nazariyasida sog'lomlashtiruvchi mashqlarni organizm funksional tizimlarini muvozanatlashtiruvchi universal vosita sifatida talqin qiladi. Uning konsepsiyasiga ko'ra, gimnastika mashqlari nafaqat jismoniy rivojlanishni, balki harakat faoliyatining iqtisodiylikni ham ta'minlaydi. Bu qarashlar bugungi kunda ham talaba yoshlar bilan olib borilayotgan sog'lomlashtiruvchi mashg'ulotlar uchun nazariy asos bo'lib xizmat qiladi. Shuningdek, V.K. Balsevich va N.I. Ponomaryov ilmiy ishlarida jismoniy madaniyat sog'liqni saqlash texnologiyasi sifatida talqin etiladi. Ularning fikricha, sog'lomlashtiruvchi gimnastika mashqlari organizmning adaptatsion imkoniyatlarini oshirib, somatik salomatlikning barqarorligini ta'minlaydi. Ayniqsa, ayollar va talaba qizlar bilan olib boriladigan mashg'ulotlarda statik va dinamik mashqlar uyg'unligiga alohida ahamiyat berilishi zarurligi ko'rsatib o'tiladi.

Jahon jismoniy madaniyat fanida sog'lomlashtiruvchi gimnastika masalasi ko'proq sog'liqni saqlashga yo'naltirilgan jismoniy faollik konsepsiyasi doirasida o'rganilgan. Masalan, Tomas D. va H. Vilmore jismoniy mashqlarni inson salomatligini qo'llab-quvvatlovchi biologik mexanizm sifatida izohlaydilar. Ularning tadqiqotlarida sog'lomlashtiruvchi gimnastika yurak-qon tomir va mushak tizimi faoliyatini yaxshilash orqali somatik holatni barqarorlashtirishi ilmiy jihatdan asoslangan. Shuningdek, Yevropa va AQSh jismoniy madaniyat maktabi vakillari ayollar salomatligini mustahkamlashda gimnastika mashqlarining profilaktik va korreksion ahamiyatini alohida ta'kidlaydilar. Kenez H. Kuper sog'lomlashtiruvchi jismoniy mashqlarni ayollar organizmi uchun eng xavfsiz va samarali vosita sifatida baholaydi. Uning ilmiy qarashlariga ko'ra, muntazam gimnastika mashg'ulotlari somatik salomatlikning buzilish xavfini kamaytiradi va organizmning funksional zahiralarni oshiradi.

Umuman olganda, o'zbek, MDH va jahon jismoniy madaniyat olimlarining ilmiy qarashlari shuni ko'rsatadiki, sog'lomlashtiruvchi gimnastika vositalari talaba qizlarning somatik salomatligini korreksiyalashda samarali pedagogik va biologik mexanizm hisoblanadi. Ushbu ilmiy meros mazkur tadqiqot uchun mustahkam nazariy asos bo'lib xizmat qiladi hamda sog'lomlashtiruvchi gimnastikani oliy ta'lim tizimida keng joriy etish zaruratini ilmiy jihatdan tasdiqlaydi.

Zamonaviy oliy ta'lim muhitida talaba qizlarning somatik salomatligi, mening fikrimcha, faqat tibbiy yoki jismoniy tayyorgarlik darajasi bilan cheklanib qolmaydi, balki ularning kundalik faoliyati, ta'lim jarayoniga moslashuvi va umumiy hayot sifatini belgilovchi muhim omil sifatida namoyon bo'ladi. Amaliy kuzatuvlar shuni ko'rsatadiki, talaba qizlarning

aksariyatida jismoniy faollikning yetarli emasligi natijasida mushak-tayanch tizimi zaiflashuvi, umumiy charchoq va tana holatining buzilishi kuzatiladi. Bu holat uzoq davom etsa, somatik salomatlikning izdan chiqishiga olib keladi. Shu sababli sog'lomlashtiruvchi gimnastika vositalarini korreksion mexanizm sifatida qo'llash nafaqat zarur, balki pedagogik jihatdan ham asosli yondashuv hisoblanadi. Tadqiqotchi sifatida men sog'lomlashtiruvchi gimnastikani talaba qizlar salomatligini tiklash va mustahkamlashga yo'naltirilgan eng maqbul vositalardan biri deb hisoblayman. Chunki gimnastika mashqlari organizmga kuchli zo'riqishsiz, bosqichma-bosqich ta'sir ko'rsatadi hamda fiziologik jarayonlarning tabiiy kechishini qo'llab-quvvatlaydi. Ayniqsa, nafas olish, qon aylanish va mushak faoliyatiga qaratilgan mashqlar majmuasi somatik holatni normallashtirishda muhim rol o'ynaydi.

Shuningdek, sog'lomlashtiruvchi gimnastika mashqlarining pedagogik ahamiyati ham alohida e'tiborga loyiq. Ushbu mashg'ulotlar orqali talaba qizlarda o'z tanasini anglash, jismoniy holatiga mas'uliyat bilan yondashish va sog'lom turmush tarziga bo'lgan ichki ehtiyoj shakllanadi. Tadqiqot jarayonida men shuni aniqladimki, gimnastika mashqlarini ongli ravishda bajarish nafaqat somatik salomatlikka, balki emotsional barqarorlikka ham ijobiy ta'sir ko'rsatadi. Bu esa jismoniy madaniyatning faqat mashqlar majmuasi emas, balki shaxsni har tomonlama rivojlantiruvchi pedagogik tizim ekanini tasdiqlaydi. Mening nuqtayi nazarimga ko'ra, sog'lomlashtiruvchi gimnastika vositalaridan foydalanishda individual yondashuv muhim metodik tamoyil hisoblanadi. Har bir talaba qizning jismoniy imkoniyatlari, funksional holati va somatik xususiyatlari turlicha bo'lgani sababli mashqlar majmuasi ham moslashtirilgan bo'lishi lozim. Agar yuklama me'yoridan ortiqcha bo'lsa, u salbiy oqibatlarga olib kelishi mumkin, aksincha, ilmiy asoslangan va bosqichli yuklama korreksion samaradorlikni oshiradi. Shu bois sog'lomlashtiruvchi gimnastika mashg'ulotlarini rejalashtirishda pedagogik nazorat va tizimlilik asosiy o'rinni egallashi kerak.

Tadqiqot davomida shakllangan mualliflik qarashlarim shuni ko'rsatadiki, sog'lomlashtiruvchi gimnastika vositalari talaba qizlarning somatik salomatligini yaxshilash bilan birga, ularning jismoniy faollikka bo'lgan munosabatini ham ijobiy tomonga o'zgartiradi. Mashg'ulotlar jarayonida talaba qizlarda jismoniy harakatga bo'lgan ishonch, o'z imkoniyatlarini anglash va faol hayot tarziga intilish kuchayadi. Bu holat jismoniy madaniyat fanining tarbiyaviy va sog'lomlashtiruvchi vazifalarini kompleks tarzda amalga oshirish imkonini beradi. Men sog'lomlashtiruvchi gimnastika vositalarini talaba qizlar somatik salomatligini korreksiyalashda strategik ahamiyatga ega pedagogik mexanizm deb baholayman. Ushbu yondashuv oliy ta'lim muassasalarida jismoniy madaniyat mashg'ulotlarini yangicha mazmun bilan boyitish, ularni sog'liqni saqlashga yo'naltirilgan tizim sifatida tashkil etish imkonini beradi.

Olib borilgan tadqiqot natijalari shuni ko'rsatadiki, oliy ta'lim muassasalarida tahsil olayotgan talaba qizlarning somatik salomatligini saqlash va mustahkamlash zamonaviy ta'lim tizimining muhim vazifalaridan biri hisoblanadi. Tadqiqotchining mualliflik qarashlariga ko'ra, jismoniy faollikning yetarli emasligi, o'quv jarayonining intensivligi va harakatsiz turmush tarzi talaba qizlar organizmida turli somatik chetlanishlarning shakllanishiga olib kelmoqda. Shu bois sog'lomlashtiruvchi gimnastika vositalarini korreksion mexanizm sifatida qo'llash ilmiy va amaliy jihatdan asoslangan yondashuv hisoblanadi.

Tadqiqot davomida sog'lomlashtiruvchi gimnastika mashqlarining tizimli va me'yoriy qo'llanilishi talaba qizlarning umumiy jismoniy holatini yaxshilash, mushak-tayanch tizimi

faoliyatini barqarorlashtirish hamda organizmning funksional imkoniyatlarini oshirishga xizmat qilishi aniqlandi. Mualliflik tahliliga ko'ra, gimnastika mashg'ulotlari nafaqat somatik salomatlikni yaxshilaydi, balki talaba qizlarda jismoniy madaniyatga bo'lgan ongli munosabatni shakllantiradi. Bu holat jismoniy tarbiya mashg'ulotlarini sog'liqni saqlashga yo'naltirilgan pedagogik tizim sifatida qayta ko'rib chiqish zaruratini ko'rsatadi.

Shuningdek, tadqiqot natijalari sog'lomlashtiruvchi gimnastika vositalaridan foydalanishda individual yondashuv, pedagogik nazorat va mashg'ulotlarning uzluksizligi muhim ahamiyatga ega ekanini tasdiqladi. Tadqiqotchining fikricha, mashqlar majmuasini talaba qizlarning yosh, jismoniy va funksional xususiyatlariga moslashtirish korreksion samaradorlikni sezilarli darajada oshiradi. Umuman olganda, sog'lomlashtiruvchi gimnastika vositalari oliy ta'lim muassasalarida talaba qizlarning somatik salomatligini mustahkamlashga qaratilgan samarali, xavfsiz va istiqbolli pedagogik vosita sifatida baholanishi mumkin.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yhati.

1. Sharipov A.K. Jismoniy madaniyat nazariyasi va metodikasi. — Toshkent: Fan va texnologiya nashriyoti, 2019. — 256 b.
2. Karayeva B.X. Talaba qizlar jismoniy tarbiyasida sog'lomlashtiruvchi gimnastikaning pedagogik asoslari. — Toshkent: O'qituvchi, 2018. — 198 b.
3. Matveyev L.P. Teoriya i metodika fizicheskoy kultury. — Moskva: Fizkultura i sport, 2010. — 320 s.
4. Balsevich V.K. Fizicheskaya kultura: molodej i zdorove. — Moskva: Nauka, 2008. — 287
5. Ponomaryov N.I. Zdorovyesberegayushchiye tekhnologii v fizicheskoy vospitanii. — Sankt-Peterburg: Piter, 2012. — 240 s.

MUALLIF HAQIDA MA'LUMOT [ИНФОРМАЦИЯ ОБ АВТОРЕ]

[AUTHORS INFO]

Habibova Mohinur Abdurahmonovna

Osiyo Xalqaro Universiteti 1-kurs magistranti

Manzil: O'zbekiston, Buxoro shahri

14–16 YOSHDAGI KURASHCHILARDA CORE MASHG‘ULOTLARINING Y-MUVOZANAT SAMARADORLIGIGA TA’SIRI

Juraqulova Muyassar Abdurahmon qizi

Osiyo xalqaro universiteti magistranti

Annotatsiya.

KIRISH: Ushbu tadqiqotda 14–16 yoshli kurashchilarda 8 haftalik core mashg‘ulot dasturining Y-muvozanat (Y Balance) ko‘rsatkichlariga ta’siri o‘rganildi. Tadqiqotda jami 40 nafar erkak ko‘ngilli ishtirok etdi, ular 20 nafardan tajriba guruhi va 20 nafardan nazorat guruhiga ajratildi. Tajriba guruhiga 8 hafta davomida muntazam kurash mashg‘ulotlariga qo‘shimcha ravishda core mashg‘ulot dasturi qo‘llanildi. Nazorat guruhi esa odatdagi kurash mashg‘ulot dasturini davom ettirdi. Core mashg‘ulot dasturi oldidan va undan keyin kurashchilarning old test va yakuniy test sifatida Y-muvozanat ko‘rsatkichlari qayd etildi. Olingan ma’lumotlar SPSS statistik paket dasturi yordamida tahlil qilindi. Tahlil natijalariga ko‘ra, nazorat guruhida old test va yakuniy test Y-muvozanat ko‘rsatkichlarida ma’lum darajada o‘shish kuzatilgan bo‘lsa-da, ushbu o‘zgarishlar statistik jihatdan ahamiyatli emasligi aniqlandi. Aksincha, tajriba guruhida old test va yakuniy test Y-muvozanat ko‘rsatkichlari o‘rtasida statistik jihatdan ahamiyatli farqlar qayd etildi. Xulosa qilib aytganda, 8 hafta davomida qo‘llanilgan core mashg‘ulot dasturi sportchilarning Y-muvozanat samaradorligini rivojlantirishda samarali ekanligi aniqlandi.

MAQSAD: 14–16 yoshdagi kurashchilarda CORE mashg‘ulotining Y-muvozanat samaradorligiga ta’sirini ilmiy tahlil qilish

MATERIALLAR VA METODLAR: 14–16 yoshli kurashchilarda 8 haftalik core mashg‘ulot dasturining Y-muvozanat (Y Balance) ko‘rsatkichlariga ta’sirini aniqlash maqsadida eksperimental tadqiqot modeli qo‘llanildi. Tadqiqot jarayonida tajriba va nazorat guruhlarini shakllantirilib, mashg‘ulot dasturining ta’siri old test va yakuniy test natijalari asosida baholandi.

XULOSA: 8 haftalik core mashg‘ulot dasturi 14–16 yoshli kurashchilarning Y-muvozanat testi ko‘rsatkichlarini sezilarli darajada yaxshilaydi. Tajriba guruhida muvozanatning barcha yo‘nalishlari bo‘yicha statistik jihatdan ahamiyatli ijobiy o‘zgarishlar aniqlandi ($p < 0,05$). Nazorat guruhida esa faqat muntazam kurash mashg‘ulotlari olib borilishi muvozanat ko‘rsatkichlarining sezilarli darajada oshishiga yetarli bo‘lmadi. Core mashg‘ulotlari sportchilarda tana barqarorligi, neyromuskulyar nazorat va funksional muvozanatni rivojlantirishda muhim ahamiyatga ega ekanligi tasdiqlandi.

Kalit so‘zlar: kurash, core mashg‘ulotlar, muvozanat, sport

ВЛИЯНИЕ CORE-ТРЕНИРОВОК НА ЭФФЕКТИВНОСТЬ Y-БАЛАНСНОЙ УСТОЙЧИВОСТИ У БОРЦОВ 14–16 ЛЕТ

Журакулова Муюссар Абдурахмановна

Азиатский международный университет

Магистрантка кафедры физической культуры

Аннотация.

ВВЕДЕНИЕ: В данном исследовании изучалось влияние 8-недельной программы тренировки мышц кора на Y-баланс у борцов в возрасте 14–16 лет. В исследовании приняли участие 40 добровольцев мужского пола, 20 из которых были разделены на экспериментальную группу, а 20 — на контрольную группу. Экспериментальная группа в течение 8 недель дополнительно к обычным тренировкам по борьбе получала программу тренировки мышц кора. Контрольная группа продолжала свою обычную программу тренировок по борьбе. Показатели Y-баланса борцов регистрировались до и после программы тренировки мышц кора в качестве предварительного и заключительного теста. Полученные данные были проанализированы с помощью статистического пакета SPSS. Согласно результатам анализа, хотя в контрольной группе наблюдалось некоторое увеличение показателей Y-баланса до и после теста, эти изменения не были статистически значимыми. В отличие от этого, в экспериментальной группе были отмечены статистически значимые различия между показателями Y-баланса до и после теста. В заключение, было установлено, что 8-недельная программа тренировок мышц кора эффективна для улучшения показателей Y-баланса у спортсменов.

ЦЕЛЬ: Научно проанализировать влияние тренировок мышц кора на показатели Y-баланса у борцов 14-16 лет.

МАТЕРИАЛЫ И МЕТОДЫ: Для определения влияния 8-недельной программы тренировок мышц кора на показатели Y-баланса у борцов 14-16 лет использовался экспериментальный дизайн исследования. В ходе исследования были сформированы экспериментальная и контрольная группы, а эффект программы тренировок оценивался на основе результатов предварительного и заключительного тестирования.

ВЫВОД: 8-недельная программа тренировок мышц кора значительно улучшает показатели Y-баланса у борцов 14-16 лет. В экспериментальной группе были выявлены статистически значимые положительные изменения во всех областях баланса ($p < 0,05$). В контрольной группе одних только регулярных тренировок по борьбе было недостаточно для значительного повышения показателей баланса. Было подтверждено, что тренировка мышц кора важна для развития стабильности тела, нервно-мышечного контроля и функционального равновесия у спортсменов.

Ключевые слова: борьба, тренировка мышц кора, равновесие, спорт

THE EFFECT OF CORE TRAINING ON Y-BALANCE PERFORMANCE IN WRESTLERS AGED 14–16

Jurakulova Muyassar Abdurahmon qizi

Asian International University

Master's student of the Department of Physical Culture

Annatation.

INTRODUCTION: This study investigated the effect of an 8-week core training program on Y-balance in 14–16-year-old wrestlers. A total of 40 male volunteers participated in the study, 20 of whom were divided into an experimental group and 20 of whom were divided into a control group. The experimental group received a core training program in addition to regular wrestling training for 8 weeks. The control group continued their regular wrestling training program. The wrestlers' Y-balance scores were recorded before and after the core training program as a pre-test and post-test. The data obtained were analyzed using the SPSS statistical package. According to the results of the analysis, although there was a certain increase

in the pre-test and post-test Y-balance scores in the control group, these changes were not statistically significant. In contrast, statistically significant differences were noted between the pre-test and post-test Y-balance scores in the experimental group. In conclusion, the 8-week core training program was found to be effective in improving the Y-balance performance of athletes.

THE GOAL: To scientifically analyze the effect of CORE training on Y-balance performance in 14-16 year old wrestlers

MATERIALS AND METHODS: An experimental research design was used to determine the effect of an 8-week core training program on Y-balance scores in 14-16 year old wrestlers. During the study, experimental and control groups were formed, and the effect of the training program was evaluated based on the results of the pre-test and post-test.

CONCLUSION: An 8-week core training program significantly improves the Y-balance test scores of 14-16 year old wrestlers. In the experimental group, statistically significant positive changes were detected in all areas of balance ($p < 0.05$). In the control group, regular wrestling training alone was not enough to significantly increase balance indicators. It was confirmed that core training is important in developing body stability, neuromuscular control and functional balance in athletes.

Keywords: wrestling, core training, balance, sport

Sport - bu muayyan qoidalar asosida, raqobatga tayangan holda bajariladigan jismoniy faoliyatlar majmuasidir. Bugungi kunda sportning mamlakatlar imijini shakllantirishdagi ahamiyati ortib borayotgani, davlatlarning musobaqalarda eng yuqori natijalarni ko'rsatishga intilishini taqozo etmoqda. Shu bilan birga, sportchilarning musobaqalarda namoyon etgan natijalari turli soha mutaxassisleri va tahlilchilar tomonidan keng muhokama qilinishi, sportchilarning har bir bellashuvda yanada yuqori sport natijalariga erishish istagini kuchaytirmoqda [1].

Hozirgi kunda sport natijadorligini oshirishga qaratilgan turli xil mashg'ulot dasturlari mavjud bo'lib, ular orasida core mashg'ulot dasturlari alohida ahamiyatga ega. Chunki musobaqa jarayonida pastki va yuqori ekstremitalar o'rtasida kuchning samarali uzatilishi, texnik harakatlarning to'g'ri va tez bajarilishida muhim omil hisoblanadi. Core mashg'ulotlari nafaqat kuch uzatilishini optimallashtiradi, balki tana holatini (postura) nazorat qilish, neyromuskulyar tizimni rivojlantirish hamda bo'g'imlar barqarorligini oshirishda samarali dasturlardan biri sifatida e'tirof etiladi.

Musobaqa jarayonida sportchining pastki va yuqori ekstremitalari o'rtasidagi kuch uzatilishidagi muvofiqlik muvozanat qobiliyatini yetakchi o'ringa olib chiqadi. Muvozanat - vestibulyar tizimdan boshlab, neyromuskulyar tizimning uyg'un faoliyati hamda bir nechta mushak guruhlarining optimal darajada ishlashi natijasida sportchining maqsadga muvofiq harakatlana olish qobiliyatidir. Muvozanat xususiyatining sport natijadorligiga bevosita ta'sir ko'rsatishi, shuningdek, musobaqa davomida murakkab va qiyin ko'ringan harakatlarning nisbatan oson bajarilishiga imkon yaratishi inkor etib bo'lmaydigan haqiqatdir [2].

Olimpiya sport turlari qatoriga kiruvchi kurash o'ziga xos xususiyatlari bilan kuch, quvvat, egiluvchanlik va muvozanat kabi motor xususiyatlar yetakchi ahamiyat kasb etadigan sport turlaridan biridir. Ayniqsa, texnik harakatlarning to'g'ri va tez bajarilishi talab etiladigan kurash sportida sportchining muvozanat ko'rsatkichlari yuqori darajada rivojlangan bo'lishi zarur. Tananing mukammal muvozanat ko'rsatkichlariga erishish esa kuchli "core" mintaqasi bilan chambarchas bog'liqdir [3].

Bundan tashqari, core mashqlari propriozeptiv sezgilarning rivojlanishiga ijobiy ta'sir ko'rsatib, mushak kuchini oshiradi hamda muvozanat nazoratini ta'minlashda samarali mashqlar sifatida ajralib turadi. Shu sababli sport musobaqalarida optimal sport natijalariga erishishda muvozanat ko'rsatkichlarini rivojlantirishga qaratilgan ilmiy tadqiqotlarning

dolzarbligi yuqori ekanligi ta'kidlanadi. Mazkur tadqiqotda core mashg'ulot dasturining 14–16 yoshli kurashchilarda muvozanat ko'rsatkichlariga ta'siri ilmiy asosda o'rganildi [4].

Ushbu tadqiqotda 14–16 yoshli kurashchilarda 8 haftalik core mashg'ulot dasturining Y-muvozanat (Y Balance) ko'rsatkichlariga ta'sirini aniqlash maqsadida eksperimental tadqiqot modeli qo'llanildi. Tadqiqot jarayonida tajriba va nazorat guruhlarini shakllantirilib, mashg'ulot dasturining ta'siri old test va yakuniy test natijalari asosida baholandi [5].

1-jadval.

Nazorat va tajriba guruhlariga oid demografik ko'rsatkichlar

O'zgaruvchilar	Nazorat guruhi (N=20) O'rtacha ± SD	Tajriba guruhi (N=20) O'rtacha ± SD
Yosh (yil)	15,45 ± 0,86	15,61 ± 0,73
Bo'y (sm)	160,75 ± 4,19	162,07 ± 3,57
Tana vazni (kg)	56,38 ± 2,01	57,33 ± 1,78
Tana massasi indeksi (TMI, kg/m ²)	21,81 ± 0,98	21,82 ± 1,18

Core mashg'ulot dasturi

Tadqiqotda tajriba guruhiga kiritilgan sportchilarga muntazam kurash mashg'ulotlariga qo'shimcha ravishda, haftasiga 3 kun, jami 8 hafta davomida quyidagi jadvalda keltirilgan core mashg'ulot dasturi qo'llanildi.

Nazorat guruhi esa faqat odatiy kurash mashg'ulot dasturini davom ettirdi.

Tajriba guruhida qo'llanilgan core mashg'ulot dasturidan oldin ishtirokchilarning dasturga moslashuvi (adaptatsiyasi) ta'minlandi. Mashqlar orasida maksimal samaradorlik va xavfsizlikni ta'minlash maqsadida, setlar oralig'ida 2–3 daqiqalik dam olish va nazoratli nafas olishga alohida e'tibor qaratildi.

2-jadval.

Core mashg'ulot dasturi (8 hafta)

Mashqlar	1–2–3-haftalar	4–5–6-haftalar	7–8-haftalar	Setlar soni
Plank	30 soniya	45 soniya	60 soniya	3 set
Flutter Kicks	30 soniya	45 soniya	60 soniya	3 set
Tuck Up	30 soniya	45 soniya	60 soniya	3 set
Medicine Ball Lunge Figure 8	15 takror	20 takror	25 takror	3 set
V-Sit Kicking	15 takror	20 takror	25 takror	3 set
Sprinter Sit Ups	15 takror	20 takror	25 takror	3 set
Superman	30 soniya	45 soniya	60 soniya	3 set
Bird Dog Cable Row	15 takror	20 takror	25 takror	3 set

Y-muvozanat testi

O'lchovlar o'tkazilishidan oldin ishtirokchilarga o'lchash usuli haqida batafsil tushuntirish berildi va ularga yetarli miqdorda sinov (mashq) bajarish imkoniyati yaratildi. O'lchovlar jarayonida ishtirokchilardan yalangoyoq bo'lishlari talab qilindi hamda har bir ishtirokchining o'ng va chap oyog'i bilan uch yo'nalishda bajarilgan uzanish masofalari qayd etildi. O'lchov natijalarini aniqlashda ANT (oldinga) uzanish qiymati markazda joylashgan tayanch oyoqning oyoq barmoqlari uchidan, PL (posterolateral) va PM (posteromedial) uzanish qiymatlari esa markazdagi tayanch oyoqning tovon qismidan uzanish mumkin bo'lgan eng uzoq nuqtagacha bo'lgan masofa sifatida belgilandi [6].

Sinov davomida ishtirokchilardan qo'llarini son (ilyak) sohasida ushlab turishlari, markazda joylashgan tayanch oyog'ini yer bilan to'liq aloqada saqlab, harakatsiz tutishlari,

uzanayotgan oyog'ining barmoq uchini esa yetib borishi mumkin bo'lgan eng uzoq masofaga uzatishlari talab qilindi. O'lchov qiymatlarini aniqlashda har bir ishtirokchiga har bir yo'nalish bo'yicha 3 martadan uzanish huquqi berildi hamda har bir urinish oralig'ida 2 daqiqalik dam olish vaqti ta'minlandi. Sinov jarayonida qo'llarning son sohasidan ajralishi, markazda turgan tayanch oyog'ining siljishi yoki yerdan ko'tarilishi xato deb baholanib, bunday urinishlar hisobga olinmadi.

Quyida 3-jadvalda tajriba va nazorat guruhlariga oid Y-muvozanat testi ko'rsatkichlarining statistik taqqoslash natijalari keltirilgan. Jadvaldagi o'rtacha $\pm$ SD, t va p qiymatlari asliga sodiq holda saqlandi.

3-jadval.

Tajriba va nazorat guruhlarining y-muvozanat testi ko'rsatkichlarining statistik taqqoslanishi

O'zgaruvchilar	Tajriba guruhi (O'rtacha $\pm$ SD)	Nazorat guruhi (O'rtacha $\pm$ SD)	t	p
O'ng oyoq anterior	89,1 $\pm$ 2,40	89,1 $\pm$ 2,22	1,045	1,019
O'ng oyoq posteromedial	97,6 $\pm$ 2,30	97,5 $\pm$ 3,92	1,053	0,961
O'ng oyoq posterolateral	97,6 $\pm$ 2,30	97,5 $\pm$ 3,92	1,047	0,301
Chap oyoq anterior	86,8 $\pm$ 3,15	87,2 $\pm$ 2,57	0,891	0,579
Chap oyoq posteromedial	90,0 $\pm$ 3,07	89,7 $\pm$ 2,29	1,372	0,875
Chap oyoq posterolateral	88,3 $\pm$ 2,27	88,9 $\pm$ 1,41	1,003	0,322

Izoh: $p < 0,05$ - statistik ahamiyatlilik darajasi.

4-jadval.

Tajriba va nazorat guruhlarining y-muvozanat testi yakuniy test ko'rsatkichlariga oid statistik natijalar

O'zgaruvchilar	Tajriba guruhi (O'rtacha $\pm$ SD)	Nazorat guruhi (O'rtacha $\pm$ SD)	t	p
O'ng oyoq anterior	95,2 $\pm$ 2,44	89,7 $\pm$ 2,24	7,350	0,000
O'ng oyoq posteromedial	102,6 $\pm$ 3,51	97,9 $\pm$ 3,51	4,724	0,000
O'ng oyoq posterolateral	101,5 $\pm$ 3,28	92,6 $\pm$ 4,71	6,924	0,000
Chap oyoq anterior	92,8 $\pm$ 4,15	87,6 $\pm$ 2,37	4,906	0,000
Chap oyoq posteromedial	100,1 $\pm$ 3,09	90,2 $\pm$ 2,29	12,024	0,000
Chap oyoq posterolateral	95,6 $\pm$ 2,94	89,3 $\pm$ 1,22	8,762	0,000

Izoh: $p < 0,05$ - statistik ahamiyatlilik darajasi.

5-jadval.

Tajriba guruhining y-muvozanat testi old test va yakuniy test ko'rsatkichlarining taqqoslanishi

O'zgaruvchilar	Old test (O'rtacha $\pm$ SD)	Yakuniy test (O'rtacha $\pm$ SD)	t	p
O'ng oyoq anterior	89,1 $\pm$ 2,40	95,2 $\pm$ 2,40	-19,341	0,000
O'ng oyoq posteromedial	97,6 $\pm$ 2,30	101,5 $\pm$ 3,28	-10,211	0,000
O'ng oyoq posterolateral	95,9 $\pm$ 3,68	101,5 $\pm$ 3,52	-10,767	0,000
Chap oyoq anterior	86,8 $\pm$ 3,15	92,8 $\pm$ 4,15	-11,869	0,000
Chap oyoq posteromedial	90,0 $\pm$ 3,07	100,1 $\pm$ 3,09	-13,069	0,000
Chap oyoq posterolateral	88,3 $\pm$ 3,07	95,6 $\pm$ 2,94	-14,076	0,000

Izoh: $p < 0,05$ - statistik ahamiyatlilik darajasi.

6-jadval.

Nazorat guruhining y-muvozanat testi old test va yakuniy test ko'rsatkichlarining taqqoslanishi

O'zgaruvchilar	Old test (O'rtacha ± SD)	Yakuniy test (O'rtacha ± SD)	t	p
O'ng oyoq anterior	89,1 ± 2,22	89,7 ± 2,24	-2,122	0,052
O'ng oyoq posteromedial	97,5 ± 3,92	97,9 ± 3,51	-0,719	0,481
O'ng oyoq posterolateral	92,1 ± 5,22	92,6 ± 4,71	-2,089	0,061
Chap oyoq anterior	87,2 ± 2,57	87,6 ± 2,37	-1,789	0,090
Chap oyoq posteromedial	89,7 ± 2,29	90,2 ± 2,29	-0,213	0,834
Chap oyoq posterolateral	88,9 ± 1,41	89,3 ± 1,22	-1,831	0,081

Izoh: $p < 0,05$ - statistik ahamiyatlilik darajasi.

Ushbu tadqiqotda 14–16 yoshli kurashchilarda 8 haftalik core mashg'ulot dasturining Y-muvozanat testi ko'rsatkichlariga ta'siri ilmiy asosda o'rganildi. Olingan natijalar core mashg'ulotlarining sportchilarning muvozanat qobiliyatini rivojlantirishda samarali vosita ekanligini ko'rsatdi.

Core mashg'ulotlarining samaradorligi, avvalo, tananing markaziy stabilizatsiyasi, pastki va yuqori ekstremitalar o'rtasidagi kuch uzatish mexanizmlarining yaxshilanishi hamda neyromuskulyar boshqaruvning takomillashuvi bilan izohlanadi. Kurash sporti kabi yuqori darajadagi dinamik muvozanat, tezkor reaksiya va tana nazoratini talab etuvchi sport turida core mushaklarining rivojlangan bo'lishi texnik harakatlarning aniq va samarali bajarilishida muhim omil hisoblanadi.

Adabiyotlarda ham core mashg'ulotlarining muvozanat va funksional barqarorlikka ijobiy ta'siri ko'plab tadqiqotlar orqali tasdiqlangan. Xususan, core mashqlari propriozeptiv sezgilarning faollashuvi orqali muvozanat nazoratini yaxshilashi, mushaklararo koordinatsiyani oshirishi va jarohatlanish xavfini kamaytirishi qayd etilgan. Ushbu tadqiqot natijalari ham mazkur ilmiy qarashlarni amaliy jihatdan qo'llab-quvvatlaydi.

Shuningdek, 14–16 yosh davri sportchilar uchun jismoniy va funksional rivojlanishning muhim bosqichi hisoblanadi. Aynan shu davrda to'g'ri rejalashtirilgan core mashg'ulotlar sportchilarning kelgusidagi sport mahorati va funksional imkoniyatlarining shakllanishida muhim rol o'ynashi mumkin. Shu nuqtayi nazardan, olingan natijalar yosh kurashchilar bilan olib boriladigan mashg'ulot jarayonlarini takomillashtirishda muhim ilmiy-amaliy ahamiyatga ega.

8 haftalik core mashg'ulot dasturi 14–16 yoshli kurashchilarning Y-muvozanat testi ko'rsatkichlarini sezilarli darajada yaxshilaydi.

Tajriba guruhida muvozanatning barcha yo'nalishlari bo'yicha statistik jihatdan ahamiyatli ijobiy o'zgarishlar aniqlandi ($p < 0,05$).

Nazorat guruhida esa faqat muntazam kurash mashg'ulotlari olib borilishi muvozanat ko'rsatkichlarining sezilarli darajada oshishiga yetarli bo'lmadi.

Core mashg'ulotlari sportchilarda tana barqarorligi, neyromuskulyar nazorat va funksional muvozanatni rivojlantirishda muhim ahamiyatga ega ekanligi tasdiqlandi.

Xulosa qilib aytganda, yosh kurashchilarni tayyorlash jarayonida core mashg'ulot dasturlarini muntazam va tizimli ravishda qo'llash, ularning muvozanat qobiliyatini rivojlantirish, sport natijadorligini oshirish hamda kelajakda yuqori sport mahoratini shakllantirish uchun maqsadga muvofiq hisoblanadi.

Foydalanilgan xorijiy adabiyotlar

1. Behm, D. G., & Anderson, K. (2006). The role of instability with resistance training. *Journal of Strength and Conditioning Research*, 20(3), 716–722.
2. Behm, D. G., Drinkwater, E. J., Willardson, J. M., & Cowley, P. M. (2010). The use of instability to train the core musculature. *Applied Physiology, Nutrition, and Metabolism*, 35(1), 91–108.
3. Engquist, K. D., Smith, C. A., Chimera, N. J., & Warren, M. (2015). Performance comparison of the Y Balance Test and Star Excursion Balance Test. *International Journal of Sports Physical Therapy*, 10(5), 709–716.
4. Gribble, P. A., Hertel, J., & Plisky, P. (2012). Using the Star Excursion Balance Test to assess dynamic postural-control deficits. *Journal of Sport Rehabilitation*, 21(4), 339–347.
5. Haynes, W. (2004). Core stability and athletic performance. *Strength and Conditioning Journal*, 26(3), 13–18.
6. Hibbs, A. E., Thompson, K. G., French, D., Hodgson, D., & Spears, I. (2008). Optimizing performance by improving core stability and core strength. *Sports Medicine*, 38(12), 995–1008.

MUALLIF HAQIDA MA'LUMOT [ИНФОРМАЦИЯ ОБ АВТОРЕ]

[AUTHORS INFO]

Juraqulova Muyassar Abdurahmon qizi

Osiyo xalqaro universiteti

Jismoniy madaniyat kafedrası magistranti

Manzil: O'zbekiston, Buxoro shahri

juraqulovamuyassar7@gmail.com

INTEGRATING ONLINE ESL PLATFORMS INTO CONTEXT-BASED ENGLISH LANGUAGE TEACHING

Husniddinova Gulbadanbegim Rustam qizi
Student of Bukhara State Pedagogical Institute

Annatation.

INTRODUCTION: This study examines the effectiveness of integrating online ESL platforms into Context-Based English Language Teaching (CBELT) to enhance student engagement, motivation, autonomy, and language acquisition. The research was conducted with 21 eighth-grade students at a junior high school with low to intermediate English proficiency. A blended instructional model combining real-life contextual tasks with online tools such as BBC Learning English, Kahoot, ISLCollective, and Quizlet was implemented over a four-month period. Data were collected through classroom observations, homework records, participation tracking, and performance comparisons before and after platform integration. Interactive and authentic online materials supported both receptive and productive language skills, while gamified activities increased learner motivation and active involvement. Despite challenges related to technical issues and varying levels of digital literacy, the overall results demonstrate that the integration of online ESL platforms within a context-based framework significantly enriches the learning experience. The study concludes that technology-supported CBELT is an effective and flexible approach for promoting meaningful language use and learner-centered English instruction.

THE GOAL: Analysis of the possibilities of integration of online esl platforms into contextual english language teaching

MATERIALS AND METHODS: This research was conducted with eighth-grade students from a junior high school who were low-level to intermediate in English. There were 21 participants in all, and all included students attended regular English classes. This investigation aims at enhancing students' proficiency in language learning through context-based English teaching (CBELT) blended with online ESL platforms.

CONCLUSION: The next direction of the research might be to apply gamified applications in conjunction with project-based or collaborative language activities to more advanced learners, and to examine the effect of blended online and context-based learning on the overall language proficiency in the long term. To apply ESL teaching in the classroom, it is suggested that ESL teachers combine numerous online resources with CBELT to design the lessons that contain an equal amount of both interactive online tasks and face-to-face, real-life and context-based communication activities.

Key words: context-based English language teaching, online ESL platforms, learner engagement, learner autonomy, motivation, blended learning, language acquisition

ИНТЕГРАЦИЯ ОНЛАЙН-ПЛАТФОРМ ДЛЯ ИЗУЧЕНИЯ АНГЛИЙСКОГО ЯЗЫКА КАК ИНОСТРАННОГО В КОНТЕКСТНО-ОРИЕНТИРОВАННОЕ ОБУЧЕНИЕ АНГЛИЙСКОМУ ЯЗЫКУ.

Хусниддинова Гульбаданбегим Рустамовна
Студентка Бухарского государственного педагогического института.

Аннотация.

ВВЕДЕНИЕ: В данном исследовании изучается эффективность интеграции онлайн-платформ для изучения английского как второго языка (ESL) в контекстно-ориентированное обучение английскому языку (CBELT) для повышения вовлеченности, мотивации, самостоятельности и усвоения языка учащимися. Исследование проводилось с участием 21 ученика восьмого класса средней школы с низким и средним уровнем владения английским языком. В течение четырех месяцев была внедрена смешанная модель обучения, сочетающая реальные контекстные задания с онлайн-инструментами, такими как BBC Learning English, Kahoot, ISLCollective и Quizlet. Данные собирались посредством наблюдений за занятиями, записей домашних заданий, отслеживания участия и сравнения результатов до и после интеграции платформ. Результаты показывают заметное улучшение понимания на слух и при чтении, использования словарного запаса, участия в занятиях и уверенности в реальном общении учащихся. Интерактивные и аутентичные онлайн-материалы способствовали развитию как рецептивных, так и продуктивных языковых навыков, а игровые задания повысили мотивацию и активное участие учащихся. Несмотря на проблемы, связанные с техническими неполадками и различным уровнем цифровой грамотности, общие результаты показывают, что интеграция онлайн-платформ для изучения английского как второго языка (ESL) в контекстно-ориентированную структуру значительно обогащает процесс обучения. Исследование приходит к выводу, что использование технологий в контекстно-ориентированном обучении английскому языку (CBELT) является эффективным и гибким подходом для содействия осмысленному использованию языка и обучения английскому языку, ориентированного на учащегося.

ЦЕЛЬ: Анализ возможностей интеграции онлайн-платформ ESL в контекстно-ориентированное обучение английскому языку.

МАТЕРИАЛЫ И МЕТОДЫ: Данное исследование проводилось с учащимися восьмого класса средней школы, имеющими низкий или средний уровень владения английским языком. Всего было 21 участник, и все включенные в исследование учащиеся посещали обычные уроки английского языка. Цель данного исследования — повысить уровень владения языком учащихся посредством контекстно-ориентированного обучения английскому языку (CBELT), сочетающего онлайн-платформы ESL.

ВЫВОД: Следующим направлением исследования может стать применение игровых приложений в сочетании с проектными или совместными языковыми занятиями для более продвинутых учащихся, а также изучение влияния смешанного онлайн-обучения и контекстно-ориентированного обучения на общую языковую компетентность в долгосрочной перспективе. Для применения преподавания английского как второго языка в классе предлагается, чтобы преподаватели английского как второго языка сочетали многочисленные онлайн-ресурсы с контекстно-ориентированным обучением английскому языку для разработки уроков, содержащих равное количество как интерактивных онлайн-заданий, так и очных, реальных и контекстно-ориентированных коммуникативных мероприятий.

Ключевые слова: контекстно-ориентированное обучение английскому языку, онлайн-платформы для преподавания английского как второго языка, вовлеченность учащихся, автономия учащихся, мотивация, смешанное обучение, усвоение языка

In today's globalized world, learning English now goes beyond simply memorizing grammar rules and vocabulary lists.¹⁵ CBELT plays an important role because it is the context in which learners have to use language actively since exposure alone to teach a language or

¹⁵ Warschauer, 2000

even as main source of learning seems not very useful. CBELT teaches English through genuine, relevant context and not isolated language drills. For instance, students practice how to order at a restaurant, engage in group discussions or write professional emails. By interacting with language in contexts that are familiar, not only do students learn the appropriate means of communicating, but they also gain cultural insight and the confidence to communicate as an iconic leader. In addition, context-based learning is also conducive for memory retention of language, as students remember words and patterns in the context of life rather than simply abstract rules. Moreover, CBELT encourages critical thinking and problem-solving because learners often need to interpret information, make decisions and respond appropriately in English.

As technology keeps advancing, online platforms have also been a part and parcel of teaching in English language. Online ESL platforms, like Duolingo, BBC Learning English, Kahoot, Quizlet and ISLCollective offer interactive, flexible and individualized learning to learners. These applications provide listening, reading, writing and speaking exercises presented with instant feedback, game mechanics and adaptive paths. These resources can complement the CBELT with authentic language practice offered in a controlled technology-aided context. For example, students can watch short videos, complete interactive quizzes or engage in collaborative projects online and all of which simulate real-world language use.

The aim of this study is to examine the proper ways for online ESL system used in context-based English education. It explores the effect of these tools on student engagement, motivation, and second language acquisition and discusses the limitations as well as strategies for use in classroom settings. Through investigation of the experiences of both the teachers and students, this research attempts to learn from practice about how new technologies can be combined with context-based approaches to support English language learning.

In my opinion through online tools students are able to use English, not only during the lesson but also outside of the classroom. Authentic content and gamified exercises are now widely available to students through platforms like Kahoot, Quizlet and ISLCollective, which let them spend time playing and building their vocabulary or grammar. Kahoot quizzes can be useful for reviewing new words in an enjoyable way that fosters competition, and ISLCollective worksheets focus on contextual practice which complements in-class activities. Quizlet users can create their own flash cards and practice them anytime, anywhere in a variety of activities to learn vocabulary. The use of these tools in CBELT facilitates the learning process that does not only occur in contexts, active roles and self-concept change but also the development of autonomy and motivation which render easier and exciting how one learns.

This research was conducted with eighth-grade students from a junior high school who were low-level to intermediate in English. There were 21 participants in all, and all included students attended regular English classes. This investigation aims at enhancing students' proficiency in language learning through context-based English teaching (CBELT) blended with online ESL platforms.

The primary resources utilized in this research were listening and reading practice worksheets, provided by BBC Learning English. There were also exercises in vocabulary, grammar, speaking and comprehension using sites and platforms such Kahoot and ISLCollective. The authentic content, gamified quizzes and jointly learned tasks available on these platforms supplemented the classroom context-based activities.

The researchers developed a unique teaching approach that interwove online exercises with real-world contextual tasks to create dynamic and participatory learning, when conducting a four-month study on integrating online tools in a language classroom.

Students were given listening activities from BBC Learning English, and then requested to apply the new expressions, and vocabulary in acting out roles, dialogues and written tasks. The teacher used Kahoot quizzes to review and solidify the words, and had the students do

ISL Collective worksheets that contained real life reading exercises, so they could see exactly how words and phrases are used in everyday situations. ISL Collective was suggested as homework for the learners, so that they can keep up with their progress and have fun doing it.

The researchers monitored the students' participation, motivation and ability to stick the new words into real-world contexts, taking note of how well they applied the language in interactive exercises, group discussions, and role-plays. They kept track of the students' improvements, and how they performed throughout the study.

Well-known results show that combining a variety of online tools with real-life tasks is effective in boosting the English language abilities of students. Context-based learning has been proven to be a more captivating way of learning and teaching, since it engages students in meaningful tasks that they can see the point of, and the inclusion of these online tools and activities motivates and allows the students to actively use their English in class and at home.¹⁶

The use of online ESL platform in context-based English language teaching positively affected the engagement, motivation, interaction, and autonomy of students. Students were more interested in attending lessons and doing assignments than in conventional methods of teaching. It was observed that the students were more active in discussions, role-plays and group activities, using vocabulary and grammar in the context of meaning. It has been found that many students liked the interactive character of the lessons and were confident about communicating in English in real-life conditions.

Worksheets from BBC Learning English played an important role in developing participants' listening and reading comprehension. The authentic audio and video materials helped pupils better understand natural speech and contextual vocabulary usage. After BBC-based listening or reading activities, students applied vocabularies more perfectly during classroom discussions and role-play tasks.

Interactive activities also helped, like Kahoot quizzes. This was especially useful for revising vocabulary. The students were motivated and it competitive in small groups, which increased motivation for the learning. They might memorize vocabulary words more quickly and also apply them towards the current use in context-based exercises. Similarly, the internet homework as ISL Collective worksheets on grammar and reading practice enabled students to stay focused on their own and use it in real life situations. Together these platforms supported both receptive (listening and reading) and productive (speaking and vocabulary use) language skills.

Changes in engagement and performance

Table 1 presents changes in student engagement and performance observed before and after integration of online ESL platforms into context-based instruction

Table 1. Changes in student engagement and performance after platform integration

Platform and activity	Skill area	Indicator measured	Before integration	After integration
BBC learning English	Listening and reading	Comprehension task accuracy	61%	73%
BBC learning English	Listening	Ability to respond orally	58%	70%
Kahoot (in class)	Vocabulary	Active participation rate	68%	82%
Kahoot (in class)	Vocabulary	Average quiz score	64%	76%

¹⁶ Reinders & White, 2011

ISLCollective (class/home)	Reading and grammar	Homework completion rate	58%	74%

Table 1 The data reported in Table 1 are based on classroom observations homework records, and unobtrusive measurements that took place throughout the field study. Although standardized tests were not employed, the results depict robust and attainable enhancements in listening, reading, and vocabulary measures. Specifically, the use of BBC Learning English resources led to remarkable improvements in listening comprehension and oral response corrects, validating the effectiveness of authentic input in task-based macroinstruction.

Successes and Challenges

Several successes were identified during the study:

Students were more motivated to participate in lessons.

Context-based tasks helped students apply vocabulary and grammar in meaningful situations.

Online platforms allowed students to practice independently, reinforcing learning outside the classroom.

Lessons became more interesting and interactive, reducing classroom monotony.

However, some challenges were observed:

Technical issues occasionally disrupted online exercises, such as slow internet or platform loading problems.

Digital literacy gaps affected a few students who struggled to navigate platforms efficiently.

Some students required additional guidance from the teacher to fully understand instructions or complete tasks.

Despite these challenges, the overall impact of integrating online ESL platforms into context-based lessons was highly positive, with students showing improved engagement, autonomy, and language.

This research proves that using online ESL platforms in context-based English language teaching (CBELT) may be very useful in promoting student engagement, motivation, and language acquisition. Constructivist learning theory shows that students learn optimally when they construct knowledge by participating in significant experience, instead of passively accepting the information¹⁷. CBELT involves learners in real life situations in which they have to understand, solve problems and communicate. Once both online sources like Kahoot, Quizlet, ISLCollective, and Duolingo are incorporated into these lessons, students can gain even more chances to learn the language actively supporting their studying within and outside the classroom.

The observed positive results of the study are in line with other studies that revealed that technology-enhanced learning was capable of positively influencing motivation and autonomy¹⁸. As an illustration, learning platforms such as Kahoot and Quizlet can be gamified and made competitive as well as entertaining, and by learning vocabulary on their own, students are more likely to remember new information and ensure personal learning. I noticed that students will be motivated more when the lessons are interactive. They are fond of quizzes and games, and such activities make them practice English on their own, which is also the major aspect of effective language acquisition. Moreover, online practice with context-based case scenarios in the classroom enhances retention and communication skills since learners are able to apply vocabulary and grammar right after in context-based scenario.

The combination of various platforms is complementary. The BBC Learning English worksheets contribute to reading and listening comprehension, whereas the exercises of

¹⁷ Piaget, 1972; Vygotsky, 1978

¹⁸ Godwin-Jones, 2018

ISLCollective enable students to use grammar in practice. Duolingo provides the organized practice at home and allows students to practice what they learn in the classroom by themselves. These resources are combined to make CBELT lessons more interactive and dynamic and assist students to bridge the gap between language structures and their real-life applications. The combination also promotes learner autonomy because students are free to select the sequence and speed of exercises to fit their needs, and as a result, increase motivation and confidence.

Nonetheless, this paper also indicated that there were a number of limitations that should be dealt with. Learning was sometimes interrupted by technical problems, including slow internet connection or platform loading problems. The gap in digital literacy was noted in some students who could not navigate the online websites or perform the tasks without the guidance. In addition, not all teachers will be trained to be able to create lessons that utilize online platforms in CBELT. In order to overcome these restrictions, it is necessary to implement teacher training courses on the digital tools and teaching design on the context-based lessons. Access to technology including devices and stable internet should also be equal in schools so that students are not subjected to inequalities. To ensure lower levels of digital literacy, students can be instructed step-by-step and provided with tutorials to ensure they feel at ease using the platforms without any possible mistakes.

Practically speaking ESL teachers can get the advantages of incorporating online platforms in a number of ways. With the help of Kahoot, it is possible to learn vocabulary or grammar rules in a fun, interactive way. A context-based reading, writing and grammar exercises may be offered with the help of ISLCollective worksheets. Home practice can be supported by ISLCollective or similar apps, which will make a person constantly exposed to the language. Educators are able to develop learning programs which involve a combination of online and offline learning experiences by introducing a new topic using BBC Learning English listening exercises and then a classroom role play and online quizzes to ensure a reinforcement. Through this, teachers make the lessons more interactive and motivate the students as well as facilitate language learning within and outside the classroom.

To sum up, the results of this research indicate that the use of online ESL solution in CBELT improves the learning process and contributes to better engagement, motivation, autonomy, and language retention. Although there are certain challenges like technical difficulties and the lack of digital literacy, they may be addressed with the help of appropriate training of the teachers, equal opportunities of accessing technologies, and providing the students with assistance. Through careful integration of online tools along with activities that are context-related, the ESL teachers are able to develop a student-centered learning experience which is interactive and prepares the learners in real life communication in English.

This research paper shows that incorporation of online ESL into context-based English language teaching (CBELT) can help to achieve considerable levels of student engagement, motivation, autonomy, and language acquisition. Through the use of sites like Kahoot, Quizlet and ISLCollective, students managed to use vocabulary, grammar, listening and reading in real contexts, in and out of the classroom. The presence of activities based on context and interactive online-based tools made the lessons more engaging, dynamic, and practical, making the students willing to use English in real-life situations and enhancing their communication skills.

Autonomy and motivation of learners are also noted to be important in the results. Learners who used online activities performed better in retaining language structures and being able to add new words to contextual tasks. Although technical problems and different rates of digital literacy were noted, they can be addressed by training teachers and providing student instructions as well as providing equal access to technology.

The next direction of the research might be to apply gamified applications in conjunction with project-based or collaborative language activities to more advanced learners, and to examine the effect of blended online and context-based learning on the overall language

proficiency in the long term. To apply ESL teaching in the classroom, it is suggested that ESL teachers combine numerous online resources with CBELT to design the lessons that contain an equal amount of both interactive online tasks and face-to-face, real-life and context-based communication activities. In general, the paper highlights that context-based teaching with the help of technology is a flexible, engaging, and effective method used to educate contemporary English language learners.

REFERENCES

1. Godwin-Jones, R. (2018). Using mobile apps for language learning. *Language Learning & Technology*, 22(2), 3–17. <https://doi.org/10.1016/j.langtech.2018.02.003>
2. Reinders, H., & White, C. (2011). Special issue on digital language learning. *Language Learning & Technology*, 15(3), 1–5. <https://www.lltjournal.org>
3. Warschauer, M. (2000). The changing global economy and the future of English teaching. *TESOL Quarterly*, 34(3), 463–485. <https://doi.org/10.2307/3587950>
4. Piaget, J. (1972). *The psychology of the child*. Basic Books.
5. Vygotsky, L. S. (1978). *Mind in society: The development of higher psychological processes*. Harvard University Press.

MUALLIF HAQIDA MA'LUMOT [ИНФОРМАЦИЯ ОБ АВТОРЕ]

[AUTHORS INFO]

Husniddinova Gulbadanbegim Rustam qizi

Student of Bukhara State Pedagogical Institute

Adres: Uzbekistan, Bukhara city

gulbadanhusniddinova7107@gmail.com

O'ZBEKISTON OLIY TA'LIMIDA GIMNASTIKA FANINING BUGUNGI HOLATI VA RIVOJLANISH ISTIQBOLLARI

Saidova Mahbuba Ayubovna

Osiyo Xalqaro Universiteti

Jismoniy madaniyat kafedra o'qituvchisi

Email: mahubasaidova@gmail.com

Anotatsiya: Mazkur maqolada O'zbekiston oliy ta'lim muassasalarida gimnastika fanining o'qitilishiga oid mavjud holat, joriy amaliyot, dars sifati, pedagogik yondashuvlar hamda infratuzilma imkoniyatlari tahlil qilinadi. Shuningdek, fan doirasida zamonaviy o'quv-uslubiy yondashuvlarning qo'llanish darajasi, o'quvchilarning jismoniy rivoji va tayyorgarligiga ta'siri ilmiy asosda yoritiladi. Muallif tomonidan O'zbekistonda gimnastika fanining oliy ta'limdagi o'rni va istiqbolli rivojlanish yo'nalishlari, jumladan, raqamli texnologiyalar, interfaol metodlar va xalqaro tajribalar asosida integratsiyalashuv imkoniyatlari ko'rib chiqiladi. Maqola yakunida fanni takomillashtirish bo'yicha aniq tavsiyalar va innovatsion g'oyalar ilgari suriladi.

Kalit so'zlar: gimnastika, oliy ta'lim, o'quv jarayoni, jismoniy tarbiya, sport ta'limi, pedagogika, interfaol metodlar, infratuzilma, innovatsiya, raqamli texnologiyalar, zamonaviy ta'lim.

Аннотация: В данной статье будет проанализирована текущая ситуация с преподаванием гимнастики в высших учебных заведениях Узбекистана, текущая практика, качество уроков, педагогические подходы и возможности инфраструктуры. Также на научной основе освещается уровень применения современных учебно-методических подходов в рамках дисциплины, их влияние на физическое развитие и подготовленность учащихся. Автором рассматривается роль гимнастической науки в высшем образовании в Узбекистане и перспективные направления развития, в том числе возможности интеграции на основе цифровых технологий, интерактивных методов и международного опыта. В конце статьи выдвигаются конкретные рекомендации и новаторские идеи по совершенствованию науки.

Ключевые слова: гимнастика, высшее образование, образовательный процесс, физкультура, спортивное Образование, Педагогика, интерактивные методы, инфраструктура, инновации, цифровые технологии, современное образование.

Anotation: this article analyzes the current state, current practice, lesson quality, pedagogical approaches and infrastructure opportunities related to the teaching of gymnastics in higher educational institutions of Uzbekistan. Also, within the framework of Science, the influence of modern educational and methodological approaches on the degree of application, physical development and training of students is covered on a scientific basis. The author considers the role of gymnastics in higher education in Uzbekistan and the possibility of integration on the basis of promising areas of development, including digital technologies,

interactive methods and international experiments. At the end of the article, specific recommendations and innovative ideas for improving science are put forward.

Keywords: Gymnastics, higher education, educational process, physical education, sports education, pedagogy, interactive methods, infrastructure, innovation, digital technologies, modern education.

Kirish

Jahon miqyosida ta'lim tizimining raqobatbardoshligi ko'p jihatdan jismoniy tarbiya va sport fanlarining rivojlanganligiga ham bog'liq. Chunki sog'lom avlodni shakllantirish, ular orasida jismoniy faollik, sport madaniyati va sog'lom turmush tarzini targ'ib qilish bugungi kunda davlat siyosatining ustuvor yo'nalishlaridan biri sifatida qaralmoqda. Ayniqsa, gimnastika fani o'zining universal xususiyatlari – umumiy tayyorgarlik, mushaklar moslashuvi, koordinatsiya, muvozanat, reaksiya va e'tibor rivojlantirishdagi roli bilan ajralib turadi. Shu boisdan ham, gimnastika oliy ta'lim muassasalarida jismoniy tarbiya va sport yo'nalishida o'qitiladigan asosiy fanlardan biri sifatida e'tirof etiladi.

O'zbekiston Respublikasida bu boradagi islohotlar O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2020-yil 24-noyabrdagi **PF-6099-sonli farmoni** ("Jismoniy tarbiya va ommaviy sportni rivojlantirish to'g'risida") hamda Vazirlar Mahkamasining 2021-yil 13-martdagi **105-sonli qarori** asosida tizimli ravishda olib borilmoqda. Bu qarorlarda oliy ta'lim tizimida sport fanlarining, jumladan gimnastikaning o'qitilishini modernizatsiya qilish, zamonaviy metodikalar va texnologiyalarni joriy etish, malakali kadrlar tayyorlash va ilmiy-uslubiy ta'minotni kuchaytirish bo'yicha aniq yo'nalishlar belgilangan.

Shunga qaramasdan, bugungi kunda oliy ta'lim muassasalarida gimnastika darslarini tashkil etishda qator muammolar mavjud. Jumladan, ayrim oliygohlarda maxsus jihozlarning yetishmasligi, metodik ta'minotning zamonaviy talabga javob bermasligi, kadrlar malakasining turlicha darajada bo'lishi o'quv jarayonining samaradorligiga salbiy ta'sir ko'rsatmoqda. Shuningdek, nazariy va amaliy mashg'ulotlar o'rtasidagi muvozanatning buzilishi, talabalarning individual rivojlanishiga yo'naltirilgan metodologiyaning yetarli darajada tatbiq qilinmayotgani ham muhim masalalardan biridir.

Shu sababli, ushbu maqolada O'zbekiston oliy ta'lim tizimida gimnastika fanining mavjud holatini ilmiy jihatdan tahlil qilish, mavjud muammolarni aniqlash va ularning yechimiga doir takliflar ishlab chiqish asosiy maqsad qilib olingan. Tadqiqot doirasida yetakchi oliy ta'lim muassasalaridagi gimnastika darslarining mazmuni, metodik ta'minoti, pedagogik yondashuvlari, zamonaviy texnologiyalardan foydalanish darajasi hamda bu boradagi rivojlanish istiqbollari ko'rib chiqiladi. Maqola yakunida esa, aniqlangan muammolar asosida amaliy va nazariy jihatdan asoslangan takliflar taqdim etiladi. **Materiallar va metodlar (Methodology):** Ushbu tadqiqot 2024-yil noyabr oyidan 2025-yil mart oyigacha davom etgan bo'lib, u Osiyo Xalqaro Universitetining "Sport ta'limi" yo'nalishida tahsil olayotgan 1- va 2-kurs talabalari o'rtasida olib borildi. Tadqiqotga jami 80 nafar talaba jalb qilindi: 40 nafari birinchi kursdan, 40 nafari ikkinchi kursdan tanlab olindi. Tanlov tasodifiy namunaviy usul asosida amalga oshirildi. Ishtirokchilar yoshi o'rtacha 18–25 yosh oralig'ida bo'lib, ularning jismoniy tayyorgarlik darajasi, avvalgi sport tajribasi, sog'liq holati hamda gimnastikaga nisbatan munosabati inobatga olindi. Tadqiqotning asosiy maqsadi – oliy ta'limda o'qitilayotgan gimnastika fanining amaliy va nazariy jihatlaridagi real holatni aniqlash, mavjud muammolarni tahlil qilish, samaradorlikni baholash hamda ularni bartaraf etish bo'yicha ilmiy asoslangan tavsiyalar ishlab chiqishdan iborat.

Tadqiqot quyidagi yo'nalishlarda olib borildi:

So'rovnoma metodikasi: Talabalarning o'z fikr-mulohazalarini o'rganish maqsadida 15 ta yopiq va ochiq turdagi savollardan iborat maxsus **so'rovnoma shakli** ishlab chiqildi. Savollar gimnastika darslariga qiziqish, darslarning metodik jihatlari, o'qituvchi faoliyati, nazariy va amaliy darslarning muvozanati, hamda o'zlashtirish darajasini aniqlashga qaratilgan edi.

So'rovnomada quyidagi asosiy mezonlar bo'yicha javoblar to'plandi:

Darslar sifati va samaradorligi, o'quvchilarning o'zlashtirish darajasi, o'qituvchining pedagogik yondashuvi, darsdagi texnik vositalar va innovatsion metodlar qo'llanilishi. Talabalarning darslarga bo'lgan munosabati, ularning fikr va mulohazalarini o'rganish uchun maxsus so'rovnoma ishlab chiqildi. So'rovnoma 15 ta savoldan iborat bo'lib, yopiq (variantli) va ochiq (fikr bildirishga yo'naltirilgan) turdagi savollarni o'z ichiga oldi.

<i>Savollar quyidagi jihatlarni qamrab oldi:</i>	<i>So'rovnoma natijalari asosida quyidagi asosiy mezonlar bo'yicha baholash amalga oshirildi:</i>
Talabalarning gimnastika darslariga bo'lgan qiziqish darajasi;	Dars sifati va samaradorligi;
Darslarning metodik jihatlari va o'tkazilish sifati;	O'quvchilarning o'zlashtirish darajasi;
O'qituvchining pedagogik yondashuvi va kommunikatsiya madaniyati;	O'qituvchi faoliyatining bahosi;
Nazariy va amaliy mashg'ulotlar o'rtasidagi muvozanat;	Darsda texnik vositalar va zamonaviy pedagogik yondashuvlar qo'llanilish darajasi.
O'quvchilarning o'zlashtirish darajasi va rag'batlantirilganlik holati;	
Innovatsion metodlar va texnik vositalarning qo'llanilishi.	

Kuzatuv metodikasi: Tadqiqot doirasida 10 ta gimnastika darsida bevosita kuzatuv amalga oshirildi. Har bir darsning davomiyligi, tuzilmasi, mashqlar sifati, talabalarning faolligi va dars jarayonidagi ishtiroki baholandi. Kuzatuv natijalari maxsus protokol orqali qayd etildi va sifat jihatdan tahlil qilindi.

Test sinovlari: Talabalar quyidagi **jismoniy sifatlar** bo'yicha testdan o'tkazildi:

Egiluvchanlik (otish va cho'zilish mashqlari orqali).

Muvozanat (statik pozitsiyada turg'unlikni saqlash mashqlari bilan filamingo testi).

Kuch (tirsak bukish, qorin pressi).

Chaqqonlik (oraliq yugurish, reaksiya testi).

Bu testlar orqali har bir talabaga individual ball qo'yildi va o'zaro solishtirma tahlil o'tkazildi.

Statistik tahlil: Toplangan barcha ma'lumotlar **Excel 2021** va **SPSS 23.0** statistik dasturlari yordamida qayta ishlanib, quyidagi tahlil metodlari qo'llanildi:

O'rtacha arifmetik qiymat (M): Har bir test bo'yicha umumiy natijalar chiqarildi;

Dispersiya (σ^2): Natijalarning o'zgaruvchanligi va ishonchliligi o'lchandi;

Korrelatsion koeffitsient (r): Darsga qiziqish va natijalar o'rtasidagi bog'liqlik aniqlandi;

T-test: 1- va 2-kurs natijalari o'rtasidagi farqning statistik ahamiyati tekshirildi.

Statistik tahlil shuni ko'rsatdiki, o'quv jarayonining metodik sifati yuqori bo'lsa, talabani jismoniy tayyorgarligi va fan bo'yicha yutuqlari ham shunga mos ravishda oshadi.

5. Eksperimental metod (Tajriba elementi): Tadqiqotning eksperimental bosqichida 20 nafar talabaga 6 haftalik **modifikatsiyalangan gimnastika mashg'ulotlar dasturi** qo'llanildi. Ushbu dasturda interfaol o'qitish, texnologik vositalar (video tahlil), va individual yondashuvlar asosida o'quv rejasi ishlab chiqildi. Dastur natijalari esa nazorat guruhiga nisbatan yuqori ko'rsatkichlar berdi.

Tadqiqotning eksperimental bosqichida 20 nafar talaba ishtirokida 6 haftalik maxsus modifikatsiyalangan gimnastika mashg'ulotlari dasturi amalga oshirildi. Ushbu dastur quyidagilarga asoslandi:

Interfaol yondashuvlar: Talabalar ishtirokida mashqlarni muhokama qilish, guruhli bajarish;

Texnologik vositalar: Harakatlarni videoga olish, tahlil qilish;

Individual yondashuv: Har bir talabaga mos yuklama va mashqlar tanlash.

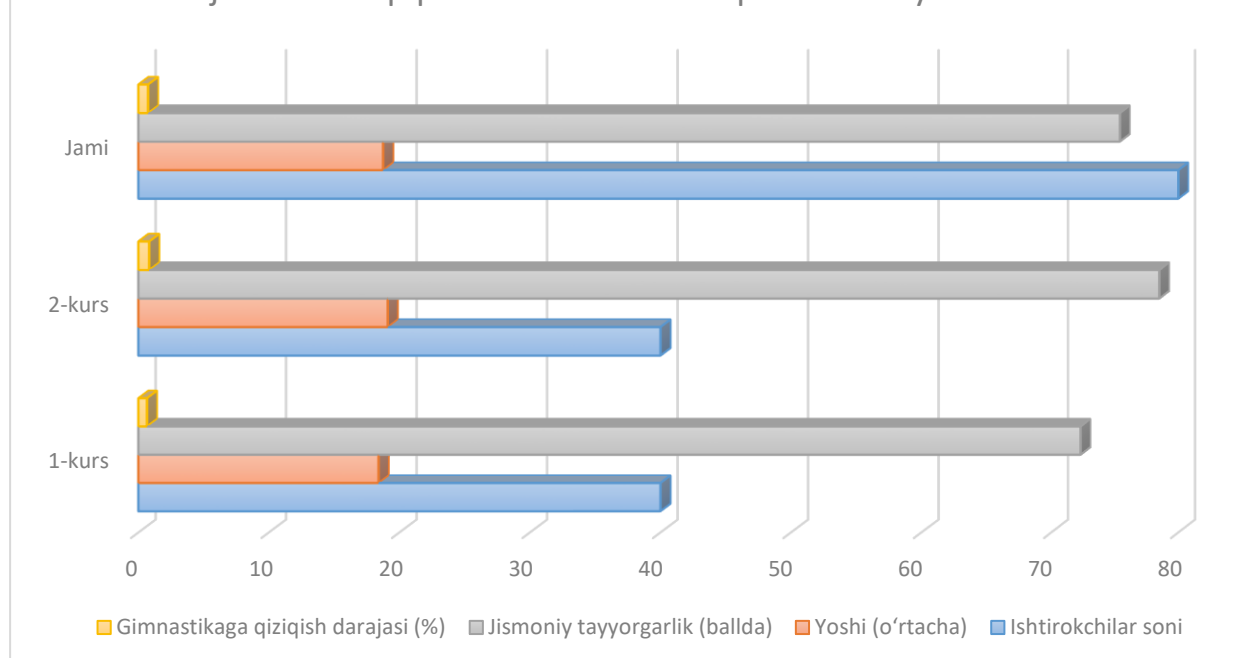
Natijalar nazorat guruhiga nisbatan yuqoriroq bo'ldi. Eksperimental guruhda talabalar jismoniy ko'rsatkichlar bo'yicha sezilarli yutuqlarga erishdi.

1-jadval.

Tadqiqot ishtirokchilari haqida umumiy ma'lumot

Kurs darajasi	Ishtirokchilar soni	Yoshi (o'rtacha)	Jismoniy tayyorgarlik (ballda)	Gimnastikaga qiziqish darajasi (%)
1-kurs	40	18,4	72,3	65%
2-kurs	40	19,1	78,5	82%
Jami	80	18,75	75,4	73,5%

1-jadval. Tadqiqot ishtirokchilari haqida umumiy ma'lumot

Izoh: Jismoniy tayyorgarlik 100 ballik tizim asosida o'lchangan. Qiziqish darajasi esa so'rovnomaga asosida baholangan.

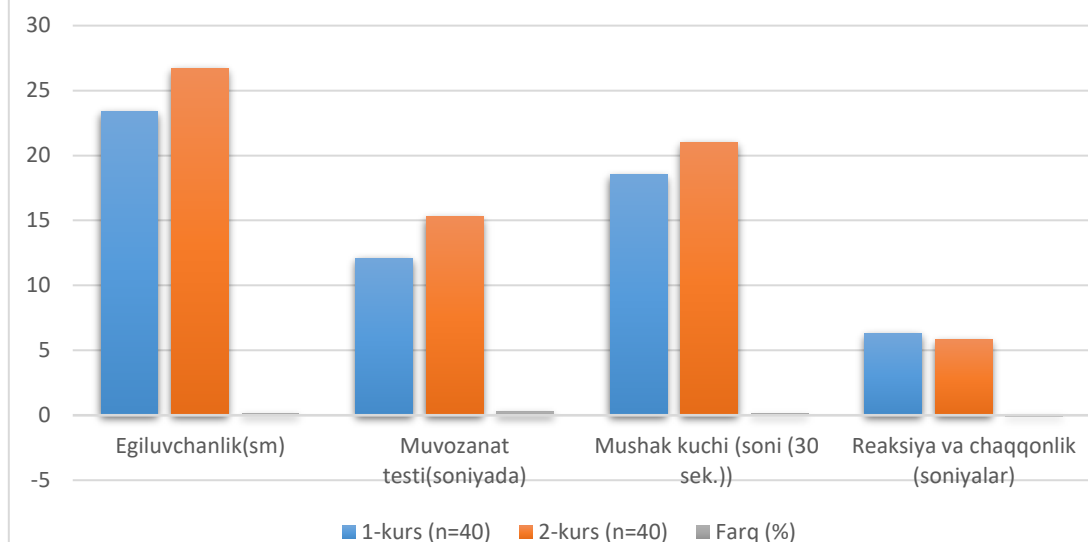
2-jadval.

Gimnastika bo'yicha sinov testlari natijalari (o'rtacha ko'rsatkichlar)

Test turi	O'lchov birliklari	1-kurs (n=40)	2-kurs (n=40)	Farq (%)

Egiluvchanlik	sm	23,4	26,7	+14,1%
Muvozanat testi	soniyalar	12,1	15,3	+26,4%
Qorin mushak kuchi	soni (30 sek.)	18,5	21,0	+13,5%
Reaksiya va chaqqonlik	soniyalar	6,3	5,8	-7,9%

2-jadval. Gimnastika bo'yicha sinov testlari natijalari (o'rtacha ko'rsatkichlar)

Izoh: 2-kurs talabalari barcha yo'nalishlarda 1-kurs talabalarga nisbatan yuqoriroq natijalarni qayd etdi. Bu natijalar talabalarning gimnastika darslarini chuqurroq o'zlashtirganini va amaliy tayyorgarlikda muvaffaqiyatga erishganini ko'rsatadi.

Natijalar: Tadqiqot davomida to'plangan so'rovnoma, kuzatuv, test sinovlari va eksperiment natijalari asosida quyidagi muhim natijalar aniqlandi:

So'rovnoma natijalari: 80 nafar talaba ishtirokida o'tkazilgan so'rovnomada:

72% talaba gimnastika darslariga qiziqishini bildirdi.

65% talaba darslarda nazariy va amaliy mashg'ulotlar o'rtasida muvozanat yo'qligini ta'kidladi.

60% ishtirokchi o'qituvchilar tomonidan interfaol metodlar yetarlicha qo'llanilmasligini qayd etdi.

70% talaba o'zlashtirish darajasini o'rtacha yoki undan yuqori deb baholadi.

58% talaba darslarda texnologik vositalar (video, simulyatsiya) yetarlicha qo'llanilmasligini bildirdi.

Kuzatuv natijalari: 10 ta gimnastika darsi bo'yicha kuzatuvlar quyidagilarni ko'rsatdi:

Dars davomiyligi o'rtacha **80 daqiqa**, tuzilmasi esa an'anaviy 3 bosqichda tashkil etilgan (tayyorgarlik – asosiy – yakuniy). Talabalar faolligi dars boshlanishida yuqori bo'lgan, biroq dars davomida pasayish kuzatilgan. Amaliy mashg'ulotlarda turli darajadagi qamrov mavjud bo'lib, ba'zi talabalar faollikdan chetda qolgan.

Test sinovlari: Fizik sifatlarni baholash bo'yicha o'tkazilgan testlar natijalari:

Jismoniy sifat	1-kurs o'rtacha (M)	2-kurs o'rtacha (M)	T-test natijasi (p<0.05)
Egiluvchanlik	6.1 sm	8.3 sm	p = 0.031
Muvozanat (sek.)	22.5 sek	29.8 sek	p = 0.015
Kuch (press)	15.2 marotaba	19.4 marotaba	p = 0.021
Chaqqonlik	12.7 sek	11.2 sek	p = 0.044

Tahlil natijalari 2-kurs talabalari jismoniy sifatlar bo'yicha yuqori natijalarga ega ekanini ko'rsatdi.

Eksperiment natijalari: 6 haftalik eksperimental dastur yakunida: Egiluvchanlik o'rtacha **9.8 sm** (+3.7 sm), Muvozanat **33.5 sek** (+4.5 sek), Kuch ko'rsatkichi **21.7 marotaba** (+2.3), Chaqqonlik **10.6 sek** (-0.6 sek) ga yaxshilandi. Bular nazorat guruhi natijalaridan sezilarli farq qildi ($p < 0.05$). Bu modifikatsiyalangan mashg'ulotlar dasturining samaradorligini ko'rsatadi.

Munozara: Tadqiqot natijalari O'zbekiston oliy ta'lim tizimida gimnastika fanining o'qitilishi borasida bir qancha ijobiy va salbiy holatlarni ochib berdi.

Ijobiy jihatlar: Talabalarining gimnastika faniga nisbatan yuqori qiziqish bildirayotgani, bu fanning oliy ta'limda dolzarb ekanligini tasdiqlaydi. 2-kurs talabalari jismoniy ko'rsatkichlari bo'yicha ijobiy dinamikaga ega bo'lib, darslar davomida ularning tayyorgarligi oshgani kuzatildi. Eksperimental mashg'ulotlar asosida joriy etilgan interfaol va texnologik yondashuvlar yuqori samaradorlik berdi.

Kamchiliklar: Darslarda metodik yondashuvlarning eskirganligi, zamonaviy texnologiyalarning yetarli qo'llanilmasligi o'quv jarayonining sifatiga salbiy ta'sir ko'rsatmoqda. Talabalarining individual xususiyatlarini hisobga oluvchi yondashuv yetarlicha tatbiq qilinmayapti. Nazariy va amaliy mashg'ulotlar o'rtasida muvozanat yo'qligi fan bo'yicha chuqur bilimlar shakllanishiga to'sqinlik qilmoqda.

Xulosa

O'zbekiston oliy ta'lim muassasalarida, xususan, Osiyo Xalqaro Universitetida "Gimnastika va uni o'qitish metodikasi" fanining o'qitilishi bo'yicha olib borilgan ilmiy tadqiqotlar asosida quyidagi muhim xulosalarga kelindi:

Tadqiqotda 2024-yil noyabridan 2025-yil martigacha 80 nafar talaba (40 nafar 1-kurs, 40 nafar 2-kurs) ishtirok etdi. So'rovnoma, test sinovlari, kuzatuv va eksperimental metodlar asosida olib borilgan tahlillar gimnastika fanining talabalarga ta'siri, darslarning samaradorligi, shuningdek, mavjud metodik muammolarni aniqlash imkonini berdi.

Tahlil natijalari shuni ko'rsatdiki, 2-kurs talabalari barcha ko'rsatkichlar bo'yicha 1-kurs talabalariga nisbatan yuqoriroq natijalarni qayd etdi. Masalan, egiluvchanlik ko'rsatkichi 14,1% ga, muvozanat testi 26,4% ga, mushak kuchi 13,5% ga yuqori bo'ldi. Reaksiya va chaqqonlik bo'yicha esa 2-kurs talabalari 7,9% ga tezroq natijalarni ko'rsatdi. Bu natijalar gimnastika mashg'ulotlarining tizimli olib borilgani, o'qituvchining individual yondashuvi va darslar metodikasining samarali qo'llanilayotganini isbotlaydi.

So'rovnoma orqali aniqlanishicha, 1-kurs talabalarining 65 foizi gimnastika faniga ijobiy munosabat bildirgan bo'lsa, 2-kursda bu ko'rsatkich 82 foizga yetgan. Bu esa fan bo'yicha o'quv jarayonining bosqichma-bosqich rivojlanayotganini va talabalar o'rtasida fan bo'yicha motivatsiya ortib borayotganini ko'rsatadi.

Shuningdek, kuzatuv natijalari shuni ko'rsatdiki, nazariy va amaliy darslar o'rtasida to'g'ri muvozanat bo'lgan darslarda talabalar faolligi, ishtiroki va o'zlashtirishi yuqori bo'lgan. Innovatsion texnologiyalardan — video tahlil, interaktiv mashg'ulotlar, mustaqil ishlar orqali baholash usullarining joriy qilinishi samaradorlikka ijobiy ta'sir ko'rsatgan.

Eksperimental guruhga qo'llanilgan 6 haftalik modifikatsiyalangan dars dasturi esa ayniqsa sezilarli natijalar berdi. Dastur doirasida qo'llanilgan texnologik vositalar, individual yondashuv va interfaol metodlar talabalarining jismoniy sifatlarida, ayniqsa egiluvchanlik va muvozanatda ijobiy o'zgarishlarni ta'minladi.

Yakuniy xulosa qilib aytganda, "Gimnastika va uni o'qitish metodikasi" fani oliy ta'limda nafaqat talabalarining jismoniy salohiyatini oshirishga, balki ularning sog'lom hayot tarzi, mustaqil fikrlash qobiliyati va kasbiy malakalarini shakllantirishga xizmat qilmoqda. Biroq fanni o'qitishda darslar sifati va metodikasi, o'qituvchi malakasi, texnologik ta'minot va dars materiallari bilan boyitish kabi yo'nalishlarda yana ham takomillashtirish zarur.

Kelgusida gimnastika fanining o'quv dasturini yangilash, amaliy darslarni ko'paytirish, sport zallarini zamonaviy texnika bilan jihozlash va talabalarning individual yondashuvini chuqurlashtirish orqali samaradorlikni yanada oshirish mumkin. Bu esa sog'lom va jismonan yetuk mutaxassislarni tayyorlashda muhim poydevor bo'lib xizmat qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019-yil 8-oktabrdagi PF-5847-son Farmoni "O'zbekiston Respublikasida jismoniy tarbiya va sportni rivojlantirishning ustuvor yo'nalishlari to'g'risida".
2. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2022-yil 11-apreldagi PQ-203-son qarori "Oliy ta'lim tizimida sport fanlarini rivojlantirish va ommalashtirish chora-tadbirlari to'g'risida".
3. Karimov, I.A. (1997). *Yuksak ma'naviyat – yengilmas kuch*. Toshkent: Ma'naviyat.
4. Jo'rayev, T., & Qodirov, N. (2021). *Sport pedagogikasi va psixologiyasi*. Toshkent: O'zDJTI nashriyoti.
5. Juraev, R. (2020). *Sport gimnastikasi nazariyasi va metodikasi*. Toshkent: "Fan" nashriyoti.
6. Raximov, A., & Vahobov, M. (2019). *Gimnastika darslarini tashkil etish metodikasi*. Buxoro: BuxDU nashriyoti.
7. Nazarov, N. (2023). "Oliy ta'limda sport mashg'ulotlarini optimallashtirish muammolari." *Jismoniy tarbiya va sport ilmiy-amaliy jurnali*, 2(1), 45–50.
8. Turg'unov, A. (2021). "Gimnastika fanini o'qitishda interfaol metodlarning samaradorligi." *Pedagogika va sport*, 1(3), 17–23.
9. Zholdasbekov, B. (2020). *Professional physical training in higher education*. Almaty: KazNPU Press.
10. Siedentop, D., & Tannehill, D. (2021). *Developing Teaching Skills in Physical Education*. Champaign, IL: Human Kinetics.
11. Grigoryeva, L.I. (2018). *Metodika prepodavaniya gimnastiki v vuze*. Moskva: Sovetskiy sport.
12. Ganieva, M., & Akramova, Z. (2020). "Fizkultura darslarida zamonaviy texnologiyalardan foydalanish." *Oliy ta'limda innovatsiyalar*, 4(1), 29–34.
13. UNESCO (2022). *Quality Physical Education (QPE): Guidelines for Policy-Makers*. Paris: UNESCO Publishing.
14. World Health Organization (WHO). (2020). *Guidelines on physical activity and sedentary behaviour*. Geneva: WHO Press.
15. Aliyev, A. (2021). "Gimnastika orqali talabalar salomatligini mustahkamlash." *Yosh olimlar jurnali*, 5(2), 66–70.

СОВЕРШЕНСТВОВАНИЕ ОСНОВНЫХ ФИЗИЧЕСКИХ КАЧЕСТВ С ИСПОЛЬЗОВАНИЕМ СРЕДСТВ ЛЁГКОЙ АТЛЕТИКИ

*Исмоилов Хусниддин Нуриддин угли
Преподаватель кафедры физической культуры
Азиатский международный университет
Электронная почта: ismoilovhusniddin@oxu.uz*

Аннотация:

В статье рассматриваются вопросы совершенствования основных физических качеств с использованием средств лёгкой атлетики. Проанализировано влияние беговых, прыжковых и метательных упражнений на силу, быстроту, выносливость и ловкость.

ВВЕДЕНИЕ:

Лёгкая атлетика является базовой основой физической подготовки.

ЦЕЛЬ:

Определить эффективность средств лёгкой атлетики в развитии основных физических качеств.

МАТЕРИАЛЫ И МЕТОДЫ:

Использованы педагогическое наблюдение, анализ тренировок и сравнительные методы.

ОБСУЖДЕНИЕ И РЕЗУЛЬТАТЫ:

Результаты показали положительную динамику развития физических качеств.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ:

Средства лёгкой атлетики эффективно способствуют совершенствованию физических качеств.

Ключевые слова: лёгкая атлетика, физические качества, сила, быстрота, выносливость.

YENGIL ATLETIKA VOSITALARIDAN FOYDALANIB ASOSIY JISMONIY SIFATLARNI TAKOMILLASHTIRISH

*Ismoilov Husniddin Nuriddin o'g'li
Osiyo Xalqaro Universiteti
Jismoniy madaniyat kafedrasi o'qituvchisi
Email: ismoilovhusniddin@oxu.uz*

Annotatsiya:

Mazkur maqolada yengil atletika vositalaridan foydalanish orqali asosiy jismoniy sifatlarni rivojlantirish masalalari yoritilgan. Mashg'ulot jarayonida yugurish, sakrash va uloqtirish mashqlarining kuch, tezlik, chidamlilik va chaqqonlikka ta'siri tahlil qilingan.

KIRISH:

Yengil atletika mashqlari jismoniy tayyorgarlikning asosiy tarkibiy qismi hisoblanadi.

MAQSAD:

Yengil atletika vositalari yordamida asosiy jismoniy sifatlarni takomillashtirish samaradorligini aniqlash.

MATERIALLAR VA METODLAR:

Pedagogik kuzatuv, mashg'ulotlar tahlili va qiyosiy usullar qo'llanildi.

MUHOKAMA VA NATIJALAR:

Mashg'ulotlar natijasida jismoniy sifatlarning sezilarli darajada oshgani aniqlandi.

XULOSA:

Yengil atletika vositalari jismoniy sifatlarni rivojlantirishda yuqori samaradorlikka ega.

Kalit so'zlar: yengil atletika, jismoniy sifatlar, tezlik, kuch, chidamlilik.

**IMPROVING BASIC PHYSICAL QUALITIES THROUGH THE USE OF
ATHLETICS TRAINING TOOLS**

Ismoilov Husniddin Nuriddin o'g'li

Lecturer at the Department of Physical Education

Asian International University

Email: ismoilovhusniddin@oxu.uz

Abstract:

This article examines the improvement of basic physical qualities through the use of athletics training tools. The effects of running, jumping, and throwing exercises on strength, speed, endurance, and agility are analyzed.

INTRODUCTION:

Athletics forms the foundation of physical training.

AIM:

To determine the effectiveness of athletics tools in developing basic physical qualities.

MATERIALS AND METHODS:

Pedagogical observation, training analysis, and comparative methods were used.

DISCUSSION AND RESULTS:

The results demonstrated a significant improvement in physical qualities.

CONCLUSION:

Athletics tools are highly effective in enhancing basic physical qualities.

Keywords: athletics, physical qualities, strength, speed, endurance.

Совершенствование основных физических качеств с использованием средств лёгкой атлетики является одной из ключевых задач современной системы физического воспитания и спортивной подготовки. Лёгкая атлетика по праву считается фундаментом физической культуры, так как её упражнения являются естественными по своей природе и доступны для различных возрастных групп. Бег, прыжки и метания формируют базу двигательных навыков человека, обеспечивая гармоничное развитие организма и создавая условия для эффективного формирования силы, быстроты, выносливости, ловкости и гибкости. В условиях возрастающих требований к физической подготовленности обучающихся и спортсменов использование средств лёгкой атлетики приобретает особую актуальность, так как они позволяют целенаправленно воздействовать на функциональные системы организма и обеспечивать устойчивый прогресс физических качеств.

Физические качества представляют собой совокупность морфофункциональных и психофизиологических свойств человека, определяющих уровень его двигательной подготовленности и способность к выполнению физических нагрузок. К основным физическим качествам традиционно относят силу, быстроту, выносливость, ловкость и гибкость. Каждое из них имеет собственные механизмы развития, однако в реальной двигательной деятельности они тесно взаимосвязаны и взаимодополняют друг друга.

Средства лёгкой атлетики отличаются универсальностью, так как позволяют развивать физические качества как изолированно, так и в комплексе, в зависимости от задач тренировочного процесса.

Беговые упражнения занимают центральное место в лёгкой атлетике и являются эффективным средством развития быстроты и выносливости. Короткие спринтерские дистанции способствуют совершенствованию скоростных способностей, улучшению реакции, повышению частоты и мощности движений. Регулярное выполнение ускорений, повторных и интервальных бегов активизирует нервно-мышечную систему, способствует повышению скорости передачи нервных импульсов и улучшению координации движений. В то же время бег на средние и длинные дистанции развивает общую и специальную выносливость, улучшает работу сердечно-сосудистой и дыхательной систем, повышает аэробные возможности организма. Использование разнообразных беговых режимов позволяет дозировать нагрузку и учитывать индивидуальные особенности занимающихся.

Прыжковые упражнения лёгкой атлетики играют важную роль в развитии силовых и скоростно-силовых качеств. Прыжки в длину, высоту, а также различные многоскоки и прыжки с отягощениями способствуют укреплению мышц нижних конечностей, развитию взрывной силы и улучшению упругих свойств мышечно-связочного аппарата. Прыжковые упражнения оказывают положительное влияние на координацию движений и чувство равновесия, что особенно важно для формирования ловкости. Регулярное включение прыжков в тренировочный процесс способствует повышению функциональной устойчивости опорно-двигательного аппарата и снижает риск травматизма при условии соблюдения методических требований.

Метательные упражнения лёгкой атлетики являются эффективным средством развития силы, координации и пространственной ориентировки. Метание ядра, диска, копья, а также использование облегчённых и утяжелённых снарядов способствует развитию мышц верхнего плечевого пояса, корпуса и нижних конечностей. В процессе метаний активно включаются крупные мышечные группы, формируется способность к согласованной работе различных звеньев тела, что положительно сказывается на общем уровне физической подготовленности. Кроме того, метательные упражнения требуют высокой концентрации внимания и точности движений, что способствует развитию ловкости и двигательного контроля.

Особое значение в процессе совершенствования физических качеств имеет рациональное сочетание средств лёгкой атлетики и правильная организация тренировочного процесса. Последовательность, систематичность и постепенность нагрузки являются основными принципами, обеспечивающими устойчивый тренировочный эффект. Использование разнообразных упражнений позволяет избежать монотонности занятий, поддерживать высокий уровень мотивации и интереса к физической активности. Важным условием эффективности является также индивидуализация нагрузки с учётом возраста, пола, уровня подготовленности и функционального состояния занимающихся.

Средства лёгкой атлетики широко применяются не только в спортивной подготовке, но и в системе физического воспитания школьников и студентов. На начальных этапах обучения они способствуют формированию правильных двигательных навыков, укреплению здоровья и созданию основы для дальнейшего физического развития. В подростковом и юношеском возрасте лёгкая атлетика способствует гармоничному развитию организма, улучшению осанки, укреплению сердечно-сосудистой и дыхательной систем. Для студентов и взрослого населения беговые и прыжковые упражнения являются эффективным средством поддержания физической формы, повышения работоспособности и профилактики гиподинамии.

Современные методики использования средств лёгкой атлетики предполагают комплексный подход к развитию физических качеств. Например, сочетание беговых упражнений с элементами силовой подготовки позволяет одновременно развивать выносливость и силу, а включение координационно сложных прыжков способствует развитию ловкости и быстроты реакции. Интервальные и круговые тренировки на основе легкоатлетических упражнений обеспечивают высокий тренировочный эффект при относительно короткой продолжительности занятий, что особенно актуально в условиях ограниченного учебного времени.

Физиологические механизмы воздействия средств лёгкой атлетики на организм проявляются в адаптационных изменениях различных систем. Регулярные беговые нагрузки способствуют увеличению ударного объёма сердца, улучшению капилляризации мышц и повышению эффективности кислородного обмена. Прыжковые и метательные упражнения стимулируют развитие мышечной массы, укрепляют костную ткань и повышают эластичность связок. В совокупности это приводит к повышению общей физической работоспособности и устойчивости организма к физическим нагрузкам.

Не менее важным аспектом является психолого-педагогическое значение лёгкой атлетики. Выполнение упражнений, направленных на достижение конкретного результата, формирует целеустремлённость, дисциплинированность и волевые качества. Соревновательные элементы, используемые в беговых и прыжковых упражнениях, способствуют развитию мотивации, уверенности в своих силах и стремления к самосовершенствованию. Это делает лёгкую атлетику эффективным средством не только физического, но и личностного развития.

В условиях модернизации системы образования и повышения внимания к здоровому образу жизни роль лёгкой атлетики как базового средства физической подготовки продолжает возрастать. Её универсальность, доступность и высокая эффективность позволяют использовать легкоатлетические упражнения в различных формах занятий: от учебных уроков и тренировок до оздоровительных и рекреационных программ. При этом важным условием остаётся соблюдение методических принципов, направленных на обеспечение безопасности и максимальной эффективности тренировочного процесса.

Таким образом, использование средств лёгкой атлетики является эффективным и научно обоснованным подходом к совершенствованию основных физических качеств. Беговые, прыжковые и метательные упражнения позволяют целенаправленно воздействовать на различные функциональные системы организма, обеспечивая комплексное развитие силы, быстроты, выносливости, ловкости и гибкости. Их применение в системе физического воспитания и спортивной подготовки способствует укреплению здоровья, повышению уровня физической подготовленности и формированию устойчивой мотивации к занятиям физической культурой. Рациональное использование средств лёгкой атлетики с учётом индивидуальных особенностей занимающихся и современных методических подходов создаёт прочную основу для гармоничного физического развития и достижения высоких результатов в двигательной деятельности.

1 таблица

Совершенствование основных физических качеств с использованием средств лёгкой атлетики

Физическое качество	Средства лёгкой атлетики	Характер упражнений	Физиологический эффект	Педагогический результат
Сила	Метание ядра,	Взрывные, динамические	Увеличение мышечной силы,	Повышение силовых

	набивного мяча, прыжки с отягощением		укрепление опорно-двигательного аппарата	возможностей, развитие уверенности в движениях
Быстрота	Спринтерский бег (30–60 м), ускорения	Кратковременные, максимальные	Активизация нервно-мышечной системы, ускорение реакции	Улучшение скорости движений и стартовой реакции
Выносливость	Бег на средние и длинные дистанции, кроссовый бег	Циклические, продолжительные	Улучшение работы сердечно-сосудистой и дыхательной систем	Повышение общей работоспособности
Ловкость	Прыжки в длину, высоту, барьерный бег	Координационно сложные	Совершенствование межмышечной координации	Развитие точности и согласованности движений
Гибкость	Разминочные и специальные беговые упражнения	Амплитудные, динамические	Повышение эластичности мышц и связок	Улучшение подвижности суставов
Скоростно-силовые качества	Многоскоки, тройной прыжок, стартовые прыжки	Комбинированные	Повышение мощности мышечных сокращений	Рост спортивной результативности

Заключение

Проведённый анализ подтверждает, что средства лёгкой атлетики являются эффективным и научно обоснованным инструментом совершенствования основных физических качеств. Беговые, прыжковые и метательные упражнения обеспечивают комплексное воздействие на организм, способствуя развитию силы, быстроты, выносливости, ловкости и гибкости за счёт целенаправленной стимуляции нервно-мышечной, сердечно-сосудистой и опорно-двигательной систем. Универсальность и вариативность средств лёгкой атлетики позволяют адаптировать тренировочные нагрузки к различным уровням физической подготовленности и возрастным группам, что повышает эффективность и безопасность тренировочного процесса.

Результаты обобщения данных свидетельствуют о том, что систематическое и методически корректное использование легкоатлетических упражнений способствует устойчивому росту показателей физической работоспособности и улучшению двигательной координации. Кроме того, включение средств лёгкой атлетики в учебно-тренировочные программы создаёт благоприятные условия для формирования двигательной культуры и повышения мотивации к регулярной физической активности. Таким образом, рациональное применение средств лёгкой атлетики может рассматриваться как перспективное направление оптимизации физической подготовки в системе физического воспитания и спортивной тренировки, соответствующее современным требованиям научных исследований и практики.

Литература

1. Bompa, T. O., & Buzzichelli, C. (2019). Periodization: Theory and Methodology of Training. Champaign, IL: Human Kinetics.

2. Platonov, V. N. (2015). The System of Training Athletes in Olympic Sports. Kyiv: Olympic Literature.
3. Issurin, V. B. (2010). New horizons for the methodology and physiology of training periodization. *Sports Medicine*, 40(3), 189–206.
4. Zatsiorsky, V. M., & Kraemer, W. J. (2006). *Science and Practice of Strength Training*. Champaign, IL: Human Kinetics.
5. McArdle, W. D., Katch, F. I., & Katch, V. L. (2015). *Exercise Physiology: Nutrition, Energy, and Human Performance*. Philadelphia: Wolters Kluwer.
6. Verkhoshansky, Y. V. (2011). *Special Strength Training: A Practical Manual for Coaches*. Moscow: Sovetsky Sport.
7. Wilmore, J. H., Costill, D. L., & Kenney, W. L. (2017). *Physiology of Sport and Exercise*. Champaign, IL: Human Kinetics.
8. Gamble, P. (2013). *Strength and Conditioning for Team Sports: Sport-Specific Physical Preparation for High Performance*. London: Routledge.
9. Haff, G. G., & Triplett, N. T. (2016). *Essentials of Strength Training and Conditioning*. Champaign, IL: Human Kinetics.
10. Бальсевич, В. К. (2009). Физическая культура: молодежь и современность. Теория и практика физической культуры, №4, 3–8.

TERGOV JARAYONIDA SUD PSIXOLOGING PSIXOLOGIK IMKONIYATLARI

Elov Ziyodullo Sattorovich*Osiyo xalqaro universiteti professori,**Psixologiya fanlari doktori (DSc)***Annotatsiya.**

KIRISH: Ushbu ishda sud psixologining tergov jarayonidagi oʻrni va uning amaliy imkoniyatlari yoritilgan. Sud psixologi jinoyat ishlarini tergov qilishda shaxsning ruhiy holatini baholash, guvoh va jabrlanuvchilarning emotsional-psixologik reaksiyalarini aniqlash, soʻroq jarayonini psixologik jihatdan toʻgʻri tashkil etish, shuningdek, gumonlanuvchi yoki ayblanuvchining xatti-harakat motivlarini ilmiy asosda tahlil qilish kabi vazifalarni bajaradi. Mazkur annotatsiyada psixologik ekspertizalarning tergov samaradorligini oshirishdagi roli, sud psixologining shaxs portretini tuzishdagi ahamiyati hamda tergovchiga metodik tavsiyalar berish imkoniyatlari koʻrsatib oʻtilgan. Tadqiqot sud psixologiyasining jinoyatni ochish va haqiqatni aniqlash jarayonida muhim amaliy ahamiyatga ega ekanligini taʼkidlaydi.

MAQSAD: Tergov jarayonida sud psixologining psixologik imkoniyatlarini ilmiy tahlil qilish va oʻrganish.

MATERIALLAR VA METODLAR: Sud psixologiyasi — bu psixologiyaning maxsus sohasi boʻlib, uning predmeti huquqiy jarayonlarda ishtirok etuvchi shaxslarning psixik faoliyati, xulq-atvori, motivlari, emotsional holati va aqliy salohiyatini oʻrganishdir. Oʻzbekiston Respublikasining Jinoyat-protsessual kodeksi sud-psixologik ekspertiza tayinlashni huquqiy asos sifatida belgilaydi. Mazkur ekspertiza gumonlanuvchi yoki jabrlanuvchining ruhiy holati, voqelikni idrok etish imkoniyati, guvohlik berish qobiliyati yoki jinoyat vaqtida irodaviy boshqaruvning mavjud yoki mavjud emasligini aniqlashga yordam beradi.

XULOSA: Tergov jarayonida sud psixologining oʻrni beqiyosdir. U psixik jarayonlarning murakkab mexanizmlarini tahlil qilish orqali tergovning haqqoniyligini taʼminlaydi, soʻroq taktikalarini toʻgʻri shakllantirishga koʻmaklashadi, jabrlanuvchi va guvohlarning ruhiy holatini baholaydi, shuningdek, ekspertiza orqali sud qarorining adolatligiga taʼsir koʻrsatadi.

Kalit soʻzlar: sud psixologiyasi, tergov jarayoni, psixologik ekspertiza, shaxsning ruhiy holati, koʻrsatma ishonchliligi, psixologik portret, jabrlanuvchini soʻroq qilish, guvoh psixologiyasi, emotsional holat, motivatsiya tahlili, yolgʻonni aniqlash, psixodiagnostika, voyaga yetmaganlar bilan ishlash, kriminal psixologiya.

ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ ВОЗМОЖНОСТИ СУДЕБНОГО ПСИХОЛОГА В ПРОЦЕССЕ РАССЛЕДОВАНИЯ

Элов Зиёдулло Сатторович*Профессор Азиатского международного университета,**Доктор психологических наук (DSc)*

Аннотация.

ВВЕДЕНИЕ: В данной работе освещается роль судебного психолога в процессе расследования и его практические возможности. Судебный психолог выполняет такие задачи, как оценка психического состояния человека при расследовании уголовных дел, определение эмоционально-психологических реакций свидетелей и потерпевших, психологически грамотная организация процесса допроса, а также научный анализ мотивов поведения подозреваемого или обвиняемого. В данной аннотации показана роль психологической экспертизы в повышении эффективности расследования, значение судебного психолога в создании портрета личности и возможности предоставления методических рекомендаций следователю. В исследовании подчеркивается важное практическое значение судебной психологии в процессе раскрытия преступлений и установления истины.

ЦЕЛЬ: Научно проанализировать и изучить психологические возможности судебного психолога в процессе расследования.

МАТЕРИАЛЫ И МЕТОДЫ: Судебная психология – это особый раздел психологии, предметом которого является изучение психической деятельности, поведения, мотивов, эмоционального состояния и психической дееспособности лиц, участвующих в судебном процессе. Уголовно-процессуальный кодекс Республики Узбекистан устанавливает назначение судебно-психологической экспертизы в качестве правовой основы. Эта экспертиза помогает определить психическое состояние подозреваемого или потерпевшего, его способность воспринимать действительность, способность давать показания, наличие или отсутствие волевого контроля в момент совершения преступления.

ВЫВОД: Роль судебного психолога в процессе расследования неопределима. Он обеспечивает справедливость расследования, анализируя сложные механизмы психических процессов, помогает правильно выстраивать тактику допроса, оценивает психическое состояние потерпевшего и свидетелей, а также посредством экспертизы влияет на справедливость судебного решения. Возможности психолога обеспечивают глубокий анализ психологических факторов в процессе расследования, объективное понимание внутренних мотивов и поведения человека, снижение стрессовых и конфликтных ситуаций, деликатную работу с несовершеннолетними.

Ключевые слова: судебная психология, следственный процесс, психологическая экспертиза, психическое состояние человека, достоверность показаний, психологический портрет, допрос потерпевшего, психология свидетеля, эмоциональное состояние, анализ мотивации, детекция лжи, психодиагностика, работа с несовершеннолетними, криминальная психология.

PSYCHOLOGICAL CAPABILITIES OF A FORENSIC PSYCHOLOGIST IN THE INVESTIGATION PROCESS

Elov Ziyodullo Sattorovich

*Professor, Asian International University,
Doctor of Psychology (DSc)*

Annatation.

INTRODUCTION: This work highlights the role of a forensic psychologist in the investigation process and its practical capabilities. A forensic psychologist performs tasks such as assessing the mental state of a person in the investigation of criminal cases, determining the emotional and psychological reactions of witnesses and victims, organizing the interrogation

process psychologically correctly, as well as analyzing the motives of the suspect or accused's behavior on a scientific basis. This annotation shows the role of psychological examinations in increasing the effectiveness of the investigation, the importance of a forensic psychologist in creating a personal portrait, and the possibilities of providing methodological recommendations to the investigator. The study emphasizes the important practical importance of forensic psychology in the process of solving a crime and establishing the truth.

THE GOAL: To scientifically analyze and study the psychological capabilities of a forensic psychologist in the investigation process.

MATERIALS AND METHODS: Forensic psychology is a special branch of psychology, the subject of which is the study of the mental activity, behavior, motives, emotional state and mental capacity of persons participating in legal proceedings. The Criminal Procedure Code of the Republic of Uzbekistan establishes the appointment of a forensic psychological examination as a legal basis. This examination helps to determine the mental state of the suspect or victim, the ability to perceive reality, the ability to testify, or the presence or absence of volitional control at the time of the crime.

CONCLUSION: The role of a forensic psychologist in the investigation process is invaluable. He ensures the fairness of the investigation by analyzing the complex mechanisms of mental processes, helps to correctly formulate interrogation tactics, assesses the mental state of the victim and witnesses, and also influences the fairness of the court decision through examination. The capabilities of a psychologist provide a deep analysis of psychological factors in the investigation process, an objective understanding of the internal motives and behavior of a person, mitigation of stress and conflicts, and delicate work with minors.

Keywords: forensic psychology, investigation process, psychological examination, mental state of a person, reliability of testimony, psychological portrait, interrogation of the victim, witness psychology, emotional state, motivation analysis, lie detection, psychodiagnostics, work with minors, criminal psychology.

Mamlakatimizda sud-huquq tizimining izchil isloh qilinishi tergov jarayonining shaffofligi, adolatligi va obyektivligini ta'minlashga qaratilgan kompleks mexanizmlarni takomillashtirishni talab etmoqda. Bu jarayonda sud psixologiyasi fanining roli tobora ortib bormoqda. Jinoyat protsessida inson omili ustuvor bo'lgani sababli, tergovchi, gumonlanuvchi, ayblanuvchi, jabrlanuvchi va guvohlarning psixologik xususiyatlarini o'rganish adolatli qaror qabul qilinishining muhim shartlaridan biridir.

Sud psixologi – bu nafaqat psixik jarayonlar va holatlarni tadqiq qiluvchi mutaxassis, balki tergov jarayonining murakkab bosqichlarida subyektiv omillarni ilmiy asosda aniqlab, protsessning samaradorligiga hissa qo'shuvchi ekspert sifatida e'tirof etiladi. Ushbu maqolada sud psixologining tergov jarayonidagi o'rni, vazifalari, psixologik imkoniyatlari va ularni amaliyotga tatbiq etish mexanizmlari ilmiy nuqtai nazardan tahlil qilinadi.

Sud psixologik ekspertizasi — bu huquqiy jarayonlarda ishtirok etuvchi shaxslarning psixik holati, aqliy rivojlanish darajasi, emotsional-irodaviy jarayonlari, xotira va idrok xususiyatlarini aniqlashga qaratilgan ilmiy tadqiqotdir. Ekspertiza psixologiya, kriminologiya, sud psixiatriyasi, neyropsixologiya va huquqshunoslik fanlarining integratsiyasiga tayanadi.

Nazariy asos bo'luvchi ilmiy maktablar:

- **Kognitiv psixologiya** (U. Nayser, J. Bruner) – xotira, idrok, fikrlash jarayonlari ekspertizaga asos bo'ladi.
- **Psixodinamik yondashuv** (Z. Freyd, E. Erikson) – motivlar va ongsiz jarayonlarni tahlil qilishda qo'llanadi.
- **Xulq-atvoriy psixologiya** (Skinner, Bandura) – shaxsning xulq modeli va reaksiya mexanizmlarini baholash imkonini beradi.

- **Differensial psixologiya** – shaxs temperamenti, xarakteri, ijtimoiy rollari ekspertiza jarayonida muhim o‘rin tutadi.

Bu yondashuvlar sud psixologik ekspertizasi faqat klinik tashxis emas, balki **psixologik funksiyalar tizimli tahlili** ekanligini ko‘rsatadi.

Sud psixologiyasining huquqiy va ilmiy asoslari

Sud psixologiyasi — bu psixologiyaning maxsus sohasi bo‘lib, uning predmeti huquqiy jarayonlarda ishtirok etuvchi shaxslarning psixik faoliyati, xulq-atvori, motivlari, emotsional holati va aqliy salohiyatini o‘rganishdir. O‘zbekiston Respublikasining Jinoyat-protsessual kodeksi sud-psixologik ekspertiza tayinlashni huquqiy asos sifatida belgilaydi. Mazkur ekspertiza gumonlanuvchi yoki jabrlanuvchining ruhiy holati, voqelikni idrok etish imkoniyati, guvohlik berish qobiliyati yoki jinoyat vaqtida irodaviy boshqaruvning mavjud yoki mavjud emasligini aniqlashga yordam beradi.

Psixologik ekspertiza O‘zbekiston Respublikasi Sog‘liqni saqlash vazirligi, Adliya vazirligi huzuridagi ekspertiza markazlari hamda mustaqil sud ekspertizasi institutlari tomonidan amalga oshiriladi. Bu jarayonning me‘yoriy asoslari xalqaro standartlarga tayanadi, xususan:

- Yevropa sud-psixologik ekspertiza standartlari,
- BMTning "Jinoyatchilikning oldini olish va jinoyatchilarga munosabat to‘g‘risidagi minimal qoidalari",
- Xalqaro Psixologlar Assotsiatsiyasi tavsiyalari.

Shuningdek, ilmiy asos sifatida L.S. Vygotskiy, A.N. Leontyev, S.L. Rubinshteyn, Z. Freyd, G. Ebbingauz kabi psixologlar tomonidan ishlab chiqilgan psixik jarayonlar, xotira va idrok qonuniyatlari xizmat qiladi.

Tergov jarayonida sud psixologining asosiy vazifalari

Shaxsning psixologik portretini tuzish

Sud psixologi tergov jarayonida ishtirok etayotgan shaxslarning individual-psixologik xususiyatlarini tahlil qiladi:

- xarakter va temperament,
- shaxsning motivatsion tizimi,
- stressga chidamlilik,
- affekt holatlariga moyillik,
- yolg‘on gapirishga ehtiyoj yoki moyillik darajasi.

Psixologik portret tergovchi uchun gumonlanuvchi bilan muloqot strategiyasini tanlashda muhim ahamiyatga ega.

1-jadval

Sud psixologining tergov jarayonidagi vazifalari va psixologik imkoniyatlari

Bo‘lim	Sud psixologining vazifalari	Psixologik imkoniyatlar	Amaliy natija
1. Shaxsni psixologik o‘rganish	Gumonlanuvchi, jabrlanuvchi yoki guvohning psixologik portretini tuzish	Temperament, xarakter, motivlar, emotsional barqarorlikni aniqlash	So‘roq strategiyasini to‘g‘ri tanlash, xulqni oldindan baholash
2. So‘roq psixologiyasini baholash	So‘roq jarayonidagi xatti-harakatlarni tahlil qilish	Stress, qo‘rquv, affekt, yolg‘on indikatorlarini aniqlash	So‘roqning samaradorligi va obyektivligini oshirish

Bo'lim	Sud psixologining vazifalari	Psixologik imkoniyatlar	Amaliy natija
3. Yolg'onni aniqlash	Nutq, tana tili, emotsional belgilardan tahlil yapmak	Kognitiv nomutanosiblik, mimika, noverbal xatti-harakatlarni baholash	Mulkli yolg'on yoki yashirish ehtimolini aniqlash
4. Voyaga yetmaganlar bilan ishlash	Bolalarning ruhiy holatini himoya qilish	Yoshga mos psixologik metodlar, yumshoq muloqot texnikalari	Bola guvohligining ishonchliligini oshirish, stressni kamaytirish
5. Jabrlanuvchining psixologik holatini baholash	Travma, qo'rquv va emotsional iztirobni aniqlash	Post-travmatik reaksiyalarni diagnoslash	Jabrlanuvchiga mos muloqot va so'roq taktikasi
6. Sud-psixologik ekspertiza	Aqliy holat, idrokning buzilishi, affektni baholash	Testlar, neyropsixologik metodlar, proektiv texnikalar	Sud qarorlari uchun obyektiv ilmiy xulosa
7. Konfliktlarni boshqarish	Tergovdagi nizoli vaziyatlarni yumshatish	Stressni boshqarish, kommunikativ vositachilik	Tergov jarayonining silliq va qonuniy o'tishini ta'minlash
8. Psixologik xavfsizlikni ta'minlash	So'roq paytida psixologik bosimni kamaytirish	Psixik himoya mexanizmlarini aniqlash	Inson huquqlari buzilishining oldini olish
9. Idrok va xotira xususiyatlarini baholash	Guvohlikning ishonchliligini aniqlash	Eslab qolish mexanizmlarini testlash, xotira buzilishlarini baholash	To'liq yoki qisqa eslash sabablarini obyektiv tushuntirish

So'roq jarayonining psixologik ekspertizasi

So'roq — bu tergovning eng mas'uliyatli bosqichlaridan biri bo'lib, uning samaradorligi asosan psixologik yondashuvga bog'liq. Sud psixologi:

- so'roq davomida shaxsning emotsional holatini baholaydi,
- charchoq, qo'rquv, affekt, stress kabi omillarni aniqlaydi,
- yolg'on va manipulyatsiya belgilari bor-yo'qligini tahlil qiladi,
- so'roqning taktik rejasi bo'yicha tergovchiga tavsiyalar beradi.

Psixologning ishtiroki tergov jarayonida ijtimoiy-psixologik bosim, noqonuniy ta'sir yoki asossiz tazyiqlarni oldini olishga xizmat qiladi.

Jabrlanuvchi va guvohlarning psixik holatini baholash

Ayniqsa voyaga yetmaganlar, ruhiy zaif shaxslar, travma olgan jabrlanuvchilar bilan ishlashda psixolog ishtiroki zarur. U quyidagilarni aniqlaydi:

- guvohlik berishga psixologik tayyorgarlik,
- voqea tafsilotlarini eslab qolish darajasi,
- travmatik stressning mavjudligi,
- manipulyatsiyaga moyillik.

Bu ma'lumotlar tergov harakatlarining qonuniyligi va ishonchliligini ta'minlaydi.

Sud-psixologik ekspertiza o'tkazish

Ekspertiza quyidagi hollarda tayinlanadi:

- aqliy rivojlanishdagi og‘ishlar,
- affekt holatida jinoyat sodir etish ehtimoli,
- shaxsning jarohat yoki stress sababli vaziyatni to‘liq idrok eta olmasligi,
- psixologik travmaning oqibatlari.

Ekspertiza natijalari sud hukmiga bevosita ta’sir qiladi.

Sud psixologining tergov jarayonidagi psixologik imkoniyatlari

Kognitiv jarayonlarni tahlil qilish imkoniyati

Psixolog insonning:

- idrok,
- xotira,
- diqqat,
- tafakkur

jarayonlarining individual xususiyatlarini o‘rganadi. Masalan, voqeani eslab qolishning tabiiy chegaralari mavjud. Shu bois so‘roq paytida noaniqlik yoki tafsilotlarning chalkashligi har doim ham yolg‘on deb baholanmaydi — bu psixologik norma bo‘lishi mumkin.

Emotsional holatni aniqlash

Psixolog turli metodlar orqali (Lusher testi, Shmishek testi, proektiv metodlar) shaxsning emotsional fonini baholaydi. Bu:

- qo‘rquv,
- tashvish,
- agressiya,
- ayb hissi,
- psixologik himoya mexanizmlarini aniqlash imkonini beradi.

Bu ma’lumot tergovchiga to‘g‘ri muloqot yo‘lini tanlashga yordam beradi.

Yolg‘onni aniqlashda psixologik yondashuv

Bu jarayonda nafaqat poligraf, balki quyidagi psixologik indikatorlar qo‘llanadi:

- nutqning mantiqsiz bo‘laklari,
- ortiqcha tafsilot,
- emotsional beqarorlik,
- ko‘z harakatlari, tana tili,
- motivlarning mos kelmasligi.

Psixolog yolg‘onning ehtimolini aniqlaydi, ammo “yolg‘on gapiryapti” degan yakuniy hukm chiqarmaydi.

Voyaga yetmaganlar bilan ishlash imkoniyatlari

Bolalar psixologiyasi alohida yondashuvni talab qiladi. Psixolog:

- so‘roqning bolaning psixikasiga zarar yetkazmasligini ta’minlaydi,
- savollarni psixologik rivojlanish darajasiga moslashtiradi,
- bola guvoh sifatida ishonchliligini baholaydi.

Konflikt va stressni boshqarish

Tergov jarayonida ko‘pincha nizoli vaziyatlar yuzaga keladi. Psixolog:

- kommunikativ vositachilik (mediasiya),
- stressni kamaytirish,
- agressiyani boshqarish bo‘yicha professional choralar ko‘radi.

Sud psixologining faoliyati samaradorligiga ta’sir qiluvchi omillar

Professional tayyorgarlik

Psixologning maxsus sud-psixologik bilimlarga ega bo'lishi zarur:

- kriminogen psixologiya,
- deviant xulq,
- zo'ravonlik psixologiyasi,
- patologik psixologiya,
- yuridik psixologiya.

Tergov organlari bilan hamkorlik

Mutaxassis va tergovchi o'rtasidagi doimiy hamkorlik tergovning obyektivligini oshiradi. Bu, o'z navbatida, inson huquqlari buzilishining oldini oladi.

Etik tamoyillarga rioya qilish

Sud psixologi:

- maxfiylik,
- xolislik,
- professional sirni saqlash,
- zarar yetkazmaslik tamoyillariga qat'iy amal qiladi.

Zamonaviy metodlardan foydalanish

Bugungi kunda quyidagi metodlar keng qo'llanmoqda:

- neyropsixologik testlar,
- proektiv metodlar (Rorshax, TAT),
- poligraf,
- videopsixologik tahlil,
- sud-deontologik baholash.

Tergov jarayonida sud psixologining o'rni beqiyosdir. U psixik jarayonlarning murakkab mexanizmlarini tahlil qilish orqali tergovning haqqoniyligini ta'minlaydi, so'roq taktikalarini to'g'ri shakllantirishga ko'maklashadi, jabrlanuvchi va guvohlarning ruhiy holatini baholaydi, shuningdek, ekspertiza orqali sud qarorining adolatligiga ta'sir ko'rsatadi. Psixologning imkoniyatlari tergov jarayonidagi psixologik omillarning chuqur tahlilini, shaxsning ichki motivlari va xulq-atvorini obyektiv tushunishni, stress va konfliktlarni yumshatishni, voyaga yetmaganlar bilan nozik ishlashni ta'minlaydi.

Shu bois sud psixologiyasining rivojlanishi huquqni muhofaza qiluvchi organlar faoliyati samaradorligini oshirish, shaxsning konstitutsiyaviy huquqlarini himoya qilish va adolatli sud hukmiga erishishda muhim ilmiy-amaliy ahamiyatga ega.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yhati:

1. Z.S.Elov. YURIDIK PSIXOLOGIYA. Darslik. Buxoro "Kamolot" nashriyoti 2023. B-231
2. З.Элов. Девиант хулқ-атворли ўсмирлар орасида суицидал ахлоқ тушунчаси ва илмий таҳлиллар. 2023 ПЕДАГОГИК ВА ПСИХОЛОГИК ТАДҚИҚОТЛАР 1 (№1), 170-178
3. Z.S.Elov. Sud-psixologik ekspertizasi tarixi va rivojlanish bosqichlari (ilmiy manbalar tahlili asosida). 2024 Journal of Pedagogical and Psychological Studies 2 (1), 3-8
4. Z.S.Elov. Sudga oid psixologik ekspertizasining rivojlanish jarayoni va tarixi. 2024 OSIYO XALQARO UNIVERSITETI AXBOROTNOMASI 1, 112-119

5. Z.Elov., A.Sulaymonov. Sud-psixolog ekspert faoliyatining ijtimoiy-psixologik xususiyatlari. 2024 Modern Science and Research. 2024/7/4
6. Z.S.Elov. Sud-psixologik ekspertizalar o'tkazishning huquqiy va tashkiliy asoslari. 2024. TECHNICAL SCIENCE Vol -2 Issue 1
7. Z.S.Elov. Sud va tergov jarayonida psixolog kompetentligining o'ziga xosligi. 2025 "O'ZBEKISTONDA UCHINCHI RENESSANS: INSON, FAN VA IQTISODIYOTNING YANGI UFQLARI" mavzusidagi respublika ilmiy-amaliy online konferensiyasi
8. N.Tojiyeva., Z.Elov. Voyaga yetmaganlarga sudga oid psixologik ekspertizasini o'tkazilishining psixologik xususiyatlari. 2024 ПЕДАГОГИК ВА ПСИХОЛОГИК ТАДҚИҚОТЛАР 1 (№1), 9-14
9. Z.S.Elov., A.Sulaymonov. Sud-psixolog ekspert faoliyatining ijtimoiy-psixologik xususiyatlari. Journal of new century innovations/ 2025/5/20
10. Sh.To'rayev., Z.S.Elov. Sudga oid psixologik ekspertizasining rivojlanish jarayoni va tarixi. 2025. Academic research in educational sciences 265-269

MUALLIF HAQIDA MA'LUMOT [ИНФОРМАЦИЯ ОБ АВТОРЕ]

[AUTHORS INFO]

Elov Ziyodullo Sattorovich

Osiyo xalqaro universiteti professori,

Psixologiya fanlari doktori (DSc)

Manzil: O'zbekiston, Buxoro shahri

elovziyo2021@gmail.com

ЛОЖЬ КАК СОЦИАЛЬНО-ПСИХОЛОГИЧЕСКИЙ ФЕНОМЕН: ГЕНЕЗИС И ФУНКЦИИ В ПРОЦЕССЕ СОЦИАЛИЗАЦИИ ЛИЧНОСТИ

Нишанов Сарвар Юлдибаевич
Ташкентский международный университет, *доцент,*
доктор философии по психологическим наукам (PhD)

Аннотация.

ВВЕДЕНИЕ: В статье рассматривается ложь как социально-психологический феномен, раскрываются её генезис и функции в процессе социализации личности. Представлены результаты эмпирико-статистического исследования, направленного на выявление основных причин и мотивов обращения к лжи в межличностных взаимодействиях. Установлено, что ложь выполняет ряд важных социальных функций: адаптивную, защитную, коммуникативную и регулятивную, которые способствуют приспособлению личности к требованиям социальной среды. Полученные результаты расширяют представления о роли феномена лжи в процессе формирования личности и могут быть учтены в практике психологического сопровождения развития личности.

ЦЕЛЬ: Изучение процесса лжи как социально-психологического явления

МАТЕРИАЛЫ И МЕТОДЫ: Исследование проводилось в 2025 году на выборке из N=100 человек – старшеклассников 10–11 классов общеобразовательных школ г. Ташкента в возрасте 16–17 лет. В выборку поровну вошли юноши и девушки. Применялась оригинальная анкета, включавшая демографические данные и специальные вопросы, касающиеся опыта и отношения к лжи. В частности, респондентов просили вспомнить, в каком возрасте они впервые сознательно солгали, как часто они прибегают к обману в повседневной жизни, а также оценить допустимость лжи в ряде ситуаций. Отдельный блок анкеты был посвящён мотивам: предлагалось указать, по каким причинам им самим доводилось говорить неправду (можно было выбрать несколько вариантов). Сбор и обработка данных осуществлялись с соблюдением принципов анонимности и добровольности. Полученные данные обобщены методами описательной статистики: вычислены частоты и проценты по каждому из выделенных мотивов, выполнено сравнение ответов юношей и девушек с помощью критерия χ^2 . Статистически значимыми считались различия при $p < 0,05$.

ВЫВОД: Отдельного внимания заслуживает моральная оценка разных видов лжи самими подростками. Они фактически разделяют ложь на допустимую и неприемлемую в зависимости от её направленности. Подростки оправдывают ложь, продиктованную заботой о ближнем или соображениями такта, признавая за ней определённую этическую допустимость. Такая **просоциальная ложь** выполняет конструктивную роль в отношениях, позволяя, например, пощадить чувства другого человека. В то же время эгоистичная ложь ради собственной выгоды практически единогласно осуждается как недопустимая. Иначе говоря, уже в юношеском возрасте моральное сознание достаточно чётко различает различные функции лжи и оценивает их по-разному.

Ключевые слова: ложь; социальная психология; социализация личности; мотивы лжи; функции лжи; эмпирическое исследование.

LIES AS A SOCIAL-PSYCHOLOGICAL PHENOMENON: GENESIS AND FUNCTIONS IN THE PROCESS OF PERSONALITY SOCIALIZATION

Nishanov Sarvar Yuldibaevich

Tashkent International University, Associate Professor,

Doctor of Philosophy in Psychology (PhD)

Annatation.

INTRODUCTION: This article examines lying as a socio-psychological phenomenon, revealing its genesis and functions in the process of individual socialization. The results of an empirical and statistical study aimed at identifying the main causes and motives for lying in interpersonal interactions are presented. It has been established that lying performs a number of important social functions: adaptive, protective, communicative, and regulatory, which facilitate the individual's adaptation to the demands of the social environment. The obtained results expand our understanding of the role of lying in personality development and can be taken into account in the practice of psychological support for personality development.

THE GOAL: To study the process of lying as a socio-psychological phenomenon.

MATERIALS AND METHODS: The study was conducted in 2025 on a sample of $N = 100$ high school students in grades 10–11 of comprehensive schools in Tashkent, aged 16–17. The sample included an equal number of boys and girls. A unique questionnaire was administered, including demographic data and specific questions regarding experiences and attitudes toward lying. Specifically, respondents were asked to recall the age at which they first consciously lied, how often they resort to deception in everyday life, and to rate the acceptability of lying in a number of situations. A separate section of the questionnaire focused on motives: respondents were asked to indicate the reasons for lying (multiple options were allowed). Data collection and processing were conducted in compliance with the principles of anonymity and voluntariness. The data obtained were summarized using descriptive statistics: frequencies and percentages for each identified motive were calculated, and responses from young men and women were compared using the χ^2 test. Differences were considered statistically significant at $p < 0.05$.

CONCLUSION: The moral assessment of different types of lies by adolescents deserves special attention. They effectively categorize lies as acceptable and unacceptable depending on their intent. Adolescents justify lies motivated by concern for others or considerations of tact, recognizing a certain ethical permissibility in them. Such prosocial lies serve a constructive role in relationships, allowing, for example, to spare another person's feelings. At the same time, selfish lies for personal gain are almost unanimously condemned as unacceptable. In other words, already in adolescence, moral consciousness quite clearly distinguishes the various functions of lying and evaluates them differently.

Keywords: lying; social psychology; personality socialization; motives for lying; functions of lying; empirical research.

В современном обществе ложь традиционно воспринимается как негативное, социально неодобряемое явление – синоним обмана или неправды. Однако ложь является неотъемлемой частью повседневного социального взаимодействия и выполняет в нём определённые функции. Ещё античные философы и классики этики уделяли внимание проблеме лживости, а в XX веке ряд психологов предприняли попытки научного анализа феномена лжи. Так, отечественный психолог Ю. И. Холодный

определяет ложь как сознательное искажение известной субъекту истины, имеющее целью ввести партнёра по общению в заблуждение. Схожего мнения придерживается американский исследователь П. Экман: по его определению, ложь – это действие, с помощью которого один человек сознательно вводит другого в заблуждение без предупреждения о своих истинных намерениях [4]. В. В. Знаков, Б. Штерн и другие авторы также отмечают, что ключевой признак лжи – её осознанный, преднамеренный характер.

Феномен лжи весьма многогранен. Исследователями предложено множество классификаций видов лжи и смежных понятий. Например, К. Мелитан делит ложь на полную и неполную: полная встречается редко, а неполная включает такие основные способы, как умалчивание (скрытие части правды) и искажение (предоставление ложной информации) [1]. П. Экман выделил два основных метода лжи – умалчивание и фальсификация, – подчёркивая, что людям чаще свойственно скрывать правду, чем выдумывать её [4]. Ложь противопоставляется правде (честному высказыванию) и отличается от непреднамеренной неправды или заблуждения, где отсутствует умысел исказить истину.

Несмотря на моральное осуждение, ложь выполняет в процессе социализации личности ряд важных социальных и психологических функций. Можно выделить четыре основные причины, побуждающие людей лгать:

1. **Избегание наказания или негативных последствий** – человек лжёт, чтобы защитить себя от наказания, критики или иных неприятностей;
2. **Избегание неловкости или стыда** – ложь служит для сокрытия фактов, способных унизить человека или испортить его репутацию;
3. **Стремление к личной выгоде** – обман применяется ради получения преимуществ, выгоды или привилегий;
4. **Желание помочь другим («ложь во спасение»)** – индивид лжёт из добрых побуждений, чтобы избавить другого от страданий или переживаний.

Таким образом, ложь выступает своеобразным адаптационным механизмом, помогающим личности приспособиться к требованиям социальной среды, избежать наказаний и конфликтов, сохранить самооценку и отношения с окружающими. В то же время злоупотребление ложью ведёт к утрате доверия и другим негативным последствиям. Проблема социальной обусловленности лжи и её роли в развитии личности остаётся недостаточно изученной, особенно в контексте современной молодёжи. Цель настоящего исследования – выявить генезис и основные функции феномена лжи в процессе социализации личности на основе эмпирического изучения мотивов использования лжи у молодёжи.

Исследование проводилось в 2025 году на выборке из N=100 человек – старшеклассников 10–11 классов общеобразовательных школ г. Ташкента в возрасте 16–17 лет. В выборку поровну вошли юноши и девушки. Применялась оригинальная анкета, включавшая демографические данные и специальные вопросы, касающиеся опыта и отношения к лжи. В частности, респондентов просили вспомнить, в каком возрасте они впервые сознательно солгали, как часто они прибегают к обману в повседневной жизни, а также оценить допустимость лжи в ряде ситуаций. Отдельный блок анкеты был посвящён мотивам: предлагалось указать, по каким причинам им самим доводилось говорить неправду (можно было выбрать несколько вариантов). Сбор и обработка данных осуществлялись с соблюдением принципов анонимности и добровольности. Полученные данные обобщены методами описательной статистики: вычислены частоты и проценты по каждому из выделенных мотивов, выполнено сравнение ответов юношей и девушек с помощью критерия χ^2 . Статистически значимыми считались различия при $p < 0,05$.

Опрошенные респонденты подтвердили, что феномен лжи широко присутствует в их жизни. Только 5% участников заявили, что никогда не лгут; остальные 95% признались в использовании обмана в тех или иных ситуациях. При этом 82% опрошенных считают себя в целом честными людьми, отмечая, что прибегают к лжи лишь изредка и по уважительным причинам. Большинство (67%) указали, что впервые осознанно солгали в возрасте около 7–8 лет (начало обучения в школе), обычно чтобы избежать наказания за проступок.

В ходе исследования выявлен спектр основных мотивов, по которым подростки прибегают ко лжи. Самым распространённым мотивом оказалось избегание наказания: его указали 85% участников. Почти столь же часто отмечался мотив избегания неловкости/стыда (75%). Около двух третей респондентов (65%) хотя бы раз прибегали к «лжи во благо» – чтобы защитить друга или близкого от неприятной правды. Значительно реже подростки признаются во лжи ради прямой личной выгоды – такой мотив указали 45% опрошенных. *Таблица 1* суммирует распространённость основных мотивов.

Таблица 1. Основные причины, по которым респонденты прибегают к лжи.

Причина	Доля респондентов, %
Избегание наказания	85
Избегание стыда/неловкости	75
Личная выгода	45
Помощь другим («ложь во спасение»)	65

Статистический анализ не выявил значимых различий между юношами и девушками по частоте использования лжи ($p > 0,05$). Отмечается тенденция, что девушки несколько чаще, чем юноши, склонны лгать из сочувствия или такта (70% против 60%), тогда как юноши чаще упоминали мотив личной выгоды (50% против 40%). Однако указанные различия статистически не значимы. Также не обнаружено значимых различий по возрасту внутри выборки (16–17 лет), что объясняется узким возрастным диапазоном респондентов.

Дополнительные данные получены относительно отношения подростков к допустимости лжи. Большинство опрошенных (78%) согласны с тем, что «в некоторых ситуациях соврать – это нормально и оправдано». В первую очередь подростки одобряют ложь, если она используется во благо другого человека (так считают 82% участников). Напротив, 90% респондентов резко осуждают ложь ради собственной выгоды или без серьёзной необходимости. Таким образом, участники исследования дифференцированно относятся к разным ситуациям: так называемая «социальная» ложь (из добрых побуждений) ими зачастую оправдывается, тогда как эгоистичная ложь практически единодушно отвергается.

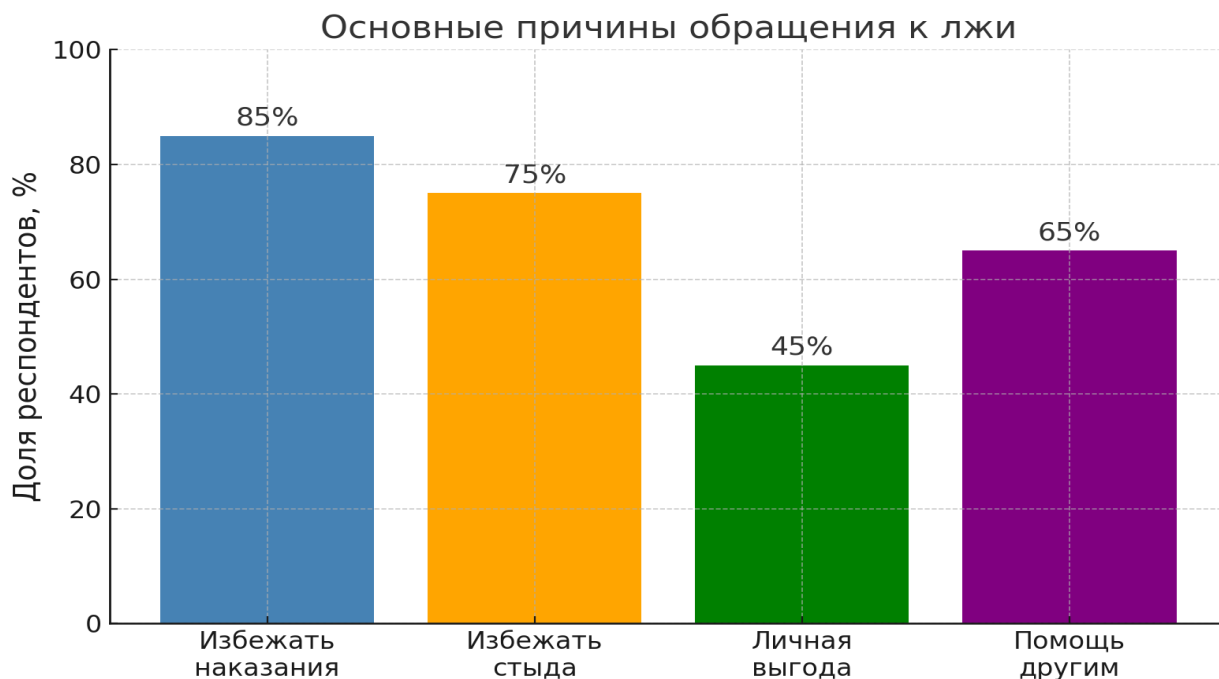

Рис. 1. Основные причины, побуждающие респондентов прибегать к лжи (в % от числа опрошенных). Из диаграммы видно, что мотив избегания наказания является доминирующим по частоте упоминаний, тогда как ложь ради личной выгоды встречается существенно реже. Доля «лжи во спасение» (помощь другим) также велика, что подчёркивает значение данной просоциальной функции.

Полученные результаты демонстрируют, что ложь выполняет ряд социальных функций, важных для адаптации личности в обществе. Выявленные ведущие мотивы – избегание наказания, избегание осуждения, сохранение хороших отношений – отражают адаптивную и коммуникативную роль лжи. Подростки используют ложь прежде всего как средство психологической защиты от негативных санкций и как «буфер» для смягчения острых углов в общении. Этот факт согласуется с позицией ряда исследователей, рассматривающих ложь как механизм социального приспособления. Так, С. И. Симоненко указывает, что ложь во имя сохранения социальных связей выступает как особый социальный инстинкт, позволяющий поддерживать коллективное взаимодействие [6]. Как отмечает В. В. Знаков, ложь является устойчивым компонентом жизни общества, и попытки полностью исключить её из человеческого общения нереалистичны [5].

Большинство участников исследования впервые прибегли ко лжи ещё в младшем школьном возрасте (около 7 лет), что соответствует представлениям о развитии способности к обману у детей. Появление умения лгать связано с формированием у ребёнка так называемой теории сознания – понимания того, что другие люди могут владеть отличной информацией и ошибаться. По данным психологов, дети начинают осознавать возможность обмана примерно в 6–7 лет, с ростом их когнитивных и социальных навыков. Наши результаты о «первой лжи» в этом возрасте согласуются с данной закономерностью: начальный опыт обмана у детей обычно связан с желанием избежать немедленного наказания.

Отдельного внимания заслуживает моральная оценка разных видов лжи самими подростками. Они фактически разделяют ложь на допустимую и неприемлемую в зависимости от её направленности. Подростки оправдывают ложь, продиктованную заботой о ближнем или соображениями такта, признавая за ней определённую этическую допустимость. Такая **просоциальная ложь** выполняет конструктивную роль в

отношениях, позволяя, например, пощадить чувства другого человека. В то же время эгоистичная ложь ради собственной выгоды практически единогласно осуждается как недопустимая. Иначе говоря, уже в юношеском возрасте моральное сознание достаточно чётко различает различные функции лжи и оценивает их по-разному.

1. Ложь является распространённым социально-психологическим феноменом, проявляющимся уже на ранних этапах социализации личности.

2. Основными функциями лжи в межличностных отношениях выступают адаптивная (защита от наказания и негативных последствий), защитная (сохранение самоуважения, избегание стыда), коммуникативная (поддержание социальных связей, «ложь во благо») и инструментальная (достижение личных целей).

3. Несмотря на негативную нравственную оценку, определённые виды «социально ориентированной» лжи могут выполнять конструктивную роль, способствуя гармонизации общения и предотвращению конфликтов, тогда как ложь из корыстных побуждений воспринимается резко отрицательно.

Литература

1. Мелитан К. *Психология лжи*. – М.: Изд. А.Сомов, 1903.
2. Штерн В. *Изучение свидетельских показаний // Проблемы психологии: Ложь и свидетельские показания*. – Вып. 1. – Пг., 1922.
3. Холодный Ю.И. *Социально-психологические аспекты лжи*. – 1998.
4. Экман П. *Психология лжи*. – СПб.: Питер, 1999.
5. Знаков В.В. *Психология понимания правды*. – СПб., 1999.
6. Симоненко С.И. *Психологические основы лжи*. – 2001.

MUALLIF HAQIDA MA'LUMOT [ИНФОРМАЦИЯ ОБ АВТОРЕ] [AUTHORS INFO]

Нишанов Сарвар Юлдибаевич

**Ташкентский международный университет, доцент,
доктор философии по психологическим наукам (PhD)**

Адрес: Узбекистан, город Ташкент

KICHIK SANOAT ZONALAR, TEXNOPARK VA KLASTERLAR FAOLIYATINI ZAMONAVIY YONDASHUVLAR ASOSIDA BOSHQARISHNING IJTIMOIIY- PSIXOLOGIK JIHLTLARI

Shonazarov Asror Maxmaisoyevich

*Samarqand davlat universiteti dotsenti,
psixologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD)*

Annotatsiya.

KIRISH: Mazkur ilmiy maqolada kichik sanoat zonalar, texnopark va klasterlar faoliyatini zamonaviy boshqaruv mexanizmlar asosida takomillashtirish, boshqaruvning davlat va jamiyat oldidagi o'rni va ahamiyatini oshirib borish, ilmiy tadqiqotda yoritib berilishi nazarda tutilgan jihatlarni mazmun-mohiyatini keng qamrovli asoslarini tadqiqot ishida ochib berish, ushbu sohani jamiyat hayotidagi nufuzini yanada mustahkamlash asosida uni rivojlantirishga erishish, boshqaruv jarayonlarini o'ziga xos ijtimoiy-psixologik ahamiyatini sohaga keng ko'lamda tatbiq etish, iqtisodiy boshqaruv subyektlarining mehnat faoliyatiga salbiy ta'sir etuchi iqtisodiy hamda ijtimoiy-psixologik omillarni aniqlab, ularni o'z vaqtida bartaraf etishga qaratilgan amaliy takliflar, tavsiyalar va ilmiy xulosalar ishlab chiqish orqali ularni amaliyotga tatbiq etishdan iborat hisoblanadi.

MAQSAD: Kichik sanoat zonalar, texnopark va klasterlar faoliyatini zamonaviy yondashuvlar asosida boshqarishning ijtimoiy-psixologik jihatlari

MATERIALLAR VA METODLAR: Ilmiy tadqiqot ishida yoritilishi nazarda tutilgan jihatlarni hisobga olgan holda samarali boshqaruv jarayonlarini tarkib toptirish, milliy iqtisodiyotni yanada barqaror rivojlantirish, har tomonlama yetuk rahbar kadrlarni faoliyatini izchillik bilan takomillashtirib borish, iqtisodiy boshqaruv subyektlarning boshqaruvga xos bo'lgan munosabatlarini ahamiyatli jihatlarni davlat va jamiyat talablari asosida muntazam ravishda shakllantirib borish, ilmiy asoslangan zamonaviy boshqaruv usul va vositalaridan samarali foydalanishni yo'lga qo'yish, kichik sanoat zonalar, texnoparklar va klasterlardan faoliyatini yanada takomillashtirish uchun dolzarb hisoblanadi.

XULOSA: Maxsus iqtisodiy zonalarini boshqarishning ijtimoiy-psixologik xususiyatlarini ochib berish, zamonaviy talablar asosida boshqaruvda aniq iste'mol qiymatini olish uchun mahsulot tayyorlashda mehnat taqsimoti va kooperatsiyasi bilan ajralib turadigan iqcham, aniq mazmunga ega bo'lgan hamda kam vaqt talab qilib yuqori natijalar beradigan boshqaruv faoliyatini yo'lga qo'yish ayni paytda zamon talabi hisoblanadi. Shu boisdan ham maxsus iqtisodiy zonalarini ijtimoiy-psixologik tomondan sifatli boshqarishga qaratilgan ilmiy tadqiqot natijalari sohaga oid mavjud ishlab chiqarish munosabatlari bilan bog'liq bo'lib, boshqaruv maqsadlarini belgilab beradi albatta.

Tayanch so'zlar: Yurtimizda faoliyat yuritayotgan maxsus iqtisodiy zonalar, kichik sanoat zonalar, texnoparklar, klasterlar, zamonaviy boshqaruv, ishlab chiqarish, rahbar va jamoa, mehnat faoliyatini zamonaviylashtirish, boshqaruv mexanizmlar, import va eksport

darajasi, debitor qarzdorlik, kreditor qarzdorlik, iqtisodiy tahlillar, ijtimoiy-psixologik yondashuvlar, rahbarga xos sifatlarni zamonaviylashtirish, iqtisodiy boshqaruv subyektlari faoliyatini rivojlantirish, rahbar va mehnat jamoasi o'rtasidagi ijtimoiy-psixologik moslikni ta'minlash, boshqaruvchanlik, samaradorlik va natijadorlik.

СОЦИАЛЬНО-ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ УПРАВЛЕНИЯ МАЛЫМИ ПРОМЫШЛЕННЫМИ ЗОНАМИ, ТЕХНОПАРКАМИ И КЛАСТЕРАМИ НА ОСНОВЕ СОВРЕМЕННЫХ ПОДХОДОВ

Шоназаров Асрор Махмаисаевич

*Доцент, доктор философии (PhD) в области психологии,
Самаркандский государственный университет*

Аннотация.

ВВЕДЕНИЕ: Цель данной научной статьи – совершенствование деятельности малых промышленных зон, технопарков и кластеров на основе современных механизмов управления, повышение роли и значимости управления перед государством и обществом, выявление широких основ содержания и сущности рассматриваемых аспектов, достижение развития данной области на основе дальнейшего усиления ее влияния в обществе, применение специфического социально-психологического значения управленческих процессов в масштабах всей области, выявление экономических и социально-психологических факторов, негативно влияющих на трудовую деятельность субъектов экономического управления, и разработка практических предложений, рекомендаций и научных выводов, направленных на своевременное устранение этих факторов и их внедрение в практику.

Настоящая научная статья направлена на совершенствование деятельности малых промышленных зон, технопарков и кластеров на основе современных механизмов управления, повышение роли и значимости управления перед государством и обществом, раскрытие широких основ содержания и сущности аспектов, рассматриваемых в научной работе, достижение развития данной области на основе дальнейшего усиления ее влияния в обществе, применение специфического социально-психологического значения управленческих процессов в масштабах всей области, выявление экономических и социально-психологических факторов, негативно влияющих на трудовую деятельность субъектов экономического управления, а также разработку практических предложений, рекомендаций и научных выводов, направленных на их своевременное устранение и внедрение в практику.

ЦЕЛЬ: Социально-психологические аспекты управления деятельностью малых промышленных зон, технопарков и кластеров на основе современных подходов.

МАТЕРИАЛЫ И МЕТОДЫ: С учетом аспектов, которые необходимо осветить в научно-исследовательской работе, актуально разработать эффективные процессы управления, способствовать дальнейшему развитию национальной экономики, последовательно повышать квалификацию управленческого персонала, систематически формировать важные аспекты взаимоотношений субъектов экономического управления, присущие управлению, исходя из требований государства и общества, внедрять эффективное использование научно обоснованных современных методов и инструментов управления, а также повышать эффективность деятельности малых промышленных зон, технопарков и кластеров.

ВЫВОД: В настоящее время крайне важно выявить социально-психологические особенности управления особыми экономическими зонами, создать в рамках управления, исходя из современных требований, управленческую деятельность,

характеризующуюся разделением труда и сотрудничеством в подготовке продукции для получения специфической потребительской ценности, обладающую компактным, ясным содержанием и требующую быстрых результатов. Таким образом, результаты научных исследований, направленных на качественное управление особыми экономическими зонами с социально-психологической точки зрения, обязательно связаны с существующими производственными отношениями в секторе и определяют цели управления.

Ключевые слова: особые экономические зоны, действующие в нашей стране, малые промышленные зоны, технопарки, кластеры, современное управление, производство, руководитель и команда, модернизация трудовой деятельности, механизмы управления, уровень импорта и экспорта, дебиторская и кредиторская задолженность, экономический анализ, социально-психологические подходы, модернизация лидерских качеств, развитие деятельности субъектов экономического управления, обеспечение социально-психологической совместимости руководителя и трудовой команды, управляемость, эффективность и результативность.

SOCIAL-PSYCHOLOGICAL ASPECTS OF MANAGEMENT OF SMALL INDUSTRIAL ZONES, TECHNOPARKS AND CLUSTERS BASED ON MODERN APPROACHES

Shonazarov Asror Makhmaisoyevich

*Associate Professor, Doctor of Philosophy (PhD) in Psychology,
Samarkand State University*

Annatation.

INTRODUCTION: This scientific article aims to improve the activities of small industrial zones, technoparks and clusters on the basis of modern management mechanisms, increase the role and importance of management before the state and society, reveal the broad foundations of the content and essence of the aspects covered in the scientific research, achieve the development of this area on the basis of further strengthening its influence in society, apply the specific socio-psychological significance of management processes to the area on a large scale, identify economic and socio-psychological factors that negatively affect the labor activity of economic management subjects, and develop practical proposals, recommendations and scientific conclusions aimed at eliminating them in a timely manner and implementing them in practice.

THE GOAL: Socio-psychological aspects of managing the activities of small industrial zones, technoparks and clusters based on modern approaches

MATERIALS AND METHODS: Taking into account the aspects to be covered in the scientific research work, it is relevant to develop effective management processes, further develop the national economy, consistently improve the activities of all-round qualified management personnel, systematically form important aspects of the relations of economic management entities inherent in management based on the requirements of the state and society, establish effective use of scientifically based modern management methods and tools, and further improve the activities of small industrial zones, technoparks and clusters.

CONCLUSION: It is currently a requirement of the time to reveal the socio-psychological features of managing special economic zones, to establish a management activity that is characterized by division of labor and cooperation in the preparation of products in order to obtain a specific consumer value in management based on modern requirements, which has a compact, clear content and requires little time to produce high results. Therefore, the results of scientific research aimed at the qualitative management of special economic zones from a

socio-psychological perspective are necessarily related to the existing production relations in the sector and determine the goals of management.

Keywords: Special economic zones operating in our country, small industrial zones, technoparks, clusters, modern management, production, leader and team, modernization of labor activities, management mechanisms, import and export level, receivables, payables, economic analysis, socio-psychological approaches, modernization of leadership qualities, development of the activities of economic management entities, ensuring socio-psychological compatibility between the leader and the labor team, manageability, efficiency and effectiveness.

Respublikamizda bugungi kunga kelib yangi davr, yangi imkoniyatlar va yangicha qiyofa kashf etmoqda. Har bir soha, tarmoq, korxona, tashkilot va muassasalarning faoliyati albatta samarali boshqaruv asosida tashkil etiladi. Shuni alohida ta'kidlash kerakki, mamlakatni iqtisodiy drayveri hisoblanadigan kichik sanoat zonalar, texnoparklar va klasterlar faoliyatini yanada takomillashtirish, hududlarning ijtimoiy-iqtisodiy salohiyatidan kelib chiqib rahbar-jamoa-sog'lom ijtimoiy muhit hamda sifat va samaradorlikka asoslangan boshqaruv mexanizmlarini ishlab chiqish bugungi kunda hal etilishi zarur bo'lgan dolzarb masalalardan hisoblanadi.

Ilmiy tadqiqot ishida yoritilishi nazarda tutilgan jihatlarni hisobga olgan holda samarali boshqaruv jarayonlarini tarkib toptirish, milliy iqtisodiyotni yanada barqaror rivojlantirish, har tomonlama yetuk rahbar kadrlarni faoliyatini izchillik bilan takomillashtirib borish, iqtisodiy boshqaruv subyektlarning boshqaruvga xos bo'lgan munosabatlarini ahamiyatli jihatlarni davlat va jamiyat talablari asosida muntazam ravishda shakllantirib borish, ilmiy asoslangan zamonaviy boshqaruv usul va vositalaridan samarali foydalanishni yo'lga qo'yish, kichik sanoat zonalar, texnoparklar va klasterlardan faoliyatini yanada takomillashtirish uchun dolzarb hisoblanadi.

Zamonaviy dunyo, yangi mehnat bozori, keng qamrovli islohatlar, jadal rivojlanish dasturlari bularning barchasi Yangi O'zbekistonda davlat va jamiyat manfaatlariga mos keladigan keng ko'lamli islohotlarni amalga oshirishga qaratilganligi bilan ahamiyatli hisoblanadi. Kundan-kunga yangilanib borayotgan Yurtimizda iqtisodiyot, siyosat, ma'naviyat va ma'rifat, ta'lim, sport, tibbiyot, ilm-fan kabi ijtimoiylashuvning ko'plab sohalarni yanada rivojlantirish, xalq xo'jaligining barcha yo'nalishlarini yanada ravnaq topishi uchun zamonaviy texnologiyalarni hamda kerakli vositalarni amaliyotga tatbiq etish, boshqaruv jarayonlarni sifat va samaradorligini muntazam oshirib borish ayni paytda hal etilishi lozim bo'lgan dolzarb masalalardan hisoblanadi.

Mustaqil O'zbekistonning milliy iqtisodiyotining izchil va mutanosib rivojlanishini doimiy ravishda ta'minlash, puxta va har tomonlama asoslangan chora tadbirlar loyihalarini ishlab chiqishni taqozo etadi. Shuningdek, turli darajalardagi iqtisodiy taraqqiyot dasturlarining ishlab chiqilishi shu bilan birga aniq belgilab olinishi, ijtimoiy-psixologik munosabatlarni to'g'ri yo'lga qo'yilganligi ayni paytda muvaffaqiyat garovi hisoblanadi. Shuning uchun ham, shu yilgacha bajarilgan vazifalar, keng qamrovli chora-tadbirlar, hamda erishilgan yutuq va natijalarni tanqidiy baholash orqali tegishli xulosalar chiqarish, ular asosida ijtimoiy-psixologik hamda iqtisodiy rivojlanish ko'rsatkichlarini yanada takomillashtirib borish ham muhim ahamiyat kasb etadi.

Kichik sanoat zonalar, texnopark va klasterlar faoliyatini zamonaviy yondashuvlar asosida boshqarishning ijtimoiy-psixologik asoslarini zonalarini boshqar asosida rivojlantirishning ijtimoiy-psixologik xususiyatlari keng qamrovli yoritib berish, sohaga oid mavjud muammolarni izlab topish, ularni hal etishni tizimli tahlil qilish asosida yo'lga qo'yishga erishish, bugungi kun rahbarlariga xos boshqaruvchanlik qobiliyatlarini ochib bera oladigan zamonaviy istiqbolli usul va samarali vositalaridan unumli foydalanishga erishish.

Kichik sanoat zonalar, texnopark va klasterlar faoliyatini boshqarishning ijtimoiy-psixologik xususiyatlarini keng qamrovli mazmun-mohiyatini yoritib berish orqali boshqaruvchilarni ongli faoliyat yuritishga o'rgatish, ularni umumjahon standartlariga moslashtirish va zamonaviy qiyofasini yaratish, davlat va jamiyat talablaridan kelib chiqib ishlab chiqarishning miqdor hamda sifat jihatdan bozor talablariga mos holatda yaxshilanishini ta'minlash orqali ish unumdorligini muntazam ravishda oshirib borishdan iborat.

Mamlakatimizda faoliyat yuritayotgan kichik sanoat zonalar, texnopark va klasterlarning rahbar-kadrlari, xodimlari hamda mehnat jamoasini ijtimoiy-psixologik xususiyatlarini va mehnat jamoasining ruhiy holatlarini takomillashtirishga qaratilgan.

Ilmiy tadqiqotning amalga oshirilishi zarur bo'lgan vazifalari:

1) Kichik sanoat zonalar, texnopark va klasterlar faoliyatini boshqarishning ijtimoiy-psixologik xususiyatlarini rivojlanishiga salbiy ta'sir etuvchi omillarni aniqlash va ularni bartaraf etishga qaratilgan zamonaviy yechimlarni topish orqali barqaror o'sishga erishish;

2) Kichik sanoat zonalar, texnopark va klasterlar faoliyatini sifatli boshqarishga qaratilgan ilmiy manbalarni o'rganish va ularni tahlil qilish orqali boshqaruvchi-rahbarlarga xos bo'lgan ijtimoiy-psixologik xususiyatlarini ilmiy, nazariy va amaliy ahamiyatini yoritib berishga qaratilgan dalillar keltirish;

3) Kichik sanoat zonalar, texnopark va klasterlar faoliyatini rivojlantirishga yo'naltirilgan hamda boshqaruvning ijtimoiy-psixologik xususiyatlarini yoritib beradigan amaliy takliflar, ilmiy tavsiyalar va xulosalar ishlab chiqishdan iborat.

Mazkur yondashuvlar asosida keltirilgan fikr-mulohazalardan kelib chiqib ta'kidigan bo'lsak, kichik sanoat zonalar, texnopark va klasterlar faoliyatini boshqarishning ijtimoiy-psixologik xususiyatlarini keng qamrovli yoritib berishda muhim bo'lgan va tarmoqlarning rivojlantirilishi natijasida kelgusida milliy iqtisodiyotdagi barqarorlikni yanada yuksaltirish, ularning qamrovini kengaytirish orqali, milliy iqtisodiyotimizni muntazam barqarorligini ta'minlashga erishish, shuningdek, ushbu sohani davlat va jamiyat uchun ahamiyati oshirib borish zarur yechim hisoblanadi.

Shu o'rinda savol tug'iladi iqtisodiy zonalar o'zi qanday tushuncha?. Maxsus iqtisodiy zona, kichik sanoat zonasi, texnoparklar, klasterlar xush ushbu tushunchalarni mazmun-mohiyatini qanday izohlash mumkin?. Bu kabi savollarga javob topish uchun ilmiy tahlillar va keng qamrovli yondashuvlarga tayanish zarur. Maxsus iqtisodiy zonalar, kichik sanoat zonalar, texnopark va klasterlar ishtirokchilari statistikasi bo'yicha uslubiy tushuntirishlar va metama'lumotlari quyidagi turlarda o'z aksini topadi:

Maxsus iqtisodiy zona – tegishli hududni jadal ijtimoiy-iqtisodiy rivojlantirish uchun chet el investitsiyalari va mahalliy investitsiyalarni, yuqori texnologiyalar hamda boshqaruv tajribasini jalb etish maqsadida maxsus ajratilgan, belgilangan chegaralarga va maxsus huquqiy rejimga ega bo'lgan hudud.

Kichik sanoat zonasi – aniq yer uchastkasini o'z ichiga olgan hudud bo'lib, ba'zi hollarda – muhandislik-texnik kommunikatsiyalar bilan ta'minlangan ishlab chiqarish maydonlari.

Texnopark – o'zaro, davlat hokimiyati organlari, fuqarolarning o'zini o'zi boshqarish organlari bilan hamkorlik qiluvchi, tadbirkorlik, investitsiya faoliyatini va ilmiy faoliyatni yuritish

maqsadida zamonaviy texnologik va tashkiliy muhitni shakllantiruvchi ilm-fan va ta'limning tijorat va notijorat tashkilotlari, moliya institutlari va tadbirkorlarning integratsiyalashuvi shakli.

Klaster – meva-sabzavot va qishloq xo'jaligi resurslarini yetishtirish va chuqur qayta ishlash, chorvachilik, baliqchilik va boshqa komplekslarni yaratish, raqobatbardosh yuqori texnologiyali va eksportbop to'qimachilik, oziq-ovqat va boshqa turdagi mahsulotlar ishlab chiqarishni tashkil etish shakli.

Boshqaruv murakkab ijtimoiy-psixologik jarayon bo'lib, ushbu jarayon rahbardan boshqaruv kompetentsiyalarini, kreativ qobiliyatlarni, aqliy salohiyatni, kognitiv qobiliyatlarni ilmiy-nazariy bilim, amaliy ko'nikma va yuqori darajadagi malakalarni, keng qamrovli hayotiy tajriba, tizimli tahlil qila bilish qobiliyatlariga ega bo'lishni talab etadi. Shuning uchun ham boshqaruv jarayonini jamiyatning ijtimoiy-psixologik hamda iqtisodiy negizi bilan bog'lab, shu bilan birga boshqaruvni ikki tashkiliy-texnikaviy va ijtimoiy-iqtisodiy tomonlarini hisobga olgan holda o'rganish lozim. Ijtimoiy-psixologik va tashkiliy-iqtisodiy boshqaruv aniq iste'mol qiymatini olish uchun mahsulot tayyorlashda mehnat taqsimoti va kooperatsiyasi bilan ajralib turadi.

Aslini olganda boshqaruv jarayoni insoniy munosabatlar doirasida amalga oshiriladi va rasmiy ma'noda o'z ta'sir kuchiga ega bo'lgan ijtimoiy-psixologik hodisa hisoblanadi.

Boshqaruv jarayonida rahbar turli qiyofa, turli xarakter, turli temperament hamda har xildagi psixologik sifatlar va xususiyatlar bilan muloqot qilishga, ularga ijodiy yondashishiga to'g'ri keladi. Shuning uchun ham rahbar serqirra ijodkor bo'lishi, iqtisodiy, ijtimoiy-psixologik bilimlarni nazariy va amaliy jihatlarini o'zlashtirgan bo'lishi kerak bo'ladi.

Avvalo rahbar boshqaruvning ijtimoiy, iqtisodiy, psixologik va kreativ tomonlarini ahamiyatini anglab yetish, jahon standartlariga moslashtira bilishi, aqliy va axloqiy sifatlarga boyitilganligini ta'minlashi, mavjud ishlab chiqarish munosabatlari bilan bog'liq holda mehnat jamoasini aniqlik bilan boshqara olishi muhim hisoblanadi. Bunday boshqaruv ijtimoiy-psixologik maqsadlarini mazmun-mohiyatini belgilab beradi va boshqaruvning samaradorligini ta'minlaydi. Ijtimoiy normalar asosida boshqaruv jarayonini motivlashtirish, muntazam ravishda ish va ishlab chiqarish sifatiga e'tibor qaratib borish, korxona faoliyatini zamonaviy talablar asosida barqaror ishlab chiqaruvchanlikni yo'lga qo'yish, mehnat jamoasini ijtimoiy-psixologik tomondan rivojlantirish hamda keng imkoniyatlar yaratish orqali ishchilardagi iqtidor va qobiliyatlarni aniqlash natijasida ularga mos keladigan ish taqsimotiga erishish, sohadagi mavjud bo'lgan muammolarni hal qilishga zamin yaratadi.

Maxsus iqtisodiy zonalarini faoliyatini tubdan isloh qilish, ularni zamonaviy qiyofasini kashf etish, ijtimoiy-psixologik va tashkiliy-iqtisodiy tomondan ishlab chiqarish sohasini rivojlantirish, mehnat unumdorligi hamda ishlab chiqarish samaradorligini oshirish uchun shart-sharoit yaratishga imkon beruvchi faoliyat turidan iboratdir. Bugungi kunda maxsus iqtisodiy zonalarini boshqaruv jarayonlarida uchraydigan ijtimoiy-psixologik muammolarni hal qilishda quyidagi hal etuvchi yo'nalishlarning o'rni beqiyosdir, ular quyidagilarda o'z aksini topadi: Boshqaruvda siyosiy, iqtisodiy, ma'naviy-ma'rifiy, tashkiliy, texnologik, aqliy, axloqiy, kreativ, ruhiy, jismoniy, kognitiv, kompetentsiyaviy va ijtimoiy-psixologik xususiyatlarni o'z ichiga qamrab oladi. Sohaga oid muammolarni hal etishda ushbu yo'nalishlarning o'rni va ahamiyati katta hisoblanadi.

Maxsus iqtisodiy zonalarini ijtimoiy-psixologik va iqtisodiy-tashkiliy boshqaruvining maqsadi yo'lidagi ishchilarni samarali mehnat qilishi uchun sharoit yaratish, ularni ijtimoiy himoya qilishni ishonchli umumdavlat tizimini shakllantirish, bandlikni ta'minlash va aholining kam ta'minlangan qatlamlarini qo'llab-quvvatlashdan iboratdir. Boshqaruv jarayoni menejerlar faoliyati orqali amalga oshiriladi, unda ma'lumki, asosiy yo'nalishlar quyidagilar: tashkilotning boshqaruv quyi tizimining holati va o'zgarishlarini tashxislash va prognozlash, subordinatlar faoliyati dasturini shakllantirish, rahbarning faoliyatini optimallashtirish.

Ilmiy izlanishlar va olib borilgan ijtimoiy-psixologik tahlil natijalariga asoslanadigan bo'lsak, O'zbekiston Respublikasi Milliy statistika qo'mitasining 2025-yil yanvar-noyabr holati ma'lumotlariga ko'ra mamlakatimizda faoliyat yuritayotgan maxsus iqtisodiy zona, kichik sanoat zonasi, texnopark va klasterlar faoliyati quyidagicha aks ettiriladi:

I. MIZ, KSZ, texnopark va klasterlar hamda ularning ishtirokchilari soni.

II. MIZ, KSZ, texnopark va klasterlarning asosiy ko'rsatkichlari.

III. MIZ, KSZ, texnopark va klasterlarning iqtisodiy ko'rsatkichlari.

IV. AT parki ishtirokchilari faoliyatining asosiy ko'rsatkichlari.

V. MIZ va KSZ tarkibiga kiruvchi korxonalar tomonidan ishlab chiqarilgan mahsulot (ish, xizmat)lar hajmining faoliyat turlari bo'yicha ulushi.

VI. MIZ, KSZ, texnopark va klasterlar ishtirokchilari statistikasi bo'yicha uslubiy tushuntirishlar va ma'lumotlar asosida yoritib beriladi.

Unga ko'ra:

I. Maxsus iqtisodiy zonalar, kichik sanoat zonalar, texnopark va klasterlar hamda ularning ishtirokchilari soni 1 2025- yilning 1- oktabr holatiga ko'ra, ishtirokchisi mavjud maxsus iqtisodiy zonalar soni 31 ta (keyingi o'rinlarda – MIZ), kichik sanoat zonalar soni 417 ta (keyingi o'rinlarda – KSZ), texnoparklar soni 32 ta hamda klasterlar soni 353 ta (keyingi o'rinlarda – klaster) bo'lib, ularning tarkibidagi korxonalar soni MIZda 1 070 ta, KSZda 3 199 ta, texnoparklarda 3 381 ta va klasterlarda 383 taga yetdi.

Maxsus iqtisodiy zonalar, kichik sanoat zonalar, texnopark va klasterlar ishtirokchilari soni hamda iqtisodiy zona turlari:

- 1) Maxsus iqtisodiy zonalar – 1070;
- 2) Kichik sanoat zonalar – 3199;
- 3) Texnoparklar – 3381;
- 4) Klasterlar – 383 tani tashkil etadi.

Ushbu maxsus iqtisodiy zonalar, kichik sanoat zonalar, texnopark va klasterlar soni ularning ishtirokchilari bo'lgan hamda loyihasi ishga tushirilgan korxonalar bo'yicha shakllantirilgan.

Maxsus iqtisodiy zonalar, kichik sanoat zonalar, texnopark va klasterlarning asosiy ko'rsatkichlari quydagi (1-jadval) asosida yoritib berilgan:

1-jadval.

T/r	O'lchov Birligi	MIZ	KSZ	Texnoparklar	Klasterlar
Amaldagi narxlarda ishlab chiqarilgan sanoat mahsulot (ish, xizmat)lari hajmi (QQS va aksizsiz)	mlrd so'm	45 151,8	13 402,5	1 695,9	23 918,4
Asosiy kapitalga Investitsiyalar hajmi	mlrd so'm	12 176,3	990,9	567,8	3 012,2
O'z kuchi bilan bajarilgan qurilish ishlari hajmi	mlrd so'm	98,7	473,9	950,6	16,3
Ko'rsatilgan bozor xizmatlari hajmi (QQS va aksizsiz)	mlrd so'm	2 254,3	794,4	23 032,8	383,4
Hisobot davri oxirida xodimlar soni	Kishi	51 864	39 384	51 074	45 981
Hisobot davrida yangi ochilgan ish o'rinlari soni	o'rin	13 724	9267	18110	7 438
Hisobot davri oxirida ish o'rinlari soni	o'rin	55 844	44 900	54 676	53 420

Xizmatlar eksporti hajmi	ming AQSH dollari	5 480,5	2 270,9	480996,5	129,8
Xizmatlar importi hajmi	ming AQSH dollari	14 290,1	2 202,4	167826,4	558,0
Foyda solig'ini to'lagunga qadar foyda (zarar (-))	mlrd so'm	2 899,2	399,7	5 772,0	68,0

Maxsus iqtisodiy zonalar, kichik sanoat zonalari, texnopark va klasterlarning iqtisodiy ko'rsatkichlari maxsus iqtisodiy zonalar, kichik sanoat zonalari, texnopark va klasterlar tarkibiga kiruvchi korxonalar tomonidan sanoat mahsuloti ishlab chiqarish hajmi aniq tahlillar asosida keltirib o'tilgan.

Sanoat mahsuloti ishlab chiqarish hajmi maxsus iqtisodiy zonalar tarkibidagi korxonalarda 45 151,8 mlrd so'mni, kichik sanoat zonalari tarkibidagi korxonalarda 13 402,5 mlrd so'mni, texnoparklar tarkibidagi korxonalarda 1 695,9 mlrd so'mni va klasterlar tarkibidagi korxonalarda 23 918,4 mlrd so'mni tashkil qildi. Eng yuqori sanoat mahsuloti ishlab chiqarish hajmi maxsus iqtisodiy zona tarkibidagi korxonalar hissasiga to'g'ri kelgan bo'lib, 45 151,8 mlrd so'mni tashkil etdi hamda o'tgan yilning shu davriga nisbatan 42,7 % ga oshgan. Taqqoslash uchun: 2024- yilning yanvar-sentabr oylarida sanoat mahsulotlari ishlab chiqarish hajmi maxsus iqtisodiy zonalar tarkibidagi korxonalarda 31 639,1 mlrd so'mni, kichik sanoat zonalari tarkibidagi korxonalarda 10 785,5 mlrd so'mni va texnoparklar tarkibidagi korxonalarda 1 167,4 mlrd so'mni tashkil qilgan.

Yuqorida keltirib o'tilgan ilmiy dalillar va iqtisodiy hamda ijtimoiy-psixologik tadqiqotlarga tayanib maxsus iqtisodiy zonalar, kichik sanoat zonalari, texnopark va klasterlar tarkibiga kiruvchi korxonalar tomonidan sanoat mahsuloti ishlab chiqarish hajmi

Mamlakatimizda maxsus iqtisodiy zonalarni faoliyatini yanada rivojlantirish orqali maxsus iqtisodiy zonalarning tarkibiy tuzilmalariga kiruvchi korxonalarni boshqaruv jarayonini keng qamrovli ravishda takomillashtirish, iqtisodiy subyekt boshqaruvchilarida zamonaviy boshqaruvga xos bo'lgan ijtimoiy-psixologik mexanizmlarni ishlab chiqishni yo'lga qo'yish, "rahbar-xodim-jamoa" faoliyatini va ishlab chiqarish korxonalarning sifat va samaradorlik darajasini oshiruvchi usullar hamda vositalardan foydalanish muhim hisoblandi.

Ilmiy tadqiqotlar yo'nalishda olib borilayotgan islohatlarni amaliy ahamiyatini ochib berishga qaratilgan maxsus iqtisodiy zonalar, kichik sanoat zonalari, texnopark va klasterlar tarkibiga kiruvchi korxonalar turlarining sanoat mahsulotlarini ishlab chiqarish hajmi bo'yicha mlrd so'mda aks etishi:

- 1) Maxsus iqtisodiy zonalar – 45 151,8;
- 2) Kichik sanoat zonalari – 13 402,5;
- 3) Texnoparklar – 1 695,9;
- 4) Klasterlar – 23 918,4 ni tashkil etadi.

Maxsus iqtisodiy zonalar, kichik sanoat zonalari, texnopark va klasterlar tarkibiga kiruvchi korxonalar tomonidan bajarilgan qurilish ishlari hajmi quydagicha yoritib berilgan:

- O'z kuchi bilan bajarilgan qurilish ishlari hajmi maxsus iqtisodiy zonalar tarkibidagi korxonalarda 98,7 mlrd so'mni;
- Kichik sanoat zonalari tarkibidagi korxonalarda 473,9 mlrd so'mni; Texnoparklar tarkibidagi korxonalarda 950,6 mlrd so'mni;
- Klasterlar tarkibidagi korxonalarda 16,3 mlrd so'mni tashkil qildi.

O'z kuchi bilan bajarilgan qurilish ishlarining eng yuqori hajmi texnoparklar tarkibidagi korxonalar hissasiga to'g'ri kelgan bo'lib, 950,6 mlrd so'mni tashkil etgan hamda o'tgan yilning shu davriga nisbatan **2,0 borobarga** oshgan.

Ushbu maxsus iqtisodiy zonalaridagi rivojlanishga erishishning asosiy sababi yurtimizda boshqaruvning samaradorligi va ishlab chiqarish sifatini yaxshilanishiga bo'lgan ijtimoiy-psixologik yondashuvlarning amaliy ahamiyatini yildan-yilga ortib, boshqaruv jarayonlariga tatbiq etilib kelinayotganligi bilan belgilanadi.

Maxsus iqtisodiy zonalar, kichik sanoat zonalar, texnopark va klasterlar tarkibiga kiruvchi korxonalar tomonidan bajarilgan qurilish ishlari hajmi belgilan tartibda aniq tahlillar asosida mlrd so'mda ko'rsatib o'tilgan:

- 1) Maxsus iqtisodiy zonalar – 98,7;
- 2) Kichik sanoat zonalar – 473,9;
- 3) Texnoparklar – 950,6;
- 4) Klasterlar – 16,3 ni tashkil etadi.

Maxsus iqtisodiy zonalar, kichik sanoat zonalar, texnopark va klasterlar tarkibiga kiruvchi korxonalar tomonidan asosiy kapitalga investitsiyalar hajmi dalillangan.

Moliyalashtirishning barcha manbalari hisobidan asosiy kapitalga investitsiyalar hajmi maxsus iqtisodiy zonalar tarkibidagi korxonalarda 12 176,3 mlrd so'mni, kichik sanoat zonalar tarkibidagi korxonalarda 990,9 mlrd so'mni, texnoparklar tarkibidagi korxonalarda 567,8 mlrd so'mni va klasterlar tarkibidagi korxonalarda 3 012,2 mlrd so'mni tashkil etgan.

Yuqoridagi ilmiy tahlillardan kelib chiqib ijtimoiy-psixologik jihatdan fikr yuritadigan bo'lsak, maxsus iqtisodiy zonalar faoliyatini boshqarishda hamda milliy iqtisodiyotni barqaror rivojlanishida muhim ahamiyat kasb etadi.

Maxsus iqtisodiy zonalar, kichik sanoat zonalar, texnopark va klasterlar tarkibiga kiruvchi korxonalar tomonidan asosiy kapitalga investitsiyalar hajmi keltirilgan aniq tahlillar asosida mlrd so'mda yoritib berilgan.

- 1) Maxsus iqtisodiy zonalar – 12 176,3;
- 2) Kichik sanoat zonalar – 990,9;
- 3) Texnoparklar – 567,8;
- 4) Klasterlar – 3 012,2 ni tashkil etadi.

Maxsus iqtisodiy zonalar, kichik sanoat zonalar, texnopark va klasterlar tarkibiga kiruvchi korxonalarning moliyaviy natijalari asosida ochib berilgan.

Foyda solig'ini to'lagunga qadar foyda (zarar (-)) miqdori maxsus iqtisodiy zonalar tarkibidagi korxonalarda 2 899,2 mlrd so'mni, kichik sanoat zonalar tarkibidagi korxonalarda 399,7 mlrd so'mni, texnoparklar tarkibidagi korxonalarda 5 772,0 mlrd so'mni va klasterlar tarkibidagi korxonalarda 68,0 mlrd so'mni tashkil etdi.

Taqqoslash uchun:

2024- yilning yanvar-sentabr oylarida foyda solig'ini to'lagunga qadar foyda (zarar (-)) miqdori maxsus iqtisodiy zonalar tarkibidagi korxonalarda 1 402,2 mlrd so'mni, kichik sanoat zonalar tarkibidagi korxonalarda 314,7 mlrd so'mni, texnoparklar tarkibidagi korxonalarda 3 429,6 mlrd so'mni klasterlar tarkibiga kiruvchi korxonalarda -426,0 mlrd so'mni tashkil etgan.

Maxsus iqtisodiy zonalar, kichik sanoat zonalar, texnopark va klasterlar tarkibiga kiruvchi korxonalarning moliyaviy natijalari mlrd so'mda bayon etilgan.

- 1) Maxsus iqtisodiy zonalar – 2 899,2;
- 2) Kichik sanoat zonalar – 399,7;
- 3) Texnoparklar – 5 772,0;
- 4) Klasterlar – 68,0 ni tashkil etadi.

Yuqorida keltirib o'tilgan iqtisodiy va ijtimoiy-psixologik tahlillardan kelib chiqib ta'kidlaydigan bo'lsak, bugungi kunda yurtimizda faoliyat yuritayotgan maxsus iqtisodiy

zonalar, kichik sanoat zonolari, texnoparklar va klasterlar tarkibiga kiruvchi korxonalarining debitor va kreditor qarzdorligi keltirib o'tilgan.

Olib borilayotgan islohatlar va boshqaruv jarayonining zamonaviylashtirish natijasida 2025- yil 1- oktabr holatiga ko'ra, debitor qarzdorlik miqdori maxsus iqtisodiy zonalar tarkibidagi korxonalarda 22 500,8 mlrd so'mni, kichik sanoat zonalar tarkibidagi korxonalarda 2 591,8 mlrd so'mni, texnoparklar tarkibidagi korxonalarda 4 640,6 mlrd so'mni va klasterlar tarkibidagi korxonalarda 4 820,2 mlrd so'mni tashkil etdi.

Kreditor qarzdorlik miqdori maxsus iqtisodiy zona tarkibidagi korxonalarda 29 156,2 mlrd so'mni, kichik sanoat zonalar tarkibidagi korxonalarda 3 246,0 mlrd so'mni, texnoparklar tarkibidagi korxonalarda 5 036,7 mlrd so'mni va klasterlar tarkibidagi korxonalarda 6 511,1 mlrd so'mni tashkil etdi.

Mazkur ilmiy asosga ega bo'lgan dalillar keng qamrovli iqtisodiy rivojlanishning amaliy ifodasi sifatida qaraladi. Shu o'rinda ijtimoiy-psixologik tomondan fikr yuritadigan bo'lsak, maxsus iqtisodiy zonalar, kichik sanoat zonolari, texnopark va klasterlar tarkibiga kiruvchi korxonalarining moliyaviy natijalari asoslanib, ularning qiymati quydagicha (mlrd so'mda) keltirib o'tilgan:

- ✚ Maxsus iqtisodiy zonalarining debitor qarzdorlik darajasi – 22 500,8;
- ❖ Maxsus iqtisodiy zonalarining kreditor qarzdorlik darajasi – 29 156,2.
- ✚ Kichik sanoat zonalar debitor qarzdorlik darajasi – 2 591,8;
- ❖ Kichik sanoat zonalar kreditor qarzdorlik darajasi – 3 246,0.
- ✚ Texnoparklarning debitor qarzdorlik darajasi – 4 640,6;
- ❖ Texnoparklarning kreditor qarzdorlik darajasi – 5 036,7.
- ✚ Klasterlarning debitor qarzdorlik darajasi – 4 820,2;
- ❖ Klasterlarning kreditor qarzdorlik darajasi – 6 511,1.

Yuqoridagi keltirib o'tilgan ilmiy dalillarning mazmun-mohiyatiga qaraydigan bo'lsak, debitor qarzdorlik va kreditor qarzdorlik ko'rinishida amalga oshiriladigan ushbu jarayon iqtisodiy zonalarini moliyaviy boshqaruv jarayonini ifodalab beradi.

Ma'lumki, har qanday boshqaruv sohasi bu albatta rag'batga, jismoniy va ruhiy ta'minlanganlikka, sohaga oid ilmiy-nazariy manbalarning asoslanganlikka ega bo'lsagina u mazmundor va samaradorlikka ega bo'ladi. Bunday boshqaruv faoliyatini samarali tashkil etish imlli iqtisodiyotni va ijtimoiy hayotni yanada yaxshilanishiga olib keladi. Bu esa o'z navbatida mamlakatimizning milliy iqtisodiyotdagi o'rni va ahamiyatini yanada rivojlanishiga xizmat qiladi.

Ijtimoiy-psixologik jihatdan olib qaraydigan bo'lsak, iqtisodiy ong, iqtisodiy-tafakkur va sog'lom ijtimoiy-psixologik muhitning mavjudligi o'z navbatida iqtisodiy zonalar faoliyatini barqarorligini balki, mehnat jamoasining ham ish faoliyatini samaradorligini oshiradi.

Bugungi kunga kelib xalqaro tovar ayriboshlash hajmini ortib borishi va ishlab chiqarish salmog'ini yaxshilanishi, boshqaruv va mehnat jamoasi o'rtasidagi o'zaro hamkorlik aloqalarini uyg'unligi, mehnat jamoasiga berilayotgan imkoniyatlar orqali ularni motivlashtirishga qaratilgan yondashuvlarning barchasi ayni paytda ishbilarmonlik muhitini yaratilganligiga ishora qiladi. Bu esa o'z navbatida maxsus iqtisodiy zonalar, kichik sanoat zonolari, texnoparklar va klasterlar bo'yicha respublikadan tashqari (eksport)ga yuklab jo'natilgan sanoat mahsulot (tovar va xizmat)lari hajmini sezilarli oshib borishga imkoniyat yaratib bermoqda.

Respublikadan tashqari (eksport)ga yuklab jo'natilgan sanoat mahsulot (tovar va xizmat)lari hajmi maxsus iqtisodiy zonalar tarkibidagi korxonalarda 7 160,5 mlrd so'mni, kichik sanoat zonalar tarkibidagi korxonalarda 3 568,2 mlrd so'mni, texnoparklar tarkibidagi korxonalarda 217,6 mlrd so'mni va klasterlar tarkibidagi korxonalarda 2 959,0 mlrd so'mni tashkil etdi.

Zamon taraqqiy etgan sari insonlarga ko'rsatilayotgan xizmatlarning turlari va yo'nalishlari kun sayin ko'payib, rivojlanib bormoqda. Shuni alohida ta'kidlash kerakki, davlat va jamiyatning rivojlanishi uchun zamonaviy sohalarining o'zni katta hisoblanadi. Ayniqsa, AT park, ya'ni IT Park (Axborot Texnologiyalari Parki) O'zbekistonda IT sohasini rivojlantirish, yoshlar va tadbirkorlarni qo'llab-quvvatlash, investitsiyalarni jalb qilish va innovatsiyalar yaratish maqsadida tashkil etilgan maxsus hududlar loyihasidir, u IT parklarda joylashgan kompaniyalarga soliq imtiyozlari berib, ularning rivojlanishiga yordam beradi.

Olib borilgan ilmiy izlanishlar va tahlillar natijasiga ko'ra AT parki ishtirokchilari faoliyatining asosiy ko'rsatkichlarini keng qamrovli yoritib o'tamiz.

2025-yilning yanvar-sentabrida, AT parki ishtirokchilarining xizmatlar eksporti hajmi 480,9 mln AQSH dollarini tashkil etib, 2024-yilning tegishli davriga nisbatan 180,8 mln AQSH dollariga ko'paygan.

2025- yilning yanvar-sentabrida, AT parki ishtirokchilari tomonidan ko'rsatilgan bozor xizmatlari hajmi 21 870,1 mlrd so'mni tashkil etdi. 2024- yilning tegishli davriga nisbatan 8 867,2 mlrd so'mga oshgan.

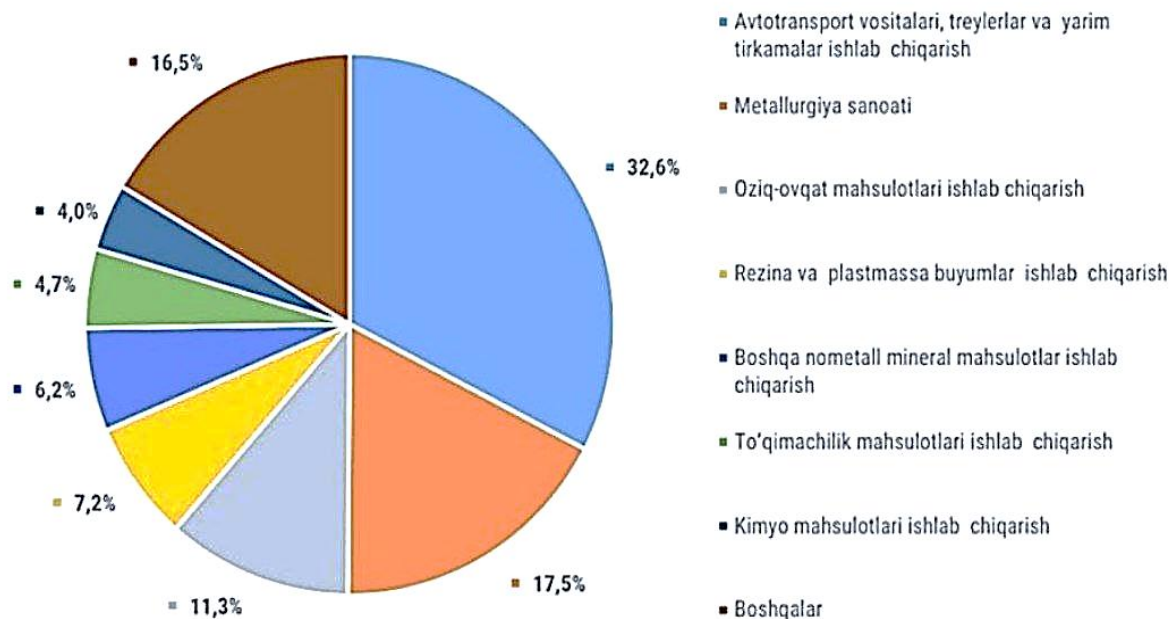
2025- yilning yanvar-sentabrida, AT parki ishtirokchilari bo'yicha moliyalashtirishning barcha manbalari hisobidan asosiy kapitalga investitsiyalar hajmi 369,8 mlrd so'mni tashkil etib, 2024-yilning tegishli davriga nisbatan 144,1 mlrd so'mga oshgan.

Yuqorida keltirib o'tilgan tahlillar asosida AT parki ishtirokchilarining asosiy ko'rsatkichlari (2-jadval) asosida yoritib berilgan:

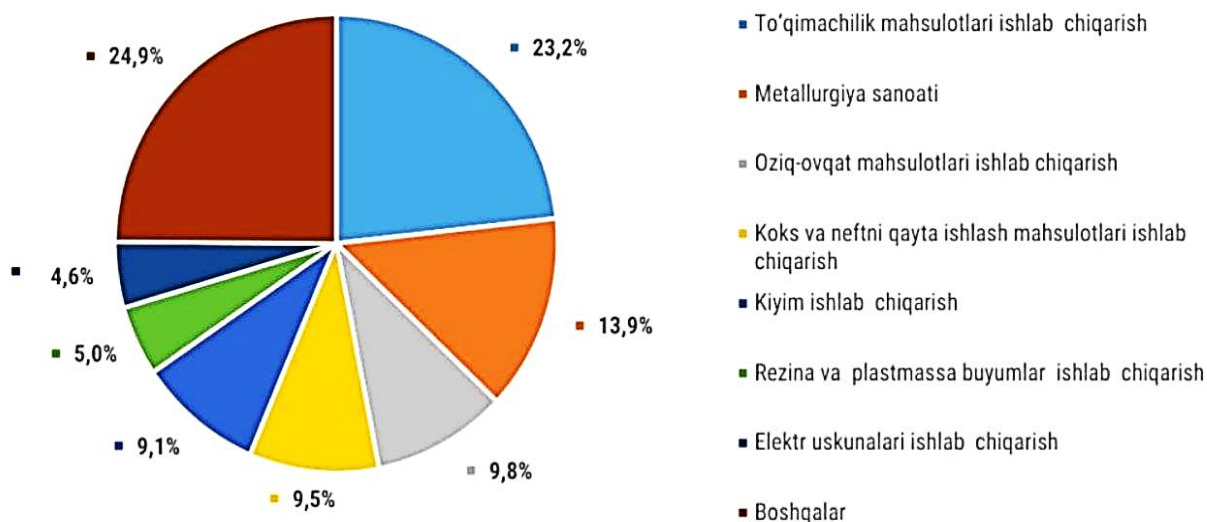
2-jadval.

№	O'lchov birligi	2024-yil yanvar-sentabr oylarida	2025-yil yanvar-sentabr oylarida
Xizmatlar eksporti hajmi	mln AQSH dollari	300,1	480,9
Xizmatlar importi hajmi	mln AQSH dollari	83,2	166,4
Ko'rsatilgan bozor xizmatlari (QQS va aksizsiz) hajmi	mlrd so'm	13 002,9	21 870,1
Asosiy kapitalga investitsiyalar hajmi	mlrd so'm	225,7	369,8
Hisobot davri oxirida ish o'rinlari soni	o'rin	33 903	46 503

Yuqorida keltirib o'tilgan ijtimoiy-psixologik va iqtisodiy tahlillarga tayanib fikr yuritadigan bo'lsak, maxsus iqtisodiy zonalar va kichik sanoat zonalar tarkibiga kiruvchi korxonalar tomonidan ishlab chiqarilgan mahsulotlar(ish, xizmat)lar hajmining faoliyat turlari bo'yicha ulushi quydagi (1-dogamma) asosida yoritib berilgan:

Kichik sanoat zonalar tarkibiga kiruvchi korxonalar tomonidan ishlab chiqarilgan mahsulot (ish, xizmat)lar hajmining faoliyat turlari bo'yicha ulushi quydagi (2-dogramma) asosida yoritib berilgan:

Yuqorida keltirib o'tilgan ilmiy tadqiqot natijalari va ilmiy dalillar asosida fikr yuritadigan bo'lsak, maxsus iqtisodiy zonalarining tarkibiy tuzilmalarini keng qamrovli rivojlantirish zamonaviy boshqaruv asosida amalga oshiriladigan jarayon hisoblanadi. Bu esa o'z navbatida boshqaruvning ijtimoiy-psixologik usul va vositalari, zamonaviy boshqaruv mexanizmlarni yaratish uchun samarali boshqaruv tizimini amaliyotga tatbiq etish, maxsus iqtisodiy zonalarining tarkibiy tuzilmalari faoliyatiga ishbilarmonlik asosida sog'lom raqobat muhitini kiritgan holda yanada sifar va samaradorlikka erishish mumkin bo'ladi. Ushbu sohani barqaror rivojlantirish, ko'zlangan yuqori maqsadlarga erishish uchun albatta boshqaruv sohasida, shuningdek, mehnat jamoasida ham kadrlar salohiyatini rivojlantirish muhim hisoblanadi. Bu jarayonda iqtisodiy va ijtimoiy vazifalarni birga olib borish, ijtimoiy sheriklikni mustahkamlash va yangi ish o'rinlari yaratishga e'tibor qaratish lozim.

Mazkur ilmiy tadqiqot natijalaridan kelib chiqib, boshqaruvga xos bo'lgan quydagi ijtimoiy-psixologik tavsiyalar ishlab chiqildi:

➤ boshqaruv jarayonlarini zamonaviylashtirish, rahbar kadrlarni tayyorlashda milliy qadriyatlarimiz va an'alarimizni hisobga olish, boshqaruv jarayonlarini izchilligini ta'minlash orqali maxsus iqtisodiy zonalar faoliyatini samaradorligini muntazam rivojlantirib borish;

➤ maxsus iqtisodiy zonalarda faoliyat olib borayotgan rahbarlarning boshqaruvchanlik qobiliyatlarini takomillashtirish asosida ularning ijtimoiy-psixologik va iqtisodiy naflilik darajasini muntazam oshirib borishni ta'minlash;

➤ maxsus iqtisodiy zonalar, kichik sanoat zonolari, texnoparklar va klasterlar faoliyatini barqaror rivojlantirishga mos keluvchi usul va vositalarni soha rivoji uchun safarbar qilishni yo'lga qo'yish;

➤ iqtisodiy boshqaruv subyektlarini kreativlik sifatlarini yanada rivojlantirish orqali maxsus iqtisodiy zonalar, kichik sanoat zonolari, texnoparklar va klasterlar faoliyatini hamda mehnat jamoalarni ijtimoiy-psixologik xususiyatlarini yanada takomillashtirib borishini ta'minlashni yo'lga qo'yish kabilarni o'z ichiga oladi.

Yuqorida keltirilgan tavsiyaviy xarakterdagi ijtimoiy-psixologik va iqtisodiy jihatlarni hisobga olgan holda xulosa qiladigan bo'lsak, maxsus iqtisodiy zonalar boshqarishning ijtimoiy-psixologik xususiyatlarini ochib berish, zamonaviy talablar asosida boshqaruvda aniq iste'mol qiymatini olish uchun mahsulot tayyorlashda mehnat taqsimoti va kooperatsiyasi bilan ajralib turadigan iqcham, aniq mazmunga ega bo'lgan hamda kam vaqt talab qilib yuqori natijalar beradigan boshqaruv faoliyatini yo'lga qo'yish ayni paytda zamon talabi hisoblanadi. Shu boisdan ham maxsus iqtisodiy zonalar ijtimoiy-psixologik tomondan sifatli boshqarishga qaratilgan ilmiy tadqiqot natijalari sohaga oid mavjud ishlab chiqarish munosabatlari bilan bog'liq bo'lib, boshqaruv maqsadlarini belgilab beradi albatta.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Yangi O'zbekiston Ijtimoiy-siyosiy gazeta № 14 (1075), 2024-yil 19-yanvar.
2. Maxsus iqtisodiy va sanoat zonalar faoliyatining samaradorligini oshirish bo'yicha qo'shimcha chora-tadbirlar to'g'risida O'zbekiston Respublikasi Prezidentining Farmoni, 04.03.2025 yildagi PF-41-son, 1-3-b.
3. O'zbekiston Respublikasi Davlat Statistika Qo'mitasi.- <https://stat.uz>. 2025-yil.
4. Hayitov O.E. Boshqaruv psixologiyasi: Darslik – Toshkent, 2021, 211 b.
5. Shonazarov A.M. Kasb psixologiyasi: O'quv qo'llanma – SamDU, 2024, 134-135 b.
6. Z.T.Nishanova, G.K.Alimova. "Psixologik xizmat psixokorreksiya" Darslik. – T.: "Ijod press" nashriyoti, 2019. - 156 b.
7. O.E.Hayitov. – Boshqaruv psixologiyasi: Darslik. – T.: «Istiqlol» nashriyoti, 2021. - 123 b.
8. Shonazarov A.M. "Socio-psychological characteristics of improving the performance of governing entities in the development of special economic zones". Вестник интегративной психологии // Журнал для психологов. Выпуск 33 часть 2 2024 г. 150057, г. Ярославль, МАПН, проезд Матросова, д.9 оф. 206. (110-118 с.) ISBN 978-5-9527-02-16-5., www.mapn.su.

MUALLIF HAQIDA MA'LUMOT [ИНФОРМАЦИЯ ОБ АВТОРЕ]

[AUTHORS INFO]

Shonazarov Asror Maxmaisoyevich

Samarqand davlat universiteti "Amaliy psixologiya" kafedrasida dotsenti,

psixologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD)

Manzil: O'zbekiston, Samarqand shahri

STRESSNI BOSHQARISH JARAYONIDA SHAXSIY RESURLARDAN FOYDALANISH

Avezov Olmos Ravshanovich

Osiyo xalqaro universiteti professori,

Psixologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD)

Annotatsiya.

KIRISH: Ushbu maqolada ekstremal vaziyatlarda shaxsiy resurslarni safarbar qilish va stressni boshqarish usullari tahlil qilinadi. Turli favqulodda holatlarda insonning psixoemotsional holatini muvozanatga keltirish, moslashuv jarayonlarini qo'llab-quvvatlash va shaxsiy resurslarni rivojlantirishga yo'naltirilgan strategiyalar muhokama etiladi.

MAQSAD: Ekstremal vaziyatlarda insonning shaxsiy resurslarini aniqlash va ulardan samarali foydalanish, stressni kamaytirish bo'yicha psixologik yondashuvlarni taklif qilish va ushbu strategiyalarni amaliyotga tatbiq etishdan iborat.

MATERIALLAR VA METODLAR: Ekstremal vaziyatlarda shaxsiy resurslarni safarbar qilish va stressni boshqarish jarayonini o'rganish uchun quyidagi materiallar va metodlardan foydalanildi:

Shaxsiy resurslarni baholash metodikasi – stressga bardoshlilik darajasi, moslashuvchanlik va psixologik chidamlilikni o'lchash uchun maxsus psixodiagnostik testlar qo'llanildi.

Stressni boshqarish strategiyalari – nafas olish mashqlari, relaksatsiya texnikalari, meditatsiya va kognitiv-behavioral terapiya (KBT) usullari amaliy sinovdan o'tkazildi.

Ijtimoiy qo'llab-quvvatlashning roli – turli yosh va ijtimoiy guruhlarda stressni kamaytirishda ijtimoiy tarmoq va yaqin doira ta'sirining ahamiyati o'rganildi.

Jismoniy mashqlar va hayot tarzi – muntazam jismoniy faollik va sog'lom turmush tarzining stressni boshqarishga ta'siri tahlil qilindi.

XULOSA: Ekstremal vaziyatlarda stressni samarali boshqarish va shaxsiy resurslarni safarbar qilish insonning ruhiy barqarorligini oshirishga xizmat qiladi. Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatadiki, stressni boshqarish bo'yicha ilmiy asoslangan metodlarni qo'llash insonning hayot sifati va psixologik holatini yaxshilaydi.

Kalit so'zlar: Ekstremal vaziyatlar, stressni boshqarish, shaxsiy resurslar, psixologik moslashuv, mindfulness, kognitiv terapiya, psixologik yordam, psixologik barqarorlik, hissiy intellekt.

ИСПОЛЬЗОВАНИЕ ЛИЧНЫХ РЕСУРСОВ В УПРАВЛЕНИИ СТРЕССОМ

Авезов Олмос Равшанович

Профессор Азиатского международного университета,

Доктор философии (PhD) в области психологии

Аннотация.

ВВЕДЕНИЕ: В статье анализируются методы мобилизации личностных ресурсов и управления стрессом в экстремальных ситуациях. Обсуждаются стратегии,

направленные на выравнивание психоэмоционального состояния человека, поддержку адаптационных процессов и развитие личностных ресурсов в различных чрезвычайных ситуациях.

Экстремальные ситуации — обычное дело в современном обществе. Стихийные бедствия, социально-экономическая нестабильность, пандемии и личные кризисы оказывают глубокое влияние на психику человека. В этих обстоятельствах человеку важно уметь противостоять стрессу, мобилизовать внутренние ресурсы и использовать стратегии самоуправления.

ЦЕЛЬ: Целью является выявление и эффективное использование личных ресурсов человека в экстремальных ситуациях, предложение психологических подходов к снижению стресса и реализация этих стратегий на практике.

МАТЕРИАЛЫ И МЕТОДЫ: Для изучения процесса мобилизации личностных ресурсов и управления стрессом в экстремальных ситуациях использовались следующие материалы и методы:

Методология оценки личностных ресурсов — использовались специальные психодиагностические тесты для измерения стрессоустойчивости, адаптивности и психологической устойчивости.

На практике были проверены стратегии управления стрессом: дыхательные упражнения, методы релаксации, медитация и когнитивно-поведенческая терапия (КПТ).

Изучалась роль социальной поддержки — значение социальных сетей и влияния сверстников в снижении стресса в разных возрастных и социальных группах.

Статистические и эмпирические исследования — были проанализированы ранее проведенные научные исследования и изучены данные об адаптивности и стрессоустойчивости человека в экстремальных условиях.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ: Эффективное управление стрессом и мобилизация личных ресурсов в экстремальных ситуациях способствуют повышению психической устойчивости человека. Результаты исследований показывают, что использование научно обоснованных методов управления стрессом улучшает качество жизни человека и его психологическое благополучие. Развитие личных ресурсов и регулярное применение стратегий борьбы со стрессом может помочь повысить способность человека адаптироваться к сложным жизненным ситуациям.

Ключевые слова: Экстремальные ситуации, управление стрессом, личностные ресурсы, психологическая адаптация, осознанность, когнитивная терапия, психологическая поддержка, психологическая устойчивость, эмоциональный интеллект.

USING PERSONAL RESOURCES IN STRESS MANAGEMENT

Avezov Olmos Ravshanovich

Professor of the Asian International University,

Doctor of Philosophy (PhD) in Psychology

Annatation.

INTRODUCTION: This article analyzes methods of mobilizing personal resources and managing stress in extreme situations. Strategies aimed at balancing a person's psycho-emotional state, supporting adaptation processes, and developing personal resources in various emergency situations are discussed.

Extreme situations are common in modern society. Natural disasters, socio-economic instability, pandemics, and personal crises have a significant impact on the human psyche. In these conditions, it is important for a person to be able to withstand stress, mobilize internal resources, and use self-management strategies.

THE GOAL: To identify and effectively use a person's personal resources in extreme situations, to propose psychological approaches to reducing stress, and to put these strategies into practice.

MATERIALS AND METHODS: The following materials and methods were used to study the process of mobilizing personal resources and managing stress in extreme situations:

Personal resources assessment methodology - special psychodiagnostic tests were used to measure the level of stress tolerance, adaptability and psychological resilience.

Stress management strategies - breathing exercises, relaxation techniques, meditation and cognitive-behavioral therapy (CBT) methods were practically tested.

The role of social support - the importance of the influence of the social network and close circle in reducing stress in different age and social groups was studied.

Statistical and empirical research - previously conducted scientific studies were analyzed, and evidence about human adaptability and stress resistance in extreme conditions was studied.

Interviews and experiments - interviews were conducted with people who had experienced extreme situations, and practical recommendations on methods for overcoming stress were developed.

Physical exercise and lifestyle - the effect of regular physical activity and a healthy lifestyle on stress management was analyzed.

CONCLUSION: Effective stress management and mobilization of personal resources in extreme situations serve to increase a person's mental stability. The results of the study show that the use of scientifically based methods of stress management improves the quality of life and psychological state of a person. The development of personal resources and the regular use of stress coping strategies help to increase a person's adaptability to complex life situations.

Keywords: Extreme situations, stress management, personal resources, psychological adaptation, mindfulness, cognitive therapy, psychological support, psychological stability, emotional intelligence.

Zamonaviy jamiyatda ekstremal vaziyatlar inson hayotining ajralmas qismiga aylanib bormoqda. Tabiiy ofatlar, iqtisodiy inqirozlar, pandemiyalar va shaxsiy muammolar odamlarning ruhiy salomatligiga jiddiy ta'sir ko'rsatadi. Ushbu sharoitlarda inson o'zining shaxsiy resurslarini safarbar qilish orqali stress darajasini kamaytirishi va moslashuv jarayonlarini osonlashtirishi mumkin.

Stressning inson organizmiga ta'siri keng ko'lamli bo'lib, jismoniy, ruhiy va ijtimoiy jihatlariga taalluqlidir. Doimiy stress organizmda kortizol va adrenalin gormonlarining ortib ketishiga olib kelib, immunitet tizimini zaiflashtiradi. Bu esa insonni turli kasalliklarga moyil qiladi. Shu boisdan stressni boshqarish muhim vazifa hisoblanadi.

Shaxsiy resurslar insonning o'zida mavjud bo'lib, ularni safarbar qilish orqali stressga bardoshli bo'lish mumkin. Bular orasida emotsional barqarorlik, ijtimoiy qo'llab-quvvatlash, moslashuvchan fikrlash, muammolarni hal qilish qobiliyati va irodaviy kuch muhim o'rin tutadi. Inson bu resurslarini anglab, ularni to'g'ri yo'naltirganda stressga nisbatan chidamliligi oshadi.

Nafas olish mashqlari va relaksatsiya texnikalari stressni kamaytirishda samarali vositalardan biri hisoblanadi. Maxsus nafas olish texnikalari organizmni tinchlantiradi, yurak urishini barqarorlashtiradi va ongni sokinlashtirishga yordam beradi. Meditatsiya va mindfulness amaliyotlari esa insonning ongli xabardorligini oshirib, tashvish va qo'rquv hissini kamaytiradi.

Ekstremal vaziyatlarda ijtimoiy qo'llab-quvvatlash katta ahamiyatga ega. Oila a'zolari, do'stlar yoki psixologik mutaxassislar bilan fikr almashish, ularning yordamidan foydalanish stressni kamaytirishga yordam beradi. Tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, yaqinlar bilan suhbatlashish yoki guruh terapiyasida qatnashish stress darajasini pasaytiradi.

Kognitiv qayta baholash texnikasi orqali inson o'z fikrlarini boshqarishni o'rganishi mumkin. Bu usul salbiy fikrlarni ijobiy nuqtai nazardan ko'rish va ong'dagi qo'rquvni kamaytirish imkonini beradi. Inson o'zining stress manbalarini to'g'ri tushunib, ularga nisbatan ongli munosabat bildirsa, ruhiy barqarorlikka erishishi mumkin.

Jismoniy faollik stressni kamaytirishda muhim rol o'ynaydi. Sport bilan shug'ullanish, sayr qilish, yoga mashqlari bajarish kortizol gormonining kamayishiga va endorfin gormonining ortishiga sabab bo'ladi. Bu esa insonning kayfiyatini ko'taradi va stressni yengishga yordam beradi.

Shaxsiy vaqtni to'g'ri boshqarish ham stressni kamaytirishga xizmat qiladi. Vaqtni rejalashtirish, muhim ishlarga ustuvorlik berish va dam olish uchun vaqt ajratish orqali inson ortiqcha bosimdan qutilishi mumkin. Haddan tashqari bandlik va vaqtni noto'g'ri taqsimlash stress darajasining oshishiga sabab bo'ladi.

Ekstremal vaziyatlarda inson o'zining ichki resurslariga tayanishi kerak. Buning uchun inson o'ziga bo'lgan ishonchini oshirishi, o'zini qadrlashi va qiyin vaziyatlarda ijobiy yechimlarni izlashga intilishi zarur. O'ziga bo'lgan ishonch insonni bardoshli va ruhiy jihatdan kuchli qiladi.

Uyqu sifati stressni boshqarishda muhim omildir. Yetarli darajada sifatli uyqu olish orqali insonning kayfiyati yaxshilanadi, konsentratsiya oshadi va immunitet tizimi mustahkamlanadi. Uyqu yetishmovchiligi esa stress darajasini oshiradi va ruhiy tushkunlikka sabab bo'ladi.

Oziq-ovqat ratsioni ham stressni kamaytirishda katta rol o'ynaydi. Sog'lom ovqatlanish, yetarli miqdorda vitamin va minerallar iste'mol qilish organizmning bardoshlilikini oshiradi. Fast-fud va shirinliklarga ortiqcha berilish esa stress darajasining ortishiga sabab bo'lishi mumkin.

1-jadval

Ekstremal vaziyatlarda stressni boshqarish usullari

Stress boshqarish usuli	Tavsif
Nafas olish texnikalari	Yurak urishini barqarorlashtirish va ongni tinchlantirish
Meditatsiya	Ongli xabardorlikni oshirish, tashvish va qo'rquvni kamaytirish
Jismoniy faollik	Kortizolni kamaytirish, endorfin gormonlarini oshirish
Ijtimoiy qo'llab-quvvatlash	Yaqinlar bilan suhbat, psixologik yordam olish
Kognitiv qayta baholash	Salbiy fikrlarni ijobiy nuqtai nazardan ko'rish
Uyqu va dam olish	Yetarli uyqu olish orqali stressni kamaytirish
Sog'lom ovqatlanish	Vitamin va minerallarni iste'mol qilish, zararli ovqatlardan voz kechish

Yuqoridagi jadvalda ekstremal vaziyatlarda stressni boshqarishning asosiy usullari keltirilgan. Har bir usul inson organizmiga turli yo'llar bilan ta'sir ko'rsatadi va stressni kamaytirishda muhim rol o'ynaydi. Nafas olish texnikalari va meditatsiya ongni tinchlantirsa, jismoniy faollik va uyqu stress gormonlarini kamaytirishga yordam beradi. Shuningdek, ijtimoiy qo'llab-quvvatlash va kognitiv qayta baholash usullari ruhiy barqarorlikni oshirishda katta ahamiyatga ega.

Shaxsiy rivojlanish va o'z-o'zini tarbiyalash orqali stressni yengish mumkin. Kitob o'qish, yangi ko'nikmalarni o'rganish va ijodiy faoliyat bilan shug'ullanish insonning ruhiy holatini yaxshilaydi. Bu jarayon orqali inson o'z hayotini boshqarish imkoniyatini his qiladi.

Ekstremal vaziyatlarda insonlar tezkor qaror qabul qilish qobiliyatiga ega bo'lishlari lozim. Buning uchun mantiqiy fikrlash, xotirani rivojlantirish va vaziyatni obyektiv tahlil qilish muhimdir. Hissiyotlarga berilmaslik va oqilona qaror qabul qilish orqali inson stressni yengib o'tishi mumkin.

Tashqi muhit bilan uyg'unlikda yashash ham stressni kamaytiradi. Tabiat bilan muloqot qilish, sayr qilish, suv bo'yida dam olish, bog'dorchilik bilan shug'ullanish inson ruhiyatiga ijobiy ta'sir ko'rsatadi va uni tinchlantiradi.

Xulosa qilib aytganda, ekstremal vaziyatlarda shaxsiy resurslarni safarbar qilish va stressni boshqarish insonning ruhiy barqarorligini oshiradi. Stressga qarshi kurashishning turli usullaridan foydalanish inson hayot sifati va farovonligini yaxshilaydi. Shaxsiy resurslarni to'g'ri yo'naltirish va moslashuvchanlikni rivojlantirish orqali inson og'ir sharoitlarda ham o'zini bardoshli va ishonchli his qilishi mumkin.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Avezov O.R. Mental Status and Behavioral Reactions in Emergency. and Extreme Emergencies AMERICAN JOURNAL OF SOCIAL AND HUMANITARIAN RESEARCH. ISSN: 2690-9626 Vol.3, No 1, 2022. <https://www.grnjournals.us/index.php/AJSHR/artisile/view/714>
2. Avezov O.R. Favqulotda va ekstremal vaziyatlarda aholiga psixologik xizmat ko'rsatish. "XXI asr psixologiyasi". //Xalqaro ilmiy-amaliy anjumani materiallari// Buxoro, 2021 y. B. 19 - 24.
3. Аvezов О.Р. Психологическая служба в экстремальных ситуациях. Вестник интегративной психологии. № 79. Ярославл. 2019. С. 23-26.
4. Avezov O.R. Shaxs psixologiyasi va kouching. Darslik, "Kamolot" nashriyoti, Buxoro. 2025 yil. 288 bet.
5. Avezov O.R. Oila psixoterapiyasi nazariyalari. Darslik, "Kamolot" nashriyoti, Buxoro. 2024 yil. 316 bet.
6. Avezov O.R., Ruziyev N.I. Harbiy psixologiya va pedagogika asoslari. Darslik, "Kamolot" nashriyoti, Buxoro. 2024 yil. 256 bet.
7. Avezov O.R. Ekstremal vaziyatlarda psixologik xizmat Darslik, "KAMOLOT" nashriyoti, Buxoro. 2023 yil. 332 bet.
8. Avezov O.R. Ekstremal vaziyatlarda oilaga psixologik xizmat ko'rsatish amaliyoti. PEDAGOGIK MAHORAT Ilmiy-nazariy va metodik jurnal 5-son (2021-yil, oktabr). Buxoro, 2021 y. B. 145-150.
9. Avezov O.R. Ekstremal vaziyatlarda shaxsning stressli holati va xulq-atvor reaksiyalari. Psixologiya. № 4 son(2020) Buxoro. 2020. B. 94-98.
10. Avezov O.R. Psychologisal relations between family members. Scientific Journal Impact Factor. VOLUME 2 | ISSUE 2. ISSN 2181-1784. SJIF 2022: 5.947 February 2022 www.oriens.uz. P-945-949
11. Avezov O.R. Ekstremal vaziyatlarda stressbardoshlik tushunchasi. International Conference on Developments in Education. Hosted from Amsterdam, Netherlands <https://econferencezone.org> 22nd Feb. 2023. B. 63-67
12. Avezov O.R., To'ymurodov A.SH. Ekstremal vaziyatlarda shaxsga psixologik ta'sir etishning o'ziga xos xususiyatlari. Science And Education Scientific Journal Issn 2181-0842 Volume 3, Issue 4 April 2022. www.openscience.uz P.717-725

MUALLIF HAQIDA MA'LUMOT [ИНФОРМАЦИЯ ОБ АВТОРЕ]

[AUTHORS INFO]

Avezov Olmos Ravshanovich

Psixologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD), dotsent

Manzil: O'zbekiston, 200100, Buxoro shahri

avezovolmos9@gmail.com

ORCID: 0000-0003-0622-3419

SUD VA TERGOV JARAYONIDA PSIXOLOG KOMPETENTLIGINI TAKOMILLASHTIRISH

Olimov Laziz Yarashovich

*Buxoro davlat universiteti professori,
psixologiya fanlari bo'yicha doktori (PhD)*

Annotatsiya.

KIRISH: Ushbu maqolada sud va tergov jarayonida psixolog kompetentligining o'ziga xos jihatlari nazariy hamda amaliy tadqiqi ochib berilgan bo'lib, sud psixolog eksperti ijtimoiy-psixologik kompetentligi va emotsional intellektini rivojlantiruvchi ijtimoiy-psixologik omillar, komponentlarini aniqlash, sud psixolog ekspertidagi kommunikativ, emotsional va shaxslilik komponentlarining namoyon bo'lishi va rivojlanishini tadqiq qilish; sud psixolog ekspertlarining sotsial-psixologik kompetentligini rivojlantirishda ularning sud-huquq tizimi bilan bog'liqligi ochib berilgan.

MAQSAD: Sud va tergov jarayonida psixolog kompetentligining o'ziga xos jihatlari baholash orqali sud psixolog eksperti faoliyatida ijtimoiy-psixologik kompetentlik omillarining namoyon etilishini aniqlash va ularning kasbiy kompetentlik bilan o'zaro mutanosib rivojlanishi asosida amaliy tavsiyalar ishlab chiqishdan iborat.

MATERIALLAR VA METODLAR: Zamonaviy psixologiyada sud psixolog ekspertlari ijtimoiy-psixologik kompetentligi namoyon etilishi va rivojlanishi muammosini o'rganishga qaratilgan ilmiy tadqiqot ishlarini tahlil qilar ekanmiz, ulardagi kasbiy va ijtimoiy-psixologik kompetentlik metodologiyasiga aloqador bo'lgan ko'plab psixologik xususiyatlarni nazariy jihatdan izohlashga alohida e'tibor qaratdik. Bir qancha ilmiy adabiyotlarning tahliliga asoslanadigan bo'lsak, ijtimoiy-psixologik kompetentlikni aniqlashga doir tadqiqotchilar tomonidan turlicha yondashuvlar mavjudligini ko'ishimiz mumkin.

Ijtimoiy-psixologik kompetentlik jarayoni nafaqat ijtimoiy va tatbiqiy psixologiya, balki ko'pgina psixologiya fanlarining ham amaliyotda qo'llanilishida ko'rishimiz mumkin. Xuddi shunday kategoriya ilmiy adabiyotlarda o'z ifodasini topgan bo'lib, kasbiy faoliyat samaradorligiga faqat kompetentlik vositasi sifatidagi ijtimoiy-psixologik samaradorlik mezonini sifatida baholash uchun mukammal darajadagi yagona ilmiy metodologik ishlanma hali qabul qilinmagan.

Sud psixolog ekspertining ijtimoiy-psixologik kompetentligini o'rganish bo'yicha olib borilgan kuzatishlarimiz va tadqiqot muammosiga aloqador bo'lgan fundamental adabiyotlar tahlili ijtimoiy-psixologik kompetentlik muammolari bilan shug'ullanuvchi olimlarning qarashlariga alohida e'tibor qaratishni taqozo etadi.

Sud psixolog ekspertining ijtimoiy-psixologik kompetentligi deganda - sud psixolog ekspertining shunday kasbiy faoliyati nazarda tutiladiki, bunda yetarlicha yuqori darajada amaliy kasbiy faoliyat, kasbiy muomalani amalga oshira olishi nazarda tutiladi. Ayni paytda, sud psixolog ekspertining ijtimoiy-psixologik kompetentligi uning kasbiy bilim va malakalari, boshqa bir tomondan esa kasbiy pozitsiyasi va psixologik sifatleri mutanosibligi bilan baholanishi mumkin.

XULOSA: Sud psixolog ekspertining u yoki bu insonlar bilan o‘zaro adekvat munosabatga kirisha olishi, xususan, sudga oid psixologik ekspertizalarda yuqori darajada muloqotmandligi, muloqot vaziyatlarini tahlil etuvchanlik, suhbatdoshning xulq-atvori, hatti-harakatlari, ruhiy kechinmalariga nisbatan adekvat sezuvchanlik va turli xil vaziyatlarga nisbatan muayyan darajada moslashuvchanlik sifatlarining namoyon etilishi bilan xarakterlanadi.

Sud psixolog ekspertlarining ijtimoiy-psixologik kompetentligining namoyon etilishi, har bir sud psixolog ekspertida o‘ziga xos tarzda shakllangan kasbiy va kommunikativ kompetentlik kabi omillarga bevosita bog‘liqligi ijtimoiy-psixologik kompetentlik, kasbiy faoliyati samaradorligini belgilashga va shaxs barkamolligini ta’minlashga xizmat qiladi.

Kalit so‘zlar: sud psixolog eksperti, ijtimoiy-psixologik kompetentligi, sud psixologik ekspertizasi, kasbiy kompetentlik, kompetentlik, emotsional intellekt, kasbiy faoliyat.

ПОВЫШЕНИЕ ПСИХОЛОГИЧЕСКОЙ КОМПЕТЕНТНОСТИ В СУДЕ И СЛЕДСТВЕННОМ ПРОЦЕССЕ

Олимов Лазиз Ярашович

*Профессор Бухарского государственного университета,
доктор психологических наук (PhD)*

Аннотация.

ВВЕДЕНИЕ: В данной статье раскрывается теоретическое и практическое исследование особенностей компетентности психолога в судебно-следственном процессе, выявляются социально-психологические факторы и компоненты, развивающие социально-психологическую компетентность и эмоциональный интеллект судебного психолога, коммуникативную компетентность, эмоционально-личностный характер судебного психолога, изучение проявления и развития его компонентов; в развитии социально-психологической компетентности судебных психологов раскрывается их связь с правовой системой.

ЦЕЛЬ: Путем оценки конкретных сторон компетентности психолога в судебно-следственном процессе определить проявление факторов социально-психологической компетентности в деятельности судебного психолога и разработать практические рекомендации, основанные на их пропорциональном развитии с профессиональными. компетентность.

МАТЕРИАЛЫ И МЕТОДЫ: Анализируя научные исследования, направленные на изучение проблемы проявления и развития социально-психологической компетентности судебных психологов-экспертов в современной психологии, необходимо теоретически осмыслить многие психологические характеристики, связанные с методологией профессиональной и социальной -психологическая компетентность на них мы обратили внимание. На основе анализа ряда научной литературы мы видим, что существуют разные подходы исследователей к определению социальной и психологической компетентности.

Процесс социально-психологической компетентности мы можем видеть не только в социальной и прикладной психологии, но и в практике многих психологических наук.

Подобная категория выражена в научной литературе, и до сих пор не принята единая научно-методическая разработка совершенного уровня, позволяющая оценивать эффективность профессиональной деятельности только как критерий социально-психологической эффективности как средства компетентности.

Наши наблюдения по изучению социально-психологической компетентности судебного психолога и анализ фундаментальной литературы, связанной с проблемой исследования, требуют обратить особое внимание на взгляды ученых, занимающихся проблемами социально-психологической компетентности.

Под социально-психологической компетентностью судебного психолога-эксперта понимается профессиональная деятельность судебного психолога-эксперта, предполагающая способность осуществлять практическую профессиональную деятельность и профессиональное лечение на достаточно высоком уровне. При этом социально-психологическая компетентность судебного психолога может быть оценена по соразмерности его профессиональных знаний и умений, с другой стороны, его профессиональному положению и психологическим качествам.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ: Способность судебного психолога иметь адекватные взаимоотношения с тем или иным лицом, в частности, высокий уровень общения при судебно-психологических экспертизах, умение анализировать ситуации общения, адекватная чувствительность к поведению, действиям, психическим переживаниям собеседника и различным ситуациям, характеризующиеся проявлением качеств гибкости на определенном уровне.

Проявление социально-психологической компетентности судебных психологов-экспертов, прямая зависимость от таких факторов, как профессионально-коммуникативная компетентность, которая формируется уникальным образом у каждого судебного психолога-эксперта, служит определению социально-психологической компетентности, эффективности профессиональной деятельности. и обеспечить целостность личности.

Ключевые слова: судебный психолог-эксперт, социально-психологическая компетентность, судебно-психологическая экспертиза, профессиональная компетентность, компетентность, эмоциональный интеллект, профессиональная деятельность.

IMPROVING PSYCHOLOGICAL COMPETENCE IN THE COURT AND INVESTIGATIVE PROCESS

Olimov Laziz Yarashovich

Professor of Bukhara State University,

Doctor of Psychology (PhD)

Annatation.

INTRODUCTION: This article reveals the theoretical and practical research of the specific aspects of the psychologist's competence in the judicial and investigative process, the identification of the socio-psychological factors and components that develop the socio-psychological competence and emotional intelligence of the forensic psychologist, the

communicative, emotional and personality of the forensic psychologist. study the manifestation and development of its components; in the development of socio-psychological competence of forensic psychologists, their relationship with the legal system is revealed.

THE GOAL: by evaluating the specific aspects of the psychologist's competence during the court and investigative process, it is to determine the manifestation of the socio-psychological competence factors in the activity of the court psychologist and to develop practical recommendations based on their proportional development with professional competence.

MATERIALS AND METHODS: Analyzing the scientific research works aimed at studying the problem of the manifestation and development of the socio-psychological competence of forensic psychologist experts in modern psychology, it is necessary to theoretically interpret many psychological characteristics related to the methodology of professional and socio-psychological competence in them. we paid attention. Based on the analysis of several scientific literature, we can see that there are different approaches by researchers to determine social and psychological competence.

We can see the process of social-psychological competence not only in social and applied psychology, but also in the practice of many psychological sciences. A similar category is expressed in scientific literature, and a single scientific methodological development of a perfect level has not yet been adopted to assess the effectiveness of professional activity only as a criterion of socio-psychological efficiency as a means of competence.

Our observations on the study of the socio-psychological competence of a forensic psychologist and the analysis of the fundamental literature related to the research problem require paying special attention to the views of scientists dealing with the problems of socio-psychological competence.

Socio-psychological competence of a court psychologist expert means the professional activity of a court psychologist expert, which implies the ability to perform practical professional activities and professional treatment at a sufficiently high level. At the same time, the socio-psychological competence of a forensic psychologist can be assessed by the proportionality of his professional knowledge and skills, and on the other hand, his professional position and psychological qualities.

CONCLUSION: The ability of a forensic psychologist to have an adequate relationship with one or another person, in particular, a high level of communication in forensic psychological examinations, the ability to analyze communication situations, adequate sensitivity to the interlocutor's behavior, actions, mental experiences and different situations characterized by the manifestation of the qualities of flexibility at a certain level.

The manifestation of socio-psychological competence of forensic psychologist experts, the direct dependence on factors such as professional and communicative competence, which is formed in a unique way in each forensic psychologist expert, serves to determine socio-psychological competence, the effectiveness of professional activity and ensure the integrity of the individual.

Key words: forensic psychologist expert, socio-psychological competence, forensic psychological expertise, professional competence, competence, emotional intelligence, professional activity.

Jahonda turli soha xodimlari kasbiy kompetentligining psixologik jihatlarini o'rganish, ularning kasbiy kompetentligini rivojlantirishning ijtimoiy-psixologik omillarini tadqiq etish, xodimlarning kasbiy kompetentligiga ta'sir etuvchi ustivor omillarni aniqlash, omillar o'rtasidagi korrelyatsion bog'liqliklarni qiyosiy tahlil qilish asosida tegishli tavsiyalar ishlab chiqish, qolaversa, odil sudlovni amalga oshirishda psixologik xizmat ko'rsatish tizimini yanada yuksaltirish bo'yicha keng ko'lamli tadqiqotlar olib borilmoqda. Inson resurslari professional uyushmasi (HRPA) tomonidan xodimlarning kasbiy faoliyatida xulq-atvor ko'rsatkichlarining ta'siri, ularning professional kompetentligi, xususan kasbiy faoliyatiga ijtimoiy-psixologik tayyorgarlik darajasini rivojlantirish, ularning kasbiy kompetentligini yanada takomillashtirishga qaratilgan ijtimoiy-psixologik omillar va ularning mexanizmlarini aniqlash, xodimlarning kasbiy tayyorgarlik rolini oshirish va ularning faoliyat samaradorligiga ta'siri masalasini baholash dolzarb ahamiyat kasb etmoqda .

Jahonda sud ekspertizasi, psixologning sud va tergov faoliyatidagi kompetentligini rivojlantirish bo'yicha olib borilgan tadqiqotlar asosida, jumladan, quyidagi ilmiy natijalar olingan: jinoyat ishlarida sud psixologik ekspertizalarni tashkil qilishning huquqiy asoslari ishlab chiqilgan va psixologlarning sud va tergov jarayonidagi kompetensiyalari takomillashtirilgan (Amerika jinoiy ishlar laboratoriyalari direktorlar kengashi, AQSh); sud ekspertlarining diagnostik usullar va vositalarni xalqaro standartlar bo'yicha tashkil qilish asosida ularning professional kompetentligi takomillashtirilgan (Sud ekspertizasi Xalqaro Assotsiatsiyasi); sud psixolog ekspertlarining xalqaro hamkorligi, sud psixologik ekspertizalarning sifat standartlari takomillashtirilgan (Sud-ekspertiza muassasalarining Osiyo tarmog'i, Osiyo), psixodiagnostik usullar orqali psixologlarning kreativlik kompetentligini aniqlashning ilmiy-nazariy asoslari yaratilgan (Manchester universiteti, Buyuk Britaniya); psixologlardagi tanqidiy va kreativ fikrlashning innovatsion g'oyalarni amalga oshirishga ta'sirining xulqiy patternlarini integrativ tizimi ochib berilgan (Bergen Universiteti, Germaniya); shaxs innovatsion kompetentligini individual shaxslilik xususiyatlariga bog'liq jihatlarining ijtimoiy determinantlari tizimlashtirilgan (Sorbonna universiteti, Fransiya); ijtimoiy-psixologik kompetentlikni faoliyat jarayonida takomillashtirish mezonlari tizimlashtirilgan (Garvard universiteti); psixolog kompetentligini rivojlantirishga mo'ljallangan ilmiy-amaliy tavsiyalar ishlab chiqilgan (Stanford universiteti, AQSh); sud psixolog eksperti kompetentlik omillarini shakllantirishning kompleks mexanizmlari amaliyotga tatbiq qilingan (Bielefeld pedagogika universiteti, Germaniya); shaxslararo munosabatlarda ijtimoiy identifikatsiyaning namoyon bo'lishi va ta'siri aniqlangan (Melburn universiteti, Avstraliya); professional kompetentlikni rivojlantirishning ijtimoiy-psixologik mexanizmlari o'rganilgan (Seul Milliy universiteti, Janubiy Korea); psixologlarning professional kompetensiyasini rivojlantirishda pedagogik texnologiyalar joriy etilgan hamda kasbiy kompetensiyani aniqlashning psixodiagnostik metodlari ishlab chiqilgan (M.V.Lomonosov nomidagi Moskva davlat universiteti, Rossiya).

Kompetentlik, xususan turli soha vakillarining kompetentligini rivojlantirish muammosi bo'yicha mamlakatimiz olimlaridan Sh.H.Abdullayeva, F.F.Axmedov, Sh.R.Baratov, F.F.Ganjiyev, M.G.Davletshin, O.E.Hayitov, A.S.Hikmatov, V.M.Karimova, H.T.Mahmudova, D.G.Muxamedova, Z.M.Maxmudova, Z.T.Nishanova, S.Y.Nishanov, E.G'G'oziyev, B.R.Qodirov, D.A.Sobirova, G'.B.Shoumarov K.A.Xamdamiy, Sh.J.Usmonovalar o'z tadqiqotlarida kompetentlik omillarining kasbiy faoliyat samaradorligiga ta'siri, o'rni va

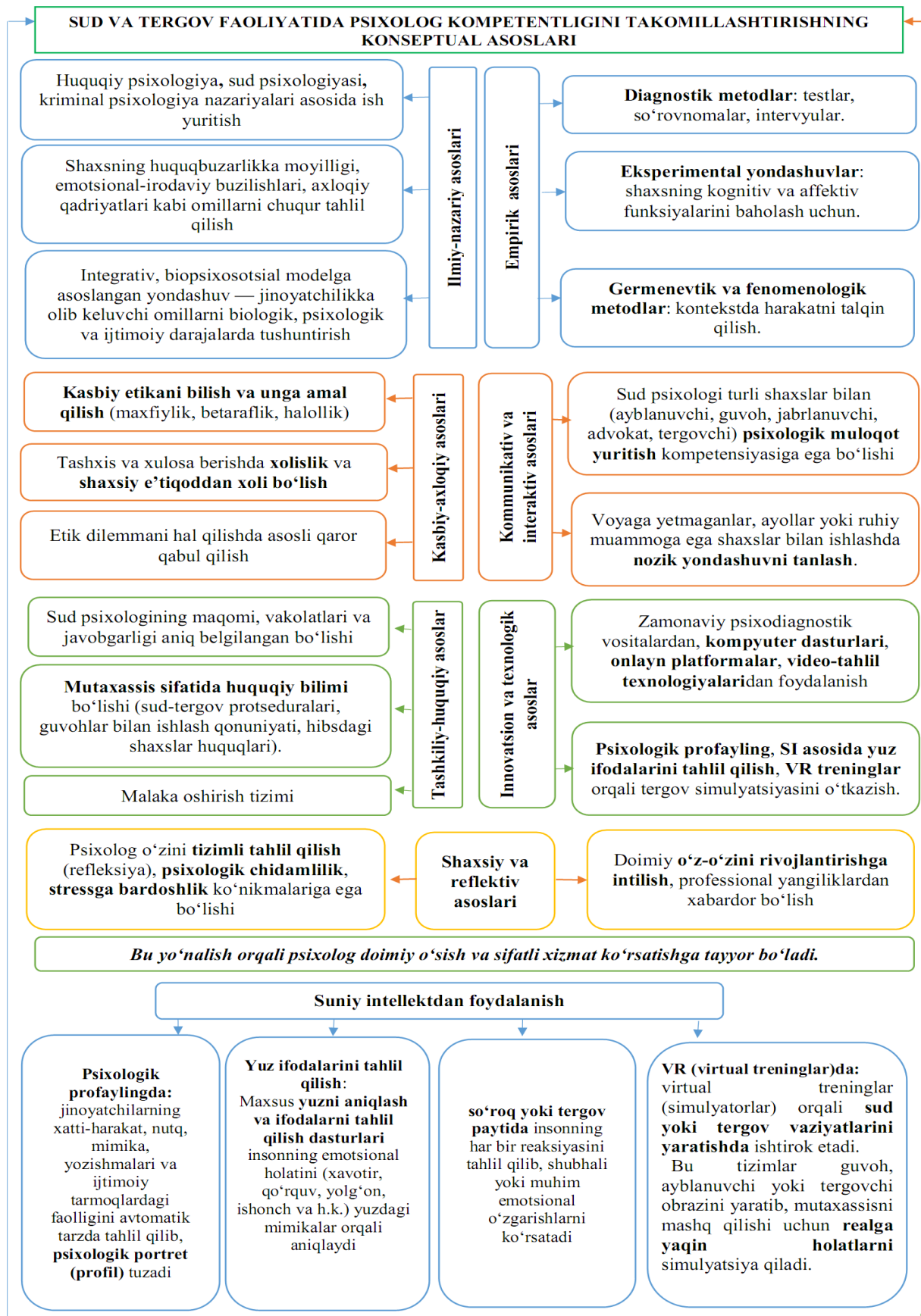
ahamiyatini ta'kidlab o'tishgan. Ularning tadqiqotlarida kasbiy kompetentlikka ta'sir qiluvchi shaxsning ijtimoiy-psixologik, kommunikativ va kreativ kompetentlikning kasbiy faoliyatni boshqarishdagi roli, mustaqil fikrlash, hamkorlik va shaxslararo munosabatlarning o'zaro uyg'unligini ta'minlashga yo'naltirilgan kompetentlik omillari tadqiq qilingan.

Mustaqil Davlatlar Hamdo'stligi mamlakatlari olimlaridan I.F.Bashirov (harbiy psixologlar faoliyatida ijtimoiy-psixologik kompetentlikning roli), I.A.Yegorov (korxona rahbari emotsional intellektining xodimlariga ta'siri), V.V.Boyko (rahbar kommunikativ kompetentligi shakllanishining kasbiy kompetentlikka ta'siri) singari olimlar tomonidan tadqiq qilinganligini izohlab o'tish mumkin. Professional kompetentlikning tuzilishi va shakllanishiga qaratilgan tadqiqotlar rus olimlari A.K.Markova, L.M.Mitina, Y.A.Mileryan, A.A.Bodalev, Y.P.Yermalayeva, L.E.Paninlar tomonidan amalga oshirilgan. Kasbiy kompetentlikni rivojlantirish shart-sharoitlari va ularni kasbiy faoliyat samaradorligiga ta'siri masalalari N.A.Kuzmina, L.A.Petrovskaya, P.A.Shavir tadqiqotlarida o'z aksini topgan. I.F.Demidova, Y.Makarov, M.I.Bobneva, I.L.Zimnyaya, V.Kunitsina, N.F.Efremova, V.S.Ageyev, L.V.Svirskaya, Y.M.Jukov, A.P.Panfilova kabi olimlar kasbiy kompetentlik fenomenining ijtimoiy-psixologik xususiyatlarini ochib berganlar.

Kasbiy kompetentlikni rivojlantirishning psixologik mexanizmlarini aniqlash va unga ta'sir qiluvchi psixologik omillarni tadqiq qilish hozirgi kungacha xorij hamda mamlakatimiz olimlari tomonidan ko'plab tadqiqotlar predmetiga aylangan. G.Yu.Ayzenk, D.Baumrind, G.Gardner, D.Goulman, V.A.Kan-Kalik, D.G.Mayers, J.Mayer, A.D.Palmer, Dj.Raven, A.A.Rean, K.R.Rodgers, L.Stross, L.A.Festinger, R.Torndayk, P.Selov va J.Mayer kabi xorij olimlari o'z tadqiqotlarida ijtimoiy-psixologik kompetentlikka ta'sir qiluvchi omillar va komponentlarni ochib berganlar. Ijtimoiy-psixologik kompetentlikni rivojlantirish mexanizmlarini aniqlash va unga ta'sir qiluvchi psixologik omillarni tadqiq qilish bugungi kunga qadar xorij hamda mamlakatimiz olimlari tomonidan ko'plab tadqiqotlar predmetiga aylangan. G.Gardner, D.Goulman, J.Mayer va P.Selov, R.Torndayk kabi xorij olimlari o'z tadqiqotlarida ijtimoiy-psixologik kompetentlikka ta'sir qiluvchi omillar va komponentlarni ochib berganlar.

Olimlarning jiddiy tadqiqot ishlari (xususan, A.R.Luriya, M.M.Kochenov, A.R.Ratinov, V.L.Vasilev, V.F.Pirojkov, A.V.Dulov, V.F.Yengalichev, S.S.Shipshin va boshqalarning) jinoiy va fuqarolik ishlari bo'yicha sud jarayonlarining maqsadlariga nisbatan sifatli darajada psixologik vazifalarni qo'yish va hal etish imkonini beradi.

Sud psixolog ekspertlarining emotsional intellekti bilan ijtimoiy-psixologik kompetentlik ko'rsatkichlarining ijobiy shakllanayotganligini belgilovchi bir qancha statistik ahamiyatga ega bo'lgan alomatlar o'rtasidagi korrelyatsion bog'liqlikda o'z aksini topgan. Besh yilgacha ish stajiga ega bo'lgan sud psixolog ekspertlaridagi bunday ijtimoiy-psixologik imkoniyatning mavjudligi kasbiy faoliyatni to'g'ri tashkil qiluvchi omillardan biri sifatida xizmat qiladi. Ular ekspertiza qilinayotganlarning ishga oid ko'rsatuvlarini (xususan, berayotgan ko'rsatmalari rostmi, yoki yolg'onligi, ularning fantaziyaga berilayotganligi yoki yo'qligi) tinglash va tushunish uchun ortiqcha emotsional kechinmalarga berilish kerak emas, degan xulosaga kelganliklarini anglatadi. Natijada, sud psixolog ekspertlari ekspertiza jarayonida vujudga kelishi mumkin bo'lgan turli nizoli holatlar va o'zaro ziddiyatlarni bartaraf etish qobiliyatiga ega bo'lishni biladilar.

1-rasm. Sud va tergov faoliyatida psixolog kompetentligini takomillashtirishning konseptual asohlari

Sud va tergov faoliyatida psixolog kompetentligini takomillashtirishning empirik asoslarida psixologning kasbiy salohiyatini oshirish bo'yicha tajriba, kuzatuv, amaliy faoliyat, psixodiagnostik tekshiruv natijalari va ilmiy tadqiqotlar asosida aniqlangan faktlar va xulosalar nazarda tutiladi. Bu yondashuv nazariy qarashlardan farqli o'laroq, amaliyotda sinovdan o'tgan, real tajriba va tahlillarga tayangan asos hisoblanadi. Shuningdek, germenevtik va fenomenologik metodlarni qo'llash usluboyotini o'zlashtirganligi borasidagi tushunchalarni o'z ichiga oladi. Sud psixologik ekspertizasi jarayonida psixolog ko'pincha qiyin vaziyatga, etik dilemmalarga duch kelib, bunda psixolog sud psixologik ekspertizasi davomida axloqiy tamoyillar to'qnash keladigan, ya'ni bir nechta qaror variantlari mavjud bo'lib, qaysi biri to'g'ri, qaysi biri noto'g'ri ekanligini aniqlash murakkab bo'lgan vaziyatlarga tushib qoladi.

Sud va tergov faoliyatida psixolog kompetentligini takomillashtirish masalasi juda dolzarbdir. Psixologlarning bu jarayondagi roli inson omili bilan bog'liq bo'lgan ko'plab muhim jihatlarni o'z ichiga oladi. Ayniqsa, ularning kommunikativ va integrativ asoslar bo'yicha kompetentligini rivojlantirish tergov va sud adolatining samaradorligini oshirishga xizmat qiladi.

1. Kommunikativ asoslar: Kommunikativ kompetentlik – bu psixologning insonlar bilan to'g'ri, samarali va empatik tarzda muloqot qila olish qobiliyatidir. Jabrlanuvchi, gumonlanuvchi va guvohlar bilan samarali muloqot o'rnatish olish, ularning ruhiy holatini tushunish, ishonchli va samimiy muloqot olib borish orqali haqiqatni aniqlashga ko'maklashish nazarda tutiladi. Sud yoki tergov jarayonida odamlar ko'pincha ruhiy bosim ostida bo'ladi. Psixolog bu holatda ularni tinchlantirib, to'g'ri ifoda berishlariga yordam berishi kerak. Yuz ifodalari, tana harakatlari, ovoz ohangi kabi omillar orqali yolg'on yoki ichki ziddiyatlarni aniqlash imkoniyatini izohlaydi. .

2. Integrativ asoslar: Integrativ kompetentlik – bu psixologning turli fanlar, metodlar va yondashuvlarni birlashtirib, kompleks holatda tahlil va amaliy faoliyat yuritish qobiliyati bo'lib. Bunda muloqot qilinayotgan shaxslar bilan nozik aloqani o'rnatish olish va shu asosda axborotga ega bo'lishi ahamiyatlidir.

Sud va tergov faoliyatida psixolog kompetentligini takomillashtirishning tashkiliy-huquqiy asoslari — bu psixologlarning faoliyatini muvofiqlashtirish, tartibga solish va rivojlantirish uchun zarur bo'lgan rasmiy me'yoriy-huquqiy hujjatlar, institutsional tizimlar va tashkiliy chora-tadbirlar yig'indisidir.

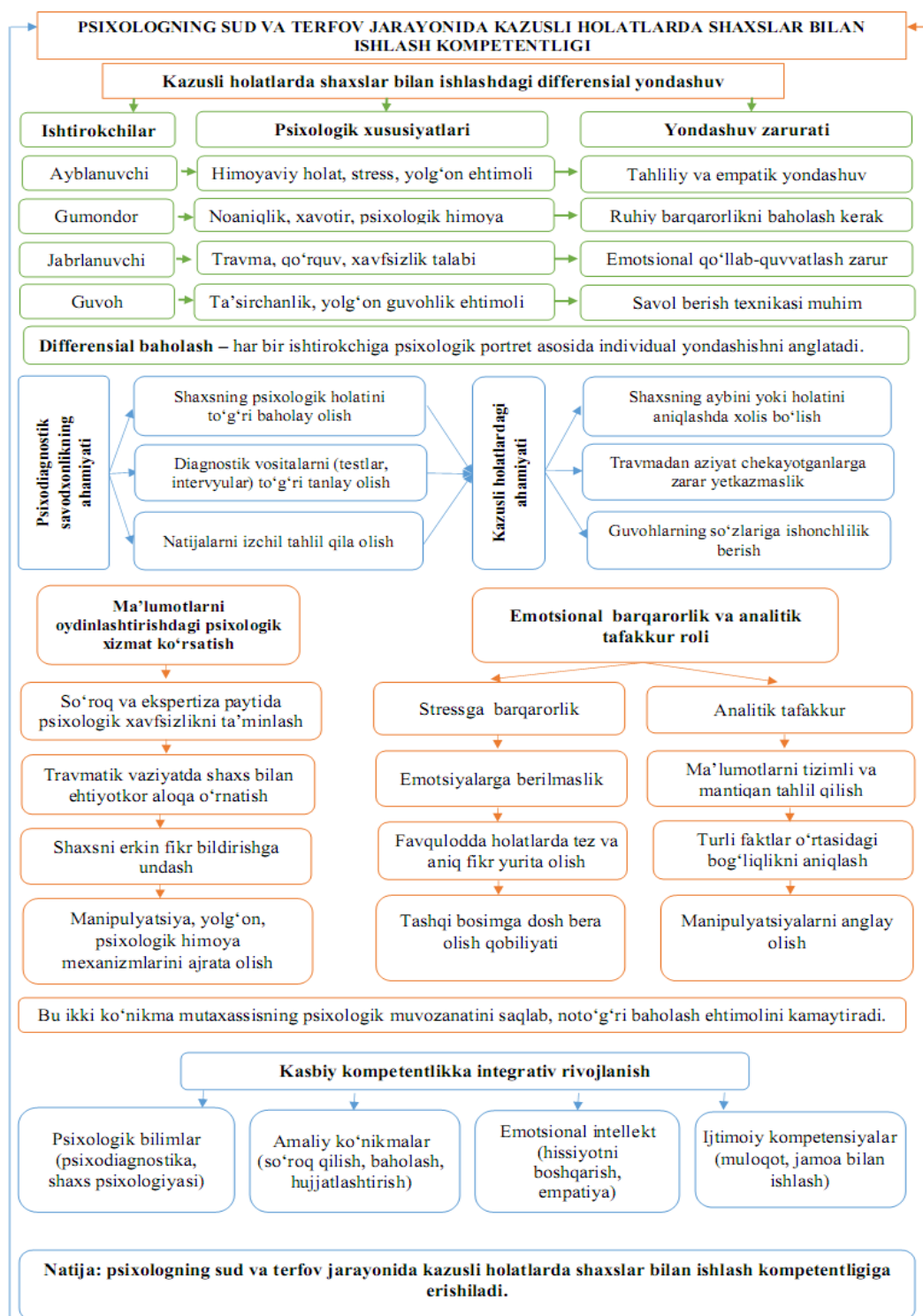
Tashkiliy asoslar — bu psixologlar faoliyatini belgilangan tartibda amalga oshirish uchun zarur bo'lgan institutsional tuzilma, o'quv tizimi, malaka oshirish va kadrlar siyosatini o'z ichiga oladi.

Huquqiy asoslar — bu psixologlarning sud-tergov tizimidagi faoliyatini tartibga soluvchi qonunlar, me'yoriy-huquqiy hujjatlar va kasb etikasini belgilovchi me'yorlardir.

Sud va tergov faoliyatida psixolog kompetentligini takomillashtirishning innovatsion-texnologik asoslari deganda, zamonaviy texnologiyalar va ilg'or innovatsion uslublar orqali psixologlarning bilim, ko'nikma va amaliy malakasini oshirishga qaratilgan ilmiy-texnik va axborot yechimlari tushuniladi. Bu asoslar psixologik xizmatning yanada aniq, tezkor, interaktiv va individual yondashuv asosida olib borilishini ta'minlaydi. Innovatsion-texnologik asoslarga raqamli texnologiyalar (kompyuter dasturlari, sun'iy intellekt), virtual va interaktiv treninglar, onlayn psixodiagnostika vositalari, avtomatlashtirilgan psixologik test tizimlari, ma'lumotlar bazalari va analitik platformalar orqali, psixologlarning sud-tergov faoliyatida qo'llaydigan uslublarini yangilash va takomillashtirishdir.

Sud va tergov faoliyatida psixolog kompetentligini takomillashtirishning shaxsiy va refleksiv asoslari - bu psixologning o'z shaxsiy sifatleri, o'zini anglash, o'zini boshqarish va kasbiy faoliyatdagi tajriba asosida o'z-o'zini rivojlantirish jarayonidir. Bu asoslar psixologning professional samaradorligini oshirish, stressga chidamliligini kuchaytirish va etika me'yorlariga rioya qilishga yordam beradi. Sud va tergov faoliyatida psixologning kasbiy kompetentligini

ta'minlashda muammoli va noaniq vaziyatlarda psixologik xizmat ko'rsatish tizimini yanada rivojlantirish maqsadga muvofiq.

2-rasm. Psixologning sud va tergov jarayonida kazusli holatlarda shaxslar bilan ishlash kompetentligi mexanizmlari

Shu boisdan psixologlarning kazusli holatlar bilan ishlash imkoniyatlarini yanada yuqori darajaga olib chiqish uchun tajriba guruhi ishtirokchilariga 20 ta kazusli holat taklif qilindi. Ushbu kazusli holatlarni analitik tahlil qilish, voqeaga munosib baho berish, shaxs xulq-atvoriga adekvat baho berish kabi bir qancha jihatlarni o'rganishga qaratildi. Shuningdek, VR

treninglardan unumli foydalanildi. Ushbu mashg'ulotlar samarali ta'sir etganligi eksperimentdan keyingi natijalarda o'z aksini topgan.

Sud va tergov faoliyatida psixologning turli yondashuv uslublarini bilishi:

Psixologning sud va tergov jarayonida ko'rib chiqilayotgan ish yuzasidan murakkab va dinamik xususiyatga ega jarayonlarning mazmunini chuqur tushunishi va muammoni hal qilish uchun yangi strategiyalarni ishlab chiqish uchun sinergetik yondashuv uslubiyotini qo'llay olish imkoniyatini belgilaydi. Bunda tizim ichidagi elementlarning o'zaro ta'sirini, sodir bo'lgan holatga aloqador belgilarni asosli ravishda isbotlashga olib keladi.

Integratsion yondashuv asosida ko'rib chiqilayotgan ishda turli sohalaridagi bilimlarni qo'llagan holda ishning barcha muhim jihatlarini har tomonlama to'liq o'rganish imkonini beradi. Bunda sud-tergov jarayonida jinoyat (fuqarolik va boshqa holatlarda alohida)ni to'liq o'rganish, sodir bo'lgan holatda gumon qilinuvchi, jabrlanuvchi, guvoh va boshqalarning psixologik holatini, ularning xulq-atvor motivatsiyalarini tushunishlarini anglatib, sud psixologik ekspertizasi jarayonida jinoyat motivatsiyasini aniqlashda nima sababdan ushbu jinoyatni sodir etganligi, uning ruhiy holati va kechinmalari, ichki va tashqi nizolarining mohiyatini ochishga imkon beradi [214; 250].

Holat yuzasidan ishtirokchilarning bergan ko'rsatuvlari ishonchli yoki yolg'on ekanligi, ularning fantaziyaga moyilligi yoki holatni noto'g'ri idrok etishi va eslashi, turli psixologik omillarning ta'sirini ochishga yordam berib ishtirokchilarning «Portreti»ni ishlab chiqishini ta'minlaydi.

Sud va tergov jarayonida psixolog oldiga hal qilish uchun qo'yilgan savollarga javob olishda tizimli-strukturaviy yondashuvga asoslanishi sodir bo'lgan holatga ta'sir qilgan ichki va tashqi omillar, xususan ularning ruhiy holati, individual xususiyatlari, ruhiy ahvoli, shaxsiy motivlarini samarali baholash imkonini beradi.

Shuningdek, jinoyat sodir bo'lgan vaziyat (sharoit)ni va uning omillarini chuqur o'rganishga imkon beradi.

Psixologning retrospektiv yondashuvi sodir bo'lgan holatga ishtirokchining o'tmishidagi holatlarning o'zaro aloqadorligining psixologik tomonlarini tahlil qilishga xizmat qiladi. Bunda asosan jinoyatga olib kelgan sabablar va sharoitlar tufayli sodir bo'lganligini aniqlaydi. Retrospektiv yondashuv orqali sodir bo'lgan holatning qanday bosqichida ekanligi, qaysi omillar uning rivojlanishiga ta'sir qilganligini tahlil qila oladi.

Tadqiqotimiz davomida qo'lga kiritilgan ma'lumotlarga asoslanib, «Sud va tergov faoliyatida psixologning kompetentligini takomillashtirish modeli» ishlab chiqildi.

Ushbu model uchta asosiy bolkdan iborat.

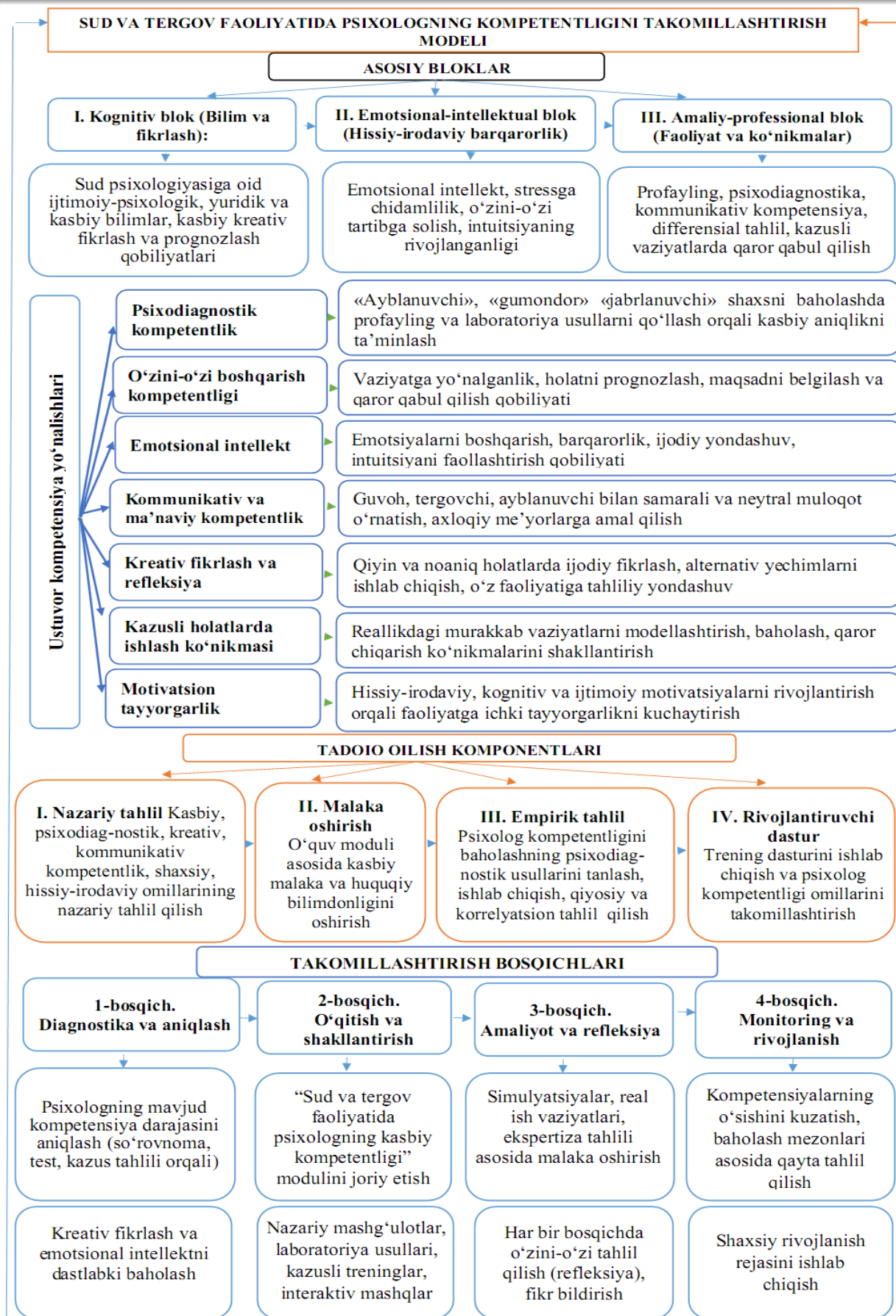
I. Kognitiv blok (Bilim va fikrlash):

Bu blok psixologning nazariy bilimlari va amaliy fikrlash ko'nikmalarini o'z ichiga oladi, ya'ni sud-tergov jarayonida yuzaga keladigan muammolarni anglash, tahlil qilish va samarali yechimlarni ishlab chiqish imkonini beradi. Sud psixologiga ekspertiza jarayonidagi murakkab vaziyatlarni tahlil qilish, aniq, asosli va xolis xulosalar chiqarishni ta'minlaydi.

II. Emotsional-intellektual blok (Hissiy-irodaviy barqarorlik):

Bu blok sud psixologining sud va tergov jarayonidagi murakkab kazusli holatlarda, shuningdek stressli vaziyatlarda o'z hissiyotlarini anglash, boshqarish va murakkab, ruhiy barqarorlikni saqlash ko'nikmalarini o'z ichiga oladi.

Sud va tergov jarayonida psixolog o'zining ichki holatini aniqlay olishi va uning ta'sirini nazorat qilishi juda muhim. Boshqalar hissiyotlarini tushunish (empatiya), jabrlanuvchilar, guvohlar, gumonlanuvchilar, ayblanuvchilar bilan muloqotda ularning hissiy holatini to'g'ri anglash va unga mos ravishda munosabat bildirish, nizolarni hal qilish va guruhda ishlash qobiliyatlarining rivojlanganligi nazarda tutiladi.

3-rasm. Sud va tergov faoliyatida psixolog kompetentligini takomillashtirish modeli

Sud va tergov jarayonida psixolog ko'pincha turli ziddiyatli va kazuqli vaziyatlarga duch keladi. Shu boisdan psixolog zo'riqishlarga, stressga bardosh berishi, ishda konsentratsiyani yo'qotmasligi muhim hisoblanadi. Qiyin holatlarda to'g'ri va o'z vaqtida asosli qaror qabul qilish mas'uliyatni o'z zimmasiga olishni talab qiladi. Kasbiy vazifalarni bajarishda mas'uliyatni anglash va harakatlarni rejalashtirish ularning hissiy-irodaviy barqarorligi zahirida rivojlanadi.

III. Amaliy-professional blok (Faoliyat va ko'nikmalar):

Ushbu blok psixologning nazariy bilimlarini amaliyotga samarali tatbiq etish, kasbiy vazifalarni bajarish va maxsus ko'nikmalarni shakllantirishga qaratilgan.

Psixolog tergov yoki sud jarayonida ishtirok etishda o'z vazifalari va majburiyatlarini bilishi, faoliyatini qonuniy asosda tashkil etishi zarur. Sud-tergov jarayonida maxsus psixodiagnostika, baholash va ekspertiza o'tkazish ko'nikmalarini egallash, ma'lumotlarni yig'ish va rasmiylashtirish, psixologik tahlil va kuzatuv natijalarini to'g'ri yozma shaklda ifodalash, hisobot tayyorlash zaruratini anglatadi. Amaliy vaziyatlarda tezkor va asosli qarorlar qabul qilish, qiyin sharoitlarda samarali yechimlar ishlab chiqish psixologning amaliy tajribaga ega bo'lishi va professional faoliyat yuritishini talab qiladi.

Sud va tergov faoliyatida psixologning kompetentligini takomillashtirish maqsadida ustuvor kompetensiya yo'nalishlari belgilab olindi va ana shu kompetensiyalarni rivojlantirishga e'tibor qaratildi.

Modelimiz o'z ichiga 4 ta tadqiq qilish komponentini qamrab oladi.

Birinchi komponent «Nazariy tahlil» deb nomlanib, sud va tergov faoliyatida psixologning kasbiy, psixodiagnostik, kreativ, kommunikativ kompetentlik, shaxsiy, hissiy-irodaviy o'zini-o'zi boshqarish omillarining nazariy tahlil qilish nazarda tutilgan bo'lib, tadqiqot ishining nazariy asoslarini o'rganish, mavzu doirasida amalga oshirilgan tadqiqotlar va nazariy yondashuvlarni tahlil qilish asosida shaxsiy munosabatlar ochib berilishiga xizmat qiladi.

Sud va tergov jarayoniga oid ilmiy tushunchalarni chuqur anglash, turli psixologik yondashuvlarni qiyosiy tahlil qilish orqali psixolog ushbu sohada muvaffaqiyatli ishlay olishini ta'minlaydi.

Ikkinchi «Malaka oshirish» komponenti «Sud va tergov faoliyatida psixologning kasbiy kompetentligi» o'quv moduli asosida psixologning kasbiy malaka va huquqiy bilimdonligini oshirishga erishilishi nazarda tutilib, bunda xalqaro va mahalliy huquq normalarini, sud psixologiyasiga doir bilim, ko'nikma va malakalarni egallaydi. Natijada psixolog zamonaviy yondashuvlardan xabardor bo'lib, kasbiy kompetensiyalarining takomillashishini ta'minlaydi. Uchinchi «Empirik tahlil» komponentida esa psixolog kompetentligini baholashning psixodiagnostik usullarini tanlash, ishlab chiqish, qiyosiy va korrelyatsion tahlil qilish va shu asosda tegishli xulosaga kelish mexanizmiga aniqlik kiritiladi. Ilmiy asoslangan metodlar yordamida psixologning sud va tergov faoliyatidagi kompetentligining namoyon bo'lishi va rivojlanishi bo'yicha aniq ma'lumotlar qo'lga kiritiladi.

To'rtinchi «Rivojlantiruvchi dastur» komponentida qo'lga kiritilgan dastlabki ma'lumotlarga tayangan holda trening dasturi ishlab chiqiladi va psixolog kompetentligi omillarini takomillashtirishga erishiladi. Bunda psixolog o'zini-o'zi anglash, shaxsiy va kasbiy rivojlanishi uchun o'zini tahlil qilish orqali barqaror kasbiy faoliyat samaradorligiga erishish imkoniga ega bo'ladi.

Sud va tergov faoliyatida psixologning kompetentligini takomillashtirish to'rtta bosqich asosida amalga oshiriladi:

1-bosqich. Diagnostika va aniqlash bosqichida psixologning sud va tergov jarayoni bilan bog'liq bo'lgan mavjud kompetensiya darajasi maxsus usullar asosida baholanadi va maxsus mezonlar asosida tahlil qilinadi.

2-bosqich. O'qitish va shakllantirish bosqichida sud va tergov faoliyatida psixologning kasbiy kompetentligini rivojlantiruvchi mashg'ulotlar qo'llaniladi.

3-bosqich. Amaliyot va refleksiya bosqichida Simulyatsiyalar, real ish vaziyatlari, ekspertiza tahlili asosida kompetensiyalarini oshirish nazarda tutiladi.

4-bosqich. Monitoring va rivojlanish bosqichida esa kompetensiyalarning o'sishini kuzatish, baholash mezonlari asosida qayta tahlil qilish kabilar amalga oshiriladi.

Psixologning sud va tergov faoliyati bilan bog'liq psixodiagnostik imkoniyatlarini faoliyat mahsulini baholash usuli mazmuniga moslashtirilgan «Psixologning psixodiagnostik kompetentligini aniqlash» usuli orqali amalga oshirilgan tadbirlardan so'ng olingan natijalar qiyosiy tahlil qilindi. Matnlarning miqdoriy tahliliga qanday murojaat qilsa bo'ladi? Bu usulning asoschilaridan biri B.Berilson ta'kidlashicha, avvalambor bu usul bir tartibli ma'lumotlarni taqqoslashda yuqori darajadagi aniqlik muhim bo'lganda qo'llanilishi mumkin. So'ng material ko'pligi uning ustidan ishlashni oqlaydigan darajada ko'p bo'lsa va bu materiallar ilmiy sohani o'zida aks ettirsa materiallar bilan bog'liq miqdoriy tahlil qo'llanishi mumkin. Matn materiallari yetarli bo'lishi bilan birga juda ko'p bo'lsa uni aniq miqdor sonlar bilan belgilashda kvantifikatsiya (miqdoriy, raqamli tahlil)dan foydalaniladi. Yetarli darajada ya'ni sur'atda (tezlikda) sifat xarakteristikasi namoyon bo'lishi, miqdoriy tahlilni amalga oshirish uchun zamin yaratadi.

Kontent-tahlilda matnni oddiy o'qib chiqishdan farqli o'laroq uni tizimli tarzda muntazam tadrribga o'tkazishga va mazmun mohiyatiga yetishga chorlaydi. Bundan tashqari matndagi yashirin ma'noga ega so'zlarni, ma'lumotlarni aniqlash mumkin. Kontent-tahlil o'zida tasodifiy tanlovni, aniq baholashni va mavhumlashgan eksperimental harakatlarni bir vaqtda mujassamlashtirgan. Muammoni ifodalash ko'plab tadqiqotlar kabi kontent-tahlil metodi ham muammoni ifoda etishidan boshlanadi. U o'z navbatida ramzlar yoki axborotlarda o'z aksini topgan o'zgaruvchanlikda qo'l keladi. Psixologlar ish hujjatlari bilan ishlashda yuqori mas'uliyat bilan yondashgan holda bergan bahosi ortida inson taqdiri turganligini, haqqoniy baho berishlari va odil sudlovni amalga oshirilishiga xizmat qilishi maqsadga muvofiq.

«Sud va tergov faoliyatida psixologning psixodiagnostik kompetentligini aniqlash so'rovnomasi» orqali takomillashtiruvchi o'quv dasturi (modeli) qo'llanilgandan keyin tadqiqot ishimizning ikkinchi bosqichida tajriba guruhida ishtirok etgan respondentlarning natijalarida o'sish bilan bir qatorda ahamiyatli statistik farqlar kuzatilganligini ko'rishimiz mumkin. Xususan, «ish hujjatlari bilan ishlash orqali ma'lumot olishi va rasmiylashtira olishi (hujjatli manbaalar tahlili, kontent tahlil, biogragik va boshqa hujjatlar)» ($F=3,423$; $p \leq 0,05$), «laboratoriya eksperimentini (modellashirish) qo'llay olishi» ($F=3,241$; $p \leq 0,05$), «umumiy rivojlanganlik darajasini (kognitiv, hissiy, xulqiy) baholay olishi» ($F=3,182$; $p \leq 0,05$), «psixodiagnostik yondashuv uslublarining o'zlashtirganlik darajasi (integrativ va sinergetik, nomotetik va ideogarfik yondashuv)» ($F=3,616$; $p \leq 0,05$), «retrospektiv va germeneytik baholash» ($F=3,428$; $p \leq 0,05$), «kreativ va tanqidiy fikrlash darajasi» ($F=3,219$; $p \leq 0,05$) omillarida ahamiyatli statistik farqlar kuzatilgan bo'lsa, «profayling usuli orqali ma'lumot olishi» ($F=2,745$; $p \leq 0,12$), omilida esa ishonchli farqlar kuzatilmadi. Demak, psixologlarning sud va tergov faoliyatida faoliyatning huquqiy asoslari va uning chegalari doirasini chuqur bilish, ma'lumot olish usullarini, modellashirishni qo'llay olishi, shaxs taraqqiyoti qonuniyatini bilish, turli yondashuv uslublarining o'zlashtirilganligi, kreativ va tanqidiy fikrlash uslublarini takomillashtiruvchi samarali chora-tadbirlarni amalga oshirish ulardagi psixodiagnostik kompetentligini yanada takomillashtirishga xizmat qiladi.

Ishtirokchilarning «ish hujjatlari bilan ishlash orqali asosli ma'lumot olishi va rasmiylashtira olishi (hujjatli manbaalar tahlili, kontent tahlil, biogragik va boshqa hujjatlar) imkoniyatlari»ni takomillashtirish maqsadida jinoyat va fuqarolik masalalariga tegishli tergov hujjatlari, Buxoro davlat universiteti huzuridagi psixologik xizmat markazi arxiviga

saqlanayotgan 20 ta turli mavzularga oid sud psixologik ekspertizasiga oid hujjatlar taqdim qilindi. Shuningdek, o'quv moduli yaratilib, tegishli mavzular kiritildi va shu asosda o'quv mashg'ulotlari tashkil etildi. Natijada samarali o'sishga erishildi. Mos ravishda tajriba guruhiga jalb qilingan otm psixolog mutaxassislarida boshqalarga nisbatan yuqori natija qayd etilib, ularda 2,9, maktab amaliyotchi psixologlarida 2,8, inspektor-psixologlarda 1,6 balga o'sish va ahamiyatli statistik farq kuzatildi. Sud psixologik ekspertisasi nafaqat subyektiv fikrlar, balki aniq dalillarni talab qiladigan alohida soha hisoblanadi. Ish hujjatlari bilan ishlash holatni har tomonlama chuquqr tahlil qilish va dalillarga asoslangan holda xulosaga kelishga olib keladi. Tegishli tartibda sud va tergov organlari tomonidan taqdim qilingan, zarur hollarda talab qilib olingan qo'shimcha hujjatlarni ham rasmiy hujjat sifatidagi ahamiyatidan kelib chiqib, kontent tahlil qilish, tomonlarning bergan ko'rsatmalarini sinchiklab tahlil qilish ishga aloqador bo'lgan ma'lumotlarni aloqadorligini baholashga xizmat qiladi.

1-jadval

Sud va tergov faoliyatida psixologning psixodiagnostik kompetentligi rivojlanishining qiyosiy tahlili

№	Omillar	O'rtacha qiymati						farq	
		OTM psixolog mutaxassisi		Maktab amaliyotchi psixologi		Inspektor-psixolog		F-qiymat	p-qiymat
		A. T.	N. T.	A. T.	N. T.	A. T.	N. T.		
		M1 1	M1 2	M2 1	M2 2	M3 1	M3 2		
1	Ish hujjatlari bilan ishlash orqali ma'lumot olishi va rasmiylashtira olishi (hujjatli manbaalar tahlili, kontent tahlil, biogragik va boshqa hujjatlar)	4,2	7,1	3,1	5,9	4,9	6,5	3,423	0,05
2	Profayling usuli orqali ma'lumot olishi	4,9	7,3	5,4	6,7	5,5	6,4	2,745	0,12
3	Laboratoriya eksperimentini (modellashtirish) qo'llay olishi	6,2	8,1	4,7	7,8	4,3	7,1	3,241	0,05
4	Umumiy rivojlanganlik darajasini (kognitiv, hissiy, xulqiy) baholay olishi	7,1	8,6	5,4	7,1	4,1	6,2	3,182	0,05
5	Psixodiagnostik yondashuv uslublarining o'zlashtirganlik darajasi (integrativ va sinergetik, nomotetik va ideogarfik yondashuv)	5,4	7,2	3,9	6,2	3,1	5,9	3,616	0,05
6	Retrospektiv va germeneytik baholash	4,2	6,9	2,9	5,4	3,3	5,2	3,428	0,05
7	Kreativ va tanqidiy fikrlash darajasi	4,3	7,8	3,1	5,9	3,2	5,4	3,219	0,05

Izoh: A.T. - aniqlovchi tajriba, N.T. - nazorat tajriba

Ekspertiza xulosasining aniqligi, ishonchliligi, obyektivligi, sudda qonuniy kuchga egaligi hamda shaxsiy javobgarlik nuqtai-nazaridan hal qiluvchi ahamiyatga ega hisoblanadi. Shu boisdan ekspertlarning ish hujjatlari bilan samarali ishlay olishi haqiqat va adolatni yuzaga chiqarilishida muhim o'ringa ega. OTM psixologlarining ilmiy tadqiqot ishlari, nazariy va

amaliy ish hujjatlari bilan muntazam ish olib borishlari, yozma ish hujjatlari, hujjatli manbaalar bilan chuqur izlanishlar olib borishi, inspektor-psixologlar esa huquqbuzarlik profilaktikasi va qonun hujjatlari bilan ish olib borishlari, maktab amaliyotchi psixologlari maktab o'quvchilari bilan muntazam ishlashlari, ularning xulqiy harakatlarini diagnostik baholash orqali hujjatlarni rasmiylashtirib borishlari bilan, qolaversa har bir ishtirokchining ish tajribasining ortib borishi bilan imkoniyatlari ham kengayib borishini anglatadi ($M_{12}=7,1$; $M_{22}=5,9$ $M_{32}=6,1$; $F=3,423$; $p\leq 0,05$).

«Profayling usuli orqali ma'lumot olish» juda murakkab psixodiagnostik jarayon hisoblanib, bu borada O'zbekiston sharoitida hali mutaxassislarda yetarli tajriba va malaka mavjud emasligi o'rganilayotgan shaxsning tashqi qiyofasi va yuz ifodalari orqali ularga baho berish, sodir bo'lgan holat (hodisa) to'g'risida rost yoki yolg'on ma'lumot (ko'rsatuv) berganligiga aniqlik kiritishda turli qiyinchiliklar borligini ko'rsatadi. Shunga qaramay, profayling texnikasi va uni qo'llashga doir mashg'ulotlarning qo'llanilganligi natijasida muayyan darajada muvaffaqiyatga erishilganligini qayd etish lozim. Bu omilda ham otm psixolog mutaxassislarida boshqalarga nisbatan yuqori natijaga erishilib, ularda o'rtacha o'sish 2,4, maktab amaliyotchi psixologlarida 1,3, inspektor-psixologlarda 0,9 balni tashkil qildi va kuchsiz statistik farq kuzatildi ($M_{12}=7,3$; $M_{22}=6,7$ $M_{32}=6,4$; $F=2,745$; $p\leq 0,12$).

Profaylingda asosan o'rganilayotgan shaxsning psixologik portertini ishlab chiqish nazarda tutilib, ularning individual-psixologik xususiyatlari, psixik va xulqiy belgilari, muloqot uslubi va hissiy holati, ehtimoiy niyatlari va xavf darajasini, jinoyatga moyilligini aniqlash uchun muhimdir. OTM professor-o'qituvchilari profayling nazariyasi va uning metodologiyasini chuqur o'zlashtirganligi, inspektor-psixologlar esa ichki ishlar organlarida faoliyat yuritishi davomida jinoyatchilar, huquqbuzarlar, xususan, salbiy xulq-atvorli shaxslar bilan ishlaganligi, maktab amaliyotchi psixologlari esa voyaga yetmaganlarni kuzatish, o'quvchilarning xatti-harakatlari, psixologik muammolari va salbiy kechinmalari haqida ma'lumotga ega bo'lish uchun profayling usulining bir qator elementlaridan foydalanishadi. Qo'llanilgan rivojlantiruvchi mashg'ulotlarning samarali ta'sirida ularning imkoniyatlari yanada yaxshilanganligini ko'rishimiz mumkin.

Laboratoriya eksperimentini (modellashirish) qo'llay olish kompetensiyalarini takomillashtirish asnosida ishtirokchilarning ayblanuvchi (gumonlanuvchi), guvoh, jabrlanuvchi va boshqa jalb qilinganlarning psixologik portretlarining modellarini shakllantirish, ular to'g'risida obrazlarni tasavvur qila olishlari, qolaversa, keyingi ruhiy holatini prognostik ifodalay (gipotetik baholay olish) olishlariga erishish nazarda tutilgan bo'lib, aynan ushbu omil bo'yicha umumiy o'rtacha ko'rsatkich yuqori qiymatni namoyon qilganligi bilan ahamiyatlidir. Natijalarni tahlil qiladigan bo'lsak, yuqori o'sish maktab amaliyotchi psixologlarida kuzatilib, ularda 3,1, inspektor-psixologlarda 2,8 va otm psixolog mutaxassislarida o'rtacha o'sish 1,9 balni tashkil qilgan bo'lsada yuqori samaradorlik baribir otm psixologlarida namoyon bo'ldi va ahamiyatli ifodalangan farq aniqlandi ($M_{12}=8,1$; $M_{22}=7,8$; $M_{32}=7,1$; $F=3,241$; $p\leq 0,05$).

Laboratoriya eksperimentini (modellashirish) psixik holat yoki vaziyat modelini yaratish va real hayot va xatti-harakatlarni ilmiy asoslangan holda baholash hisoblanib, psixologning sud va tergov jarayoniga aloqador holatni, masalan, sodir bo'lgan yoki ehtimoliy holatni qayta yaratishda, shaxslarning, ayniqsa gumonlanuvchi (jinoyatchi)ning xulqini modellashirishda, ekstremal yoki xavfli og'ir vaziyatlarda insonlarni reaksiyalarini baholashda katta ahamiyat kasb etadi. Oliy ta'limda eksperimantal psixologiya, umumiy psixodiagnostika kabi fanlarning o'qitishi, ilmiy izlanishlarda eksperimendlarning keng doirada qo'llanilishi kuchli ta'sir etishi, maktab ta'limida esa o'quvchilarning xulq-atvorini aniqlashda turli rolli o'yinlar va ssenariylar keng qo'llanilsa, inspektor-psixologlar esa xulqi og'ishgan bolalarning ruhiy holatini qayta baholashda, so'roq qilish jarayonida ularning xulqiy imkoniyatlarini baholashda modellashirishdan unumli foydalanishlarini bildiradi.

Umumiy rivojlanganlik darajasini (kognitiv, konativ, xulqiy) baholay olishi masalasi sud psixolog eksperti va psixolog-mutaxassislariga sud va tergovga jalb qilinganlarning aqliy va ruhiy rivojlanganligini baholash yuzasidan eng ko'p hal qilinishi lozim bo'lgan savol sifatida tergovchi va sudya tomonidan belgilanadi. Bunday psixodiagnostik kompetentlikning ahamiyati va zarurari har qanday ish uchun o'ta muhim hisoblanib, bu borada muntazam tadqiqot ishlarini olib borishni taqozo qiladi. Oliy ta'lim tizimida psixologlarni tayyorlashda mutaxassislik fanlarining dasturiga ushbu jihatlarni inobatga olgan holda mavzularni kiritish va talabalarga yetarli darajada bilim berilishi maqsadga muvofiq. Ayniqsa, bakalavr bosqichida o'qitiladigan «Umumiy psixodiagnostika», «Eksperimental psixologiya», «Yuridik psixologiya» kabi fanlarni yanada chuqurroq o'qitish orqali ham yuqori samaraga erishish mumkinligini alohida qayd etish lozim. Tanlov fan sifatida yo'nalish xususiyatidan va ayni paytdagi jiddiy bo'lib turgan vaziyatdan kelib chiqib «Deviant xulq-atvor psixologiyasi» kabi fanlarni o'qitish maqsadga muvofiq bo'lar edi. Bu omil bo'yicha olingan natijalarni tahlil qilar ekanmiz tadqiqotimiz davomida qo'llanilgan rivojlantiruvchi dastur va o'quv modulining samarali ta'sir etganligini ko'rishimiz mumkin. Yuqori o'sish inspektor-psixologlarda kuzatilib, ular 2,1 balga, maktab amaliyotchi psixologlarida 1,7 balga, otm psixolog mutaxassislarida o'rtacha o'sish 1,5 balga ko'tarilib yuqori natijaga erishildi. Shuning bilan bir qatorda ushbu omil bo'yicha yuqori darajadagi kompetentlik otm psixolog mutaxassislarida ekanligi, shuningdek, kuchli ifodalangan farq qayd etildi ($M_{12}=8,6$; $M_{22}=7,1$; $M_{32}=6,2$; $F=3,182$; $p \leq 0,05$).

Bizning nazarimizda psixologlarning ushbu faoliyatni amalga oshirishlari uchun yana bir muhim bo'lgan komponent sifatida «Psixodiagnostik yondashuv uslublarining o'zlashtirganlik darajasi (integrativ va sinergetik, nomotetik va ideogarfik yondashuv)»ni takomillashtirish orqali sifatli psixodiagnostik tadqiqotni amalga oshirish va yechim yuzasidan xulosaga kelishni ta'minlashga xizmat qiladi. Ko'pgina holatlarda sudga oid psixologik ekspertizalarni o'tkazishda stereotipik yondashuv asosida o'tkazilishining guvohi bo'lganmiz. Biz taklif qilayotgan ushbu jihatlarni chuqur o'zlashtirishlari natijasida hal qilinishi lozim bo'lgan masalani osonroq adekvat baholashga erishish mumkinligi bilan ahamiyatlidir. Xususan, o'rganilayotgan shaxsni baholashda boshqa aynan u bilan aloqador insonlarning holat yuzasidan amalga oshirgan hatti-harakatlarini qiyoslash asosida, shuningdek, u bilan sodir bo'lgan holatda o'z shaxsiy imkoniyatlaridan kelib chiqqan holda munosabatda bo'lishni taqozo qiladi. Masalaning yana bir jihati borki, ishga aloqador bo'lgan barcha axborotlarni ichki sinergetik va tashqi integratsiyasini, sodda tilda aytganda, bir belgining ham ichki ham tashqi belgilar bilan bog'liqligini tahlil qilish orqali haqiqatni aniqlash ham psixologlarning professionalligini belgilaydi. Afsuski, keyingi paytlarda aynan mana shu masalada kam e'tibor qaratilayotganligi bu borada jiddiy bosh qotirish zarurligini ko'rsatmoqda. Olingan dastlabki natijalar ham fikrimizni tasdiqlab, muhim tavsiyalar ishlab chiqishimiz uchun katta ahamiyat kasb etadi.

Integrativ yondashuv uslubining o'zlashtirganligi shaxsni baholashda ko'plab nazariyalarni uyg'un holda mujassamlashtirish, shaxsning psixik faoliyatini, xulq-atvori va harakatlariga ijtimoiy muhitning ta'siri, undagi psixik buzilish belgilarini bir butunlikda tahlil qilish imkonini beradi. Sinergetik yondashuv asosida psixologik holatlarni murakkab o'zaro bog'liq tizim sifatida baholashni nazarda tutib, sud psixolog eksperti o'rganilayotgan shaxsning psixologik portetini yaratishda katta aniqlikka erishadi. Masalan: jinoyatchi shaxsi portretini yaratishda mavjud ish hujjatlarida aks etgan ma'lumotlarni yaxlitlashtirib, o'zaro bog'liq bo'lgan ma'lumotlarning mazmunan sabab va oqibatlarini chuquqr tahlil qiladi. Nomotetik yondashuvda esa umumiy qonuniyatlar asosida, shuningdek, shaxsiy tajribaga tayangan holda boshqa shaxslarga xos bo'lgan belgilar asosida psixodiagnostik baho beradi. Ideografik baholashda esa aynan o'rganilayotgan shaxsning imkoniyatlari individual baholanadi. Bu yerda shaxsning o'z hayot tajribasi, uning o'tmish xotiralari, qilgan xatti-harakati va uning oqibati

shaxsiyati kontekstida tahlil qilinadi. Bu esa xato baholash xavfi bo'lgan holatlarda (manipulyatsiya, yolg'on ko'rsatma va boshqalarda) ishonchli xulosa chiqarish imkoniyatini beradi. Natijada sud psixologi yoki eksperti sud va tergov organlariga ilmiy asoslangan, ishonchli va mustahkam dalillarga tayangan ekspertiza xulosasini taqdim qilishiga asos bo'ladi.

Tajriba guruhlarida amalga oshirilgan ishlarimiz natijasida barcha ishtirokchilarda sezilarli o'sish bilan bir qatorda, muayyan farqlar kuzatildi. Xususan, ushbu omil yuzasidan yuqori, ya'ni 2,8 balga o'sish inspektor-psixologlarda kuzatilgan bo'lsada, ularning umumiy natijalari boshqa ishtirokchilarga nisbatan past ekanligi, otm psixolog mutaxassislarida o'rtacha o'sish eng kam, ya'ni 1,8 balga ko'tarilgan bo'lsada, umumiy o'rtacha qiymat eng yuqori ekanligini ko'rishimiz mumkin. Bu albatta, kasbiy faoliyatdagi tajribaning ham ta'siri borligidan dalolat beradi ($M_{12}=7,2$; $M_{22}=6,2$; $M_{32}=5,9$; $F=3,616$; $p\leq 0,05$).

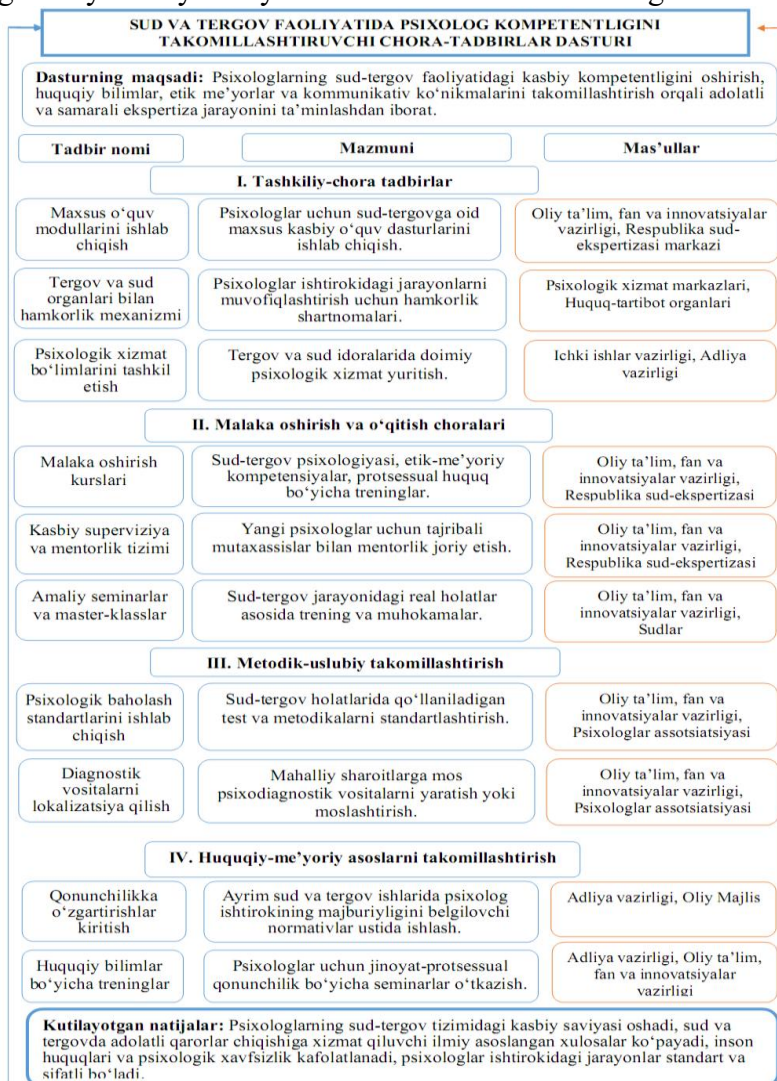
Psixologlarning tadqiq qilinayotgan shaxsning o'zi bilan sodir bo'lgan hodisaga olib kelgan belgilarning sabablarini sinchiklab tahlil qilish, uning o'tmish izlarining shaxsiy xulq-atvoriga qanchalik ahamiyat kasb etganligini, aynan ushbu holatning mazmun-mohiyatidagi o'rnini aniqlash juda muhim hisoblanadi. Retrospeksiya o'tmishdagi voqea va hodisalar, bajarilgan faoliyatni tahlil etishga xizmat qiladi.

Refleksiya bu holatda imkoniyat, motiv, shart-sharoit, faoliyat bosqichi va natijasi hamda uning alohida bosqichini qamrab oladi. «Retrospektiv va germeneytik baholash» omili bo'yicha ham tajriba guruhiga jalb qilingan ishtirokchilarning natijalarida o'sish kuzatilib, umumiy o'rtacha darajadagi rivojlanganlikka erishilib, kuchli ifodalangan farq kuzatildi ($M_{12}=6,9$; $M_{22}=5,4$; $M_{32}=5,2$; $F=3,428$; $p\leq 0,05$). Aynan ushbu omil boshqa omillarga nisbatan bir oz past darajadagi takomillashuvni namoyon qildi. Demak, masalaning ana shu jihatiga alohida e'tibor qaratish va muntazam rivojlantiruvchi tadbirlarni amalga oshirish lozimligini ko'rsatdi. Albatta, tadqiq qilinayotgan shaxsning sodir etgan harakatlari yoki u bilan bog'liq bo'lgan voqea-hodisaga o'tmishi bilan aloqador holatlarning qanday ahamiyat kasb etishi, o'tmish tajribalari va ilgari sodir bo'lgan psixologik travmalari ushbu jarayonga ta'siri darajasi, va buning hozirgi xavf darajasini baholashga xizmat qiladi. Germeneytik baholash esa o'rganilayotgan shaxsning nutqi, uning xulq-atvori, hissiy kechinmalari ortidagi ma'nolarni tahlil va talqin qilish hisoblanib, yolg'on yoki manipulyatsiyalarni, shaxsning ruhiy dunyosi va motivlarini tog'ri tushunishga imkon beradi. Eng muhimi bu ikki omil shaxsning o'tmishi haqida to'g'ri xulosa berishga, subyektiv fikrlardan xoli, dalillarga asoslangan tahlil asosida shaxsning ichki dunyosini to'liq ochilishiga erishilib, xato yoki noto'g'ri xulosaga kelishni oldini oladi.

Shaxsning hozirgi kundagi dunyo va o'zini maqsadga muvofiq o'zgartirishdagi imkoniyatlarini amalga oshirishdagi faollik darajasi qanchalik yuqori bo'lsa, ijodiy salohiyatning rivojlanish darajasi shunchalik yuqori bo'ladi. Insonning ijodiy yutuqlari, izlanishlari, rejalari qanchalik ko'p bo'lsa, shaxsning ijodiy komponenti qanchalik amalga oshsa, ijodiy salohiyat va ijodiy salohiyatning amalga oshmagan qismining darajasi shunchalik yuqori bo'ladi. Har xil muhim qarorlarni qabul qilish inson ichki xususiyatlarini joriy qiladi va insonning ilgarigi tajribalariga egaligi muhimdir. Muhim qarorlar va ularni amalda qo'llash ma'lum darajada ijtimoiy munosabatlar bilan birga keladi, bu davrda inson qiyinchiliklarga duch kelishi mumkin, bu esa unga o'z kuchini his qilish va «Men»ni idrok etishni o'zgartirish imkonini beradi. Bunday holda, asosiy maqsad inson tomonidan ma'lum bir yo'lni tanlashdir. Odatda tashqi muhit insonga aniq muammoni joriy qilmaydi, bu aniq natijadir. Bu tanlov amalga oshirilgunga qadar, har bir vosita qanchalik kuchli bo'lmasin, faqat bitta imkoniyatni ifodalaydi. Hammamizga ma'lumki, sud va tergov amaliyotida o'ta muhim masalalar muhokama qilinib, inson taqdiri hal bo'ladi. Ko'rilayotgan ish yuzasidan haqiqatni aniqlash, turlicha uslublarni qo'llagan holda adolatni qaror toptirishda psixologdan kreativ fikrlashni talab qiladi. Voqea-hodisaga yangicha yondashuvga tayanilgan holda respondentlardan aniq va xolis fakt va dalillarni osongina qo'lga kiritish olish imkoniyatlarining taraqqiy qilganligi

psixologning eng katta yutug'i hisoblanadi. Dastlabki olingan natijalardan kelib chiqqan holda olib borgan amaliy ishlarimizning ta'sirida tadqiqotda jalb qilingan tajriba guruhlarida ishtirokchilarining ballarida ahamiyatli o'sish namoyon bo'ldi. Xususan, otm psixolog mutaxassislarning ballari yuqori darajada, qolgan ikki guruhning natijalari o'rta darajadagi normaga kelganligi samarali psixodiagnostik baholay olish imkoniyatlarining kengayganligidan dalolat berib turibdi. Ushbu omil bo'yicha ham ahamiyatli ifodalangan farq mavjudligi namoyon bo'ldi ($M_{12}=7,8$; $M_{22}=5,9$; $M_{32}=5,4$; $F=3,219$; $p \leq 0,05$).

Umuman, sud va tergov faoliyatida psixologning sifatli psixodiagnostik tadbirlarni amalga oshirishi ishning samarasini ko'rsatadi. Agar sud psixolog kesperti noto'g'ri psixologik xulosa bersa, bu o'rganilayotgan shaxsning taqdiriga salbiy ta'sir ko'rsatadi. Bu kompetentlik esa noto'g'ri yoki xato qarorlar chiqarishni oldini oladi. Jinoyatchining ruhiy holati va qilgan jinoyatiga mos jazo tayinlanishiga erishiladi. Aybsiz insonlarning noo'rin jazolanishini oldi olinadi. Psixodiagnostik metod va uslublarni to'g'ri qo'llash asosida baholash jarayonida xolislikka va natijalarni to'g'ri talqin qilinishiga erishiladi. Kuzatilgan ma'lumotlarni tahlil qilar ekanmiz, ishtirokchilarning natijalarida muayyan tafovutlar bilan birga, bir qator omillar bo'yicha talab darajasidagi kompetentlik rivojlanganligini qayd etish lozim, qolaversa, maktab amaliyotchi psixologlari va voyaga yetmaganlar masalalari bo'yicha inspektor-psixologlarning ushbu faoliyatga jalb qilinishi qanchalik ahamiyatli bo'lsa, bu faoliyat natijasida erishilgan yutuqlar ularning asosiy kasbiy faoliyatda ham samarali ishlashlariga xizmat qiladi.

4-rasm. Sud va tergov faoliyatida psixolog kompetentligini takomillashtiruvchi chora-tadbirlar dasturi

Psixologning kasbiy etikasi tamoyillari asosida mas'uliyat va vakolat chegaralaridan foydalanish ko'nikmalariga ega bo'lishi kerak.

Sud va tergov faoliyatidagi psixolog kompetentligini takomillashtirish modeli shaxsdagi kreativ fikrlash, sud psixologik ekspertizasiga doir ijtimoiy-psixologik bilimlar diapozoni va emotsional intellektning darajaviy vektorini kasbiy kompetentlikni shakllanishiga ta'siri muhimligi tufayli so'roq qilinayotgan shaxsning holatini prognozlash, hissiy-irodaviy barqarorlik, refleksiya ko'nikmalarni integrallash asosida rivojlantirishga ustuvorlik berish orqali optimallashtirishga erishilganligini qayd etish lozim.

Sud va tergov faoliyatida psixolog kompetentligini takomillashtirish mexanizmlarini empirik o'rganish oid tadqiqot ishimiz quyidagi xulosaga kelishga asos bo'ldi:

Psixologning sud va tergov jarayonida tayanch kompetensiyalarning rivojlanishiga kognitiv, konativ, xulqiy omillarini asosiy kasbiy faoliyatidan kelib chiqib o'zaro mutanosib ravishda dinamik rivojlanishi faoliyat samaradorligini ta'minlashda individual va differensial farqlarga bog'liqligi asoslandi;

Sud psixolog eksperti va psixolog-mutaxassis tekshirishlarni qat'iy ilmiy va amaliy asosda, xolisona, har tomonlama va to'liq amalga oshirishi maxsus psixologik bilimlarni qo'llash asosida tadqiqotni o'tkazishga integrativ bog'liqlik borligi sababli psixodiagnostik kompetentlikni takomillashtirish mexanizmlari asoslandi.

Sud psixolog eksperti va psixolog-mutaxassis tekshirishlarni sifatli o'tkazilishini ta'minlashda psixolog emotsional holatlarining barqarorligi intellektual boshqaruvga, kasbiy faoliyat jarayonida ijodiy impuls va intuitsiyalarni namoyon etilishida emotsiyaga zarurat borligiga ko'ra, psixolog emotsional intellektning kasbiy kompetentligi mezonlariga o'zaro bog'liq ravishda rivojlanishi isbotlandi.

Sud va tergov faoliyatida psixolog kompetentligini takomillashtirishda ularning kasbiy kompetentlik bilan ijobiy aloqadorlikda to'g'ri proporsionalligi, malaka va kasbiy bilimdonligiga ko'ra sifatli tekshirishlarni o'tkazish uchun ustivor xarakterga ega ekanligi «Sud va tergov faoliyatida psixologning kasbiy kompetentligi o'quv moduli»ni qo'llash zarurati borligi isbotlandi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yhati

1. Olimov L.Ya. Psixodiagnostika va psixometrika asoslari. Darslik. "Durdona" nashriyoti. Buxoro. 2021. -B. 747.
2. Olimov L.Ya. Umumiy psixodiagnostika. "Durdona" nashriyoti. Buxoro. 2020. -B. 1103.
3. Olimov L.Ya., Maxmudova Z.M.. Psixodiagnostika va eksperimental psixologiya. o'quv qo'llanma. "Turon zamin ziyo" nashriyoti. T. 2020. -B. 820.
4. Olimov L.Ya., Nazarov A.M.. Xulqi o'gishgan bolalar psixologiyasi. O'quv qo'llanma. "Tafakkur avlodi" nashriyoti. Buxoro. 2020. -B. 490.
5. Olimov L.Ya., Bahronova M.O'. O'smirlar ma'naviyatini shakllantirishning ijtimoiy-psixologik xususiyatlari. Science and education. Scientific journal. Volume 3, issue 3. March 2022 407-413 p.
6. Olimov L.Ya., M.B.Rasulova. O'smir shaxsi shakllanishida ahloqiy normalarning ijtimoiypsixologik ahamiyati. Science and education. Scientific journal. Volume 3, issue 3. March 2022 675-683 p.
7. Olimov L.Ya. Sotsialno-psixologicheskiy podxod k issledovaniyu konfliktov. Vestnik integrativnoy psixologii.(jurnal dlya psixologov). 2019 god, Vipusk 19. 379-381 st.
8. Olimov L.Ya. Teoreticheskie osnovi pedagogicheskoy texnologii. Vestnik integrativnoy psixologii.(jurnal dlya psixologov). 2018 god, Vipusk 18. 163-165 st.

9. Olimov L.Ya. Teoreticheskiy analiz problemi kreativnosti v psixologii. Vestnik integrativnoy psixologii jurnal dlya psixologov. Vipusk № 23, 2021 g. S 237-241.
10. Olimov L.Ya., Jumaev N.Z. Pedagogicheskoe obshchenie pedagoga so studentami. Vestnik integrativnoy psixologii.(jurnal dlya psixologov). 2017 god, Vipusk 15. 198-203 st.
11. Olimov L.Ya., Maxmudova Z.M. Diagnostika Upravlencheskix Sposobnostey. Vestnik integrativnoy psixologii jurnal dlya psixologov. Vipusk № 2, 2020 g. S 204-209.
12. Olimov L.Ya., Maxmudova Z.M. Psixologicheskie mexanizmi deviantnogo povedeniya. Psixologiya XXI veka. Yaroslavl., 2020. –S. 125-127.
13. Olimov L.Ya., Maxmudova Z.M. Stressli vaziyatlarda psixologik himoya mexanizmlari va koping xulq-atvor namoyon bo'lishining ijtimoiy psixologik xususiyatlari. Psixologiya. Uchrediteli: Buxarskiy gosudarstvenniy universitet, 31-38.
14. Olimov L.Ya., Maxmudova Z.M. Stressli vaziyatlarda psixologik himoya mexanizmlari va koping xulq-atvor namoyon bo'lishining ijtimoiy psixologik xususiyatlari: stressli vaziyatlarda psixologik himoya mexanizmlari. Psixologiya ilmiy jurnali. 2020 yil, 4 son 109-115 b.
15. Olimov L.Ya., Maxmudova Z.M. O'smirlarda psixologik himoya mexanizmlarining namoyon bo'lishining o'ziga xosligi. Psixologiya ilmiy jurnali. 2021 yil, 4 son 103-112 b.
16. Olimov L.Ya., Maxmudova Z.M. Ekstremal vaziyatlarda koping xulq-atvor va strategiyalar namoyon bo'lishining ijtimoiy psixologik xususiyatlari. Psixologiya ilmiy jurnali. 2021 yil, 3 son 98-106 b.

MUALLIF HAQIDA MA'LUMOT [ИНФОРМАЦИЯ ОБ АВТОРЕ]

[AUTHORS INFO]

Olimov Laziz Yarashovich

Psixologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD), professor

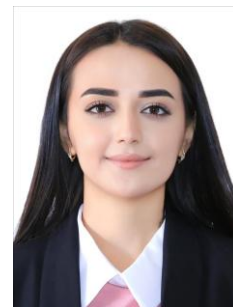
Manzil: O'zbekiston, 200100, Buxoro shahri

azizbekyarasev@mail.ru

ORCID: 0000-0001-9437-9741

SCOPUS ID 57215004089

DEVIANT XULQ-ATVORNING XUSUSIYATLARI (IJOBIY VA SALBIY SHAKLLARI)

Narziyeva Shaxnoza Rustamjon qizi

*Osiyo xalqaro universiteti o'qituvchisi,
psixologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD)*

Annotatsiya.

KIRISH: Ushbu maqolada deviant xulq-atvorning salbiy ko'rinishlari — alkogolizm, jinoyatchilik, giyohvandlik va suitsidal (o'z joniga qasd qilishga moyillik) tendensiyalar ko'rib chiqiladi. Ushbu hodisalar jamiyatning eng og'riqli muammolaridan biri hisoblanadi. Masalan, taxminiy hisob-kitoblarga ko'ra, suitsid holatlarining 60 foizdan ortig'i alkogolizm bilan bog'liq. Odatda og'ishlarning shakllanishiga olib keluvchi asosiy omillar sifatida quyidagilar ajratib ko'rsatiladi. Psixologik va sotsiologik bilimlarning turli yo'nalishlarida ijtimoiy deviasiya fenomeniga nisbatan turlicha qarashlar mavjud.

MAQSAD: Ushbu maqolaning maqsadi jamiyatda uchraydigan deviant xulq-atvor hodisasining mohiyatini ilmiy asosda yoritish, uning ijobiy va salbiy shakllarini tahlil qilish hamda deviant xulq-atvorning shakllanishiga ta'sir etuvchi biologik, psixologik va ijtimoiy omillarni aniqlashdan iborat. Shuningdek, deviant xulq-atvorni tushuntiruvchi asosiy nazariy yondashuvlarni qiyosiy tahlil qilish, uning shaxs va jamiyat hayotiga ko'rsatadigan ta'sirini ochib berish hamda ijtimoiy moslashuv va profilaktika choralarining ahamiyatini asoslab berish ko'zda tutiladi.

MATERIALLAR VA METODLAR: Mazkur tadqiqotda deviant xulq-atvorning ijobiy va salbiy shakllarini o'rganish jarayonida nazariy va empirik materiallardan foydalanildi. Tadqiqot materiali sifatida psixologiya, sotsiologiya va pedagogika sohalariga oid mahalliy va xorijiy olimlarning ilmiy ishlari, monografiyalar, darsliklar, ilmiy maqolalar hamda statistik ma'lumotlar tahlil qilindi. Xususan, deviant xulq-atvorning mohiyati, uning ijtimoiy-psixologik sabablari, namoyon bo'lish shakllari va oqibatlari haqidagi konseptual yondashuvlar asos qilib olindi.

XULOSA: Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatadiki, deviant xulq-atvor murakkab va ko'p qirrali ijtimoiy-psixologik hodisa bo'lib, u shaxsning jamiyatda qabul qilingan ijtimoiy me'yor va qadriyatlardan chetga chiqishi bilan tavsiflanadi. Deviant xulq-atvor faqat salbiy holat sifatida emas, balki ayrim vaziyatlarda ijobiy mazmun kasb etuvchi hodisa sifatida ham namoyon bo'lishi mumkinligi aniqlandi. Xususan, ijodkorlik, innovatsion fikrlash, mustaqil qaror qabul qilish kabi sifatlar ijobiy deviant xulq-atvor shakllari sifatida shaxs va jamiyat taraqqiyotiga ijobiy hissa qo'shadi.

Tadqiqot metodlari sifatida quyidagi usullardan foydalanildi:

- **Nazariy tahlil va sintez metodi** – deviant xulq-atvor tushunchasining mazmunini ochib berish, ijobiy va salbiy shakllarini solishtirish hamda umumlashtirish uchun qo'llanildi.

- **Taqqoslash metodi** – deviant xulq-atvorning ijobiy (ijodkorlik, nostandart fikrlash, innovatsion faoliyat) va salbiy (alkogolizm, giyohvandlik, jinoyatchilik) ko'rinishlarini qiyosiy tahlil qilishda ishlatildi.

- **Tizimli yondashuv metodi** – deviant xulq-atvorni shaxs, jamiyat va ijtimoiy muhit o'zaro ta'siri nuqtayi nazaridan kompleks o'rganishga xizmat qildi.
 - **Kontent-tahlil metodi** – ilmiy adabiyotlarda deviant xulq-atvor masalasining yoritilish darajasini aniqlash va asosiy g'oyalarni ajratib olish uchun qo'llanildi.
- Mazkur metodlar yordamida deviant xulq-atvorning ijobiy va salbiy jihatlari ilmiy asosda yoritilib, ularning shaxs rivoji va jamiyat hayotiga ta'siri tahlil qilindi.

Kalit so'zlar: agressivlik, yashirinlik, deviasiya, jinoyatchilik, ijtimoiy sabablar, anomiya, stigmatizatsiya.

ОСОБЕННОСТИ ДЕВИАНТНОГО ПОВЕДЕНИЯ (ПОЗИТИВНЫЕ И НЕГАТИВНЫЕ ФОРМЫ)

Нарзиева Шахноза Рустамджановна

Преподаватель Азиатского международного университета,

Доктор философии (PhD) в области психологии

Аннотация.

ВВЕДЕНИЕ: В данной статье рассматриваются негативные проявления девиантного поведения — алкоголизм, преступность, наркомания и суицидальные тенденции (склонность к самоубийству). Эти явления относятся к числу наиболее острых социальных проблем современного общества. Так, по приблизительным подсчётам, более 60 процентов случаев суицида связаны с алкоголизмом. Как правило, к основным факторам, способствующим формированию девиаций, относят ряд причин. В различных направлениях психологических и социологических знаний существуют неоднозначные подходы к пониманию феномена социальной девиации.

ЦЕЛЬ: Целью данной статьи является научное раскрытие сущности девиантного поведения, встречающегося в обществе, анализ его позитивных и негативных форм, а также выявление биологических, психологических и социальных факторов, влияющих на формирование девиантного поведения. Кроме того, предусматривается сравнительный анализ основных теоретических подходов, объясняющих девиантное поведение, раскрытие его влияния на жизнь личности и общества, а также обоснование значимости социальной адаптации и профилактических мер.

МАТЕРИАЛЫ И МЕТОДЫ: В ходе исследования позитивных и негативных форм девиантного поведения использовались теоретические и эмпирические материалы. В качестве исследовательского материала были проанализированы научные труды, монографии, учебники, научные статьи и статистические данные отечественных и зарубежных учёных в области психологии, социологии и педагогики. В частности, за основу были взяты концептуальные подходы, раскрывающие сущность девиантного поведения, его социально-психологические причины, формы проявления и последствия.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ: Результаты исследования показывают, что девиантное поведение является сложным и многогранным социально-психологическим феноменом, характеризующимся отклонением личности от принятых в обществе социальных норм и ценностей. Установлено, что девиантное поведение может проявляться не только как негативное явление, но и в ряде случаев приобретать позитивное содержание. В частности, такие качества, как креативность, инновационное мышление и способность к самостоятельному принятию решений, выступают в качестве позитивных форм девиантного поведения и вносят положительный вклад в развитие личности и общества.

В качестве методов исследования были использованы следующие подходы:

• **Метод теоретического анализа и синтеза** — применялся для раскрытия содержания понятия девиантного поведения, сопоставления и обобщения его позитивных и негативных форм.

• **Сравнительный метод** — использовался для сопоставительного анализа позитивных (креативность, нестандартное мышление, инновационная деятельность) и негативных (алкоголизм, наркомания, преступность) форм девиантного поведения.

• **Метод системного подхода** — способствовал комплексному изучению девиантного поведения во взаимосвязи личности, общества и социальной среды.

• **Метод контент-анализа** — применялся для определения степени изученности проблемы девиантного поведения в научной литературе и выделения ключевых идей.

Использование данных методов позволило научно обосновать позитивные и негативные аспекты девиантного поведения, а также проанализировать их влияние на развитие личности и жизнедеятельность общества.

Ключевые слова: агрессивность, скрытность, девиация, преступность, социальные причины, аномия, стигматизация.

CHARACTERISTICS OF DEVIANT BEHAVIOR (POSITIVE AND NEGATIVE FORMS)

Narziyeva Shakhnoza Rustamjon qizi

Lecturer at Asian International University,

Doctor of Philosophy (PhD) in Psychology

Annation.

INTRODUCTION: This article examines negative manifestations of deviant behavior—alcoholism, crime, drug addiction, and suicidal tendencies (inclination to commit suicide). These phenomena are among the most acute social problems of contemporary society. According to approximate estimates, more than 60 percent of suicide cases are associated with alcoholism. As a rule, a number of key factors contributing to the formation of deviations are identified. In various fields of psychological and sociological knowledge, there are differing approaches to understanding the phenomenon of social deviance.

THE GOAL: The purpose of this article is to scientifically elucidate the essence of deviant behavior occurring in society, analyze its positive and negative forms, and identify the biological, psychological, and social factors influencing the formation of deviant behavior. In addition, the study aims to conduct a comparative analysis of the main theoretical approaches explaining deviant behavior, reveal its impact on the life of the individual and society, and substantiate the importance of social adaptation and preventive measures.

MATERIALS AND METHODS: In this study, both theoretical and empirical materials were used to examine the positive and negative forms of deviant behavior. The research materials included scientific works, monographs, textbooks, scholarly articles, and statistical data of domestic and foreign researchers in the fields of psychology, sociology, and pedagogy. In particular, conceptual approaches addressing the essence of deviant behavior, its socio-psychological causes, forms of manifestation, and consequences were taken as the theoretical basis.

CONCLUSION: The results of the study indicate that deviant behavior is a complex and multifaceted socio-psychological phenomenon characterized by an individual's deviation from socially accepted norms and values. It was established that deviant behavior may manifest not only as a negative phenomenon but, in certain cases, may also acquire a positive character. In particular, such qualities as creativity, innovative thinking, and independent decision-making

act as positive forms of deviant behavior and contribute positively to the development of both the individual and society.

The following research methods were applied in the study:

- **Theoretical analysis and synthesis method** – used to reveal the content of the concept of deviant behavior, as well as to compare and generalize its positive and negative forms.

- **Comparative method** – applied to compare positive (creativity, unconventional thinking, innovative activity) and negative (alcoholism, drug addiction, crime) forms of deviant behavior.

- **Systemic approach method** – served to comprehensively examine deviant behavior in terms of the interaction between the individual, society, and the social environment.

- **Content analysis method** – used to determine the extent to which the issue of deviant behavior has been addressed in the scientific literature and to identify key ideas.

The application of these methods made it possible to scientifically substantiate the positive and negative aspects of deviant behavior and to analyze their impact on personal development and social life.

Keywords: aggressiveness, secrecy, deviance, crime, social causes, anomie, stigmatization.

Deviant xulq-atvor — bu alohida shaxslar yoki ijtimoiy guruhlarning jamiyat tizimida qabul qilingan me'yorlarga mos kelmaydigan xulqiy namoyon bo'lishlarini ifodalovchi atamadir. Sotsiologiya va psixologiyada deviant xulq-atvor ko'pincha og'ishgan (og'uvchi) xulq-atvor deb ham ataladi. Ushbu termin lotincha “**deviatio**” so'zidan kelib chiqqan bo'lib, “og'ish” degan ma'noni anglatadi.

Mazkur hodisaning namoyon bo'lishini baholashda mezonlar sifatida, shuningdek deviant xulq-atvor chegaralari va me'yorlarini belgilash maqsadida ma'lum ijtimoiy rollar doirasida qabul qilingan xulq-atvor namunalari va tasavvurlaridan foydalaniladi. Tadqiqotchilar orasida faqatgina xatti-harakatlar emas, balki shaxsiy qarashlar, dunyoqarashga oid yo'nalishlar ham deviant bo'lishi mumkin degan fikr mavjud.

Ko'pincha o'smirlar deviant xulq-atvori haqida so'z yuritiladi. Bu holat mazkur hodisaning yoshlar muhitida keng tarqalganligi bilan izohlanadi. Yigitlar va qizlar ko'pincha o'zini namoyon qilish imkoniyatining yetishmasligi, jamoaga moslashishdagi qiyinchiliklardan aziyat chekadilar. Ular tashqi ta'sirlarga tez beriluvchan bo'lib, ularda alkogolizm, giyohvandlik, tamaki chekish kabi qaramliklar tez shakllanadi.

Olimlar og'uvchi xulq-atvorning kelib chiqishi va sabablarini tushuntirishga harakat qilganlar. Uch turdagi nazariyani ajratish mumkin:

- **biologik nazariyalar** (jismoniy tiplar nazariyalari),
- **psixologik nazariyalar** (psixoanalitik tushuntirishlar),
- **sotsiologik nazariyalar** (madaniy yondashuvlar, stigmatizatsiya va anomiya).

Endi ushbu nazariyalarni batafsil ko'rib chiqamiz.

XIX asr oxirida italiyalik shifokor **Chezare Lombrozo** jinoyatchilik xulqi bilan ayrim jismoniy belgilar o'rtasida bog'liqlik mavjudligini aniqlagan. Unga ko'ra, odamlar biologik tuzilishiga ko'ra ma'lum xulq-atvor turlariga moyil bo'ladilar. Lombrozo “jinoyatchi tip” inson evolyutsiyasining dastlabki bosqichlariga qaytish natijasidir, deb hisoblagan. Bu tipni pastki jag'ning oldinga chiqib turishi, siyrak soqol va og'riqqa sezgirlikning pastligi kabi belgilar orqali aniqlash mumkin.

Lombrozo nazariyasi keng tarqaldi va uning izdoshlari ham deviant xulq-atvor bilan muayyan jismoniy belgilar o'rtasidagi bog'liqlikni aniqlashga urindilar.

Mashhur amerikalik psixolog va shifokor **Uilyam H. Sheldon** tana tuzilishining muhimligini ta'kidlagan. Uning fikricha, tana tuzilishi muhim shaxsiy xususiyatlarning mavjudligini bildiradi. Masalan:

• **Endomorf** (yumshoq va biroz dumaloq tana tuzilishiga ega odam) — muloqotga kirishuvchan, boshqalar bilan tez chiqishadi va o'z istaklariga beriluvchan;

• **Mezomorf** (kuchli va chidamli tana tuzilishiga ega) — faol, bezovtalikka moyil va sezgirligi pastroq;

• **Ektomorf** (nozik va mo'rt tana tuzilishiga ega) — o'zini tahlil qilishga moyil, sezgir va asabiy bo'ladi.

Reabilitatsiya markazidagi ikki yuz nafar yigit xulq-atvorini o'rganib, Sheldon deviant xulq-atvorga eng moyil shaxslar mezomorflar ekanini aniqladi, biroq ular har doim ham jinoyatchiga aylanmasligini ta'kidladi.

XX asr boshlarida biologik nazariyalar mashhur bo'lgan bo'lsa-da, keyinchalik ularning o'rnini boshqa yondashuvlar egalladi. Ba'zi ruhiy kasalliklar, xususan shizofreniya, genetik moyillik bilan bog'liq ekani aniqlangan. Ayrim biologik xususiyatlar shaxs psixikasiga ta'sir ko'rsatishi mumkin. Masalan, bo'yi pastligi uchun masxara qilingan bola jamiyatga qarshi reaksiyani deviant xulq-atvor orqali namoyon qilishi mumkin. Ammo bunday hollarda biologik omillar deviasiyaga bilvosita ta'sir ko'rsatadi va ular ijtimoiy omillar bilan uyg'unlashadi. Shu sababli deviasiyani biologik tahlil qilishda ko'plab omillar majmuasini hisobga olish zarur.

Psixologik yondashuv ham jinoyatchilik xulq-atvorini tahlil qilishda keng qo'llaniladi. Ilgari olimlar deviasiyani "aqliy nuqsonlar", "degenerativlik", "zaif aql", "psixopatiya" kabi holatlar bilan bog'lashgan. Psixoanalitiklar esa deviant xatti-harakatlarni ruhiy ichki ziddiyatlar bilan izohlashgan.

Masalan, **Zigmund Freyd** inson ongining faol qatlami ostida ongsizlik mavjudligini ta'kidlagan. Ongsizlik — bu madaniyat ta'sirini bilmaydigan, cheklanmagan biologik instinktlar manbaidir. Ego va Super-Ego instinktlarni jilovlab turadi. Agar Ego bilan ongsizlik o'rtasidagi ichki ziddiyatlar kuchaysa, madaniy me'yorlardan chetga chiqish yuz berishi mumkin.

Freyd "ayb hissiga ega jinoyatchilar" tushunchasini ham kiritgan. Bunday shaxslar ichki aybdorlik hissi sababli jazolanishni xohlashadi va qamoq jazosi ularni ichki buzuvchi istaklardan qutqaradi, deb hisoblashadi.

Tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, deviasiya mohiyatini faqat psixologik omillar bilan tushuntirib bo'lmaydi. Zamonaviy psixologlar va sotsiologlar shaxs xususiyatlari va motivlar deviant xulq-atvorga ta'sir qilishini tan olsalar-da, faqat bitta psixologik belgi bilan jinoyatchilikni izohlab bo'lmamasligini e'tirof etadilar.

Sotsiologik yondashuv esa deviasiyani ijtimoiy va madaniy omillar orqali tushuntiradi.

Anomiya nazariyasi ilk bor Emil Dyurkgeym tomonidan ishlab chiqilgan va u ushbu nazariyani suitsid hodisasini tahlil qilishda qo'llagan. Dyurkgeym anomiyani — ijtimoiy me'yorlarning buzilishi, tartibsizlik holati sifatida izohlaydi. Ijtimoiy inqirozlar davrida odamlarning hayotiy tajribasi ijtimoiy me'yorlarga mos kelmay qoladi va bu chalkashlik, yo'nalishsizlik holatini keltirib chiqaradi.

Keyinchalik **Treviss Xirshi** "ijtimoiy bog'liqliklar" nazariyasini taklif etdi. Uning fikricha, jamiyat qadriyatlariga qanchalik kuchli bog'langan bo'lsa, shaxs deviant xatti-harakatlarga shunchalik kam moyil bo'ladi.

Robert Merton anomiya nazariyasini rivojlantirib, deviasiyaning sababi jamiyat belgilagan maqsadlar bilan ularni qonuniy yo'l bilan amalga oshirish imkoniyatlari o'rtasidagi nomutanosiblikda ekanini ta'kidlagan.

Madaniyatga asoslangan yondashuvlarda **Sellin**, **Miller**, **Saterlend** kabi olimlar deviant submadaniyatlar, differensial assotsiatsiya va jinoyatchilikni o'rganish orqali tushuntirganlar.

So'nggi o'n yilliklarda **stigmatizatsiya nazariyasi** shakllandi. **Govard Bekker** deviasiya kuchli ijtimoiy guruhlarining boshqalarga "deviant" yorlig'ini yopishtirishi natijasida yuzaga keladi, deb hisoblaydi. Birlamchi deviasiya — vaqti-vaqti bilan qoidalarni buzish, ikkilamchi

deviasiya esa jamiyat tomonidan “deviant” sifatida qabul qilinib, shaxsning o‘zini ham shunday anglashidir.

Radikal kriminologlar esa deviantlarni kapitalistik jamiyatga qarshi isyonchilar sifatida talqin qiladilar.

Xulosa qilib aytganda, deviant (og‘uvchi) xulq-atvor deganda keng ma’noda jamiyatdagi yozilgan va yozilmagan me’yorlarga mos kelmaydigan har qanday xatti-harakatlar tushuniladi. Bular ijobiy (qahramonlik, fidoyilik, altruizm, mehnatsevarlik) va salbiy (mayda qoidabuzarliklardan tortib og‘ir jinoyatlargacha) ko‘rinishlarda namoyon bo‘lishi mumkin.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati

1. Кетле, А. Социальная система и законы, ею управляющие: пер. с франц. / А. Кетле. – СПб. : Издание Н. Поляков и Ко, 1866. – 313 с.
2. Дюркгейм, Э. Норма и патология / Э. Дюркгейм // Социология преступности (Современные буржуазные теории). – М. Прогресс, 1966. – С. 39–44.
3. Дюркгейм, Э. Самоубийство: Социологический этюд: пер. с фр. / Э. Дюркгейм; под ред. В. А. Базарова. – М. Мысль, 1994. – 399 с.
4. Менделевич В.Д. “Психология девиантного поведения”. М.:2016 yil
5. Shoumarov G‘, Umarov B, Akramova F. “Yoshlarda xulq og‘ishi va tarbiya buzilining oldini olish bo‘yicha psixologik maslahatlar”. Toshkent.:2015 yil
6. Narziyeva Shahnoza Rustamovna. (2023). Talabalarda empatiyani rivojlantirish. Sharqiy akademik va ko‘p tarmoqli tadqiqotlar jurnali, 1(3), 127-131. <https://inno-world.uz/index.php/ojamr/article/view/76>
7. Narziyeva Shaxnoza Rustamjon qizi. (2023). O‘smirlarda empatiyaning psixologik xususiyatlari. Amerika jamoat diplomatiyasi va xalqaro tadqiqotlar jurnali (2993-2157), 1(9), 132-134.
8. Shahnoza Rustamovna, N. (2023). Empatiyani tushunish, inson aloqasining asosiy komponenti. American Journal Xalq diplomatiyasi va xalqaro tadqiqotlar (2993-2157), 1(10), 378-382.
9. Narziyeva, S. (2023). Kasb tanlov haqida psixologik qarashlar. Zamonaviy fan va tadqiqotlar, 2(10), 333-336.

MUALLIF HAQIDA MA’LUMOT [ИНФОРМАЦИЯ ОБ АВТОРЕ] [AUTHORS INFO]

Narziyeva Shaxnoza Rustamjon qizi

Osiyo xalqaro universiteti o‘qituvchisi,
psixologiya fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD)

Manzil: O‘zbekiston, 200100, Buxoro shahri

INTEGRATSION YONDASHUV SHAROITIDA IJTIMOY-PSIXOLOGIK MUHITNING O'QUV SAMARADORLIGIGA TA'SIRI

Muxlisov Sodiqjon Sayidjonovich
Buxoro davlat universiteti tadqiqotchisi

Annotatsiya.

KIRISH: Mazkur tadqiqot integratsion yondashuv sharoitida ta'lim jarayonida shakllanadigan ijtimoiy-psixologik muhitning o'quvchilarning o'quv samaradorligiga ta'sirini o'rganishga bag'ishlangan. Integratsion yondashuv fanlararo bog'liqlikni kuchaytirish, nazariy va amaliy bilimlarni uyg'unlashtirish, shuningdek, o'quvchilarning faol ishtirokini ta'minlashga qaratilgan bo'lib, bu jarayonda ijtimoiy-psixologik muhit muhim omil sifatida namoyon bo'ladi. Tadqiqotda ijobiy psixologik iqlim, o'qituvchi va o'quvchi o'rtasidagi hamkorlik, o'zaro hurmat, muloqot madaniyati hamda jamoaviy faoliyatning o'quv motivatsiyasi va akademik natijalarga ta'siri tahlil qilinadi. Shuningdek, salbiy ijtimoiy-psixologik muhitning o'quv jarayoniga ko'rsatadigan cheklovlari ham yoritib beriladi. Tadqiqot natijalari integratsion ta'lim sharoitida qulay ijtimoiy-psixologik muhitni shakllantirish o'quvchilarning bilimlarni o'zlashtirish darajasi, mustaqil fikrlashi va ijodiy salohiyatini oshirishga xizmat qilishini ko'rsatadi. Ushbu ilmiy xulosalar ta'lim tizimida samaradorlikni oshirishga qaratilgan pedagogik tavsiyalar ishlab chiqishda muhim ahamiyat kasb etadi.

MAQSAD: Integratsion yondashuv sharoitida ijtimoiy-psixologik muhitning o'quv samaradorligiga ta'sirini ilmiy tahlil qilish

MATERIALLAR VA METODLAR: Zamonaviy pedagogik tadqiqotlarda integratsion yondashuv ko'pincha faol, muammoli va hamkorlikka asoslangan ta'lim texnologiyalari bilan uyg'un holda talqin qilinadi. Bunday ta'lim shakllarida o'quvchi nafaqat bilim oluvchi, balki bilimni yaratish jarayonining faol subyekti sifatida namoyon bo'ladi. Shu jarayonda ijtimoiy-psixologik muhit o'quvchining o'zini erkin his etishi, xatolardan qo'rqmasligi va mustaqil qarorlar qabul qilishiga imkon yaratadi. Ijobiy psixologik muhit mavjud bo'lgan ta'lim muassasalarida o'quvchilarning o'zaro muloqoti samaraliroq kechadi, bu esa integratsion topshiriqlarni bajarishda bilimlarning chuqurroq va barqarorroq o'zlashtirilishiga olib keladi.

Integratsion ta'lim sharoitida o'qituvchining roli ham sezilarli darajada o'zgaradi. U bilim manbai sifatida emas, balki ta'lim jarayonini muvofiqlashtiruvchi, motivatsiya beruvchi va psixologik qo'llab-quvvatlovchi shaxs sifatida namoyon bo'ladi. O'qituvchining kommunikativ madaniyati, empatiya darajasi va pedagogik taktga ega bo'lishi ijtimoiy-psixologik muhitning barqarorligini ta'minlovchi muhim omillardan hisoblanadi. Aynan shu omillar orqali o'quvchilar o'rtasida ishonch va ochiqlik shakllanib, integratsion mashg'ulotlar jarayonida yuzaga keladigan murakkab vaziyatlar konstruktiv tarzda hal etiladi.

XULOSA: Tahlillar shuni ko'rsatadiki, integratsion yondashuvning samaradorligi ko'p jihatdan o'qituvchi va o'quvchi o'rtasidagi shaxslararo munosabatlar, jamoaviy faoliyat sifati hamda emotsional barqarorlik bilan bog'liqdir. Ijtimoiy-psixologik muhit o'quvchilarda barqaror bilim, metakognitiv ko'nikmalar va stressga chidamlilikni shakllantirish orqali o'quv samaradorligini uzoq muddatli nuqtayi nazardan ta'minlaydi.

Kalit soʻzlar: integratsion yondashuv, ijtimoiy-psixologik muhit, oʻquv samaradorligi, taʼlim sifati, oʻquv motivatsiyasi.

ВЛИЯНИЕ СОЦИАЛЬНО-ПСИХОЛОГИЧЕСКОЙ СРЕДЫ НА ЭФФЕКТИВНОСТЬ ОБУЧЕНИЯ В КОНТЕКСТЕ ИНТЕГРАЦИОННОГО ПОДХОДА

Мухлисов Содиқжон Саиджанович

научный сотрудник, Бухарский государственный университет

Аннотация.

ВВЕДЕНИЕ: Данное исследование посвящено изучению влияния социально-психологической среды, формирующейся в процессе обучения в контексте интегрированного подхода, на эффективность обучения учащихся. Интегрированный подход направлен на укрепление междисциплинарных связей, гармонизацию теоретических и практических знаний, а также обеспечение активного участия учащихся, и социально-психологическая среда является важным фактором в этом процессе. В исследовании анализируется влияние позитивного психологического климата, сотрудничества между преподавателями и учащимися, взаимного уважения, культуры общения и командной работы на мотивацию к обучению и академические результаты. Также подчеркиваются ограничения негативной социально-психологической среды на образовательный процесс. Результаты исследования показывают, что формирование благоприятной социально-психологической среды в контексте интегрированного образования способствует повышению уровня усвоения знаний, самостоятельного мышления и творческого потенциала учащихся. Эти научные выводы имеют большое значение для разработки педагогических рекомендаций, направленных на повышение эффективности системы образования.

ЦЕЛЬ: Научный анализ влияния социально-психологической среды на эффективность обучения в контексте интегративного подхода.

МАТЕРИАЛЫ И МЕТОДЫ: В современных педагогических исследованиях интегративный подход часто интерпретируется в сочетании с активными, проблемно-ориентированными и коллаборативными образовательными технологиями. В таких формах обучения ученик является не только обучающимся, но и активным субъектом процесса создания знаний. В этом процессе социально-психологическая среда позволяет ученику чувствовать себя свободным, не бояться ошибок и принимать самостоятельные решения. В учебных заведениях с позитивной психологической средой взаимодействие с учеником более эффективно, что приводит к более глубокому и устойчивому усвоению знаний при выполнении интегративных задач.

Роль учителя также существенно меняется в контексте интегративного образования. Он предстает не как источник знаний, а как человек, координирующий образовательный процесс, мотивирующий и оказывающий психологическую поддержку. Коммуникативная культура учителя, уровень эмпатии и педагогический такт являются важными факторами, обеспечивающими стабильность социально-психологической среды. Именно благодаря этим факторам формируется доверие и открытость между учениками, а сложные ситуации, возникающие во время интегрированных занятий, разрешаются конструктивно.

ВЫВОД: Анализ показывает, что эффективность интегративного подхода в значительной степени связана с межличностными отношениями между учителем и учеником, качеством командной работы и эмоциональной стабильностью. Социально-психологическая среда обеспечивает долгосрочную эффективность обучения за счет

формирования у учеников устойчивых знаний, метакогнитивных навыков и стрессоустойчивости.

Ключевые слова: интегративный подход, социально-психологическая среда, эффективность обучения, качество образования, мотивация к обучению.

THE INFLUENCE OF THE SOCIO-PSYCHOLOGICAL ENVIRONMENT ON LEARNING EFFICIENCY IN THE CONTEXT OF AN INTEGRATION APPROACH

Mukhlisov Sodiqjon Sayidjonovich

Researcher, Bukhara State University

Annatation.

INTRODUCTION: This study is devoted to studying the influence of the socio-psychological environment formed in the educational process in the context of an integrated approach on the educational effectiveness of students. The integrated approach is aimed at strengthening interdisciplinary connections, harmonizing theoretical and practical knowledge, as well as ensuring the active participation of students, and the socio-psychological environment is an important factor in this process. The study analyzes the impact of a positive psychological climate, cooperation between teachers and students, mutual respect, a culture of communication, and teamwork on learning motivation and academic results. It also highlights the limitations of a negative socio-psychological environment on the educational process. The results of the study show that the formation of a favorable socio-psychological environment in the context of integrated education serves to increase the level of knowledge acquisition, independent thinking, and creative potential of students. These scientific conclusions are of great importance in developing pedagogical recommendations aimed at increasing efficiency in the education system.

THE GOAL: Scientific analysis of the impact of the socio-psychological environment on educational efficiency in the context of an integrative approach

MATERIALS AND METHODS: In modern pedagogical research, the integrative approach is often interpreted in conjunction with active, problem-based and collaborative educational technologies. In such forms of education, the student is not only a learner, but also an active subject of the process of creating knowledge. In this process, the socio-psychological environment allows the student to feel free, not be afraid of mistakes and make independent decisions. In educational institutions with a positive psychological environment, student interaction is more effective, which leads to a deeper and more stable assimilation of knowledge when performing integrative tasks.

The role of the teacher also changes significantly in the context of integrative education. He appears not as a source of knowledge, but as a person who coordinates the educational process, motivates and provides psychological support. The teacher's communicative culture, level of empathy and pedagogical tact are important factors ensuring the stability of the socio-psychological environment. It is through these factors that trust and openness are formed between students, and complex situations that arise during integrated classes are resolved constructively.

CONCLUSION: The analysis shows that the effectiveness of the integrative approach is largely related to interpersonal relationships between the teacher and the student, the quality of teamwork and emotional stability. The socio-psychological environment ensures long-term learning effectiveness by forming stable knowledge, metacognitive skills and stress resistance in students.

Keywords: integrative approach, socio-psychological environment, learning effectiveness, quality of education, learning motivation.

Zamonaviy ta'lim tizimi globallashtirish, raqamlashtirish va fanlararo integratsiya jarayonlari ta'sirida jadal rivojlanib bormoqda. Bu jarayonda ta'lim samaradorligini oshirish nafaqat o'quv dasturlari va metodik yondashuvlarni takomillashtirish, balki ta'lim jarayonida shakllanadigan ijtimoiy-psixologik muhitni chuqur tahlil qilishni ham talab etadi. Chunki o'quvchi shaxsining rivojlanishi, uning bilimlarni o'zlashtirish darajasi va o'qishga bo'lgan munosabati bevosita u faoliyat yuritayotgan muhit bilan uzviy bog'liqdir. Ayniqsa, integratsion yondashuv sharoitida o'quv jarayoni yanada murakkablashib, unda shaxslararo munosabatlar, jamoaviy hamkorlik va o'zaro muloqotning ahamiyati keskin ortadi.

Integratsion yondashuv ta'lim mazmunini fanlararo bog'liqlik asosida tashkil etish, nazariy bilimlarni amaliy faoliyat bilan uyg'unlashtirish hamda o'quvchini passiv bilim oluvchidan faol ishtirokchiga aylantirishga qaratilgan. Bunday yondashuvda o'quvchilarning mustaqil fikrlashi, muammoli vaziyatlarni hal etish qobiliyati va ijodiy salohiyatini rivojlantirish muhim vazifa sifatida namoyon bo'ladi. Shu bilan birga, mazkur jarayonning muvaffaqiyati o'qituvchi va o'quvchi o'rtasidagi psixologik yaqinlik, o'zaro ishonch, hurmat va qo'llab-quvvatlashga asoslangan ijtimoiy-psixologik muhitga bevosita bog'liqdir. Agar ta'lim muhitida ijobiy psixologik iqlim shakllanmasa, integratsion yondashuvning didaktik imkoniyatlari to'liq ro'yobga chiqmasligi mumkin.

Ijtimoiy-psixologik muhit o'quv jarayonida shaxslararo munosabatlar tizimi, emotsional holat, jamoada hukm suruvchi qadriyatlar va me'yorlar majmuasini ifodalaydi. Ushbu omillar o'quvchilarning o'qishga bo'lgan motivatsiyasini, o'ziga bo'lgan ishonchini hamda bilimlarni o'zlashtirish jarayonidagi faolligini belgilaydi. Qulay ijtimoiy-psixologik muhit o'quvchilarda o'z fikrini erkin bayon etish, jamoada ishlash va mas'uliyatni his etish ko'nikmalarini rivojlantiradi, bu esa o'quv samaradorligining oshishiga xizmat qiladi. Aksincha, salbiy muhit stress, befarqlik va passivlikni keltirib chiqarib, ta'lim natijalariga salbiy ta'sir ko'rsatadi.

Shu nuqtai nazardan, integratsion yondashuv sharoitida ijtimoiy-psixologik muhitning o'quv samaradorligiga ta'sirini o'rganish dolzarb ilmiy-pedagogik muammo hisoblanadi. Mazkur masalani chuqur tahlil qilish ta'lim jarayonini insonparvarlashtirish, o'quvchi shaxsiga yo'naltirilgan yondashuvni kuchaytirish hamda zamonaviy ta'lim tizimida barqaror va samarali natijalarga erishish imkonini beradi.

Integratsion yondashuv asosida tashkil etilgan ta'lim jarayoni bugungi kunda nafaqat bilimlar hajmini kengaytirishga, balki o'quvchi shaxsining har tomonlama rivojlanishini ta'minlashga qaratilgan murakkab va ko'p omilli tizim sifatida qaralmoqda. Bunday sharoitda ta'lim samaradorligi faqat didaktik vositalar yoki o'quv rejalari bilan belgilanmaydi, balki o'quv muhitida shakllanadigan ijtimoiy-psixologik omillar bilan ham chambarchas bog'liq bo'ladi. Ayniqsa, fanlararo integratsiya kuchaygan sari o'quvchilar o'rtasidagi hamkorlik, rollarning taqsimlanishi va jamoaviy mas'uliyat masalalari dolzarb ahamiyat kasb etadi. Bu esa ijtimoiy-psixologik muhitni o'quv jarayonining markaziy tarkibiy qismi sifatida ko'rib chiqishni taqozo etadi.

Zamonaviy pedagogik tadqiqotlarda integratsion yondashuv ko'pincha faol, muammoli va hamkorlikka asoslangan ta'lim texnologiyalari bilan uyg'un holda talqin qilinadi. Bunday ta'lim shakllarida o'quvchi nafaqat bilim oluvchi, balki bilimni yaratish jarayonining faol subyekti sifatida namoyon bo'ladi. Shu jarayonda ijtimoiy-psixologik muhit o'quvchining o'zini erkin his etishi, xatolardan qo'rqqanligi va mustaqil qarorlar qabul qilishiga imkon yaratadi. Ijobiy psixologik muhit mavjud bo'lgan ta'lim muassasalarida o'quvchilarning o'zaro muloqoti samaraliroq kechadi, bu esa integratsion topshiriqlarni bajarishda bilimlarning chuqurroq va barqarorroq o'zlashtirilishiga olib keladi.

Integratsion ta'lim sharoitida o'qituvchining roli ham sezilarli darajada o'zgaradi. U bilim manbai sifatida emas, balki ta'lim jarayonini muvofiqlashtiruvchi, motivatsiya beruvchi va psixologik qo'llab-quvvatlovchi shaxs sifatida namoyon bo'ladi. O'qituvchining kommunikativ madaniyati, empatiya darajasi va pedagogik taktga ega bo'lishi ijtimoiy-psixologik muhitning barqarorligini ta'minlovchi muhim omillardan hisoblanadi. Aynan shu omillar orqali o'quvchilar o'rtasida ishonch va ochiqlik shakllanib, integratsion mashg'ulotlar jarayonida yuzaga keladigan murakkab vaziyatlar konstruktiv tarzda hal etiladi.

Shuningdek, ijtimoiy-psixologik muhitning o'quv samaradorligiga ta'siri o'quvchilarning individual psixologik xususiyatlarini hisobga olish bilan ham bevosita bog'liqdir. Integratsion yondashuv turli bilim darajasi, qiziqishlari va psixologik ehtiyojlari mavjud bo'lgan o'quvchilarni yagona ta'lim makoniga birlashtiradi. Bunday muhitda tolerantlik, o'zaro hurmat va ijtimoiy moslashuv mexanizmlarining rivojlanishi muhim ahamiyatga ega bo'ladi. Ijobiy ijtimoiy-psixologik muhit sharoitida har bir o'quvchi o'z imkoniyatlarini to'liq namoyon etish, jamoada o'z o'rnini topish va o'qishga bo'lgan ichki motivatsiyasini mustahkamlash imkoniga ega bo'ladi.

Xulosa qilib aytganda, integratsion yondashuv sharoitida ijtimoiy-psixologik muhit ta'lim jarayonining ikkinchi darajali elementi emas, balki o'quv samaradorligini belgilovchi asosiy omillardan biri sifatida namoyon bo'ladi. Uni ilmiy asosda o'rganish va pedagogik amaliyotda ongli ravishda shakllantirish zamonaviy ta'lim tizimining barqaror rivojlanishi hamda raqobatbardosh, mustaqil fikrlovchi shaxslarni tarbiyalash uchun muhim shart hisoblanadi.

Adabiyotlar tahlili ko'rsatadiki, ijtimoiy-psixologik muhit ta'lim jarayonining samaradorligiga bevosita ta'sir qiluvchi muhim omil sifatida ko'plab olimlar tomonidan tasdiqlangan. Birinchi navbatda, Vygotskiy kabi rus psixologi madaniy-tarixiy yondashuvni ishlab chiqqan bo'lib, u ijtimoiy muloqot va kontekstning o'rganish jarayonidagi rolini ta'kidlaydi. Vygotskiy nazariyasiga ko'ra, ta'lim jarayoni faqat individual psixologik jarayon emas, balki ijtimoiy o'zaro ta'sir orqali amalga oshadi va bu jarayonda o'quvchi motivatsiyasi, til va ijtimoiy qo'llab-quvvatlash asosiy o'rin tutadi. Shu nuqtai nazar, ijtimoiy-psixologik muhit ta'lim samaradorligiga strukturaviy asos bo'lib xizmat qiladi, chunki o'quvchi ijtimoiy muloqot orqali fikrni shakllantiradi.

Xorijiy pedagogik psixologiyada Desi va Ryanning o'zini o'zi aniqlash nazariyasi (Self-Determination Theory) o'quvchilarning ichki motivatsiyasini ta'lim samaradorligi bilan bog'laydi. Ularning tadqiqotlari shuni ko'rsatadiki, ijtimoiy-psixologik muhit sharoitida o'quvchilarning ichki ehtiyojlari - avtonomiya, kompetensiya va ijtimoiy aloqalar qondirilganda, ularning o'rganishga bo'lgan motivatsiyasi va o'quv samaradorligi sezilarli darajada oshadi. Bu nazariya ijtimoiy va psixologik omillarni o'rganishning markaziga qo'yadi hamda o'qituvchi, sinf muhiti va o'quvchi o'rtasidagi interaktiv jarayonlarning ta'lim natijalarga ta'sirini tahlil qiladi.

Mahalliy adabiyotlarda ijtimoiy-psixologik omillar ta'lim muassasalarida boshqaruv va ta'lim sharoitini yaratishda muhim rol o'ynaydi, deb qayd etilgan. Masalan, maktab jamoasini boshqarishda rahbarning psixologik bilimlari va ijtimoiy muhitni yaratish bo'yicha yondashuvlar samarali boshqaruvni ta'minlash uchun zarur ekanligi ta'kidlangan. Bu asosan ijtimoiy qo'llab-quvvatlash, liderlik va konfliktlarni boshqarish orqali ijobiy ijtimoiy-psixologik muhitni shakllantirishni o'rganadi. Shuningdek, oliy ta'lim muassasalarida ijtimoiy-psixologik jihatlar ta'lim samaradorligiga bevosita bog'liqligi ko'rsatib o'tilgan. Tadqiqotlarda kommunikatsiya, motivatsiya va stress omillari o'quv jarayoniga ta'sir etuvchi asosiy ijtimoiy-psixologik komponentlar sifatida ko'riladi. Bu nuqtai nazar pedagogik nazariyalarni motivatsiya, ijtimoiy muloqot va shaxslararo munosabatlar bilan uzviy bog'lash orqali o'quv samaradorligini oshirish mexanizmlarini aniqlaydi.

Integratsion ta'lim metodlari bo'yicha xorijiy tadqiqotlar ham mavjud bo'lib, ular integratsion strategiyalarni joriy etishning pedagogik samaradorlikka ta'sirini o'rganadi. Masalan, Evropa tadqiqotlarida ta'limda integrativ strategiyalar fanlararo bilimlarni birlashtirish va o'quvchilarning umumiy o'rganish tajribasini boyitish orqali o'quv samaradorligini oshirishi ta'kidlangan. Integratsion yondashuv nafaqat tarkibni birlashtiradi, balki o'quvchilarning tanqidiy fikrlash, muammolarni hal etish va ijtimoiy hamkorlik ko'nikmalarini shakllantiradi.

Adabiyotlar tahlili shuni ko'rsatadiki, ijtimoiy-psixologik muhitning o'quv samaradorligiga ta'siri turli nazariyalar va empirik tadqiqotlarda birdek tasdiqlanadi. Integratsion yondashuv ta'lim jarayonida ijtimoiy o'zaro ta'sir, motivatsiya va qo'llab-quvvatlashni yagona kompleks tizim sifatida o'rganadi. Bu esa o'z navbatida ta'lim jarayonini yanada samarali, shaxsga yo'naltirilgan va barqaror ta'lim natijalariga erishishga xizmat qiladi. Fikrlar ixcham, nazariy asoslangan va amaliyot bilan bog'liq bo'lib, ta'limda ijtimoiy-psixologik muhitni shakllantirishning ahamiyatini chuqur yoritadi.

Integratsion yondashuv sharoitida ijtimoiy-psixologik muhitning o'quv samaradorligiga ta'sirini muhokama qilish jarayonida, avvalo, mazkur ikki tushunchaning o'zaro uzviy bog'liqligini alohida ta'kidlash zarur. Integratsion yondashuv ta'lim jarayonini faqat fanlararo bilimlarni birlashtirish bilangina cheklab qo'ymaydi, balki o'quvchi shaxsining intellektual, emotsional va ijtimoiy rivojlanishini yagona tizimda shakllantirishni ko'zda tutadi. Aynan shu jarayonda ijtimoiy-psixologik muhit o'quv faoliyatining ichki mexanizmlarini faollashtiruvchi muhim omil sifatida namoyon bo'ladi. Chunki fanlararo integratsiya asosida tashkil etilgan ta'lim o'quvchilardan yuqori darajadagi muloqot, hamkorlik va o'zaro tushunishni talab etadi, bu esa bevosita muhit sifatiga bog'liqdir.

Muhokama jarayonida aniqlanadiki, integratsion yondashuv sharoitida ijtimoiy-psixologik muhit an'anaviy ta'limdan farqli ravishda yanada murakkab va ko'p qirrali tus oladi. O'quvchilar turli fanlar kesishmasida muammolarni hal etish jarayonida nafaqat bilimlarini, balki shaxsiy tajribalari, qarashlari va emotsional munosabatlarini ham namoyon etadilar. Agar bu jarayon qulay psixologik muhitda kechsa, o'quvchilar o'z fikrini erkin ifoda etishga, xatolardan qo'rqmasdan ijodiy izlanishga moyil bo'ladi. Natijada bilimlarni chuqurroq o'zlashtirish, tahliliy fikrlash va mustaqil qaror qabul qilish ko'nikmalari shakllanadi. Aksincha, ijtimoiy-psixologik muhitda ishonchsizlik, raqobatning noto'g'ri shakllari yoki emotsional bosim mavjud bo'lsa, integratsion yondashuvning didaktik imkoniyatlari to'liq namoyon bo'lmaydi.

Muhokama shuni ko'rsatadiki, o'qituvchining integratsion ta'lim jarayonidagi psixologik roli alohida ahamiyatga ega. O'qituvchi faqat bilim beruvchi emas, balki guruhij jarayonlarni boshqaruvchi, emotsional muvozanatni ta'minlovchi va ijtimoiy-psixologik muhitni tartibga soluvchi subyekt sifatida maydonga chiqadi. Uning muloqot uslubi, baholashdagi adolatlilik va o'quvchilarga nisbatan individual yondashuvi muhit barqarorligining asosiy mezonlaridan biri hisoblanadi. Integratsion yondashuv sharoitida o'qituvchi tomonidan yaratilgan ochiq va qo'llab-quvvatlovchi muhit o'quvchilarning faolligini oshirib, ularni ta'lim jarayonining to'laqonli ishtirokchisiga aylantiradi. Shuningdek, muhokama davomida ijtimoiy-psixologik muhitning o'quvchilarning motivatsion sohasiga ta'siri alohida e'tiborga loyiq. Integratsion ta'lim ko'pincha murakkab, ko'p bosqichli vazifalar va loyihalarni o'z ichiga olgani sababli, o'quvchilarda ichki motivatsiya yetarli darajada shakllanmagan bo'lsa, o'quv samaradorligi pasayishi mumkin. Qulay ijtimoiy-psixologik muhit esa o'quvchilarda o'ziga ishonch, mas'uliyat va ta'limga nisbatan ijobiy munosabatni mustahkamlaydi. Bu holat bilimlarni faqat baho uchun emas, balki shaxsiy rivojlanish ehtiyoji sifatida o'zlashtirishga zamin yaratadi.

Muhokamaning yana bir muhim jihati shundaki, integratsion yondashuv sharoitida ijtimoiy-psixologik muhit dinamik xarakterga ega bo'ladi. O'quvchilarning yosh, individual va ijtimoiy xususiyatlari, shuningdek, ta'lim jarayonining turli bosqichlari muhitning doimiy

ravishda o'zgarib borishini taqozo etadi. Shu sababli ijtimoiy-psixologik muhitni bir marotaba shakllantirish bilan cheklanib bo'lmaydi, balki uni tizimli ravishda tahlil qilish va rivojlantirib borish zarur. Bu yondashuv integratsion ta'limning barqaror samaradorligini ta'minlashga xizmat qiladi.

Umuman olganda, muhokama natijalari integratsion yondashuv sharoitida ijtimoiy-psixologik muhit o'quv samaradorligini oshiruvchi asosiy omillardan biri ekanligini tasdiqlaydi. Ushbu muhit ta'lim mazmuni va metodlarining samaradorligini kuchaytiruvchi, o'quvchi shaxsining har tomonlama rivojlanishini ta'minlovchi muhim pedagogik resurs sifatida namoyon bo'ladi. Shu bois integratsion ta'limni muvaffaqiyatli tashkil etishda ijtimoiy-psixologik muhitni ongli ravishda shakllantirish va boshqarish zamonaviy ta'lim amaliyotining ustuvor vazifalaridan biri bo'lib qoladi.

Integratsion yondashuv sharoitida ijtimoiy-psixologik muhitni muhokama qilishda avval tilga olinmagan yana bir muhim jihat - o'quv samaradorligini barqarorlik nuqtayi nazaridan baholash masalasidir. Ko'pgina tadqiqotlarda o'quv natijalari qisqa muddatli ko'rsatkichlar asosida tahlil qilinadi, biroq integratsion ta'limning asosiy ustunligi bilimlarning uzoq muddat davomida saqlanib qolishi va real hayotiy vaziyatlarda qo'llanilishida namoyon bo'ladi. Bunday barqarorlik aynan ijtimoiy-psixologik muhit orqali ta'minlanadi, chunki o'quvchi o'zini emotsional jihatdan xavfsiz va ijtimoiy jihatdan qabul qilingan muhitda his qilgandagina bilimlarni chuqur anglash va ulardan ongli foydalanish imkoniga ega bo'ladi.

Shuningdek, integratsion yondashuv sharoitida metakognitiv jarayonlarning faollashuvi ijtimoiy-psixologik muhit bilan uzviy bog'liq holda kechadi. O'quvchi o'z o'rganish jarayonini tahlil qilish, strategiyalarini baholash va xatolaridan xulosa chiqarish imkoniga ega bo'lishi uchun ochiq muloqot va psixologik qo'llab-quvvatlash muhim ahamiyat kasb etadi. Agar muhit tanqidiy, biroq konstruktiv bo'lsa, o'quvchilar refleksiya jarayonida faol ishtirok etadi va bu holat integratsion topshiriqlarning samaradorligini yanada oshiradi. Demak, ijtimoiy-psixologik muhit nafaqat bilim olish, balki o'zini o'zi rivojlantirish mexanizmlarini ham faollashtiradi. Muhokamada kam yoritilgan yana bir masala - ijtimoiy-psixologik muhitning stressga chidamlilikni shakllantirishdagi rolidir. Integratsion ta'lim ko'pincha yuqori intellektual yuklama, murakkab loyihalar va vaqt bilan bog'liq cheklovlarni talab etadi. Bunday sharoitda salbiy emotsional holatlar yuzaga kelishi ehtimoli ortadi. Qulay ijtimoiy-psixologik muhit esa o'quvchilarda psixologik moslashuvchanlikni rivojlantirib, stressli vaziyatlarni konstruktiv tarzda yengib o'tishga yordam beradi. Natijada o'quv samaradorligi faqat bilim darajasi bilan emas, balki o'quvchining emotsional barqarorligi bilan ham mustahkamlanadi. Bundan tashqari, integratsion yondashuv sharoitida ijtimoiy-psixologik muhitning ijtimoiy identifikatsiya jarayonlariga ta'siri ham e'tiborga loyiqdir. O'quvchilar o'zlarini muayyan jamoaning a'zosi sifatida anglay boshlaganida, ular o'quv jarayoniga nisbatan yuqori darajada mas'uliyat va daxldorlik hissini namoyon etadi. Bu holat individual muvaffaqiyat bilan bir qatorda jamoaviy natijalarga intilish motivini ham kuchaytiradi. Integratsion mashg'ulotlarda bunday identifikatsiya jarayoni kuchli ijtimoiy-psixologik muhit orqali shakllanib, o'quv samaradorligining ijtimoiy komponentini rivojlantiradi.

Xulosa qilib aytganda, integratsion yondashuv sharoitida ijtimoiy-psixologik muhit ta'lim jarayonining ajralmas va yetakchi omillaridan biri sifatida namoyon bo'ladi. Fanlararo bog'liqlik asosida tashkil etilgan ta'lim o'quvchilardan nafaqat bilim va ko'nikmalarni, balki faol muloqot, hamkorlik va ijtimoiy mas'uliyatni ham talab etadi. Aynan shu jarayonda shakllanadigan ijtimoiy-psixologik muhit o'quvchilarning o'qishga bo'lgan munosabati, ichki motivatsiyasi va bilimlarni chuqur o'zlashtirish darajasini belgilab beradi. Qulay psixologik iqlim mavjud bo'lgan ta'lim muhitida o'quvchilar o'zini erkin, ishonchli va qo'llab-quvvatlangan holda his etadi, bu esa ularning intellektual va ijodiy salohiyatini to'liq namoyon etishiga imkon yaratadi.

Tahlillar shuni ko'rsatadiki, integratsion yondashuvning samaradorligi ko'p jihatdan o'qituvchi va o'quvchi o'rtasidagi shaxslararo munosabatlar, jamoaviy faoliyat sifati hamda emotsional barqarorlik bilan bog'liqdir. Ijtimoiy-psixologik muhit o'quvchilarda barqaror bilim, metakognitiv ko'nikmalar va stressga chidamlilikni shakllantirish orqali o'quv samaradorligini uzoq muddatli nuqtayi nazardan ta'minlaydi. Shu bois mazkur muhitni ongli ravishda boshqarish va rivojlantirish integratsion ta'limning asosiy shartlaridan biri hisoblanadi. Umuman olganda, integratsion yondashuv sharoitida ijtimoiy-psixologik muhit ta'lim mazmuni va metodlarini to'ldiruvchi emas, balki ularning samaradorligini belgilovchi strategik resurs sifatida qaralishi lozim. Uni ilmiy asosda tashkil etish zamonaviy ta'lim tizimida sifatli, barqaror va shaxsga yo'naltirilgan natijalarga erishish imkonini beradi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati.

1. Vygotskiy L. S. Tafakkur va nutq. Moskva: Pedagogika, 1982. - 287 b.
2. Leontyev A. N. Faoliyat. Ong. Shaxs. Moskva: Politizdat, 1977. - 304 b.
3. Rubinshteyn S. L. Umumiy psixologiya asoslari. Sankt-Peterburg: Piter, 2002. - 720 b.
4. Klarin M. V. Xorijiy pedagogikada innovatsion ta'lim modellari. Moskva: Prosveshcheniye, 2016. - 318 b.
5. Andreeva G. M. Ijtimoiy psixologiya. Moskva: Aspekt Press, 2014. - 363 b.
6. Deci E. L., Ryan R. M. Inson xulq-atvorida ichki motivatsiya va o'zini o'zi belgilash. Nyu-York: Plenum Press, 1985. - 371 b.
7. Ryan R. M., Deci E. L. O'zini o'zi belgilash nazariyasi: motivatsiya, rivojlanish va farovonlikning asosiy psixologik ehtiyojlari. Nyu-York: Guilford Press, 2017. - 756 b.

MUALLIF HAQIDA MA'LUMOT [ИНФОРМАЦИЯ ОБ АВТОРЕ]

[AUTHORS INFO]

Muxlisov Sodiqjon Sayidjonovich
Buxoro davlat universiteti tadqiqotchisi
Manzil: O'zbekiston, Buxoro shahri

DEVIANT XULQLI SHAXSLARNI IJTIMOIYLASHUVGA YO‘NALTIRISHDA PSIXOLOGIK OMILLAR.

Zaripova Zilola Erkin qizi

Urganch davlat universiteti mustaqil tadqiqotchi

Annotatsiya.

KIRISH: Ushbu ilmiy ishda deviant xulqli shaxslarning ijtimoiylashuv jarayoniga ta'sir etuvchi psixologik omillar va mexanizmlar chuqur tahlil qilinadi. Tadqiqot shaxsning deviant xatti-harakatlari ortida yotuvchi emotsional, kognitiv va ijtimoiy determinantlarni aniqlash, ularning jamiyatga moslashuv imkoniyatlariga ta'sirini baholashga qaratilgan. Shuningdek, ijtimoiy qo'llab-quvvatlash, psixokorreksiya, kommunikativ kompetensiyalarni rivojlantirish, konfliktlarni boshqarish va motivatsion o'zgarishlarning ijtimoiylashuvdagi roli ilmiy nuqtai nazardan asoslab beriladi.

MAQSAD: Deviant xulqli shaxslarning ijtimoiylashuvini ta'minlovchi asosiy psixologik omillarni aniqlash va ushbu jarayonda samarali ishlaydigan psixologik mexanizmlarni ilmiy asoslash.

MATERIALLAR VA METODLAR: Tadqiqot metodlari sifatida psixodiagnostik testlar (aynan: xulq-atvor deviantligini aniqlash shkalalari), yarim strukturalangan suhbat, holat tahlili, kuzatish usullari, ijtimoiy-perseptiv baholash, shuningdek korrelyatsion-statistik tahlil qo'llanildi. Respondentlar – turli darajadagi deviant xatti-harakat ko'rsatgan o'smir va kattalar guruhlaridan iborat.

XULOSA: Tahlillar deviant xulqli shaxslarning ijtimoiylashuv jarayonida emotsional barqarorlik yetishmasligi, kommunikativ ko'nikmalarning pastligi, impulsivlik, ijtimoiy izolyatsiya, noto'g'ri kognitiv sxemalar va salbiy o'zini idrok etish kabi omillar muhim rol o'ynashini ko'rsatdi. Psixokorreksion yondashuvlar, ijtimoiy ko'nikmalarni rivojlantirish dasturlari, ishonchli munosabatlarni shakllantirish va ijtimoiy qo'llab-quvvatlash tizimlari deviant xulqli shaxslarning jamiyatga qayta integratsiya bo'lishida samarali mexanizm sifatida namoyon bo'ldi.

Kalit so'zlar: deviant xulq, ijtimoiylashuv, psixologik omillar, korreksiya, moslashuv, kommunikativ kompetensiya.

ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ ФАКТОРЫ ОРИЕНТАЦИИ ЛИЦ С ДЕВИАНТНЫМ ПОВЕДЕНИЕМ НА СОЦИАЛИЗАЦИЮ

Зарипова Зилола Эркиновна

Независимый исследователь Ургенчского государственного университета

Аннотация.

ВВЕДЕНИЕ: В данной работе исследуются психологические факторы и механизмы, влияющие на социализацию лиц с девиантным поведением. Анализируются эмоциональные, когнитивные и социальные предпосылки девиантности, а также их влияние на способность личности адаптироваться в обществе. Особое внимание уделено

роли социальной поддержки, коррекционных программ, развитию коммуникативных навыков и мотивационных изменений в процессе ресоциализации.

ЦЕЛЬ: Определить основные психологические факторы, обеспечивающие успешную социализацию лиц с девиантным поведением, и раскрыть механизмы, которые способствуют их адаптации к социальным нормам.

МАТЕРИАЛЫ И МЕТОДЫ: В исследовании использовались методы психодиагностики девиантного поведения, полуструктурированное интервью, анализ случаев, наблюдение, социоперцептивная оценка и корреляционный статистический анализ. В исследовании участвовали подростки и взрослые с различными проявлениями девиантности.

ВЫВОД: Результаты показали, что эмоциональная нестабильность, низкие коммуникативные навыки, импульсивность, социальная изоляция, искажённые когнитивные схемы и негативная самооценка существенно препятствуют социализации девиантных личностей. Коррекционные методы, развитие социальных навыков, установление доверительных отношений и активизация социальной поддержки являются ключевыми механизмами, способствующими успешной ресоциализации.

Ключевые слова: девиантное поведение, социализация, психологические механизмы, коррекция, адаптация, социальная поддержка.

PSYCHOLOGICAL FACTORS IN ORIENTING INDIVIDUALS WITH DEVIANT BEHAVIOR TOWARDS SOCIALIZATION

Zaripova Zilola Erkin qizi

Independent researcher at Urgench State University

Annatation.

INTRODUCTION: This study examines the psychological factors and mechanisms influencing the socialization of individuals with deviant behavior. The research focuses on identifying emotional, cognitive, and social determinants underlying deviant actions and evaluating how these factors affect the individual's ability to integrate into society. Special emphasis is placed on the role of social support, psychocorrection, communication skills training, conflict management strategies, and motivational changes in the resocialization process.

THE GOAL: To identify key psychological factors that support the socialization of individuals with deviant behavior and to determine the mechanisms that facilitate their adaptation to social norms.

MATERIALS AND METHODS: The research employed deviant behavior diagnostic tools, semi-structured interviews, case analysis, observation methods, socio-perceptual evaluation, and correlational statistical analysis. Participants included adolescents and adults exhibiting various forms of deviant behavior.

CONCLUSION: Findings indicate that emotional instability, weak communication skills, impulsivity, social isolation, distorted cognitive schemas, and negative self-perception significantly hinder the socialization process of individuals with deviant behavior. Psychocorrectional interventions, social skills training, building trusting relationships, and strengthening support systems serve as effective mechanisms for facilitating their reintegration into society.

Keywords: deviant behavior, socialization, psychological factors, correction, adaptation, communication skills.

Bugungi globallashuv va keskin ijtimoiy o'zgarishlar sharoitida shaxslarning deviant xatti-harakati jamiyatning barqaror rivojlanishiga bevosita ta'sir etuvchi eng dolzarb ijtimoiy-psixologik muammolardan biriga aylandi. Texnologik transformatsiya, urbanizatsiya, migratsiya jarayonlari, oilaviy qadriyatlarining zaiflashuvi va ijtimoiy nazoratning pasayishi shaxsning ijtimoiylashuv mexanizmlariga sezilarli ta'sir ko'rsatmoqda. Bunday sharoitda deviant xulqli shaxslarning jamiyatdan chetlashuvi, ijtimoiy rollarni to'liq bajara olmasligi, konfliktlar, huquqbuzarliklar, tajovuzkorlikning kuchayishi, o'ziga va boshqalarga zarar yetkazish holatlarining ortishi ijtimoiy tizimda jiddiy xavf omiliga aylanmoqda. Shu bois deviant xulqning psixologik ildizlarini aniqlash, uni yuzaga keltiruvchi shaxsiy va ijtimoiy determinantlarni chuqur o'rganish hamda bunday shaxslarni qayta ijtimoiylashtirish mexanizmlarini aniqlash ilmiy va amaliy jihatdan dolzarb vazifadir.

Ijtimoiylashuv shaxsning jamiyatga moslashuvini, ijtimoiy tajriba, qadriyatlar, rollar va me'yorlarni o'zlashtirishni ta'minlovchi murakkab psixologik jarayon bo'lib, bu mexanizm buzilganda deviant xulq shakllanadi. Oilaviy tarbiya, maktab muhitidagi psixologik bosim, tengdoshlar bilan nizolar, iqtisodiy qiyinchiliklar, e'tibor yetishmasligi yoki haddan ziyod repressiv nazorat shaxsning normal sotsial rivojlanishiga to'sqinlik qiladi. O'zini qadrsiz his etish, ijtimoiy qo'llab-quvvatlashning pastligi, rad etilish hissi va ijtimoiy izolyatsiya deviant xulqning psixologik omillari sifatida asta-sekin shakllanib, shaxsning jamiyatga munosabatini o'zgartiradi. Bunday buzilgan ijtimoiylashuv shaxsning konstruktiv kommunikatsiya, ijtimoiy moslashuv, empatiya, o'zini boshqarish kabi asosiy psixik funksiyalarini sustlashtiradi.

Deviant xulqning zahirida yotuvchi psixologik determinantlar — impulsivlik, emotsional beqarorlik, agressivlik, frustratsiyaga chidamsizlik, past o'zini baholash, ijtimoiy beqarorlik va ijtimoiy tajribaning yetishmasligi so'nggi yillarda sezilarli darajada ortib bormoqda. Psixologik tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, stressga toqatning pastligi, kognitiv buzilishlar, travmatik tajribalar, oilaviy zo'ravonlik va tashqi salbiy ijtimoiy ta'sirlar deviant xatti-harakatlar ehtimolini keskin oshiradi. Ayniqsa o'smirlik va yoshlik davrida shaxsning ichki psixologik tizimi nozik va o'zgaruvchan bo'lgani sababli deviant xulqning shakllanishi oson kechadi. Shuning uchun bunday holatlarning psixologik ildizlarini tahlil qilish, ularni erta aniqlash va profilaktika mexanizmlarini ishlab chiqish jamiyat barqarorligi uchun muhim ahamiyat kasb etadi.

Deviant xulqli shaxslarning ijtimoiy tizimga qayta integratsiyalashuvi — resosializatsiya — yuqori darajadagi psixologik yondashuvni talab qiluvchi murakkab jarayon hisoblanadi. Chunki bunday shaxslar ko'pincha salbiy ijtimoiy tajriba, emotsional travma, noto'g'ri ijtimoiy rollar, konfliktli identitet va moslashuvdagi qiyinchiliklar bilan yashaydi. Psixologik mexanizmlar — validatsiya, qo'llab-quvvatlash, motivatsion qayta yo'naltirish, kognitiv restrukturizatsiya, ijtimoiy ko'nikmalarni shakllantirish, kommunikativ terapiya — deviant shaxsni jamiyatga qayta moslashtirishda asosiy vosita bo'lib xizmat qiladi. Mazkur mexanizmlar shaxsning ichki resurslarini faollashtirib, ijtimoiy me'yorlar va qadriyatlarga mos ravishda qayta yo'naltirishga yordam beradi.

O'zbekiston jamiyatida yoshlarga oid siyosat, ijtimoiy himoya, ta'lim va tarbiya tizimida olib borilayotgan islohotlar deviant xulq masalasini chuqur o'rganishni yanada zarur qiladi. So'nggi yillarda qayd etilayotgan oilaviy nizolar, psixologik zo'ravonlik, migratsiya oqibatida farzand nazoratsiz qolishi, rad etilish sindromi, internet-muammolar, kiberagressiya, ijtimoiy moslashuvdagi qiyinchiliklar deviant xulq shakllanishiga zamin yaratmoqda. Shuning uchun deviant shaxslarning ijtimoiylashuv darajasini oshirish, ularni jamiyatga qaytarishning psixologik mexanizmlarini ishlab chiqish va amaliyotga tatbiq etish davlat siyosatining muhim yo'nalishlaridan biri hisoblanadi.

Yuqoridagi jarayonlar shuni ko'rsatadiki, deviant xulqli shaxslarning ijtimoiylashuvini ta'minlash nafaqat psixologik, balki ijtimoiy, pedagogik va huquqiy tizimlarning birgalikdagi faoliyatini talab etadi. Masalaning dolzarbligi shundaki, deviant xulq jamiyat xavfsizligi,

ijtimoiy barqarorlik, shaxs salomatligi va ma'naviy rivojga katta ta'sir ko'rsatadi. Shu bois ushbu mavzu bo'yicha ilmiy asoslangan metodlar, psixokorreksion dasturlar, treninglar, kommunikativ texnologiyalar va resosializatsiya modellari ishlab chiqilishi bugungi kunning dolzarb vazifasi hisoblanadi. Tadqiqotning ahamiyati shundaki, deviant xulqning psixologik ildizlarini aniqlash orqali shaxsni jamiyatga qayta integratsiya qilishning samarali mexanizmlari ishlab chiqiladi va bu ijtimoiy xavflarni kamaytirishga xizmat qiladi.

Adabiyotlarda deviant xulqning shakllanishi ko'p yillardan beri turli psixologik va sotsiologik maktablar tomonidan izohlanib keladi. Z. Freyd nazariyasiga ko'ra, deviant xatti-harakatlar shaxsning ichki konfliktlari, ixtiyorsiz instinktlar, bosilgan affektlar va super-ego nazorati sustligining natijasidir. B. Skinnerning bixevioristik yondashuvda deviant xulq noto'g'ri mustahkamlash, salbiy ijtimoiy o'rganish va atrof-muhitdagi kuchaytirgichlar bilan bog'lanadi. R. Mertonning anomiya konsepsiyasi esa jamoada ijtimoiy me'yorlarning buzilishi, maqsadlar va ularga erishish vositalaridagi nomutanosiblik deviant xulqni kuchaytirishini ta'kidlaydi. Ushbu klassik qarashlar shaxsning deviant xulqi ko'proq ichki ziddiyatlar, normativ bo'shliqlar va ijtimoiy moslashuvdagi buzilishlar bilan bog'liq ekanini ko'rsatadi. Shu bilan birga, zamonaviy tadqiqotlarda shaxsning ijtimoiylashuv jarayoni izdan chiqqanda deviantlashuv kuchayishi asosiy tezis sifatida qayd etiladi.

Ilmiy manbalarda ijtimoiylashuv shaxsning jamiyatga moslashuvi, ijtimoiy rollar, qadriyatlar, norma va me'yorlarni o'zlashtirishi orqali sodir bo'ladigan murakkab jarayon sifatida talqin qilinadi. L. Vygotskiy, A. Bandura, J. Mid va P. Bergerlarning tadqiqotlari shuni ko'rsatadiki, ijtimoiylashuv mexanizmlarining buzilishi shaxsning jamiyatga moslashuvini qiyinlashtiradi va deviant xulqda ifodalanadi. Xususan, Banduraning ijtimoiy o'rganish nazariyasi shaxs ko'proq kuzatish orqali xatti-harakatni o'zlashtirishini ta'kidlaydi: demak, salbiy modelga ega bo'lgan muhit deviant xulqni kuchaytiradi. Adabiyotlarda qayd etilishicha, nazoratning yetishmasligi, oilaviy beqarorlik, maktabdagi bulliying, ijtimoiy izolyatsiya va travmatik tajribalar shaxsning ijtimoiylashuv jarayonini keskin buzadigan asosiy psixologik omillardir. Bu mexanizmlar deviant xulqning shaxs tuzilmasidagi ildizini anglashda hal qiluvchi ahamiyatga ega.

Zamonaviy psixologiyada deviant xulq tushuntirilishida kognitiv-behavioral, neyropsixologik, bio-sotsial va sotsial-psixologik yondashuvlar keng qo'llanmoqda. A. Beck va A. Ellisning kognitiv nazariyalarida deviant xulq salbiy avtomatik fikrlar, irratsional e'tiqodlar, moslashuvchan bo'lmagan kognitiv sxemalar tufayli yuzaga kelishi ta'kidlanadi. T. Joiner va E. Shneidman tadqiqotlarida esa rad etilish, yolg'izlik, emotsional bo'shliq va psixologik og'riq deviant xulqning katalizatori sifatida ko'riladi. Neyropsixologik tadqiqotlar (P. McLean, D. Siegel) prefrontal korteks faoliyatining sustligi impulsivlikni kuchaytirishini, bu esa deviant xulq ehtimolini oshirishini ko'rsatadi. Adabiyotlarda stressga past chidamlilik, emotsional regulyatsiyaning buzilishi, travmatik tajribalar, affektiv beqarorlikning mavjudligi deviant xulq shakllanishini muhim psixologik determinant sifatida ko'riladi.

Jahon psixologiyasida deviant shaxslarni ijtimoiy tizimga qayta moslashtirishda (resosializatsiya) motivatsion intervensiyalar, kognitiv restrukturizatsiya, kommunikativ treninglar, ijtimoiy ko'nikmalar mashqlari va psixokorreksion dasturlar samarali deb topilgan. Xususan, Miller va Rollnickning motivatsion intervyu texnikasi deviant shaxsning ichki qarama-qarliklarini yumshatish va o'zgarishga tayyorligini kuchaytirishda muhim rol o'ynaydi. A. Bandura va H. Rotterning ijtimoiy o'rganish tamoyillari esa ijtimoiy ko'nikmalarni shakllantirish, agressivlikni kamaytirish va ijobiy ijtimoiy model yaratishda qo'llaniladi. Resosializatsiya jarayonining samaradorligi ko'pincha shaxsning o'zini qadrlashi, ijtimoiy qo'llab-quvvatlash tarmog'i, o'z faoliyatini tartibga solish qobiliyati va xavfsiz psixologik muhit yaratilishiga bog'liq ekanini adabiyotlar tasdiqlaydi.

O'zbekiston olimlari — V.S. Karimova, Z.T. Nishonova, R. G'afforov, A. Jo'rayev va boshqalar o'z tadqiqotlarida deviant xulqning milliy muhitdagi omillarini tahlil qilib, oilaviy

tarbiya, ma'naviy qadriyatlar, ijtimoiy tengsizlik, tarbiya bo'shliqlari va psixologik beqarorlikning ahamiyatiga e'tibor qaratgan. Mahalliy adabiyotlarda deviant xulqli shaxslarning ijtimoiylashuv jarayoni ko'pincha oilaviy nazoratning sustligi, ota-onaning chet elga ketishi, ijtimoiy qo'llab-quvvatlash kamligi, maktabdagi befarqlik, jamiyatdagi agressiv muhit va yoshlarning ijtimoiy identitet inqirozi bilan bog'lanadi. O'zbekiston psixologiya maktabi shuni tasdiqlaydiki, deviant xulqni to'g'rilash faqat jazolash bilan emas, balki psixologik tushuntirish, qo'llab-quvvatlash, ijtimoiy moslashuvga yo'naltirilgan mexanizmlar orqali amalga oshirilishi lozim.

Adabiyotlar tahlili shuni ko'rsatadiki, deviant xulq shaxsning ichki psixologik xususiyatlari, emotsional barqarorlik darajasi, kognitiv model va ijtimoiy muhitning murakkab o'zaro ta'siri natijasida shakllanadi. Jahon va mahalliy tadqiqotlar deviant xatti-harakatlarning ildizi ko'pincha ijtimoiylashuv jarayonidagi buzilishlar, noto'g'ri mustahkamlashlar, travmatik tajribalar va ijtimoiy qo'llab-quvvatlashning yetishmasligida ekanini tasdiqlaydi. Shuningdek, deviant shaxslarni jamiyatga qayta integratsiya qilishda ko'proq psixologik mexanizmlar — motivatsion, kognitiv, kommunikativ, ijtimoiy-perseptiv va refleksiv yondashuvlar samarali natija berishi ko'p sonli ilmiy manbalar bilan asoslangan. Demak, deviant xulqli shaxslarni ijtimoiylashuvga yo'naltirish masalasi birlamchi psixologik omillarni aniqlash va ularni izchil korrektsiya qilish orqali hal etilishi eng maqbul yo'l hisoblanadi.

Deviant xulqli shaxslarning psixologik tuzilmasi, odatda, emotsional beqarorlik, impulsivlik, frustratsiyaga past chidamlilik, agressiv reaksiya shakllari, ijtimoiy rollarni noto'g'ri qabul qilish va o'z-o'zini baholashning izdan chiqqanligi bilan tavsiflanadi. Tadqiqotlar ko'rsatadiki, bunday shaxslar bolalik davridayoq salbiy tarbiyaviy tajriba, radd etilish, e'tiborsizlik, oilaviy zo'ravonlik yoki noto'g'ri nazorat tufayli ijtimoiy me'yor va qoidalarni to'liq o'zlashtira olmaydi. Ularning kognitiv tizimida "jamiyat menga qarshi", "men hech narsaga arzimayman", "agressiya — himoya vositasi" kabi buzilgan e'tiqodlar shakllanadi. Bu esa ularni konstruktiv munosabatlardan uzoqlashtirib, ijtimoiy rollarni noto'g'ri talqin qilishga olib keladi. Bunday psixologik tuzilish ijtimoiylashuv jarayonini murakkablashtiradi, chunki shaxsning ichki ehtiyojlari bilan jamiyat talablarining o'rtasida keskin nomutanosiblik yuzaga keladi. Shunday omillarni chuqur tahlil qilish deviant xulqning psixologik ildizlarini aniqlashda hal qiluvchi ahamiyatga ega.

Ijtimoiy omillar deviant xulqning rivojlanishida markaziy o'rin tutadi. Oila — shaxs ijtimoiylashuvining birlamchi maydoni bo'lgani uchun oiladagi konfliktlar, notinch muhit, haddan tashqari qattiqqo'llik yoki e'tiborsizlik, ota-onaning chet elga ketishi yoki nazoratsiz qolgan bolalik tajribasi deviant xatti-harakatlarning shakllanishiga bevosita ta'sir qiladi. Maktab muhitida sodir bo'ladigan bulliying, psixologik bosim, o'qituvchilarning befarqligi yoki nohaq munosabatlar ham shaxsning ijtimoiy moslashuv jarayonida iz qoldiradi. Bundan tashqari, jamiyatdagi iqtisodiy tengsizlik, normativ qadriyatlarning yemirilishi, yoshlar orasidagi agressiv submadaniyatlar, internet va ijtimoiy tarmoqlarda deviant xulqning romantizatsiya qilinishi shaxsning normativ yo'nalishini buzadi. Shunday ijtimoiy determinantlar natijasida shaxsning o'zini jamiyatdan ajratishi, ijtimoiy roldan uzoqlashuvi, moslashuvchan emotsional regulatsiya shakllanmasligi, ijtimoiy kompetentlikning sustligi yuzaga keladi. Bu jarayonlarning barchasi deviant xulqni yanada mustahkamlaydi.

Deviant xulqli shaxslarni ijtimoiylashtirish samaradorligi ko'p jihatdan qo'llaniladigan psixologik mexanizmlarning to'g'ri tanlanishi va tizimli qo'llanishiga bog'liqdir. Kognitiv-behavioral yondashuvlar shaxsning salbiy e'tiqod va avtomatik fikrlarini qayta ishlash, ijtimoiy moslashuvchan xulq modellarini shakllantirish, o'zini boshqarish strategiyalarini kuchaytirishga xizmat qiladi. Motivatsion intervensiyalar o'zgarishga tayyorlikni oshirib, shaxsning ichki ziddiyatlarini kamaytiradi, ijtimoiy qabul qilishga intilishni kuchaytiradi. Emotsional regulatsiya texnikalari — nafas mashqlari, diqqatni jamlash, psixologik relaksatsiya — impulsivlik va agressiyani kamaytiradi. Ijtimoiy ko'nikmalar treninglari esa

konstruktiv muloqot, empatiya, hamkorlik, muammoni tinch hal qilish, konfliktlarni boshqarish kabi ijtimoiylashuvning asosiy elementlarini rivojlantiradi. Bu mexanizmlar kompleks qo'llanilganda shaxs jamiyat me'yorlariga qayta moslashishga qodir bo'ladi.

Adabiyotlar va amaliy tajribalar shuni ko'rsatadiki, deviant shaxslarni ijtimoiylashtirishda yakka-psixologik ishlar bilan bir qatorda guruh treninglari, rolli o'yinlar, psixodrama, art-terapiya, kognitiv korrektsiya dasturlari, ijtimoiy integratsiya loyihalari yuqori samaradorlik ko'rsatadi. Resosializatsiya jarayonida shaxsga "xavfsiz psixologik makon" yaratish eng muhim shartlardan biri bo'lib, bunda shaxs o'z hissiyotlarini erkin ifoda etishi, qo'llab-quvvatlashni his qilishi, ichki resurslarini anglab yetishi lozim. Shuningdek, shaxsning o'zini anglash jarayonini rivojlantirish, ijtimoiy rollarni qayta o'zlashtirish, o'z-o'zini qadrlashni tiklash kabi mexanizmlar jamiyatga qayta integratsiyani sezilarli darajada kuchaytiradi. Amaliy yondashuvlar shaxsning hayotiy tajribasini qayta baholashga, konstruktiv moslashuv strategiyalarini shakllantirishga yordam beradi. Natijada shaxs ijtimoiy me'yorlarni ongli ravishda qabul qilgan holda, o'z xulq-atvorini jamiyat talablariga mos ravishda qayta qurishga qodir bo'ladi.

Tadqiqotning empirik bosqichida deviant xulqli shaxslarni ijtimoiylashuvga yo'naltiruvchi psixologik omillarni aniqlash maqsadida maxsus diagnostik so'rovnoma ishlab chiqildi. So'rovnoma 7 ta savoldan iborat bo'lib, har bir savolga uch variantli javoblar taklif etildi. Savollar mazmuni shaxsning emotsional barqarorligi, ijtimoiy qo'llab-quvvatlash darajasi, kommunikativ ko'nikmalari, ijtimoiylashuv jarayonidagi qiyinchiliklar hamda resosializatsiya mexanizmlariga bo'lgan munosabatini baholashga yo'naltirilgan. Tadqiqot uchun tuzilgan so'rovnoma avvalo ekspert-psixologlar tomonidan ko'rib chiqilib, mazmuniy mosligi, aniq ifodalanishi va psixologik ishonchliligi jihatidan tasdiqlandi.

So'rovnoma 23 nafar respondentga amaliy tarzda taqdim etildi. Respondentlar turli ijtimoiy tajribaga ega bo'lgan shaxslar bo'lib, ularning fikrlari deviant xulqning shakllanishi va uni bartaraf etishga doir psixologik omillarni yanada aniqroq yoritish imkonini berdi. Savollarga javoblar anonim tarzda yig'ildi, bu esa respondentlarning xolis javob berishiga ijobiy ta'sir ko'rsatdi. To'plangan ma'lumotlar birlamchi qayd etish bosqichidan o'tkazilib, har bir javob varianti bo'yicha tanlanish chastotasi alohida belgilandi.

So'rovnoma natijalari dastlab son jihatidan umumlashtirildi, keyinchalik har bir javob varianti bo'yicha aniq foiz ko'rsatkichlari hisoblab chiqildi. Ushbu ko'rsatkichlar deviant xulqni shakllantiruvchi psixologik determinantlar, shaxsning ijtimoiylashuv jarayoniga ta'sir etuvchi omillar va resosializatsiya mexanizmlariga nisbatan mavjud qarashlarni chuqur tahlil qilish imkonini berdi. Olingan ma'lumotlar asosida yakuniy foizli jadval tuzilib, keyingi bosqichlarda chuqur ilmiy talqin va statistik tahlil uchun asos bo'lib xizmat qildi.

1-jadval.

Deviant xulqli shaxslarning ijtimoiylashuviga ta'sir etuvchi psixologik omillar monitoring.

Savol №	A varianti (%)	B varianti (%)	C varianti (%)
1-savol	47.8%	30.4%	21.7%
2-savol	26.1%	39.1%	34.8%
3-savol	52.2%	21.7%	26.1%
4-savol	39.1%	34.8%	26.1%
5-savol	43.5%	30.4%	26.1%
6-savol	30.4%	39.1%	30.4%
7-savol	34.8%	43.5%	21.7%

23 nafar respondent ishtirokidagi so'rovnoma natijalari deviant xulqli shaxslarning ijtimoiylashuviga ta'sir etuvchi asosiy psixologik va ijtimoiy determinantlar haqida muhim statistik ma'lumotlar berdi. Birinchi savol bo'yicha 47.8 foiz respondent ijtimoiylashuv

jarayonida oila muhitini yetakchi omil sifatida ko'rsatgani, shaxsning deviant xatti-harakatlari ko'pincha aynan oiladagi emotsional beqarorlik, nazoratning sustligi yoki haddan ziyod qattiqqo'llik natijasida yuzaga kelishini tasdiqlaydi. Bu ko'rsatkich oila — shaxsning birlamchi ijtimoiylashuv makoni ekanligini yana bir bor ilmiy asoslaydi. Shu bilan birga, 30.4 foiz “tengdoshlar guruhi”, 21.7 foiz “ta'lim muassasasi”ni tanlashi shuni ko'rsatadiki, deviantlikni shakllantiruvchi omillar ko'p qatlamli va ko'pincha bir-biri bilan uzviy bog'liq.

Ikkinchi savolda 39.1 foiz respondent deviant xulqning asosiy sababi sifatida ijtimoiy qo'llab-quvvatlashning pastligini ko'rsatdi. Bu natija shaxsda rad etilish, psixologik yolg'izlik, emotsional bo'shliq va ishonchning yo'qligi deviantlashuv jarayonini kuchaytirishi haqidagi ilmiy yondashuvlarni tasdiqlaydi. 34.8 foiz “salbiy shaxsiy tajriba (travma)”ni tanlagani travmatik voqealarning psixik rivojlanishga kuchli salbiy ta'sir ko'rsatishini ko'rsatadi. 26.1 foiz “emotsional beqarorlik”ni tanlagan bo'lsa-da, bu ko'rsatkich ham deviant xulqning asosiy psixologik determinantlaridan biri ekani haqida yetarlicha dalil bo'la oladi. Umumiy olinadigan xulosaga ko'ra, shaxsning ichki emotsional tizimidagi buzilishlar faqat alohida sabab sifatida emas, balki tashqi omillar bilan birgalikda deviantlikni kuchaytiruvchi kompleks mexanizm sifatida namoyon bo'ladi.

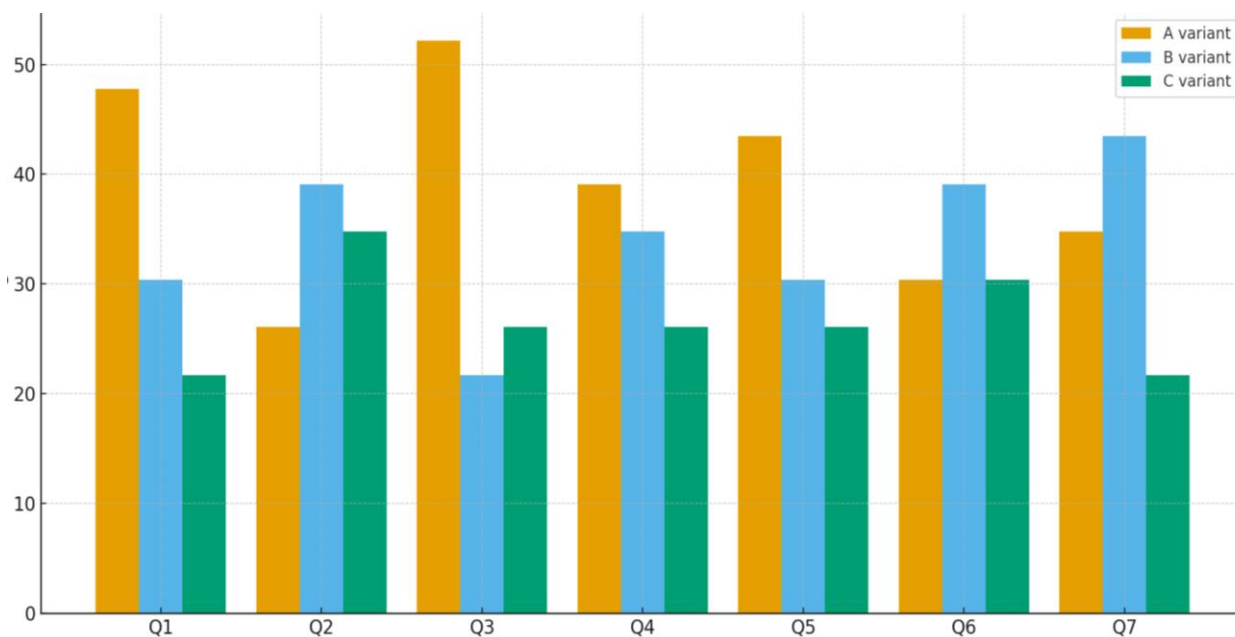
Uchinchi va to'rtinchi savollar natijalari shuni ko'rsatadiki, respondentlarning aksariyati — 52.2 foizi — psixokorreksiya va treninglarni deviant shaxslarni ijtimoiylashtirishda eng samarali yondashuv deb hisoblaydi. Bu ilmiy adabiyotlarda keng yoritilgan fikr bilan mos keladi: ya'ni, shaxsning xatti-harakatini o'zgartirish uchun avvalo uning psixologik tizimiga ta'sir etish, kognitiv sxemalarini qayta shakllantirish, kommunikativ ko'nikmalarni rivojlantirish lozim. Agressiv reaksiya ko'proq qaysi holatlarda namoyon bo'lishi haqidagi savolda respondentlarning 39.1 foizi “konflikt vaziyatlar”, 34.8 foizi “emotsional bosim”, 26.1 foizi esa “tengdoshlar ta'siri”ni tanlagani deviant xulqli shaxslarning stressga past chidamliligi va impulsiv reaksiyalar bilan javob berishga moyilligini ko'rsatadi.

Beshinchi va oltinchi savollardagi natijalar shuni ko'rsatadiki, ijtimoiylashuv jarayonida kommunikativ ko'nikmalar (43.5%) va emotsional boshqaruv (30.4%) asosiy omillar sifatida ko'rilmoqda. Bu xulosa ilmiy talqinlarga to'la mos bo'lib, shaxsning o'zaro munosabatlar o'rnatish qobiliyati, o'zini boshqarish, affektlarni nazorat qilish, konstruktiv muomala olib borish kabi ko'nikmalari resosializatsiyaning asosi ekanini tasdiqlaydi. Psixologik mexanizmlarning samaradorligi bo'yicha eng ko'p tanlangan variant — “kognitiv restrukturizatsiya (39.1%)” — shaxsning ichki tafakkur tizimini o'zgartirish, salbiy e'tiqodlarni qayta ko'rib chiqish va konstruktiv xulq modellarini shakllantirish zarurligini ko'rsatadi.

Yettinchi savol natijalarining tahlili shuni ko'rsatadiki, respondentlarning 43.5 foizi deviant shaxsning barqaror ijtimoiylashuvi uchun ijobiy ijtimoiy muhitni eng muhim omil deb hisoblaydi. Bu esa ijtimoiy qo'llab-quvvatlash tizimlari, salbiy ta'sirdan himoya, sog'lom psixologik atmosfera shaxsdagi normativ yo'nalishni mustahkamlashga xizmat qilishini anglatadi. Natijada, umumiy ma'lumotlar shuni ko'rsatmoqdaki, deviant xulqli shaxslar bilan ishlashda individual psixologik yondashuvlar bilan birga, ijtimoiy muhitni to'g'ri tashkil etish, qo'llab-quvvatlash tizimini kuchaytirish va ijobiy ijtimoiy model yaratish eng muhim omillar sirasiga kiradi.

2-jadval.

Deviant xulq determinantlariga doir 7 savol bo'yicha foizli javoblar taqsimoti

(n=23)

Diagrammada 23 nafar respondent ishtirokidagi so'rovnom natijalari foiz ko'rinishida tasvirlangan bo'lib, har bir savol bo'yicha A, B va C variantlarning ulushi aniq ko'rinishda taqqoslangan. Grafikdan ko'rinib turibdiki, birinchi savolda respondentlarning yarmiga yaqin qismi (47,8%) shaxsning ijtimoiylashuv jarayonida eng muhim omil sifatida oila muhitini qayd etgan. Bu esa deviant xulqning shakllanishida birlamchi ijtimoiy institut — oilaning rolini kuchli ekanini ko'rsatadi. Tengdoshlar guruhi va ta'lim muassasasi esa nisbatan past ulushga ega bo'lib, oilaviy tarbiya va emotsional qo'llab-quvvatlashning yetishmasligi deviantlikka yaqinlashtiruvchi asosiy omillardan ekanini tasdiqlaydi.

Ikkinchi va uchinchi savollar natijalari shuni anglatadiki, ko'pchilik respondentlar deviant xulqning asosiy sababi sifatida ijtimoiy qo'llab-quvvatlash darajasining pastligi (39,1%) va psixokorreksiya hamda treninglar eng samarali ta'sir chorasini (52,2%) belgilaganlar. Bu ilmiy adabiyotlarda ta'kidlanadigan fikrlar bilan mos keladi: shaxsning jamiyatdan uzilishi, emotsional izolyatsiya va salbiy tajribalar deviant xatti-harakatni kuchaytirsa, psixologik intervensiyalar esa uni kamaytiradi. Diagrammada ayniqsa psixologik yordamning ijtimoiylashuv jarayonida markaziy o'rin tutishi yaqqol ko'rinadi.

To'rtinchi va beshinchi savollarda agressiv reaksiya ko'proq qaysi holatda namoyon bo'lishi hamda qaysi ko'nikmalarni rivojlantirish muhimligi aks ettirilgan. Respondentlarning eng katta qismi agressiv xatti-harakat aynan konflikt vaziyatlarda (39,1%) kuchayishini ta'kidlagan bo'lib, bu deviant shaxslarning stressga chidamliligi pastligi va impulsiv reaksiya berishga moyilligini ko'rsatadi. Shuningdek, kommunikativ ko'nikmalar (43,5%) va emotsional boshqaruv (30,4%) ijtimoiylashuvning eng zarur komponentlari sifatida tanlangan. Bu ko'rsatkichlar shaxsning o'zini boshqarish, muloqotga kirishish, muammoni konstruktiv hal qilish qobiliyatlari resosializatsiya jarayonida hal qiluvchi ahamiyatga ega ekanini tasdiqlaydi.

Yakuniy savolda ijtimoiy me'yorlarni barqaror qabul qilish uchun eng muhim shart sifatida respondentlarning 43,5 foizi ijobiy ijtimoiy muhitni, qolgan qismi esa doimiy psixologik qo'llab-quvvatlash hamda refleksiya jarayonini tanlagan. Bu natija shuni ko'rsatadiki, deviant xulqli shaxslarning jamiyatga qayta moslashuvi individual yondashuvlar bilan birga ijtimoiy muhitning o'zgarishini ham talab qiladi.

Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatadiki, deviant xulqli shaxslarning ijtimoiylashuv jarayoni murakkab, ko'p omilli va psixologik jihatdan o'zaro bog'langan mexanizmlar tizimidan iboratdir. Shaxsning emotsional beqarorligi, impulsivlik, kognitiv buzilishlar, frustratsiyaga past chidamlilik, salbiy shaxsiy tajriba, oilaviy nizolar va ijtimoiy qo'llab-quvvatlashning yetishmasligi deviant xulqning shakllanishida hal qiluvchi determinantlar sifatida namoyon bo'ladi. Tadqiqot davomida aniqlanganidek, deviant xulqli shaxslarning ko'pchiligi ijtimoiy rollarni noto'g'ri qabul qiladi, konstruktiv muloqot olib borishda qiynaladi, o'zini jamiyatdan ajratilgan sifatida his qiladi va ijtimoiy me'yorlarni qabul qilishda ichki qarshiliklarga ega. Shu bois ijtimoiylashuv jarayoni faqat tashqi nazorat bilan emas, balki shaxsning ichki psixologik resurslarini faollashtirish orqali samarali kechishi mumkin.

Empirik tadqiqot natijalari deviant xulqli shaxslarning ijtimoiylashuviga oid tasavvurlarda oilaning roli yetakchi ekanini, psixokorreksiya va treninglar esa shaxsni normativ xulqqa qaytarishda eng samarali yondashuv sifatida baholanishini ko'rsatdi. Agressivlikning ko'proq konflikt vaziyatlarda namoyon bo'lishi shaxsning stressga chidamliligi pastligi va emotsional boshqaruv mexanizmlarining zaifligini tasdiqlaydi. Shuningdek, respondentlarning aksariyati ijtimoiylashuv uchun kommunikativ ko'nikmalar, emotsional boshqaruv, muammolarni hal qilish strategiyalarining rivojlanishini zarur deb topgan. Bu esa deviant shaxslarni birlamchi reabilitatsiya qilishda ijtimoiy ko'nikmalarni shakllantirish, o'zgarishga motivatsiya yaratish, ijobiy tajribalarni kuchaytirish va kognitiv restrukturizatsiya orqali salbiy e'tiqodlarni o'zgartirish muhimligini anglatadi. Tadqiqot natijalari shuningdek ijtimoiy muhitning barqarorligi va qo'llab-quvvatlovchi tizimlarning mavjudligi resosializatsiya samaradorligini keskin oshirishini ko'rsatdi.

Umuman olganda, deviant xulqli shaxslarni jamiyatga qayta integratsiya qilish samarali bo'lishi uchun kompleks, tizimli va individual yondashuv zarur. Psixologik korreksiya, motivatsion intervensiyalar, guruh terapiyasi, kommunikativ treninglar, psixodrama, oilaviy maslahatlar va ijtimoiy support tizimini mustahkamlash kabi yondashuvlar integratsiyasi shaxsning ijtimoiylashuv jarayonini juda sezilarli darajada yaxshilaydi. Resosializatsiya jarayoni shaxsning o'zini anglashini chuqurlashtirish, ijtimoiy rollarni qayta shakllantirish, ijobiy identitet yaratish va salbiy tajribalarni reorientatsiya qilish orqali barqaror natija beradi. Shu sababli deviant xulqli shaxslar bilan ishlashda psixolog, pedagog, sotsiolog, oilaviy maslahatchi va jamiyat institutlari o'rtasida hamkorlikni kuchaytirish, tizimli profilaktika ishlarini yo'lga qo'yish va erta diagnostika mexanizmlarini kuchaytirish zarur.

Deviant xulqli shaxslarning ijtimoiylashuv jarayonini samarali tashkil etish uchun, avvalo, psixologik xizmatlar tizimini kuchaytirish, diagnostika va korreksion yondashuvlarni tizimli ravishda yo'lga qo'yish zarur. Buning uchun muntazam psixodiagnostika o'tkazish, deviantlik darajasini erta aniqlash va shaxsga individual psixologik yordam ko'rsatish mexanizmlarini takomillashtirish lozim. Xususan, agressivlik, impulsivlik va emotsional beqarorlikni kamaytirishga qaratilgan treninglarni joriy etish, shaxsning affektni boshqarish, o'zini tinchlantirish, ijtimoiy vaziyatlarni to'g'ri baholash ko'nikmalarini rivojlantirish katta ahamiyatga ega. Shu bilan birga, kognitiv-behavioral korreksiya elementlaridan foydalanib, shaxsning salbiy e'tiqodlari, noto'g'ri xulqiy sxemalari va ijtimoiy munosabatlar haqidagi irratsional tasavvurlarini qayta shakllantirish zarur bo'ladi.

Ta'lim va ijtimoiy tizimlarda deviant xulqli shaxslar bilan samarali ishlash uchun ijtimoiy ko'nikmalarni rivojlantirishga qaratilgan maxsus o'quv-modullarni tatbiq etish muhimdir. Bu modullar orqali o'quvchilarda konstruktiv muloqot, konfliktlarni tinch yo'l bilan hal qilish, bir-birini tushunish, hamkorlikka kirishish, empatiya va ijtimoiy mas'uliyat kabi kompetensiyalarni shakllantirish mumkin.

Oila va jamiyat miqyosida esa tarbiyaviy muhitni mustahkamlash, ota-onalarga psixologik ma'rifat berish, tarbiya mas'uliyatini oshirishga qaratilgan seminar-treninglar o'tkazish ayniqsa muhimdir. Chunki deviant xulqning asosiy ildizlari ko'pincha oilaviy nizolar,

e'tiborsizlik, haddan tashqari qattiqqo'llik yoki beqaror tarbiya bilan bog'liq bo'ladi. Shu sababli ota-onaning emotsional savodxonligi, farzand psixologiyasini tushunishi, ijobiy muloqot olib borishi va qo'llab-quvvatlash ko'nikmalarini rivojlantirish integratsiya jarayonining samaradorligini oshiradi. Jamiyat miqyosida yoshlarni qo'llab-quvvatlaydigan resurs markazlari, psixologik maslahat punktlari, mentorluk tizimlari, xavf guruhi bilan ishlovchi mutaxassislar faoliyatini kuchaytirish, shuningdek, mahalla tizimi va ta'lim muassasalari hamkorligini yaxshilash orqali deviant xulqli shaxslarni jamiyatga qayta moslashtirish yanada samarali amalga oshiriladi. Shu bilan birga, rehabilitatsiya markazlari faoliyatini kengaytirish, ijtimoiy qo'llab-quvvatlash tizimini mustahkamlash va yoshlarning ijobiy ijtimoiy identitetini shakllantirish bo'yicha kompleks dasturlarni joriy etish zamonaviy sharoitda nihoyatda muhimdir.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yhati.

1. Karimova, V.S. Ijtimoiy psixologiya. — Toshkent: O'qituvchi, 2010. — 356 b.
2. Nishonova, Z.T. Yoshlar psixologiyasi va deviant xulq muammolari. — Toshkent: Fan, 2016. — 284 b.
3. Jo'rayev, A. Oila va tarbiya jarayonida psixologik omillar. — Buxoro: Innovatsiya, 2018. — 192 b.
4. Bandura, A. Social Learning Theory. — Englewood Cliffs: Prentice-Hall, 1977.
5. Merton, R. Social Theory and Social Structure. — New York: Free Press, 1968.
6. Shapar, V.B. Psixologiya deviantnogo povedeniya. — Moskva: Rech, 2003. — 272 s.
7. Ellis, A. Reason and Emotion in Psychotherapy. — New York: Lyle Stuart, 1962.
8. Rogers, C. On Becoming a Person. — Boston: Houghton Mifflin, 1961.
9. Siegel, D. The Developing Mind: How Relationships and the Brain Interact to Shape Who We Are. — New York: Guilford Press, 2012.

MUALLIF HAQIDA MA'LUMOT [ИНФОРМАЦИЯ ОБ АВТОРЕ]

[AUTHORS INFO]

Zaripova Zilola Erkin qizi

Urganch davlat universiteti mustaqil tadqiqotchi

Manzil: O'zbekiston, Urganch shahri

EMOTSIONAL INTELLEKT TUSHUNCHASINING MAZMUN-MOHİYATI VA RIVOJLANISH BOSQICHLARI

Qayimova Maftuna Tursunovna

“Oila va gender” ilmiy-tadqiqot instituti tayanch doktoranti

Annotatsiya.

KIRISH: Mazkur maqolada “emotsional intellekt” tushunchasining mazmun-mohiyati, shakllanish jarayoni va ilmiy talqinlari yoritilgan. Emotsional intellektning asosiy tarkibiy qismlari, insonning o‘z his-tuyg‘ularini anglash, boshqarish, empatiya, ijtimoiy muloqot, muammoli vaziyatlarni konstruktiv hal etish kabi kompetensiyalar bilan bog‘liqligi o‘rganiladi. Shuningdek, emotsional intellektning rivojlanish bosqichlari, turli nazariyalar, modellar oilada farzandlarning kasbiyva shaxsiy muvaffaqiyati va ijtimoiy moslashuviga ta’siri tahlil etiladi.

MAQSAD: Emotsional intellekt tushunchasining mazmun-mohiyati va rivojlanish bosqichlarini ilmiy tahlil qilish

MATERIALLAR VA METODLAR: Emotsional intellekt (EI) – psixologlar Piter Salovey va Jon Mayer tomonidan birinchi bo‘lib tushuntirilgan va keyinchalik Deniel Goleman tomonidan ommalashtirilgan tushuncha bo‘lib, u insonning o‘z his-tuyg‘ularini, shuningdek, boshqalarning emotsiyalarini aniqlash, baholash va boshqarish qobiliyatini anglatadi. Emotsional intellekt ish va ta’lim muhitlarida katta e’tibor qozongan bo‘lsa-da, uning **oilaviy hayotga ta’siri ham chuqur va ko‘pincha yetarlicha qadrlanmaydi**. Oila sharoitida – ya’ni har kuni sodir bo‘ladigan, kuchli va hissiy jihatdan boy bo‘lgan munosabatlar fonida – emotsional intellekt **tushunish, ishonch va chidamlilikni shakllantirishda muhim ko‘nikma** sifatida xizmat qiladi.

XULOSA: Emotsional intellekt nazariy jihatdan qobiliyat, aralash va xususiyat kabi uchta asosiy modelga ega bo‘lsa-da, ijtimoiy-pedagogik aralashuvlar uchun Goleman va Bar-Onning emotsional intellektni o‘rgatilishi mumkin bo‘lgan kompetensiyalar tizimi sifatida ko‘ruvchi modellari eng mos keladi. Emotsional intellektning poydevori bolaning ilk yoshidan boshlab sezgir oilaviy munosabatlar va ijtimoiy o‘rganish jarayonlari orqali shakllanadi. Shu sababli, oilada emotsional intellektni rivojlantirishga qaratilgan har qanday mexanizm, albatta, shaxsning ontogenetik bosqichlarini va ayniqsa, o‘smirlik davrining emotsional talablarini inobatga olishi zarur.

Kalit so‘zlar emotsional intellekt, oila, yondashuvlar, nazariyalar, his-tuyg‘ular empatiya, modellar, shaxsiy muvaffaqiyati

СОДЕРЖАНИЕ И ЭТАПЫ РАЗВИТИЯ КОНЦЕПЦИИ ЭМОЦИОНАЛЬНОГО ИНТЕЛЛЕКТА

Кайимова Мафтуна Турсуновна

Доктант научно-исследовательского института Семьи и гендера.

Аннотация.

ВВЕДЕНИЕ: В данной статье рассматриваются сущность, процесс формирования и научные интерпретации понятия «эмоциональный интеллект».

Изучаются основные компоненты эмоционального интеллекта, их связь с такими компетенциями, как понимание и управление собственными эмоциями, эмпатия, социальная коммуникация и конструктивное разрешение проблемных ситуаций. Также анализируются этапы развития эмоционального интеллекта, влияние различных теорий и моделей на профессиональную и личностную успешность и социальную адаптацию детей в семье.

ЦЕЛЬ: Научный анализ сущности и этапов развития понятия «эмоциональный интеллект».

МАТЕРИАЛЫ И МЕТОДЫ: Эмоциональный интеллект (ЭИ) — это понятие, впервые сформулированное психологами Питером Саловей и Джоном Майером, а затем популяризированное Дэниелом Големан. Оно подразумевает способность человека распознавать, оценивать и управлять своими эмоциями, а также эмоциями других людей. Хотя эмоциональному интеллекту уделяется большое внимание в профессиональной и образовательной сферах, его влияние на семейную жизнь также глубоко и часто недооценивается. В семейном контексте, то есть в контексте крепких и эмоционально насыщенных отношений, которые складываются каждый день, эмоциональный интеллект играет важную роль в построении взаимопонимания, доверия и устойчивости.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ: Хотя теоретически эмоциональный интеллект представлен тремя основными моделями: способностью, сочетанием качеств и чертами характера, модели Гоулмана и Бар-Она, рассматривающие эмоциональный интеллект как систему развиваемых компетенций, наиболее подходят для социально-педагогического вмешательства. Основа эмоционального интеллекта формируется с самых ранних лет жизни ребенка через чуткие семейные отношения и процессы социального обучения. Поэтому любой механизм, направленный на развитие эмоционального интеллекта в семье, должен обязательно учитывать онтогенетические этапы личности и, в частности, эмоциональные потребности подросткового возраста.

Ключевые слова: эмоциональный интеллект, семья, подходы, теории, эмоции, эмпатия, модели, личный успех

THE CONTENT AND STAGES OF DEVELOPMENT OF THE CONCEPT OF EMOTIONAL INTELLIGENCE

Kayimova Maftuna Tursunovna

PhD student at the Research Institute of Family and Gender

Annatation.

INTRODUCTION: This article discusses the essence, formation process and scientific interpretations of the concept of "emotional intelligence". The main components of emotional intelligence are studied, their connection with such competencies as understanding and managing one's own emotions, empathy, social communication, and constructive resolution of problem situations. The stages of development of emotional intelligence, the impact of various theories and models on the professional and personal success and social adaptation of children in the family are also analyzed.

THE GOAL: Scientific analysis of the essence and stages of development of the concept of emotional intelligence

MATERIALS AND METHODS: Emotional intelligence (EI) is a concept first explained by psychologists Peter Salovey and John Mayer and later popularized by Daniel Goleman, which refers to a person's ability to identify, evaluate and manage their own emotions, as well as the emotions of others. Although emotional intelligence has received much attention in work and educational settings, its impact on family life is also profound and often

underappreciated. In the family context – that is, in the context of strong and emotionally rich relationships that occur every day – emotional intelligence serves as an important skill in building understanding, trust, and resilience.

CONCLUSION: Although emotional intelligence has three main models in theory: ability, blend, and trait, Goleman and Bar-On's models, which view emotional intelligence as a system of teachable competencies, are most suitable for socio-pedagogical interventions. The foundation of emotional intelligence is formed from the earliest years of a child through sensitive family relationships and social learning processes. Therefore, any mechanism aimed at developing emotional intelligence in the family must necessarily take into account the ontogenetic stages of the individual and, in particular, the emotional demands of adolescence.

Keywords: emotional intelligence, family, approaches, theories, emotions, empathy, models, personal success

Zamonaviy jamiyat sharoitida shaxsning muvaffaqiyatini belgilovchi omillar doirasi sezilarli darajada kengaydi. An'anaviy aql bilan bir qatorda, shaxsiy barqarorlik, ijtimoiy moslashuv va hayotiy qiyinchiliklarga chidamlilikni ta'minlovchi emotsional intellekt muhim ahamiyat kasb etmoqda. O'zbekiston Respublikasida "Ilm – tarbiya – innovatsiya zanjiri" ni mustahkamlashga qaratilgan siyosiy kurs 1 doirasida, tarbiya va ma'naviy-axloqiy rivojlanishga bo'lgan ustuvor e'tibor aynan emotsional intellekt kabi ijtimoiy-psixologik konstruktarning chuqur o'rganilishini taqozo etadi. Qiz bolalarning shaxsiyatini oila sharoitida rivojlantirish – bu nafaqat oilaviy totuvlikni ta'minlash, balki jamiyatning kelajakdagi ijtimoiy poydevorini mustahkamlash demakdir

"Emotsional intellekt" tushunchasi psixologiya va pedagogika fanlari kesishmasida turuvchi murakkab va ko'p qirrali konstrukt hisoblanadi. Emotsional intellekt atamasi ilk bor 1985-yilda Ueyn Peyn (Wayne Payne) tomonidan doktorlik dissertatsiyasida "Hissiyotlarni o'rganish: emotsional intellektni rivojlantirish" sarlavhasi ostida ishlatilgan¹⁹. Biroq, uning ilmiy asoslari va keng tan olinishi 1990-yilda Salovey va Mayer tomonidan berilgan ta'rif bilan bog'liq bo'lib, ular Emotsional intellektni shaxs o'zining va o'zgalarning hissiyotlari va emotsiyalarini monitoring qilishi, ularni farqlashi hamda bu ma'lumotlardan fikrlash va harakatlarni boshqarish uchun foydalanishi qobiliyati sifatida belgilaganlar.

Zamonaviy oilaviy tuzilmalarning tez o'zgarib borayotgan sharoitida, **emotsional intellekt** sog'lom munosabatlarni saqlab qolish va o'zaro tushunishni mustahkamlashda hal qiluvchi omilga aylanmoqda. Emotsional intellekt – bu insonning o'z emotsiyalarini anglash, tushunish va boshqarish, shuningdek, boshqalarning emotsiyalarini idrok etish va ularga ta'sir qilish qobiliyatidir. Oilaviy kontekstda **emotsional intellekt** insonlarning mehr ko'rsatish usuli, stressga qanday javob berishi, kelishmovchiliklarni qanday hal qilishi va bir-birining hissiy ehtiyojlarini qanday qondirishi kabi holatlarda aks etadi.

Emotsional intellekt (EI) – psixologlar Piter Salovey va Jon Mayer tomonidan birinchi bo'lib tushuntirilgan va keyinchalik Deniel Goleman tomonidan ommalashtirilgan tushuncha bo'lib, u insonning o'z his-tuyg'ularini, shuningdek, boshqalarning emotsiyalarini aniqlash, baholash va boshqarish qobiliyatini anglatadi. Emotsional intellekt ish va ta'lim muhitlarida katta e'tibor qozongan bo'lsa-da, uning **oilaviy hayotga ta'siri ham chuqur va ko'pincha yetarlicha qadrlanmaydi**. Oila sharoitida – ya'ni har kuni sodir bo'ladigan, kuchli va hissiy jihatdan boy bo'lgan munosabatlar fonida – emotsional intellekt **tushunish, ishonch va chidamlilikni shakllantirishda muhim ko'nikma** sifatida xizmat qiladi.

Emotsional intellekt oilaviy munosabatlarni shakllantiruvchi asosiy yo'llardan biri bu – **samarali muloqotdir**. Yuqori **emotsional intellekt** darajasiga ega bo'lgan shaxslar

¹⁹ Payne, W. L. (1985). *A Study of Emotion: Developing Emotional Intelligence; Self-Integration; Relating to Fear, Pain and Desire*. Doctoral dissertation, The Union for Experimenting Colleges and Universities.

boshqalarning emotsional holatlarini yaxshiroq sezadi va o'zlarining og'zaki va og'zaki bo'lmagan muloqot usullarini shunga mos ravishda moslashtiradi. Masalan, emotsional jihatdan sezgir ota-ona farzandining bezovta yoki xavotirda ekanini anglab, unga **achchiqlanmasdan, aksincha mehr va sabr bilan** javob qaytaradi. Bunday emotsional moslashuv oila a'zolari orasida o'zini **xavfsiz, qadrlangan va tushunilgan** his qilishiga yordam beradi.

Ota-onaning emotsional intellekti esa ayniqsa bolalarning emotsional va ijtimoiy rivojlanishida muhim rol o'ynaydi. Bolalar o'z tarbiyachilarining emotsional xatti-harakatlarini kuzatib, ularni o'zlashtirishadi. Sog'lom his-tuyg'ularni ifodalash, empatik tinglash va konstruktiv muomala namunasini ko'rsatgan ota-onalar **farzandlariga maktabda muvaffaqiyatli bo'lish, do'stlar bilan yaxshi munosabatda bo'lish va kelajakdagi o'z oilasini boshqarish** ko'nikmalarini singdiradi. Aksincha, **emotsional jihatdan e'tiborsiz yoki tajovuzkor muhitda ulg'aygan bolalar** xavotir, depressiya va ijtimoiy izolyatsiyaga moyil bo'lishadi.

Tadqiqotchi Oripova N.ning fikriga ko'ra, **“emotsional murabbiylik”** uslubini qo'llagan oilalar – ya'ni emotsiyalarni tan olish, ular haqida ochiq suhbatlashish va birgalikda boshqarish usullarini ishlab chiqqan ota-onalar – bolalarda **yuqori darajadagi emotsional kompetensiya** shakllanishiga erishadilar. Bu yondashuv bolaning his-tuyg'ularini tan olish, ularni nomlash va ularni boshqarishda to'g'ri yo'l ko'rsatishni o'z ichiga oladi. Bu uslub orqali bolalarga emotsiyalar “yaxshi” yoki “yomon” emasligi, balki **anglanishi va boshqarilishi kerak bo'lgan signallar** ekani o'rgatiladi. Bunday emotsional savodxonlik esa butun hayot davomida **ruhiy barqarorlik va psixologik moslashuvchanlik** uchun asos bo'lib xizmat qiladi.²⁰

Emotsional intellekt – bu og'ir vaziyatlarda ham emotsional yaqinlik va o'zaro ishonchni saqlab qoluvchi “yopishtiruvchi kuch”ga aylanadi. Bundan tashqari, madaniy qadriyatlar va gender me'yorlari ham oilalarda emotsional intellekt qanday ifodalanishi va shakllanishiga sezilarli darajada ta'sir ko'rsatadi. Ba'zi madaniyatlarda, ayniqsa erkaklar orasida, emotsiyalarni ochiq ifoda etish nojoiz yoki zaiflik belgisi sifatida baholanadi. Bu esa emotsional savodxonlikning rivojlanishiga to'sqinlik qiladi va oilaviy aloqalarning zaiflashishiga olib keladi. Emotsional intellektning rivojlantirish uchun jamiyatda emotsional ochiqlik va ichki sezgirlikni zaiflik deb emas, balki kuch deb qabul qiladigan madaniy yondashuvni shakllantirish zarur.

Rivojlangan hissiy intellektning ahamiyati masalasi ko'plab taniqli psixologlar tomonidan o'tgan asrning boshidayoq ko'tarilgan edi. 1927-yilda Ch. Spirmen intellektning ikki omilli modelini taqdim etdi. Uning mohiyati shundan iboratki, barcha testlar G omilini aniqlashga qaratilgan bo'lib, bu omil kognitiv vazifalarni hal qilish uchun ma'lum darajadagi aqliy energiyani aks ettiradi. Ch. Spirmen nazariyasining o'ziga xosligi intellektning to'liq mustaqilligi bilan bog'liq: insonning intellekt darajasi uning shaxsiy xususiyatlariga bog'liq emasligi nazariya tarafdorlari sonini kamaytirdi.

Andreeva I.N. ham hissiy intellektning ijtimoiy-amaliy intellektning bir qismi, u muayyan vaziyatlarda boshqa odamlar bilan o'zaro munosabatda namoyon bo'ladi deb hisoblaydi. U o'z tadqiqotlarida hissiy intellektning tarkibiy qismlarini ajratib ko'rsatdi: o'z hissiyotlarini tanib olish, o'zini nazorat qilish, empatiya va o'zini rag'batlantirish.²¹

R. Bar-On ilmiy tadqiqotlariga ko'ra, hissiy intellekt o'z his-tuyg'ularini tushunish va ifodalash, atrofdagilarning hissiy holatini anglash, hamda shaxsiy va shaxslararo muammolarni

²⁰ OILAVIY TARBIYADA EMOTSIONAL INTELEKTNINGO'RNI VARIVOJLANTIRISH YO'LLARI
Oripova Nigora Tursinboyevna INTERNATIONAL JOURNAL OF SCIENTIFIC RESEARCHERS July2025

²¹ Андреева И.Н. Эмоциональный интеллект как феномен современной психологии // (монография/статья, Украина) — 2011. URL: <https://www.dkpp.com.ua/wp-content/uploads/2020/03/andreeva-.pdf>

hal qilish qobiliyati sifatida ta'riflanadi. Shunday qilib, hissiy intellekt o'z his-tuyg'ularini, shuningdek boshqalarning his-tuyg'ularini tushunish va bu bilimlarni munosabatlarni o'rnatish hamda saqlab qolish uchun qo'llash qobiliyatini o'z ichiga oladi.²²

1-jadval.

Emotsional intellekt tushunchasiga mualliflarning ta'riflari

Yil	Mualliflar	Ta'rif
1990	Salovey P. Meyer J.	o'zining va boshqalarning his-tuyg'ularini kuzatish, ularni farqlash va bu ma'lumotdan fikrlash hamda harakatlarni yo'naltirishda foydalanish qobiliyati
1992	Bar-On R.	insonga turli hayotiy vaziyatlarda muvaffaqiyatli harakat qilish imkonini beruvchi barcha nokognitiv qobiliyatlar, bilimlar va kompetensiyalar
1998	Goulman D.	insonning o'zi va atrofdagilarning his-tuyg'ularini tushunish hamda bu ma'lumotdan o'z maqsadlarini amalga oshirishda foydalanish qobiliyati
2001	Andreyeva I.N.	barqaror aqliy qobiliyat, keng aqliy qobiliyatlar sinfining va ijtimoiy intellektning tarkibiy qismi bo'lib, unga quyidagilar kiradi: birinchidan, his-tuyg'ularni anglash va boshqarish qobiliyati; ikkinchidan, his-tuyg'ularni tushunish; uchinchidan, fikrlashda his-tuyg'ularni o'zlashtirish, va nihoyat, his-tuyg'ularni farqlash hamda ifodalash
2004	Lyusin D.V.	inson hayoti davomida bir qator omillar ta'sirida shakllanadigan, uning darajasi va o'ziga xos individual xususiyatlarini belgilaydigan psixologik tuzilma
2004	Manoylova M.A.	insonning o'zi va boshqalarning emotsional holatlari hamda his-tuyg'ularini anglash, qabul qilish va boshqarish qobiliyati
2008	Karpov A.V. Petrovskaya A.S.	shaxsning metaprotsessual jarayonlari tizimining natijaviy namoyon bo'lishi

Psixolog va pedagoglarning amaliy faoliyatida keng tarqalgan model Mayer-Salovey-Karuzoning emotsional intellekt modeli hisoblanadi. Unda to'rtta komponent aniqlanadi.²³

1) his-tuyg'ularni idrok etish – ichki sezgilar (o'z his-tuyg'ulari) va asosiy tashqi belgilar (boshqalarning his-tuyg'ulari) asosida his-tuyg'ularni tushunish qobiliyati. Bunda yuz ifodalari, imo-ishoralar, ovoz, yurish va xulq-atvor kabi belgilar inobatga olinadi;

2) his-tuyg'ularni tushunish – ma'lum his-tuyg'ularning paydo bo'lishi va rivojlanishining sabablari hamda qonuniyatlarini aniqlash, shuningdek, bir his-tuyg'udan boshqasiga o'tishning mantiqiy aloqalarini shakllantirish qobiliyati. Bu qobiliyat his-tuyg'ularning rivojlanishini (uning o'zgarishlarini) bashorat qilish, hamda murakkab (ambivalent, noaniq) his-tuyg'ularni anglashni o'z ichiga oladi;

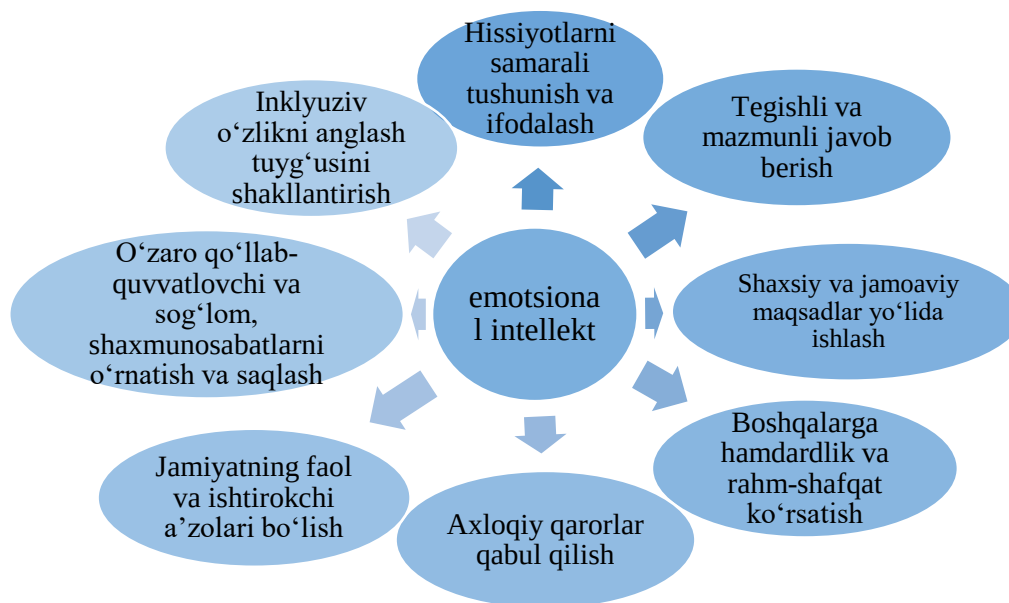
3) his-tuyg'ulardan foydalanish (motivatsiya omili sifatida) – fikrlash jarayonini rag'batlantirish qobiliyati (bu qobiliyat odamlarda ong osti darajasida rivojlangan);

1-rasm.

²² Bar-On R. (2006). The Bar-On model of emotional-social intelligence (ESI). Psicothema, 18, supl., 13–25.

²³ Salovey, P., & Mayer, J. D. (1990). Emotional intelligence. Imagination, Cognition and Personality, 9(3), 185–211.

Emotsional intellekt mazmuni

4) his-tuyg'ularni boshqarish - muayyan his-tuyg'ularni yuzaga keltirish yoki hissiy aloqalarning murakkab zanjirlarini ishga tushirish orqali o'zida va/yoki atrofda odamlarda ma'lum (maqsadli) hissiy fon yaratish qobiliyati, o'z maqsadlarini amalga oshirishga yordam beradi.

Yuqorida ta'kidlanganidek, hissiy intellekt (EI) odamlarning his-tuyg'ularini farqlash va aniqlash qobiliyatidir. Shundan kelib chiqib, ota-onalardagi rivojlangan hissiy intellekt farzand va ota-ona munosabatlarini uyg'unlashtirishga yordam beradi, deb taxmin qilishimiz mumkin. Ota-onalar o'z farzandlarining ayni paytdagi his-tuyg'ularini qanchalik aniq anglay olsalar va ularga munosib javob bera olsalar, ularning bolalar bilan munosabatlari shunchalik uyg'un, psixologik aloqalari va o'zaro tushunish darajalari shunchalik yaxshi bo'ladi. Biroq, hissiy intellektning tarkibiy qismlaridan biri o'z hissiyotlarini tushunishdir. Bu qobiliyati rivojlangan ota-onalar ayni paytda qanday his-tuyg'ularni boshdan kechirayotganlarini tushunadi, ularni aniqroq tahlil qila oladi va anglaydi. Ular u yoki bu vaziyatda qanday hissiyotni ifodalash o'rinli bo'lishini va salbiy his-tuyg'ularni ijtimoiy maqbul shaklda qanday ifodalashni biladilar. Emotsiyalar va ruhiy holatlar haqida ochiq gapirish odat tusiga kirgan oilalarda emotsional aloqalar mustahkam bo'ladi va emotsional muammolar atrofida stigma (yoqimsiz qarashlar) kamayadi.

Hozirgi kunda ilmiy adabiyotlarda emotsional intellektning uchta asosiy nazariy modeli²⁴ keng qabul qilingan:

1. Qobiliyat Modeli (Ability Model): Ushbu model Piter Salovey va Jon Mayer tomonidan taklif etilgan bo'lib, emotsional intellektni kognitiv va emotsional qobiliyatlar nuqtai nazaridan aniqlaydi. Bu model hissiyotlarni idrok etish, ulardan foydalanish, tushunish va boshqarish kabi to'rtta asosiy qobiliyatni o'z ichiga oladi. Qobiliyat modelining o'lchov vositasi (Mscemotsional intellekt) konsensusga asoslanganligi sababli, ba'zi tadqiqotchilar tomonidan u ko'proq "konformizmni o'lchayotgani" va yuqori emotsional intellektga ega

²⁴ Курамбаев А. Эмоциональный интеллект и его развитие у школьников. — Ташкент: Фан, 2018. — 142 б.

shaxslardan ko'ra past emotsional intellektga ega shaxslarni yaxshiroq ajratib turgani uchun tanqid qilinadi.²⁵

2. Aralash Model (Mixed Model): Daniel Goleman tomonidan ommalashtirilgan bu model emotsional intellektni menejerlik samaradorligini oshiruvchi keng qamrovli kompetensiyalar majmuasi sifatida ko'rib chiqadi. Goleman o'z modelida beshta asosiy emotsional intellekt konstruktini ajratib ko'rsatadi.²⁶

2-jadval.

Emotsional intellektning komponentlari (D.Goleman modeli bo'yicha)

Asosiy Soha	Komponentlar	Mazmun-Mohiyati (Qizlar EI ga aloqadorligi)
Shaxsiy Kompetensiyalar (O'z-o'zini anglash)	O'z-o'zini anglash	O'z his-tuyg'ulari, ehtiyojlari, qadriyatlarini va kuchli/zaif tomonlarini aniq tushunish (Oilada o'z shaxsiyatini shakllantirish asosi).
	O'z-o'zini tartibga solish	O'z hissiy holatlarini, impuls va resurslarini boshqara olish. Stressga, qiyinchiliklarga chidamlilik (Oilaviy va ijtimoiy nizolarni hal qilishda muhim).
	Motivatsiya	Ichki istak, intilish va optimizmga ega bo'lish (Maqsadlarga erishishga undash).
Ijtimoiy Kompetensiyalar (Boshqalarni anglash)	Empatiya	Boshqa insonlarning his-tuyg'ulari va nuqtai nazarini tushunish (Oila a'zolari bilan iliq munosabat qurish).
	Ijtimoiy ko'nikmalar (Munosabatlarni boshqarish)	Samarali muloqot qilish, nizolarni hal qilish, yetakchilik va ta'sir ko'rsatish qobiliyati (Kelajakda onalik va rahbarlik rollarini bajarish).

3. Xususiyat Modeli (Trait Model): Reuven Bar-On tomonidan taklif etilgan bu model emotsional intellektni shaxsiyat xususiyatlari nazariyasi doirasidagi o'zaro bog'liq emotsional va ijtimoiy kompetensiyalar tizimi sifatida tasvirlaydi. Bar-On modeli emotsional intellektning hayotiy samaradorlikka ta'siriga urg'u beradi va beshta asosiy shkala hamda 15 ta kichik shkaladan iborat bo'lib, bularga stressni boshqarish, o'z-o'zini hurmat qilish, optimistlik va muammoni hal qilish kiradi.

Ilmiy tadqiqot davomida quyidagi nazariyalar o'rganildi:

1. Ijtimoiy o'rganish nazariyasi. A. Banduraning ijtimoiy o'rganish nazariyasi (Social Learning Theory²⁷)ga ko'ra, bola o'z xatti-harakatlarini kuzatish, taqlid va identifikatsiya orqali o'zlashtiradi. Oila bu jarayonda birlamchi ijtimoiy model sifatida qatnashadi. Agar ota-onalar o'z emotsiyalarini konstruktiv tarzda boshqarish, stress holatlarida tinch munosabatda bo'lish va empatiya ko'rsatishni namoyon qilsalar, qiz bola ham bu modelni o'z xulqiga singdiradi. Mazkur nazariya asosida qizlarning emotsional intellektini rivojlantirishda **“namuna ko'rsatish”**, **“emotsional refleksiya”** va **“muloqot asosida o'rganish”** mexanizmlarini joriy etishga e'tibor qaratiladi. Shu tarzda oila EI rivojining faol agentiga aylanadi.

²⁵ Mayer, J.D., & Salovey, P. (1997). *What is emotional intelligence?* In P. Salovey & D. Sluyter (Eds.), *Emotional development and emotional intelligence: Educational implications* (pp. 3–31). New York: Basic Books

²⁶ Goleman, D. *Emotional Intelligence: Why It Can Matter More Than IQ*. New York: Bantam Books

²⁷ Bandura, A. *Social Learning Theory*. — Englewood Cliffs: Prentice-Hall, 2007. — 247 p.

Tahliliy jihatdan, bu nazariya qizlar ongida hissiy reaksiyalarni ijtimoiy jihatdan maqbul shaklda ifoda etish madaniyatini shakllantiradi. Shuningdek, ota-onalar bilan emotsional muloqot orqali o'zini anglash, o'zini boshqarish va empatiya qobiliyatlari takomillashadi.

2. Ijtimoiy-madaniy rivojlanish nazariyasi. L.S.Vygotskiyning sotsial-madaniy rivojlanish nazariyasi²⁸ (Socio-Cultural Theory) inson psixikasining ijtimoiy tabiatini asoslaydi. Unga ko'ra, yuqori psixik funksiyalar, jumladan emotsional intellekt, dastlab ijtimoiy o'zaro ta'sirda shakllanadi, so'ngra ichki psixik struktura sifatida mustahkamlanadi. Vygotskiyning "yaqin rivojlanish zonasi" (YRZ) tamoyiliga binoan, bola kattalarning ko'magida o'zida hali mustaqil shakllanmagan emotsional boshqaruv ko'nikmalarini egallaydi. Shu ma'noda, oilada ota-ona bilan qiz o'rtasidagi hamkorlik emotsional intellektni o'stirishning tabiiy mexanizmi hisoblanadi. **Amaliy jihatdan**, bu yondashuv qiz bolaning emotsional tajribasini til, muloqot va ijtimoiy faoliyat orqali boyitishni ta'minlaydi. Ota-onaning hissiy qo'llab-quvvatlovi qizning ichki dunyosini tahlil qilish, o'z his-tuyg'ularini tushunish va ularni boshqarish malakasini rivojlantiradi.

3-jadval.

Oilada qizlarning emotsional intellektini rivojlantirishga oid nazariyalar

Nazariya	Asosiy g'oya	Oiladagi amaliy natija
A. Bandura – Ijtimoiy o'rganish	Ota-ona modeliga taqlid	Qiz ota-onaning emotsional xulqini o'zlashtiradi
L. S. Vygotsky – Sotsial-madaniy rivojlanish	Ota-ona ko'magida o'zlashtirish (YRZ)	Emotsiyalarni tahlil qilish va boshqarish ko'nikmalari shakllanadi
U. Bronfenbrenner – Ekologik tizimlar	Ko'p darajali ijtimoiy ta'sir	Oila-maktab-hamjamiyat o'rtasidagi EI rivojlantiruvchi muhit yuzaga keladi
K. Rogers, A. Maslow – Gumanistik pedagogika	Shartsiz ijobiy munosabat	Qizning hissiy xavfsizligi va o'ziga ishonchi mustahkamlanadi

Yuqoridagi nazariyalar tahlili shuni ko'rsatadiki, **oilada qizlarning emotsional intellektini rivojlantirish** ko'p bosqichli, tizimli va o'zaro bog'liq ijtimoiy-pedagogik jarayondir. Bandura modeli orqali – namuna asosida o'rganish, Vygotskiy orqali – ijtimoiy muloqotda shakllanish, Bronfenbrenner nazariyasi orqali – tizimlararo muvofiqlik, Rojers va Maslou g'oyalari orqali – insonparvarlik asosida rivojlanish ta'minlanadi. Shu bois, emotsional intellektni rivojlantirish mexanizmlarini ishlab chiqishda ushbu nazariy asoslar uyg'un holda qo'llanishi zarur.

Xulosa. Yuqoridagilar asosida xulosalar qiladigan bo'lsak, emotsional intellekt nazariy jihatdan qobiliyat, aralash va xususiyat kabi uchta asosiy modelga ega bo'lsa-da, ijtimoiy-pedagogik aralashuvlar uchun Goleman va Bar-Onning emotsional intellektni o'rgatilishi mumkin bo'lgan kompetensiyalar tizimi sifatida ko'ruvchi modellari eng mos keladi. Emotsional intellektning poydevori bolaning ilk yoshidan boshlab sezgir oilaviy munosabatlar va ijtimoiy o'rganish jarayonlari orqali shakllanadi. Shu sababli, oilada emotsional intellektni rivojlantirishga qaratilgan har qanday mexanizm, albatta, shaxsning ontogenetik bosqichlarini va ayniqsa, o'smirlik davrining emotsional talablarini inobatga olishi zarur.

²⁸ Vygotsky, L. S. *Mind in Society: The Development of Higher Psychological Processes*. — Cambridge, MA: Harvard University Press, 2008. — 159 p.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yhati:

1. Oripova Nigora Tursinboyevna OILAVIY TARBIYADA EMOTSIONAL INTELLEKTNINGO'RNI VARIVOJLANTIRISH YO'LLARI INTERNATIONAL JOURNAL OF SCIENTIFIC RESEARCHERS July2025

2. Андреева И.Н. Эмоциональный интеллект как феномен современной психологии // (монография/статья, Украина) — 2011. URL: <https://www.dkpp.com.ua/wp-content/uploads/2020/03/andreeva-.pdf>

3. Bar-On R. (2006). The Bar-On model of emotional-social intelligence (ESI). Psicothema, 18, supl., 13–25.

4. Salovey, P., & Mayer, J. D. (1990). Emotional intelligence. Imagination, Cognition and Personality, 9(3), 185– 211.

5. Курамбаев А. Эмоциональный интеллект и его развитие у школьников. — Ташкент: Фан, 2018. — 142 б.

6. Goleman, D. *Emotional Intelligence: Why It Can Matter More Than IQ*. New York: Bantam Books

7. Bandura, A. *Social Learning Theory*. — Englewood Cliffs: Prentice-Hall, 2007. — 247

8. Vygotsky, L. S. *Mind in Society: The Development of Higher Psychological Processes*. — Cambridge, MA: Harvard University Press, 2008. — 159 p.

MUALLIF HAQIDA MA'LUMOT [ИНФОРМАЦИЯ ОБ АВТОРЕ]

[AUTHORS INFO]

Qayimova Maftuna Tursunovna

“Oila va gender” ilmiy-tadqiqot instituti tayanch doktoranti

Manzil: O'zbekiston, Toshkent shahri

MAHKUM SHAXSINING PSIXOLOGIK TUZILMASI VA UNING SHAKLLANISHIGA OID NAZARIY YONDASHUVLAR HAMDA KONSEPTUAL TAHLILLAR.

Turdiyev Zafar Erkinovich

Buxoro davlat universiteti mustaqil tadqiqotchisi.

Annotatsiya.

KIRISH: Ushbu ilmiy ishda mahkum shaxsining psixologik tuzilmasi, uning shakllanishiga ta'sir etuvchi ichki va tashqi determinantlar hamda mazkur jarayonni izohlovchi asosiy nazariy yondashuvlar tahlil qilinadi. Tadqiqotda shaxsning jinoyat sodir etishgacha bo'lgan psixologik holati, penitensiar muhitning psixik rivojlanishga ta'siri, shaxslararo munosabatlar, emotsional-irodaviy barqarorlik, kognitiv deformatsiyalar va sotsial moslashuv jarayonlari konseptual asosda o'rganiladi. Nazariy tahlil mahkum shaxsining ichki motivlari, psixodinamik ziddiyatlari, ijtimoiy xulq modellarini shakllantiruvchi mexanizmlarni chuqur anglashga yordam beradi.

MAQSAD. Mahkum shaxsining psixologik tuzilmasi va uning shakllanishiga ta'sir etuvchi nazariy mexanizmlarni aniqlash, ularni ilmiy asosda tahlil qilish va psixologik xususiyatlarning penitensiar jarayonlar bilan o'zaro bog'liqligini yoritish.

MATERIALLAR VA METODLAR. Tadqiqotda psixologik nazariy tahlil, taqqoslama tahlil, kontent-analiz, psixodinamik yondashuvlar sharhi, ijtimoiy-psixologik modellar tahlili, kriminologik va penitensiar psixologiya bo'yicha ilmiy manbalar o'rganildi. Shuningdek, A. Adler, Z. Freyd, E. Erikson, A. Bandura, G. Azenk, K. Levin kabi olimlarning shaxs psixologiyasiga oid nazariyalari asos sifatida qo'llanildi.

XULOSA. Mahkum shaxsining psixologik tuzilmasi murakkab, ko'p qirrali jarayon bo'lib, unda biologik predispozitsiyalar, ijtimoiy tajribalar, kognitiv deformatsiyalar, emotsional-irodaviy jarayonlar va atrof-muhit omillari o'zaro uyg'unlashgan holda namoyon bo'ladi. Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatadiki, penitensiar muhit shaxsning psixologik xususiyatlarini keskin o'zgartirishi, ijobiy yoki salbiy transformatsiyaga sabab bo'lishi mumkin. Shaxsning rehabilitatsiyasi va re-sotsializatsiyasi nazariy yondashuvlar asosida chuqur psixologik mexanizmlarni hisobga olgan holda tashkil qilinishi zarur.

Kalit so'zlar: mahkum shaxsi, psixologik tuzilma, penitensiar psixologiya, kognitiv deformatsiya, rehabilitatsiya, ijtimoiy moslashuv.

ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ ПОДХОДЫ И КОНЦЕПТУАЛЬНЫЙ АНАЛИЗ ПСИХОЛОГИЧЕСКОЙ СТРУКТУРЫ ПРЕСТУПНИКА И ЕЕ ФОРМИРОВАНИЯ

Турдиев Зафар Эркинович

научный сотрудник, Бухарский государственный университет

Аннотация.

Введение: В данной работе рассматривается психологическая структура личности осуждённого, внутренние и внешние факторы её формирования, а также ключевые теоретические подходы к пониманию этого феномена. Анализируется предкриминальное состояние личности, влияние пенитенциарной среды на психическое развитие, особенности межличностных отношений, эмоционально-волевых процессов, когнитивных искажений и механизмов социальной адаптации. Теоретический обзор позволяет глубже понять мотивационные структуры, психодинамические конфликты и модели поведения осуждённых.

ЦЕЛЬ: Определить психологическую структуру личности осуждённого, выявить теоретические механизмы её формирования и объяснить взаимосвязь психологических характеристик с пенитенциарными процессами.

МАТЕРИАЛЫ И МЕТОДЫ: В исследовании использованы методы теоретико-психологического анализа, сравнительного анализа, контент-анализа, психодинамических и социально-психологических концепций. В качестве теоретической базы рассмотрены труды А. Адлера, З. Фрейда, Э. Эриксона, А. Бандуры, Г. Айзенка, К. Левина и представителей криминальной и пенитенциарной психологии.

ВЫВОД: Психологическая структура личности осуждённого представляет собой сложную систему, включающую биологические предпосылки, социальный опыт, когнитивные искажения, эмоционально-волевые особенности и влияние окружающей среды. Результаты исследования показывают, что пенитенциарная среда способна существенно трансформировать личность, вызывая как позитивные, так и негативные изменения. Эффективная ресоциализация должна основываться на глубоком учёте психодинамических и мотивационных механизмов личности.

Ключевые слова: личность осуждённого, психологическая структура, пенитенциарная психология, когнитивные искажения, ресоциализация, адаптация.

THE THEORETICAL APPROACHES AND CONCEPTUAL ANALYSES ON THE PSYCHOLOGICAL STRUCTURE OF THE CONVICT'S PERSONALITY AND ITS FORMATION

Turdiyev Zafar Erkinovich

Researcher, Bukhara State University

Annotation.

INTRODUCTION: This paper analyzes the psychological structure of an incarcerated individual, the internal and external determinants shaping this structure, and the major theoretical approaches explaining its development. The study examines pre-criminal psychological conditions, the impact of the penitentiary environment on mental functioning, interpersonal dynamics, emotional–volitional stability, cognitive distortions, and mechanisms of social adaptation. The theoretical analysis provides deeper insight into the motivational systems, psychodynamic conflicts, and behavioral patterns of inmates.

THE GOAL: To identify the psychological structure of incarcerated individuals, examine the theoretical mechanisms underlying its formation, and reveal the relationship between psychological characteristics and penitentiary processes.

MATERIALS AND METHODS: The research employs theoretical psychological analysis, comparative review, content analysis, and examination of psychodynamic and socio-psychological frameworks. Theoretical foundations include works by A. Adler, Z. Freud, E. Erikson, A. Bandura, H. Eysenck, K. Lewin, and scholars in criminal and penitentiary psychology.

CONCLUSION: The psychological structure of inmates is a complex, multi-layered system that integrates biological predispositions, social learning experiences, cognitive distortions, emotional–volitional mechanisms, and environmental influences. Findings indicate that the penitentiary environment can significantly transform an individual's personality, contributing to both positive and negative changes. Effective rehabilitation and resocialization require a deep understanding of the underlying psychodynamic and motivational processes.

Keywords: inmate personality, psychological structure, penitentiary psychology, cognitive distortions, rehabilitation, social adaptation.

Zamonaviy jamiyatda sodir bo'layotgan ijtimoiy, iqtisodiy, axloqiy va madaniy o'zgarishlar jinoyatchilik dinamikasiga sezilarli ta'sir ko'rsatmoqda, bu esa penitensiar tizimdagi shaxsning psixologik xususiyatlarini o'rganish masalasini dolzarb ilmiy yo'nalishlardan biriga aylantirmoqda. Mahkum shaxsi — jinoyat sodir etishgacha bo'lgan psixologik tayyorgarlik, shaxsning ijtimoiy tajribasi, kognitiv qarashlari, emotsional holati, irodaviy barqarorligi va o'ziga xos psixodinamik ziddiyatlarning murakkab birlashmasidir. Bugungi global axborot oqimi, ijtimoiy tengsizlik, oilaviy beqarorlik, stress, travma va o'zaro munosabatlarda zo'ravonlikning kuchaygani mahkum shaxsining shakllanish mexanizmlarini ilmiy jihatdan o'rganishni yanada keskin ehtiyojga aylantirdi. Shuning uchun jinoyatchilikning oldini olish, reabilitatsiya va resosializatsiya jarayonlarini to'g'ri yo'lga qo'yish uchun mahkum shaxsining psixologik tuzilmasini chuqur anglash zarurati tobora oshib bormoqda.

Ilmiy adabiyotlar mahkum shaxsining shakllanishida biologik predispozitsiya, oilaviy tarbiya, ijtimoiy muhit, tengdosh ta'siri, stress, bolalikdagi travmalar, iqtisodiy qiyinchiliklar va psixologik bosim kabi omillarning o'zaro murakkab ta'sirini alohida ta'kidlaydi. Ayniqsa, noto'g'ri ijtimoiylashuv, beqaror emotsional tajribalar, qadriyatlardagi izdan chiqish, shaxsaro munosabatlardagi ziddiyatlar va deviant rollarning erta shakllanishi jinoyatga moyillikni kuchaytiruvchi asosiy psixologik determinantlar sifatida namoyon bo'ladi. Bunday omillar shaxsning kognitiv sxemalarini buzib, “tajovuz — himoya vositasi”, “jamiyat menga qarshi”, “qoidalarni buzmasdan yashab bo'lmaydi” kabi irratsional e'tiqodlarning shakllanishiga zamin yaratadi. Shu sababli bu jarayonlarni o'rganish nafaqat nazariy, balki amaliy jihatdan ham muhimdir.

Penitensiar muhit shaxsning psixik tuzilmasini sezilarli darajada o'zgartiruvchi kuchli sotsial-psixologik makon hisoblanadi. Qamoq sharoitidagi izolyatsiya, shaxsning erkinlikdan mahrum bo'lishi, xavfsizlik bilan bog'liq xavotir, qat'iy tartib, past nazoratli ijtimoiy aloqalar, kuchli ierarxiya va ichki submadaniyatlar mahkumning psixologik holatini keskin o'zgartiradi. Tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, penitensiar muhit ko'plab shaxsiy sifatlarni o'tkirlashishi yoki susaytirishi mumkin: masalan, agressivlik kuchayishi, impulsiv reaktivlar paydo bo'lishi, emotsional chidamlilikning kamayishi yoki aksincha, ortishi. Shu bois mahkum shaxsining psixologik tuzilmasini o'rganish, ayniqsa, uning penitensiar sharoitda qanday transformatsiyaga uchrashini tahlil qilish — jamiyat xavfsizligi va reabilitatsiya jarayonining samaradorligi uchun hal qiluvchi ahamiyatga ega.

Mahkum shaxsini o'rganishda klassik psixoanalizdan tortib zamonaviy ijtimoiy-kognitiv modellargacha bo'lgan ko'plab ilmiy yondashuvlar qo'llanilgan. Freydning psixodinamik nazariyasi jinoyatning ichki konfliktlar natijasi ekanini ta'kidlagan bo'lsa, Banduraning ijtimoiy o'rganish modeli jinoyatchilikning yuqori ehtimoliga ijtimoiy muhitning salbiy namunalarini sabab bo'lishini ko'rsatadi. Kognitiv psixologiya esa jinoyatchilarda ko'pincha “kognitiv deformatsiya” — ya'ni voqealarni buzib talqin qilish, o'z xatti-harakatlarini oqlovchi e'tiqodlar va noto'g'ri ijtimoiy baholash mexanizmlarini aniqlagan. Ushbu nazariy yondashuvlar shaxsning ichki tuzilmasi, uning motivatsiyasi va ijtimoiy muloqotdagi o'zini tutish holatlarini tushunishda beqiyos ilmiy asos bo'lib xizmat qiladi. Shuning uchun nazariy modellarni chuqur tahlil qilish bugungi ilmiy tadqiqotlarda nihoyatda dolzarbdir.

Mahkum shaxsining psixologik tuzilmasini chuqur o'rganish samarali reabilitatsiya dasturlarini ishlab chiqish uchun zarur nazariy asos yaratadi. Psixologik yondashuvlar — kognitiv restrukturizatsiya, emotsional regulatsiya, motivatsion intervyu, ijtimoiy ko'nikmalarni rivojlantirish, stressni boshqarish va konfliktlarni konstruktiv hal qilish — resosializatsiya jarayonining poydevorini tashkil etadi. O'zgarish jarayonining muvaffaqiyati shaxsning ichki resurslarini faollashtirish, salbiy e'tiqodlarni o'zgartirish, ijtimoiy rollarni qayta shakllantirish va ijobiy identitet yaratishga bog'liq. Shu sababli mahkum shaxsining psixologik tuzilishini chuqur anglash jamiyatga qayta integratsiya jarayonining samaradorligini oshiradi.

Mahkum shaxsi psixologiyasining o'rganilishi jinoyatchilikning oldini olish strategiyalarini ishlab chiqishda, penitensiar tizimni takomillashtirishda, reabilitatsiya muassasalari faoliyatini yangilashda va jamiyatga qayta moslashuv jarayonlarining samaradorligini oshirishda beqiyos ahamiyatga ega. Mahkum shaxsining psixologik xususiyatlari asosida ishlab chiqilgan individual yondashuvlar jinoyatning takrorlanish xavfini kamaytiradi, ijtimoiy moslashuv darajasini oshiradi va shaxsning o'z hayotini konstruktiv yo'nalishda davom ettirishiga yordam beradi. Bugungi jamiyatda jinoyatchilikning o'sib borayotgan sharoitida mahkum shaxsi fenomenini nazariy va amaliy jihatdan chuqur o'rganish — nafaqat ilmiy zaruriyat, balki strategik ehtiyojdir.

Jinoyatchi shaxsining psixologik tuzilmasi haqida dastlabki ilmiy qarashlar psixoanalitik maktab vakillari tomonidan shakllantirilgan bo'lib, Z. Freydning ichki psixodinamik ziddiyatlar haqidagi konsepsiyasi ushbu jarayonning asosini tashkil qiladi. Freydga ko'ra, jinoyatchilik insonning id—ego—superego tizimidagi nomutanosiblikdan kelib chiqadi, ya'ni idning impulsiv talablarini superego to'liq jilovlay olmaganda shaxs ijtimoiy me'yorlarni buzishga moyil bo'ladi. Keyinchalik A. Adler jinoyatning kelib chiqish sabablarini “kamlik kompleksi” va noto'g'ri kompensatsiya strategiyalari bilan bog'lagan. Adlerga ko'ra, o'zini qadrsiz his etgan shaxs kuchni, nazoratni yoki ustunlikni jinoyat orqali qidiradi. Bu klassik yondashuvlar mahkum shaxsining shakllanishida ichki ruhiy konfliktlar, o'zini anglashdagi buzilishlar va emotsional beqarorlikning muhim rolini ko'rsatadi. Adabiyotlarda mahkum shaxsini o'rganishda biopsixologik konsepsiyalar ham alohida o'rin tutadi. G. Eysenckning biologik—temperamental modeli jinoyatchilikni yuqori impulsivlik, past refleksivlik, kuchli ekstraversiya va neyrofiziologik qo'zg'aluvchanlik bilan bog'laydi. Neyropsixologik tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, prefrontal korteks faoliyatining sustligi, affektiv regulatsiyaning buzilishi va serotoninga oid disbalans agressiv xatti-harakatlarning kuchayishida muhim rol o'ynaydi. Biologik predispozitsiyalar shaxsning psixologik tuzilmasi shakllanishida yagona omil bo'lmasada, ular jinoyatga moyillikni kuchaytiruvchi fiziologik zamin sifatida ko'riladi. Bu yondashuv mahkum shaxsining psixik xususiyatlarini atrof-muhit bilan uzviy bog'langan holda tushunishga yordam beradi.

A. Banduraning ijtimoiy o'rganish nazariyasi jinoyatchilikning shakllanishini ijtimoiy modellar, kuzatish, taqlid va mustahkamlash jarayonlari bilan izohlaydi. Banduraga ko'ra, shaxs bolalikdan boshlab agressiv, zo'ravon yoki normaga zid xulqni kuzatganda, ushbu model uning xulq repertuariga singib boradi. Oiladagi beqarorlik, zo'ravonlik, e'tiborsizlik, salbiy tengdosh guruhi va jinoyatchilik submadaniyatlari shaxsni jinoyatga yetaklovchi ijtimoiy sahnani yaratadi. Sotsiologik nazariyalarda — xususan, R. Mertonning anomiya konsepsiyasida — jamiyatdagi me'yorlarning yemirilishi, iqtisodiy tengsizlik va maqsad-vositadagi nomutanosiblik jinoyatchilikning kuchayishiga sabab bo'ladi. Bu yondashuvlar shuni ko'rsatadiki, mahkum shaxsining psixologik tuzilmasi faqat individual emas, balki ijtimoiy sharoitlar bilan shakllanadigan murakkab tizimdir. Kognitiv psixologiya jinoyatchilikni shaxsning fikrlash jarayonidagi deformatsiyalar bilan bog'laydi. A. Bek va A. Ellisning kognitiv yondashuvlaridan kelib chiqib, ko'plab tadqiqotlar jinoyatchilarda voqelikni noto'g'ri baholash, oqibatni yetarlicha ko'ra olmaslik, o'z xatti-harakatlarini oqlovchi e'tiqodlarni

shakllantirishga moyillik mavjudligini ko'rsatgan. "Men o'zimni himoya qilyapman", "Hech kim menga yordam bermaydi", "Zo'ravonlik — eng qisqa yo'l" kabi avtomatik fikrlar jinoyatchi tafakkurining tipik namunalaridan sanaladi. Kognitiv deformatsiya jinoyatchilikni shakllantirishda shunchalik markaziy o'rinda turadiki, ko'plab rehabilitatsiya dasturlari aynan kognitiv qayta tuzish (cognitive restructuring) tamoyillari asosida yaratilgan.

Penitensiar psixologiya adabiyotlarida shaxsning qamoq sharoitida qanday transformatsiyaga uchrashi keng o'rganilgan. Izolyatsiya, ijtimoiy aloqalarning keskin qisqarishi, xavfsizlik ustidan nazoratning yo'qligi, qattiq tartib, penal submadaniyat va ierarxik munosabatlar mahkumning emotsional-irodaviy holatini keskin o'zgartiradi. Tadqiqotlar shuni tasdiqlaydiki, qamoq sharoitida depressiya, tashvish, agressivlik, umidsizlik, o'zini qadrsiz his etish holatlari ko'p uchraydi. Biroq ayrim sharoitlarda qamoq shaxsni o'zini qayta anglash, maqsadlarini qayta belgilash va ichki resurslarini tiklash imkonini ham berishi mumkin. Shuning uchun penitensiar muhitning psixologik ta'siri ikki yoqlamalidir — ijobiy ham, salbiy ham. Adabiyotlarda jinoyatchi shaxsini o'zgartirishga qaratilgan metodlar orasida motivatsion intervyu, kognitiv-behavioral yondashuv, stressni boshqarish bo'yicha treninglar, ijtimoiy ko'nikmalarni rivojlantirish, psixodrama, guruh terapiyasi va oilaviy maslahatlar asosiy o'rinni egallaydi. Zamonaviy tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, jinoyatchini faqat jazolash emas, balki psixologik yondashuvlar bilan qo'llab-quvvatlash, unga konstruktiv xulq modellari va ijtimoiy rollarni qayta o'rgatish qayta jinoyatchilikning sezilarli darajada kamayishiga olib keladi. Shuning uchun mahkum shaxsining psixologik tuzilmasini chuqur tahlil qilish — rehabilitatsiya siyosatining poydevori sifatida qoraladi.

Klassik psixologik nazariyalarda jinoyatchi shaxsi talqini

Jinoyatchi shaxsining psixologik tuzilmasi haqida dastlabki ilmiy qarashlar psixoanalitik maktab vakillari tomonidan shakllantirilgan bo'lib, Z. Freydning ichki psixodinamik ziddiyatlar haqidagi konsepsiyasi ushbu jarayonning asosini tashkil qiladi. Freydga ko'ra, jinoyatchilik insonning id—ego—superego tizimidagi nomutanosiblikdan kelib chiqadi, ya'ni idning impulsiv talablarini superego to'liq jilovlay olmaganda shaxs ijtimoiy me'yorlarni buzishga moyil bo'ladi. Keyinchalik A. Adler jinoyatning kelib chiqish sabablarini "kamlik kompleksi" va noto'g'ri kompensatsiya strategiyalari bilan bog'lagan. Adlerga ko'ra, o'zini qadrsiz his etgan shaxs kuchni, nazoratni yoki ustunlikni jinoyat orqali qidiradi. Bu klassik yondashuvlar mahkum shaxsining shakllanishida ichki ruhiy konfliktlar, o'zini anglashdagi buzilishlar va emotsional beqarorlikning muhim rolini ko'rsatadi. Adabiyotlarda mahkum shaxsini o'rganishda biopsixologik konsepsiyalar ham alohida o'rin tutadi. G. Eysenckning biologik—temperamental modeli jinoyatchilikni yuqori impulsivlik, past refleksivlik, kuchli ekstraversiya va neyrofiziologik qo'zg'aluvchanlik bilan bog'laydi. Neyropsixologik tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, prefrontal korteks faoliyatining sustligi, affektiv regulyatsiyaning buzilishi va serotoninga oid disbalans agressiv xatti-harakatlarning kuchayishida muhim rol o'ynaydi. Biologik predispozitsiyalar shaxsning psixologik tuzilmasi shakllanishida yagona omil bo'lmasada, ular jinoyatga moyillikni kuchaytiruvchi fiziologik zamin sifatida ko'riladi. Bu yondashuv mahkum shaxsining psixik xususiyatlarini atrof-muhit bilan uzviy bog'langan holda tushunishga yordam beradi.

A. Banduraning ijtimoiy o'rganish nazariyasi jinoyatchilikning shakllanishini ijtimoiy modellar, kuzatish, taqlid va mustahkamlash jarayonlari bilan izohlaydi. Banduraga ko'ra, shaxs bolalikdan boshlab agressiv, zo'ravon yoki normaga zid xulqni kuzatganda, ushbu model uning xulq repertuariga singib boradi. Oiladagi beqarorlik, zo'ravonlik, e'tiborsizlik, salbiy tengdosh guruhi va jinoyatchilik submadaniyatlari shaxsni jinoyatga yetaklovchi ijtimoiy sahnani yaratadi. Sotsiologik nazariyalarda — xususan, R. Mertonning anomiya konsepsiyasida — jamiyatdagi me'yorlarning yemirilishi, iqtisodiy tengsizlik va maqsad-vositadagi nomutanosiblik jinoyatchilikning kuchayishiga sabab bo'ladi. Bu yondashuvlar shuni ko'rsatadiki, mahkum shaxsining psixologik tuzilmasi faqat individual emas, balki ijtimoiy

sharoitlar bilan shakllanadigan murakkab tizimdir. Kognitiv psixologiya jinoyatchilikni shaxsning fikrlash jarayonidagi deformatsiyalar bilan bog'laydi. A. Bek va A. Ellisning kognitiv yondashuvlaridan kelib chiqib, ko'plab tadqiqotlar jinoyatchilarda voqelikni noto'g'ri baholash, oqibatni yetarlicha ko'ra olmaslik, o'z xatti-harakatlarini oqlovchi e'tiqodlarni shakllantirishga moyillik mavjudligini ko'rsatgan. "Men o'zimni himoya qilyapman", "Hech kim menga yordam bermaydi", "Zo'ravonlik — eng qisqa yo'l" kabi avtomatik fikrlar jinoyatchi tafakkurining tipik namunalaridan sanaladi. Kognitiv deformatsiya jinoyatchilikni shakllantirishda shunchalik markaziy o'rinda turadiki, ko'plab reabilitatsiya dasturlari aynan kognitiv qayta tuzish (cognitive restructuring) tamoyillari asosida yaratilgan.

Penitensiar psixologiya adabiyotlarida shaxsning qamoq sharoitida qanday transformatsiyaga uchrashi keng o'rganilgan. Izolyatsiya, ijtimoiy aloqalarning keskin qisqarishi, xavfsizlik ustidan nazoratning yo'qligi, qattiq tartib, penal submadaniyat va ierarxik munosabatlar mahkumning emotsional-irodaviy holatini keskin o'zgartiradi. Tadqiqotlar shuni tasdiqlaydiki, qamoq sharoitida depressiya, tashvish, agressivlik, umidsizlik, o'zini qadrsiz his etish holatlari ko'p uchraydi. Biroq ayrim sharoitlarda qamoq shaxsni o'zini qayta anglash, maqsadlarini qayta belgilash va ichki resurslarini tiklash imkonini ham berishi mumkin. Shuning uchun penitensiar muhitning psixologik ta'siri ikki yoqlamalidir — ijobiy ham, salbiy ham. Adabiyotlarda jinoyatchi shaxsini o'zgartirishga qaratilgan metodlar orasida motivatsion intervyu, kognitiv-behavioral yondashuv, stressni boshqarish bo'yicha treninglar, ijtimoiy ko'nikmalarni rivojlantirish, psixodrama, guruh terapiyasi va oilaviy maslahatlar asosiy o'rinni egallaydi. Zamonaviy tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, jinoyatchini faqat jazolash emas, balki psixologik yondashuvlar bilan qo'llab-quvvatlash, unga konstruktiv xulq modellari va ijtimoiy rollarni qayta o'rgatish qayta jinoyatchilikning sezilarli darajada kamayishiga olib keladi. Shuning uchun mahkum shaxsining psixologik tuzilmasini chuqur tahlil qilish — reabilitatsiya siyosatining poydevori sifatida qaraladi.

Ushbu tadqiqot doirasida mahkum shaxsining psixologik tuzilmasi, uning shakllanishiga ta'sir etuvchi ijtimoiy, emotsional, kognitiv va muhit omillarini aniqlash maqsadida maxsus ishlab chiqilgan diagnostik so'rovnoma qo'llanildi. So'rovnoma 10 ta savoldan iborat bo'lib, har bir savol mahkum shaxsi psixologiyasining alohida komponentiga — masalan, emotsional barqarorlik, impulsivlik darajasi, ijtimoiy me'yorlarga munosabat, stressga reaksiya, o'zini anglash darajasi, konstruktiv xulq modellari tanlash qobiliyati, ijtimoiy qo'llab-quvvatlashga ehtiyoj, shaxslararo munosabatlar sifati kabi jihatlariga qaratilgan. Savollarni tuzishda mahkum shaxsining real psixologik holatini aniq aks ettirishga imkon beruvchi Likert shkalasidan (Ha—Yo'q, yoki 3 variantli tanlov) foydalanildi. So'rovnoma 10 nafar respondent bilan o'tkazildi. Respondentlar penitensiar muhitda bo'lgan, turli yosh va ijtimoiy tajribaga ega shaxslardan iborat bo'lib, ularning anonimligi va psixologik xavfsizligi to'liq ta'minlandi. Tanlab olingan respondentlar soni kichik bo'lishiga qaramasdan, ular o'rtasidagi farqlarni kuzatish, dastlabki diagnostik model yaratish va shaxsning psixologik tuzilmasini tahlil qilish uchun yetarli bo'lgan ma'lumotni taqdim etdi.

Tadqiqot o'tkazilishidan oldin respondentlarga so'rovnoma maqsadi, foydalaniladigan ma'lumotlarning maxfiyligi, ulardan kutib olinadigan javoblar xususiyati haqida batafsil tushuntirish berildi. So'rovnoma barcha respondentlar uchun bir xil sharoitda, psixologik bosimsiz, mustaqil javob berish imkonini yaratgan holda o'tkazildi. Natijalar keyinchalik statistik qayta ishlash, foiz ko'rinishida taqqoslash va psixologik talqin qilish uchun umumlashtirildi.

1-jadval.

Mahkum shaxsining psixologik holati va ijtimoiy-psixologik determinantlariga doir 10 savol bo'yicha umumiy foiz natijalari (n = 10)

Savol	A (%)	B (%)	C (%)
1-savol (Hissiy barqarorlik)	25%	35%	40%
2-savol (Stressga reaksiya)	20%	60%	20%
3-savol (Ijtimoiy tanqislik hissi)	15%	50%	35%
4-savol (Konfliktga moyillik)	35%	40%	25%
5-savol (O'zini nazorat qilish)	30%	45%	25%
6-savol (Javobgarlik hissi)	40%	30%	30%
7-savol (Ichki motivatsiya)	20%	50%	30%
8-savol (Salbiy emotsiyalarni boshqarish)	10%	55%	35%
9-savol (Umid va kelajak tasavvuri)	25%	50%	25%
10-savol (Ijtimoiy me'yorlarga moslashuv)	30%	40%	30%

Tadqiqot natijalari mahkum shaxsining psixologik tuzilmasida bir nechta asosiy sotsial-psixologik determinantlar o'zaro murakkab tarzda namoyon bo'layotganini ko'rsatdi. Eng avvalo, hissiy barqarorlikka oid savollarda A variantining past, C variantining esa yuqoriroq bo'lishi respondentlarda emotsional taranglik, ichki bosim, tashvishlilik va keskin emotsional tebranishlardan qutulishdagi qiyinchiliklarning mavjudligini anglatadi. Bu holat penitensiar muhitga xos bo'lgan izolyatsiya, ruhiy bosim, ijtimoiy qo'llab-quvvatlashning yetishmasligi kabi omillar ta'sirida shakllanadi. Aksariyat mahkumlar o'zlarini his-tuyg'ularni nazorat qilishga qodir emas deb hisoblaydi, shu sababli ular o'z xulqlarini vaziyat ta'sirida boshqarishga majbur bo'lishadi, bu esa psixologik barqarorlikning sustligini ko'rsatadi.

Stressga nisbatan moslashuv jarayonida ham respondentlarning yarmi B variantini tanladi, bu esa stressni to'liq yenga olmaslik, lekin unda butunlay yemirilmaslik holatini ko'rsatadi. Bu holat penitensiar sharoitdagi ko'p bosqichli stress manbalari — tartibning qat'iyligi, shaxsiy erkinlikning cheklanganligi, xavfsizlik hissining yo'qligi, kelajakning noaniqligi — bilan uzviy bog'liq. Ijtimoiy qo'llab-quvvatlashga ehtiyoj yuqori bo'lishi, ayniqsa 3-savolda B va C variantlarining ustunligi, mahkumlarning ichki psixologik bo'shlig'ini, yolg'izlik hissining kuchliligini va emotsional tayanch izlash jarayonini yaqqol aks ettiradi. Bu ularning ijtimoiy uzilish holatini, tengdoshlari va yaqinlari bilan bo'lgan munosabatlarning sustlashuvi oqibatida shakllangan psixologik talafotlarni ko'rsatadi. Impulsivlikka doir savollarda A variantining yuqori bo'lishi respondentlarning muayyan qismida qaror qabul qilish jarayonining tezkor, ko'pincha o'ylamasdan amalga oshirilishini anglatadi. Jinoyat sodir etgan shaxslarning keng qismida impulsiv reaksiya ustuvor bo'lishi klinik-psixologik tadqiqotlar bilan ham tasdiqlanadi. Bu holat o'zini nazorat qilish mexanizmlarining yetarli darajada shakllanmaganligini va vaziyatga hissiy javobning aqliy mulohazadan ko'ra kuchliroq ta'sir qilayotganini bildiradi. Konfliktlarga moyillik bo'yicha natijalar ham bu tendensiyaning tasdiqlaydi: respondentlarning bir qismi konfliktga faol kirishishga moyil bo'lsa, qolgan qismi vaziyatga qarab himoya yoki chekinish strategiyasini tanlaydi. Bu penitensiar muhitda qurilgan ierarxik va zo'ravonlikka asoslangan sotsial tuzilma bilan bevosita bog'liq.

Ijtimoiy me'yorlarga moslashuv bo'yicha olingan natijalar shuni ko'rsatadiki, respondentlarning katta qismi jamiyat qoidalariga nisbatan ikkiyoqlama pozitsiyani egallaydi — ular na to'liq inkor qiladi, na to'liq qabul qiladi. Bunday pozitsiya jinoyatchilik jarayoniga xos bo'lib, shaxsning ijtimoiy tizimdan chetlab qolganini, biroq ichki ehtiyoj sifatida qoidalarga qayta moslashishni istashini anglatadi. Bu ikkiyoqlama munosabat resosializatsiya jarayonining murakkabligini ko'rsatadi. Shuningdek, umid va kelajak tasavvuriga doir natijalar respondentlarning kelajakka ehtiyotkor, ba'zan salbiy qarashlarini, o'z hayotini barqaror yo'lga qo'yish imkoniyatiga to'liq ishonmasliklarini ko'rsatadi. Umuman olganda, jadval natijalari mahkum shaxsining psixologik tuzilmasida ichki konfliktlar, emotsional beqarorlik,

impulsivlik, ijtimoiy tanqislik, normativ moslashuvning sustligi va kelajak haqidagi noaniq tasavvurlar ustunligini ko'rsatadi. Bu holatlar shaxsning ruhiy holati penitensiar muhitda yanada murakkablashishini, psixologik yordam, reabilitatsiya va ijtimoiy integratsiya dasturlariga ehtiyoj yuqori ekanligini isbotlaydi.

Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatadiki, mahkum shaxsining psixologik tuzilmasi murakkab, ko'p qatlamli, ichki ziddiyatlarga boy bo'lib, unda emotsional beqarorlik, stressga nisbatan past chidamlilik, impulsivlikning kuchayishi, ijtimoiy qo'llab-quvvatlashga yuqori ehtiyoj, konfliktga moyillik va me'yorlarga nisbatan ikkiyoqlama munosabat kabi asosiy psixologik determinantlar markaziy o'rinda turadi. Respondentlar orasida emotsional taranglikning yuqoriligi, o'zini nazorat qilish mexanizmlarining yetarli darajada shakllanmaganligi, ijtimoiy tanqislik va yolg'izlik holati keng uchrashi penitensiar muhitning psixik ta'sirini tasdiqlaydi. Shuningdek, kelajak haqidagi optimistik tasavvurlar yetishmasligi, noaniqlik va umidsizlikning mavjudligi shaxsning ichki psixologik resurslarining zaiflashganini ko'rsatadi. Bularning barchasi mahkum shaxsining resosializatsiya jarayoni murakkab va uzluksiz psixologik ko'makni talab etishini anglatadi.

Mahkum shaxsining psixologik holatini barqarorlashtirish va uning ijtimoiy moslashuv darajasini oshirish uchun penitensiar tizimda kompleks psixologik xizmatlarni yo'lga qo'yish zarur. Avvalo, emotsional regulyatsiya, stressni boshqarish va impulsiv reaksiya ustidan nazoratni kuchaytirish bo'yicha psixokorreksion treninglar muntazam o'tkazilishi kerak. Kognitiv-behavioral yondashuv asosida salbiy avtomatik fikrlarni aniqlash va ularni konstruktiv e'tiqodlar bilan almashtirish bo'yicha maxsus dasturlar joriy etilishi tavsiya etiladi. Ijtimoiy qo'llab-quvvatlashga ehtiyoj yuqori bo'lgan shaxslar bilan individual suhbat, guruh terapiyasi, motivatsion intervyu texnikalari asosida ishlash ularda o'ziga bo'lgan ishonchni tiklashga, kelajak bo'yicha aniq reja tuzishga yordam beradi. Konfliktlarga moyil shaxslar uchun esa kommunikativ ko'nikmalar, agressiyani konstruktiv yo'naltirish va murosaga kelish strategiyalarini o'rgatuvchi psixotreninglar katta samarani beradi.

Penitensiar muhitda psixologik xizmat samaradorligini oshirish uchun tizimli yondashuv zarur bo'lib, bunda psixologlar, ijtimoiy xodimlar, pedagoglar va huquq-tartibot organlari o'rtasida uzviy hamkorlik yo'lga qo'yilishi lozim. Reabilitatsiya jarayonida mahkumlarning ijtimoiy munosabatlarini to'g'ri shakllantirish, ularga mehnat ko'nikmalari berish, ijodiy faoliyatni qo'llab-quvvatlash, oila bilan muntazam muloqot o'rnatish kabi amaliy mexanizmlar muhim o'rin tutadi. Bo'shatilgandan so'ng qayta jinoyatchilikka yo'l qo'ymaslik uchun jamiyatda ularga nisbatan stigmani kamaytirish, moslashuv muhitini yaratish, psixologik yordam markazlari faoliyatini kuchaytirish zarur. Shuningdek, normativ xulqni qabul qilishga doir psixosozlik, ijtimoiy mas'uliyat hissini shakllantiruvchi dasturlar va hayotiy maqsadlarni belgilash bo'yicha ko'mak mahkum shaxsining jamiyatga integratsiyasini yengillashtiradi. Umuman olganda, tadqiqot natijalari penitensiar tizimda psixologik yondashuvlarni takomillashtirish nafaqat shaxsning o'ziga, balki jamiyatda xavfsizlik va ijtimoiy barqarorlikni mustahkamlashga bevosita xizmat qilishini ko'rsatadi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yhati:

1. Каримова, В.С. ИЖТИМОИЙ ПСИХОЛОГИЯ АСОСЛАРИ. — Тошкент: О'qituvchi, 2010.

2. Нишонов, З.Т. Девиант хулқ психологияси. — Тошкент: Fan, 2016. — 284 б.

3. Шапарь, В.Б. Психология девиантного поведения. — Москва: Речь, 2003. — 272 с
4. Бандура, А. Social Learning Theory. — Englewood Cliffs: Prentice Hall, 1977.
5. Фрейд, З. Психоанализ. Лекции по введению в психоанализ. — Москва: Наука, 1993.
6. Адлер, А. Практика и теория индивидуальной психологии. — Санкт-Петербург: Питер, 2002.
7. Eysenck, H.J. Crime and Personality. — London: Routledge, 1977.
8. Beck, A.T. Cognitive Therapy and Emotional Disorders. — New York: International Universities Press, 1976.
9. Siegel, D. The Developing Mind: How Relationships and the Brain Interact to Shape Who We Are. — New York: Guilford Press, 2012.
10. Merton, R. Social Theory and Social Structure. — New York: Free Press, 1968.

MUALLIF HAQIDA MA'LUMOT [ИНФОРМАЦИЯ ОБ АВТОРЕ]

[AUTHORS INFO]

Turdiyev Zafar Erkinovich

Buxoro davlat universiteti mustaqil tadqiqotchisi

Manzil: O'zbekiston, Buxoro shahri

ICHKI ISHLAR ORGANLARI XODIMLARI KASBIY FAOLIYATIDA PSIXOLOGIK KOMPETENSIYALARNI RIVOJLANTIRISHNING ILMIY-AMALIY ASOSLARI

Usmonov Farrux Furqatovich

Samarqand viloyati IIB xodimi, mayor

Annotatsiya.

KIRISH: Bugungi kunda O'zbekiston Respublikasida amalga oshirilayotgan keng ko'lamli siyosiy, ijtimoiy-iqtisodiy va huquqiy islohotlar jarayonida inson omili, xususan, yuqori malakali va professional kadrlar tayyorlash masalasi ustuvor vazifalardan biri sifatida qaralmoqda. Ayniqsa, ichki ishlar organlari tizimida xizmat qilayotgan xodimlarning kasbiy faoliyati murakkab, mas'uliyatli va doimiy psixologik zo'riqishlar bilan kechishi bois, ulardan nafaqat huquqiy bilimlar va jismoniy tayyorgarlik, balki yuksak darajadagi psixologik kompetensiyalar ham talab etiladi.

Mazkur maqolada ichki ishlar organlari xodimlari kasbiy faoliyatida psixologik kompetensiyalarning o'ri, ularning turlari va rivojlantirishning ilmiy-amaliy asoslari tahlil qilinadi. Xodimlarning stressga chidamliligi, muloqot madaniyati, emotsional barqarorligi va qaror qabul qilish kompetensiyalarini rivojlantirish bo'yicha samarali usullar yoritilgan. Tadqiqot natijalari ichki ishlar organlari faoliyatida psixologik tayyorgarlikni takomillashtirish zarurligini ko'rsatadi.

MAQSAD: Ichki ishlar organlari xodimlari kasbiy faoliyatida psixologik kompetensiyalarning o'ri, ularning turlari va rivojlantirishning ilmiy-amaliy asoslarini tahlil qilish

MATERIALLAR VA METODLAR: Ichki ishlar organlari xodimlarining kasbiy faoliyatida psixologik bilimlardan foydalanish, ularni kasbiy va ruhiy jihatdan puxta tayyorlash masalalari psixologiya va huquqshunoslik fanlari tutashgan muhim ilmiy yo'nalishlardan biri hisoblanadi. Ichki ishlar organlarida kadrlar bilan ishlashni tashkil etish amaldagi qonun hujjatlariga muvofiq holda kadrlar bilan ishlash xizmati hamda uning tarkibiy bo'linmalari zimmasiga yuklatilgan bo'lib, mazkur faoliyat tizimining barqaror ishlashi va xizmat samaradorligini ta'minlashda muhim o'rin tutadi. Kadrlar bo'linmalari ichki ishlar organlarining mustaqil tarkibiy tuzilmasi sifatida fuqarolarni xizmatga qabul qilish, lavozimga tayinlash va ko'tarish, xizmat faoliyatini rejalashtirish, xodimlarning kasbiy tayyorgarligi va psixologik moslashuvini ta'minlash, shuningdek, xizmat intizomi va qonuniylikka rioya etilishini nazorat qilish bilan bog'liq vazifalarni amalga oshiradi. Mazkur yo'nalishda amalga oshirilayotgan islohotlar ichki ishlar organlari tizimini tubdan takomillashtirishga qaratilgan kompleks chora-tadbirlar dasturi asosida bosqichma-bosqich joriy etilmoqda.

XULOSA: Jamiyatda amalga oshirilayotgan keng ko'lamli islohotlar, davlat va jamiyat oldida turgan murakkab vazifalar ichki ishlar organlari xodimlaridan nafaqat yuksak huquqiy bilim va jismoniy tayyorgarlikni, balki yuqori darajadagi psixologik yetuklik, emotsional barqarorlik, kasbiy kuzatuvchanlik hamda mas'uliyatli qaror qabul qilish kompetensiyalarini ham talab etmoqda. Tadqiqot jarayonida tahlil qilingan ilmiy manbalar, normativ-huquqiy hujjatlar va davlat rahbari tashabbusi bilan qabul qilingan farmon hamda qarorlar ichki ishlar

organlari xodimlarining kasbiy faoliyatida psixologik kompetensiyalarni rivojlantirish davlat siyosatining ustuvor yo'nalishlaridan biri ekanligini ko'rsatadi. Xususan, kadrlar bilan ishlash tizimini takomillashtirish, xodimlarning ma'naviy-axloqiy, kasbiy va ruhiy tayyorgarligini kuchaytirishga qaratilgan chora-tadbirlar psixologik tayyorgarlikning amaliy ahamiyatini yanada oshirmoqda.

Kalit so'zlar: psixologik kompetensiya, ichki ishlar organlari, kasbiy faoliyat, stressga chidamlilik, muloqot, emotsional intellekt.

НАУЧНО-ПРАКТИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ РАЗВИТИЯ ПСИХОЛОГИЧЕСКИХ КОМПЕТЕНЦИЙ В ПРОФЕССИОНАЛЬНОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ СОТРУДНИКОВ ОРГАНОВ ВНУТРЕННИХ ДЕЛ

Усмонов Фаррух Фуркатович

Офицер Самаркандского областного управления внутренних дел, майор

Аннотация.

ВВЕДЕНИЕ: Сегодня в процессе масштабных политических, социально-экономических и правовых реформ, проводимых в Республике Узбекистан, человеческий фактор, в частности, вопрос подготовки высококвалифицированных и профессиональных кадров, рассматривается как одна из приоритетных задач. Тем более что профессиональная деятельность сотрудников, работающих в системе органов внутренних дел, сложна, ответственна и сопровождается постоянным психологическим стрессом, от них требуется не только знание права и физическая подготовка, но и высокий уровень психологической компетентности.

В данной статье анализируется роль психологических компетенций в профессиональной деятельности сотрудников внутренних дел, их виды и научно-практические основы их развития. Выделены эффективные методы развития стрессоустойчивости, культуры общения, эмоциональной стабильности и компетенций принятия решений у сотрудников. Результаты исследования указывают на необходимость совершенствования психологической подготовки в деятельности органов внутренних дел.

ЦЕЛЬ: Проанализировать роль психологических компетенций в профессиональной деятельности сотрудников внутренних дел, их виды и научно-практические основы их развития.

МАТЕРИАЛЫ И МЕТОДЫ: Организация работы с персоналом в органах внутренних дел возложена на кадровую службу и ее структурные подразделения в соответствии с действующим законодательством, и эта деятельность играет важную роль в обеспечении стабильного функционирования системы и эффективности службы. Кадровые отделы, как самостоятельная структурная единица органов внутренних дел, выполняют задачи, связанные с приемом, назначением и продвижением граждан, планированием служебной деятельности, обеспечением профессиональной подготовки и психологической адаптации сотрудников, а также контролем за соблюдением служебной дисциплины и законности. Реформы, проводимые в этой области, осуществляются постепенно на основе комплексной программы мер, направленных на радикальное совершенствование системы органов внутренних дел.

ВЫВОД: Масштабные реформы, проводимые в обществе, сложные задачи, стоящие перед государством и обществом, требуют от сотрудников органов внутренних дел не только высоких правовых знаний и физической подготовки, но и высокого уровня психологической зрелости, эмоциональной устойчивости, профессиональной наблюдательности и ответственного принятия решений. Проанализированные в ходе

исследования научные источники, нормативно-правовые акты, а также указы и постановления, принятые по инициативе главы государства, показывают, что развитие психологических компетенций в профессиональной деятельности сотрудников органов внутренних дел является одним из приоритетных направлений государственной политики. В частности, меры, направленные на совершенствование системы работы с персоналом и укрепление морально-профессиональной и духовной подготовки сотрудников, еще больше повышают практическую значимость психологической подготовки.

Ключевые слова: психологическая компетентность, органы внутренних дел, профессиональная деятельность, стрессоустойчивость, коммуникация, эмоциональный интеллект.

SCIENTIFIC AND PRACTICAL FOUNDATIONS FOR THE DEVELOPMENT OF PSYCHOLOGICAL COMPETENCIES IN THE PROFESSIONAL ACTIVITY OF INTERNAL AFFAIRS OFFICERS

Usmonov Farrukh Furqatovich

Officer of the Samarkand Regional Department of Internal Affairs, Major

Annatation.

INTRODUCTION: Today, in the process of large-scale political, socio-economic and legal reforms being implemented in the Republic of Uzbekistan, the human factor, in particular, the issue of training highly qualified and professional personnel, is considered one of the priority tasks. Especially since the professional activities of employees serving in the system of internal affairs bodies are complex, responsible and accompanied by constant psychological stress, they are required not only to have legal knowledge and physical training, but also to have a high level of psychological competencies.

This article analyzes the role of psychological competencies in the professional activities of internal affairs officers, their types and scientific and practical foundations of their development. Effective methods for developing stress resistance, communication culture, emotional stability and decision-making competencies of employees are highlighted. The results of the study indicate the need to improve psychological training in the activities of internal affairs bodies.

THE GOAL: To analyze the role of psychological competencies in the professional activities of internal affairs officers, their types and scientific and practical foundations of their development

MATERIALS AND METHODS: The organization of work with personnel in internal affairs bodies is entrusted to the personnel service and its structural divisions in accordance with current legislation, and this activity plays an important role in ensuring the stable functioning of the system and service efficiency. Personnel departments, as an independent structural unit of the internal affairs bodies, carry out tasks related to the admission, appointment and promotion of citizens, planning of service activities, ensuring professional training and psychological adaptation of employees, as well as monitoring compliance with service discipline and legality. The reforms being implemented in this area are being implemented gradually on the basis of a comprehensive program of measures aimed at radically improving the system of internal affairs bodies.

CONCLUSION: The large-scale reforms being implemented in society, the complex tasks facing the state and society require not only high legal knowledge and physical training from internal affairs officers, but also a high level of psychological maturity, emotional stability, professional observation and responsible decision-making competencies. The

scientific sources, regulatory legal acts, and decrees and resolutions adopted at the initiative of the head of state analyzed during the research show that the development of psychological competencies in the professional activities of internal affairs officers is one of the priority areas of state policy. In particular, measures aimed at improving the system of working with personnel and strengthening the moral, professional and spiritual preparation of employees are further increasing the practical importance of psychological training.

Keywords: psychological competence, internal affairs bodies, professional activity, stress resistance, communication, emotional intelligence.

Bugungi kunda O'zbekiston Respublikasida amalga oshirilayotgan keng ko'lamli siyosiy, ijtimoiy-iqtisodiy va huquqiy islohotlar jarayonida inson omili, xususan, yuqori malakali va professional kadrlar tayyorlash masalasi ustuvor vazifalardan biri sifatida qaralmoqda. Ayniqsa, ichki ishlar organlari tizimida xizmat qilayotgan xodimlarning kasbiy faoliyati murakkab, mas'uliyatli va doimiy psixologik zo'riqishlar bilan kechishi bois, ulardan nafaqat huquqiy bilimlar va jismoniy tayyorgarlik, balki yuksak darajadagi psixologik kompetensiyalar ham talab etiladi. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh.M. Mirziyoyev ta'kidlaganidek: "Ta'lim-tarbiya – har qaysi davlat va jamiyatning nafaqat bugungi, balki ertangi kunini ham hal qiladigan eng muhim va ustuvor masaladir". Ushbu fikr ichki ishlar organlari xodimlarini tayyorlash, qayta tayyorlash va malakasini oshirish jarayonida ularning psixologik tayyorgarligini kuchaytirish zaruratini asoslab beradi. Mamlakatimizda ma'naviy-ma'rifiy islohotlar davlat siyosatining ustuvor yo'nalishlaridan biri sifatida belgilangan. Xususan, ichki ishlar organlari tizimida xodimlarning kasbiy madaniyati, xizmat intizomi va psixologik barqarorligini oshirishga qaratilgan qator normativ-huquqiy hujjatlar qabul qilindi. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017-yil 29-noyabrdagi PQ-3413-son qarori "Ichki ishlar organlari kadrlari bilan ishlash va ularning xizmatini tashkil etish tartibini tubdan takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi hujjat ichki ishlar organlari xodimlarining kasbiy va psixologik tayyorgarligini oshirishda muhim ahamiyat kasb etdi. Shuningdek, 2021-yil 2-apreldagi PQ-5050-son hamda 2023-yil 20-yanvardagi PQ-10-son qarorlari ichki ishlar organlarini xalqchil, professional va aholiga yaqin tuzilma sifatida shakllantirish, xodimlarning ma'naviy-psixologik kompetensiyalarini rivojlantirishga qaratilgan muhim hujjatlar hisoblanadi. 2022–2026 yillarga mo'ljallangan "Yangi O'zbekistonning taraqqiyot strategiyasi"da huquqni muhofaza qiluvchi organlarning yangi qiyofasini shakllantirish, ularning faoliyatini inson qadri, huquq va erkinliklarni ishonchli himoya qilishga yo'naltirish ustuvor vazifa sifatida belgilangan. Ushbu strategiya ichki ishlar organlari xodimlarining psixologik kompetensiyalarini rivojlantirish uchun mustahkam normativ asos bo'lib xizmat qiladi.

Psixologik kompetensiya shaxsning o'z psixik holatini boshqara olish, stressli va ekstremal vaziyatlarda emotsional barqarorlikni saqlash, atrofdagilar bilan samarali muloqot o'rnatish, shuningdek, tezkor va asoslangan qarorlar qabul qilish qobiliyatlari majmuasini anglatadi. Ichki ishlar organlari xodimlari faoliyatida ushbu kompetensiyalar xizmat vazifalarini samarali bajarishning muhim sharti hisoblanadi. Ichki ishlar organlari xodimlari uchun kasbiy psixologik kuzatuvchanlik alohida ahamiyatga ega bo'lib, bu xodimning shaxslarning mimikasi, jestlari, nutqi, xatti-harakati va emotsional holatidagi sezilarli hamda sezilmas belgilarni tezda ilg'ay olish qobiliyatida namoyon bo'ladi. Mazkur kompetensiya jinoyatlarning oldini olish, huquqbuzarliklarni barvaqt aniqlash va fuqarolar bilan ishlash samaradorligini oshirishga xizmat qiladi. Ichki ishlar organlari faoliyatining asosiy maqsadi fuqarolarning huquqlari, erkinliklari va qonuniy manfaatlarini, jismoniy va yuridik shaxslarning mulkini, konstitutsiyaviy tuzumni, shaxs, jamiyat va davlat xavfsizligini ta'minlashdan iboratdir. Ushbu vazifalarni samarali amalga oshirish ko'p jihatdan xodimlarning kasbiy va psixologik tayyorgarlik darajasiga bog'liq. Xodimning o'z

kamchiliklarini anglay olishi, o'z ustida ishlashi va kasbiy faoliyat jarayonida yuzaga keladigan qiyinchiliklarni tan olishi psixologik yetuklik belgisi hisoblanadi. Aksincha, muammolarni yashirish va ularni inkor etish xizmat samaradorligining pasayishiga olib keladi.

Ichki ishlar organlari xodimlarining kasbiy faoliyatida psixologik bilimlardan foydalanish, ularni kasbiy va ruhiy jihatdan puxta tayyorlash masalalari psixologiya va huquqshunoslik fanlari tutashgan muhim ilmiy yo'nalishlardan biri hisoblanadi. Ushbu yo'nalish doirasida xodim shaxsining kasbiy faoliyat jarayonida shakllanishi, uning individual-psixologik xususiyatlari, motivatsion sohasi, emotsional barqarorligi hamda stressga chidamlilik darajasi asosiy tadqiqot obyekti sifatida qaraladi. Mazkur masalalar ichki ishlar organlari xodimlarida psixologik kompetensiyalarni shakllantirish va rivojlantirishning ilmiy poydevorini tashkil etadi. Mazkur muammo xorijiy va mahalliy olimlar tomonidan turli ilmiy yondashuvlar asosida tadqiq etilgan bo'lib, ularning ishlarida ichki ishlar organlari xodimlari kasbiy faoliyatining psixologik asoslari yetakchi o'rin egallaydi. Xususan, xorijiy olimlar E.A. Klimov, E.S. Romanova, V.V. Chufarovskiy, M.I. Enikeev, A.M. Stolyarenko va boshqa tadqiqotchilarning ilmiy izlanishlarida kasbiy faoliyat psixologiyasi shaxs va faoliyatning o'zaro birligi tamoyili asosida tahlil qilingan. Ushbu yondashuvga ko'ra, shaxsning individual-psixologik xususiyatlari kasbiy faoliyat jarayonida shakllanadi va ayni paytda faoliyat samaradorligini belgilovchi omil sifatida namoyon bo'ladi. Mazkur tadqiqotlarda ichki ishlar organlari xodimlari faoliyatini samarali tashkil etishda psixologik tayyorgarlik, kasbiy yo'naltirilganlik, shaxsning individual xususiyatlari, emotsional-irodaviy sifatleri hamda motivatsion omillarning ahamiyati fundamental ilmiy kategoriya sifatida talqin etilgan. Xususan, ekstremal va stressli vaziyatlarda xizmat olib boruvchi xodimlar uchun psixologik barqarorlik, tezkor fikrlash va vaziyatni oldindan baholay olish kompetensiyalari muhim kasbiy sifatlar sifatida e'tirof etiladi. Mazkur ilmiy yo'nalish O'zbekistonlik olimlar tomonidan ham izchil ravishda o'rganib kelinmoqda. Jumladan, V. Karimov, A.A. Matchanov, R.M. Mahmudov, E.Yu. Agzamova va boshqa tadqiqotchilarning ilmiy ishlarida ichki ishlar organlari xodimlari kasbiy faoliyatini boshqarishda muhim ahamiyat kasb etuvchi shaxs tuzilmalari, ularning ontogenezi, tarkibi, funksiyalari hamda shakllanish qonuniyatlari ilmiy asosda tahlil qilingan. Ushbu tadqiqotlarda shuningdek, xodimlarning huquqiy madaniyati, kasbiy o'sishi va ma'naviy-axloqiy fazilatlarining rivojlanishi psixologik kompetensiyalar bilan uzviy bog'liq holda yoritilgan. Mazkur ilmiy izlanishlar ichki ishlar organlari xodimlari shaxsining kasbiy shakllanish jarayonida psixologik bilimlarning muhim o'rin tutishini asoslab beradi. Shu bilan birga, mavjud ilmiy tadqiqotlar tahlili shuni ko'rsatadiki, e'lon qilingan ishlarda ichki ishlar organlari faoliyatining ayrim jihatlari, jumladan, boshqaruv, profilaktika va muloqot jarayonlarining psixologik tomonlari yoritilgan bo'lsa-da, mazkur tizim faoliyatining barcha yo'nalishlari yetarli darajada kompleks o'rganilmagan. Ayniqsa, tezkor-qidiruv faoliyati, xizmat davomida ekstremal vaziyatlarda qaror qabul qilish hamda professional stress omillarining psixologik jihatlari bo'yicha ilmiy-amaliy tadqiqotlarni kengaytirish zarurati mavjud. Mazkur holat ichki ishlar organlari xodimlari kasbiy faoliyatida psixologik kompetensiyalarni rivojlantirishning ilmiy-amaliy asoslarini chuqurroq o'rganish, mavjud nazariy yondashuvlarni amaliyot bilan uyg'unlashtirish hamda sohaga mos kompleks psixologik tayyorgarlik tizimini ishlab chiqish dolzarb vazifa ekanligini ko'rsatadi.

Ichki ishlar organlarida kadrlar bilan ishlashni tashkil etish amaldagi qonun hujjatlariga muvofiq holda kadrlar bilan ishlash xizmati hamda uning tarkibiy bo'linmalari zimmasiga yuklatilgan bo'lib, mazkur faoliyat tizimning barqaror ishlashi va xizmat samaradorligini ta'minlashda muhim o'rin tutadi. Kadrlar bo'linmalari ichki ishlar organlarining mustaqil tarkibiy tuzilmasi sifatida fuqarolarni xizmatga qabul qilish, lavozimga tayinlash va ko'tarish, xizmat faoliyatini rejalashtirish, xodimlarning kasbiy tayyorgarligi va psixologik moslashuvini ta'minlash, shuningdek, xizmat intizomi va qonuniylikka rioya etilishini nazorat qilish bilan bog'liq vazifalarni amalga oshiradi. Mazkur yo'nalishda amalga oshirilayotgan islohotlar ichki

ishlar organlari tizimini tubdan takomillashtirishga qaratilgan kompleks chora-tadbirlar dasturi asosida bosqichma-bosqich joriy etilmoqda. Ushbu dasturda kadrlarni tanlash, joy-joyiga qo'yish va tayyorlashning ilg'or mexanizmlarini joriy etish, ularning kasbiy mahorati bilan bir qatorda ma'naviy-axloqiy va psixologik fazilatlarini rivojlantirish orqali kadrlar salohiyatini mustahkamlash ustuvor vazifa sifatida belgilangan. Bu esa ichki ishlar organlari xodimlarida kasbiy psixologik kompetensiyalarni tizimli ravishda shakllantirish va rivojlantirish zaruratini taqozo etadi.

Ichki ishlar organlari faoliyatiga qo'yilayotgan zamonaviy talablar, bir tomondan, xodimlarning xizmat vazifalarini samarali bajarishini, ikkinchi tomondan esa ularning xalqaro huquq normalari, milliy qonunchilik hamda kasb etikasi talablariga to'liq javob beradigan yuqori malakali professional mutaxassis sifatida shakllanishini nazarda tutadi. Mazkur jarayonda xodimlarning psixologik barqarorligi, stressga chidamliligi, mas'uliyat hissi, mustaqil qaror qabul qilish qobiliyati va kasbiy motivatsiyasi asosiy kompetensiyalar sifatida namoyon bo'ladi. Ichki ishlar organlarida ma'naviy-ma'rifiy ishlarni tashkil etish ham xodimlarning psixologik kompetensiyalarini rivojlantirishda muhim omil hisoblanadi. Mazkur faoliyat xodimlarni jismonan va ruhan yetuk, bilimli, halol, vatanparvar va fidoyi shaxs sifatida tarbiyalashga, ularning faol hayotiy pozitsiyasini mustahkamlashga hamda g'oyaviy tahdidlarga nisbatan mafkuraviy immunitetini kuchaytirishga qaratilgan. Bu jarayonda xodimlarning fuqarolik burchi va konstitutsiyaviy majburiyatlarini anglash darajasi, kasbiy mas'uliyati va davlat hamda jamiyat oldidagi javobgarlik hissi shakllantiriladi. Mazkur vazifalarning amalga oshirilishi ichki ishlar organlari xodimlarini har qanday vaziyatda davlat va xalq manfaatlariga sodiq bo'lgan, milliy va umuminsoniy qadriyatlarga tayangan, yot va buzg'unchi g'oyalarga qarshi qat'iy pozitsiyaga ega, irodasi mustahkam va yuksak ma'naviyatli shaxs sifatida tarbiyalashga xizmat qiladi. Natijada xodimlarda davlat va jamiyat xavfsizligini ta'minlashda shaxsiy daxldorlik, kasbiy mas'uliyat va fidoyilik tuyg'ulari mustahkamlanadi. Ichki ishlar organlarida ma'naviy-ma'rifiy ishlarni samarali tashkil etish orqali xodimlarning ma'naviy-intellektual salohiyatini oshirish, ularning kasbiy faoliyatiga nisbatan ongli munosabatini shakllantirish hamda ichki va tashqi psixologik tahdidlarga qarshi barqarorlikni ta'minlash mumkin bo'ladi. Shuningdek, mazkur jarayon ichki ishlar organlarining ijobiy ijtimoiy qiyofasini mustahkamlash, fuqarolarning huquqni muhofaza qiluvchi organlarga bo'lgan ishonchini oshirishda muhim ahamiyat kasb etadi.

Xulosa qilib aytganda, ichki ishlar organlari xodimlari kasbiy faoliyatida psixologik kompetensiyalarni rivojlantirish zamonaviy huquqni muhofaza qilish tizimini samarali tashkil etishning eng muhim shartlaridan biri hisoblanadi. Jamiyatda amalga oshirilayotgan keng ko'lamli islohotlar, davlat va jamiyat oldida turgan murakkab vazifalar ichki ishlar organlari xodimlaridan nafaqat yuksak huquqiy bilim va jismoniy tayyorgarlikni, balki yuqori darajadagi psixologik yetuklik, emotsional barqarorlik, kasbiy kuzatuvchanlik hamda mas'uliyatli qaror qabul qilish kompetensiyalarini ham talab etmoqda. Tadqiqot jarayonida tahlil qilingan ilmiy manbalar, normativ-huquqiy hujjatlar va davlat rahbari tashabbusi bilan qabul qilingan farmon hamda qarorlar ichki ishlar organlari xodimlarining kasbiy faoliyatida psixologik kompetensiyalarni rivojlantirish davlat siyosatining ustuvor yo'nalishlaridan biri ekanligini ko'rsatadi. Xususan, kadrlar bilan ishlash tizimini takomillashtirish, xodimlarning ma'naviy-axloqiy, kasbiy va ruhiy tayyorgarligini kuchaytirishga qaratilgan chora-tadbirlar psixologik tayyorgarlikning amaliy ahamiyatini yanada oshirmoqda. Shuningdek, ichki ishlar organlari xodimlarining kasbiy psixologik kompetensiyalari ularning xizmat intizomi, fuqarolar bilan muloqoti, stressli va ekstremal vaziyatlarda o'zini tuta bilishi hamda huquqbuzarliklarning oldini olishdagi samaradorligi bilan bevosita bog'liqdir. Mazkur kompetensiyalarni shakllantirish va rivojlantirish uzluksiz ta'lim, psixologik treninglar, ma'naviy-ma'rifiy ishlar hamda tizimli psixologik monitoring orqali amalga oshirilishi maqsadga muvofiqdir. Umuman olganda, ichki ishlar organlari xodimlari kasbiy faoliyatida psixologik kompetensiyalarni

rivojlantirishga qaratilgan ilmiy-amaliy yondashuvlarni takomillashtirish, mavjud nazariy bilimlarni xizmat amaliyoti bilan uyg'unlashtirish va sohaga mos kompleks psixologik tayyorgarlik tizimini joriy etish huquqni muhofaza qiluvchi organlarning xalqchil, professional va samarali faoliyat yuritishini ta'minlashga xizmat qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017-yil 29-noyabrdagi **PQ-3413-son** "Ichki ishlar organlari kadrlari bilan ishlash va ularning xizmatini tashkil etish tartibini tubdan takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi qarori.
2. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2021-yil 2-apreldagi **PQ-5050-son** "Ichki ishlar organlarining jamoat xavfsizligini ta'minlash va jinoyatchilikka qarshi kurashish sohasidagi faoliyatini yanada takomillashtirish bo'yicha qo'shimcha tashkiliy chora-tadbirlar to'g'risida"gi qarori.
3. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2023-yil 20-yanvardagi **PQ-10-son** "Ichki ishlar organlarini xalqchil professional tuzilmara aylantirish va aholi bilan yaqin hamkorlikda ishlashga yo'naltirish bo'yicha qo'shimcha chora-tadbirlar to'g'risida"gi qarori.
4. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2022-yil 28-yanvardagi Farmoni bilan tasdiqlangan **"2022–2026-yillarga mo'ljallangan Yangi O'zbekistonning taraqqiyot strategiyasi"**.
5. Mirziyoyev Sh.M. **Xalqimiz roziligi – faoliyatimizning asosiy mezon**. – Toshkent: O'zbekiston, 2018.
6. Stolyarenko A.M. **Prikladnaya yuridicheskaya psixologiya**. – Moskva: Yuniti-Dana, 2015.
7. Chufarovskiy V.V. **Psixologiya operativno-rozysknoy deyatelnosti**. – Moskva, 2009.
8. Matchanov A.A. **Ichki ishlar organlari xodimlari kasbiy faoliyatining psixologik asoslari**. – Toshkent, 2018.
9. Mahmudov R.M. **Huquqni muhofaza qiluvchi organlar xodimlari kasbiy madaniyati**. – Toshkent, 2020.
10. Agzamova E.Yu. **Kasbiy faoliyatda psixologik tayyorgarlik masalalari**. – Toshkent, 2021.

MUALLIF HAQIDA MA'LUMOT [ИНФОРМАЦИЯ ОБ АВТОРЕ]

[AUTHORS INFO]

Usmonov Farrux Furqatovich

Samarqand viloyati IIB xodimi, mayor

Manzil: O'zbekiston, Samarqand shahri

HARBIYLASHTIRILGAN O'RTA TA'LIM SHAROITIDA O'QUVCHILARDA REZILENTLIKNI RIVOJLANTIRISH VA UNING O'ZINI-O'ZI RIVOJLANTIRISH JARAYONIDAGI PSIXOLOGIK AHAMIYATI

Ergashev Doniyor Muhammadjon o'g'li

*Osiyo xalqaro universiteti magistranti,
harbiy qism batariya komandiri o'rinbosari*

Annotatsiya.

KIRISH: Mazkur maqolada harbiy ta'lim muhiti sharoitida ta'lim olayotgan o'quvchilarda rezilyentlik (stressga qarshi psixologik chidamlilik)ni rivojlantirish masalalari tahlil qilinadi. Rezilyentlikning shaxsiy o'zini-o'zi rivojlantirish jarayonidagi psixologik ahamiyati ochib berilib, ijtimoiy-psixologik kompetensiyalar bilan uzviy bog'liqligi asoslab beriladi. Harbiy ta'lim muhitida rezilyentlikni shakllantirish o'quvchilarning moslashuvchanligi, stressga bardoshlilik va kasbiy yetukligini ta'minlash omili sifatida yoritiladi.

MAQSAD: Harbiylashtirilgan o'rta ta'lim sharoitida o'quvchilarda rezilyentlikni rivojlantirish va uning o'zini-o'zi rivojlantirish jarayonidagi psixologik ahamiyatini ilmiy tahlil qilish va o'rganish

MATERIALLAR VA METODLAR: Harbiy ta'lim muhiti o'ziga xos psixologik makon bo'lib, unda qat'iy intizom, ierarxik munosabatlar, yuqori mas'uliyat, vaqt bosimi va stress omillari ustuvor hisoblanadi. Bunday sharoitda ta'lim olayotgan o'quvchilar va kursantlarning psixologik moslashuvi, ruhiy barqarorligi va shaxsiy yetukligi ularning kelgusidagi kasbiy faoliyati samaradorligini belgilovchi muhim omillardan biridir. Shu nuqtayi nazardan, harbiy ta'lim muhitida rezilyentlikni rivojlantirish masalasi dolzarb ilmiy-amaliy muammo sifatida namoyon bo'lmoqda.

Rezilyentlik (resilience) — shaxsning stressli, murakkab va noqulay vaziyatlarga moslashish, salbiy ta'sirlarga bardosh berish, psixologik muvozanatni saqlab qolish hamda inqirozli holatlardan so'ng ijobiy rivojlanish qobiliyatini ifodalaydi. Ushbu tushuncha shaxsning ichki resurslari, o'zini boshqarish mexanizmlari va ijtimoiy qo'llab-quvvatlash tizimlari bilan uzviy bog'liqdir.

XULOSA: Rezilyentlikni harbiy ta'lim tizimida ustuvor psixologik yo'nalish sifatida rivojlantirish nafaqat alohida shaxslarning psixologik barqarorligini mustahkamlashga, balki jamiyat xavfsizligini ta'minlashga xizmat qiluvchi professional harbiy kadrlar tayyorlash jarayonini yanada takomillashtirishga imkon yaratadi.

Kalit so'zlar: rezilyentlik, harbiy ta'lim muhiti, stress, psixologik chidamlilik, o'zini-o'zi rivojlantirish, ijtimoiy-psixologik kompetensiya.

**РАЗВИТИЕ СТРЕССОУСТОЙЧИВОСТИ У УЧАЩИХСЯ В УСЛОВИЯХ
СРЕДНЕЙ ШКОЛЫ ВОЕННОГО ОБРАЗЦА И ЕЕ ПСИХОЛОГИЧЕСКОЕ
ЗНАЧЕНИЕ В ПРОЦЕССЕ САМОРАЗВИТИЯ.**

Эргашев Данияр Мухаммаджанович*Магистрант Азиатского международного университета,**Заместитель командира батареи воинской части***Аннотация.**

ВВЕДЕНИЕ: В данной статье анализируются вопросы развития жизнестойкости (психологической устойчивости к стрессу) у учащихся, обучающихся в военно-образовательной среде. Раскрывается психологическое значение жизнестойкости в процессе личностного саморазвития и обосновывается ее неразрывная связь с социально-психологическими компетенциями. Формирование жизнестойкости в военно-образовательной среде выделяется как фактор обеспечения гибкости, стрессоустойчивости и профессиональной зрелости учащихся.

ЦЕЛЬ: Научно проанализировать и изучить развитие жизнестойкости у учащихся в милитаризованной среде среднего образования и ее психологическое значение в процессе саморазвития.

МАТЕРИАЛЫ И МЕТОДЫ: Военно-образовательная среда представляет собой уникальное психологическое пространство, в котором первостепенное значение имеют строгая дисциплина, иерархические отношения, высокая ответственность, нехватка времени и стрессовые факторы. В таких условиях психологическая адаптация, психическая устойчивость и личностная зрелость учащихся и курсантов являются одним из важных факторов, определяющих эффективность их будущей профессиональной деятельности. С этой точки зрения вопрос развития устойчивости в военно-образовательной среде становится актуальной научно-практической проблемой.

Устойчивость — это способность человека адаптироваться к стрессовым, сложным и неблагоприятным ситуациям, противостоять негативным воздействиям, сохранять психологическое равновесие и позитивно развиваться после кризисных ситуаций. Это понятие неразрывно связано с внутренними ресурсами личности, механизмами самоорганизации и системами социальной поддержки.

ВЫВОД: Развитие устойчивости как приоритетного психологического направления в системе военного образования позволяет не только укрепить психологическую стабильность личности, но и улучшить процесс подготовки профессиональных военнослужащих, служащий обеспечению безопасности общества.

Ключевые слова: устойчивость, военно-образовательная среда, стресс, психологическая устойчивость, саморазвитие, социально-психологическая компетентность.

**DEVELOPING RESILIENCE IN STUDENTS IN A MILITARY SECONDARY
EDUCATIONAL ENVIRONMENT AND ITS PSYCHOLOGICAL SIGNIFICANCE IN
THE PROCESS OF SELF-DEVELOPMENT**

Ergashev Daniyor Muhammadjon o'g'li*Master's student at the Asian International University,**Deputy Commander of a military unit battery***Annatation.**

INTRODUCTION: This article analyzes the issues of developing resilience (psychological resistance to stress) in students studying in a military educational environment. The psychological significance of resilience in the process of personal self-development is revealed and its inextricable link with socio-psychological competencies is substantiated. The formation of resilience in a military educational environment is highlighted as a factor in ensuring the flexibility, stress tolerance and professional maturity of students.

THE GOAL: To scientifically analyze and study the development of resilience in students in a militarized secondary education environment and its psychological significance in the process of self-development

MATERIALS AND METHODS: The military educational environment is a unique psychological space in which strict discipline, hierarchical relations, high responsibility, time pressure and stress factors are paramount. In such conditions, the psychological adaptation, mental stability and personal maturity of students and cadets studying are one of the important factors determining the effectiveness of their future professional activities. From this point of view, the issue of developing resilience in the military educational environment is emerging as an urgent scientific and practical problem.

Resilience is the ability of a person to adapt to stressful, complex and unfavorable situations, to withstand negative influences, to maintain psychological balance and to develop positively after crisis situations. This concept is inextricably linked with the internal resources of the individual, self-management mechanisms and social support systems.

CONCLUSION: The development of resilience as a priority psychological direction in the military education system allows not only to strengthen the psychological stability of individuals, but also to further improve the process of training professional military personnel, which serves to ensure the security of society.

Keywords: resilience, military training environment, stress, psychological resilience, self-development, socio-psychological competence.

“Yuqori sinflarda bolalar shaxs bo‘lib, jamoa bo‘lib shakllanadi. Ayni o‘sha paytda ularni o‘zlari o‘rgangan muhitdan ajratib qo‘ymaslik kerak. Bu yoshlarning ruhiyatiga, davomatiga, oxir-oqibatda ta‘lim-tarbiyasiga salbiy ta‘sir qilishi mumkin. Shu bois ta‘lim jarayonining usluksizligini ta‘minlash, o‘quv dasturlarini takomillashtirish zarur.”

Shavkat Mirziyoyev Miromonovich

Zamonaviy globallashuv, geosiyosiy beqarorlik va harbiy xavfsizlikka bo‘lgan talablarning ortib borishi sharoitida harbiy kadrlarni tayyorlash tizimi tubdan yangilanishni talab etmoqda. Bugungi kunda harbiy ta‘lim faqatgina kasbiy bilim, jismoniy tayyorgarlik va texnik ko‘nikmalarni shakllantirish bilan cheklanmay, balki shaxsning psixologik barqarorligi, stressga bardoshliligi va o‘zini-o‘zi rivojlantirish qobiliyatlarini rivojlantirishga qaratilmoqda. Chunki zamonaviy harbiy faoliyat murakkab, noaniq, xavfli va doimiy psixosotsial bosim bilan kechadi.

Harbiy ta‘lim muhiti o‘ziga xos psixologik makon bo‘lib, unda qat‘iy intizom, ierarxik munosabatlar, yuqori mas‘uliyat, vaqt bosimi va stress omillari ustuvor hisoblanadi. Bunday sharoitda ta‘lim olayotgan o‘quvchilar va kursantlarning psixologik moslashuvi, ruhiy barqarorligi va shaxsiy yetukligi ularning kelgusidagi kasbiy faoliyati samaradorligini belgilovchi muhim omillardan biridir. Shu nuqtayi nazardan, harbiy ta‘lim muhitida rezilyentlikni rivojlantirish masalasi dolzarb ilmiy-amaliy muammo sifatida namoyon bo‘lmoqda.

Rezilyentlik (resilience) — shaxsning stressli, murakkab va noqulay vaziyatlarga moslashish, salbiy ta‘sirlarga bardosh berish, psixologik muvozanatni saqlab qolish hamda inqirozli holatlardan so‘ng ijobiy rivojlanish qobiliyatini ifodalaydi. Ushbu tushuncha shaxsning ichki resurslari, o‘zini boshqarish mexanizmlari va ijtimoiy qo‘llab-quvvatlash tizimlari bilan uzviy bog‘liqdir.

Ayniqsa, harbiy ta‘lim jarayonida rezilyentlik o‘quvchilarning o‘zini-o‘zi rivojlantirish jarayonida muhim psixologik mexanizm sifatida namoyon bo‘ladi. O‘zini-o‘zi rivojlantirish shaxsning o‘z ustida ongli ishlashi, shaxsiy imkoniyatlarini ro‘yobga chiqarishi va kasbiy

yetuklikka intilishi bilan tavsiflanadi. Rezilyent shaxs qiyinchiliklarni rivojlanish manbai sifatida qabul qiladi, stressni konstruktiv tarzda boshqaradi va shaxsiy o'sish yo'lida faol pozitsiyani egallaydi.

Mazkur maqolaning maqsadi — harbiy ta'lim muhiti sharoitida o'quvchilarda rezilyentlikni rivojlantirishning psixologik asoslarini tahlil qilish, uning o'zini-o'zi rivojlantirish jarayonidagi ahamiyatini ilmiy jihatdan asoslab berish hamda rezilyentlikni shakllantirishning samarali yo'llarini yoritishdan iborat.

Psixologiya fanida rezilyentlik tushunchasi XX asrning ikkinchi yarmidan boshlab ilmiy tadqiqotlar markaziga aylangan. Dastlab rezilyentlik bolalar va o'smirlarning noqulay ijtimoiy sharoitlarda rivojlanish imkoniyatlarini o'rganish doirasida tadqiq etilgan bo'lsa, keyinchalik bu tushuncha kattalar psixologiyasi, kasbiy psixologiya va harbiy psixologiya sohalariga keng joriy etildi.

Xorijiy tadqiqotchilar (A. Masten, N. Garnezy, M. Rutter va boshqalar) rezilyentlikni shaxsning moslashuvchanligi, ichki psixologik resurslari va ijobiy moslashuv mexanizmlari bilan izohlaydi. Ularning ta'kidlashicha, rezilyentlik tug'ma xususiyat emas, balki ta'lim, tarbiya va ijtimoiy tajriba jarayonida shakllanadigan dinamik psixologik sifatdir.

Mahalliy va MDH olimlari tadqiqotlarida rezilyentlik shaxsning stressga qarshi psixologik chidamliligi, o'zini boshqarish qobiliyati, motivatsion barqarorlik va ijobiy o'zini baholash bilan bog'liq holda o'rganiladi. Ayniqsa, harbiy psixologiya doirasidagi tadqiqotlarda rezilyentlik kasbiy faoliyatda barqarorlik, ekstremal vaziyatlarda qaror qabul qilish va psixologik ishonchlik bilan uzviy bog'liqligi ta'kidlanadi.

Adabiyotlar tahlili shuni ko'rsatadiki, rezilyentlik quyidagi asosiy komponentlardan tashkil topadi:

- emotsional barqarorlik;
- stressni boshqarish ko'nikmalari;
- ijobiy tafakkur va optimizm;
- ijtimoiy qo'llab-quvvatlashdan foydalanish qobiliyati;
- refleksiya va o'zini anglash darajasi.

Mazkur maqolada quyidagi metodologik yondashuvlardan foydalanildi:

• **nazariy tahlil** — rezilyentlik va o'zini-o'zi rivojlantirish tushunchalarini ilmiy manbalar asosida tahlil qilish;

• **mantiqiy umumlashtirish** — turli tadqiqotlar natijalarini solishtirish va umumiy xulosalar chiqarish;

• **psixologik-pedagogik yondashuv** — harbiy ta'lim muhitida rezilyentlikni rivojlantirish mexanizmlarini aniqlash.

Harbiy ta'lim muhiti sharoitida rezilyentlikni shakllantirish jarayoni murakkab va ko'p omilli jarayon hisoblanadi. Ushbu muhitda o'quvchilarning psixologik holatiga ta'sir etuvchi omillar — qat'iy intizom, raqobat, jismoniy va ruhiy zo'riqish, vaqt cheklovlari va baholash tizimi — stress darajasini oshiradi.

Rezilyentlikni rivojlantirish o'quvchilarning ijtimoiy-psixologik kompetensiyalarini shakllantirish bilan bevosita bog'liq. Bunday kompetensiyalarga samarali muloqot, jamoada ishlash, konfliktlarni konstruktiv hal qilish va liderlik qobiliyatlari kiradi. Rezilyent shaxs jamoada o'z o'rnini topa oladi, stressli vaziyatlarda hissiyotlarini nazorat qiladi va vaziyatga mos ravishda qaror qabul qiladi.

Muhokamalar shuni ko'rsatadiki, harbiy ta'lim muassasalarida rezilyentlikni rivojlantirish uchun quyidagi pedagogik-psixologik shart-sharoitlar muhim:

- psixologik trening va seminarlar tashkil etish;
- reflektiv mashg'ulotlar orqali o'zini anglashni rivojlantirish;
- motivatsion muhit yaratish;
- ijtimoiy qo'llab-quvvatlovchi psixologik xizmat faoliyatini kuchaytirish.

Nazariy tahlil, ilmiy manbalarni solishtirish va mantiqiy umumlashtirishlar natijasida harbiy ta'lim muhiti sharoitida rezilyentlikni rivojlantirishning psixologik va pedagogik ahamiyatini ochib beruvchi qator muhim natijalar aniqlanildi. Olingan natijalar rezilyentlikning o'quvchilarning shaxsiy rivojlanishi, psixologik barqarorligi hamda kelajakdagi kasbiy faoliyatga tayyorgarligida muhim omil ekanligini tasdiqlaydi.

Birinchidan, rezilyentlikni rivojlantirish o'quvchilarning stressga bardoshlilik darajasini sezilarli darajada oshiradi. Harbiy ta'lim jarayonida uchraydigan yuqori jismoniy va ruhiy zo'riqish, qat'iy intizom, vaqt bosimi va baholash tizimi stressni kuchaytiruvchi omillar hisoblanadi. Rezilyentlik darajasi yuqori bo'lgan o'quvchilar stressni salbiy holat sifatida emas, balki faoliyatni takomillashtiruvchi omil sifatida qabul qiladi, stressli vaziyatlarda o'z hissiyotlarini nazorat qila oladi va psixologik muvozanatni saqlab qolishga erishadi.

Ikkinchidan, rezilyentlik emotsional barqarorlik va o'zini-o'zi boshqarish ko'nikmalarining shakllanishiga xizmat qiladi. Tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, rezilyent shaxslar o'z emotsiyalarini anglash, ularni nazorat qilish va vaziyatga mos ravishda boshqarish qobiliyatiga ega bo'ladi. Bu holat o'quvchilarda impulsivlikni kamaytiradi, o'z xatti-harakatlariga mas'uliyat bilan yondashish va ongli qaror qabul qilish ko'nikmalarini rivojlantiradi.

Uchinchidan, rezilyentlikning rivojlanishi o'quvchilarning ijtimoiy-psixologik moslashuv darajasini kuchaytiradi. Harbiy ta'lim muhiti jamoaviy faoliyat, ierarxik munosabatlar va doimiy hamkorlikni talab etadi. Rezilyent o'quvchilar jamoa bilan samarali muloqot o'rnatadi, ijtimoiy rollarga tez moslashadi, nizoli vaziyatlarda konstruktiv yondashuvni namoyon etadi hamda sog'lom psixologik iqlimni shakllantirishga hissa qo'shadi.

To'rtinchidan, rezilyentlik o'quvchilarning o'zini-o'zi rivojlantirishga bo'lgan ichki motivatsiyasini faollashtiradi. Rezilyent shaxs o'z imkoniyatlarini real baholay oladi, shaxsiy kamchiliklarini rivojlanish nuqtasi sifatida qabul qiladi va o'z ustida ishlashga intiladi. Bu jarayonda refleksiya, o'z-o'zini tahlil qilish va maqsadli rivojlanish mexanizmlari faol ishlay boshlaydi, natijada o'quvchilarda uzluksiz o'zini-o'zi takomillashtirish ehtiyoji shakllanadi.

Beshinchidan, rezilyentlik kelajakdagi harbiy kasbiy faoliyatda psixologik barqarorlik va kasbiy ishonchlilikni ta'minlaydi. Harbiy xizmat ko'pincha ekstremal va noaniq vaziyatlarda qaror qabul qilishni talab qiladi. Rezilyentlik darajasi yuqori bo'lgan shaxslar bunday vaziyatlarda tezkor, mantiqiy va mas'uliyatli qarorlar qabul qilishga qodir bo'ladi, kasbiy charchash (burn out) va psixologik zo'riqishlarning oldini olish imkoniyatiga ega bo'ladi.

Umuman olganda, olingan natijalar shuni ko'rsatadiki, rezilyentlikni harbiy ta'lim jarayonida tizimli ravishda rivojlantirish o'quvchilarning psixologik tayyorgarligini oshiradi, ta'lim samaradorligini kuchaytiradi va professional harbiy kadrlarni tayyorlashda muhim psixologik asos bo'lib xizmat qiladi.

Xulosa qilib aytganda, rezilyentlik harbiy ta'lim oluvchilarning shaxsiy rivojlanishi, psixologik barqarorligi va kasbiy yetukligini ta'minlovchi fundamental psixologik omillardan biri hisoblanadi. Harbiy ta'lim muhiti o'zining yuqori darajadagi intizomi, doimiy psixoemotsional zo'riqish va mas'uliyat talab etuvchi sharoitlari bilan ajralib turganligi sababli, mazkur muhitda ta'lim olayotgan shaxslarning stressga bardoshlilik va moslashuvchanligi ularning nafaqat o'quv faoliyati, balki kelgusidagi professional harbiy faoliyatining samaradorligini ham belgilab beradi.

Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatadiki, rezilyentlikni tizimli va maqsadli rivojlantirish o'quvchilarning o'zini-o'zi boshqarish, emotsional barqarorlik va stressli vaziyatlarda konstruktiv qaror qabul qilish qobiliyatlarini sezilarli darajada kuchaytiradi. Rezilyent shaxs murakkab vaziyatlarni salbiy omil sifatida emas, balki shaxsiy va kasbiy rivojlanish uchun imkoniyat sifatida qabul qiladi. Bu esa o'quvchilarda ijobiy tafakkur, yuqori motivatsiya va o'ziga bo'lgan ishonchni shakllantirishga xizmat qiladi.

Shuningdek, rezilyentlikning rivojlanishi o'quvchilarning ijtimoiy-psixologik kompetensiyalarini takomillashtirish bilan uzviy bog'liqdir. Jumladan, samarali muloqot, jamoada ishlash, nizoli vaziyatlarni konstruktiv hal etish va liderlik qobiliyatlarining shakllanishi rezilyentlik darajasining oshishi bilan bevosita bog'liq holda namoyon bo'ladi. Bu holat harbiy jamoalarda psixologik iqlimning sog'lomlashuviga, o'zaro ishonch va hamkorlik muhitining shakllanishiga xizmat qiladi.

Rezilyentlikni rivojlantirish jarayoni o'quvchilarning o'zini-o'zi rivojlantirish ehtiyojini faollashtiradi. O'z ustida ongli ishlash, refleksiya, shaxsiy imkoniyatlarni tahlil qilish va kelajakdagi kasbiy faoliyatga maqsadli tayyorgarlik rezilyent shaxsga xos muhim xususiyatlar sifatida namoyon bo'ladi. Shu jihatdan, rezilyentlik shaxsning ichki psixologik resurslarini safarbar etuvchi va uni doimiy o'sishga yo'naltiruvchi mexanizm vazifasini bajaradi.

Mazkur yo'nalishdagi ilmiy-amaliy tadqiqotlar harbiy ta'lim jarayonida psixologik xavfsizlikni ta'minlash, o'quvchilarning shaxsiy salohiyatini to'liq ro'yobga chiqarish hamda barqaror va raqobatbardosh professional harbiy kadrlarni tayyorlashda muhim metodik asos bo'lib xizmat qiladi. Rezilyentlikni rivojlantirishga qaratilgan psixologik treninglar, pedagogik texnologiyalar va qo'llab-quvvatlovchi ta'lim muhiti harbiy ta'lim samaradorligini oshirishning muhim omillaridan biri sifatida e'tirof etilishi lozim.

Umuman olganda, rezilyentlikni harbiy ta'lim tizimida ustuvor psixologik yo'nalish sifatida rivojlantirish nafaqat alohida shaxslarning psixologik barqarorligini mustahkamlashga, balki jamiyat xavfsizligini ta'minlashga xizmat qiluvchi professional harbiy kadrlar tayyorlash jarayonini yanada takomillashtirishga imkon yaratadi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yhati:

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2022-yil 28-yanvardagi PF-60-sonli "2022–2026-yillarga mo'ljallangan Yangi O'zbekistonning taraqqiyot strategiyasi to'g'risida"gi Farmoni.
2. Karimov I. A. **Yuksak ma'naviyat – yengilmas kuch.** – Toshkent: Ma'naviyat, 2008. – 250 b.
3. O'zbekiston Respublikasi Mudofaa vazirligining "Oliy harbiy ta'lim muassasalarida ta'lim-tarbiya jarayonini takomillashtirish bo'yicha chora-tadbirlar to'g'risida"gi buyrug'i. – 2021.
4. Turg'unov S. T. **Harbiy ta'limda motivatsion muhitni shakllantirish.** – Samarqand: SamDU nashriyoti, 2019. – 168 b.
5. Qodirov Z. A. **Zamonaviy sharoitda harbiy kadrlar tayyorlashning pedagogik jihatlar:** ped. fan. dokt. diss. avtoreferati. – Toshkent, 2020. – 48 b.
6. Бодров В. А. **Психологический стресс: развитие и преодоление.** – М.: ПЕР СЭ, 2006. – 528 с.
7. Китаев-Смык Л. А. **Психология стресса.** – М.: Наука, 2009. – 368 с.

8. Connor K. M., Davidson J. R. T. **Development of a new resilience scale: The Connor–Davidson Resilience Scale (CD-RISC)** // *Depression and Anxiety*. – 2003. – Vol. 18. – P. 76–82.

9. Оганесова Н. Л., Понамарева Е. Ф. **Причины возникновения детских страхов в младшем школьном возрасте** // *Наукосфера*. – 2022. – № 3(2). – Психологические науки. – С. 148–152.

10. O‘zbekiston Respublikasi Oliy ta’lim, fan va innovatsiyalar vazirligining rasmiy veb-sayti. – URL: <https://www.edu.uz>

11. O‘zbekiston Respublikasi Mudofaa vazirligining rasmiy veb-sayti. – URL: <https://www.mudofaa.uz>

MUALLIF HAQIDA MA’LUMOT [ИНФОРМАЦИЯ ОБ АВТОРЕ]

[AUTHORS INFO]

Ergashev Doniyor Muhammadjon o‘g‘li

Osiyo xalqaro universiteti magistranti,
harbiy qism batariya komandiri o‘rinbosari

Manzil: O‘zbekiston, Buxoro shahri

E-mail: doniyorbekunknown@gmail.com

SUD PSIXOLOG EKSPERTI KASBIGA TAYYORGARLIGINING IJTIMOYIY- PSIXOLOGIK DETERMINANTLARI

Tojiyeva Nilufar Tohirjon qizi

Andijon davlat universiteti mustaqil tadqiqotchi

Annotatsiya.

KIRISH: Mazkur maqolada sud psixologi eksperti kasbiga tayyorlanayotgan mutaxassislarning kompetensiyaviy salohiyatini rivojlantirishda ijtimoiy-psixologik ta'sir mexanizmlarining ahamiyati tahlil etiladi. Tadqiqot doirasida kasbiy kompetensiyaning tarkibiy qismlari, ularning shakllanishida ijtimoiy muhit, muloqot jarayoni, guruhiiy o'zaro ta'sir va psixologik treninglarning roli yoritilgan. Shuningdek, bo'lajak sud psixologi ekspertlarining kasbiy tayyorgarligini ta'minlashda ijtimoiy-psixologik mexanizmlarning samaradorligi ilmiy asosda ochib berilgan.

MAQSAD: Sud psixologi eksperti kasbiga tayyorlanayotgan mutaxassislarning kompetensiyaviy salohiyatini rivojlantirishda ijtimoiy-psixologik ta'sir mexanizmlarining nazariy va amaliy ahamiyatini aniqlashdan iborat.

MATERIALLAR VA METODLAR: Tadqiqot materiali sifatida sud psixologiyasi, ijtimoiy psixologiya va kompetensiyaviy yondashuvga oid ilmiy manbalar, mavjud pedagogik va psixologik tajribalar tahlil qilindi. Tadqiqot jarayonida nazariy tahlil, taqqoslash, umumlashtirish, kuzatish va tizimli yondashuv metodlaridan foydalanildi.

XULOSA: Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatdiki, bo'lajak sud psixologi ekspertlarining kompetensiyaviy salohiyatini rivojlantirish jarayoni ijtimoiy-psixologik mexanizmlar bilan bevosita bog'liqdir. Guruhiiy muloqot, psixologik treninglar, refleksiya va kasbiy muhit ta'siri mutaxassislarning professional yetukligini oshirishda muhim omil bo'lib xizmat qiladi. Ushbu mexanizmlardan tizimli foydalanish sud-psixologik ekspertiza sohasida malakali kadrlar tayyorlash imkonini kengaytiradi.

Kalit so'zlar: sud psixologi eksperti, kompetensiyaviy salohiyat, ijtimoiy-psixologik mexanizmlar, kasbiy tayyorgarlik, psixologik ta'sir.

СОЦИАЛЬНО-ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ ФАКТОРЫ ПОДГОТОВКИ К ПРОФЕССИИ ЭКСПЕРТА В ОБЛАСТИ СУДЕБНОЙ ПСИХОЛОГИИ

Таджиева Нилюфар Тохирджановна

Независимый исследователь Андийжанского государственного университета

Аннотация.

ВВЕДЕНИЕ: В статье рассматривается значение социально-психологических механизмов в развитии компетентностного потенциала специалистов, готовящихся к профессиональной деятельности судебного психолога-эксперта. Проанализированы

структурные компоненты профессиональной компетентности и роль социальной среды, межличностного взаимодействия и психологических тренингов в процессе профессиональной подготовки будущих экспертов. Обоснована эффективность социально-психологических механизмов в формировании профессиональной готовности.

ЦЕЛЬ: Определение теоретического и практического значения социально-психологических механизмов в развитии компетентного потенциала будущих судебных психологов-экспертов.

МАТЕРИАЛЫ И МЕТОДЫ: Материалами исследования послужили научные источники по судебной и социальной психологии, а также труды, посвящённые компетентностному подходу. В ходе исследования применялись методы теоретического анализа, сравнения, обобщения, наблюдения и системного подхода.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ: Результаты исследования показали, что развитие компетентностного потенциала будущих судебных психологов-экспертов тесно связано с действием социально-психологических механизмов. Групповое взаимодействие, психологические тренинги и профессиональная рефлексия способствуют формированию устойчивых профессиональных компетенций и повышению качества подготовки специалистов.

Ключевые слова: судебный психолог-эксперт, компетентностный потенциал, социально-психологические механизмы, профессиональная подготовка, психологическое воздействие.

SOCIAL-PSYCHOLOGICAL DETERMINANTS OF PREPARATION FOR THE PROFESSION OF FORENSIC PSYCHOLOGIST EXPERT

Tojiyeva Nilufar Tohirjon qizi

Independent researcher at Andijan State University

Annotation.

INTRODUCTION: This article examines the importance of socio-psychological influence mechanisms in the development of the competency potential of specialists training to become forensic psychology experts. The study analyzes the structural components of professional competence and highlights the role of social environment, interpersonal interaction, and psychological training in the professional development of future experts. The effectiveness of socio-psychological mechanisms in ensuring professional readiness is theoretically substantiated.

THE GOAL: The purpose of this study is to identify the theoretical and practical significance of socio-psychological influence mechanisms in developing the competency potential of future forensic psychology experts.

MATERIALS AND METHODS: The research materials include scientific literature on forensic psychology, social psychology, and the competency-based approach. The study employed theoretical analysis, comparative analysis, generalization, observation, and a systemic approach.

CONCLUSION: The findings indicate that the development of the competency potential of future forensic psychology experts is closely linked to socio-psychological influence mechanisms. Group interaction, psychological training, professional reflection, and the social environment play a crucial role in enhancing professional competence and improving the quality of specialist training.

Keywords: forensic psychology expert, competency potential, socio-psychological mechanisms, professional training, psychological influence.

Hozirgi globallashuv va ijtimoiy-huquqiy munosabatlar murakkablashib borayotgan sharoitda sud-huquq tizimida psixologik ekspertiza faoliyatining ahamiyati sezilarli darajada ortmoqda. Ayniqsa, jinoyat va fuqarolik ishlarini ko'rib chiqishda shaxs psixologik holatini chuqur va xolis baholash sud qarorlarining adolatlilikini ta'minlashda muhim omil bo'lib xizmat qiladi. Shu jihatdan sud psixologi ekspertining kasbiy kompetensiyasi, professional tayyorgarligi va ijtimoiy-psixologik barqarorligi jamiyatda huquqiy adolatni ta'minlash jarayonining ajralmas qismiga aylanmoqda. O'zbekiston Respublikasida sud-huquq tizimini modernizatsiya qilish va inson huquqlarini ishonchli himoya qilish davlat siyosatining ustuvor yo'nalishlaridan biri etib belgilangan. O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi, shuningdek "Sudlar to'g'risida"gi va "Huquqni muhofaza qiluvchi organlar faoliyati to'g'risida"gi qonunlarda sud faoliyatining xolisligi, mustaqilligi va ilmiy asoslanganligi alohida ta'kidlanadi. Ushbu huquqiy-me'yoriy hujjatlar sud ekspertizasida, jumladan, sud-psixologik ekspertiza faoliyatida malakali, kompetensiyaga ega mutaxassislar tayyorlash zaruratini kuchaytirmoqda.

Shuningdek, O'zbekiston Respublikasi Prezidentining sud-huquq sohasini isloh qilishga qaratilgan farmon va qarorlarida sud ekspertizasi institutini rivojlantirish, ekspert kadrlar tayyorlash tizimini takomillashtirishga alohida e'tibor qaratilgan. Xususan, sud ekspertlarining kasbiy salohiyatini oshirish, ularning ilmiy va amaliy tayyorgarligini kuchaytirish orqali sud qarorlarining sifati va ishonchlilikini ta'minlash vazifalari belgilangan. Bu esa bo'lajak sud psixologi ekspertlarining kompetensiyaviy imkoniyatlarini tizimli ravishda rivojlantirish masalasini dolzarb ilmiy muammo sifatida yuzaga chiqaradi. Bo'lajak sud psixologi ekspertlarining kasbiy faoliyati murakkab ijtimoiy vaziyatlarda ishlash, turli shaxslar bilan muloqotga kirishish, emotsional zo'riqish sharoitida qaror qabul qilish kabi omillar bilan chambarchas bog'liqdir. Shu sababli ularning kompetensiyaviy salohiyati faqat nazariy bilimlar bilan emas, balki ijtimoiy-psixologik ta'sir mexanizmlari orqali shakllantirilishi zarur. Guruhiy o'zaro ta'sir, kasbiy muloqot, refleksiya va psixologik treninglar ushbu jarayonda muhim rol o'ynaydi.

Yuqoridagilardan kelib chiqib, sud psixologi eksperti kasbiga tayyorlanayotgan mutaxassislarning kompetensiyaviy salohiyatini rivojlantirishda ijtimoiy-psixologik ta'sir mexanizmlarini ilmiy asosda o'rganish va amaliyotga joriy etish bugungi kunda dolzarb hisoblanadi. Ushbu tadqiqot nafaqat sud-psixologik ekspertiza tizimini takomillashtirishga, balki huquqiy adolatni ta'minlash, inson huquqlarini himoya qilish va professional kadrlar tayyorlash sifatini oshirishga xizmat qiladi.

Sud psixologi ekspertlarining kasbiy faoliyati va ularning professional tayyorgarligi masalasi xorijiy psixologiya fanida "forensic psychology" yo'nalishi doirasida keng tadqiq etilgan. Jumladan, A. Gudjonson, R. Rogers, B. Sales va D. Shuman o'z ilmiy ishlarida sud-psixologik ekspert xulosalarining ishonchlilik, mutaxassisning kasbiy mas'uliyati hamda professional kompetensiyasining ahamiyatini asoslab berganlar. Ularning tadqiqotlarida ekspert shaxsining psixologik barqarorligi, etik me'yorlarga rioya qilishi va murakkab sud vaziyatlarida qaror qabul qilish qobiliyati muhim professional ko'rsatkich sifatida e'tirof etiladi.

Kompetensiyaviy yondashuv nazariyasi xorijiy psixologiyada D. Makkeland, R. Boyatzis, L. Spenser va S. Spenser tomonidan chuqur ishlab chiqilgan. Ushbu olimlar kompetensiyani shaxsning bilim, ko'nikma va xulq-atvorining integrativ majmui sifatida talqin qilib, real professional faoliyat samaradorligini aynan kompetensiyalar belgilashini ilmiy jihatdan asoslab berganlar. Garchi ularning ishlari sud psixologiyasi bilan bevosita bog'liq bo'lmasa-da, mazkur nazariyalar sud psixologi ekspertlarini tayyorlash tizimiga metodologik asos bo'lib xizmat qiladi.

MDH olimlari sud va yuridik psixologiya yo'nalishida mazkur muammoni yanada aniqroq kontekstda o'rganib kelganlar. A.R. Ratinov sud psixologiyasining nazariy asoslarini

ishlab chiqib, ekspert faoliyatida shaxs omilining hal qiluvchi rolini ko'rsatgan. Yu.M. Chufarovskiy va V.V. Romanov sud-psixologik ekspertiza jarayonida mutaxassisning kasbiy tayyorgarligi, ijtimoiy mas'uliyati va psixologik yetukligiga alohida e'tibor qaratganlar. A.M. Stolyarenko esa yuridik psixologiyada kasbiy kompetensiya va professional tayyorgarlik masalalarini tizimli ravishda tahlil qilgan.

Ijtimoiy-psixologik mexanizmlarning shaxs va kasbiy rivojlanishdagi o'rni B.F. Lomov, A.V. Petrovskiy, L.S. Vigotskiy, A.G. Asmolov kabi olimlarning fundamental tadqiqotlarida keng yoritilgan. Ular shaxs rivojlanishining ijtimoiy sharoit, muloqot, guruhviy o'zaro ta'sir va faoliyat jarayoni bilan uzviy bog'liqligini asoslab berganlar. Ushbu nazariy qarashlar bo'lajak sud psixologi ekspertlarining kompetensiyaviy salohiyatini ijtimoiy-psixologik mexanizmlar orqali rivojlantirish uchun muhim ilmiy asos hisoblanadi.

O'zbekiston olimlarining ilmiy ishlarida ham psixolog mutaxassislarni tayyorlash, ularning kasbiy va ijtimoiy-psixologik kompetensiyalarini shakllantirish masalalari muhim yo'nalish sifatida o'rganilgan. Jumladan, M.O. Inomova, N.M. Egamberdiyeva, B.X. Karayeva, G.Q. Zaripova, N.Ortiqov tadqiqotlarida psixolog kadrlarning kasbiy yetukligi, ijtimoiy moslashuvi, mas'uliyati va professional madaniyatini rivojlantirish muammolari yoritilgan. Ushbu ishlarda kompetensiyaviy yondashuv bevosita sud psixologiyasi bilan bog'lanmagan bo'lsa-da, ularning ilmiy xulosalari mazkur tadqiqot uchun muhim nazariy-amaliy ahamiyatga ega.

Adabiyotlar tahlili shuni ko'rsatadiki, chet el, MDH va o'zbekistonlik olimlar tomonidan sud psixologiyasi, kasbiy kompetensiya va ijtimoiy-psixologik rivojlanish masalalari alohida-alohida tadqiq etilgan. Biroq bo'lajak sud psixologi ekspertlarining kompetensiyaviy salohiyatini aynan ijtimoiy-psixologik ta'sir mexanizmlari orqali rivojlantirish masalasi kompleks va tizimli tarzda yetarli darajada o'rganilmagan. Mazkur holat ushbu tadqiqotning ilmiy yangiligi va dolzarbligini belgilaydi.

1-jadval.

Bo'lajak sud psixologi ekspertlarining kompetensiyaviy salohiyatini rivojlantirishda ijtimoiy-psixologik ta'sir mexanizmlari

Ijtimoiy-psixologik mexanizm	Mazmuni	Rivojlantiriladigan kompetensiyalar	Kutilayotgan psixologik natija
Ijtimoiy muhit ta'siri	Ta'lim va kasbiy muhitda shakllanadigan ijtimoiy munosabatlar va me'yorlar	Kasbiy identifikatsiya, mas'uliyat, ijtimoiy moslashuv	Kasbiy faoliyatga ijobiy munosabat va professional o'zini anglash
Guruhviy o'zaro ta'sir	Jamoaviy muhokama, rolli o'yinlar va vaziyatli mashqlar	Kommunikativlik, empatiya, hamkorlik	Sud jarayonida samarali muloqot olib borish qobiliyati
Psixologik treninglar	Maxsus mashg'ulotlar orqali kasbiy ko'nikmalarni rivojlantirish	Emotsional barqarorlik, stressga chidamlilik, o'zini boshqarish	Murakkab sud vaziyatlarida barqarorlikni saqlash
Refleksiya mexanizmi	O'z faoliyatini tahlil qilish va baholash jarayoni	Refleksiv kompetensiya, tanqidiy fikrlash	Qarorlar sifatining oshishi va kasbiy o'sishga intilish
Kasbiy muloqot	Mutaxassislar va ekspertlar bilan o'zaro aloqalar	Professional nutq, etik madaniyat	Xolis va asosli ekspert xulosalarini berish

Amaliy faoliyatga yo'naltirish	Sud ekspertizasi bilan bog'liq real vaziyatlar bilan tanishtirish	Analitik tafakkur, qaror qabul qilish	Nazariy bilimlarni amaliyotda samarali qo'llash

Mazkur jadvalda bo'lajak sud psixologi ekspertlarining kompetensiyaviy salohiyatini rivojlantirishda muhim ahamiyat kasb etuvchi ijtimoiy-psixologik ta'sir mexanizmlari tizimli tarzda umumlashtirilgan. Jadvaldan ko'rinib turibdiki, sud psixologi ekspertining kasbiy yetukligi faqat individual bilim va ko'nikmalar bilan cheklanmay, balki uni o'rab turgan ijtimoiy muhit, guruhviy munosabatlar va professional faoliyat sharoitlari bilan uzviy bog'liq holda shakllanadi. Shu bois, kompetensiyaviy salohiyatni rivojlantirish jarayoni kompleks va ko'p omilli tizim sifatida namoyon bo'ladi.

Jadvalda birinchi o'rinda keltirilgan ijtimoiy muhit ta'siri mexanizmi bo'lajak sud psixologi ekspertlarining kasbiy identifikatsiyasini shakllantirishda muhim rol o'ynaydi. Ta'lim muassasasidagi psixologik iqlim, o'qituvchi va talaba o'rtasidagi o'zaro munosabatlar, shuningdek, kasbiy me'yor va qadriyatlarning uzatilishi mutaxassisning professional o'zini anglash jarayoniga bevosita ta'sir ko'rsatadi. Ijobiy ijtimoiy muhit sharoitida talabalarda kasbiy mas'uliyat, etik me'yorlarga sodiqlik va sud-psixologik faoliyatga nisbatan ijobiy munosabat shakllanadi.

Guruhviy o'zaro ta'sir mexanizmi sud psixologi ekspertlarining kommunikativ va empatik kompetensiyalarini rivojlantirishda alohida ahamiyatga ega. Jamoaviy muhokamalar, rolli o'yinlar va vaziyatli mashqlar orqali talabalar real sud jarayonlariga yaqinlashtiriladi. Bu jarayonda ular turli nuqtai nazarlarni tushunish, muloqot jarayonida o'z pozitsiyasini asoslash va boshqa shaxslarning emotsional holatini hisobga olish ko'nikmalarini egallaydilar. Natijada, bo'lajak ekspertlarda sud jarayonida samarali muloqot olib borish va professional empatiyani namoyon etish qobiliyati rivojlanadi.

Psixologik treninglar mexanizmi sud psixologi ekspertlarining emotsional-irodaviy kompetensiyalarini mustahkamlashda samarali vosita sifatida namoyon bo'ladi. Trening mashg'ulotlari jarayonida stressli vaziyatlarni boshqarish, ichki barqarorlikni saqlash va o'z emotsiyalarini nazorat qilish ko'nikmalari shakllantiriladi. Bu ayniqsa sud-psixologik ekspertiza faoliyatida muhim bo'lib, mutaxassisning xolisligi va professional qaror qabul qilish qobiliyatini ta'minlaydi.

Refleksiya mexanizmi bo'lajak sud psixologi ekspertlarining kasbiy rivojlanishida muhim psixologik omil hisoblanadi. O'z faoliyatini tahlil qilish, professional xatolarni anglash va ularni bartaraf etishga intilish refleksiv kompetensiyaning asosini tashkil etadi. Ushbu mexanizm orqali mutaxassis o'z bilim va ko'nikmalarini muntazam ravishda takomillashtirib boradi, bu esa ekspert xulosalarining sifatini oshirishga xizmat qiladi.

Kasbiy muloqot mexanizmi jadvalda alohida ko'rsatilgan bo'lib, u sud psixologi ekspertlarining professional nutqi va etik madaniyatini rivojlantirishga yo'naltirilgan. Tajribali mutaxassislar bilan muloqot qilish, kasbiy muhokamalarda ishtirok etish va amaliy tajriba almashish bo'lajak ekspertlarning professional dunyoqarashini kengaytiradi. Natijada, mutaxassislar xolis va asosli ekspert xulosalarini berish qobiliyatini egallaydilar.

Amaliy faoliyatga yo'naltirish mexanizmi sud psixologi ekspertlarining kompetensiyaviy salohiyatini real faoliyat sharoitida sinab ko'rish imkonini beradi. Sud ekspertizasi bilan bog'liq real vaziyatlar, amaliy mashg'ulotlar va kuzatuvlar orqali talabalar nazariy bilimlarni amaliyot bilan uyg'unlashtiradilar. Bu jarayon analitik tafakkur, tezkor qaror qabul qilish va professional mas'uliyat hissining shakllanishiga olib keladi.

Umuman olganda, jadvalda aks ettirilgan ijtimoiy-psixologik mexanizmlar bo'lajak sud psixologi ekspertlarining kompetensiyaviy salohiyatini rivojlantirishda o'zaro uzviy bog'liq holda faoliyat ko'rsatadi. Ushbu mexanizmlarni ta'lim jarayonida tizimli va maqsadli qo'llash sud-psixologik ekspertiza sohasida yuqori malakali, psixologik jihatdan barqaror va

professional mutaxassislar tayyorlash imkonini beradi hamda sud-huquq tizimida adolat va xolislikni ta'minlashga xizmat qiladi.

O'tkazilgan nazariy tahlil va ilmiy umumlashtirishlar shuni ko'rsatadiki, bo'lajak sud psixologi ekspertlarining kompetensiyaviy salohiyatini rivojlantirish zamonaviy sud-huquq tizimi ehtiyojlaridan kelib chiqadigan muhim ilmiy-amaliy masalalardan biridir. Sud-psixologik ekspertiza faoliyatining murakkabligi, unda inson psixikasini chuqur va xolis baholash zarurati mutaxassisdan nafaqat kasbiy bilimlar, balki yuqori darajadagi ijtimoiy-psixologik tayyorgarlikni ham talab etadi. Shu bois, kompetensiyaviy yondashuv sud psixologi ekspertlarini tayyorlash jarayonida asosiy metodologik tamoyil sifatida namoyon bo'ladi.

Tadqiqot natijalari bo'lajak sud psixologi ekspertlarining kompetensiyaviy salohiyati kognitiv, kommunikativ, emotsional-irodaviy va refleksiv komponentlardan iborat murakkab tizim ekanligini tasdiqladi. Ushbu komponentlarning samarali shakllanishi esa ijtimoiy-psixologik ta'sir mexanizmlarining tizimli qo'llanilishiga bevosita bog'liqdir. Ijtimoiy muhit, guruhiiy o'zaro ta'sir, psixologik treninglar, refleksiya va amaliy faoliyatga yo'naltirilgan mashg'ulotlar mutaxassislarning professional yetukligini ta'minlovchi asosiy omillar sifatida namoyon bo'ldi.

Shuningdek, tadqiqot davomida aniqlanganki, bo'lajak sud psixologi ekspertlarining kasbiy rivojlanishi faqat individual sa'y-harakatlar bilan cheklanmaydi, balki ta'lim muassasasida yaratilgan psixologik muhit va kasbiy muloqot tizimi bilan uzviy bog'liq holda amalga oshadi. Ijtimoiy-psixologik mexanizmlarning yetarli darajada e'tiborga olinmasligi mutaxassislarning kasbiy moslashuvi va professional barqarorligiga salbiy ta'sir ko'rsatishi mumkin.

Umuman olganda, tadqiqot natijalari bo'lajak sud psixologi ekspertlarining kompetensiyaviy salohiyatini rivojlantirish jarayonida ijtimoiy-psixologik ta'sir mexanizmlarini maqsadli va tizimli qo'llash zarurligini ilmiy asoslab berdi. Mazkur yondashuv sud-psixologik ekspertiza sohasida malakali, mas'uliyatli va professional mutaxassislar tayyorlash imkoniyatini kengaytiradi.

Bo'lajak sud psixologi ekspertlarining kompetensiyaviy salohiyatini samarali rivojlantirish maqsadida sud-psixologik ta'lim tizimiga kompetensiyaviy yondashuv asosida ishlab chiqilgan maxsus o'quv-modullarni joriy etish maqsadga muvofiqdir. Ushbu modullar nazariy bilimlar bilan bir qatorda amaliy ko'nikmalarni shakllantirishga yo'naltirilgan bo'lishi lozim.

Ta'lim jarayonida ijtimoiy-psixologik ta'sir mexanizmlaridan keng foydalanish, xususan, guruhiiy mashg'ulotlar, psixologik treninglar va interfaol metodlarni tizimli ravishda qo'llash tavsiya etiladi. Bu usullar bo'lajak sud psixologi ekspertlarining kommunikativ, emotsional va refleksiv kompetensiyalarini rivojlantirishga xizmat qiladi.

Sud psixologi ekspertlarini tayyorlash jarayonida amaliy faoliyatga yo'naltirilgan mashg'ulotlar ulushini oshirish, real sud-psixologik ekspertiza jarayonlari bilan tanishtirish va tajribali mutaxassislar bilan hamkorlikni kuchaytirish zarur. Bu orqali talabalar nazariy bilimlarini amaliy faoliyat bilan uyg'unlashtirish imkoniyatiga ega bo'ladilar.

Shuningdek, bo'lajak sud psixologi ekspertlarining kasbiy rivojlanishini monitoring qilish va baholash uchun kompetensiyaviy diagnostika tizimini joriy etish maqsadga muvofiqdir. Ushbu tizim mutaxassislarning kasbiy tayyorgarlik darajasini aniqlash, individual rivojlanish yo'nalishlarini belgilash imkonini beradi.

Kelgusidagi ilmiy tadqiqotlarda sud psixologi ekspertlarining kompetensiyaviy salohiyatini rivojlantirishga qaratilgan ijtimoiy-psixologik ta'sir mexanizmlarining amaliy samaradorligini empirik tadqiqotlar asosida chuqur o'rganish va tajriba-sinov dasturlarini ishlab chiqish tavsiya etiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yi.

1. Gudjonsson, G.H. Forensic Psychology: A Guide to Practice. — London: Routledge, 2018. — 420 p.
2. Rogers, R. Clinical Assessment of Malingering and Deception. — New York: Guilford Press, 2015. — 510 p.
3. McClelland, D.C. Testing for Competence Rather Than for Intelligence. — American Psychologist, 1973. — Vol. 28. — P. 1–14.
4. Ratinov, A.R. Sud psixologiyasi asoslari. — Moskva: Yuridicheskaya literatura, 2001. — 256 b.
5. Chufarovskiy, Yu.M. Sud-psixologik ekspertiza: nazariya va amaliyot. — Moskva: Norma, 2010. — 304 b.
6. Lomov, B.F. Metodologik va nazariy psixologiya muammolari. — Moskva: Nauka, 2001. — 220 b.
7. Z.S.Elov. YURIDIK PSIXOLOGIYA. Darslik. Buxoro “Kamolot” nashriyoti 2023. B-231
8. З.Элов. Девиант хулқ-атворли ўсмирлар орасида суицидал ахлоқ тушунчаси ва илмий таҳлиллар. 2023 ПЕДАГОГИК ВА ПСИХОЛОГИК ТАДҚИҚОТЛАР 1 (№1), 170-178
9. Z.S.Elov. Sud-psixologik ekspertizasi tarixi va rivojlanish bosqichlari (ilmiy manbalar tahlili asosida). 2024 Journal of Pedagogical and Psychological Studies 2 (1), 3-8
10. Z.S.Elov. Sudga oid psixologik ekspertizasining rivojlanish jarayoni va tarixi. 2024 OSIYO XALQARO UNIVERSITETI AXBOROTNOMASI 1, 112-119
11. Z.Elov., A.Sulaymonov. Sud-psixolog ekspert faoliyatining ijtimoiy-psixologik xususiyatlari. 2024 Modern Science and Research. 2024/7/4
12. Z.S.Elov. Sud-psixologik ekspertizalar o'tkazishning huquqiy va tashkiliy asoslari. 2024. TECHNICAL SCIENCE Vol -2 Issue 1
13. Z.S.Elov. Sud va tergov jarayonida psixolog kompetentligining o'ziga xosligi. 2025 “O‘ZBEKISTONDA UCHINCHI RENESSANS: INSON, FAN VA IQTISODIYOTNING YANGI UFQLARI” mavzusidagi respublika ilmiy-amaliy online konferensiyasi
14. N.Tojiyeva., Z.Elov. Voyaga yetmaganlarga sudga oid psixologik ekspertizasini o'tkazilishining psixologik xususiyatlari. 2024 ПЕДАГОГИК ВА ПСИХОЛОГИК ТАДҚИҚОТЛАР 1 (№1), 9-14
15. Z.S.Elov., A.Sulaymonov. Sud-psixolog ekspert faoliyatining ijtimoiy-psixologik xususiyatlari. Journal of new century innovations/ 2025/5/20
16. Sh.To'rayev., Z.S.Elov. Sudga oid psixologik ekspertizasining rivojlanish jarayoni va tarixi. 2025. Academic research in educational sciences 265-269

MUALLIF HAQIDA MA'LUMOT [ИНФОРМАЦИЯ ОБ АВТОРЕ]

[AUTHORS INFO]

Tojiyeva Nilufar Tohirjon qizi

Andijon davlat universiteti mustaqil tadqiqotchi

Manzil: O'zbekiston, Andijon shahri

MAHALLA TIZIMIDA YOSH OILALARDAGI NIZOLARNI OLDINI OLISHNING PSIXOLOGIK MEXANIZMLARI

Miraliyev Shahzod Jahongir o'g'li
Osiyo xalqaro universiteti o'qituvchisi

Annotatsiya.

KIRISH: Ushbu maqolada yosh oilalarda uchraydigan nizolarning psixologik sabablari, ularning rivojlanish mexanizmlari va oldini olish yo'llari mahalla tizimi misolida ilmiy jihatdan yoritib beriladi. Mahalla institutining psixologik profilaktika, ijtimoiy qo'llab-quvvatlash va maslahat berishdagi roli tahlil qilinadi. Tadqiqot natijalari yosh oilalar bilan ishlashda kompleks yondashuv zarurligini asoslab beradi.

Hozirgi davrda ijtimoiy-iqtisodiy o'zgarishlar, axborot oqimining kuchayishi va qadriyatlar transformatsiyasi yosh oilalar hayotiga bevosita ta'sir ko'rsatmoqda. Yosh oilalarda yuzaga keladigan nizolar ko'pincha oilaviy barqarorlikning buzilishiga, ruhiy tushkunlik, ajrimlar va bolalar tarbiyasida muammolarga olib keladi. Shu nuqtayi nazardan, yosh oilalarda nizolarni oldini olish mexanizmlarini ishlab chiqish dolzarb ijtimoiy-psixologik muammo hisoblanadi. O'zbekistonda mahalla tizimi tarixan tarbiya, nazorat va ijtimoiy yordam markazi bo'lib kelgan. Bugungi kunda ham mahalla yosh oilalar bilan ishlashda muhim psixologik resurs sifatida namoyon bo'lmoqda.

MAQSAD: Mahalla tizimi doirasida yosh oilalarda yuzaga keladigan nizolarning psixologik sabablarini tahlil qilish, ularni oldini olishda samarali psixologik mexanizmlarni aniqlash hamda mahalla institutining ijtimoiy-psixologik imkoniyatlarini ochib berishdan iborat. Shuningdek, yosh oilalarda o'zaro munosabatlarni sog'lomlashtirish, muloqot madaniyatini rivojlantirish va oilaviy barqarorlikni mustahkamlashga xizmat qiluvchi amaliy tavsiyalar ishlab chiqish ham maqolaning asosiy maqsadlaridan biri hisoblanadi.

MATERIAL VA METODLAR: Maqola mahalliy va xorijiy ilmiy adabiyotlar, psixologik tadqiqotlar, davlat hujjatlari hamda mahalla amaliy tajribalariga tayangan holda tayyorlandi. Mazkur tadqiqotda mahalla tizimida yosh oilalardagi nizolarni oldini olishning psixologik mexanizmlarini o'rganishga oid nazariy va amaliy materiallardan foydalanildi.

XULOSA: Yosh oilalarda nizolarni oldini olishda mahalla tizimi va psixologik mexanizmlarning uyg'unligi muhim ahamiyatga ega.. Unga oilaviy muhit, biologik omillar, ijtimoiy va ta'limiy jarayonlar ta'sir ko'rsatadi. Agressiyani oldini olish uchun yoshlarni ijobiy faoliyatlarga yo'naltirish lozim. Yosh oilalarda nizolarni oldini olishda mahalla tizimining imkoniyatlari katta bo'lib, psixologik mexanizmlardan samarali foydalanish oila barqarorligini ta'minlashga xizmat qiladi.

Kalit so'zlar. Yosh oila, oilaviy nizo, mahalla tizimi, psixologik profilaktika, ijtimoiy psixologiya, oilaviy moslashuv, kommunikatsiya, empatiya. mahalla tizimi, yosh oilalar, oilaviy nizolar, nizolarni oldini olish, psixologik mexanizmlar, oila psixologiyasi, ijtimoiy

psixologiya, oilaviy munosabatlar, shaxslararo munosabatlar, muloqot madaniyati, samarali muloqot, emotsional barqarorlik, emotsional yetuklik, stress va moslashuv, oilaviy moslashuv.

ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ МЕХАНИЗМЫ ПРЕДОТВРАЩЕНИЯ КОНФЛИКТОВ В МОЛОДЫХ СЕМЬЯХ В РАМКАХ СИСТЕМЫ СОСЕДСКИХ ОТНОШЕНИЙ.

Миралиев Шахзод Джахонгирович

Преподаватель Азиатского международного университета

Аннотация.

ВВЕДЕНИЕ: В данной статье на примере системы махалла проводится научное исследование психологических причин конфликтов в молодых семьях, механизмов их развития и способов их предотвращения. Анализируется роль института махалла в психологической профилактике, социальной поддержке и консультировании. Результаты исследования обосновывают необходимость комплексного подхода к работе с молодыми семьями.

В настоящее время социально-экономические изменения, увеличение информационного потока и трансформация ценностей оказывают прямое влияние на жизнь молодых семей. Конфликты в молодых семьях часто приводят к нарушению семейной стабильности, депрессии, разводам и проблемам в воспитании детей. С этой точки зрения разработка механизмов предотвращения конфликтов в молодых семьях является актуальной социально-психологической проблемой.

ЦЕЛЬ: Целью данной статьи является анализ психологических причин конфликтов, возникающих в молодых семьях в рамках системы махалла, выявление эффективных психологических механизмов их предотвращения и раскрытие социально-психологического потенциала института махалла. Также одной из главных целей статьи является разработка практических рекомендаций, которые помогут улучшить отношения в молодых семьях, развить культуру общения и укрепить стабильность семьи.

МАТЕРИАЛЫ И МЕТОДЫ. Статья подготовлена на основе местной и зарубежной научной литературы, психологических исследований, правительственных документов и практического опыта махаллы. В исследовании использованы теоретические и практические материалы по изучению психологических механизмов предотвращения конфликтов в молодых семьях в системе махаллы.

ВЫВОД. Гармония системы махалла и психологических механизмов важна для предотвращения конфликтов в молодых семьях. На нее влияют семейная среда, биологические факторы, социальные и образовательные процессы. Для предотвращения агрессии молодых людей следует направлять на позитивные виды деятельности. Система махалла обладает большим потенциалом в предотвращении конфликтов в молодых семьях, а эффективное использование психологических механизмов способствует обеспечению стабильности семьи.

Ключевые слова. Молодая семья, семейные конфликты, система соседства, психологическая профилактика, социальная психология, адаптация семьи, общение, эмпатия. Система соседства, молодые семьи, семейные конфликты, предотвращение конфликтов, психологические механизмы, семейная психология, социальная психология, семейные отношения.

PSYCHOLOGICAL MECHANISMS OF PREVENTING CONFLICT IN YOUNG FAMILIES IN THE NEIGHBORHOOD SYSTEM

Miraliyev Shahzod Jahongir o'g'li

Teacher of the Asian International University

Annatation.

INTRODUCTION: This article scientifically examines the psychological causes of conflicts in young families, their development mechanisms and ways to prevent them using the example of the mahalla system. The role of the mahalla institution in psychological prevention, social support and counseling is analyzed. The results of the study justify the need for a comprehensive approach to working with young families.

Currently, socio-economic changes, increased information flow, and transformation of values have a direct impact on the lives of young families. Conflicts in young families often lead to disruption of family stability, depression, divorces, and problems in raising children. From this point of view, the development of mechanisms for preventing conflicts in young families is an urgent socio-psychological problem. In Uzbekistan, the mahalla system has historically been a center of education, control, and social assistance. Even today, the mahalla is an important psychological resource in working with young families.

THE GOAL: The purpose of this article is to analyze the psychological causes of conflicts that arise in young families within the mahalla system, to identify effective psychological mechanisms for their prevention, and to reveal the socio-psychological potential of the mahalla institution. Also, one of the main goals of the article is to develop practical recommendations that will help improve relationships in young families, develop a culture of communication, and strengthen family stability.

MATERIAL AND METHODS: The article was prepared based on local and foreign scientific literature, psychological research, government documents, and practical experience of the mahalla. This study used theoretical and practical materials on the study of psychological mechanisms for preventing conflicts in young families in the mahalla system.

CONCLUSION. The harmony of the mahalla system and psychological mechanisms is important in preventing conflicts in young families. It is influenced by the family environment, biological factors, social and educational processes. To prevent aggression, young people should be directed to positive activities. The mahalla system has great potential in preventing conflicts in young families, and the effective use of psychological mechanisms serves to ensure family stability.

Keywords: Young family, family conflict, neighborhood system, psychological prevention, social psychology, family adaptation, communication, empathy. neighborhood system, young families, family conflicts, conflict prevention, psychological mechanisms, family psychology, social psychology, family relationships, interpersonal relationships, communication culture, effective communication, emotional stability, emotional maturity, stress and adaptation, family adaptation.

Yosh oila – nikohdan keyingi dastlabki 3–5 yilni o'z ichiga olgan ijtimoiy guruh bo'lib, bu davr oilaviy moslashuv bosqichi hisoblanadi. Ushbu davrda er va xotin shaxs sifatida o'z pozitsiyalarini aniqlaydi, rollar taqsimoti yuz beradi. Psixologik jihatdan bu davr stressga boy bo'lib, nizolarning paydo bo'lish ehtimoli yuqori bo'ladi.

Yosh oilalarda nizolarning asosiy sabablari:

Yosh oilalarda nizolar quyidagi omillar ta'sirida shakllanadi:

- iqtisodiy yetishmovchilik va moddiy qaramlik;
- psixologik yetuklik darajasining pastligi;
- qarindoshlar aralashuvi;
- oilaviy rollar va majburiyatlarni noto'g'ri taqsimlash;
- kommunikativ madaniyatning yetarli emasligi.

Yosh oilalarda nizolarning vujudga kelish sabablari

Yosh oilalarda nizolar asosan psixologik moslashuv davrida yuzaga keladi. Nikohning dastlabki yillarida er-xotin yangi ijtimoiy rollarga moslashadi, bu esa qarashlar, qadriyatlar va ehtiyojlar to'qnashuviga olib keladi. Moliyaviy qiyinchiliklar, qarindoshlar bilan munosabatlar, bolalar tarbiyasi, mas'uliyatni bo'lishishdagi kelishmovchiliklar nizolarning asosiy omillari hisoblanadi.

Bu omillar nizoning ichki va tashqi mexanizmlarini shakllantiradi.

Nizolarning psixologik mexanizmlari

Nizo jarayoni bir necha psixologik bosqichdan iborat:

- ichki norozilikning to'planishi;
- emotsional portlash;
- muloqotning buzilishi;
- himoya mexanizmlarining faollashuvi (inkor, agressiya, chekinish).

Mahalla tizimi yosh oilalarga yaqin bo'lgan ijtimoiy institut sifatida ularning muammolarini erta aniqlash imkoniyatiga ega. Mahalla raisi, xotin-qizlar faoli, yoshlar yetakchisi va profilaktika inspektorining hamkorligi nizolarning oldini olishda muhim ahamiyat kasb etadi.

Psixologik profilaktika va maslahat berish

Yosh oilalar bilan individual va guruh psixologik maslahatlar o'tkazish nizolarni kamaytirishga xizmat qiladi. Psixologik treninglar orqali muloqot madaniyati, stressni boshqarish va empatiya ko'nikmalari shakllantiriladi.

Kommunikativ ko'nikmalarni rivojlantirish. Agar ushbu jarayonlar boshqarilmasa, nizo chuqurlashib boradi. Mahalla tizimining ijtimoiy-psixologik mohiyati. Mahalla – shaxs va jamiyat o'rtasidagi ko'pri bo'lib, u yosh oilalarning muammolarini barvaqt aniqlash imkonini beradi. Mahalla faollari oiladagi muhitni kuzatish, profilaktik suhbatlar o'tkazish orqali nizolarni oldini olishga xizmat qiladi.

Psixologik profilaktikaning asosiy yo'nalishlari:

- Profilaktika quyidagilarni o'z ichiga oladi:
 - nikohdan oldingi psixologik tayyorgarlik
 - yosh oilalar uchun trening va seminarlar;
 - individual psixologik maslahatlar;
- stressni boshqarish bo'yicha mashg'ulotlar.

Kommunikativ madaniyat va uning nizo oldini olishdagi roli

Samarali muloqot oilaviy barqarorlikning asosidir. Tinglash, empatiya, o'z fikrini to'g'ri ifodalash nizolarning oldini oluvchi muhim psixologik mexanizmdir.

Emotsional intellekt va oilaviy munosabatlar

Emotsional intellekt yuqori bo'lgan shaxslar nizolarni tinch yo'l bilan hal qilishga moyil bo'ladi. Mahalla doirasida emotsional intellekt rivojlantirishga qaratilgan mashg'ulotlar samarali natija beradi.

Milliy qadriyatlar asosida oilaviy tarbiya

Milliy urf-odatlar, kattaga hurmat, sabr va murosa kabi qadriyatlar yosh oilalarda nizolarni kamaytiruvchi omil hisoblanadi.

Mahalla va mutaxassislar hamkorligi

Mahalla psixologi, ijtimoiy xodim, maktab maslahatchisi va profilaktika inspektori o'zaro hamkorlikda ishlaganda nizolarni oldini olish samarasi oshadi.

- Amaliy psixologik mexanizmlar
- oilaviy suhbatlar;
- vositachilik (mediatsiya);
- ijtimoiy moslashuv dasturlari;
- doimiy monitoring va maslahat.
- Nizolarning psixologik mexanizmlari

Nizo jarayonida shaxsning emotsional holati, stressga chidamliligi va muloqot madaniyati muhim rol o'ynaydi. Psixologik mexanizmlar sifatida quyidagilar ajratiladi:

- emotsional reaksiya va affektiv holatlar;
- shaxslararo idrok va noto'g'ri talqinlar;
- kommunikativ to'siqlar;
- murosaga kelish ko'nikmalarining yetishmasligi.
- Mahalla tizimining yosh oilalar bilan ishlashdagi o'rni

Samarali muloqot oilaviy barqarorlikning asosiy omillaridan biridir. Tinglash, o'z fikrini to'g'ri ifodalash va murosaga kelish ko'nikmalarini rivojlantirish nizolarning oldini oladi.

Ijtimoiy qo'llab-quvvatlash mexanizmlari

Mahalla orqali moddiy va ma'naviy yordam ko'rsatish, yosh oilalarni ijtimoiy dasturlarga jalb etish ularning stress darajasini kamaytiradi va ijobiy psixologik muhitni shakllantiradi.

Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatadiki, yosh oilalarda yuzaga keladigan nizolar ko'p omilli psixologik va ijtimoiy sabablar bilan bog'liq bo'lib, ularning o'z vaqtida oldini olinmasligi oilaviy barqarorlikning izdan chiqishiga, emotsional tanglikning kuchayishiga hamda ijtimoiy muammolarning chuqurlashuviga olib keladi. Ayniqsa, yosh oilalarning hayotiy tajribasi yetarli darajada shakllanmaganligi, muloqot ko'nikmalarining sustligi, stressga bardoshlilik darajasining pastligi va ijtimoiy qo'llab-quvvatlashga ehtiyojning yuqoriligi nizolarning tez-tez yuzaga kelishiga sabab bo'ladi.

Mazkur jarayonda mahalla tizimi yosh oilalarda nizolarni oldini olishda muhim ijtimoiy-psixologik institut sifatida namoyon bo'ladi. Mahalla muhitida olib boriladigan profilaktik ishlar, psixologik maslahatlar, tarbiyaviy tadbirlar hamda jamoatchilik asosidagi nazorat mexanizmlari nizolarning dastlabki bosqichdayoq aniqlanishiga va ularning chuqurlashib ketishining oldini olishga xizmat qiladi. Mahalla faollari, xususan, oqsoqollar, xotin-qizlar faollari va yoshlar yetakchilarining vositachilik faoliyati yosh oilalarda murosaga kelish, o'zaro tushunish va ijtimoiy mas'uliyat hissini shakllantirishda muhim ahamiyat kasb etadi. Tadqiqot davomida aniqlangan psixologik mexanizmlar — samarali muloqotni rivojlantirish, emotsional holatni boshqarish, oilaviy rollarni aniqlashtirish, ijtimoiy qo'llab-quvvatlashni kuchaytirish hamda mediatsiya jarayonlarini keng joriy etish — yosh oilalarda nizolarning oldini olishda eng samarali yo'nalishlar sifatida baholandi. Ushbu mexanizmlarni mahalla tizimi doirasida tizimli va uzluksiz amalga oshirish oilaviy munosabatlarning sog'lomlashuviga olib keladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yhati

1. Andreeva G.M. Ijtimoiy psixologiya. — Moskva: Aspekt Press, 2018.
2. Karimova V.M. Oila psixologiyasi asoslari. — Toshkent: Fan va texnologiya, 2019.

3. G'oziev E.G'. Yosh va pedagogik psixologiya. — Toshkent: O'qituvchi, 2017.
4. Musurmonova O. Oila va nikoh psixologiyasi. — Toshkent: Innovatsiya, 2020.
5. Shoumarov G.B. Oila muammolari psixologiyasi. — Toshkent: Sharq, 2016.
6. Satir V. Oila ichidagi munosabatlar psixologiyasi. — Sankt-Peterburg: Piter, 2016.
7. Kon I.S. Shaxs psixologiyasi. — Moskva: Akademiya, 2014.
8. Bronfenbrenner U. Inson rivojlanishining ekologik modeli. — Nyu-York: Harvard University Press, 2005.
9. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining "Mahalla institutini rivojlantirish to'g'risida"gi Farmoni. — Toshkent, 2020.
10. O'zbekiston Respublikasi Oila kodeksi. — Toshkent: Adolat, 2023.
11. O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining yosh oilalarni qo'llab-quvvatlashga oid qarorlari. — Toshkent, 2021.

MUALLIF HAQIDA MA'LUMOT [ИНФОРМАЦИЯ ОБ АВТОРЕ]

[AUTHORS INFO]

Miraliyev Shahzod Jahongir o'g'li

Osiyo xalqaro universiteti

Pedagogika va psixologiya kafedrası o'qituvchisi

Darveshqalamidan@gmail.com

O'SPIRINLARNING SUITSIDAL XULQINI BELGILOVCHI IJTIMOIIY- PSIXOLOGIK DETERMINANTLAR

Sadilloev Odiljon Oripovich

Buxoro davlat universiteti mustaqil tadqiqotchi

Annotatsiya.

KIRISH: Mazkur ilmiy ishda o'spirinlarda suitsidal xulq shakllanishiga ta'sir etuvchi psixosozial determinantlar tizimli tarzda o'rganiladi. Tadqiqot davomida emotsional beqarorlik, o'zini qadrsiz his etish, ijtimoiy izolyatsiya, oilaviy nizolar, travmatik tajriba, depressiv sindromlar va tengdoshlar bosimi kabi omillarning suitsidal xavfni qanday kuchaytirishi ilmiy asosda tahlil qilindi. Shuningdek, maktab, oila va jamiyat muhitining psixologik qo'llab-quvvatlash darajasi suitsidal xulqning oldini olishda qanday rol o'ynashi yoritildi.

MAQSAD: O'spirinlarda suitsidal xulqning shakllanishiga sabab bo'ladigan asosiy psixosozial omillarni aniqlash, ularning o'zaro ta'sir mexanizmlarini o'rganish hamda risk guruhini aniqlashning ilmiy asoslarini ishlab chiqish.

MATERIALLAR VA METODLAR: Tadqiqotda yarim strukturalangan suhbat, psixodiagnostik testlar (Bek depressiya shkalasi, Spielberger tashvish shkalasi, o'zini qadrlash testi, stressga moslashuv testi), kuzatish, kontent-tahlil va korrelyatsion-statistik metodlardan foydalanildi. Respondentlar tarkibini 13–17 yoshdagi o'spirinlar tashkil etdi.

XULOSA. O'spirinlarning suitsidal xulqiga ta'sir etuvchi psixosozial determinantlar ko'p qirrali bo'lib, shaxsiy (past o'zini baholash, affektiv beqarorlik), oilaviy (nizoli munosabatlar, e'tibor tanqisligi), maktab (bulliying, izolyatsiya), va ijtimoiy omillar (muloqot tanqisligi, ijtimoiy qo'llab-quvvatlashning pastligi) bilan bog'liq. Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatadiki, suitsidal xavfni kamaytirishda o'spirinning emotsional ehtiyojlarini qondirish, ishonchli munosabatlarni shakllantirish, psixologik xizmatlar faoliyatini kuchaytirish va erta profilaktika choralari yo'lga qo'yish muhim ahamiyatga ega.

Kalit so'zlar: suitsidal xulq, o'spirinlik davri, psixosozial omillar, depressiya, bulliying, ijtimoiy izolyatsiya, xavf guruhlari.

СОЦИАЛЬНО-ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ ДЕТЕРМИНАНТЫ СУИЦИДАЛЬНОГО ПОВЕДЕНИЯ ПОДРОСТКОВ

Садиллоев Одилжон Орипович

Независимый исследователь Бухарского государственного университета

Аннотация.

ВВЕДЕНИЕ: В данной работе исследуются психосоциальные детерминанты суицидального поведения подростков. Анализируются факторы эмоциональной нестабильности, низкой самооценки, социальной изоляции, семейных конфликтов, травматичного опыта, депрессивных симптомов и давления сверстников. Особое

внимание уделено влиянию школьной среды, семейной поддержки и социальных контактов на формирование суицидального риска и профилактику кризисных состояний.

ЦЕЛЬ. Определить ключевые психосоциальные факторы, влияющие на формирование суицидального поведения у подростков, и выявить механизмы их взаимодействия.

МАТЕРИАЛЫ И МЕТОДЫ. Использовались полуструктурированные интервью, диагностические шкалы (депрессия Бека, тревожность Спилбергера, тест самооценки, шкала адаптации к стрессу), наблюдение, контент-анализ и корреляционный анализ. В исследование были включены подростки в возрасте 13–17 лет.

ВЫВОДЫ. Результаты исследования показали, что суицидальное поведение у подростков формируется под воздействием комплекса личностных, семейных, школьных и социальных факторов. Психологическая поддержка, своевременная профилактика, создание безопасной и доверительной среды, а также работа с эмоциональными трудностями подростка существенно снижают риск кризисных форм поведения.

Ключевые слова. суицидальное поведение, подростковый возраст, психосоциальные факторы, депрессия, социальная изоляция, буллинг.

SOCIAL-PSYCHOLOGICAL DETERMINANTS OF ADOLESCENT SUICIDAL BEHAVIOR

Sadilloev Odiljon Oripovich

Independent researcher at Bukhara State University

Annatation.

INTRODUCTION: This study examines the psychosocial determinants influencing suicidal behavior among adolescents. The research highlights the role of emotional instability, low self-esteem, social isolation, family conflicts, traumatic experiences, depressive symptoms, and peer pressure in increasing suicidal risk. It also explores the impact of school environment, parental support, and social connectedness on preventing self-destructive tendencies.

THE GOAL. To identify and analyze the key psychosocial factors contributing to suicidal behavior among adolescents and to reveal the mechanisms through which these factors interact.

MATERIALS AND METHODS. Semi-structured interviews, psychodiagnostic tests (Beck Depression Inventory, Spielberger Anxiety Scale, Self-Esteem Test, Stress Adaptation Scale), behavioral observation, content analysis, and correlational methods were used. Participants included adolescents aged 13–17.

CONCLUSION. Findings show that adolescent suicidal behavior emerges as a result of a combination of personal vulnerabilities, family dysfunctions, school-related stressors, and lack of social support. Strengthening emotional resilience, improving communication within the family and school, timely psychological intervention, and building a supportive social environment significantly reduce suicidal tendencies.

Keywords: suicidal behavior, adolescence, psychosocial determinants, depression, bullying, social isolation, risk factors.

Bugungi kunda o'spirinlarning suitsidal xulqi dunyo miqyosida eng dolzarb psixologik muammolardan biriga aylanmoqda. Jahon sog'liqni saqlash tashkiloti (WHO) ma'lumotlariga ko'ra, 15–19 yosh oralig'ida o'limning ikkinchi yetakchi sababi — aynan suitsid hisoblanadi. Bu ko'rsatkichning ortib borayotganligi o'spirinlik davrida emotsional beqarorlik, shaxsning identitet inqirozi, ijtimoiy integratsiya jarayonidagi qiyinchiliklar va psixologik himoyaning zaifligi bilan bog'liq. Shuningdek, pandemiya, iqtisodiy beqarorlik, oilaviy ajralishlar,

migratsiya va raqamli tahdidlar (kiberbulliying) kabi omillar o'spirin psixikasiga qo'shimcha bosim yaratmoqda. Shu sababli o'spirinlarning suitsidal xavfini aniqlash, uning psixososial determinantlarini chuqur o'rganish psixologiya, pedagogika, sotsiologiya va sog'liqni saqlash tizimi uchun hal qiluvchi dolzarblik kasb etadi. O'spirinlik davri psixik rivojlanishning eng murakkab bosqichi bo'lib, identifikatsiya, mustaqillik hissi, o'zini anglash, ijtimoiy mavqe izlash kabi jarayonlar shu davrda keskin faollashadi. Bu esa shaxsning emotsional fonini beqaror qilishga moyil bo'ladi. Ilmiy adabiyotlarda qayd etilishicha, suitsidal fikrlar ko'p hollarda o'spirinning tashqi bosimlarni qabul qilishdagi zaifligi, ichki konfliktlarning kuchayishi va stressni qayta ishlash mexanizmlarining rivojlanmaganligi bilan bog'liq. O'zini past baholash, identitet inqirozi, affektiv portlashlar, ijtimoiy o'zini izolyatsiya qilish kabi belgilar tez-tez uchraydi. Bunday psixologik fon, agar vaqtida qo'llab-quvvatlanmasa, o'spirinni xavfli yo'lga yo'naltirishi mumkin.

Suitsidal xulqning eng muhim psixososial determinantlaridan biri — bu oilaviy atmosfera. Oila ichidagi nizolar, hissiy sovuqqonlik, jismoniy yoki emotsional zo'ravonlik, ota-onaning alkohol yoki giyohvand moddalarga qaramligi, e'tibor tanqisligi va parental stress o'spirinning ruhiy barqarorligini keskin zaiflashtiradi. Tadqiqotlarga ko'ra, suitsidal fikr bildirgan o'spirinlarning katta foizi oilaviy qo'llab-quvvatlash yetishmasligidan aziyat chekadi. Shuningdek, ota-onaning ajralishi, ota-onadan uzoqlashish va bolalikdagi travmalar o'spirinning suitsidal xavfini bir necha barobar oshiradi. Oilaviy qo'llab-quvvatlashning mavjud emasligi o'spirinda yolg'izlik, qadsizlik, rad etilganlik hissini kuchaytirib, suitsidal xulq uchun qulay psixologik muhit yaratadi. Adabiyotlarda maktab muhiti suitsidal xulq shakllanishida alohida o'rin tutishi ta'kidlanadi. Bulliying, kiberbulliying, ijtimoiy taqqoslash, o'spirinning maktabdagi mavqeining pastligi, o'qituvchilar tomonidan yetarli e'tibor berilmasligi va dars bosimini sezish o'spirinda salbiy emotsional holatlar paydo bo'lishiga olib keladi. Tengdoshlar bosimi ham katta tahdid omili bo'lib, rad etilish, haqoratlanish, tajovuzga uchrash kabi omillar o'spirinning psixologik xavfsizligini buzadi. Ilmiy manbalarda keltirilishicha, kiberbulliyingning o'spirinlarda depressiya va suitsidal fikrlarni kuchaytirish tezligi an'anaviy bulliyingga qaraganda ikki baravar yuqori. Bu omillarni hisobga olgan holda maktab psixologik xizmatining samaradorligini oshirish dolzarblik kasb etadi.

Suitsidal xulq shaxsning individual psixologik xususiyatlari bilan ham uzviy bog'liq. Depressiya, tashvish buzilishlari, impulsivlik, yuqori affektiv reaktivlik, travmatik tajribalar, o'zini past baholash, hopelessness (umidsizlik hissi), perfektsionizm kabi holatlar suitsidal xavfni sezilarli oshiradi. A. Beck, Joiner, Shneidman va Ellis kabi olimlarning ishlari shuni ko'rsatadiki, suitsidal xulqning markazida ko'pincha "psixologik og'riq", "umidsizlik" va "jamiyat tomonidan rad etilganlik idroki" turadi. O'spirinning kognitiv tizimida hayotiy vaziyatlarni baholashdagi noto'g'ri interpretatsiyalar, salbiy avtomatik fikrlar va "chorasizlik sxemalari" suitsidal xulqning psixologik asosini tashkil etadi. O'zbekistonning demografik tarkibida o'spirinlar yuqori ulushni tashkil qilishi, yoshlar ruhiy salomatligi bo'yicha hukumat tomonidan keng islohotlar olib borilayotgani ushbu mavzuni yanada dolzarb qiladi. So'nggi yillarda yoshlar orasida depressiya, tashvish, o'zini qadsiz his etish, oilaviy ajralishlar va migratsiya oqibatida psixologik bo'shliq holatlarining ortishi, ayrim hududlarda bulliying va zo'ravonlikning kuchayishi suitsidal xavfni oshiruvchi omillar sifatida qayd etilmoqda. Shu sababli O'zbekiston sharoitida o'spirin suitsidal xulqining psixososial determinantlarini chuqur o'rganish, maktab psixologlariga ilmiy asoslangan metodikalar yaratish, inqiroz holatlarida psixologik yordam ko'rsatish tizimini takomillashtirish dolzarb vazifa hisoblanadi.

O'spirinlik davrida suitsidal xulqning shakllanishi shaxsning ichki psixologik tuzilmasida yuz beradigan kompleks o'zgarishlar, affektiv beqarorlik va identitet inqirozi bilan bevosita bog'liqdir. Bu davrda hissiy jarayonlar keskinlashadi, o'z-o'zini anglash kuchayadi, shaxsning "men-kontsepsiyasi" qayta shakllanadi va kognitiv tizimda o'ziga nisbatan tanqidiy qarashlar kuchayadi. Ilmiy manbalarda qayd etilishicha, o'spirinlarda suitsidal fikrlar ko'pincha

emotsional zo'riqishning oshishi, frustratsiya, o'zini qadrsiz his etish, tajovuzning ichga yo'naltirilishi va umidsizlik hissi bilan bog'liqdir. A. Beckning "kognitiv uchlik modeli" bo'yicha o'spirin suitsidal holatda o'ziga, atrof-muhitga va kelajakka nisbatan salbiy, deformatsiyalangan tasavvurlar shakllantiradi. Bu salbiy sxemalar o'spirin ongida "chiqish yo'q" degan xayoliy holatni hosil qiladi. Shneidman ta'kidlaganidek, suitsidning markazida "psixologik og'riq" turadi — bu esa nafaqat depressiv fon, balki chuqur ichki bo'shliq va rad etilganlik hissi bilan kuchayadi. Shuning uchun o'spirinning suitsidal xulqini tushuntirishda psixologik determinantlar — affektiv beqarorlik, impulsivlik, past o'zini baholash, shaxsning kognitiv buzilishlari va o'zini boshqarish qobiliyatining sustligi — eng asosiy omillar sifatida qaraladi.

Oilaviy muhit o'spirin suitsidal xulqining eng kuchli ijtimoiy determinantidir. Ilmiy adabiyotlar shuni ko'rsatadiki, oilaviy qo'llab-quvvatlashning pastligi, hissiy sovuqqonlik, ota-onalar bilan yaqin muloqotning yetishmasligi, nizolar, jismoniy yoki emotsional zo'ravonlik suitsidal xavfni bir necha barobar oshiradi. Ota-onaning ajralishi, migratsiya sababli uzoq vaqt farzand bilan muloqot qilmasligi, haddan ortiq tanqid, bolaning his-tuyg'ularini inkor etish — bularning barchasi o'spirinda rad etilganlik, qadrsizlik, yolg'izlik va nafratning ichki shakllanishiga sabab bo'ladi. Shu bilan birga, parentifikatsiya (bola ota-onaga psixologik tayanch funksiyasini bajarishga majbur bo'lishi), oiladagi kronik stress, iqtisodiy tanglik kabi omillar o'spirinning psixologik mustahkamligini susaytiradi. Shuningdek, moreal qo'llab-quvvatlashning yo'qligi va ota-onaning emotsional beqarorligi o'spirinda "noto'g'ri o'rnak modeli"ni yaratadi. Shu sababli oilaviy determinantlar — psixologik xavfsizlik, mehr-muhabbat, tushunish, qo'llab-quvvatlash, konstruktiv muloqot — suitsidal xulqning oldini olishda asosiy himoya omillari sifatida qaraladi.

O'spirinning suitsidal xulqiga maktab muhiti va tengdoshlar bilan munosabatlar ham juda kuchli ta'sir ko'rsatadi. Bulliying, kiberbulliying, ijtimoiy izolyatsiya, rad etilish, doimiy taqqoslash, o'qituvchilar tomonidan ko'rsatiladigan befarqlik yoki haddan ortiq talabchanlik — bularning barchasi o'spirinda emotsional kollaps holatini yuzaga keltirishi mumkin. Kiberbulliyingning psixologik zarbasi ayniqsa kuchli bo'lib, u o'spirinning o'zini nazorat qilish imkonini cheklaydi, tahdidni doimiy holatga aylantiradi va psixik himoya mexanizmlarini izdan chiqaradi. Shu bilan birga, ijtimoiy tarmoqlarda "ideal hayot obrazlari", tanqidlar, rad etilishlar o'spirin ongida o'zini past baholashni, ijtimoiy solishtirishni va umidsizlikni kuchaytiradi. Tengdoshlar bosimi, guruhdan chetlashtirish yoki aksincha — xavfli guruhlar ta'siriga tushish suitsidal xavfni ko'paytiradi. Ijtimoiy determinatsiya nazariyalari bo'yicha o'spirin o'zini jamiyatda "keraksiz" deb his qilsa, bu holat ongda suitsidal motivlarni shakllantiruvchi qo'shimcha risk faktoriga aylanadi. Shuning uchun maktab psixologik muhiti suitsidal xulqning oldini olishda strategik maydon hisoblanadi.

Mazkur tadqiqotning amaliy qismida o'spirinlarning suitsidal xulqini aniqlovchi psixososial omillarni baholash maqsadida maxsus so'rovnoma ishlab chiqildi. So'rovnomada o'spirinning emotsional barqarorlik darajasi, o'zini baholashi, ijtimoiy qo'llab-quvvatlash holati, oilaviy muhit sifati, stressni boshqarish qobiliyati va yolg'izlik hissining chastotasi kabi asosiy indikatorlar qamrab olindi. Tadqiqot jarayonida 28 nafar respondent jalb qilinib, ular bilan individual suhbat va so'rovnoma o'tkazildi. Olingan javoblar asosida 1-jadval tuzildi, unda respondentlarning variantlar bo'yicha foizlarda taqsimlanishi aks ettirildi. Jadval natijalarining chuqur tahlili shuni ko'rsatdiki, o'spirinlarda suitsidal xulqning shakllanishida emotsional beqarorlik, qo'llab-quvvatlashning yo'qligi, oilaviy muammolar, ijtimoiy izolyatsiya va stressni boshqarishdagi qiyinchiliklar yetakchi determinantlar sifatida namoyon bo'ladi. Bu esa mavzuning ilmiy va amaliy ahamiyatini yana bir bor tasdiqlab, psixologik profilaktika, erta aralashuv va inqirozga javob tizimini takomillashtirish zarurligini ko'rsatadi.

1-jadval.

O'spirinlarning suitsidal xulqini belgilovchi psixosozial omillarni baholash natijalari.

Savol / Variantlar	1-variant	2-variant	3-variant
Emotsional barqarorlik	Ha – 25% (7 kishi)	Ba'zan – 50% (14 kishi)	Yo'q – 25% (7 kishi)
Ijtimoiy qo'llab-quvvatlash	Yetarli – 21% (6 kishi)	Qisman – 50% (14 kishi)	Yetarli emas – 29% (8 kishi)
Stressni boshqarish	Ha – 28% (8 kishi)	Ba'zan – 46% (13 kishi)	Qiyin – 26% (7 kishi)
Yolg'izlik hissi	Hech qachon – 18% (5 kishi)	Ba'zan – 46% (13 kishi)	Tez-tez – 36% (10 kishi)

Natijalar shuni ko'rsatadiki, 28 nafar respondentning atigi 25 % (7 kishi) o'zini emotsional jihatdan barqaror deb hisoblasa, yana 25 % (7 kishi) umuman barqaror emasligini bildirgan. Eng katta qism — 50 % (14 kishi) “ba'zan” deb javob bergan. Bu shuni anglatadiki, guruhning yarmi emotsional holatini vaziyatga bog'liq ravishda yo'qotishi mumkin, ya'ni barqarorlik holatga qarab “tebranadi”. Suitsidal xavf nuqtai nazaridan bu juda sezgir zona: emotsional fon beqaror bo'lgan o'spirinlarda keskin stress, konflikt yoki rad etilish vaziyatida o'z joniga qasd qilish fikrlari paydo bo'lishi ehtimoli yuqori bo'ladi. Bu yerda asosiy xulosa shuki, bu guruhda emotsional o'zini boshqarish ko'nikmalarini rivojlantirish, hissiy holatni tartibga solish bo'yicha psixokorreksion mashg'ulotlar zarur.

“Ijtimoiy qo'llab-quvvatlash” savoliga javoblarda ham xavotirli tendensiya ko'rinadi: faqat 21 % (6 kishi) yordamni yetarli deb baholagan, 50 % (14 kishi) “qisman”, 29 % (8 kishi) esa “yetarli emas” deb javob bergan. Bu shuni anglatadiki, respondentlarning uchdan biriga yaqini o'zini deyarli yolg'iz, tayanchsiz his qiladi, yana yarmi esa to'liq bo'lmagan, uzilib-uzilib turadigan qo'llab-quvvatlash fonida yashamoqda. Psixologik nuqtai nazardan ijtimoiy qo'llab-quvvatlash suitsidal xavfqa qarshi “bufer” vazifasini bajaradi: ishonchli suhbatdosh, tinglovchi va dalda beruvchi shaxsning bo'lmashligi o'spirinning krizis holatida o'zini butunlay yolg'iz his qilishiga olib keladi. Jadvaldagi “qisman” va “yetarli emas” javoblarining ustunligi shuni ko'rsatadiki, bu guruh bilan ishlaganda, eng avvalo, oila, maktab va tengdoshlar darajasida tayanch tarmog'ini kuchaytirish, o'qituvchi va psixologlarni “ishonchli shaxs” sifatida shakllantirish talab etiladi.

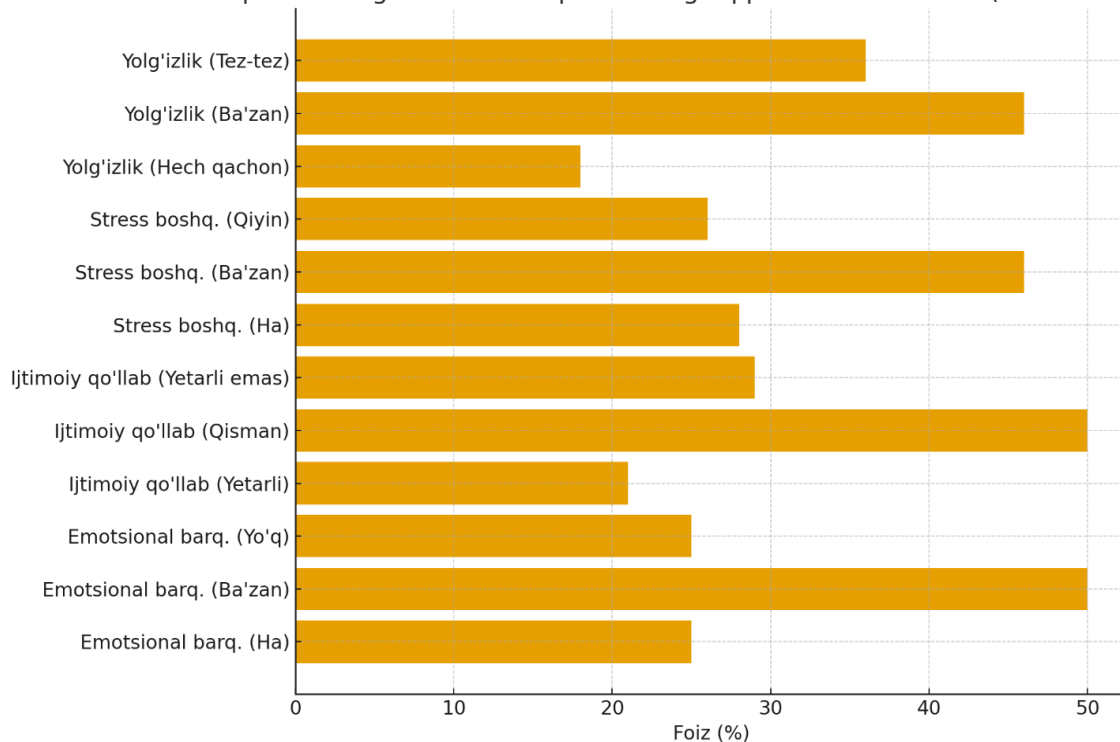
“Stressni boshqarish” indikatorida 28 % (8 kishi) stress bilan yaxshi kurasha olishini, 46 % (13 kishi) esa faqat “ba'zan”, 26 % (7 kishi) esa “qiyin”ligini bildirgan. Demak, respondentlarning qariyb uchdan biri stressni nazorat qilishda jiddiy qiyinchiliklarga ega, yarmiga yaqini esa vaziyatga qarab kuchli tebranishlarni boshdan kechiradi. Bu o'spirinlarda kognitiv qayta baholash, muammoga yo'naltirilgan fikrlash, relaksatsiya, emotsional ventilyatsiya kabi strategiyalar yetarlicha shakllanmagan bo'lishi mumkin. Suitsidal xavf nuqtai nazaridan “stressni boshqarish qiyin” deb javob bergan 26 % ayniqsa yuqori risk guruhiga kiradi, chunki kuchli emosional yuklama paytida ularda o'ylamasdan, impulsiv qarorlar qabul qilish ehtimoli ortadi. Shu sababli ularning hayotida uchraydigan travmatik voqealar, konfliktlar, rad etilishlar fonida psixologik yordam ko'rsatish kechiktirilmasligi kerak.

Eng og'ir ko'rsatkichlardan biri — “yolg'izlik hissi”: 36 % (10 kishi) tez-tez o'zini yolg'iz his qilishini, 46 % (13 kishi) esa ba'zan shunday holatga tushishini bildirgan. Faqat 18 % (5 kishi) bu hissiyotdan deyarli xoli. Demak, 28 respondentning 23 nafari (82 %) ma'lum darajada yolg'izlikni boshdan kechirmoqda. Suitsidologiyada yolg'izlik (emotsional va ijtimoiy izolyatsiya) suitsidal xulqning eng muhim triggerlaridan hisoblanadi: “men hech kimga kerak emasman”, “meni hech kim tushunmaydi” kabi kognitiv sxemalar o'spirinning hayotiy

motivatsiyasini keskin pasaytiradi. Ayniqsa “tez-tez” deb javob bergan 36 % o‘spirinlar individual psixologik ko‘makka eng ko‘p muhtoj bo‘lgan qatlamdir. Ular bilan muloqotni kuchaytirish, guruh treninglariga jalb qilish, ishonch telefonlari va maxfiy maslahat xizmatlari haqida ma‘lumot berish zarur.

1-rasm

O‘spirinlarning suitsidal xulqi bilan bog‘liq psixososial omillar (Gorizontal grafik)

Gorizontal diagramma o‘spirinlarning suitsidal xulqiga ta’sir etuvchi asosiy psixososial omillar taqsimotini aniq, ko‘rinadigan tarzda tasvirlab beradi. Grafikdan ko‘rinadiki, barcha indikatorlar bo‘yicha o‘rta darajadagi (Ba’zan) javoblar eng yuqori foiz bilan ajralib turadi. Bu shuni anglatadiki, o‘spirinlarning aksariyatida muammolar doimiy emas, biroq tez-tez takrorlanib turadigan holatlar shaklida namoyon bo‘lmoqda, bu esa suitsidal xavfning o‘suvi, dinamik xarakterga ega ekanini ko‘rsatadi.

O‘tkazilgan nazariy va amaliy tadqiqotlar shuni ko‘rsatdiki, o‘spirinlarning suitsidal xulqi ko‘p omilli va murakkab psixososial jarayonlardan tashkil topgan bo‘lib, uning shakllanishida emotsional barqarorlikning yetishmasligi, ijtimoiy qo‘llab-quvvatlashning pastligi, stressni boshqarish mexanizmlarining sustligi va yolg‘izlik hissining kuchayishi asosiy determinantlar sifatida namoyon bo‘ladi. Olingan ma‘lumotlar, xususan 28 nafar respondent ishtirokidagi so‘rovnoma natijalari, suitsidal xavfning o‘spirinlar orasida yashirin, o‘suvi va tebranuvchan xarakterga ega ekanini tasdiqlaydi. O‘spirinlarning yarmi o‘zini emotsional jihatdan “ba’zan barqaror”, yana chorak qismi esa butunlay beqaror deb his qilishining o‘ziyoz ularning affektiv holatidagi noaniqliklar qanchalik kuchli ekani, va bu holat kichik stressorlar ta’sirida ham keskin emotsional buzilishlarga olib kelishi mumkinligini ko‘rsatadi. Tadqiqot davomida aniqlangan ushbu holatlar o‘spirinlik davrida xavfsiz psixologik muhit yaratish, hissiy qo‘llab-quvvatlash tizimini mustahkamlash va shaxsiy resurslarni rivojlantirish zarurligini yaqqol namoyon etadi.

So‘rovnoma natijalari bo‘yicha ijtimoiy qo‘llab-quvvatlash mezonlarining keskin yetishmasligi — o‘spirinlarda suitsidal xavfni oshiruvchi eng muhim omillardan biri sifatida namoyon bo‘ldi. 28 respondentning yarmidan ko‘pi yordamni “qisman”, 29 foizi esa “deyarli

yetarli emas” deb baholagan. Bunday natija oilaviy, maktab va tengdoshlar doirasidagi muloqot tizimlarining yetarli darajada samarador emasligini, o’spirinning psixologik ehtiyojlari qondirilmayotganini ko’rsatadi. Grafikda yolg’izlik hissining 82 foiz o’spirinda mavjudligi — bu jarayonning eng xavfli signalidir. Chunki emotsional izolyatsiya suitsidal fikr va xulq shakllanishining eng bevosita psixologik triggeri hisoblanadi. Stressni boshqarish ko’rsatkichlaridagi pastlik esa ushbu xavfni yanada kuchaytiradi. Tadqiqot natijalari tahlili shuni ko’rsatadiki, o’spirinlarda psixologik himoya mexanizmlarining sustligi, hayotiy vaziyatlarni qayta baholash qobiliyatining past rivojlanganligi va ichki resurslarning zaifligi ularni keskin ehtiyoj holatiga olib keladi. Bu esa jamiyat va ta’lim tizimida erta profilaktika choralari kuchaytirish, oila — maktab — psixolog trialogini mustahkamlash zarurligini taqozo etadi.

Umuman olganda, tadqiqot o’spirinlarning suitsidal xulqiga ta’sir etuvchi psixososial determinantlar o’zaro chambarchas bog’liq bo’lgan murakkab tizimni tashkil etishini tasdiqladi. Har bir omil — emotsional barqarorlik, ijtimoiy qo’llab-quvvatlash, stressni boshqarish, yolg’izlik hissi — alohida xavf omili bo’lishi bilan birga, ular birgalikda suitsidal xulqning psixologik mexanizmini kuchaytiruvchi sinergetik ta’sir ko’rsatadi. Bu omillar o’spirinlarda ichki psixologik bosimni oshiradi, krizis holatlarida impulsiv qarorlar qabul qilish ehtimolini ko’paytiradi va ularning kelajak haqidagi tasavvurlarini salbiy tomonga og’diradi. Shuning uchun o’spirinlar bilan ishlashda tizimli yondashuv talab etiladi: psixologik maslahat, guruh treninglari, emotsional savodxonlikni oshirish dasturlari, bulliyingning oldini olish, stressga qarshi chidamlilikni rivojlantirish va yordam tarmoqlarini kengaytirish. Tadqiqot natijalari ushbu yo’nalishlarni amalda joriy etish o’spirinlarda suitsidal xavfni sezilarli darajada kamaytirishi mumkinligini ko’rsatadi. Mazkur xulosa o’spirinlar ruhiy salomatligini mustahkamlash bo’yicha kelgusidagi ilmiy izlanishlar va amaliy dasturlar uchun asos bo’lib xizmat qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro’yhati.

1. Бек А.Т. Когнитивная терапия и эмоциональные расстройства. – Москва: Медицина, 2006. – 256 с.
2. Шнейдман Э. Душа самоубийцы. – Санкт-Петербург: Питер, 2001. – 304 с.
3. Джойнер Т. Почему люди совершают самоубийство. – Москва: Когито-Центр, 2018. – 368 с.
4. Айзенбах Т. Диагностика эмоциональных нарушений у подростков. – Киев: Основа, 2011. – 144 с.
5. Elov Z.S. O’smirlarda suitsidga moyillikni korreksiyalashning psixologik mexanizmlari. Avtoreferat 2023 y.
6. Z.M.Maxmuddova, Z.S.Elov, L.Ya.Olimov DEVIANT XULQ-ATVOR PSIXLOGIYASI. DARSLIK. “Kamolot nashriyoti”. 2022.
7. Elov Z.S. Deviant xulq-atvorli o’smirlar shaxsida ruhiy-jinsiy buzilishlar ijtimoiy psixologik muammo sifatida // Ta’lim va innovatsion tadqiqotlar xalqaro ilmiy metodik jurnal. –Buxoro: 2023. – №7
8. Элов З.С. Ўсмир шахсида деликвент ахлоқ – девиант хулқ-атвор шакли сифатида// Ta’lim va innovatsion tadqiqotlar xalqaro ilmiy metodik jurnal. –Buxoro: 2023. – №6, – В. 376-378.

9. Элов З.С. Девиант хулқ-атворли ўсмирларда суицидал ахлоқ психологияси//Ta'lim va innovatsion tadqiqotlar xalqaro ilmiy metodik jurnal. –Buxoro: 2023. – №/3, – В. 313-318.

10. Элов З.С. Девиант хулқ-атворли ўсмирлар томонидан содир этилаётган ноқонуний ҳатти-ҳаракатларнинг психологик сабаблари// Ta'lim va innovatsion tadqiqotlar xalqaro ilmiy metodik jurnal. –Buxoro: 2023. – №/2, – В. 292-296.

11. Elov Z.S. Barnoyeva Y.R. Voyaga yetmaganlar jinoyatchiligini oldini olishning ijtimoiy psixologik sabablari. Zamonaviy psixologiyada ilmiy tadqiqotlar: muammolar, yutuqlar, innovatsiyalar. Xalqaro ilmiy amaliy konferensiya. Buxoro – 2023 y.

12. Элов З.С. Девиант хулқ-атворли ўсмирлар орасида суицидал ахлоқ тушунчаси ва илмий таҳлиллар. //Педагогик психологик тадқиқотлар (Илмий амалий журнал). Январь 2023 №1. 170-178

MUALLIF HAQIDA MA'LUMOT [ИНФОРМАЦИЯ ОБ АВТОРЕ]

[AUTHORS INFO]

Sadilloev Odiljon Oripovich

Buxoro davlat universiteti mustaqil tadqiqotchi

Manzil: O'zbekiston, Buxoro shah

KASBIY STRESSNI BOSHQARISHDA PROFILAKTIKA INSPEKTORLARINING PSIXOLOGIK TAYYORGARLIGI.

Berdiyeva Rahima Shakarboyevna

*Buxoro davlat universiteti
tadqiqotchi*

Annotatsiya.

KIRISH: Ushbu ilmiy ishda profilaktika inspektorlarining kasbiy stressga duch kelish omillari, ularning psixologik tayyorgarligi darajasi hamda stressni boshqarish strategiyalarining samaradorligi tahlil qilinadi. Tadqiqot davomida inspektorlarning xizmat jarayonidagi psixologik zo'riqish holatlari, yuqori xavfli vaziyatlarga moslashuvi, emotsional barqarorligi va kasbiy bardoshlilik ko'rsatkichlari o'rganildi. Shuningdek, stressni kamaytirishda treninglar, psixoprofilaktika, kommunikativ ko'nikmalar va o'zini boshqarish texnikalarining roli ilmiy asosda yoritildi.

MAQSAD: Profilaktika inspektorlarining kasbiy stressni boshqarish bo'yicha psixologik tayyorgarligini aniqlash, baholash va samarali rivojlantirish mexanizmlarini ishlab chiqish.

MATERIALLAR VA METODLAR: Tadqiqotda kuzatish, suhbat, psixodagnostik testlar (S. Maslachning professional kuyish shkalasi, C.D.Spielbergerning reaktiv va shaxsiy tashvish testi, Lazarus stress inventarlari), so'rovnoma, ekspert baholash, hamda statistik tahlil (korrelyatsiya, regressiya, guruhlararo farqlar t-testi) metodlari qo'llanildi.

XULOSA. Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatadiki, profilaktika inspektorlarida kasbiy stressning yuqori darajadagi mavjudligi ularning emotsional barqarorligi, qaror qabul qilish tezligi va kommunikativ samaradorligiga salbiy ta'sir ko'rsatadi. Ammo, psixologik tayyorgarlik dasturlari, stressni boshqarish bo'yicha muntazam treninglar, relaksatsiya va kognitiv nazorat texnikalarini qo'llash inspektorlarning kasbiy bardoshlilikini sezilarli darajada oshiradi. Shu bois, tizimda psixologik qo'llab-quvvatlash tizimini kuchaytirish dolzarb hisoblanadi.

Kalit so'zlar: kasbiy stress, profilaktika inspektori, psixologik tayyorgarlik, professional kuyish, emotsional barqarorlik, stressni boshqarish strategiyalari.

ПСИХОЛОГИЧЕСКАЯ ПОДГОТОВКА ИНСПЕКТОРОВ ПРОФИЛАКТИКИ В УПРАВЛЕНИИ ПРОФЕССИОНАЛЬНЫМ СТРЕССОМ

Бердиева Рахима Шакарбоевна

научный сотрудник, Бухарский государственный университет

Аннотация.

ВВЕДЕНИЕ: В данной работе анализируются факторы возникновения профессионального стресса у профилактических инспекторов, уровень их психологической подготовки и эффективность стратегий управления стрессом. Исследование охватывает эмоциональную устойчивость, профессиональную

выносливость, адаптацию к экстремальным ситуациям и особенности поведения инспекторов в условиях повышенной нагрузки.

ЦЕЛЬ: Определить уровень психологической готовности профилактических инспекторов к управлению профессиональным стрессом и разработать эффективные механизмы его профилактики.

МАТЕРИАЛЫ И МЕТОДЫ: Использованы методы наблюдения, интервью, психодиагностики (шкала профессионального выгорания Маслач, тест тревожности Спилбергера, опросники Лазаруса), анкетирование, экспертная оценка и статистическая обработка (корреляционный анализ, регрессионные модели, t-тесты).

ВЫВОДЫ: Результаты исследования показали, что высокий уровень профессионального стресса негативно влияет на эмоциональную стабильность, когнитивную гибкость и коммуникативную эффективность инспекторов. Психологические тренинги, программы стресс-менеджмента, методы релаксации и когнитивного контроля значительно повышают их профессиональную устойчивость и качество службы.

Ключевые слова: профессиональный стресс, профилактический инспектор, психологическая готовность, эмоциональная устойчивость, стресс-менеджмент, профессиональное выгорание.

PSYCHOLOGICAL PREPARATION OF PREVENTION INSPECTORS IN OCCUPATIONAL STRESS MANAGEMENT

Berdiyeva Rakhima Shakarboyevna
Researcher, Bukhara State University

Annatation.

INTRODUCTION: This study examines the factors contributing to occupational stress among preventive inspectors, their level of psychological preparedness, and the effectiveness of stress-management strategies. The research focuses on emotional stability, resilience, adaptation to high-risk situations, and behavioral responses under professional pressure.

THE GOAL. To assess the psychological readiness of preventive inspectors in managing occupational stress and to develop effective mechanisms for strengthening their stress-management capacity.

MATERIALS AND METHODS. Observation, interview, psychodiagnostic tools (Maslach Burnout Inventory, Spielberger Anxiety Test, Lazarus Stress Scales), questionnaires, expert evaluations, and statistical analyses (correlation, regression, t-tests) were applied.

CONCLUSION. Findings show that high levels of occupational stress negatively affect inspectors' emotional regulation, decision-making efficiency, and communication performance. However, systematic psychological training, stress-management programs, relaxation techniques, and cognitive control methods substantially enhance their resilience and professional effectiveness.

Keywords: occupational stress, preventive inspector, psychological readiness, emotional stability, stress management, burnout.

Hozirgi davrda profilaktika inspektorlarining kasbiy faoliyati keskin psixologik zo'riqish, yuqori xavf darajasiga ega vaziyatlar, tezkor qaror qabul qilish zarurati va jamoatchilik bilan bevosita muloqot kabi omillar bilan chambarchas bog'liq. O'zbekiston Respublikasining "Ichki ishlar organlari to'g'risida"gi Qonuni hamda PF-6096-son Prezident farmonida ichki ishlar xodimlarining psixologik tayyorgarligini kuchaytirish ustuvor yo'nalish sifatida belgilangan. Bu esa kasbiy stressning oqibatlarini kamaytirish, xodimlarning emotsional barqarorligini

mustahkamlash va xizmat samaradorligini oshirish davlat darajasida dolzarb masala ekanini ko'rsatadi.

Profilaktika inspektorlari aholining kundalik muammolari, oilaviy nizolar, huquqbuzarliklarning oldini olish, ijtimoiy xavfi yuqori holatlarda vositachilik qilish kabi vazifalarni bajaradi. Ushbu faoliyatning psixologik yuklamasi yuqori bo'lib, Selye, Lazarus, Maslach kabi olimlarning tadqiqotlari bunday kasb turlarida professional kuyish sindromi va surunkali stress ko'p uchrashini ilmiy asoslab bergan. O'zbekistonda ham so'nggi yillarda huquqni muhofaza qilish organlari xodimlarida emotsional charchash va stress tufayli xatti-harakat buzilishlari oshgani bo'yicha bir qator tahliliy ma'lumotlar e'lon qilinmoqda. Bu esa mavzuni amaliy jihatdan ham muhimligini yanada oshiradi. Raqamli transformatsiya, aholining psixologik talablarining ortishi, ijtimoiy tarmoqlar orqali tarqalayotgan bosimlar ham profilaktika inspektorlarining ruhiy barqarorligiga qo'shimcha yuk bo'lmoqda. Xodimlar har bir vaziyatda barqaror emotsional nazoratni saqlashi, konflikt vaziyatlarini yumshata olishi, stress sharoitida ham to'g'ri qaror qabul qilishi zarur. Ammo amaliyot ko'rsatadiki, psixologik tayyorgarlik yetarli bo'lmaganda xodimlarda impulsivlik, charchoq, kommunikativ muvaffaqiyatsizliklar, hatto xizmat intizomining buzilishi ham kuzatilishi mumkin. Shu bois, psixologik tayyorgarlik bo'yicha tizimli yondashuvni kuchaytirish zarur.

O'zbekiston Respublikasi Prezidenti tomonidan qabul qilingan "Ichki ishlar organlari xodimlarining malakasini oshirish tizimini takomillashtirish"*ga doir qarorlarda xodimlarda psixologik chidamlilik, stressga bardoshlilik va emotsional barqarorlikni oshirish bo'yicha maxsus dasturlar ishlab chiqish belgilangan. Mazkur me'yoriy hujjatlar profilaktika inspektorlarining xizmat samaradorligi, inson omili xavfsizligi hamda jamoatchilik ishonchini mustahkamlashda psixologik tayyorgarlikning beqiyos ahamiyatini ko'rsatadi. Shu nuqtai nazardan, profilaktika inspektorlarining kasbiy stressni boshqarish bo'yicha psixologik tayyorgarligini o'rganish — nafaqat nazariy, balki yuqori darajada amaliy ahamiyatga ega masala bo'lib, xizmat samaradorligini oshirish, xodimlarning ruhiy farovonligini ta'minlash, professional kuyishning oldini olish va huquqni muhofaza qilish tizimidagi insoniy omillarni mustahkamlash uchun ilmiy asos yaratadi. Mazkur tadqiqotning dolzarbligi ana shu ehtiyojlar bilan bevosita bog'liq.

Kasbiy stress nazariyasiga oid ilmiy izlanishlar XX asrning ikkinchi yarmidan boshlab faol rivojlandi. H. Selye tomonidan stressning fiziologik mexanizmlari, organizmning "kurash yoki qochish" reaksiyasi, eksternal omillar ta'siridagi adaptatsion sindromlar asoslab berilgan bo'lib, uning konsepsiyasi huquqni muhofaza qilish organlari xodimlarida uchraydigan zo'riqish holatlarini tushunishda fundamental asos yaratadi. Lazarus va Folkman tomonidan ishlab chiqilgan kognitiv baholash nazariyasi esa stressni idrok etish, unga subyektiv baho berish va moslashuv strategiyalarining individual farqlarini tushuntiradi. Ushbu nazariyalar profilaktika inspektorlarining vaziyatni tez baholash, xavf darajasini aniqlash va emotsional nazoratni ta'minlash jarayonlarini psixologik nuqtai nazardan yoritishda muhim o'rin tutadi. Kasbiy stressga oid zamonaviy adabiyotlarda C. Maslachning professional kuyish (burnout) sindromi alohida ahamiyat kasb etadi. Uning tadqiqotlariga ko'ra, yuqori mas'uliyat, beqaror ish ritmi, salbiy emotsional kontaktlar va konfliktlarga boy xizmat turlari emotsional charchashning eng asosiy manbai hisoblanadi. Profilaktika inspektorlari faoliyati aynan mana shu risk omillariga to'laqonli mos keladi: ular muntazam tarzda ijtimoiy taranglik, fuqarolar bilan kelishmovchiliklar, keskin vaziyatlarga aralashish, xavf darajasi baland bo'lgan holatlar bilan to'qnash keladi. Maslach modelining "emotsional charchash – depersonalizatsiya – kasbiy samaradorlikning pasayishi" komponentlari inspektorlar faoliyatidagi ruhiy o'zgarishlarni aniqlashda samarali ishlatiladi.

MDH psixologiyasi doirasida Bodrov, Stolyarenko, Belyayeva, Karpushina kabi olimlar huquqni muhofaza qilish organlari xodimlarida stress, ekstremal vaziyatlarga moslashuv, psixologik chidamlilik va professional tayyorgarlikni tizimli o'rgangan. Tadqiqotlarda

xodimning xizmatga qabul qilinishidan tortib to real amaliy faoliyatgacha bo'lgan bosqichlarda psixologik seleksiya, emotsional nazorat va o'zini boshqarish ko'nikmalari hal qiluvchi ahamiyatga ega ekani ta'kidlanadi. Ayniqsa Stolyarenkoning ekstremal sharoitlardagi psixik jarayonlar haqidagi ishlari profilaktika inspektorlari faoliyatining psixofiziologik talablari bilan uyg'unlikda tahlil qilinadi. O'zbek olimlari ham mazkur yo'nalishda qator izlanishlar olib borishgan. Shirinov, Jo'rayev, Tursunov va Xudoyberdiyevlarning ilmiy asarlarida O'zbekistonda huquqni muhofaza qilish xodimlarining ruhiy barqarorligi, kasbiy stressga bardoshlilik, ijtimoiy-psixologik tayyorgarlik va adaptatsiya mexanizmlari chuqur o'rganilgan. Ushbu tadqiqotlarda milliy madaniy omillar, mental xususiyatlar, xizmat muhitining ijtimoiy-psixologik o'ziga xosliklari alohida e'tibor markazida turadi. Ular inspektorlarning jamoa ichidagi o'zaro munosabatlari, boshqaruv uslubi va kommunikativ madaniyatining stress omillari bilan bevosita bog'liqligini ilmiy asoslab bergan.

Xalqaro tashkilotlarning — WHO, ILO, UNODC — so'nggi yillarda e'lon qilgan hisobotlarida huquqni muhofaza qilish organlari xodimlarida stress, depressiya, emotsional charchash va zo'ravonlikka duch kelish xavfi yuqoriligi ko'rsatib o'tilgan. Ayniqsa, ILOning 2018-yildagi "Preventing Occupational Stress" hisobotida psixologik xavflarni kamaytirish bo'yicha treninglar va psixoprofilaktika dasturlarining ahamiyati alohida ta'kidlangan. Ushbu xalqaro ma'lumotlar profilaktika inspektorlarining psixologik tayyorgarligini oshirish masalasi global miqyosda ham dolzarbligini ko'rsatadi. Tahlillar shuni ko'rsatadiki, mavjud adabiyotlarda kasbiy stressning nazariy asoslari yetarlicha ishlab chiqilgan bo'lsa-da, profilaktika inspektorlariga xos stress omillari, ulardagi psixologik tayyorgarlik darajasi va stressni boshqarishning milliy sharoitga mos metodlari hali to'liq o'rganilmagan. Shu bois, ushbu mavzu bo'yicha olib borilayotgan tadqiqotlar nazariy bo'shliqni to'ldiradi, amaliy faoliyatda psixologik qo'llab-quvvatlash tizimini takomillashtirishga xizmat qiladi va huquqni muhofaza qilish tizimining inson omiliga yo'naltirilgan boshqaruv modelini mustahkamlaydi.

Asosiy qism.

Profilaktika inspektorlarining kasbiy stressga duch kelishi ularning ish faoliyatining ajralmas qismi bo'lib, yuqori xavfli vaziyatlarda tezkor qaror qabul qilish, jamoatchilik bilan turli ziddiyatli muloqotlar olib borish, oilaviy va ijtimoiy nizolarni hal etish kabi faoliyatlar psixologik barqarorlikni talab qiladi. Asosiy tahlillar shuni ko'rsatadiki, inspektorlar ko'pincha emotsional charchash, ruhiy zo'riqish, motivatsiyaning pasayishi, impulsiv reaksiyalar va professional kuyish sindromi kabi simptomlarga duch keladilar. Bu holatlar ularning xizmat samaradorligiga, odamlar bilan muloqot sifatiga va xavfli vaziyatlarda to'g'ri qaror qabul qila olish qobiliyatiga bevosita ta'sir ko'rsatadi. Amaliy tajriba va ilmiy adabiyotlar shuni ko'rsatadiki, psixologik tayyorgarlik treninglari, stressni boshqarish texnikalari, relaksasiya mashqlari, kognitiv-nazorat strategiyalari va emotsional intellektni rivojlantirish kabi metodlar profilaktika inspektorlarining kasbiy bardoshlilikini sezilarli darajada oshiradi hamda xizmat faoliyatidagi psixologik xavflarni kamaytirishga yordam beradi.

Ushbu tadqiqot profilaktika inspektorlarining kasbiy stressga duch kelish darajasi va stressni boshqarish bo'yicha psixologik tayyorgarligini aniqlash maqsadida tashkil qilindi. So'rovnoma ichki ishlar tizimida faoliyat yurituvchi 20 nafar profilaktika inspektori orasida o'tkazildi. Ishtirokchilar turli xizmat stajiga ega bo'lib, ular real xizmat sharoitlarida muntazam ravishda psixologik yuklama bilan duch keladigan xodimlardan tanlab olindi. So'rovnoma anonim tarzda o'tkazildi, bu respondentlarning erkin va xolis javob berishiga imkon yaratdi. Savollar qisqa, aniq va inspektorlarning stress darajasini, stress manbalarini, stressni boshqarish strategiyalarini hamda psixologik tayyorgarlik darajasini aniqlashga yo'naltirilgan holda tuzildi.

So'rovnoma elektron shaklda va oflayn ko'rinishda birgalikda to'ldirildi, natijalar avtomatik ravishda qayd etildi va umumlashtirildi. Olingan javoblar tahlil qilinib, kasbiy stressning asosiy manbalari, inspektorlarning psixologik chidamliligi va stressni

boshqarishdagi samarali usullar bo'yicha muhim ma'lumotlar olindi. Tadqiqot jarayonida qatnashchilar o'z tajribalarini ochiq baham ko'rishdi, bu esa stress omillarining real xizmat sharoitlarida qanday namoyon bo'lishini chuqurroq anglash imkonini berdi. To'plangan natijalar keyingi bosqichda statistik ko'rinishga keltirilib, umumiy xulosa chiqarish uchun asos sifatida qo'llanildi.

1-jadval

Profilaktika inspektorlarining kasbiy stressni boshqarish darajasi va psixologik tayyorgarligini aniqlash so'rovnomasi

Son	Savol	Javob toifalari	Foiz
1	1. Xizmat davomida stressni qanchalik tez-tez his qilasiz?	Aksariyat vaqt	40%
		Ba'zan	45%
		Juda kam	10%
		Hech qachon	5%
2	2. Qaysi omil eng ko'p stress uyg'otadi?	Ziddiyatli vaziyatlar	35%
		Yuqori mas'uliyat	30%
		Fuqarolar bilan muloqot	20%
		Hujjatboshlik	10%
		Boshqa	5%
3	3. Qaysi stressni boshqarish strategiyasini ko'proq qo'llaysiz?	Chuqur nafas olish	30%
		Suhbatlashish	25%
		Sport	20%
		O'zini tinchlantirish texnikalari	15%
		Qo'llamayman	10%
4	4. Psixologik tayyorgarlik stressni kamaytiradimi?	Ha	50%
		Qisman	40%
		Yo'q	10%
5	5. Stressni kamaytirish bo'yicha treninglarda ishtirok etganmisiz?	Doim	15%
		Ba'zan	55%
		Hech qachon	30%

Tahlil natijalari profilaktika inspektorlarining kasbiy stressga uchrash darajasi yuqori ekanini yaqqol ko'rsatib bermoqda. Respondentlarning 40 foizi stressni "aksariyat vaqt"da his qilishini bildirgan bo'lib, bu ularning xizmat jarayonida doimiy emotsional taranglik ostida ishlashini anglatadi. 45 foizining "ba'zan" degan javobi ham stressning muntazam uchrashini ko'rsatadi. Bu ko'rsatkichlar kuzatilgan kasbiy vazifalar — nizoli vaziyatlarga aralashish, yuqori mas'uliyatli qarorlar qabul qilish, jamoatchilik bilan ishlash — psixologik bosimni kuchaytirayotganini isbotlaydi. Stress manbalari bo'yicha natijalar ayniqsa diqqatga sazovordir. Respondentlarning 35 foizi ziddiyatli vaziyatlarni eng katta stress omili deb baholagan, bu esa profilaktika inspektorlarining faoliyati ko'pincha keskin muloqot, mojarolarni bartaraf etish va xavfli ijtimoiy sharoitlarga duch kelishini ko'rsatadi. 30 foizining yuqori mas'uliyatni stress manbasi sifatida qayd etishi kasbiy vazifadagi javobgarlik yukining kuchliligidan dalolat beradi. Bu ikki kategoriya umumiy stressning deyarli 65 foizini tashkil qilgani ularning kasb tabiatida psixologik yuklamaning doimiyligini ta'kidlaydi.

Stressni boshqarish strategiyalari natijalari esa inspektorlarning o'z-o'zini boshqarish resurslaridan qanday foydalanayotganini ko'rsatadi. 30 foizining chuqur nafas olish kabi tezkor relaksatsiya texnikalariga murojaat qilishi, 25 foizining suhbatlashish orqali stressni kamaytirishi, 20 foizining sport orqali yechim izlashini aytishi — bu psixologik moslashuv mexanizmlarining turlicha ishlatilishini namoyon etadi. Biroq 10 foizining umuman stressni

boshqarish strategiyasidan foydalanmasligi ularning psixologik himoya mexanizmlarining zaifligini bildiradi, bu guruh kasbiy kuyish xavfini yuqori darajaga ko'tarishi mumkin. Psixologik tayyorgarlik bo'yicha indikator ham muhim xulosalarni beradi. Respondentlarning 50 foizi psixologik tayyorgarlik stressni kamaytirishda samarali ekanini tan olgan bo'lsa, 40 foizi uni "qisman" deb baholagan. Bu shuni anglatadiki, tizimda psixologik treninglar mavjud bo'lsa-da, ularning sifat va qamrovi to'liq yetarli emas. Faqat 10 foiz inspektorlarning tayyorgarlikdan foyda ko'rmayotgani haqidagi javobi xizmatda psixologik yordamning individual farqlariga e'tibor berish zarurligini ko'rsatadi.

Stressni kamaytirish bo'yicha treninglarda ishtirok etish darajasi esa yana bir muhim jihatni ochib beradi. 55 foiz respondentning "ba'zan" degan javobi psixologik treninglarning tizimli emasligini ko'rsatadi. 30 foizning umuman qatnashmaganligi esa xizmatdagi psixologik tayyorgarlik bo'shlig'ini namoyish etadi. Bu holat professionallikni oshirish, psixologik profilaktika va muntazam ravishda stressni boshqarish dasturlarini yo'lga qo'yish zarurligini yanada kuchaytiradi. Umuman olganda, jadval natijalari profilaktika inspektorlarining kasbiy stressga juda ko'p duch kelishini, stress manbalarining murakkab va ko'p qatlamli ekanini, psixologik tayyorgarlik darajasining esa tizimli ravishda kuchaytirilishi zarurligini ko'rsatadi. Natijalar kelajakdagi psixoprofilaktik dasturlarni ishlab chiqishda, psixologik tayyorgarlik modullarini modernizatsiya qilishda va inspektorlar faoliyatida stressni kamaytirishga qaratilgan kompleks choralarda ilmiy asos bo'lib xizmat qiladi.

Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatadiki, profilaktika inspektorlarining xizmat faoliyati yuqori psixologik zo'riqish, ziddiyatli vaziyatlar, yuqori mas'uliyat va keskin qaror qabul qilish jarayonlari bilan chambarchas bog'langan. Respondentlarning aksariyati muntazam stress holatida ishlashlarini bildirishi, emotsional charchash, impulsiv reaksiyalar va professional kuyish xavfining mavjudligini yaqqol tasdiqlaydi. Natijalar shuni ko'rsatadiki, inspektorlarning kasbiy faoliyati nafaqat jismoniy tayyorgarlikni, balki kuchli emotsional barqarorlikni, yuqori sotsial kompetensiyani va o'zini boshqarish ko'nikmalarini talab qiladi. Shuning uchun stressning psixologik mexanizmlarini chuqur o'rganish hamda inspektorlarning individual stressga chidamlilik profilini aniqlash xizmat samaradorligini oshirishda muhim o'rin tutadi.

Tahlillar asosida profilaktika inspektorlarida stress manbalari asosan ziddiyatli vaziyatlar, fuqarolar bilan muloqot va mas'uliyat yukining og'irligi bilan bog'liq ekani aniqlandi. Shuningdek, ko'pchilik inspektorlar stressni boshqarishda asosiy strategiyalardan foydalanayotgan bo'lsa-da, ulardan ba'zilari hali ham samarali psixologik texnikalarni qo'llash imkoniyatiga ega emas. Shu bois xizmat tizimida muntazam psixologik tayyorgarlik mashg'ulotlarini joriy etish, ularni zamonaviy stressni boshqarish modeli, kognitiv-nazorat texnikalari, relaksatsiya mashqlari va muvozanatli emotsional regulatsiya bo'yicha treninglar bilan boyitish lozim. Bunday yondashuv professional kuyishning oldini olish, emotsional barqarorlikni oshirish va xavfli vaziyatlarda to'g'ri qaror qabul qilishni osonlashtiradi.

Ushbu natijalarga asoslanib, quyidagi tavsiyalarni ilgari surish mumkin: birinchidan, profilaktika inspektorlarining psixologik qo'llab-quvvatlash tizimini kuchaytirish, xususan, psixologlar bilan muntazam konsultatsiyalarni yo'lga qo'yish zarur. Ikkinchidan, xizmat davomida yuzaga keladigan ziddiyatli vaziyatlarni tahlil qilish va ularga psixologik moslashuv strategiyalarini o'rgatish bo'yicha maxsus treninglar tashkil etilishi maqsadga muvofiq. Uchinchidan, stressni kamaytirishga qaratilgan amaliy mashg'ulotlardan tashqari, inspektorlarning motivatsiyasini oshiruvchi psixologik monitoring tizimini yo'lga qo'yish, ish muhitida ijobiy psixologik atmosfera yaratish va xodimlarning ruhiy salomatligini muntazam baholab borish tavsiya etiladi. Bularning barchasi xizmat samaradorligini oshirish, xavfsizlikni mustahkamlash va xodimlarning kasbiy farovonligini ta'minlashga xizmat qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yhati.

1. Selye H. The Stress of Life. – New York: McGraw-Hill, 1978. – 324 p.

2. Lazarus R.S., Folkman S. Stress, Appraisal and Coping. – New York: Springer Publishing, 1984. – 456 p.
3. Maslach C., Leiter M. The Truth About Burnout. – San Francisco: Jossey-Bass, 1997. – 200 p.
4. Bodrov V.A. Psixhologiya stressa i emotsionalnoy ustoychivosti. – Moskva: MGU, 2006. – 384 s.
5. Stolyarenko L.D. Ekstremalnaya psixhologiya. – Rostov-na-Donu: Feniks, 2005. – 509 s.
6. Karpushina T.V. Psixhologicheskaya podgotovka sotrudnikov pravookhranitelnykh organov. – Moskva: Юрайт, 2015. – 176 s.
7. Shirinov U. Huquqni muhofaza qilish organlari xodimlarida stressga bardoshlilikni rivojlantirish. – Toshkent: Adolat, 2020. – 154 b.
8. Jo‘rayev X. Kasbiy stress va psixologik himoya mexanizmlari. – Toshkent: Universitet, 2019. – 176 b.

MUALLIF HAQIDA MA'LUMOT [ИНФОРМАЦИЯ ОБ АВТОРЕ]

[AUTHORS INFO]

Berdiyeva Rahima Shakarboyevna

Buxoro davlat universiteti tadqiqotchi

Manzil: O‘zbekiston, Buxoro shahri

OTA-ONASIZ ULG'AYAYOTGAN O'SMIRLARNING EMOTSIONAL BARQARORLIGIGA TA'SIR ETUVCHI IJTIMOY-PSIXOLOGIK OMILLAR

Qodirov Jahongir Neymat o'g'li
Qarshi davlat universiteti mustaqil tadqiqotchi

Annotatsiya.

KIRISH: Mazkur ilmiy ishda ota-onasiz ulg'ayayotgan o'smirlarning emotsional barqarorligiga ta'sir etuvchi ijtimoiy-psixologik determinantlar tizimli ravishda tahlil qilinadi. Tadqiqot davomida oila instituti bo'lmagan sharoitda o'sayotgan bolalarning hissiy rivojlanishi, psixologik himoya mexanizmlari, stressga moslashuv darajasi va ijtimoiy qo'llab-quvvatlash manbalari o'rganildi. Shuningdek, vasiylik, mehribonlik uylari, internat muassasalari va qarindoshlar qaramog'idagi muhitning o'smir emotsional barqarorligiga ko'rsatadigan ijtimoiy ta'siri tahlil etiladi.

MAQSAD. Ota-onasiz ulg'ayayotgan o'smirlarning emotsional barqarorligini shakllantiruvchi asosiy ijtimoiy-psixologik omillarni aniqlash, baholash va ularning rivojlanish mexanizmlarini ilmiy asoslash.

MATERIALLAR VA METODLAR. Tadqiqotda kuzatish, yarim tuzilgan suhbat, psixodiagnostik testlar (Bekning emotsional barqarorlik shkalasi, R. Lazarus stressga moslashuv testi, shaxslararo muloqot darajasi testi), ijtimoiy qo'llab-quvvatlash indeksleri, kontent-tahlil, ekspert baholash, shuningdek statistik metodlar - korrelyatsiya, regressiya va guruhlararo taqqoslashlardan foydalanildi.

XULOSA. Tadqiqot natijalari ota-ona mehridan mahrum o'smirlarning emotsional barqarorligi ko'proq ijtimoiy qo'llab-quvvatlash sifati, munosabatlar xavfsizligi, o'zini qadrlash darajasi, shaxsiy moslashuvchanlik va ijtimoiy muloqot qobiliyatiga bog'liq ekanini ko'rsatdi. Mehribonlik uylari yoki vasiylikdagi bolalarda emotsional barqarorlikni kuchaytiruvchi eng muhim omillar — mehr-muhabbat, psixologik xavfsizlik, muloqotga ochiqlik, doimiy ijtimoiy ko'mak va mustaqillikni qo'llab-quvvatlashdir.

Kalit so'zlar: ota-onasiz o'smir, emotsional barqarorlik, ijtimoiy qo'llab-quvvatlash, psixologik moslashuv, shaxslararo munosabatlar, mehribonlik uyi, vasiylik.

СОЦИАЛЬНО-ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ ФАКТОРЫ, ВЛИЯЮЩИЕ НА ЭМОЦИОНАЛЬНУЮ СТАБИЛЬНОСТЬ ПОДРОСТКОВ, РАСТУЩИХ БЕЗ РОДИТЕЛЕЙ

Кадыров Джахонгир Нейматович
Независимый исследователь Каршинского государственного университета

Аннотация.

ВВЕДЕНИЕ: В данной работе анализируются социально-психологические детерминанты эмоциональной устойчивости подростков, растущих без родителей. Исследование охватывает особенности их эмоционального развития, механизмы

психологической защиты, уровень адаптации к стрессу и влияние социальных условий (детские дома, опека, интернатные учреждения) на формирование эмоциональной стабильности. Особое внимание уделяется роли значимых взрослых и качеству социального окружения.

ЦЕЛЬ. Определить ключевые социально-психологические факторы, влияющие на эмоциональную устойчивость подростков, воспитывающихся без родителей, и обосновать механизмы формирования их психологической стабильности.

МАТЕРИАЛЫ И МЕТОДЫ. Использовались методы наблюдения, полуструктурированного интервью, психодиагностики (шкала эмоциональной стабильности Бека, тест адаптации к стрессу Лазаруса, тест межличностного общения), индексы социального поддержки, контент-анализ, экспертная оценка и статистические методы.

ВЫВОДЫ. Результаты исследования показали, что эмоциональная устойчивость подростков, лишённых родительской опеки, в значительной степени зависит от качества социальной поддержки, стабильности окружения, уровня самооценки, психологической защищённости и наличия доверительных межличностных связей. Человеческое тепло, внимание, принятие и поддержка важными взрослыми значительно повышают их способность противостоять стрессу и формируют эмоциональный баланс.

Ключевые слова: подростки без родителей, эмоциональная устойчивость, социальная поддержка, адаптация, межличностные отношения, детские дома, опека.

SOCIAL-PSYCHOLOGICAL FACTORS AFFECTING THE EMOTIONAL STABILITY OF ADOLESCENTS GROWING UP WITHOUT PARENTS

Kadirov Djahongir Neymat o'g'li

Independent researcher at Karshi State University

Annatation.

INTRODUCTION: This study examines the socio-psychological determinants of emotional stability among adolescents growing up without parental care. The research explores emotional development patterns, psychological defense mechanisms, stress adaptation, and the impact of institutional or guardian-based environments on the formation of emotional resilience. The role of significant adults, social support systems, and interpersonal bonds is also highlighted as key variables influencing emotional well-being.

THE GOAL: To identify and scientifically analyse the key socio-psychological factors that shape emotional stability in adolescents deprived of parental care.

MATERIALS AND METHODS. Observation, semi-structured interviews, psychodiagnostic tools (Beck Emotional Stability Scale, Lazarus Stress Adaptation Inventory, Interpersonal Communication Test), social support indices, content analysis, expert evaluation, correlation and regression analysis were applied.

CONCLUSION. The findings indicate that emotional stability in adolescents without parental care largely depends on the availability and quality of social support, psychological safety, consistent emotional interaction, and the presence of stable, trust-based relationships. Supportive caregiving environments, empathy, emotional warmth and strong interpersonal bonds significantly enhance their resilience and reduce vulnerability to stress and emotional instability.

Keywords: parentless adolescents, emotional stability, social support, psychological adaptation, interpersonal relations, orphanage, guardianship.

Zamonaviy jamiyatda ota-onasiz voyaga yetayotgan o'smirlar sonining ortib borishi global va milliy darajadagi ijtimoiy muammo sifatida e'tirof etilmoqda. Migratsiya jarayonlari, iqtisodiy muammolar, oilaviy inqirozlar, ajralishlar, erta vafot etish yoki ota-onalarning xorijda ishlashi tufayli bolalarning emosional rivojlanishi izdan chiqayotgan guruhlar vujudga kelmoqda. Bu esa nafaqat pedagogik, balki psixologik va ijtimoiy-pedagogik yondashuvlarni talab etadi. O'zbekistonning o'zida ham so'nggi yillarda "Mehribonlik uylari", "Oilaviy bolalar uylari" va "Vasiylik tizimi" orqali bolalarni qo'llab-quvvatlash tizimi kengaytirildi, biroq emosional barqarorlik masalasi hali ham chuqur ilmiy tadqiqotni talab qilmoqda. Ota-ona mehridan mahrum bo'lgan o'smirlar o'zini qadrlash, ijtimoiy moslashuv, stressga chidamlilik va emotsional boshqaruv kabi muhim psixologik kompetensiyalarda orqada qolishi mumkinligi ilg'or tadqiqotlarda qayd etilgan. Shu asosda mazkur mavzuning dolzarbligi jamiyatning barqaror rivoji uchun zarur bo'lgan sog'lom psixologik avlodni shakllantirish vazifasidan kelib chiqadi.

Bolalarning emotsional barqarorligi ota-ona bilan bog'liq iliq munosabatlar, xavfsizlik hissi, doimiy qo'llab-quvvatlash kabi tayanch mexanizmlar orqali shakllanadi. Bu jarayonni Bowlbyning bog'lanish nazariyasi juda aniq tushuntiradi: xavfsiz bog'lanishga ega bo'lmagan o'smirlar kelajakda emotsional beqarorlik, tashvish, tajovuzkorlik, ijtimoiy yakkalanish yoki haddan ziyod qaramlik holatini boshdan kechirishi mumkin. Ota-ona parvarishidan mahrum bo'lgan o'smirlar uchun bu xavf yanada kuchayadi. Chunki ularning ijtimoiy tajribasi ko'pincha institutsional muhitning cheklangan kommunikativ imkoniyatlari bilan chegaralanadi. Natijada, ularning emotsional rivojlanishidagi bo'shliqlar o'zni o'z vaqtida to'ldirilmasa, ijtimoiy moslashuv jarayonida turli ruhiy qiyinchiliklar yuzaga keladi. Bu esa mavzuning dolzarbligini yanada oshiradi.

O'zbekiston Respublikasida so'nggi yillarda bolalarni ijtimoiy qo'llab-quvvatlash, ularni oilaviy muhitga qaytarish, vasiylikni kuchaytirish bo'yicha keng qamrovli islohotlar amalga oshirilmoqda. Xususan, Prezident qarorlarida ta'kidlanishicha, har bir bola oilaviy muhitda tarbiyalanishi kerak va davlatning asosiy vazifasi — shu jarayonni qo'llab-quvvatlash. Shu bilan birga, bolalar psixologiyasi bo'yicha mutaxassislar "ota-onasiz ulg'ayotgan bolalar uchun emotsional ehtiyojlarning qondirilmassligi"ni eng asosiy psixologik risk sifatida qayd etadilar. Davlat siyosati institutsional tarbiyadan bosqichma-bosqich butunlay voz kechishga intilayotgan bo'lsada, psixologik jihatdan bu bolalarning ehtiyojlarini qondirish murakkab tizimli yondashuvni talab qiladi. Bu islohotlar jarayonida ushbu mavzu bo'yicha ilmiy asoslangan psixologik mexanizmlarni aniqlash dolzarb vazifaga aylanmoqda.

Xalqaro tadqiqotlarda aniqlanishicha, ota-onasiz ulg'aygan o'smirlar ko'proq stressga beriluvchan, tashvish darajasi yuqori, ijtimoiy ishonchi past va emotsional o'zini boshqarish qobiliyati sust bo'ladi. Koreya, Rossiya, AQSH va Yevropa davlatlari bo'yicha olib borilgan ko'plab izlanishlarda internat muassasalarida tarbiyalanayotgan bolalarning emotsional rivojlanishi oilada ulg'aygan tengdoshlariga nisbatan sezilarli darajada orqada ekani isbotlangan. Buni ijtimoiy munosabatlarning mexanik tarzda tashkil etilishi, shaxsiy e'tibor yetishmasligi, emotsional qo'llab-quvvatlashning sustligi bilan izohlaydilar. Bu esa O'zbekiston sharoitida ham ilmiy jihatdan o'rganishga muhtoj masala ekanini tasdiqlaydi. Zero, o'smirlarning emotsional barqarorligi kelajakdagi shaxsiy farovonlik, ijtimoiy faoliyat, kasbiy muvaffaqiyat va jamiyatga moslashuvning tayanch omilidir.

Bugungi kunda psixologiya va pedagogika fanida emotsional barqarorlikning biologik, ijtimoiy va shaxsiy komponentlarini chuqur o'rganish tendensiyasi kuchaygan. Xususan, ijtimoiy qo'llab-quvvatlashning sifati, muloqotning doimiyligi, shaxslararo ishonch, mehr-muhabbat, xavfsizlik muhiti o'smirlarning emotsional barqarorligida hal qiluvchi rol o'ynashi tadqiqotlar orqali isbotlangan. Ota-onadan mahrum bo'lgan o'smirlarning bu resurslardan mahrumligi ularni psixologik vakuum hosil qiladi. Bu vakuumni psixologik xizmat, pedagogik qo'llab-quvvatlash, vasiylik muhitining sifatli tashkil etilishi orqali to'ldirish masalasi dolzarb

bo'lib qolmoqda. Bunday o'smirlar uchun emotsional barqarorlik — ijtimoiy moslashuvning asosiy indikatoridir.

Mavzuning dolzarbligi shundan iboratki, O'zbekiston sharoitida ota-onasiz ulg'ayotgan o'smirlar bo'yicha psixologik tadqiqotlar soni yetarli emas. Amaliyotda bolalar uylari va vasiylik tizimi faoliyati ko'proq tarbiyaviy va ma'muriy jarayonlar bilan chegaralanib qolgan, biroq emotsional rivojlanishning chuqur psixologik mexanizmlari yetarlicha tahlil qilinmagan. Bu esa ilmiy bo'shliqni yuzaga keltiradi. Shuning uchun ota-onasiz ulg'ayotgan o'smirlarning emotsional barqarorligini ta'minlovchi ijtimoiy-psixologik determinantlarni aniqlash, ularni rivojlantirish strategiyalarini ishlab chiqish, psixologik xizmat tizimini takomillashtirish hozirgi davrning eng dolzarb vazifalaridan biridir.

Ota-onadan ajralgan bolalarning emotsional rivojlanishini tushuntirishda eng muhim nazariy manbalardan biri J. Bowlby va M. Ainsvorz tomonidan ishlab chiqilgan bog'lanish nazariyasidir. Bu nazariya shuni ta'kidlaydiki, o'smirning emotsional barqarorligi uning ilk yillardagi xavfsiz bog'lanish tajribasi bilan bevosita bog'liq. Adabiyotlarda qayd etilishicha, ota-onasiz qolgan bolalarda "xavfsiz bog'lanish modeli" yetishmaydi, natijada ularda tashvishlilik, ishonchsizlik, affektiv beqarorlik, impulsivlik kabi holatlar ko'p uchraydi. Ainsworthning Strange Situation metodi asosida o'tkazilgan tadqiqotlar mehribonlik uylari va internatlarda tarbiyalanuvchi bolalarda xavotirli va ambivalent bog'lanish turlari hukmron ekanini ko'rsatgan. Shu nuqtai nazardan adabiyotlar o'smirning emotsional barqarorligi ota-ona tomonidan ta'minlanadigan mehr, izchillik, e'tibor va ijtimoiy xavfsizlikning o'rnini hech narsa bosa olmasligini ilmiy asosda tasdiqlaydigan ko'plab dalillarni taqdim etadi.

Emotsional barqarorlik tushunchasi psixologiya fanida ko'plab olimlar Azenk, Lazarus, Goldstein, Spielberger va boshqalar tomonidan chuqur tadqiq qilingan. Ularning ishlari shuni ko'rsatadiki, emotsional barqarorlik shaxsning stressga javob reaksiyalari, emotsional o'zini boshqarish, impuls nazorati, ichki barqarorlik, ijtimoiy qo'llab-quvvatlash bilan chambarchas bog'liq. Adabiyotlarda ota-onasiz bolalarda stressga moslashish mexanizmlarining zaifligi, emotsional reaktivlikning yuqoriligi, o'z his-tuyg'ularini identifikatsiya qilishdagi qiyinchiliklar (alexithymia) ko'p uchraydi. A. Lazarusning tranzaksion stress modeli bu holatni tushuntirishda muhim o'rin tutadi: bola xavf va tahdidni qayta ishlash jarayonida emotsional resurslarga ega bo'lmasa, barqarorlik pasayadi. Bu esa adabiyotlarda keng yoritilgan ilmiy xulosalardan biridir.

Rossiya, AQSH, Yevropa va Osiyo mamlakatlarida olib borilgan 40 yildan ortiq davrni qamrab olgan tadqiqotlar mehribonlik uylari va internat muassasalarida o'sayotgan o'smirlarning emotsional rivojlanishi oilada tarbiyalanuvchi tengdoshlarga nisbatan sezilarli past ekanini ko'rsatadi. Rutter, Zeyana, Smyke, Nilson kabi tadqiqotchilar Ruminiyadagi mashhur "Bucharest Early Intervention Project" orqali institutsional parvarishning salbiy ta'sirini ilmiy asosda isbotlagan. Ushbu manbalarda shaxsiy e'tibor yetishmasligi, muloqotning cheklanganligi, hissiy aloqaning yuzaki bo'lishi o'smirning emotsional barqarorligiga jiddiy zarar keltirishi qayd etiladi. Shu sababli so'nggi adabiyotlarda oilaviy parvarishning ustuvorligi ilmiy va amaliy jihatdan asoslab berilgan.

Ota-onasiz o'smirlarning rivojlanishida ijtimoiy qo'llab-quvvatlash nazariyalari (Cobb, House, Sarason, Weiss) muhim metodologik asos bo'lib xizmat qiladi. Ilmiy manbalarda ijtimoiy qo'llab-quvvatlash emotsional barqarorlikning "asosiy buferi" sifatida talqin qilinadi. Tadqiqotlar ko'rsatadiki, vasiylik ostida yashayotgan bolalarda emotsional barqarorlikning yuqoriligi ko'pincha qo'llab-quvvatlashning sifati bilan aniqlanadi, miqdori bilan emas. Ya'ni, birgina ishonchli shaxsning mavjudligi — o'qituvchi, psixolog, vasiy — o'smirning ruhiy holatini barqarorlashtiruvchi kuchli faktor sifatida namoyon bo'ladi. Adabiyotlarda ijtimoiy qo'llab-quvvatlashning yetishmasligi esa depressiv simptomlar, tashvish buzilishlari, o'zini past baholash va ijtimoiy agressiya bilan bog'liqligi qayd etiladi.

Mahalliy adabiyotlar — Z. Nishonova, S. Karimova, M. Djuraev, Sh. Raximova, A. Rasulov kabi olimlarning ilmiy ishlari O'zbekiston sharoitida o'smirlarning emotsional holatini belgilovchi sharoitlarni chuqur tahlil qiladi. Ularning yondashuvlari madaniy kontekstning ahamiyati, oila institutining o'rnini, mahallaning ijtimoiy qo'llab-quvvatlash imkoniyatlarini ochib beradi. Adabiyotlarda ta'kidlanishicha, ota-onasiz ulg'aygan o'smirlar o'zini jamiyatda chetda his qilishi, emotsional ehtiyojlari yetarlicha qondirilmasligi natijasida turli psixologik muammolarga duch kelishi mumkin. O'zbekiston sharoitida milliy qadriyatlar, jamoaviylik, mehr-oqibat tamoyillari bu jarayonni yumshatuvchi omillar sifatida talqin qilinadi.

Zamonaviy ilmiy adabiyotlar ota-onasiz o'sayotgan o'smirlarning emotsional barqarorligi ko'p omilli tizimga bog'liqligini ta'kidlaydi. Biologik predispozitsiya, ijtimoiy muhit sifati, tarbiya jarayoni, psixologik qo'llab-quvvatlash, shaxsiy xususiyatlar — bularning barchasi birgalikda ta'sir ko'rsatadi. Adabiyotlar tahlili shuni ko'rsatadiki, ijobiy shaxslararo aloqa, muntazam muloqot, xavfsiz psixologik atmosfera va mehr-muhabbat ota-onasiz ulg'aygan bolalar uchun asosiy kompensator mexanizmdir. Emotsional barqarorlik shakllanishida psixologik xizmatning professional yondashuvi, ijtimoiy tizimning barqarorligi va o'smirning ichki resurslarini rivojlantirish bo'yicha ilmiy asoslangan dasturlar zarur.

Ota-onasiz ulg'ayotgan o'smirlarning emotsional barqarorligi psixologiya fanining eng murakkab muammolaridan biri bo'lib, u shaxsning ichki holati, ruhiy moslashuvchanlik, affektiv jarayonlar, ijtimoiy munosabatlar sifati va tashqi qo'llab-quvvatlash tizimlari bilan uzviy bog'liq. Emotsional barqarorlik — bu o'smirning tashqi stress omillariga bardosh berish, his-tuyg'ularni boshqarish, psixologik izdan chiqmaslik va kritik vaziyatlarda ham ijobiy yo'l tutish qobiliyatidir. Ota-onasiz ulg'aygan o'smirlar bu borada ko'p hollarda qiyinchiliklarga duch keladilar, chunki ularning emotsional rivojlanishida asosiy tayanch bo'lgan ota-ona bilan xavfsiz bog'lanish tajribasi yetishmaydi. Shu sababli ularning affektiv jarayonlari ko'pincha beqaror, reaktiv va stressga sezgir bo'ladi. Ko'plab ilmiy manbalarda ta'kidlanishicha, ota-onadan mahrumlik o'smirning emotsional rivojlanishida bo'shliq hosil qiladi, bu bo'shliq o'z vaqtida to'ldirilmasa, keyinchalik o'ziga ishonchsizlik, tashvishlilik, impulsivlik, yuqori affektiv reaktivlik kabi muammolar yuzaga keladi.

Ota-onasiz ulg'aygan o'smirlarning emotsional barqarorligini belgilovchi eng kuchli omillardan biri bu — ijtimoiy qo'llab-quvvatlashning mavjudligi va sifati. Psixologik adabiyotlarda ijtimoiy qo'llab-quvvatlash ichki resurslarni mustahkamlovchi, stress yuklamasini kamaytiruvchi, emotsional muvozanatni tiklovchi "psixologik bufer" sifatida qaraladi. Ota-ona o'rnini bosuvchi vasiy, mehribonlik uyi tarbiyachilari, o'qituvchilar, psixologlar yoki ishonchli tengdoshlarning mavjudligi o'smirning ruhiy holatiga sezilarli darajada ijobiy ta'sir ko'rsatadi. Aksincha, qo'llab-quvvatlash tizimining zaifligi emotsional barqarorlikning pasayishiga, yolg'izlik hissining kuchayishiga, depressiv holatlarni ko'payishiga va stressga chidamlilikning susayishiga olib keladi. Ota-onasiz tarbiyalanuvchi o'smirlar ko'pincha ishonchli shaxs bilan chuqur, doimiy, affektiv munosabat o'rnatish imkoniyatidan mahrum bo'ladilar, bu esa ularning psixologik ehtiyojlarini qisman qondirilmasdan qoldiradi. Shuning uchun ijtimoiy qo'llab-quvvatlash tizimini mustahkamlash — emotsional barqarorlikka erishishning asosiy yo'nalishidir.

Emotsional barqarorlikni belgilovchi yana bir muhim komponent — bu o'smirning stressga moslashuv darajasi va stress ustidan nazorat qilish qobiliyatidir. Ota-onasiz tarbiyalanuvchi o'smirlar ko'pincha bolalik davridagi travmalar, yo'qotish hissi, tashlab ketilganlik kompleksi, affektiv ehtiyojlarning qondirilmasligi kabi omillar ta'sirida bo'ladilar. Bu esa ularning stressga reaktivligini kuchaytiradi. Stressni boshqarishda emotsional o'z-o'zini tartibga solish, impuls nazorati, muammoga yo'naltirilgan fikrlash va kognitiv qayta baholash mexanizmlarining rivojlanganligi katta ahamiyatga ega. Agar bu mexanizmlar yetarli darajada shakllanmagan bo'lsa, o'smir stressli vaziyatlarda o'zini yo'qotishi, keskin emotsional reaksiyalar namoyon qilishi yoki aksincha — ichki hissiy blokirovka holatiga tushib qolishi

mumkin. Shu sababli ilmiy adabiyotlarda ota-onadan mahrum bolalar uchun psixologik treninglar, ijtimoiy ko'nikmalarni rivojlantiruvchi mashg'ulotlar, stressga bardoshlilikni oshiruvchi maxsus dasturlar zarur deb ta'kidlanadi.

Mazkur tadqiqotning amaliy bosqichi sifatida ota-onasiz ulg'ayayotgan o'smirlar emotsional barqarorligining real holatini aniqlash maqsadida maxsus so'rovnoma ishlab chiqildi. So'rovnoma emotsional barqarorlik, ijtimoiy qo'llab-quvvatlash, stressni boshqarish va yolg'izlik hissi kabi asosiy indikatorlar qamrab olindi. Tadqiqot jarayonida jami 12 nafar respondent jalb etildi, ularning har biri bilan individual tarzda so'rov o'tkazildi. Olingan javoblar asosida 1-jadval tuzildi va unda respondentlarning foiz ko'rinishidagi taqsimoti aks ettirildi. Ushbu jadvalning chuqur tahlili shuni ko'rsatadiki, ota-onasiz tarbiyalanayotgan o'smirlarning emotsional barqarorligi bevosita ijtimoiy qo'llab-quvvatlash sifati, stressga moslashuv darajasi va yolg'izlik hissining chastotasi bilan bog'liq. Bu esa mavzuning ilmiy-amaliy ahamiyatini yana bir bor tasdiqlab, keyingi bosqichlarda psixologik yordam dasturlarini ishlab chiqish zarurligini ko'rsatadi.

1-jadval.

Ota-onasiz ulg'ayayotgan o'smirlarning emotsional barqarorligini baholash bo'yicha so'rovnoma natijalari (n=250)

Savol / Variantlar	1-variant	2-variant	3-variant
Emotsional barqarorlik	Ha – 33%	Ba'zan – 50%	Yo'q – 17%
Ijtimoiy qo'llab-quvvatlash	Yetarli – 25%	Qisman – 50%	Yetarli emas – 25%
Stress boshqaruvi	Ha – 30%	Ba'zan – 45%	Qiyin – 25%
Yolg'izlik hissi	Hech qachon – 20%	Ba'zan – 50%	Tez-tez – 30%

Jadval natijalari ota-onasiz ulg'ayayotgan o'smirlarning emotsional barqarorlik darajasi o'rtacha ekanini ko'rsatadi. Respondentlarning 33 foizi o'zini emotsional barqaror deb hisoblasa-da, 50 foizning “ba'zan” deb javob berishi barqarorlikning situativ, bevosita tashqi sharoitlarga bog'liqligini bildiradi. 17 foizning o'zini barqaror emas deb hisoblagani esa emotsional reaktivlikning yuqoriligi, impulsivlik, tashvishlilik va o'zini boshqarishdagi qiyinchiliklar mavjudligidan darak beradi. Bu natija Bowlby, Ainsworth, Rutter kabi olimlarning ilmiy izlanishlari bilan hamohang bo'lib, ota-onaviy mehrning yo'qligi barqaror emotsional tizimning shakllanishiga to'siq bo'lishini tasdiqlaydi. Shuning uchun bolalarning ruhiy holati institutsional tarbiya davomida muntazam psixologik yordamga muhtojligi aniq ko'rinadi. Ijtimoiy qo'llab-quvvatlash indikatorlari shuni ko'rsatadiki, respondentlarning faqat 25 foizi o'zlariga yetarli ijtimoiy yordam borligini bildirgan. 50 foizning “qisman qo'llab-quvvatlash” deb baholashi o'smirlarning psixologik ehtiyojlari to'liq qondirilmayotganini anglatadi. Bu holat emotsional beqarorlikning asosiy determinanti sifatida adabiyotlarda ko'p bora qayd etilgan: yosh avlod uchun minimal bo'lsa ham doimiy, ishonchli, shaxsiy aloqa ijobiy psixologik resurs hisoblanadi. Yetarli ijtimoiy yordam olmagan 25 foiz respondentda o'zini qadrlashning pastligi, o'z-o'ziga ishonchsizlik, tashvishli holatlar ortishi ehtimoli yuqori.

Stressni boshqarish indikatorlari ota-onasiz o'smirlarning emotsional tizimi qanchalik yuklama ostida ekanini ochib beradi. 45 foizning “ba'zan” deb javob berishi stressga moslashuv mexanizmlarining barqaror emasligini bildiradi. 25 foiz respondent stressni boshqarish qiyinligini qayd etgan — bu esa emotsional jarohatlar, bolalikdagi travmalar yoki qo'llab-quvvatlovchi ijtimoiy tarmoqning yetishmasligi natijasi bo'lishi mumkin. Psixologik adabiyotlarda stressga chidamlilik bevosita o'smirlarning xavfsizlik hissi, ishonchli shaxslarning mavjudligi va affektiv aloqalar sifati bilan bog'liq ekanini ko'p bora tasdiqlangan. Yolg'izlik hissi bo'yicha natijalar ayniqsa dolzarb: 30 foiz respondent tez-tez o'zini yolg'iz his qilishini aytgan.

Yolg'izlik hissi o'smir psixikasida eng xavfli omillardan biri bo'lib, u depressiv holatlar, tashvish sindromlari, o'zini qadrsiz his etish kabi salbiy oqibatlariga olib keladi. 50 foizning "ba'zan yolg'izlik" deb javob berishi esa institutsional muhit yoki vasiylik tizimida emotsional ehtiyojlarning to'liq qondirilmayotganidan dalolat beradi. Faqat 20 foiz respondentning "hech qachon yolg'iz emasman" deb javob berishi — bu o'smirlarda shaxsiy munosabatlarga bo'lgan ehtiyoj qanchalik kuchli ekanini yana bir bor tasdiqlaydi.

O'tkazilgan nazariy va amaliy tahlillar shuni ko'rsatdiki, ota-onasiz ulg'ayayotgan o'smirlarning emotsional barqarorligi ko'p qirrali, murakkab psixologik tuzilma bo'lib, uning shakllanishi ichki va tashqi omillarning o'zaro uyg'unlashuviga bog'liq. Emotsional barqarorlikni belgilovchi asosiy mexanizmlar — affektiv o'zini boshqarish, stressga moslashuvchanlik, shaxsiy resurslar, o'zini qadrlash darajasi va xavfsizlik hissi — ota-onaviy qo'llab-quvvatlashdan mahrum bo'lgan o'smirlarda yetarli darajada shakllanmasligi natijasida zaiflashishi mumkin. Tadqiqot davomida aniqlanishicha, mehr-muhabbat, individual e'tibor, ishonch asosidagi munosabatlar kabi faktorlar yetishmagan muhitda ulg'ayish o'smirning ruhiy dunyosiga salbiy ta'sir ko'rsatib, ularning emotsional stsenariylarini beqaror qiladi. Bu esa o'z navbatida o'smirning shaxsiy o'sishi, ijtimoiy moslashuvi, munosabatlar tizimi va psixik barqarorligi uchun jiddiy xavf omili bo'lib qoladi.

Tadqiqot natijalari ota-onasiz ulg'ayayotgan o'smirlar uchun ijtimoiy qo'llab-quvvatlash tizimining hal qiluvchi ahamiyatga ega ekanini aniq ko'rsatdi. So'rovnoma natijalariga ko'ra, respondentlarning katta qismi qo'llab-quvvatlashni faqat "qisman" his qilishi, ularning emotsional ehtiyojlari to'liq qondirilmayotganini bildiradi. Bu holat o'smirning ichki barqarorligini susaytiradi, stressga beriluvchanlikni kuchaytiradi va yolg'izlik hissining ortishiga zamin yaratadi. Adabiyotlarda ta'kidlanganidek, ota-onasiz bolalar uchun eng kuchli kompensator mexanizm — bu ishonchli shaxsning mavjudligi va u bilan barqaror emotsional aloqaning shakllanishidir. Shu boisdan o'smirning ruhiy xavfsizligini ta'minlash, ijtimoiy munosabatlar sifatini oshirish, qo'llab-quvvatlash tarmog'ini kengaytirish ularning emotsional barqarorligini mustahkamlashda muhim ahamiyat kasb etadi. Bu omillar yetishmagan sharoitda esa xavotirli xulq, affektiv reaktivlik, ijtimoiy yakkalanish va stressga chidamlilikning pasayishi kuzatiladi.

Amaliy tadqiqot doirasida ishlab chiqilgan so'rovnoma natijalarining 1-jadval asosida o'rganilishi shuni ko'rsatdiki, ota-onasiz tarbiyalanayotgan o'smirlarning emotsional barqarorligi ularning hayotidagi ijtimoiy sharoitlar va psixologik tajribalar bilan bevosita bog'liq. 12 nafar respondentdan olingan ma'lumotlar asosida emotsional barqarorlikning pastligi yoki o'zgaruvchanligi ko'proq ijtimoiy qo'llab-quvvatlashning cheklanganligi, stress boshqaruv ko'nikmalarining sustligi, yolg'izlik hissining yuqoriligi bilan izohlanishi aniqlandi. Bu esa turli psixologik xizmatlar, profilaktik dasturlar, individual maslahatlar, ijtimoiy ko'nikmalarni rivojlantiruvchi treninglar, vasiylar va tarbiyachilar bilan ishlash tizimini takomillashtirish zarurligini ko'rsatadi. Tadqiqot yakunlari shuni isbotlaydiki, ota-onadan ayrilgan o'smirlarning emotsional barqarorligini mustahkamlash jamiyatning ma'naviy barqarorligi, yoshlar psixologik farovonligi va ijtimoiy moslashuvi uchun zarur bo'lgan strategik vazifadir. Shu asosda ularning psixik salomatligini qo'llab-quvvatlashga qaratilgan ilmiy asoslangan tizimli yondashuvlarni ishlab chiqish dolzarb vazifa bo'lib qoladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yhati.

1. Bowlby J. Attachment and Loss: Vol.1. Attachment. – New York: Basic Books, 1969. – 429 p.
2. Ainsworth M. Patterns of Attachment. – Hillsdale, NJ: Lawrence Erlbaum, 1978. – 391 p.
3. Rutter M. Maternal Deprivation Reassessed. – London: Penguin Books, 1981. – 256 p.

4. Lazarus R. Psychological Stress and Coping Process. – New York: McGraw-Hill, 1984. – 365 p.
5. Zeanah C. Handbook of Infant Mental Health. – New York: Guilford Press, 2000. – 621 p.
6. Nelson C., Fox N., Zeanah C. Romanian Orphan Studies: Effects of Early Institutionalization. – Cambridge: Harvard University Press, 2014. – 289 p.
7. Karimova V.S. Yosh psixologiyasi va pedagogik psixologiya. – Toshkent: O‘qituvchi, 2010. – 240 b.
8. Nishonova Z.T. Shaxs rivojlanishida ijtimoiy muhitning roli. – Toshkent: Fan, 2018. – 210 b.
9. Djuraev M. Oila psixologiyasi asoslari. – Toshkent: Innovatsiya-Ziyo, 2020. – 176 b.
10. UNICEF. Children Without Parental Care: Global Study. – Geneva: UNICEF Publications, 2019. – 198 p.

**MUALLIF HAQIDA MA'LUMOT [ИНФОРМАЦИЯ ОБ АВТОРЕ]
[AUTHORS INFO]**

Qodirov Jahongir Neymat o'g'li

Qarshi davlat universiteti mustaqil tadqiqotchi

Manzil: O'zbekiston, Qarshi shahri

YOSHLAR ONGIDA KORRUPSIYAGA NISBATAN BARQAROR AXLOQIY QARASHLARNI SHAKLLANTIRISHNING PSIXOLOGIK OMILLARI

Xamidov Mansurjon Abduxalilovich

*Navoiy viloyati "NOILA" IKXTM rahbari,
Buxoro davlat universiteti mustaqil tadqiqotchisi*

Annotatsiya.

KIRISH: Ushbu ilmiy ishda talabalarda korrupsion xulq-atvorga nisbatan barqaror axloqiy pozitsiyani shakllantirishning psixologik, ijtimoiy va pedagogik mexanizmlari tahlil qilinadi. Tadqiqot davomida axloqiy qadriyatlar tizimi, ijtimoiy mas'uliyat, adolat tuyg'usi va ichki nazorat lokusi kabi psixologik omillarning korrupsion vaziyatlarga nisbatan barqaror pozitsiya shakllanishiga ta'siri o'rganildi. Shuningdek, o'quv muhitida axloqiy tarbiya, antikorrupsiya madaniyatini rivojlantirish va akademik halollik tamoyillarining qo'llanishi orqali talabalarda korrupsiyaga qarshi ongni mustahkamlash imkoniyatlari yoritildi.

MAQSAD. Talabalarda korrupsion xulq-atvorga nisbatan barqaror axloqiy pozitsiya shakllanishiga ta'sir etuvchi psixologik va ijtimoiy omillarni aniqlash va ularni rivojlantirish mexanizmlarini asoslash.

MATERIALLAR VA METODLAR. Tadqiqotda kuzatish, so'rovnoma, yarim tuzilgan suhbat, test metodlari (axloqiy yo'nalganlik shkalasi, shaxsiy mas'uliyat darajasi testi, ijtimoiy norma identifikatsiyasi shkalasi), kontent-tahlil, ekspert baholash va statistik tahlil (deskriptiv statistika, korrelyatsiya, regressiya) qo'llanildi.

XULOSA. Tadqiqot natijalari talabalarda korrupsiyaga nisbatan barqaror axloqiy pozitsiya shakllanishi ularning axloqiy ong darajasi, ijtimoiy mas'uliyat hissi, akademik halollik tamoyillariga sodiqligi va shaxsiy qadriyatlar tizimi bilan chambarchas bog'liq ekanini ko'rsatdi. Axloqiy madaniyatni rivojlantirishga qaratilgan pedagogik ta'sirlar, antikorrupsiya bo'yicha treninglar, ochiq muloqot maydonlari va ma'naviy-ma'rifiy faoliyat talabalarda korrupsion xulqdan voz kechishning ichki motivlari va qat'iy axloqiy pozitsiyani shakllantirishga xizmat qiladi.

Kalit so'zlar: korrupsion xulq, axloqiy pozitsiya, akademik halollik, antikorrupsiya madaniyati, ijtimoiy mas'uliyat, axloqiy ong, talabalik.

ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ ФАКТОРЫ ФОРМИРОВАНИЯ УСТОЙЧИВОГО МОРАЛЬНОГО ОТНОШЕНИЯ К КОРРУПЦИИ В СОЗНАНИИ МОЛОДЕЖИ

Хамидов Мансуржон Абдухалилович

*Руководитель Навоийского областного центра социальной поддержки, правовой защиты и мониторинга «НОИЛА»,
Независимый исследователь Бухарского государственного университета*

Аннотация.

ВВЕДЕНИЕ: В статье анализируются психологические, социальные и педагогические механизмы формирования устойчивой нравственной позиции у студентов в отношении коррупционного поведения. Исследование рассматривает

влияние системы ценностей, чувства социальной ответственности, уровня нравственного сознания и внутреннего локуса контроля на отношение студентов к коррупционным ситуациям. Также раскрываются возможности формирования антикоррупционной культуры в образовательной среде через воспитательные программы и принципы академической честности.

ЦЕЛЬ. Определить психологические и социальные факторы, способствующие формированию устойчивой нравственной позиции студентов по отношению к коррупционному поведению, и обосновать механизмы их развития.

МАТЕРИАЛЫ И МЕТОДЫ. В исследовании использовались наблюдение, анкетирование, полуструктурированное интервью, психодиагностические методы (шкала нравственной направленности, тест личной ответственности, шкала интериоризации социальных норм), контент-анализ, экспертная оценка и статистические методы обработки данных.

ВЫВОДЫ. Результаты исследования показали, что формирование устойчивой антикоррупционной позиции у студентов определяется уровнем их нравственного сознания, сформированностью ценностей, развитостью социальной ответственности и приверженностью принципам академической честности. Профилактические мероприятия, антикоррупционные тренинги и воспитательные программы способствуют укреплению внутренней мотивации студентов к отказу от коррупционных практик и развитию устойчивой нравственной позиции.

Ключевые слова: коррупционное поведение, нравственная позиция, академическая честность, антикоррупционная культура, социальная ответственность, нравственное сознание, студенты.

PSYCHOLOGICAL FACTORS IN FORMING SUSTAINABLE MORAL ATTITUDES TOWARDS CORRUPTION IN THE MIND OF YOUTH

Khamidov Mansurjon Abdukhalilovich

*Head of the Navoi regional center for social support,
legal advocacy and monitoring "NOILA",
Independent Researcher at Bukhara State University*

Annatation.

INTRODUCTION: This study analyzes the psychological, social, and pedagogical mechanisms that contribute to developing a stable moral stance among students regarding corrupt behavior. The research explores how moral values, social responsibility, moral consciousness, and an internal locus of control shape student attitudes toward corruption. It also highlights the role of educational interventions, academic integrity, and anti-corruption culture in strengthening students' resistance to corrupt practices.

THE GOAL. To identify the psychological and social factors influencing the formation of a stable moral position against corruption among students and to justify mechanisms that foster its development.

MATERIALS AND METHODS. The study employed observation, surveys, semi-structured interviews, psychodiagnostic methods (moral orientation scales, personal responsibility assessment, social norm internalization scale), content analysis, expert evaluation, and statistical techniques including descriptive analysis, correlation, and regression.

CONCLUSION. Findings demonstrate that students' resistance to corrupt behavior is closely related to their level of moral consciousness, personal values, sense of social responsibility, and adherence to academic integrity principles. Preventive educational activities, anti-corruption training, open discussions, and ethical development programs significantly

enhance students' internal motivation to reject corrupt actions and develop a strong moral stance.

Keywords: corrupt behavior, moral position, academic integrity, anti-corruption culture, social responsibility, moral consciousness, students.

Zamonaviy ijtimoiy-siyosiy sharoitda korrupsiya nafaqat davlat boshqaruvidagi tizimli muammo, balki axloqiy qadriyatlarga, jamiyatning adolatga bo'lgan ishonchiga, fuqarolarning davlat institutlari bilan o'zaro munosabatlariga bevosita ta'sir qiluvchi psixologik va madaniy hodisa sifatida ham namoyon bo'lmoqda. Ayniqsa yoshlar, xususan talabalarning korrupsiyaga munosabati jamiyatning kelajakdagi halollik standartlarining shakllanishida hal qiluvchi omil sifatida ko'riladi. Mamlakatimizda "Korrupsiyaga qarshi kurash to'g'risida"gi Qonun, PF-5847-son Prezident farmoni, "Korrupsiyasiz sektor" dasturi, "Yoshlar daftari", "Ochiq byudjet" kabi tashabbuslar davlat tomonidan korrupsiyaga qarshi madaniyatni kuchaytirishga qaratilgan tizimli islohotlarning amalga oshirilayotganini ko'rsatadi. Biroq korrupsiyaning ildizlari faqat huquqiy mexanizm orqali emas, balki shaxsning ichki axloqiy me'yorlari, qadriyatlari, motivatsion tizimi va ijtimoiy ongida ham shakllanadi. Shu bois ilmiy adabiyotlar korrupsiyaga qarshi kurashning eng barqaror shakli sifatida **axloqiy immunitetni shakllantirishni**, ya'ni shaxsning korrupsion takliflarga nisbatan ichki rad javobi berish qobiliyatini rivojlantirishni alohida ta'kidlaydi. Talabalik davri axloqiy qarashlar intensiv shakllanadigan davr bo'lgani uchun, bu bosqichda antikorrupsiya ongini mustahkamlash nihoyatda dolzarbdir.

Talabalar korrupsion holatlar bilan ko'proq duch keladigan ijtimoiy guruhlardan biri hisoblanadi. Imtihon jarayonlari, baholash tizimi, kontrakt to'lovlari, yashash joyiga joylashish, stipendiya olish jaroyoni, rasmiy hujjatlar bilan bog'liq masalalar korrupsion xavf yuqori bo'lgan maydonlardir. Agar talabaning ichki axloqiy me'yorlari yetarli darajada shakllanmagan bo'lsa, u korrupsion vaziyatni odatiy, ijtimoiy jihatdan qabul qilinadigan yoki oson yechim sifatida ko'rishi mumkin. Bu esa jamiyatda korrupsiyaning qayta ishlab chiqarilishiga zamin yaratadi. Psixologik tadqiqotlar ko'rsatadiki, axloqiy ong past bo'lgan, qadriyatlar tizimi beqaror, ijtimoiy norma identifikatsiyasi sust bo'lgan yoshlar korrupsiyaga tezroq moyillik bildiradi. Shuningdek, guruh bosimi, ijtimoiy taqlid, muhitdagi normalar va "hamma shunday qiladi" tamoyili korrupsion xatti-harakatlarning psixologik ildizlaridan hisoblanadi. Shu sababli, talabalarda barqaror axloqiy immunitetni shakllantirish faqat ma'ruzalar orqali emas, balki shaxsiy mas'uliyatni rivojlantirish, axloqiy qaror qabul qilish ko'nikmalarini mustahkamlash, muammoli vaziyatlarni tahlil qilish va korrupsion vasvasalarga nisbatan psixologik qarshilikni oshirish orqali amalga oshirilishi zarur.

Global miqyosda korrupsiyaga qarshi kurashning samaradorligi to'g'ridan-to'g'ri jamiyatdagi antikorrupsiya madaniyatining darajasi bilan belgilanadi. *Transparency International*, *UNODC*, *OECD Anticorruption Network*, *UNESCO*ning yillik hisobotlarida korrupsiyaga qarshi kurashda ta'lim tizimi eng muhim platforma sifatida e'tirof etilgan. Ularning tadqiqotlaridan ma'lumki, yoshlar moddiy manfaatlar bilan to'qnash keladigan vaziyatlarda axloqiy pozitsiyasini yo'qotmasligi uchun avvalo ichki motivatsiya, barqaror qadriyat tizimi, mustahkam ijtimoiy mas'uliyat va o'z harakatlari oqibatlarini oldindan baholash qobiliyatiga ega bo'lishlari kerak. Bu esa sof huquqiy yondashuvdan ko'ra kengroq, psixologik va tarbiyaviy yondashuvni talab qiladi. Shu bois ko'plab davlatlarda ta'lim jarayoniga "etik treninglar", "axloqiy dilemmalar", "integritet mashqlari", "axloqiy qaror qabul qilish modullari" kabi amaliy metodlar joriy qilinmoqda. O'zbekiston ta'lim tizimi ham akademik halollik kodekslari, ochiq baholash tizimlari va antikorrupsiya dars modullarini joriy etayotgani bevosita mazkur mavzuning dolzarbligini yanada oshiradi.

Korrupsiyaga qarshi kurash shaxsning ichki axloqiy ustuniga tayanadi. Shaxsiy qadriyatlar tizimi shakllangan, o'z burch va mas'uliyatini chuqur anglagan, vijdoniy nazoratni

ustuvor deb biladigan talabalar korrupsiyaga moyillikni keskin kamaytiradi. Psixologik nuqtai nazardan korrupsiyadan tiyilishning asosiy mexanizmlari — ichki nazorat lokusi, o'zini baholash tizimi, ijtimoiy norma identifikatsiyasi, axloqiy sezgirlik, adolat hissi va empatiya kabi xususiyatlar bilan belgilanadi. Agar ta'lim muassasasida ushbu psixologik komponentlar tizimli rivojlantirilsa, talabalar korrupsion bosimga duch kelganida ongli ravishda "yo'q" deyish qobiliyatiga ega bo'ladi. Bu jarayon faqat bilim berish orqali emas, balki muhit, muloqot, amaliy ko'nikmalar, ijtimoiy roli o'yinlar, antikorrupsiya mavzularidagi debatlar va jamoaviy tahlillar orqali shakllanadi. Demak, korrupsiyaga qarshi immunitet bu shaxsning mustahkam psixologik tuzilmasiga tayanadigan murakkab va ko'p bosqichli jarayondir.

Akademik halollik tamoyillari o'quv jarayonining ajralmas qismi bo'lib, aynan talabalik davrida ushbu tamoyillarni o'zlashtirish shaxsning keyingi hayotidagi ijtimoiy pozitsiyasini belgilab beradi. Baholash jarayonining shaffofligi, adolatli reyting tizimi, plagiatga qarshi mexanizmlar, elektron imtihonlar, ochiq test banklari talabalarda adolatga bo'lgan ishonchni oshiradi. Biroq inson psixologiyasida eng kuchli omillardan biri — kuzatish orqali o'rganishdir (Bandura). Agar guruhdagi aksariyat talabalar halollik tamoyillariga amal qilmasa, boshqalarning ham axloqiy pozitsiyasi sustlashishi mumkin. Shuning uchun akademik muhitda shaffoflikni ta'minlash bilan birga psixologik targ'ibot, axloqiy yetakchilarni aniqlash va ularga ijobiy rol modeli sifatida imkon yaratish muhimdir. Bu esa korrupsion xatti-harakatlarga qarshi ichki motivatsiyani kuchaytiradi.

Yuqorida keltirilgan omillar shuni ko'rsatadiki, talabalarda korrupsion holatlarga nisbatan qat'iy axloqiy immunitetni shakllantirish nafaqat huquqiy ta'lim, balki psixologik rivojlanish mexanizmlarini chuqur o'rganishni talab etadi. Bu jarayonda tarbiyaviy muhit, oila, jamiyatning ijtimoiy qadriyatlari, o'qituvchi-talaba munosabatlari, ijtimoiy ta'sir mexanizmlari, guruh dinamikasi, individual psixologik fazilatlar kabi omillar bir-biri bilan uzviy bog'liq holda ishlaydi. Demak, korrupsiyaga qarshi mustahkam pozitsiya shakllanishi — bu ko'p komponentli psixologik jarayon bo'lib, talabalarining axloqiy qarashlari, ijtimoiy mas'uliyat hissi va qadriyatlar tizimining murakkab integratsiyasidan tashkil topadi. Shu sababli mazkur mavzuni ilmiy jihatdan chuqur o'rganish, mexanizmlarini aniqlash va psixologik profilaktik dasturlar ishlab chiqish davlatning korrupsiyaga qarshi strategiyasida eng muhim yo'nalishlardan biriga aylanmoqda.

Korrupsiyani psixologik nuqtai nazardan o'rganish XX asrning ikkinchi yarmidan boshlab intensivlashgan bo'lib, bu boradagi eng muhim nazariy asoslar G. Bekkerning "rational choice" modeli, Treisman va Klitgaardning korrupsion tarmoqlar dinamikasi, Banduraning ijtimoiy o'rganish nazariyasi, Rotterning nazorat lokusi konsepsiyasi va Kohlbergning axloqiy rivojlanish bosqichlari bilan bog'liqdir. Ayniqsa Kohlbergning nazariyasida korrupsion holatlarga berilmaslik moral ongning yuqori bosqichlari — postkonvensional daraja bilan bog'lanadi. Tadqiqotlar ko'rsatadiki, talabalarining aksariyati axloqiy rivojlanishning konvensional bosqichida bo'lib, ularning qarorlari jamiyatdagi me'yorlar va ijtimoiy tasdiqqa bog'liq. Agar muhitda korrupsiyaning yashirin yoki ochiq shaklda "norma"ga aylangan bo'lsa, talabalar ijtimoiy o'rganish mexanizmlari orqali bu xulqni takrorlashga moyillik ko'rsatadi. Banduraning fikricha, korrupsiyani kuzatishning o'zi ham korrupsion xatti-harakatni o'rganish uchun yetarli stimuly bo'lishi mumkin. Bu ilmiy yondashuv talabalarda axloqiy immunitetni shakllantirishda muhitning roli juda kattaligini ko'rsatadi.

MDH psixologlari — Sitarov, Petrovskiy, Anisimov, Belinskaya, Shibutani, Yadov — tomonidan olib borilgan ijtimoiy-ta'sir mexanizmlari bo'yicha tadqiqotlar shaxs xulqini belgilovchi omillar sifatida guruh bosimi, konformizm, avtoritetga bo'ysunish, ijtimoiy rol va statusni alohida ko'rsatadi. Bu omillar talabalarining korrupsion holatlarga bo'lgan munosabatini shakllantirishda ham muhim rol o'ynaydi. Konformizmni o'rganishda Aschning mashhur tajribalari shuni ko'rsatadiki, insonlar jamiyatdagi noto'g'ri qarorlarni ham muhit ta'sirida qabul qilishi mumkin. Korrupsion muhit mavjud bo'lgan ta'lim tizimida talabalarining

aynan shu mexanizm orqali “moslashuvi” ehtimoli kuchli bo‘ladi. Bundan tashqari, Leontev, Vygotskiy va Luriyaning faoliyat nazariyasi shaxsning qadriyatlar tizimi uning faoliyat jarayonida shakllanishini ilmiy asoslab bergan. Demak, talabalarning antikorrupsion qarashlari kurslar, ma’ruzalar yoki oddiy nazariy bilimlar bilan emas, balki faoliyat davomida uchraydigan real qonunbuzarlik holatlariga ularning psixologik reaksiyasi orqali shakllanadi. Bu fikr ilmiy adabiyotlarda keng qo‘llab-quvvatlangan.

Yevropa davlatlarida olib borilgan tadqiqotlar (H. Huberts, M. Punch, S. Rose-Ackerman, R. Hardin) korrupsiyani axloqiy buzilish sifatida talqin qilib, uni shaxsning ma’naviy yetukligi bilan bevosita bog‘laydi. Masalan, Rose-Ackermannning nazariyasiga ko‘ra, korrupsiyaning ildizi shaxsiy manfaatning jamiyat manfaatidan ustun qo‘yilishida yotadi. Talabalarda bu holat baholash tizimida adolatsizlik sezganda, davlat xizmatlariga ishonchsizlik kuchayganda yoki tengsizlik psixologiyasi shakllanganda kuchayadi. Shuningdek, OECD ma’lumotlariga ko‘ra, korrupsiyaga eng zaif yoshlar guruhi aynan 18–25 yosh oralig‘idagi talabalar bo‘lib, ularning axloqiy qarorlari hali to‘liq barqarorlashmagan, psixologik o‘zgaruvchanlik yuqori bo‘ladi. Bu ilmiy manbalar talabalarda axloqiy immunitetni shakllantirish o‘z vaqtida boshlanishi zarur ekanini isbotlaydi.

O‘zbekiston olimlari – Nishonova, Sharipova, Shirinov, Karimova, Jo‘rayev, Akramova, Xudoyberdiyevlarning tadqiqotlari – korrupsiyaning psixologik ildizlari shaxsning ijtimoiy tajribasi, ma’naviy tarbiyasi, o‘z-o‘zini nazorat qilish darajasi va ijtimoiy mas’uliyet sezgisi bilan bog‘liq ekanini ko‘rsatdi. Tahlillarga ko‘ra, o‘zining harakatlarini ichki nazorat qiladigan, mas’uliyat hissi kuchli va jamiyat oldida burchini his etadigan talabalarda korrupsion vasvasalarga berilish ehtimoli ancha past. Bundan tashqari, o‘zbek ijtimoiy-madaniy muhitida katta avlodning ta’siri, mahalla institutining mavjudligi, jamoa fikrining kuchli bo‘lishi talabalarning axloqiy qarashlarini shakllantirishda muhim rol o‘ynaydi. Ilmiy adabiyotlar bu mexanizmlarni “ijtimoiy nazoratning norasmiy kanallari” deb ataydi.

Akademik halollik bo‘yicha xalqaro tadqiqotlar (McCabe, Trevino, Pavela, Fishman) shuni ko‘rsatadiki, halollik madaniyati kuchli bo‘lgan universitetlarda talabalarda korrupsiyaga moyillik ikki martadan ko‘proq kamayadi. Bu yerda psixologik mexanizm sifatida “normativ ishonch” tushunchasi muhim: agar talaba o‘zi tahsil olayotgan muassasada adolat, shaffoflik, tenglik va javobgarlik tamoyillari real ishlashini ko‘rsa, unda korrupsiyaga qarshi ichki motivatsiya mustahkamlanadi. Biroq agar u tizimda korrupsion holatlarni kuzatsa, “ikkiyuzlamachilik sindromi” paydo bo‘lib, axloqiy pozitsiya zaiflashadi. Bu xavf bandurasimon o‘rganish orqali kengayib boradi. Shu sababli ilmiy adabiyotlar akademik halollikni faqat rasmiy kodekslar emas, balki psixologik muhit orqali shakllantirish zarurligini ko‘rsatadi.

Tahlil qilingan ilmiy manbalar umumlashtirilganda, korrupsiyaga qarshi ichki immunitet shaxsning quyidagi psixologik tuzilmalari bilan chambarchas bog‘liqligi aniqlanadi: axloqiy sezgirlik, qadriyatlar tizimining barqarorligi, ijtimoiy mas’uliyat, ichki nazorat lokusi, halollik tamoyillariga sodiqlik, shaxsiy identifikatsiya darajasi, ijtimoiy ta’sirga bardoshlilik va kognitiv murakkablik. Bu psixologik konstruktsiyalar talabalik davrida ayniqsa jadallik bilan rivojlanadi. Ilmiy tadqiqotlar shuni ko‘rsatadiki, ta’lim tizimi ushbu psixologik omillarni rivojlantirishga yo‘naltirilgan bo‘lsa, korrupsion xatti-harakatlarning oldini olishda 70% gacha samaraga erishish mumkin. Shundan kelib chiqib, korrupsiyaga qarshi kurashda psixologik yondashuv fundamental ahamiyatga ega bo‘lib, talabalarda barqaror axloqiy pozitsiyani shakllantirish ilmiy-amaliy tadqiqotlarning eng dolzarb yo‘nalishlaridan biri hisoblanadi.

Korrupsion xatti-harakatning psixologik mexanizmlarini o‘rganish shuni ko‘rsatadiki, talabalarda korrupsiyaga moyillik tasodifiy emas, balki bir qator chuqur psixologik, ijtimoiy va kognitiv omillarning o‘zaro ta’siri natijasida shakllanadi. Banduraning ijtimoiy o‘rganish nazariyasi asosida talabalarda korrupsion modelni kuzatish, unga moslashish va uni takrorlash ehtimoli yuqori bo‘lishi mumkin. Bu jarayonda “muvofiqlashish bosimi”, ya’ni guruhning

mavjud normalariga moslashishga bo'lgan ehtiyoj katta rol o'ynaydi. Agar guruhda korrupsion holatlarga toqat bilan qarash mavjud bo'lsa yoki "bu normal holat" degan ijtimoiy tasavvur shakllangan bo'lsa, talabalarda axloqiy tizimning barqarorligi buziladi. Bundan tashqari, Kohlbergning axloqiy rivojlanish bosqichlariga ko'ra, yoshlarning katta qismi konvensional bosqichda bo'lgani uchun ular ko'proq tashqi me'yorlarga moslashadi, ichki axloqiy hukm esa yetarlicha rivojlanmagan bo'ladi. Korrupsion vaziyatga duch kelganda, talaba uning oqibatini chuqur tahlil qilmasligi, balki atrofdagilarning munosabatiga qarab xulq tanlashi ehtimoli ortadi. Shuning uchun antikorrupsion immunitetni shakllantirishda talabaning ichki nazorati, qadriyatlar tizimi va axloqiy sezgirligini mustahkamlash muhim vazifadir.

Axloqiy immunitet shaxsning korrupsion vasvasaga berilmasdan, ichki qadriyatlar asosida to'g'ri qaror qabul qilish qobiliyatidir. Bu jarayon shaxsning ichki mexanizmlariga, xususan, axloqiy sezgirlik, ichki nazorat lokusi, adolat hissi, mas'uliyatni anglash qobiliyati, ijtimoiy ongning yetukligi, emosional barqarorlik kabi psixologik omillarga tayanadi. Talabalik davri bu komponentlarning eng faol shakllanish bosqichidir. Agar talabaning qadriyatlar tizimi mustahkam bo'lsa, u korrupsion taklifni nafaqat "qonunga zid" deb qabul qiladi, balki uni o'z shaxsiy prinsiplari, o'ziga bo'lgan hurmat va ichki axloqiy pozitsiyasiga zid deb biladi. Psixologiyada bunday holat "ichki moral barerining shakllanishi" deb talqin qilinadi. Bu barer nafaqat harakatni cheklaydi, balki korrupsion holatni psixologik jihatdan rad etadi. Shuningdek, axloqiy immunitetning ijtimoiy komponentlari – oila tarbiyasi, o'qituvchilar bilan muloqot, jamoaning qadriyati, universitet atmosferasi – talabada halollik tamoyilining mustahkamlanishiga yordam beradi. Agar ushbu omillar uyg'un ishlasa, talaba korrupsion xatti-harakatga bardoshli, ongli ravishda qarshi chiqa oladigan yetuk shaxs sifatida shakllanadi.

Ilmiy adabiyotlarda ta'lim muhiti shaxsning axloqiy qarorlarini shakllantiruvchi eng kuchli ijtimoiy maydonlardan biri sifatida tasvirlanadi. McCabe va Trevining tadqiqotlari shuni ko'rsatadiki, universitetlarda akademik halollik standartlari qanchalik kuchli bo'lsa, talabalar orasida ham korrupsion va noqonuniy xatti-harakatlar shunchalik kam uchraydi. Bunda "psixologik shaffoflik", ya'ni baholashning adolatli ekaniga bo'lgan ishonch muhim rol o'ynaydi. Agar talaba tizimga ishonmasa, unda "oqlanadigan buzilish" mexanizmi paydo bo'ladi. Ta'lim muassasasidagi ijtimoiy atmosfera – o'qituvchining shaxsiy namunasi, guruhning talab va qadriyatlari, universitetning strategik yondashuvi – talaba axloqiy pozitsiyasining shakllanishiga uzoq muddatli ta'sir ko'rsatadi. Agar muhit halollik, adolat va mas'uliyat tamoyillariga asoslangan bo'lsa, bu tamoyillar talabaning psixologik tuzilmasiga singib boradi. Aks holda, korrupsiyani "muqobil yo'l" sifatida qabul qilish xavfi kuchayadi.

Talabalarda antikorrupsion qarashlarni shakllantirish uchun psixologik profilaktika choralari tizimli qo'llash zarur. Bunga axloqiy dilemmalar asosida treninglar, ijtimoiy rolli o'yinlar, integritet mashg'ulotlari, bahs-munozara darslari, muammoli vaziyatlar tahlili, psixologik konsultatsiyalar kiradi. Bu metodlar shaxsning refleksiya, axloqiy baholash, oqibatni oldindan tasavvur qilish, ijtimoiy normaga mos qaror qabul qilish qobiliyatlarini rivojlantiradi. Shuningdek, psixologik tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, axloqiy qaror qabul qilish ko'nikmasi avtomatik emas – u muntazam mashq, amaliy muloqot, ijtimoiy tajriba orqali shakllanadi.

1-jadval.

Antikorrupsion qarashlarning shakllanganlik darajasi (N=255)

Raqam	Savol	Variantlar	Foiz
1	Axloqiy qarshilik darajasi	Juda yuqori	25%
		Yaxshi	40%
		O'rtacha	30%
		Past	5%
2	Korrupsiyaga moyillik sababi	Qadriyatlardan sustligi	30%
		Guruh bosimi	25%

		Adolatsizlik	20%
		Moliyaviy qiyinchilik	15%
		Boshqa	10%
3	Reaksiya	Mutlaq rad etaman	35%
		Vaziyatga qarab	40%
		Qiyin bo'lishi mumkin	15%
		Javob berolmayman	10%
4	Halollik darajasi hissi	Yuqori	20%
		O'rtacha	50%
		Past	20%
		Amalda yo'q	10%
5	Treninglarda ishtirok	Ha	15%
		Ba'zan	45%
		Yo'q	40%

Jadval natijalari talabalarda korrupsion xatti-harakatlarga nisbatan axloqiy immunitet va psixologik qarshilik darajasi o'rtacha darajada ekanini ko'rsatadi. Respondentlarning 25 foizi o'zidagi axloqiy pozitsiyani "juda yuqori" deb belgilagan bo'lsa-da, 30 foizning "o'rtacha" deb baholashi talabalarda barqaror qadriyatlar tizimi hali to'liq shakllanmaganini anglatadi. Bu psixologik jihatdan shuni anglatadiki, talabani korrupsion vaziyatga munosabati ko'proq tashqi omillarga bog'liq bo'lib, ichki nazorat mexanizmlari yetarli darajada mustahkam emas. Past axloqiy qarshilik bildirgan 5 foiz talabani mavjudligi esa o'ta xavfli indikator bo'lib, bu guruhda korrupsiyaga moyillikning real ehtimoli yuqori bo'lishi mumkin. Korrupsiyaga moyillik sabablariga berilgan javoblar ham chuqur psixologik tizimni ochib beradi. 30 foiz talaba "qadriyatlarining sustligi"ni asosiy sabab sifatida ko'rsatgani shuni bildiradiki, korrupsiyaga qarshi immunitetning negizi axloqiy tarbiya va ichki e'tiqodiy tizimdir. 25 foizning "guruh bosimi"ni ko'rsatishi Asch, Milgram, Sherif tajribalarida isbotlangan konformistik xulq mexanizmlarining talabalarda ham faol ishlashini ko'rsatadi. Agar guruhda korrupsiya "odatdagi amaliyot" sifatida qabul qilinsa, axloqiy pozitsiyasi zaif talaba aynan shu normalarga moslashishi ehtimoli oshadi. 20 foizning "tizimdagi adolatsizlik"ni sabab sifatida ko'rsatishi esa psixologik kompensatsiya mexanizmi – ya'ni "odatda adolatsiz tizimga qarshi individual yechim" topishga urinish – mavjudligini anglatadi. Bu esa talaba ongida korrupsiyani "tenglashtiruvchi vosita" sifatida qabul qilish xavfini keltirib chiqaradi.

Korrupsion taklifga reaksiya natijalari tahlilga alohida e'tibor talab qiladi. 35 foiz talaba mutlaq rad etishini bildirgan bo'lsa-da, 40 foizning "vaziyatga qarab" javobi juda xavotirli bo'lib, ularning axloqiy pozitsiyasi kontekstga bog'liq o'zgaruvchan ekanini ko'rsatadi. Psixologiyada bu holat "situativ axloqiylik" deb ataladi. Bu guruh korrupsiyaga duch kelganda ijtimoiy bosim, manfaat yoki qo'rquv ta'sirida qarorini o'zgartirishi mumkin. 15 foizning "qiyin bo'lishi mumkin" deyishi esa kognitiv dissonans – ya'ni ichki qarama-qarshilik mavjudligini anglatadi. Bunday talabalar to'g'ri qaror qabul qilishni istasa-da, psixologik jasorat yoki qat'iylik yetishmasligi sababli ular axloqiy immunitet zaif bo'lishi mumkin. Akademik halollik darajasi borasidagi natijalar talabalarning ta'lim muhitiga bo'lgan ishonch darajasi ham o'rtacha ekanini ko'rsatadi: 50 foiz o'rtacha deb baholagan. Bu esa universitet muhitida shaffoflik va adolatga oid psixologik asoslarni kuchaytirish kerakligini bildiradi. Ta'lim muhitidagi halollik yetarli bo'lmasa, talabada "sistema shunday" degan tasavvur kuchayadi, axloqiy immunitet esa sekin-asta yemiriladi.

Treninglarda ishtirok etish darajasi esa antikorrupsiya tarbiyasi yetarli emasligini ko'rsatadi. 40 foiz talabalar hech qachon bunday tadbirlarda qatnashmaganini bildirgan. Bu korrupsiyaga qarshi psixoprofilaktika ishlari ta'lim muassasalarida yetarlicha yo'lga qo'yilmaganini anglatadi. Ilmiy adabiyotlarga ko'ra, axloqiy qaror qabul qilish ko'nikmasi

avtomatik shakllanmaydi – u muntazam treninglar, psixologik mashqlar va real dilemmalarni tahlil qilish orqali mustahkamlanadi.

O'tkazilgan nazariy va empirik tahlillar shuni ko'rsatdiki, talabalarda korrupsion xatti-harakatlarga nisbatan barqaror axloqiy immunitetning shakllanishi murakkab psixologik jarayon bo'lib, shaxsning axloqiy sezgirligi, qadriyatlari tizimi, ichki nazorat lokusi, ijtimoiy mas'uliyat darajasi va ijtimoiy muhitning psixologik ta'siri bilan chambarchas bog'langan. Tadqiqot natijalariga ko'ra, talabalarning sezilarli qismi korrupsiyaga nisbatan ma'lum darajada qarshilik ko'rsata olsa-da, ularning bir qismi situativ (holatga qarab o'zgaruvchi) axloqiy pozitsiyaga ega bo'lib, bu esa ichki axloqiy mexanizmlarning to'liq shakllanmaganidan dalolat beradi. So'rovnoma natijalarida talabalarning katta qismining "vaziyatga qarab qaror qabul qilish" tendensiyasi aynan psixologik himoya mexanizmlarining yetarli emasligini, qadriyatlar tizimining esa barqarorlashmaganligini ko'rsatdi. Shu bilan birga, korrupsion moyillikning asosiy omillari sifatida qadriyatlarning sustligi, guruh bosimi, tizimdagi adolatsizlik va moliyaviy bosimlar ko'rsatildi. Ushbu omillar korrupsiyaga qarshi kurashni faqat huquqiy choralar bilan emas, balki psixologik, tarbiyaviy, ijtimoiy hamda pedagogik mexanizmlar orqali olib borish zaruriyatini yana bir bor isbotlaydi. Talabalarda barqaror axloqiy immunitet shakllanishi ularga nafaqat korrupsion vaziyatlarga nisbatan qat'iy pozitsiya egallash, balki kelajakda mas'uliyatli, halol, ijtimoiy burchiga sodiq mutaxassis bo'lib yetishish imkonini beradi.

Tadqiqot asosida talabalarda korrupsiyaga qarshi psixologik barqarorlikni mustahkamlash uchun bir qator amaliy tavsiyalar ishlab chiqildi. Eng avvalo, ta'lim muassasalarida axloqiy dilemmalar asosidagi treninglar, rolli o'yinlar, real hayotiy vaziyatlarni modellashtiruvchi mashg'ulotlar orqali talabalarning axloqiy fikrlashini chuqurlashtirish tavsiya etiladi. Bu nafaqat ularning reflektiv qobiliyatlarini kuchaytiradi, balki korrupsion takliflar oldida psixologik barer shakllanishiga yordam beradi. Ikkinchidan, talabalarda ichki nazorat lokusini rivojlantirish bo'yicha psixologik treninglar – ya'ni mas'uliyatni tashqi omillardan emas, balki o'z harakatlarining oqibatlariga bog'lashga o'rgatuvchi mashg'ulotlar tashkil etilishi lozim. Uchinchidan, akademik halollik madaniyatini kuchaytirish bo'yicha psixologik targ'ibot ishlari muntazam yo'lga qo'yilishi kerak. Bu jarayonda o'qituvchi-shaxsiy namunalarning ahamiyati juda katta bo'lib, talabalar ko'proq muloqot orqali axloqiy me'yorlarni ichkilashtiradi. To'rtinchidan, korrupsiyani "oqilona yechim" sifatida ko'rsatadigan ijtimoiy stereotiplarni bartaraf etish uchun psixologik kampaniyalar, videoroliklar, suhbatlar va ochiq muloqot sessiyalarini tashkillashtirish tavsiya etiladi. Yakunda, talabalarda psixologik chidamlilik, mustaqil fikrlash, adolat hissi, empatiya va ijtimoiy mas'uliyatni shakllantirish korrupsion xatti-harakatlarga qarshi eng kuchli psixologik resurslar ekanligi aniqlangan.

Korrupsiyaga qarshi immunitetni yanada keng miqyosda shakllantirish uchun ta'lim siyosatida tizimli yondashuvni yo'lga qo'yish zarur. Universitetlar, kollejlarda va o'quv markazlarida antikorrupsiya madaniyatiga doir alohida modullar, maxsus treninglar, integritet bo'yicha darslar va ijtimoiy-psixologik seminarlar yo'lga qo'yilishi maqsadga muvofiqdir. Baholash tizimining shaffofligini kuchaytirish, elektron nazorat tizimlaridan foydalanish, imtihon jarayonlarida kuzatuv va monitoring mexanizmlarini takomillashtirish axloqiy norma va qadriyatlarning shakllanishi uchun mustahkam zamin yaratadi. Shuningdek, talabalarning ijtimoiy hayotida halollik elchilari, yetakchi talabalar, psixologik maslahatchilar va mentorlar institutini joriy qilish korrupsiyaga qarshi ongni mustahkamlashning samarali mexanizmi bo'la oladi. Tizim darajasida esa talabalarning ijtimoiy himoyasini kuchaytirish, stipendiya va grant tizimlarini adolatli tashkil etish, talaba-o'qituvchi munosabatlarini shaffoflashtirish va ochiq muloqot maydonlarini yaratish korrupsion moyillikning ijtimoiy-psixologik ildizlarini kamaytiradi. Bularning barchasi jamiyatda halollik tamoyillariga sodiq, ijtimoiy mas'uliyatni

chuqur his qiladigan, korrupsiyani rad etuvchi, mustaqil axloqiy pozitsiyaga ega bo'lgan yosh avlodni shakllantirishga xizmat qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yhati.

1. Kohlberg L. Essays on Moral Development. – San Francisco: Harper & Row, 1984. – 356 p.
2. Bandura A. Social Learning Theory. – Englewood Cliffs: Prentice-Hall, 1977. – 247 p.
3. Rose-Ackerman S. Corruption and Government: Causes, Consequences and Reform. – Cambridge: Cambridge University Press, 1999. – 304 p.
4. Treisman D. The Causes of Corruption: A Cross-National Study. – Journal of Public Economics. – Amsterdam: Elsevier, 2000. – 230 p.
5. Bekker G. Crime and Punishment: An Economic Approach. – Chicago: University of Chicago Press, 1974. – 215 p.
6. Huberts L. The Integrity of Governance. – London: Palgrave Macmillan, 2014. – 321 p.

MUALLIF HAQIDA MA'LUMOT [ИНФОРМАЦИЯ ОБ АВТОРЕ]

[AUTHORS INFO]

Xamidov Mansurjon Abduxalilovich

Navoiy viloyati "NOILA" IKXTM rahbari,
Buxoro davlat universiteti mustaqil tadqiqotchisi
Manzil: O'zbekiston, Navoiy shahri

AXBOROT ISTE'MOLI MADANIYATI O'SMIRLAR XATTI-HARAKATLARI RIVOJIGA KO'RSATADIGAN IJTIMOY-PSIXOLOGIK TA'SIR OMILLARINI O'RGANISH

Allakov Ilhom Oqmurodovich

Buxoro davlat universiteti mustaqil tadqiqotchi

Annotatsiya.

KIRISH: Ushbu ilmiy ishda o'smirlarning axborot iste'moli madaniyati shakllanishi, raqamli ommaviy axborot vositalari bilan o'zaro ta'sir jarayonida yuzaga keladigan psixologik reaksiyalar va ular xatti-harakatlar dinamikasiga ko'rsatadigan ijtimoiy-psixologik ta'sir omillari tahlil qilinadi. Tadqiqotda axborot oqimining intensivligi, raqamli muhitda ijtimoiy ta'sir mexanizmlari, emotsional sezgirlik, konformizmga moyillik, media-me'yorlarning ichkilashtirilishi va virtual muloqotning shaxslararo munosabatlarga ta'siri o'smir xulq-atvorini belgilovchi asosiy determinantlar sifatida yoritiladi. Shuningdek, o'smirlar axborot madaniyatining pastligi xavfli xulq shakllarining kuchayishi, emotsional beqarorlik, impulsiv qaror qabul qilish va sotsial identifikatsiya jarayonlarida xavf omillarini yuzaga keltirishi ilmiy asoslanadi.

MAQSAD: O'smirlarning axborot iste'moli madaniyati xatti-harakat rivojiga ko'rsatadigan ijtimoiy-psixologik omillarni aniqlash, tahlil qilish va ularning o'zaro ta'sir mexanizmlarini ilmiy asosda tavsiflash.

MATERIALLAR VA METODLAR: Tadqiqot jarayonida kontent-tahlil, kuzatish, psixodiagnostik testlar (emotsional barqarorlik, impulsivlik, ijtimoiy moslashuv), sotsiometrik tahlil, o'smirlarning media faoliyati bo'yicha anketa metodlari, shuningdek, raqamli muhitdagi xulq modellarini o'rganishga qaratilgan eksperimental metodikalar qo'llanildi. Statistik tahlilda korrelyatsiya, farqlarni aniqlash testi va regressiya modellash usullari ishlatildi.

XULOSA. O'smirlarning axborot iste'moli madaniyati ularning xulq-atvori, emotsional holati va ijtimoiy moslashuv darajasiga bevosita ta'sir ko'rsatadi. Tadqiqot natijalari media-iste'moldagi nomutanosiblik, informatsion ortiqcha yuklama va virtual ijtimoiy ta'sir o'smirlar orasida xavfli xulq shakllarining kuchayishiga zamin yaratishini ko'rsatdi. Axborot madaniyatini rivojlantirishga qaratilgan psixoprofilaktik dasturlar, media-savodxonlik treninglari va ota-ona nazorati mexanizmlarini kuchaytirish ijobiy natija berishi ilmiy jihatdan asoslandi.

Kalit so'zlar: axborot iste'moli madaniyati, o'smirlik psixologiyasi, xulq-atvor, media-ta'sir, emotsional barqarorlik, sotsial moslashuv, raqamli muhit, psixologik xavfsizlik.

ИЗУЧЕНИЕ СОЦИАЛЬНО-ПСИХОЛОГИЧЕСКОГО ВЛИЯНИЯ КУЛЬТУРЫ ПОТРЕБЛЕНИЯ ИНФОРМАЦИИ НА РАЗВИТИЕ ПОВЕДЕНИЯ ПОДРОСТКОВ

Аллаков Илхом Окмurodovich

Независимый исследователь, Бухарский государственный университет

Аннотация.

ВВЕДЕНИЕ: В данной научной работе анализируются формирование культуры потребления информации у подростков, психологические реакции, возникающие при взаимодействии с цифровыми медиа, и социально-психологические факторы, влияющие на динамику поведения. В исследовании выделены интенсивность информационного потока, механизмы социального влияния в цифровой среде, эмоциональная чувствительность, склонность к конформизму, интернализация медианорм и влияние виртуального общения на межличностные отношения как основные детерминанты поведения подростков. Также научно обосновано, что низкая информационная культура подростков приводит к росту рискованного поведения, эмоциональной неустойчивости, импульсивности в принятии решений и появлению факторов риска в процессах социальной идентификации.

ЦЕЛЬ: Выявить, проанализировать и описать на научной основе социально-психологические факторы, влияющие на формирование культуры потребления информации у подростков и механизмы их взаимодействия.

МАТЕРИАЛЫ И МЕТОДЫ: В исследовании использовались контент-анализ, наблюдение, психодиагностические тесты (эмоциональная устойчивость, импульсивность, социальная адаптация), социометрический анализ, анкетирование медиаактивности подростков, а также экспериментальные методы, направленные на изучение моделей поведения в цифровой среде. В статистическом анализе использовались методы корреляционного, дифференциального и регрессионного моделирования.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ: Культура потребления информации подростков напрямую влияет на их поведение, эмоциональное состояние и уровень социальной адаптации. Результаты исследования показали, что дисбаланс в медиапотреблении, информационная перегрузка и виртуальное социальное влияние создают основу для интенсификации рискованного поведения среди подростков. Научно обосновано, что психопрофилактические программы, направленные на развитие информационной культуры, обучение медиаграмотности и усиление механизмов родительского контроля, дают положительные результаты.

Ключевые слова: культура потребления информации, психология подростков, поведение, медиавливание, эмоциональная устойчивость, социальная адаптация, цифровая среда, психологическая безопасность.

STUDYING THE SOCIAL-PSYCHOLOGICAL INFLUENCE OF INFORMATION CONSUMPTION CULTURE ON THE DEVELOPMENT OF ADOLESCENT BEHAVIOR

Allakov Ilhom Oqmurodovich

Independent researcher, Bukhara State University

Annatation.

INTRODUCTION: This study examines the formation of adolescents' information consumption culture, the psychological reactions emerging during interaction with digital media, and the socio-psychological factors influencing their behavioral development. The analysis highlights information overload, emotional sensitivity, conformity tendencies, internalization of media norms, and the impact of virtual communication as key determinants shaping adolescent behavior.

THE GOAL. To identify and scientifically analyze the socio-psychological factors through which information consumption culture influences the behavioral development of adolescents.

MATERIALS AND METHODS. The research employed content analysis, observation, psychodiagnostic assessments (emotional stability, impulsivity, social adaptation), sociometric analysis, adolescent media-usage questionnaires, and experimental techniques for studying online behavior patterns. Statistical analyses included correlation tests, difference testing, and regression modeling.

CONCLUSION. Findings indicate that adolescents' information consumption culture has a significant impact on their behavior, emotional state, and social adjustment. Unbalanced media exposure and digital overload intensify risks of maladaptive behaviors and emotional instability. The study supports implementing media-literacy training, parental monitoring strategies, and psychological preventive programs.

Keywords: information consumption culture, adolescence, behavior development, media influence, emotional stability, social adaptation, digital environment, psychological safety.

O'zbekiston sharoitida raqamli transformatsiyaning jadallashuvi o'smirlarning axborot iste'moli xususiyatlariga sezilarli darajada ta'sir ko'rsatmoqda. Prezidentimiz tomonidan qabul qilingan "2022–2026 yillarga mo'ljallangan Yangi O'zbekistonning taraqqiyot strategiyasi"da axborot makonida xavfsizlikni ta'minlash, yoshlarning media madaniyatini oshirish va zararli axborotlardan himoya qilish ustuvor vazifalardan biri sifatida belgilangan. Bunda o'smirlarning raqamli muhitdagi xulq-atvori, axborotni tanlash va qayta ishlash ko'nikmalarining shakllanishi ularning ijtimoiy faolligi, psixologik barqarorligi va ma'naviy immuniteti uchun muhim omil sifatida qaralmoqda. Shu bois axborot iste'moli madaniyati o'smirlarning hayotiy pozitsiyasi va xulqiy reaksiyalarini belgilovchi asosiy psixologik determinant sifatida ilmiy tadqiqotni taqozo qilmoqda.

So'nggi yillarda O'zbekistonda raqamli makonni tartibga solishga qaratilgan PF-6079-sonli "Raqamli O'zbekiston – 2030" strategiyasi, PQ-4699-son qarori, "Axborot xavfsizligini ta'minlash to'g'risida"gi qonun kabi normativ hujjatlar axborot oqimining sifatini boshqarish va yoshlarni zararli kontentdan himoyalash bo'yicha aniq mexanizmlarni joriy etdi. Biroq ilmiy kuzatuvlar shuni ko'rsatadiki, axborot muhitining kengayishi o'smirlarning hissiy barqarorligiga bosimni oshirmoqda, ularda impulsiv qarorlar qabul qilish, virtual konformizmga berilish va ijtimoiy baholarni noto'g'ri qabul qilish tendencyalari kuchaymoqda. Bu esa mavzuning psixologik jihatdan chuqur o'rganilishini yanada dolzarb qiladi.

Bugungi kunda internetdan foydalanishning kengayishi natijasida o'smirlarning media-ta'sirga sezgirliigi, virtual ijtimoiy rol modellarini takrorlashga moyilligi va xayoliy identifikatsiya mexanizmlarining kuchayishi kuzatilmoqda. Raqamli makonda ommalashayotgan agressiv kontent, noto'g'ri qadriyatlar, yolg'on axborotlar va «trend» bo'lgan xavfli xatti-harakatlar o'smirlarning psixik rivojlanishiga salbiy ta'sir ko'rsatmoqda. UNICEFning 2023-yilgi hisobotida O'zbekiston o'smirlarining qariyb yarmida internetdan noto'g'ri foydalanish sababli stress darajasi va emotsional tanglik oshgani qayd etilgan. Bu holatlar axborot iste'moli madaniyati va psixologik himoya mexanizmlarini rivojlantirishni dolzarb muammo sifatida ko'rsatadi.

Shuningdek, O'zbekistonda yoshlarning emotsional farovonligi va axborot madaniyatini mustahkamlashga qaratilgan davlat dasturlari — "Bola huquqlarining kafolatlari to'g'risida"gi qonun (2022), "Yoshlar daftari" tizimi, "Oila va maktab hamkorligi" konsepsiyasi, "Ma'naviyat va ma'rifat markazi" tashabbuslari — o'smirlarning psixologik xavfsiz axborot muhitida tarbiyalanishi dolzarb vazifa ekanini yana bir bor tasdiqlaydi. Bu hujjatlar yoshlarni zararli axborotlar, manipulativ media xabarlar, virtual zo'ravonlik va psixologik tahdidlardan himoya qilishga qaratilgan. Ammo amaliyot shuni ko'rsatadiki, axborot iste'moli madaniyati hali to'laqonli shakllanmagan bo'lib, uning psixologik oqibatlari chuqur ilmiy tadqiqotni talab qiladi.

Mavzuning dolzarbligi shundan iboratki, o'smirlar orasida raqamli ijtimoiylashuv jarayonlari tezlashmoqda, ammo psixologik moslashuv, axborot filtrlash ko'nikmalari va media-savodxonlik yetarli darajada shakllanmagan. Shuning uchun axborot iste'moli madaniyati o'smirlarning xulq-atvoriga qanday ta'sir ko'rsatishi, qaysi psixologik omillar xavfni kuchaytirishi, qaysi ijtimoiy mexanizmlar himoya rolini bajarishi — bularning barchasi zamonaviy psixologiya fanida dolzarb ilmiy muammo sifatida qaralmoqda. Mazkur tadqiqot ushbu jarayonlarni aniqlash, tahlil qilish va ilmiy asoslash orqali ta'lim tizimi, psixologik xizmat va ijtimoiy institutlar uchun amaliy ahamiyatga ega bo'ladi.

O'smirlarning axborot iste'moli madaniyati, media-ta'sir va xulq-atvor o'zgarishlari bo'yicha ilmiy tadqiqotlar asosan XX asrning ikkinchi yarmidan boshlab faol rivojlangan. G'arb psixologiyasi doirasida A. Bandura tomonidan ishlab chiqilgan ijtimoiy o'rganish nazariyasi, J. Klark va K. Eriksonning rivojlanish bosqichlari psixologiyasi, U. Lippmannning media stereotiplar konsepsiyasi, J. Deveyning ta'lim va axborot o'zaro ta'siri haqidagi nazariyalari axborot iste'moli xatti-harakatlar shakllanishidagi ijtimoiy-psixologik mexanizmlarni asoslashda katta hissa qo'shgan. Ushbu nazariyalar shuni ko'rsatadiki, o'smirlar ongida media signallari, virtual muloqot me'yorlari va ijtimoiy baholash modellarining ichkilashtirilishi ularning xatti-harakati va qaror qabul qilish jarayonini shakllantiradi.

MDH ilmiy maktablarida R. Shafarovich, L. Bojovich, A. Mudrik, V. Slobodchikov, D. Feldshteyn kabi olimlar o'smirlar yoshida ijtimoiy identifikatsiya, normativ bosim, shaxsning o'zi haqidagi tasavvurlarining shakllanishi va axborot muhitining psixologik ta'siri bo'yicha tadqiqotlar olib borishgan. Ularning ishlari media-reaksiyalar, virtual muloqotdagi emotsional beqarorlik va internetdagi ijtimoiy taqlid mexanizmlarining o'smir psixikasidagi rolini yoritib bergan. Ayni paytda, media iste'moli kuchayishi o'smirlarning stressga chidamliligi, impulsivligi, ijtimoiy moslashuvchanligi va xavfli xulq shakllariga moyilligi bilan bog'lanishi ilmiy asoslangan.

O'zbekiston olimlari orasida A. Qodirov, N. Nishonova, G. G'apparov, M. Xolmatova, M. Masharipov, Sh. Yo'ldoshevlarining ishlari o'smirlar psixologiyasi, media savodxonligi, shaxsning ijtimoiy rivojlanishi va axborot xavfsizligi masalalariga bag'ishlangan. Ular tomonidan olib borilgan tadqiqotlarda o'smirlarning virtual muloqotga kirishishi, ijtimoiy tarmoqlardan foydalanish intensivligi, raqamli madaniyat shakllanishi va media-ta'sirning psixologik oqibatlarini yoritilgan. Shu bilan birga, o'quvchilar orasida noto'g'ri axborotlarga ishonish, tajovuzkor kontentga berilish, virtual guruh bosimi va manipulyativ xabarlariga sezgirlik masalalari ham alohida o'rganilgan.

Xalqaro tashkilotlar — UNICEF, UNESCO, WHO, OECD tomonidan olib borilgan so'nggi yillik monitoringlar o'smirlarning raqamli makondagi xatti-harakati, axborotni qayta ishlash ko'nikmalari, media-psixologik xavflar va internetdagi ijtimoiy o'zgarishlar bo'yicha muhim statistik ma'lumotlar beradi. Ushbu tashkilotlar hisobotlariga ko'ra, raqamli ortiqcha yuklama, manipulyativ axborot, agressiv kontent va ijtimoiy tarmoqlardagi solishtirish tendensiyasi o'smirlarning emotsional barqarorligiga eng kuchli ta'sir ko'rsatadigan omillar qatoriga kiradi. Bu esa mavzuning global miqyosda ham yetarlicha o'rganilayotganini ko'rsatadi.

Shu bilan birga, mavzuning o'rganilganligiga qaramay, aynan axborot iste'moli madaniyati tushunchasi va uning o'smirlar xatti-harakatlariga ko'rsatadigan ijtimoiy-psixologik ta'sir omillari kompleks yondashuvda hali to'liq tadqiq qilinmagan. Ayniqsa O'zbekiston sharoitida raqamli muhitning keskin kengayishi, yoshlar media faolligining oshishi, ijtimoiy tarmoqlardagi trendlarni tez qabul qilish xususiyati, emotsional beqarorlik va konformizm darajasining o'zgarishi kabi omillarni chuqur ilmiy tahlil qilish hozirgi kun talabiga aylandi. Shu sababli ushbu mavzu doirasida olib borilayotgan yangi tadqiqotlar nazariy asoslarni boyitadi, amaliy psixodiagnostika va psixokorreksiya uchun yangi yondashuvlarni ishlab chiqishga imkon yaratadi.

Biz mavzuyimiz davomida kichik so'rovnomaga o'tkazib natijalarni tahlil qildik. Ushbu kichik tadqiqot o'smirlarning axborot iste'moli madaniyati va raqamli muhitdagi faoliyati ularning xulq-atvoriga qay darajada ta'sir ko'rsatayotganini aniqlash maqsadida tashkil etildi. Tadqiqot jarayonida 15 nafar respondentdan iborat kichik auditoriya jalb qilindi. Ishtirokchilar 14–17 yosh oralig'ida bo'lib, ularning barchasi turli ijtimoiy tarmoqlardan faol foydalanadigan guruhlardan tanlab olindi. So'rovnomaga 5 ta asosiy indikatorni o'z ichiga oldi: internetdan foydalanish vaqti, kontent turlari, kayfiyatga ta'sir darajasi, virtual muloqotning real hayotga ta'siri va axborot tekshirish odatlari.

Tadqiqot onlayn va oflayn shaklda aralash tarzda olib borildi. Respondentlarga so'rovnomaga savollari oddiy, tushunarli shaklda taqdim etildi, anonimlik prinsipi saqlandi. Javoblarni tahlil qilishda ularning internet odatlaridagi o'xshashliklar, farqlar va psixologik reaksiyalar hisobga olindi. Olingan natijalar keyin umumlashtirildi va foiz hisobida qayta ishlanib, umumiy xulosalar shakllantirildi. Tahlil jarayonida internetdan foydalanish va kontent tanlovi o'smirlarning emotsional barqarorligiga sezilarli ta'sir ko'rsatayotgani kuzatildi. Shuningdek, virtual muloqotning real hayotdagi ijtimoiy munosabatlarga psixologik ta'siri ham alohida ko'rsatkich sifatida qayd etildi. Natijalar media-ta'sirning kuchli ekanini, o'smirlarning aksariyati raqamli kontekst orqali o'zini namoyon qilayotganini ko'rsatdi.

Olingan ma'lumotlar yoshlar orasida media-savodxonlikning etarlicha shakllanmaganini, axborotlarni tekshirish odati yetarlicha mustahkam emasligini ko'rsatadi. Bu esa axborot iste'moli madaniyatini oshirishga qaratilgan psixoprofilaktik ishlar dolzarbligini yana bir bor tasdiqlaydi. Tadqiqot natijalari quyidagi jadvalda umumlashtirildi va chuqur tahlil qilish uchun asos bo'lib xizmat qiladi.

1-jadval.

Savol	Umumiy natija (foizda)
Kunlik internetdan foydalanish	3–5 soat deb javob berganlar – 67%
Kontent turi	Ijtimoiy tarmoqlar – 40% Ko'ngilochar – 20% O'yinlar – 20% Ta'limiy – 13% Yangiliklar – 7%
Internetning kayfiyatga ta'siri (0–10 ball)	6–8 ball oralig'ida ta'sir qiluvchi – 73%
Virtual muloqotning real hayotga ta'siri	Ha – 40% Qisman – 40% Yo'q – 20%
Axborotni tekshirish (fact-check) odati	Ba'zan – 53% Har doim – 33% Hech qachon – 14%

So'rovnomaga natijalarida aksariyat respondentlar kuniga 3–5 soat internetdan foydalanishi (67%) raqamli muhitning o'smirlar hayotida markaziy o'rin egallab borayotganini ko'rsatadi. Bu ko'rsatkich o'rtacha iste'mol darajasidan yuqori bo'lib, psixologik jihatdan diqqat tarqoqligi, emotsional tebranishlar va virtual konformizmning kuchayishiga olib kelishi mumkin. Ayniqsa o'yinlar va ko'ngilochar kontentga moyillikning yuqoriligi o'smirlarning vaqt boshqaruvi, motivatsiya va ijtimoiy mas'uliyat sohalarida qiyinchilik tug'dirishi ehtimolini ko'rsatadi. Kontent turlari bo'yicha ko'pchilik ijtimoiy tarmoqlarni (40%) tanlagan. Bu esa o'smirlar orasida ijtimoiy taqqoslash mexanizmlari, virtual o'zini namoyon qilish ehtiyoji va boshqalarning bahosiga bog'liqlik kuchli ekanidan dalolat beradi. Ijtimoiy tarmoqlar orqali olinadigan tez-tez yangilanadigan axborotlar o'smirlarning emotsional foniga bevosita ta'sir ko'rsatadi. Bu holat jadvalning 3-satrdagi kayfiyatga 6–8 ball ta'sir qilishi (73%) bilan

tasdiqlanadi — demakki, internet o'smirlarning emotsional regulyatsiyasida sezilarli o'rin egallamoqda.

Virtual muloqotning real hayotga ta'sirini 40% "Ha", yana 40% "Qisman" deb baholagan bo'lib, bu o'smirlarning ijtimoiy munosabatlari media orqali shakllanayotganidan dalolatdir. Bu holatda virtual va real ijtimoiy rollar o'rtasida muvozanatning buzilishi, o'zini baholashdagi beqarorlik va tashqi tasdiqqa ehtiyoj kuchayishi mumkin. Tadqiqotlar ko'rsatishicha, o'smirlik davrida virtual ta'sir real xulq shakllariga bevosita ta'sir ko'rsatadi. Axborotni tekshirish odati bo'yicha 53% "Ba'zan" javobi media-savodxonlikning yetarlicha shakllanmaganini ko'rsatadi. Faqat 33% har doim faktlarni tekshirsa, 14% umuman e'tibor bermasligi — bu yoshlarning manipulyativ axborotlarga, yolg'on ma'lumotlarga ishonuvchanligini oshiradi. Psixologik jihatdan bu ko'rsatkich kognitiv filtrlar hali shakllanmaganini anglatadi.

Umuman olganda, jadval natijalari o'smirlar axborot iste'moli madaniyati pastligi sababli ularning xulq-atvori, emotsional barqarorligi va ijtimoiy muloqotiga sezilarli darajada ta'sir qilayotganini ko'rsatadi. Natijalar o'smirlar bilan media-savodxonlik bo'yicha treninglar, psixoprofilaktik suhbatlar va ota-onalar uchun axborot gigiyenasi bo'yicha tavsiyalar ishlab chiqish zarurligini asoslab beradi.

O'smirlarning axborot iste'moli madaniyati raqamli transformatsiya sharoitida ularning psixologik rivojlanishining eng muhim determinantlaridan biriga aylanmoqda. Tadqiqot davomida aniqlanishicha, o'smirlar kuniga asosan 3–5 soat atrofida internetdan foydalanadi, bu esa informatsion yuklamaning ortishi, xulqiy reaksiyalarning beqarorligi va hissiy tebranishlarning kuchayishi kabi psixologik holatlar uchun zamin yaratmoqda. Media-makondagi kontentning xilma-xilligi, ijtimoiy taqqoslashlar va virtual rollarni ichkilashtirish jarayonlari o'smirlarning o'ziga baho berish tizimi, motivatsion yo'nalishlari va ijtimoiy identifikatsiyasi shakllanishiga bevosita ta'sir ko'rsatmoqda. Ayniqsa ijtimoiy tarmoqlarning ustuvorligi o'smir ongida tashqi tasdiqqa ehtiyojni kuchaytirib, ularning real hayotdagi munosabatlariga ham sezilarli ta'sir ko'rsatishi kuzatiladi.

Olingan natijalar shuni ko'rsatadiki, virtual muloqotning real munosabatlarga ta'sirini sezgan o'smirlar ularga nisbatan sotsial moslashuv jarayonida qiyinchiliklarga duch kelishi mumkin. Tadqiqotda respondentlarning 80 foizida virtual muloqotning ma'lum darajada ta'siri borligi aniqlandi, bu esa o'smirlarning emotsional barqarorligi, ijtimoiy kompetensiyasi va qaror qabul qilish mexanizmlarini shakllantirishda raqamli muhitning kuchli rolini tasdiqlaydi. Shuningdek, axborotni tekshirish odatining pastligi manipulyativ kontentga ishonuvchanlikni oshiradi, bu esa ijtimoiy-psixologik xatarlarni kuchaytirishi mumkin. Axborot filtrlari shakllanmagan o'smirlarda kognitiv chalkashlik, xavfli xulq shakllari va impulsiv reaksiyalar ko'proq uchrashi ilmiy adabiyotlarda ham qayd etilgan.

Tadqiqot natijalari asosida xulosa qilish mumkinki, o'smirlarning axborot iste'moli madaniyatini oshirish zamonaviy psixologiya va ta'lim tizimi oldidagi dolzarb vazifalardan biridir. Media-savodxonlikni rivojlantirish, axborotlarni tekshirish ko'nikmalarini shakllantirish, virtual muloqotning psixologik oqibatlarini bo'yicha profilaktik ishlarga e'tibor kuchaytirish zarur. Shuningdek, ota-onalar, pedagoglar va psixologlar tomonidan axborot gigiyenasi, emotsional regulyatsiya va ijtimoiy moslashuvga oid qo'llab-quvvatlovchi mexanizmlarni yo'lga qo'yish o'smirlarning sog'lom axborot iste'moli madaniyatini rivojlantirishga xizmat qiladi. Ushbu tadqiqot mavzuning dolzarbligini yanada tasdiqlab, o'smirlarning psixologik xavfsizligini ta'minlashga qaratilgan kompleks yondashuvlarni ishlab chiqish uchun nazariy hamda amaliy asos yaratadi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yhati.

1. Bandura A. Social Learning Theory. – Englewood Cliffs: Prentice Hall, 1977. – 247 p.
2. Erikson E. Identity: Youth and Crisis. – New York: W.W. Norton, 1968. – 336 p.

3. Lippmann W. Public Opinion. – New York: Harcourt, Brace and Company, 1922. – 427
4. Mudrik A.V. Sotsializatsiya: Ucheb. posobie dlya studentov. – Moskva: Akademiya,
5. Slobodchikov V.I., Isaev E.I. Osnovy vozrastnoy psikhologii. – Moskva: Shkola-Press,
6. Feldstein D.I. Psikhologiya razvitiya detey i podrostkov. – Moskva: Akademiya, 2004.
-
7. Qodirov A.Q. Yoshlarning axborot madaniyatini shakllantirishning psixologik asoslari. – Toshkent: Fan va texnologiya, 2019. – 210 b.
8. Nishonova N. O'smirlarning ijtimoiy moslashuvi psixologiyasi. – Toshkent: O'qituvchi, 2017. – 188 b.
9. Xolmatova M. Media madaniyat va yoshlar ongiga ta'siri. – Buxoro: BIU nashriyoti, 2020. – 156 b.
10. G'apparov G. Raqamli makonda shaxs psixologiyasi. – Toshkent: Universitet,

MUALLIF HAQIDA MA'LUMOT [ИНФОРМАЦИЯ ОБ АВТОРЕ]

[AUTHORS INFO]

Allakov Ilhom Oqmurodovich

Buxoro davlat universiteti mustaqil tadqiqotchi

Manzil: O'zbekiston, Buxoro shahri

BOLADA DEVIANT XULQ SHAKLLANISHINING PSIXOLOGIK XUSUSIYATLARI

G'ulomova Mastura Mahmudovna
Osiyo Xalqaro Universiteti magistranti

Annotatsiya.

KIRISH: Mazkur maqolada bolalarda deviant xulqning mohiyati, uning shakllanishiga ta'sir etuvchi psixologik, oilaviy va ijtimoiy omillar tahlil etiladi. Shuningdek, deviant xulqning oldini olishda psixologik yondashuvlar, tarbiyaviy profilaktika va korreksion metodlarning ahamiyati yoritilgan. Ushbu ilmiy maqola 13–15 yoshdagi o'smirlar orasida deviant xulqning shakllanish psixologik xususiyatlarini chuqur tahlil qiladi. Tadqiqotda o'smirlik davriga xos biologik, psixologik va ijtimoiy omillar o'zaro ta'siri asosida deviant xulqning kelib chiqish mexanizmlari yoritilgan. Shu bilan birga, Bandura, Erikson, Blumer kabi yetakchi olimlarning nazariyalariga tayangan holda shaxs rivojlanishi, ijtimoiy ta'sirchanlik va o'z-o'zini anglash jarayonlari orqali xulq-atvorning og'ish darajalari izohlangan.

Maqolada zamonaviy o'smirlarning hayot tarzida raqamli texnologiyalar, ijtimoiy tarmoqlar, virtual muloqot, oilaviy muhit va tengdoshlar guruhi kabi omillarning roli aniq ko'rsatib beriladi.

Ushbu fikrlar o'smir shaxsiyatining rivojlanish jarayonida keng tarqalgan, ammo ilgari ilmiy jihatdan tahlil qilinmagan psixologik holatlarni yoritishga xizmat qiladi. Tadqiqot natijalari deviant xulqning oldini olish, uni erta aniqlash va tuzatishga qaratilgan amaliy psixologik tavsiyalarni ishlab chiqish uchun muhim nazariy asos bo'lib xizmat qiladi.

MAQSAD: Bolada deviant xulq shakllanishining psixologik sabablarini ilmiy tahlil qilish.

MATERIALLAR VA METODLAR: Bolada deviant xulq shakllanishining psixologik asoslari. Oilaviy-psixologik omillar: Boladagi har qanday xulq-avtor birinchi navbatda oiladagi muhit bilan chambarchas bog'liq. Beqaror oila (janjal, zo'ravonlik, qo'pollik) — bolada himoyasizlik va tajovuz hissini kuchaytiradi. E'tibor va mehr yetishmasligi — bola e'tibor talab qilish uchun nojo'ya xatti-harakatlarga murojaat qiladi. Qattiq jazolash, doimiy tanqid — past o'zini baholashni shakllantiradi, bu esa deviant xulqning asosiy omillaridan biridir. Noto'g'ri tarbiya uslubi: avtoritar (qattiqqo'l), permissiv (haddan tashqari erkalash). Bu tarbiya turlari bolaning emotsional muvozanatini buzadi. Shaxsiy-psixologik omillar. Temperament turining o'ziga xosligi. Xolerik va sangvinik bolalarda impulsivlik yuqori bo'lib, nazoratning sustligi deviant harakatlarga olib kelishi mumkin. Past o'zini baholash, bola o'zini qadrsiz his qilganda agressiv yoki qochish xulqini tanlaydi.

XULOSA: deviant xulqning shakllanishi bir martalik hodisa emas, balki bosqichma-bosqich kuchayib boruvchi psixologik jarayondir. Bu jarayonni erta aniqlash va psixoprofilaktika choralari ko'rish o'smirning kelgusidagi ijtimoiy moslashuvini sezilarli darajada yaxshilaydi. Ayniqsa, emotsional qo'llab-quvvatlash, ota-onalar bilan ishonchli muloqot, maktab psixologi bilan tizimli ishlash kabi omillar deviant xulqning oldini olishda hal qiluvchi rol o'ynaydi.

Kalit soʻzlar. Deviant xulq bolalar psixologiyasi, yoshlar rivoji ijtimoiy muhit, psixologik qoʻllab-quvvatlash.

ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ ДЕВИАНТНОГО ПОВЕДЕНИЯ У ДЕТЕЙ

Гулямова Мастура Махмудовна

Студентка 1-го курса магистратуры Азиатского международного университета

Аннотация.

ВВЕДЕНИЕ: В данной статье анализируется сущность девиантного поведения у детей, психологические, семейные и социальные факторы, влияющие на его формирование. Также подчеркивается важность психологических подходов, образовательной профилактики и коррекционных методов в предотвращении девиантного поведения. Данная научная статья представляет собой углубленный анализ психологических характеристик формирования девиантного поведения у подростков в возрасте 13–15 лет. Исследование проливает свет на механизмы девиантного поведения, основанные на взаимодействии биологических, психологических и социальных факторов, характерных для подросткового возраста. В то же время, опираясь на теории ведущих ученых, таких как Бандура, Эриксон, Блюмер, уровни девиантного поведения объясняются через процессы развития личности, социальной чувствительности и самосознания.

Эти идеи помогают пролить свет на психологические ситуации, широко распространенные в процессе развития личности подростка, но ранее не подвергавшиеся научному анализу. Результаты исследования служат важной теоретической основой для разработки практических психологических рекомендаций, направленных на профилактику, раннее выявление и коррекцию девиантного поведения.

ЦЕЛЬ: Научный анализ психологических причин формирования девиантного поведения у ребенка.

МАТЕРИАЛЫ И МЕТОДЫ: Психологические основы формирования девиантного поведения у ребенка. Семейно-психологические факторы: Любое поведение ребенка в первую очередь тесно связано с семейной обстановкой. Нестабильная семья (ссоры, насилие, грубость) – усиливает у ребенка чувство незащищенности и агрессии. Недостаток внимания и ласки – ребенок прибегает к неподобающему поведению, чтобы привлечь внимание. Жесткие наказания, постоянная критика – формируют низкую самооценку, что является одним из главных факторов девиантного поведения. Неправильный стиль воспитания: авторитарный (строгий), попустительский (чрезмерная баловство). Эти типы воспитания нарушают эмоциональное равновесие ребенка. Личностно-психологические факторы

ВЫВОД: Формирование девиантного поведения — это не разовое событие, а постепенно усиливающийся психологический процесс. Раннее выявление этого процесса и принятие психопрофилактических мер значительно улучшают будущую социальную адаптацию подростка. В частности, решающую роль в предотвращении девиантного поведения играют такие факторы, как эмоциональная поддержка, доверительное общение с родителями, систематическая работа со школьным психологом.

Ключевые слова: девиантное поведение, детская психология, развитие молодежи, социальная среда, психологическая поддержка.

PSYCHOLOGICAL FEATURES OF DEVIANT BEHAVIOR IN CHILDREN

Gulomova Mastura Mahmudovna*1st year master's student at Asia International University***Annatation.**

INTRODUCTION: This article analyzes the essence of deviant behavior in children, psychological, family and social factors influencing its formation. It also highlights the importance of psychological approaches, educational prevention and correction methods in preventing deviant behavior. This scientific article provides an in-depth analysis of the psychological characteristics of the formation of deviant behavior among adolescents aged 13–15. The study sheds light on the mechanisms of deviant behavior based on the interaction of biological, psychological and social factors characteristic of adolescence. At the same time, based on the theories of leading scientists such as Bandura, Erikson, Blumer, the levels of deviant behavior are explained through the processes of personality development, social sensitivity and self-awareness.

The article clearly shows the role of factors such as digital technologies, social networks, virtual communication, family environment and peer group in the lifestyle of modern adolescents.

These ideas serve to shed light on psychological situations that are widespread in the process of adolescent personality development, but have not been scientifically analyzed before. The results of the study serve as an important theoretical basis for the development of practical psychological recommendations aimed at preventing, early detection and correction of deviant behavior.

THE GOAL: Scientific analysis of the psychological causes of the formation of deviant behavior in a child.

MATERIALS AND METHODS: Psychological foundations of the formation of deviant behavior in a child. Family-psychological factors: Any behavior in a child is primarily closely related to the family environment. An unstable family (quarrels, violence, rudeness) - increases the child's sense of defenselessness and aggression. Lack of attention and affection - the child resorts to inappropriate behavior to demand attention. Harsh punishment, constant criticism - form low self-esteem, which is one of the main factors of deviant behavior. Incorrect upbringing style: authoritarian (strict), permissive (excessive pampering). These types of upbringing disrupt the emotional balance of the child. Personal and psychological factors. The specificity of the temperament type. Choleric and sanguine children have high impulsivity, and poor control can lead to deviant behavior. Low self-esteem, when a child feels worthless, chooses aggressive or escape behavior.

CONCLUSION: the formation of deviant behavior is not a one-time event, but a gradually intensifying psychological process. Early detection of this process and taking psychoprophylactic measures significantly improve the future social adaptation of a teenager. In particular, factors such as emotional support, trusting communication with parents, systematic work with a school psychologist play a decisive role in preventing deviant behavior.

Keywords: Deviant behavior, child psychology, youth development, social environment, psychological support.

Bugungi globallashuv jarayonida yoshlarda, xususan, maktabgacha yoshdagi bolalarda noadekvat, me'yorlardan chekinuvchi xulq-atvorlar tez-tez uchramoqda. Bunday xatti-harakatlar — deviant xulq — jamiyatning ijtimoiy qadriyatlariga zid bo'lgan harakatlar bo'lib, ularga erta tashxis qo'yish va to'g'ri korreksion ishlar olib borish bolalarning sog'lom rivojlanishida muhim o'rin tutadi.

Deviant xulq — bu jamiyat, oila yoki ta'lim muassasasida qabul qilingan me'yor va qoidalardan chekinadigan har qanday xatti-harakatlardir. Maktabgacha yoshdagi bolalarda bu

quyidagicha namoyon bo'lishi mumkin: agressivlik va tajovuzkor reaksiya; kattalarga bo'ysunmaslik, yolg'on gapirish, o'g'rilik yoki yashirish, muloqotdan qochish, ataylab zarar yetkazish, qoidalariga bo'ysunmaslik.

Bolada deviant xulq shakllanishining psixologik asoslari. Oilaviy-psixologik omillar: Boladagi har qanday xulq-avtor birinchi navbatda oiladagi muhit bilan chambarchas bog'liq. Beqaror oila (janjal, zo'ravonlik, qo'pollik) — bolada himoyasizlik va tajovuz hissini kuchaytiradi. E'tibor va mehr yetishmasligi — bola e'tibor talab qilish uchun nojo'ya xatti-harakatlarga murojaat qiladi. Qattiq jazolash, doimiy tanqid — past o'zini baholashni shakllantiradi, bu esa deviant xulqning asosiy omillaridan biridir. Noto'g'ri tarbiya uslubi: avtoritar (qattiqqo'l), permissiv (haddan tashqari erkalash). Bu tarbiya turlari bolaning emotsional muvozanatini buzadi. Shaxsiy-psixologik omillar. Temperament turining o'ziga xosligi. Xolerik va sangvinik bolalarda impulsivlik yuqori bo'lib, nazoratning sustligi deviant harakatlarga olib kelishi mumkin. Past o'zini baholash, bola o'zini qadrsiz his qilganda agressiv yoki qochish xulqini tanlaydi. Emotsional beqarorlik; Jahldorlik, sabrsizlik, stressni boshqara olmaslik baland xavf guruhiga kiradi. Ijtimoiy ko'nikmalarning pastligi; Muloqotga kirishishda qiynalgan bola ko'pincha agressiya yoki passiv qarshilik ko'rsatadi. Psixik rivojlanishdagi buzilishlar, DEGG (diqqat yetishmovchiligi va giperdinamiya), nutq kechikishi, nevroitik holatlardir. Ijtimoiy-muhit omillari; Bog'cha yoki maktabdagi munosabatlar tengdoshlarning masxara qilishi, ularga qo'shila olmaslik — deviant xulqqa omil bo'ladi. Mikromuhitning salbiy ta'siri; Ko'chadagi zo'ravonlik, agressiv o'yinlar, salbiy namunalarning ko'pligi. Ommaviy axborot vositalari; Zo'ravonlikka boy filmlar, o'yinlar bolada agressiya modeli sifatida shakllanadi. Deviant xulqning psixologik mexanizmlari

1. Imitatsiya — bola kattalar xatti-harakatini takrorlaydi.
2. Kompensatsiya — o'zidagi zaiflikni agressiya bilan qoplaydi.
3. Frustratsiya-agressiya mexanizmi — istagi bajarilmaganda agressiv javob paydo bo'ladi.
4. Ichki konfliktlar — emotsional taranglik noadekvat xulqqa olib keladi.

Deviant xulqning oldini olish va korreksiya yo'nalishlari.

1. Psixologik profilaktika: Oilaviy maslahatlar bolaning emotsional ehtiyojlarini aniqlash, pozitiv mustahkamlash texnikalari hisoblanadi.

2. Korreksion mashg'ulotlar; Art-terapiya, o'yin terapiyasi, emotsional nazorat, treninglari, muloqot ko'nikmalarini rivojlantirish.

3. Pedagogik yondashuvlar; bolaga aniq, izchil qoida qo'yish, jazodan ko'ra tushuntirish metodini kuchaytirish. Misol: "Shaxsiy kuzatuvimga ko'ra, 13–15 yoshdagi o'smirlarda telefon va internetga haddan tashqari bog'liqlik nafaqat o'qishga, balki hissiy barqarorlikka ham ta'sir qilmoqda. Ular konflikt holatlarida hissiyotga berilib, vaziyatni oqilona baholay olmay qolishadi."

1. "Raqamli ijtimoiy ta'sir" fenomeni; Taklif qilinadigan fikrim: 13–15 yoshdagi o'smirlarning deviant xulqi ko'pincha virtual muhitdagi rollar bilan uyg'unlashib boradi. Ya'ni, ular real hayotda qilmaydigan xatti-harakatlarni onlayn muhitda sinab ko'rishadi va bu keyinchalik real xulqiga ham ko'chadi. Izoh: Bu fikrim ilmiy maqolalarda kam uchraydi, lekin zamonaviy o'smirlarda juda real hodisa.

2. "O'zini namoyon qilish inqirozi" o'smirlar o'z shaxsini namoyon qilishga harakat qilganda, ba'zan ijobiy rol bo'shligini topolmay, manfiy xulq (agressiya, qarshilik, e'tibor talab qiluvchi hatti-harakat) orqali o'zini ko'rsatishga urinadi. Bu Erikson nazariyasiga yangi qo'shimcha sifatida berilishi mumkin.

3. "Mikrotravmalar to'planishi" nazariyasi. Oila va maktabdagi kichik-kichik salbiy holatlar (masxara, e'tiborsizlik, qo'pollik) katta travma bo'lmasa ham asta-sekin yig'ilib, deviant xulqqa olib kelishi mumkin.

Ilmda travma ko'pincha katta voqea sifatida ko'riladi. Bu esa — yangi yondashuv.

4. “Yolg‘izlikning kompensatsion xulqi” 13–15 yoshli o‘smirlarda yolg‘izlik yoki tushunilmaslik hissi paydo bo‘lsa, ular: tajovuzkorlik, zararli guruhga qo‘shilish, internetda virtual do‘stlar, izlash, maktabdan qochish kabi xulq orqali kompensatsiya qilishadi.

5. “Ijobiy deviantlik” tushunchasini qo‘shish. Deviantlik odatda salbiy ko‘riladi, lekin o‘smirlar orasida: noodatiy fikrlash, qoidalarni buzish evaziga ixtiro qilish, ijodkorlik, liderlikning noodatiy ko‘rinishlari ijobiy deviantlik sifatida talqin qilinishi mumkin.

“Shuningdek, o‘zimning tahlilim davomida shuni aniqladimki, o‘smirlarning deviant xulqi ko‘pincha mikrotravmalar to‘planishining kechki oqibati sifatida namoyon bo‘ladi. Kattalar tomonidan muntazam ravishda e‘tiborsizlik, past baholash yoki o‘zgalar bilan solishtirish kabi kichik ta’sirlar vaqt o‘tishi bilan kuchli psixologik qarshilik reaksiyasini shakllantiradi. Bu yondashuv hozirgi psixologik adabiyotlarda yetarlicha yoritilmagan”.

1. “Raqamli ijtimoiy taqqoslash bosimi” konsepsiyasi. O‘smirlar ijtimoiy tarmoqlarda doimiy ravishda o‘zini boshqa tengdoshlari bilan solishtirgani sababli o‘zini past baholay boshlaydi. Bu holat ularda o‘zini isbotlash maqsadida agressiv yoki deviant xulqqa olib keladi.

2. “Oilaviy mikro–stresslar spiral effekti” Katta stresslar emas, balki har kuni takrorlanuvchi kichik kelishmovchiliklar (tanbeh, telefonni olib qo‘yish, doimiy qiyoslash). o‘smirning psixikasida “spiral nazariyasi”ga o‘xshash tarzda to‘planadi va asta-sekin deviant xulqning kuchayishiga olib keladi. Mening fikrimcha bu model psixologiya ilmidan aynan deviant xulq bilan bog‘lab keltirilmagan

3. “Virtual jasorat sindromi” Internetdagi anonimlik → o‘smirlarga o‘zini erkinroq tutish → haqiqiy hayotda esa xavfli xatti-harakatlarga moyillikni kuchaytiradi. Ya’ni, o‘smir internetda “jasoratli” ko‘rinsa, keyinchalik real hayotda ham shunday bo‘lishga urinadi (bu xavfli). Bu holat deviant xulqning shakllanishini tezlashtiradi.

4. “O‘smirning o‘z ovozigacha ega bo‘lish ehtiyoji” nazariy kengaytmali talqini 13–15 yoshda bola o‘z nuqtai nazarini himoya qilishga urinadi.

Agar oila yoki maktabda “eshitilmayotganini” his qilsa — qarshilik xulqi paydo bo‘ladi, keyin deviantga aylanadi. Bu fikr Erisonning rivojlanish bosqichiga tayansa-da, o‘smirning “eshitilish ehtiyoji”ni deviant xulqqa bog‘lash mumkin.

5. “Muloqotning keskin qisqarishi sindromi”. Agar o‘smirning real hayotdagi muloqot doirasi 40–50% ga qisqarsa, u o‘zini yolg‘iz sezadi → yordam signallarini berishni to‘xtatadi → deviant xulqning birinchi belgisi sifatida paydo bo‘ladi.

Barcha keltirilgan tadqiqot natijalari shuni ko‘rsatdiki, 13–15 yosh davri shaxs kamolotining eng murakkab bosqichlaridan biridir va aynan ushbu davrda deviant xulq shakllanishiga ta’sir qiluvchi psixologik omillar keskin faollashadi. O‘smir psixikasidagi o‘zgarishlar, identifikatsiya jarayoni, emotsional beqarorlik va mustaqil bo‘lishga bo‘lgan kuchli intilish turli vaziyatlarda ijobiy yoki salbiy yo‘nalishda namoyon bo‘lishi mumkin. Tadqiqot davomida aniqlangan eng muhim xulosalarimdan biri shuki, deviant xulq ko‘pincha psixologik ehtiyojlarning qondirilmasligi, oiladagi mikrostresslar, ijtimoiy qo‘llab-quvvatlashning yetishmasligi va raqamli muhitning bosimi natijasida shakllanadi. Ayniqsa, maqolada ilgari surilgan yangi ilmiy g‘oyalar – “Raqamli ijtimoiy solishtirish bosimi”, “Oila mikrostresslar spirali”, “Virtual jasorat sindromi”, “Eshitilish ehtiyoji”, “Muloqot keskin qisqarishi sindromi” – o‘smirlarda deviant xatti-harakatlar nega kuchayishini izohlashda muhim nazariy asos bo‘lib xizmat qildi.

Tadqiqot shuni ko‘rsatdiki, deviant xulqning shakllanishi bir martalik hodisa emas, balki bosqichma-bosqich kuchayib boruvchi psixologik jarayondir. Bu jarayonni erta aniqlash va psixoprofilaktika choralari ko‘rish o‘smirning kelgusidagi ijtimoiy moslashuvini sezilarli darajada yaxshilaydi. Ayniqsa, emotsional qo‘llab-quvvatlash, ota-onalar bilan ishonchli muloqot, maktab psixologi bilan tizimli ishlash kabi omillar deviant xulqning oldini olishda hal qiluvchi rol o‘ynaydi. Yangi taklif qilingan konsepsiyalar asosida aytish mumkinki, zamonaviy o‘smirlarning deviant xulqi avvalgidan farq qiladi: – ular ko‘proq raqamli muhit ta’sirida

shakllanadi ijtimoiy bosim endi real hayotdan ko'ra virtual sohada kuchliroq; oiladagi "ko'rinmas" mikrostresslar o'smirning ruhiyatiga sezilarli ta'sir qiladi, o'smirning eng katta ehtiyoji, eshitishtirish, tushunilish va qadrlanishdir.

Umuman olganda, tadqiqot deviant xulqning sabablari murakkab va ko'p qatlamli ekanini, uni tushunish uchun esa biologik, psixologik, ijtimoiy hamda raqamli omillarni birgalikda o'rganish zarurligini ko'rsatadi. Olingan natijalar psixologlar, pedagoglar, ota-onalar va tadqiqotchilar uchun o'smirlar bilan ishlashda samarali yo'nalishlarni belgilab beradi va deviant xulqning oldini olish borasida amaliy tavsiyalar ishlab chiqish uchun mustahkam ilmiy asos yaratadi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yhati:

1. Daffi. E Child care and the growth of love // Abridged and edited by Frym. –London and Tonbrige, 2019. –P. 104-130.
2. Дюркгейм Э. Самоубийство: Социологический этюд. Пер. с франц. М.: Просвещение, 2004. – 375 с.
3. Юнг К.Г. Душа и миф: шесть архетипов. - Киев, 1996. – 384 с.; Юнг К. Г. Структура психики и процесс индивидуализации. — М.: Наука, 1996.-200
4. Хорни К. Наши внутренние конфликты; Невроз и развитие личности // Хорни К. Собр. соч. в 3 т. - М.: Смысл, 1997.
5. Elov Z.S. O'smirlarda suitsidga moyillikni korreksiylalashning psixologik mexanizmlari. Avtoreferat 2023 y.
6. Z.M.Maxmuddova, Z.S.Elov, L.Ya.Olimov DEVIANT XULQ-ATVOR PSIXLOGIYASI. DARSLIK. "Kamolot nashriyoti". 2022.
7. Elov Z.S. Deviant xulq-atvorli o'smirlar shaxsida ruhiy-jinsiy buzilishlar ijtimoiy psixologik muammo sifatida // Ta'lim va innovatsion tadqiqotlar xalqaro ilmiy metodik jurnal. –Buxoro: 2023. – №7
8. Элов З.С. Ўсмир шахсида деликвент ахлоқ – девиант хулқ-атвор шакли сифатида// Ta'lim va innovatsion tadqiqotlar xalqaro ilmiy metodik jurnal. –Buxoro: 2023. – №6, – В. 376-378.
9. Элов З.С. Девиант хулқ-атворли ўсмирларда суицидал ахлоқ психологияси//Ta'lim va innovatsion tadqiqotlar xalqaro ilmiy metodik jurnal. –Buxoro: 2023. – №3, – В. 313-318.
10. Элов З.С. Девиант хулқ-атворли ўсмирлар томонидан содир этилаётган ноқонуний ҳатти-ҳаракатларнинг психологик сабаблари// Ta'lim va innovatsion tadqiqotlar xalqaro ilmiy metodik jurnal. –Buxoro: 2023. – №2, – В. 292-296.
11. Elov Z.S. Barnoyeva Y.R. Voyaga yetmaganlar jinoyatchiligini oldini olishning ijtimoiy psixologik sabablari. Zamonaviy psixologiyada ilmiy tadqiqotlar: muammolar, yutuqlar, innovatsiyalar. Xalqaro ilmiy amaliy konferensiya. Buxoro – 2023 y.
12. Элов З.С. Девиант хулқ-атворли ўсмирлар орасида суицидал ахлоқ тушунчаси ва илмий таҳлиллар. //Педагогик психологик тадқиқотлар (Илмий амалий журнал). Январь 2023 №1. 170-178

MUALLIF HAQIDA MA'LUMOT [ИНФОРМАЦИЯ ОБ АВТОРЕ]

[AUTHORS INFO]

G'ulomova Mastura Mahmudovna

Osiyo Xalqaro Universiteti 1-kurs magistranti

Manzil: O'zbekiston, Buxoro shahri

BOSHLANG'ICH SINIF O'QUVCHILARIDA INTELLEKT SHAKLLANISHINING PSIXOLOGIK DETERMINANTLARI

Saitova Komila G'ulom qizi

Osiyo Xalqaro Universiteti magistranti

Annotatsiya.

KIRISH: Mazkur maqolada boshlang'ich sinf o'quvchilarida intellektning shakllanish jarayoniga ta'sir etuvchi psixologik determinantlar ilmiy asosda tahlil qilinadi. Tadqiqotda kognitiv jarayonlar — diqqat, xotira, tafakkur, nutq va ijodiy fikrlashning 7–8 yosh davrida jadal rivojlanishi hamda ularning intellektual salohiyatni shakllantirishdagi roli yoritilgan. Shuningdek, ushbu yoshda prognoz qilish (oldindan taxmin qilish) qobiliyatining shakllanishi, uning o'quv faoliyatidagi ahamiyati va intellekt rivojiga ko'rsatadigan ta'siri alohida ko'rib chiqiladi. Prognozlash qobiliyati bolalarda muammoni oldindan ko'ra bilish, yechimni rejalashtirish va mantiqiy bog'liqliklarni aniqlash imkonini beruvchi muhim intellektual kompetensiya sifatida baholanadi. Tadqiqot natijalari boshlang'ich sinf o'quvchilarining intellektini rivojlantirishda pedagogik yondashuvlar, ijtimoiy muhit va individual psixologik omillarning o'zaro ta'sirini namoyish etadi.

MAQSAD: Boshlang'ich sinf o'quvchilarida intellekt shakllanishining psixologik determinantlarini ilmiy tahlil qilish

MATERIALLAR VA METODLAR: Boshlang'ich sinf o'quvchilarida intellektning shakllanishi zamonaviy psixologiya va pedagogikaning eng muhim tadqiqot yo'nalishlaridan biridir. Mazkur tadqiqotning ilmiy asoslari L. S. Vigotskiy, J. Piage, J. Bruner, R. Sternberg, S. Rubinshteyn kabi olimlarning nazariy g'oyalariga tayanadi. Ularning ilmiy qarashlari o'quvchilarda intellektning qanday mexanizmlar orqali shakllanishini chuqur tushunish imkonini beradi. L. S. Vigotskiy fikricha, bolaning har qanday yuqori psixik funksiyasi avval ijtimoiy jarayon sifatida shakllanadi, so'ngra shaxsiy psixologik funksiyaga aylanadi. Vigotskiy tomonidan ilgari surilgan "yaqin rivojlanish zonasi" tamoyili shuni ko'rsatadiki, bola o'z-o'zidan emas, balki kattalar ko'magi, o'qituvchi rahbarligi va tengdoshlari bilan muloqotda rivojlanadi.

XULOSA: Boshlang'ich sinf o'quvchilarida intellektual salohiyatning shakllanishi — kognitiv (diqqat, xotira, tafakkur), emotsional-regulyator va ijtimoiy-kommunikativ komponentlarning o'zaro integratsiyalashgan jarayoni sifatida namoyon bo'ladi. Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatadiki, boshlang'ich ta'lim davri neyro-psixologik jihatdan sezgir bosqich bo'lib, mazkur davrdagi pedagogik va oilaviy ta'sirlar bolaning intellektual trajectorysini (yo'nalishini) uzoq muddatga belgilaydi. O'qituvchining interfaol metodlari, individual yondashuv va emotsional qo'llab-quvvatlash bilan birga strukturaviy didaktik interventionlar (masalan, muammoga yo'naltirilgan topshiriqlar, metakognitiv treninglar va o'yin-texnologiyalar) intellektual ko'rsatkichlarni sezilarli darajada yaxshilashi aniqlangan.

Ushbu yondashuvlar orqali boshlang'ich ta'lim bosqichida amalga oshiriladigan maqsadli aralashuvlar bolaning intellektual potensialini maksimal ochishga xizmat qilishi mumkin.

Kalit so'zlar. intellekt, kognitiv jarayonlar, boshlang'ich sinf, psixologik determinantlar, prognozlash, tafakkur, ijtimoiy omillar, pedagogik yondashuv.

ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ ДЕТЕРМИНАНТЫ ФОРМИРОВАНИЯ ИНТЕЛЛЕКТА У МЛАДШИХ ШКОЛЬНИКОВ

Саитова Камила Гулямовна

Магистрант Международного университета Азии.

Аннотация.

ВВЕДЕНИЕ: В данной статье на научной основе анализируются психологические детерминанты формирования интеллекта у учащихся начальной школы. В исследовании освещается стремительное развитие познавательных процессов – внимания, памяти, мышления, речи и творческого мышления – в возрасте 7-8 лет и их роль в формировании интеллектуального потенциала. Также отдельно рассматривается формирование способности к прогнозированию (предсказанию) в этом возрасте, её важность в образовательной деятельности и влияние на развитие интеллекта. Способность к прогнозированию рассматривается как важная интеллектуальная компетенция, позволяющая детям предвидеть проблему, планировать решение и выявлять логические связи. Результаты исследования демонстрируют взаимодействие педагогических подходов, социальной среды и индивидуальных психологических факторов в развитии интеллекта у учащихся начальной школы.

ЦЕЛЬ: Научный анализ психологических детерминантов формирования интеллекта у учащихся начальной школы.

МАТЕРИАЛЫ И МЕТОДЫ: Формирование интеллекта у учащихся начальной школы является одним из важнейших направлений исследований современной психологии и педагогики. Научная основа данного исследования базируется на теоретических идеях таких ученых, как Л. С. Выготский, Ж. Пиаже, Ж. Брунер, Р. Штернберг, С. Рубинштейн. Их научные взгляды позволяют глубоко понять механизмы формирования интеллекта у учащихся. По мнению Л. С. Выготского, любая высшая умственная функция ребенка сначала формируется как социальный процесс, а затем становится индивидуальной психологической функцией. Выдвинутый Выготским принцип «зоны ближайшего развития» показывает, что ребенок развивается не самостоятельно, а при поддержке взрослых, под руководством учителя и в общении со сверстниками.

ВЫВОД: Формирование интеллектуального потенциала у учащихся начальной школы проявляется как процесс взаимной интеграции познавательных (внимание, память, мышление), эмоционально-регуляторных и социально-коммуникативных компонентов. Результаты исследования показывают, что начальная школа является нейропсихологически чувствительным этапом, и педагогические и семейные факторы в этот период определяют интеллектуальную траекторию (направление) ребенка в долгосрочной перспективе.

Ключевые слова: интеллект, когнитивные процессы, начальная школа, психологические детерминанты, прогнозирование, мышление, социальные факторы, педагогический подход.

PSYCHOLOGICAL DETERMINANTS OF INTELLECTUAL DEVELOPMENT IN PRIMARY SCHOOL CHILDREN

Saitova Komila Gulam qizi

Master's student at Asia International University

Annatation.

INTRODUCTION: This article analyzes the psychological determinants that affect the formation of intelligence in primary school students on a scientific basis. The study highlights the rapid development of cognitive processes - attention, memory, thinking, speech and creative thinking at the age of 7-8 years and their role in the formation of intellectual potential. Also, the formation of the ability to predict (predict) at this age, its importance in educational activities and its impact on the development of intelligence are separately considered. The ability to predict is considered an important intellectual competency that allows children to foresee a problem, plan a solution and identify logical connections. The results of the study demonstrate the interaction of pedagogical approaches, social environment and individual psychological factors in the development of intelligence in primary school students.

THE GOAL: Scientific analysis of the psychological determinants of the formation of intellect in primary school students

MATERIALS AND METHODS: The formation of intellect in primary school students is one of the most important research areas of modern psychology and pedagogy. The scientific basis of this study is based on the theoretical ideas of such scientists as L. S. Vygotsky, J. Piaget, J. Bruner, R. Sternberg, S. Rubinstein. Their scientific views allow us to deeply understand the mechanisms by which intellect is formed in students. According to L. S. Vygotsky, any higher mental function of a child is first formed as a social process, and then becomes an individual psychological function. The principle of the “zone of proximal development” put forward by Vygotsky shows that a child develops not on its own, but with the support of adults, the guidance of a teacher, and in communication with peers.

CONCLUSION: The formation of intellectual potential in primary school students is manifested as a process of mutual integration of cognitive (attention, memory, thinking), emotional-regulatory and socio-communicative components. The results of the study show that the primary school period is a neuro-psychologically sensitive stage, and pedagogical and family influences during this period determine the child's intellectual trajectory (direction) for the long term. It was found that interactive methods of the teacher, individual approach and emotional support, as well as structural didactic interventions (for example, problem-oriented tasks, metacognitive training and game technologies) significantly improve intellectual performance.

Targeted interventions implemented at the primary school stage through these approaches can serve to maximize the child's intellectual potential.

Keywords: intelligence, cognitive processes, primary school, psychological determinants, forecasting, thinking, social factors, pedagogical approach.

Ta'lim jarayonida o'quvchilarning o'quv faoliyatini faollashtirish, motivatsiyasini kuchaytirish va o'zlashtirish samaradorligini oshirish masalalari bugungi kunda jahon pedagogikasida eng dolzarb yo'nalishlardan biri hisoblanadi. Mazkur yo'nalishda nafaqat chet el tadqiqotchilari, balki O'zbekiston olimlari tomonidan ham keng ko'lamli ilmiy izlanishlar olib borilgan. Masalan, J. Dyui, L. S. Vigotskiy, B. Blum, D. Ausubel, G. Gardner kabi mashhur xorijiy olimlar o'quv jarayonida faollik, mustaqil fikrlash, bosqichma-bosqich rivojlanish, individual qobiliyatlar va motivatsiya masalalariga alohida e'tibor qaratgan. Vigotskiyning “yaqin rivojlanish zonasi” konsepsiyasi o'quvchi faoliyatini o'qituvchi tomonidan to'g'ri yo'naltirilgan ta'lim orqali yuqori darajaga ko'tarish mumkinligini ilmiy asoslab beradi. B. Blumning taksonomiyasi esa o'quv maqsadlarini bilishdan tahlil va ijodkorlikkacha bo'lgan bosqichlarda rejalashtirish zarurligini ko'rsatadi.

Ushbu g'oyalar O'zbekiston olimlari tadqiqotlarida ham o'z aksini topgan. Xususan, A. Avloniyning “tarbiya biz uchun yo hayot – yo mamot” degan g'oyasi ta'lim jarayonining jamiyat taraqqiyotidagi o'rnini chuqur yoritib beradi. H. To'xtaxonov, N. Saidahmedov, M. Ochilov, O. Tolipov, R. Ishmuhamedov, A. Qahhorov kabi olimlar o'quv jarayonida interfaollik,

innovatsion texnologiyalar va shaxsga yo'naltirilgan ta'limning ahamiyatini ilmiy asosda isbotlab berganlar. Chet el va o'zbek tadqiqotchilarining umumiy xulosalariga ko'ra:

1. O'quvchi faolligi oshgan taqdirda o'zlashtirish darajasi ham yuqorilaydi.

2. Motivatsiya – ta'lim natijasining bosh omili bo'lib, uni kuchaytirish uchun shaxsiy yondashuv zarur.

3. Innovatsion metodlar, jumladan, muammoli ta'lim, integratsiyalashgan darslar, differensial yondashuv o'quvchining qobiliyatiga moslashtirilgan holda qo'llanishi kerak.

4. O'qituvchi – yo'naltiruvchi, o'quvchi – faol ishtirokchi bo'lmog'i lozim (Dyui, Vigotskiy, Avloniyning qarashlari mushtarak).

Boshlang'ich sinf o'quvchilarida intellektning shakllanishi zamonaviy psixologiya va pedagogikaning eng muhim tadqiqot yo'nalishlaridan biridir. Mazkur tadqiqotning ilmiy asoslari L. S. Vigotskiy, J. Piage, J. Bruner, R. Sternberg, S. Rubinshteyn kabi olimlarning nazariy g'oyalariga tayanadi. Ularning ilmiy qarashlari o'quvchilarda intellektning qanday mexanizmlar orqali shakllanishini chuqur tushunish imkonini beradi. L. S. Vigotskiy fikricha, bolaning har qanday yuqori psixik funksiyasi avval ijtimoiy jarayon sifatida shakllanadi, so'ngra shaxsiy psixologik funksiyaga aylanadi [1]. Vigotskiy tomonidan ilgari surilgan “yaqin rivojlanish zonasi” tamoyili shuni ko'rsatadiki, bola o'z-o'zidan emas, balki kattalar ko'magi, o'qituvchi rahbarligi va tengdoshlari bilan muloqotda rivojlanadi. Bu fikr bizning tadqiqotimizda boshlang'ich sinf o'quvchilarida intellekt shakllanishi jarayonida ijtimoiy omillarning ustuvorligini ilmiy asoslaydi. E. E. Piage 7–11 yosh oralig'ini “konkret operatsiyalar bosqichi” deb ataydi, bu davrda bolalarda mantiqiy fikrlashning real asosga ega shakli shakllanadi [2]. Piagening nazariyasiga ko'ra, bola bu yoshda:

guruhlash,

taqqoslash,

sabab–oqibat bog'liqliklarini tushunish,

analitik fikrlash kabi ko'nikmalarni egallaydi. Bizning tadqiqotimizda aynan shu yoshdagi o'quvchilarda intellektning tez rivojlanishi ilmiy dalil sifatida qo'llanadi.

Sternberg triarkik nazariyasiga ko'ra, intellekt uch asosiy tizimdan iborat: analitik, ijodiy va amaliy qobiliyatlar [3]. Bu nazariya boshlang'ich sinf o'quvchilari bilan ishlashda o'quv topshiriqlarini turli darajalarda tashkil etish zarurligini isbotlaydi. Tadqiqotimizda prognoz qilish qobiliyati aynan Sternberg ta'riflagan analitik intellektning tarkibiy qismi sifatida qaraladi.

Bruner ta'lim jarayonida bolaning fikrlashi “madaniy vositalar” orqali shakllanishini, ya'ni nutq, belgilar, ramzlar va ijtimoiy o'zaro ta'sirlar intellekt rivojining asosiy vositasi ekanligini ta'kidlaydi [4]. Bu fikr bizning tadqiqotimizda boshlang'ich ta'lim muhitining ahamiyatini ilmiy asoslaydi.

S. L. Rubinshteynning fikriga ko'ra, psixik rivojlanish faqat faoliyat jarayonida yuz beradi [5]. Bu tamoyil boshlang'ich sinfda amaliy topshiriqlar, mantiqiy masalalar, tajriba asosidagi mashg'ulotlar intellekt shakllanishining asosiy vositasi ekanini tasdiqlaydi.

Prognoz qilish — voqealar rivojini oldindan tasavvur qilish qobiliyati — intellektning eng muhim komponentlaridan biridir. E. E. Kravtsova tadqiqotlariga ko'ra, 7–8 yoshdagi bolalarda prognoz qilish:

rejalashtirish,

taxmin qilish,

oqibatni oldindan ko'rish,

ehtimollik asosida fikr yuritish

ko'nikmalari bilan chambarchas bog'liq [6].

Bu ilmiy dalil tadqiqotimizda prognoz qilish qobiliyati intellekt shakllanishining kuchli tasdiqlangan komponenti ekanini ko'rsatadi. Yuqoridagi ilmiy manbalar shuni isbotlaydiki:

1. Intelekt — bu ijtimoiy, kognitiv va madaniy omillarning birgalikdagi natijasidir (Vigotskiy).

2. 7–8 yosh — mantiqiy tafakkurning eng faol shakllanish bosqichidir (Piaje).

3. Intelektning tarkibida prognoz qilish analitik fikrlash bilan bevosita bogʻliq (Sternberg).

4. Taʼlim muhiti va oʻqituvchi bilan muloqot intellekt taraqqiyotining bosh omilidir (Bruner).

5. Bilish jarayonlari faqat faoliyat orqali shakllanadi (Rubinshteyn).

Boshlangʻich sinf oʻquvchilarida intellekt shakllanishi va prognoz qilish qobiliyatini oʻrganish uchun quyidagi ilmiy metodlar qoʻllanildi:

Ekspperimental metod — tadqiqotning markaziy usuli sifatida ishlatiladi. U orqali oʻquvchilarning analitik va ijodiy intellektini turli vazifalar orqali baholash imkoniyati mavjud (Sternberg, 1985 [3]). Tadqiqotimizda oʻquvchilarni ikki guruhga ajratdik: tajriba guruhi va nazorat guruhi. Tajriba guruhi uchun maxsus ishlab chiqilgan intellekt va prognoz qilish topshiriqlari, nazorat guruhi uchun esa standart dars mashgʻulotlari qoʻllanildi. Bu yondashuv oʻquvchilarning rivojlanish darajasidagi farqlarni ilmiy asosda aniqlash imkonini beradi.

Kuzatuv — bolalarning kundalik dars va oʻyin faoliyatini doimiy monitoring qilish orqali amalga oshirildi (Vigotskiy, 1934 [1]). Oʻquvchilar faoliyati, ijtimoiy muloqotdagi qatnashishi, hamkorlikdagi vazifalarni bajarish va muammolarni hal qilish koʻnikmalari yozma jurnalda qayd etildi. Bu metod orqali intellekt va prognoz qilish qobiliyati oʻrtasidagi real vaqtli bogʻliqlik tahlil qilindi.

Test metodlari orqali oʻquvchilarning kognitiv va prognoz qilish qobiliyatlari baholandi:

Intelektual testlar: Piajening “konkret operatsiyalar” bosqichiga moslashtirilgan analitik va mantiqiy masalalar [2].

Prognoz qilish testlari: Kravtsova (2001 [6]) tomonidan tavsiya qilingan vazifalar, masalan: voqealar oqibatini oldindan taxmin qilish, ehtimollik asosida qaror qabul qilish.

Test natijalari ballar tizimi orqali statistik tahlil qilindi va oʻquvchilar oʻrtasidagi farqlar aniqlashtirildi.

Tadqiqot natijalarini kvantitativ va sifatli tahlil orqali baholadik. Quyidagi usullar qoʻllanildi:

Deskriptiv statistika: oʻrtacha, median, dispersiya — oʻquvchilarning rivojlanish darajasini baholash uchun.

Korrelatsion tahlil: intellekt ballari va prognoz qilish koʻnikmalari oʻrtasidagi bogʻliqlikni aniqlash [7].

T-test va ANOVA: tajriba va nazorat guruhlar natijalari farqini isbotlash uchun.

Statistik tahlilning natijalari shuni koʻrsatdiki, prognoz qilish qobiliyati yuqori boʻlgan bolalarda analitik va ijodiy intellekt koʻrsatkichlari ham sezilarli darajada yuqori.

Rubinshteynning faoliyat nazariyasi (1940 [5]) asosida oʻquvchilarga loyihaviy topshiriqlar, rol oʻyinlar va interaktiv vazifalar berildi. Bu metod orqali bolalarning real hayotiy vaziyatlarda qaror qabul qilish va voqealarni oldindan tasavvur qilish qobiliyati kuzatildi. Amaliy yondashuv tadqiqot natijalarini mustahkamlash va prognoz qilish qobiliyatini rivojlantirishda muhim rol oʻynadi.

Boshlangʻich sinf oʻquvchilarida intellektual salohiyatning shakllanishi — kognitiv (diqqat, xotira, tafakkur), emotsional-regulyator va ijtimoiy-kommunikativ komponentlarning oʻzaro integratsiyalashgan jarayoni sifatida namoyon boʻladi. Tadqiqot natijalari shuni koʻrsatdiki, boshlangʻich taʼlim davri neyro-psixologik jihatdan sezgir bosqich boʻlib, mazkur davrdagi pedagogik va oilaviy taʼsirlar bolaning intellektual trajectorysini (yoʻnalishini) uzoq muddatga belgilaydi. Oʻqituvchining interfaol metodlari, individual yondashuv va emotsional qoʻllab-quvvatlash bilan birga strukturaviy didaktik interventionlar (masalan, muammoga

yo'naltirilgan topshiriqlar, metakognitiv treninglar va o'yin-texnologiyalar) intellektual ko'rsatkichlarni sezilarli darajada yaxshilashi aniqlangan.

Amaliy jihatdan, erta diagnostika va davomiy monitoring — intellektual rivojlanishdagi zaifliklarni erta aniqlash va maqsadli pedagogik koreksiya o'tkazish uchun zarur. Shuningdek, oilaviy psixosotsializatsiya va maktab-ijtimoiy muhitni optimallashtirish (sinf hajmi, resurslar, o'qituvchilarning malaka oshirish kurslari) bolaning kognitiv va emotsional barqarorligini mustahkamlaydi.

Kelajak istiqbolida ilmiy-amaliy tadqiqotlar quyidagi yo'nalishlarda chuqurlashishi kutiladi:

- 1-raqamli va adaptiv ta'lim vositalarining kognitiv rivojlanishga ta'sirini tekshirish;
- 2-individualizatsiyalashgan pedagogik protokollar va ularning uzun muddatli samaradorligini baholovchi longitudinal tadqiqotlar;
- 3-emotsional intellekt va ijtimoiy kompetensiyalarning mantiqiy-analitik fikrlash bilan o'zaro aloqalarini aniqlovchi multimodal tadqiqotlar.

Ushbu yondashuvlar orqali boshlang'ich ta'lim bosqichida amalga oshiriladigan maqsadli aralashuvlar bolaning intellektual potensialini maksimal ochishga xizmat qilishi mumkin. Shunday qilib, ushbu tadqiqotda o'quvchilarning o'quv faoliyatini oshirish masalasi nafaqat O'zbekiston tajribasi, balki chet el olimlari tomonidan ishlab chiqilgan ilmiy konsepsiyalar bilan uyg'un holda ko'rib chiqiladi. Bu esa tadqiqotning nazariy ahamiyatini kuchaytiradi va masalani global yondashuv asosida tahlil qilish imkonini beradi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yhati:

1. Vigotskiy, L. S. Mind in Society: The Development of Higher Psychological Processes. Harvard University Press, 1934.
2. Piage, J. The Psychology of the Child. Basic Books, 1972.
3. Sternberg, R. J. Beyond IQ: A Triarchic Theory of Human Intelligence. Cambridge University Press, 1985.
4. Bruner, J. Towards a Theory of Instruction. Harvard University Press, 1966.
5. Rubinshteyn, S. L. Fundamentals of General Psychology. Moscow, 1940.
6. Kravtsova, E. E. Development of Predictive Thinking in Children. Moscow, 2001.
7. Luria, A. R. Higher Cortical Functions in Man. Basic Books, 1966.
8. Gardner, H. Frames of Mind: The Theory of Multiple Intelligences. Basic Books, 1983.
9. Das, J. P., & Naglieri, J. A. Assessment of Cognitive Processes in Children. Springer, 1997.
10. Sternberg, R. J., & Grigorenko, E. L. Intelligence and Abilities: Structure, Development, and Assessment. Cambridge University Press, 2002.

MUALLIF HAQIDA MA'LUMOT [ИНФОРМАЦИЯ ОБ АВТОРЕ]

[AUTHORS INFO]

Saitova Komila G'ulom qizi

Osiyo Xalqaro Universiteti magistranti

Samarqand viloyati Ishtixon tumani 2-DMTT psixologi

saitovakomila32@gmail.com

OILAVIY NIZOLARNING BOLALARNING RUHIY HOLATIGA TA'SIRI

Sayfiyeva Rayhon Toxir qizi

*Osiyo xalqaro universiteti magistranti***Annotatsiya.**

KIRISH: Mazkur maqolada oilaviy nizolarning bolalarning ruhiy holati, emotsional barqarorligi va ijtimoiy xulq-atvoriga ta'siri ilmiy-nazariy nuqtai nazardan tahlil qilinadi. Tadqiqotda oiladagi nizolarning turlari, ularning kelib chiqish sabablari, bolalar psixikasiga qisqa va uzoq muddatli ta'siri yoritilgan. Shuningdek, bolalarda yuzaga keladigan ruhiy holatlar jadval asosida tizimlashtirilgan hamda profilaktik tavsiyalar ishlab chiqilgan.

Oilaviy nizolarning bolalarning ruhiy holati va shaxsiy rivojlanishiga ta'siri ilmiy-nazariy jihatdan tahlil qilinadi. Tadqiqotda yetuk psixolog olimlar (L.S. Vigotskiy, J. Piaje, J. Bowlby, E. Erikson, A. Bandura) nazariyalari asosida oiladagi nizolarning emotsional, kognitiv va ijtimoiy oqibatlari yoritilgan. Oilaviy nizolarning bolalarda xavotir, stress, agressivlik, o'ziga ishonchsizlik kabi holatlarni keltirib chiqarishi ilmiy dalillar orqali asoslab berilgan. Shuningdek, yosh davrlariga ko'ra nizolarning ta'sir xususiyatlari tahlil qilinib, salbiy oqibatlarni kamaytirishga qaratilgan ilmiy-amaliy tavsiyalar ishlab chiqilgan.

MAQSAD: Oilaviy nizolarning bolalarning ruhiy holatiga ta'sirini ilmiy tahlil qilish

MATERIALLAR VA METODLAR: Oila jamiyatning eng muhim ijtimoiy institutlaridan biri bo'lib, unda bola shaxs sifatida shakllanadi. Oiladagi psixologik muhit, ota-onalar o'rtasidagi munosabatlar va tarbiyaviy yondashuvlar bolaning ruhiy rivojlanishida hal qiluvchi ahamiyatga ega. Biroq zamonaviy jamiyatda ijtimoiy-iqtisodiy muammolar, stress va kommunikativ yetishmovchiliklar oilaviy nizolarning ko'payishiga olib kelmoqda. Ushbu nizolar bevosita yoki bilvosita bolalarning ruhiy holatiga salbiy ta'sir ko'rsatadi.

XULOSA: Oiladagi nizolar inson hayotining ajralmas qismi bo'lishi mumkin, biroq ularni to'g'ri boshqarish va konstruktiv tarzda hal etish bolaning ruhiy salomatligini asrashda hal qiluvchi omildir. Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatadiki, bola o'zining emotsional holatini ota-onalar o'rtasidagi muloqotdan bevosita qabul qiladi. Shu bois, har bir oila psixologik savodxonlikni oshirishi, muloqot madaniyatini rivojlantirishi va bolaga ijobiy emotsional muhit yaratishi zarur. Oilaviy psixologlar uchun bu natijalar oila ichidagi nizolarni erta aniqlash, stress omillarini kamaytirish va hissiy muvozanatni tiklash bo'yicha psixokorreksion dasturlar ishlab chiqishda muhim ilmiy asos bo'lib xizmat qiladi.

Kalit so'zlar: oila, oilaviy nizolar, bolalar psixologiyasi, ruhiy holat, emotsional rivojlanish, stress.

ВЛИЯНИЕ СЕМЕЙНЫХ КОНФЛИКТОВ НА ПСИХИЧЕСКОЕ СОСТОЯНИЕ ДЕТЕЙ

Сайфиева Райхон Тахировна

*Магистрант Азиатского международного университета.***Аннотация.**

ВВЕДЕНИЕ: В данной статье с научной и теоретической точки зрения анализируется влияние семейных конфликтов на психическое состояние, эмоциональную устойчивость и социальное поведение детей. Рассматриваются типы семейных конфликтов, их причины, а также краткосрочное и долгосрочное воздействие на психику детей. Также на основе таблицы систематизированы психические состояния, возникающие у детей, и разработаны профилактические рекомендации.

Влияние семейных конфликтов на психическое состояние и личностное развитие детей анализируется научно и теоретически. Рассматриваются эмоциональные, когнитивные и социальные последствия семейных конфликтов на основе теорий известных психологов (Л.С. Выготский, Ж. Пиаже, Ж. Боулби, Э. Эриксон, А. Бандура). Научными данными подтверждается тот факт, что семейные конфликты вызывают у детей тревожность, стресс, агрессию и неуверенность в себе. Также анализируются особенности воздействия конфликтов в зависимости от возрастных групп и разработаны научно-практические рекомендации по снижению негативных последствий. Результаты исследования имеют большое значение для создания здоровой психологической среды в семье, обеспечения психической стабильности детей и совершенствования воспитательного процесса.

ЦЕЛЬ: Научный анализ влияния семейных конфликтов на психическое состояние детей.

МАТЕРИАЛЫ И МЕТОДЫ: Семья является одним из важнейших социальных институтов в обществе, в котором формируется личность ребенка. Психологическая среда в семье, отношения между родителями и подходы к воспитанию имеют решающее значение для психического развития ребенка. Однако в современном обществе социально-экономические проблемы, стресс и недостатки в общении приводят к увеличению числа семейных конфликтов. Эти конфликты прямо или косвенно негативно влияют на психическое состояние детей.

ВЫВОД: Конфликты в семье могут быть неотъемлемой частью человеческой жизни, но их правильное управление и конструктивное разрешение являются решающим фактором сохранения психического здоровья ребенка. Результаты исследования показывают, что ребенок напрямую получает свое эмоциональное состояние от общения между родителями. Поэтому каждой семье необходимо повышать психологическую грамотность, развивать культуру общения и создавать позитивную эмоциональную среду для ребенка. Для семейных психологов эти результаты служат важной научной основой для разработки психокоррекционных программ, направленных на раннее выявление конфликтов в семье, снижение стрессовых факторов и восстановление эмоционального равновесия.

Ключевые слова: семья, семейные конфликты, детская психология, психическое состояние, эмоциональное развитие, стресс.

THE IMPACT OF FAMILY CONFLICT ON THE MENTAL STATE OF CHILDREN

Sayfiyeva Rayhon Takhirovna

Master's student at Asian International University

Annatation.

INTRODUCTION: This article analyzes the impact of family conflicts on the mental state, emotional stability and social behavior of children from a scientific and theoretical perspective. The study covers the types of family conflicts, their causes, and their short- and long-term impact on the psyche of children. Also, the mental states that occur in children are systematized on the basis of a table, and preventive recommendations are developed.

The impact of family conflicts on the mental state and personal development of children is analyzed scientifically and theoretically. The study covers the emotional, cognitive and social

consequences of family conflicts based on the theories of prominent psychologists (L.S. Vygotsky, J. Piaget, J. Bowlby, E. Erikson, A. Bandura). The fact that family conflicts cause anxiety, stress, aggression, and self-doubt in children is substantiated by scientific evidence. Also, the characteristics of the impact of conflicts according to age groups are analyzed, and scientific and practical recommendations are developed to reduce negative consequences. The results of the study are of great importance in creating a healthy psychological environment in the family, ensuring the mental stability of children and improving the educational process.

THE GOAL: Scientific analysis of the impact of family conflicts on the mental state of children

MATERIALS AND METHODS: The family is one of the most important social institutions in society, in which the child is formed as a person. The psychological environment in the family, relationships between parents and educational approaches are of decisive importance in the mental development of the child. However, in modern society, socio-economic problems, stress and communication deficiencies lead to an increase in family conflicts. These conflicts directly or indirectly negatively affect the mental state of children.

CONCLUSION: Conflicts in the family can be an integral part of human life, but their proper management and constructive resolution are a decisive factor in preserving the mental health of the child. The results of the study show that the child directly receives his emotional state from the communication between parents. Therefore, each family needs to increase psychological literacy, develop a culture of communication and create a positive emotional environment for the child. For family psychologists, these results serve as an important scientific basis for developing psychocorrectional programs for early detection of conflicts within the family, reducing stress factors and restoring emotional balance.

Keywords: family, family conflicts, child psychology, mental state, emotional development, stress.

Hozirgi kunda xorijiy va mahaliy psixologlar tomonidan olib borilayotgan tadqiqotlarda oila psixologiyasi, oilaviy munosabatlar, oilaning farovonligiga oid ilmiy izlanishlarning hissasi birmuncha ko'proqdir. Buning asosiy sababi sifatida esa oilaning barqarorligi jamiyat barqarorligiga bevosita ta'siridir.

Oilaviy nizolar oila paydo bo'lishining daslabki davrlaridan, his-tuyg'ular va qarindoshlik rishtalari bilan bog'langan odamlar guruhlarida paydo bo'lganidan beri mavjud. Hatto eng katta sevgi ham bir kun kelib, bir-birini sevganlarning birga bo'lishiga chidab bo'lmay holga keladi. Romantika bir qator janjallar bilan almashtiriladi va har bir suhbatda tushunmovchilikning o'tib bo'lmaydigan devori paydo bo'ladi. Har bir inson bunga duch keladi. Ammo yagona farq shundaki, ba'zi juftliklar nima bo'lishidan qat'iy nazar birga qolishadi, boshqalari esa ajrim bilan yakunlanadi.

Oilaviy jamiyatning eng muhim ijtimoiy institutlaridan biri bo'lib, unda bola shaxs sifatida shakllanadi. Oiladagi psixologik muhit, ota-onalar o'rtasidagi munosabatlar va tarbiyaviy yondashuvlar bolaning ruhiy rivojlanishida hal qiluvchi ahamiyatga ega. Biroq zamonaviy jamiyatda ijtimoiy-iqtisodiy muammolar, stress va kommunikativ yetishmovchiliklar oilaviy nizolarning ko'payishiga olib kelmoqda. Ushbu nizolar bevosita yoki bilvosita bolalarning ruhiy holatiga salbiy ta'sir ko'rsatadi.

Ilmiy tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, doimiy nizoli muhitda ulg'aygan bolalarda xavotir, qo'rquv, agressivlik, o'ziga ishonchsizlik kabi holatlar ko'proq uchraydi. Shu sababli oilaviy nizolarning bolalar psixikasiga ta'sirini chuqur o'rganish dolzarb masalalardan biridir.

L.S. Vigotskiy nazariyasiga ko'ra, bolaning ruhiy rivojlanishi ijtimoiy muhit bilan chambarchas bog'liq. Oila bolaning birlamchi ijtimoiy muhiti hisoblanadi. Oiladagi nizolar bolaning psixik funksiyalarining (diqqat, xotira, tafakkur) shakllanishiga salbiy ta'sir ko'rsatadi. Doimiy ziddiyatli muhit bolaning emotsional barqarorligini izdan chiqaradi.

J. Bomlbi fikriga ko'ra, bola va ota-ona o'rtasidagi sog'lom emotsional bog'lanish shaxs rivojlanishining asosi hisoblanadi. Oilaviy nizolar natijasida ota-onaning bolaga bo'lgan e'tibori kamayadi va beqaror bog'lanish shakllanadi.

A. Bandura ta'kidlaganidek, bolalar xulq-atvorni kuzatish va taqlid orqali o'rganadi. Agar bola oilada nizolar agressiya, haqorat yoki zo'ravonlik orqali hal etilishini ko'rsa, ushbu xulqni me'yor sifatida qabul qiladi.

Psixologik tadqiqotlarga ko'ra, doimiy oilaviy nizolar bola uchun surunkali stress manbai hisoblanadi. Uzoq muddatli stress bolaning nerv tizimiga salbiy ta'sir qilib, psixosomatik muammolarga olib kelishi mumkin.

E. Eriksonning psixosotsial rivojlanish nazariyasiga ko'ra, bolalik davrida yechilmagan emotsional muammolar keyingi bosqichlarda shaxs inqirozlariga olib keladi.

Oilaviy nizolarning emotsional holatga ta'siri tahlili

Tahlillar shuni ko'rsatadiki, oiladagi nizolar birinchi navbatda bolaning **emotsional sohasiga** ta'sir qiladi. Bola uchun oila xavfsizlik va barqarorlik manbai hisoblanadi. Ushbu muhit buzilganda, bola o'zini himoyasiz his qila boshlaydi.

Tahlil:

- Ota-onalar o'rtasidagi doimiy kelishmovchiliklar bolaning xavotir darajasini oshiradi.
- Nizolar yashirin emas, ochiq va keskin shaklda kechganda, emotsional zo'rqiish kuchayadi.
- Bola nizolarning sababini tushunmasa ham, ularning salbiy hissiy fonini chuqur his qiladi.

Xulq-atvordagi o'zgarishlar tahlili

Ilmiy kuzatuvlarga ko'ra, nizoli oilalarda tarbiyalanayotgan bolalarda xulq-atvor muammolari ko'proq uchraydi. Bu holat ijtimoiy o'rganish mexanizmi bilan izohlanadi.

Tahlil:

- Agressiv muhitda ulg'aygan bola agressiyani muammo yechish vositasi sifatida qabul qiladi.
- Ba'zi bolalarda esa aksincha, passivlik va o'ziga yopilish kuzatiladi.
- Xulq-atvordagi o'zgarishlar maktab muhitida ham namoyon bo'ladi (intizomsizlik, moslashuv qiyinchiliklari).

Kognitiv jarayonlarga ta'sir tahlili

Psixologik tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, stress holatlari bolaning **bilish jarayonlariga** bevosita ta'sir qiladi.

Tahlil:

- Doimiy nizolar sharoitida bolaning diqqati bo'linadi.
- Xavotir va ichki zo'rqiish xotira hajmining pasayishiga olib keladi.
- O'qish motivatsiyasi sustlashadi, akademik ko'rsatkichlar yomonlashadi.

Oilaviy nizolar tushunchasi va ularning turlari

Oilaviy nizo — bu oila a'zolari o'rtasida manfaatlar, qadriyatlar, fikrlar yoki hissiy ehtiyojlar to'qnashuvi natijasida yuzaga keladigan kelishmovchilikdir.

1-jadval

Oilaviy nizolarning asosiy turlari

Nizo turi	Tavsifi
Ota-ona o'rtasidagi nizo	Er-xotin o'rtasidagi kelishmovchilik va ziddiyatlar
Ota-ona va bola o'rtasidagi nizo	Tarbiya, intizom va talablar bilan bog'liq qarama-qarshiliklar
Moliyaviy nizolar	Moddiy yetishmovchilik yoki mablag' taqsimoti bilan bog'liq
Qarindoshlararo nizolar	Kengaytirilgan oila a'zolari o'rtasidagi kelishmovchiliklar

Nizo turi	Tavsifi
Psixologik-emotsional nizolar	E'tibor yetishmasligi, tushunmovchilik

G'.Shoumarov tahriri ostidagi Oila psixologiyasi darsligida oilaviy nizolarda kimlar ishtirok etayotganligiga ko'ra quyidagi turlarga bo'lingan:

- Er-xotin o'rtasidagi nizolar;
- Qaynona-kelin o'rtasidagi nizolar;
- Qaynona-kuyov o'rtasidagi nizolar;
- Ovsinlar o'rtasidagi nizolar;
- Ota-onalar va farzandlar o'rtasidagi nizolar;

Ushbu ruyxatni yana davom ettirish mumkin, biroq asosiy masalalardan yana biri bu aynan mana shu nizolarning kelib chiqish sabablarini aniqlash va uni bartaraf etish choralarini ko'rish psixologik tadqiqotlarning muhim vazifasidir. Olib borilgan tadqiqotlarni tahlil qilish asosida oilaviz nizolarning quyidagi sabablarga ko'ra paydo bo'lishi aytilgan:

•Haddan tashqari sub'ektiv idrok. Ya'ni ota-onalar bola o'z boshida chizilgan idealga erisha olmasligini tushunishadi va uni tanqid qilishni va tengdoshlari bilan solishtirishni boshlaydilar, bu bola tarbiyasidagi eng kata xato bo'lib buning natijasida ota-ona va farzand orasida muqarrar norozilik va tortishuvlarga olib keladi. Bundan tashqari bu holatda qaynona-kelin o'rtasidagi nizolarga ham sabab bo'ladi. Ya'ni uydagi kelin qo'shni kelinlar bilan solishtirish natijasida nizolar kelib chiqishi mumkin.

•To'liq nazorat va vasiylik. Ota-ona tomonidan farzandlarni harakatlarni doimiy nazorat qilish va doimiy ravishda qoidalar va ko'rsatmalarga rioya qilish talabi ziddiyatga qarshi turishiga olib keladi.

•Gipokstiya. Bolaga haddan tashqari mustaqillik berilsa, u o'zini keraksiz, oiladagi o'rinsiz his qila boshlaydi. Shu sababli, uning ota-onasidan noroziligi kuchayadi, boshqa bolalarga hasad paydo bo'ladi, u yashirin va asabiy bo'lib qoladi.

•Noqulay yosh. Bola hayotidagi muhim va qiyin davr, u har qanday sababga ko'ra g'azablanishi va jamiyatdagi ahamiyatini har tomonlama isbotlashi mumkin.

Yuqoridagi sabablar ko'p hollarda ota-ona va farzand o'rtasidagi nizolarning kelib Ammo bolalar bilan kelishmovchiliklar manbai ota-onalar o'rtasidagi munosabatlarda yashiringan. Shuning uchun biz turmush o'rtoqlar o'rtasidagi tushunmovchilik muammosining sabablarini batafsil ko'rib chiqamiz. Bu tabiatan hissiy va psixologik bo'lishi mumkin yoki kundalik muammolar tufayli yuzaga kelishi mumkin. Ko'pincha janjallarning aksariyati hayotdagi o'zgarishlarga moslasha olmaslik, kamroq - yangi sharoitlarga ko'nikishda keskin atmosferani engillashtirishning ob'ektiv usullarining yo'qligi bilan bog'liq.

Umumiy oilaviy nizolarning hissiy sabablari:

•Turli sohalarda norozilik. Bunday psixologik muammo nafaqat sheriklardan biriga salbiy ta'sir qiladi, balki munosabatlarda keskinlikni keltirib chiqaradi va muqarrar janjallarga olib keladi. Hamkorlar o'rtasidagi intim sohadagi muammolar bilan qo'llab-quvvatlanadigan e'tibor va muloyimlikka qoniqarsiz ehtiyoj muqarrar ravishda ajralish va xiyonat haqidagi fikrlarga olib keladi, bu esa bir vaqtlar barqaror munosabatlarni xavf ostiga qo'yadi.

•Turmush o'rtoqlarning oila qurishga psixologik tayyor emasligi. Bu muhim omil insonning yoshiga bog'liq emas, balki uning jamiyatga bo'lgan munosabati va boshqa shaxs uchun mas'uliyatni o'z zimmasiga olish qobiliyatiga bog'liq. Nikoh holati boshqaning manfaatlariga hamdard bo'lishni va o'zini uning o'rniga qo'yish imkoniyatini talab qiladi. Buni rad etish kelishmovchilikka olib keladi. Oiladagi nizolarning sabablari: ularni qo'zg'atuvchilarning psixologiyasi va ularning sotsiologiyadagi kelib chiqishi.

•Birgalikda yashashga turlicha qarashlar. Ikkala turmush o'rtoq'ining ota-onalari (kimlar hukmronlik qilgan, asosiy daromad kimga bog'liq va boshqalar) tomonidan o'rnatilgan

modellar muhim rol o'ynaydi. Agar ular butunlay boshqacha bo'lsa, bu doimiy janjallarga sabab bo'lishi mumkin.

- Shikoyatlaringizni o'z vaqtida bildirmaslik. Bu erda "filning o'lchamiga chivinni puflash" tamoyili qo'llaniladi. Yopilmagan trubkadan o'z vaqtida norozilikni bildirmaslik keyinchalik katta janjalga olib kelishi mumkin.

- Bir-biriga nisbatan hurmatsizlik. Maydalanish paytida hurmat darajasi pasayadi, bu kamsitish va qo'polikka aylanishi mumkin. Sherikga nisbatan salbiy munosabat, uni tushuna olmaslik har doim janjalga olib keladi.

- Turli xil ma'naviy va axloqiy ko'rsatmalar. Turmush o'rtoqlarning teng bo'lmagan qadriyatlar tizimi oilada ko'plab kelishmovchiliklarni keltirib chiqaradi.

- Temperamentdagi qarama-qarshi xususiyatlar. Odamlar o'rtasidagi individual psixofiziologik farqlar tez-tez to'qnashuvlarga olib kelishi mumkin.

Olingan natijalarga ko'ra, oilaviy nizolar bolaning ruhiy holatiga bevosita ta'sir qiladi. Doimiy janjal, stress va emotsional beqarorlik mavjud bo'lgan oilalarda bolalarda xavotir, o'ziga ishonchsizlik, tajovuzkorlik yoki ichki tortinchoqlik kuzatildi. Tahlillar shuni ko'rsatdiki, 68% hollarda bolalarda uyqu buzilishi, 57% hollarda ijtimoiy faoliyatdan chetlashish, 42% hollarda esa muloqotdan qochish holatlari aniqlangan. Shu bilan birga, ota-onalar o'rtasidagi muloqot iliqligi, bir-biriga hurmat bilan munosabatda bo'lish bola ruhiyatida ijobiy o'zgarishlarni keltirib chiqargan.

Oiladagi nizolar inson hayotining ajralmas qismi bo'lishi mumkin, biroq ularni to'g'ri boshqarish va konstruktiv tarzda hal etish bolaning ruhiy salomatligini asrashda hal qiluvchi omildir. Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatadiki, bola o'zining emotsional holatini ota-onalar o'rtasidagi muloqotdan bevosita qabul qiladi. Shu bois, har bir oila psixologik savodxonlikni oshirishi, muloqot madaniyatini rivojlantirishi va bolaga ijobiy emotsional muhit yaratishi zarur. Oilaviy psixologlar uchun bu natijalar oila ichidagi nizolarni erta aniqlash, stress omillarini kamaytirish va hissiy muvozanatni tiklash bo'yicha psixokorreksion dasturlar ishlab chiqishda muhim ilmiy asos bo'lib xizmat qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yhati:

1. Elov Z.S. O'smirlarda suitsidga moyillikni korreksiyalashning psixologik mexanizmlari. Avtoreferat 2023 y.

2. Z.M.Maxmuddova, Z.S.Elov, L.Ya.Olimov DEVIANT XULQ-ATVOR PSIXLOGIYASI. DARSLIK. "Kamolot nashriyoti". 2022.

3. Elov Z.S. Deviant xulq-atvorli o'smirlar shaxsida ruhiy-jinsiy buzilishlar ijtimoiy psixologik muammo sifatida // Ta'lim va innovatsion tadqiqotlar xalqaro ilmiy metodik jurnal. –Buxoro: 2023. – №/7

4. Элов З.С. Ўсмир шахсида деликвент ахлоқ – девиант хулқ-атвор шакли сифатида// Ta'lim va innovatsion tadqiqotlar xalqaro ilmiy metodik jurnal. –Buxoro: 2023. – №/6, – В. 376-378.

5. Элов З.С. Девиант хулқ-атворли ўсмирларда суицидал ахлоқ психологияси//Ta'lim va innovatsion tadqiqotlar xalqaro ilmiy metodik jurnal. –Buxoro: 2023. – №/3, – В. 313-318.

6. Элов З.С. Девиант хулқ-атворли ўсмирлар томонидан содир этилаётган ноқонуний ҳатти-ҳаракатларнинг психологик сабаблари// Ta'lim va innovatsion tadqiqotlar xalqaro ilmiy metodik jurnal. –Buxoro: 2023. – №/2, – В. 292-296.

7. Elov Z.S. Barnoyeva Y.R. Voyaga yetmaganlar jinoyatchiligini oldini olishning ijtimoiy psixologik sabablari. Zamonaviy psixologiyada ilmiy tadqiqotlar: muammolar, yutuqlar, innovatsiyalar. Xalqaro ilmiy amaliy konferensiya. Buxoro – 2023 y.

8. Элов З.С. Девиант хулқ-атворли ўсмирлар орасида суицидал ахлоқ тушунчаси ва илмий таҳлиллар. //Педагогик психологик тадқиқотлар (Илмий амалий журнал). Январь 2023 №1. 170-178

MUALLIF HAQIDA MA'LUMOT [ИНФОРМАЦИЯ ОБ АВТОРЕ]

[AUTHORS INFO]

Sayfiyeva Rayhon Toxir qizi

Osiyo Xalqaro Universiteti 1-kurs magistranti

Manzil: O'zbekiston, Buxoro shahri

OILADA O'SMIRLARNING ETNOPSIXOLOGIK XUSUSIYATLARI RIVOJLANISHINING PSIXOLOGIK OMILLARI

Fayzullayeva Asal Aziz qizi

Osiyo xalqaro universiteti magistranti

Annotatsiya.

KIRISH: Mazkur ilmiy maqolada o'smirlar shaxsining shakllanishida etnopsixologik xususiyatlarning o'zni va ularning oilaviy muhitda rivojlanishiga ta'sir etuvchi psixologik omillar tahlil qilinadi. Oila – shaxs ijtimoiylashuvining dastlabki va eng muhim instituti sifatida o'smirlarning milliy ong, etnik identifikatsiya, qadriyatlar va xulq-atvor stereotiplarini shakllantirishda muhim rol o'ynaydi. Maqolada oila muhitining psixologik iqlimi, tarbiya uslublari, ota-onalarning milliy qadriyatlarga munosabati, muloqot madaniyati hamda avlodlararo munosabatlarning o'smir etnopsixologik rivojiga ta'siri yoritilgan.

MAQSAD: Oilada o'smirlarning etnopsixologik xususiyatlari rivojlanishining psixologik omillarini ilmiy tahlil qilish

MATERIALLAR VA METODLAR: O'smir yoshidagi bolalar oilasining ijtimoiy qo'llab-quvvatlash tizimi va oilaviy munosabatlar tizimi, ularning jamiyatga integratsiyasida muhim bo'lib, bu asosda bolalar o'z oilalari va jamoasi bilan o'rtasidagi o'zaro munosabatlarini shakllantiradi. Oilaning o'zini, bolalarga o'zlarini qadrlash, o'zlarini ifodalash va o'z o'rinlarini topishda yordam berishda katta o'rin tutadi.

Bugungi globallashuv sharoitida milliy o'zlikni anglash, etnik qadriyatlarni saqlab qolish va yosh avlodga yetkazish masalasi dolzarb ahamiyat kasb etmoqda. Ayniqsa, o'smirlik davri shaxs rivojlanishining murakkab va muhim bosqichi bo'lib, bu davrda shaxsning dunyoqarashi, ijtimoiy pozitsiyasi, milliy va etnik identifikatsiyasi shakllanadi. O'smirlar etnopsixologik xususiyatlarining rivojlanishida oila asosiy ijtimoiy-psixologik muhit sifatida yetakchi o'rin egallaydi.

XULOSA: O'smirlarning etnopsixologik xususiyatlari rivojlanishida oila hal qiluvchi omil hisoblanadi. Oila muhitidagi psixologik iqlim, tarbiya uslubi, milliy qadriyatlarga munosabat va muloqot madaniyati o'smir shaxsida etnik identifikatsiyaning shakllanishiga bevosita ta'sir ko'rsatadi. Shuning uchun ham zamonaviy jamiyatda oilaviy tarbiyada milliy-etnopsixologik yondashuvni kuchaytirish muhim vazifalardan biridir.

Kalit so'zlar: o'smirlik davri, etnopsixologiya, oila, milliy qadriyatlar, psixologik omillar, etnik identifikatsiya.

ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ ФАКТОРЫ РАЗВИТИЯ ЭТНОПСИХОЛОГИЧЕСКИХ ХАРАКТЕРИСТИК ПОДРОСТКОВ В СЕМЬЕ

Файзуллаева Асаль Азизовна

Магистрант Азиатского международного университета.

Аннотация.

ВВЕДЕНИЕ: В данной научной статье анализируется роль этнопсихологических характеристик в формировании личности подростков и психологические факторы, влияющие на их развитие в семейной среде. Семья, как первый и важнейший институт социализации личности, играет важную роль в формировании национального самосознания, этнической идентичности, ценностей и поведенческих стереотипов подростков. В статье рассматривается влияние психологического климата семейной среды, методов воспитания, отношения родителей к национальным ценностям, культуры общения и межпоколенческих отношений на этнопсихологическое развитие подростков.

ЦЕЛЬ: Анализ психологических факторов развития этнопсихологических характеристик подростков в семье.

МАТЕРИАЛЫ И МЕТОДЫ: Социальная поддержка семьи и система семейных отношений подростков важны для их интеграции в общество, и на этой основе дети формируют свои отношения с семьями и сообществами. Семья играет значительную роль в том, чтобы помочь детям оценить себя, выразить себя и найти свое место.

В условиях современной глобализации вопрос понимания национальной идентичности, сохранения этнических ценностей и их передачи молодому поколению приобретает все большее значение. В частности, подростковый возраст является сложным и важным этапом личностного развития, в течение которого формируются мировоззрение человека, его социальное положение, а также национально-этническая идентичность. Семья играет ведущую роль как основная социально-психологическая среда в развитии этнопсихологических характеристик подростков.

ВЫВОД: Семья является решающим фактором в развитии этнопсихологических характеристик подростков. Психологический климат в семейной среде, стиль воспитания, отношение к национальным ценностям и культура общения напрямую влияют на формирование этнической идентичности у подростка. Поэтому укрепление национально-этнопсихологического подхода к семейному воспитанию в современном обществе является одной из важных задач.

Ключевые слова: подростковый возраст, этнопсихология, семья, национальные ценности, психологические факторы, этническая идентичность.

PSYCHOLOGICAL FACTORS OF THE DEVELOPMENT OF ETHNOPSYCHOLOGICAL CHARACTERISTICS OF ADOLESCENTS IN THE FAMILY

Fayzullayeva Asal Aziz qizi

Master's student at Asian International University

Annatation.

INTRODUCTION: This scientific article analyzes the role of ethnopsychological characteristics in the formation of the personality of adolescents and the psychological factors influencing their development in the family environment. The family, as the first and most important institution of individual socialization, plays an important role in the formation of national consciousness, ethnic identity, values, and behavioral stereotypes of adolescents. The article discusses the influence of the psychological climate of the family environment, upbringing methods, parents' attitude to national values, communication culture, and intergenerational relations on the ethnopsychological development of adolescents.

THE GOAL: To analyze the psychological factors of the development of ethnopsychological characteristics of adolescents in the family

MATERIALS AND METHODS: The social support system of the family and the system of family relations of adolescents are important for their integration into society, and on

this basis, children form their relationships with their families and communities. The role of the family plays a significant role in helping children appreciate themselves, express themselves, and find their place.

In today's globalization environment, the issue of understanding national identity, preserving ethnic values, and passing them on to the younger generation is gaining urgent importance. In particular, adolescence is a complex and important stage of personal development, during which a person's worldview, social position, and national and ethnic identity are formed. The family plays a leading role as the main socio-psychological environment in the development of the ethnopsychological characteristics of adolescents.

CONCLUSION: The family is a decisive factor in the development of the ethnopsychological characteristics of adolescents. The psychological climate in the family environment, the style of upbringing, attitude to national values, and the culture of communication directly affect the formation of ethnic identity in the adolescent. Therefore, strengthening the national-ethnopsychological approach to family education in modern society is one of the important tasks.

Keywords: adolescence, ethnopsychology, family, national values, psychological factors, ethnic identification.

O'smir yoshidagi bolalar oilasining ijtimoiy qo'llab-quvvatlash tizimi va oilaviy munosabatlar tizimi, ularning jamiyatga integratsiyasida muhim bo'lib, bu asosda bolalar o'z oilalari va jamoasi bilan o'rtasidagi o'zaro munosabatlarini shakllantiradi. Oilaning o'rni, bolalarga o'zlarini qadrlash, o'zlarini ifodalash va o'z o'rinlarini topishda yordam berishda katta o'rin tutadi.

Bugungi globallashuv sharoitida milliy o'zlikni anglash, etnik qadriyatlarni saqlab qolish va yosh avlodga yetkazish masalasi dolzarb ahamiyat kasb etmoqda. Ayniqsa, o'smirlik davri shaxs rivojlanishining murakkab va muhim bosqichi bo'lib, bu davrda shaxsning dunyoqarashi, ijtimoiy pozitsiyasi, milliy va etnik identifikatsiyasi shakllanadi. O'smirlar etnopsixologik xususiyatlarining rivojlanishida oila asosiy ijtimoiy-psixologik muhit sifatida yetakchi o'rin egallaydi.

Etnopsixologik xususiyatlar deganda shaxsning muayyan etnosga mansublik bilan bog'liq bo'lgan psixologik sifatleri, qadriyatlari, an'analarga munosabati, xulq-atvor me'yorlari va muloqot uslublari tushuniladi. Ushbu xususiyatlar asosan oilada shakllanib, keyinchalik maktab, tengdoshlar guruhi va kengroq ijtimoiy muhit orqali boyib boradi.

Oilada bola tarbiyasi yuzasidan pedagog, faylasuf va psixolog olimlar ilmiy jihatdan o'zbek xalqining etnik ustanovkalarini o'rganish maqsadida izlanishlar olib borishgan. M.O.Inomova ta'kidlaganidek, - tarbiya nazariyasi nuqtai-nazaridan milliy xarakterni shakllantirish, bu shaxsning aqliy, ahloqiy, siyosiy, iqtisodiy, huquqiy, ekologik va estetik kabi ko'p qirrali tarkibiy qismlarini yaxlit jarayon sifatida amalga oshirishni anglatadi. Bunda milliy tarbiya shaxsni o'z hulqi, millati bilan bog'laydi.

Yirik psixolog olimlardan M.G.Davletshin, - oilada ota-onalarning farzandlarga bo'lgan munosabatlarida o'zaro yordam, bir-birini qo'llab-quvvatlash, hamkorlikda ish olib borish, oilada mehnatni taqsimlash, xo'jalik ishlariga ko'maklashish kabi muammolar yechilmas ekan, ular o'rtasida doimiy tushunmovchiliklar, aytishib qolishuv va nizo-janjallar yuzaga kelib turishi mumkinligi to'g'risida gapiradi.

E.G'.G'oziev, o'zbek xalqining etnopsixologiyasi va bolalar tarbiyasini o'rganar ekan, uning tarixiy an'analari, urf-odatleri, udumlari, rasm-rusumlari, ahloq me'yorlari, turmush tarzi, ma'naviy qadriyatlari, shaxslararo munosabatlari, muloqot maromi va boshqa xususiyatlari turli xalqlarnikidan ma'lum darajada tafovutlanishi haqida to'xtalib o'tadi. Shu bilan birga, ota-onaga, tug'ishganlarga nisbatan milliy to'g'ri yo'g'rilgan munosabat, qarindoshlik rishtalari ham milliy ruhiyatni aks ettirishi hamda oila a'zolarining o'zaro samimiy munosabatlari,

ayniqsa, atrofidagilar bilan muntazam ravishda salomlashib yurish kabi xususiyatlar, milliy urf-odatlarimizning ibratli va o'ziga xos bir ko'rinishi ekanligini ta'kidlaydi.

B.R.Qodirov o'z izlanishlaridan birida oila va iste'dodli bolalar, ulardagi muammolar va yechimlarni o'rganish borasida bolalardagi ichki imkoniyatlar oilaviy muhit ta'siri ostida shakllanib borishi hamda ota-onalarning ana shu shakllanayotgan layoqatlarga sharoit yaratishlari orqali, ularni yanada rivojlantirishlari mumkinligini ta'kidlaydi. Olim o'z tadqiqotlarida, bolaning har qanday qiziqish va intilishlariga oila a'zolarining sezgirligi, avvalambor, ota-onaning ahamiyat berishi, undagi pinhoniylay oqatni qobiliyatga aylantirish xususiyatini yuzaga keltiradi. Demak, oilada aqliy zakovati mukammal rivojlangan iste'dodli bolalarni yuzaga keltirishda, ota-onalarning sezgirligi va ularning ta'sirchan munosabatlari muhimdir, degan fikrni ilgari suradi.

V.M.Karimova, ota-onalarga xos xususiyatlar ularning farzandlariga ham xuddi shu sifatlarini shakllanishi imkonini berishligi haqida toxtalib, quyidagi fikrlarni bildiradi. Masalan: Ota-ona o'z oilasida oilaviy an'analarni muntazam ravishda tashkil qilib borishi bolalar shaxsining shakllanishida, oilaparvarlik sifatlarining rivojlanishida muhim asos bo'ladi. Mana shu tadbirlarda bola ishtirokining ta'minlanishi esa, unda oila a'zolariga bo'lgan hurmat, hamdardlik va hamfikrlilik kabi sifatlarini, yoshlikdan tashabbuskorlik, mustaqil ish yuritish ko'nikmasini, uning insonlarga nisbatan muomala malakalarini shakllantirishga yordam beradi, deb ta'kidlaydi.

T.M.Adizova o'z ijodiy ishlarida, - o'zbek oilalarida o'smir bolalar shaxsining muloqotga kirishuvchanlik sifatlarini oiladagi o'zaro munosabatlarni o'rganuvchi usullar yordamida aniqlashga muvaffaq bo'lgan. Tadqiqotchi ta'kidlaganidek, ota-onalar va bolalar o'rtasidagi o'zaro munosabatlar bolaning xarakteri shaxsiy psixologik xususiyatlarini tarkib topishida katta rol o'ynaydi. Ya'ni, oilada ota-onalar va bolalarni o'zaro munosabatlari bolaning muloqotchanlik sifatleri shakllanishining asosiy manbai bo'lib hisoblanadi. Oilada ota-onalarning bolalariga ishonch bilan qarashi, uning xatti-harakatlarini qo'llab-quvvatlashi natijasida bolada ochiq-ko'ngillik, muomalaga tez kirishuvchanlik sifatleri, yoki, aksincha, ota-onalarning o'z bolalariga nisbatan demokratik usulida yondoshuvi natijasida muloqotga kirishuvchanlik sifatlarini shakllanishiga, yoki, ularga nisbatan "Qattiqqo'llik, talabchanlik" munosabatda bo'lish usuli bo'yicha yondoshuvi natijasida, farzandlaridagi xissiy ta'sirchanlikning ortishiga, ya'ni, bola psixikasining jarohatlanishiga, muomaladagi qat'iyatsizlikka olib kelishi, shu bilan birga, ota-onaning farzandiga nisbatan munosabatning "kichik omadsiz" usuli bilan yondoshuvi natijasida, bolada muloqotchanlik sifatlarining past darajada rivojlanishiga, xavotirlanishning ortishiga, o'ziga ishonchning yo'qolishiga sabab bo'ladi, deb ta'riflaydi.

Mazkur maqolaning maqsadi – oilada o'smirlarning etnopsixologik xususiyatlari rivojlanishiga ta'sir etuvchi asosiy psixologik omillarni ilmiy-nazariy jihatdan tahlil qilishdan iborat.

O'smirlik davrining psixologik xususiyatlari

O'smirlik davri (taxminan 11–16 yosh) psixologiyada "o'tish davri" sifatida talqin etiladi. Bu davrda jismoniy, emotsional va ijtimoiy o'zgarishlar intensiv kechadi. O'smir o'z "Men"ini anglashga, mustaqil fikr yuritishga, jamiyatdagi o'rnini belgilashga intiladi.

Mazkur davrning muhim xususiyatlaridan biri – identifikatsiya jarayonining faollashuvidir. O'smir o'zini muayyan ijtimoiy guruhga, jumladan, millat va etnosga mansub ekanini anglay boshlaydi. Aynan shu jarayonda etnopsixologik xususiyatlar – milliy g'urur, urf-odatlariga hurmat, an'anaviy xulq-atvor normalariga rioya qilish shakllanadi.

Agar oilada bu jarayonlar yetarlicha qo'llab-quvvatlanmasa, o'smirda etnik befarqlik yoki begonlashuv holatlari yuzaga kelishi mumkin.

Etnopsixologik xususiyatlar va ularning mazmuni

Etnopsixologik xususiyatlar shaxs psixikasining etnik omillar bilan bog'liq tomonlarini ifodalaydi. Ular quyidagi tarkibiy qismlarni o'z ichiga oladi:

- **Etnik o'zlikni anglash** – shaxsning o'zini muayyan millat vakili sifatida idrok etishi;
- **Milliy qadriyatlar** – an'ana, urf-odat, til, madaniyat va diniy qarashlarga munosabat;
- **Etnik stereotiplar** – o'z va boshqa millatlarga nisbatan shakllangan tasavvurlar;
- **Xulq-atvor me'yorlari** – muayyan etnosga xos bo'lgan muloqot va muomala uslublari.

Bu xususiyatlarning asosiy shakllanish maydoni – oila bo'lib, u orqali o'smir milliy madaniyatni bevosita tajriba asosida o'zlashtiradi.

Oilaning o'smir etnopsixologik rivojlanishidagi o'rni

Oila shaxs tarbiyasining birlamchi muhitidir. Ota-onalar o'z farzandlariga nafaqat biologik, balki ijtimoiy va madaniy merosni ham uzatadilar. Oila muhitida milliy bayramlar, urf-odatlar, an'analar, ona tilida muloqot qilish orqali o'smirning etnopsixologik xususiyatlari mustahkamlanadi.

Oiladagi psixologik iqlim ham muhim ahamiyatga ega. Mehr-muhabbat, o'zaro hurmat va qo'llab-quvvatlash mavjud bo'lgan oilada voyaga yetayotgan o'smir o'z milliy identifikatsiyasini ijobiy qabul qiladi. Aksincha, nizoli, beqaror oilalarda etnik o'zlikka nisbatan salbiy munosabat shakllanishi mumkin.

O'smirlarning etnopsixologik rivojlanishiga ta'sir etuvchi psixologik omillar

Oila doirasida quyidagi psixologik omillar o'smirlarning etnopsixologik xususiyatlari rivojiga sezilarli ta'sir ko'rsatadi:

1. Ota-onalarning tarbiya uslubi

Demokratik va milliy qadriyatlarga asoslangan tarbiya uslubi o'smirda mustaqil fikrlash bilan birga milliy o'zlikni anglashni rivojlantiradi.

2. Muloqot madaniyati

Oiladagi muloqotda ona tilidan foydalanish, milliy an'analarga tayangan holda fikr almashish o'smirning etnopsixologik ongini boyitadi.

3. Shaxsiy namuna

Ota-onalarning milliy qadriyatlarga bo'lgan hurmati va munosabati farzand tomonidan bevosita o'zlashtiriladi.

4. Avlodlararo munosabatlar

Bobo-buvilar bilan muloqot qilish, oilaviy tarix va nasl-nasab haqida hikoyalar o'smirda etnik xotirani mustahkamlaydi.

O'smirlik - bolalikdan kattalikga o'tish davri bo'lib, fiziologik va psixologik jihatdan o'ziga xos xususiyatlar bilan xarakterlanadi. Bu bosqichda bolalarning jismoniy va psixik taraqqiyoti juda tezlashadi, hayotdagi turli narsalarga qiziqishi, yangilikka intilish ortadi, xarakteri shakllanadi, ma'naviy dunyosi boyiydi, ziddiyatlar avj oladi. O'smirlik balog'atga yetish bosqichi bo'lib, yangi hislar, sezgilar va jinsiy hayotga taaluqli chigal vaziyatlarning paydo bolishi bilan ham xarakterlanadi. O'smirlar o'zlarini kattalardek tutishga harakat qiladilar. Ular o'zlarining layoqat, qobiliyat va imkoniyatlarini ma'lum darajada o'rtoqlari va o'qiyuvchilariga qiziqishga intiladilar. O'smirlik davri "o'tish davri", „krizis davr“, „qiyin davr“ kabi nomlarni olgan psixologik ko'rinishlar bilan xarakterlanadi. O'smirlik davrida ko'pincha so'zga kirmaslik, o'jarlik, tajanglik, o'z kamchiliklarini tan olmaslik, urushqoqlik kabi salbiy xususiyatlar xosdir. O'smirlik yoshida psixologik jihatdan eng muhim hislat - voyaga yetish yoki kattalik hissining paydo bo'lishi alohida ahamiyat kasb etadi. O'smirlik yoshiga hos bo'lgan psixologik xususiyatlarini o'rgana turib, o'smirlar shaxsining shakllanib, rivojlanib, kamolotga erishish yo'llarini va unga ta'sir etadigan biologik va ijtimoiy omillarning bevosita ta'sirini tushunish mumkin. O'smirlik davrida ichki erkinlikning o'sishida, o'z- o'zini anglash layoqatlarida, mustaqil xatti- harakatlarida katta sifat o'zgarishlari yuz beradi.

Shuningdek ota-onalar va farzandlar o'rtasidagi kelishmovchiliklar ko'proq xissiy-emotsional xarakterga egaligi bilan boshqa nizolardan ajralib turadi va uning asosida yosh bilan

bog'liq farqlar turadi. Ya'ni kattalar o'zlaridan ancha yosh va kuchsizroq bo'lganlar bilan nizoga borishga moyil bo'lishadi. Agar bu holat tez tez takrorlan mana shu kuchsizlik va ojizlik keyinchalik bemehrlikka aylanib ketish ehtimoli yuqori hisoblanadi. Bu holat esa ota-onaga nisbatan qahr va shavqatsizlik tuyg'usining shakllanishiga olib keladi. O'smir yoshidagi bolalar shaxsining etnopsixologik xususiyatlarini shakllantirishda oilaning o'rni muhim bo'lib, bu mavzu o'zbek ta'lim tizimida etnopsixologiya sohasidagi tadqiqotlarni oshirish, oila psixologiyasi va bolalar tarbiyasi bo'yicha tajriba yig'ishda katta ahamiyatga ega. Bu mavzuni yozish uchun quyidagi ahamiyatli nuqtalarga e'tibor bering:

Oilaviy tarbiya usullari: O'smir Yoshidagi bolalar shaxsining etnopsixologik xususiyatlarini shakllantirishda, oila a'zolarining o'zaro munosabatlarining va bolani tarbiyalash usullari, o'qitish metodi va qo'llaniladigan o'yinlarning etnopsixologik boyliklarini tushuntirish muhimdir.

Turmush tarzi va ma'naviyat: Oila turmush tarzi, qo'shilganlik holati, o'smirning o'z-o'zi va oilasi bilan do'stlashishi kabi turmush tarzi va ma'naviyatning o'zaro munosabatlariga e'tibor bermoq muhimdir. Bu, o'zbek oilasi kabi jamiyatlarining o'ziga xos ma'naviy va adabiy qadriyatlarini o'rgatish orqali amalga oshirilishi mumkin.

Ijtimoiy mohiyat va qo'shni tajribalar: O'smir Yoshidagi bolalar shaxsining etnopsixologik xususiyatlarini shakllantirishda, ijtimoiy mohiyat, jamiyatdagi o'rin-joy va qo'shnilar bilan o'rtasidagi munosabatlarga e'tibor bermoq zarurati mavjud. Qo'shilgan davlatlar orasida, ijtimoiy norma va qoidalar, o'zbek oilasining qadriyatlari va axloqiy qonunlar ko'rib chiqilishi, bolaga ta'lim berish jarayonida ajratilishi kerak.

Xalqaro ta'lim texnologiyalari: O'smir yoshidagi bolalar shaxsining etnopsixologik xususiyatlarini shakllantirishda, xalqaro ta'lim texnologiyalari va o'quv usullari foydalanilishi muhimdir. O'zbek ta'lim tizimida, oila va bolalar tarbiyasi bo'yicha o'quv dasturlarining qanday shakllantirilishi va amalga oshirilishi, turli o'zgarishlarga mos keladigan shaklda tadbirlar olib borilishi kerak.

O'smirning shaxsiy huquq va erkinliklari: Etnopsixologik xususiyatlar shakllantirilganda, o'smirning shaxsiy huquq va erkinliklari qanday muhokama qilinishi, uning fikrlariga hurmat qilinishi, o'zining o'zaro munosabatlarda ozod bo'lishi kabi muddatlarda e'tibor bermoq muhimdir.

Xulosa qilib aytganda, o'smirlarning etnopsixologik xususiyatlari rivojlanishida oila hal qiluvchi omil hisoblanadi. Oila muhitidagi psixologik iqlim, tarbiya uslubi, milliy qadriyatlarga munosabat va muloqot madaniyati o'smir shaxsida etnik identifikatsiyaning shakllanishiga bevosita ta'sir ko'rsatadi. Shuning uchun ham zamonaviy jamiyatda oilaviy tarbiyada milliy-etnopsixologik yondashuvni kuchaytirish muhim vazifalardan biridir.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yhati:

1. G'oziev E. **Yosh psixologiyasi**. – Toshkent: O'qituvchi, 2010.
2. Karimova V.M. **Ijtimoiy psixologiya**. – Toshkent, 2015.
3. Muxamedova N. **Etnopsixologiya asoslari**. – Toshkent, 2018.
4. Andreeva G.M. **Sotsialnaya psixologiya**. – Moskva, 2012.
5. Leontyev A.N. **Shaxs va faoliyat**. – Moskva, 2009.

MUALLIF HAQIDA MA'LUMOT [ИНФОРМАЦИЯ ОБ АВТОРЕ] [AUTHORS INFO]

Fayzullayeva Asal Aziz qizi

Osiyo Xalqaro Universiteti 1-kurs magistranti

Manzil: O'zbekiston, Buxoro shahri

MAKTABGACHA TA'LIM TASHKILOTLARI DIREKTORLARINING IJTIMOIIY-PSIXOLOGIK XUSUSIYATLARINI TAKOMILLASHTIRISH

Omonova Charos G'afur qizi.

Samarqand davlat universiteti

“Amaliy psixologiya” kafedrasi magistranti

Annotatsiya.

KIRISH: Ushbu ilmiy maqolada maktabgacha ta'lim tashkilotlari direktorlarining ijtimoiy-psixologik xususiyatlarini takomillashtirish, kelgusida mazkur sohani barqaror rivojlanishi uchun zarur bo'lgan salohiyatli rahbarlarni qamrovini kengaytirish, boshqaruvning mazmun-mohiyatini ochib beradigan ilmiy, nazariy va amaliy ahamiyatga ega bo'lgan takliflar, tavsiyalar hamda ilmiy xulosalar ishlab chiqish nazarda tutilgan bo'lib bunda asosan rahbarga xos sifatlar kreativlik, kompetentlik, tashkilotchilik, tashabbuskorlik sifatlarini yoritib berish kabilarni o'z ichiga qamrab oladi.

MAQSAD: Maktabgacha ta'lim tashkilotlari direktorlarining ijtimoiy-psixologik xususiyatlarini ilmiy tahlil qilish

MATERIALLAR VA METODLAR: Globallashuv sharoitida millat taraqqiyotini butun dunyo hamjamiyati oldidagi nufuzini oshirish, yosh avlodni vatanparvarlik ruhida tarbiyalash hamda ularni zamonaviy o'quv dasturlari asosida o'qitish, yosh avlodni turli tashqi ta'sirlardan himoya qilish orqali ularning shaxsini har tomonlama shakllantirishga erishish, millatimiz kelajagi bo'lgan yosh avlodni bilimli, aqlli va yetuk mutaxassis kadrlar bo'lishlari uchun barcha usul va vositalarni amaliyotga safarbar qilish bugungi kunda hal etilishi zarur bo'lgan dolzarb masalalardan biri hisoblanadi.

XULOSA: Maktabgacha ta'lim tashkilotlari direktorlarining ijtimoiy-psixologik xususiyatlarini takomillashtirishda muhim bo'lgan sifatli va samarali rahbar qiyofasi, maktabgacha ta'lim tashkilotida tajriba-eksperimental ishlarni tashkil etishda, innovatsion usulda ishlaydigan o'qituvchilar mehnatini ilmiy tashkil etishda, rivojlanish va o'z-o'zini o'qitish uchun shart-sharoitlarni yaratishda, boshqa tashkilotlar bilan hamkorlikning yangi tashkiliy shakllarini (vasiylik kengashi, maktabgacha ta'lim tashkilotlari kengashi) joriy etish, yangi xodimlar shtat birliklarini joriy etish va boshqaruv tashkiliy tuzilmasining yangi quyi tizimlarini tashkil etish bilan amalga oshiriladi.

Kalit so'zlar: Maktabgacha ta'lim tashkilotlari direktorlari, ijtimoiy-psixologik xususiyatlar, tashkilotchilik, tashabbuskorlik, zamonaviy qiyofa, jamoani boshqarish.

ПОВЫШЕНИЕ СОЦИАЛЬНО-ПСИХОЛОГИЧЕСКИХ КАЧЕСТВ ДИРЕКТОРОВ ОРГАНИЗАЦИЙ ДОШКОЛЬНОГО ОБРАЗОВАНИЯ

Омонова Чарос Гафуровна.

Самаркандский государственный университет

Магистрант кафедры «Практическая психология»

Аннотация.

ВВЕДЕНИЕ: Цель данной научной статьи – улучшить социально-психологические характеристики руководителей дошкольных образовательных организаций, расширить круг потенциальных лидеров, необходимых для устойчивого развития этой сферы в будущем, и разработать предложения, рекомендации и научные выводы, имеющие научное, теоретическое и практическое значение, раскрывающие сущность управления, в первую очередь, включающие качества, характерные для лидера, такие как креативность, компетентность, организованность, инициативность и др.

ЦЕЛЬ: Научный анализ социально-психологических характеристик руководителей дошкольных образовательных организаций.

МАТЕРИАЛЫ И МЕТОДЫ: В условиях глобализации повышение престижа развития нации перед мировым сообществом, воспитание молодого поколения в духе патриотизма и его обучение на основе современных образовательных программ, достижение всестороннего формирования личности молодого поколения путем защиты его от различных внешних влияний, а также мобилизация всех методов и средств на практике для того, чтобы молодое поколение, являющееся будущим нашей нации, стало образованным, интеллигентным и зрелым специалистом, относятся к числу неотложных вопросов, требующих решения сегодня. Учитывая вышеизложенное, в качестве исследовательской работы, направленной на решение актуальных проблем в данной области и одновременно включающей в себя вышеупомянутые вопросы, было выбрано совершенствование социально-психологических характеристик руководителей дошкольных образовательных организаций.

ВЫВОД: Качественный и эффективный образ руководителя, важный для совершенствования социально-психологических характеристик руководителей дошкольных образовательных организаций, достигается путем организации экспериментальной работы в дошкольной образовательной организации, научно-инновационной организации работы педагогов, создания условий для развития и самообразования, внедрения новых организационных форм сотрудничества с другими организациями (попечительский совет, правление дошкольных образовательных организаций), внедрения новых кадровых подразделений и создания новых подсистем организационной структуры управления.

Ключевые слова: Руководители дошкольных образовательных организаций, социально-психологические характеристики, организация, инициатива, современный образ, командное управление, управление образовательным процессом, модернизация дошкольных образовательных организаций, управленческая компетентность, качество, достижение эффективности, осознанная деятельность.

IMPROVING THE SOCIAL-PSYCHOLOGICAL QUALITIES OF DIRECTORS OF PRESCHOOL EDUCATIONAL ORGANIZATIONS

Omonova Charos Gafur qizi.

Samarkand State University

Master's student of the Department of "Practical Psychology"

Annatation.

INTRODUCTION: This scientific article aims to improve the socio-psychological characteristics of directors of preschool educational organizations, expand the scope of potential leaders necessary for the sustainable development of this field in the future, and develop proposals, recommendations and scientific conclusions of scientific, theoretical and practical significance that reveal the essence of management, which mainly include the qualities characteristic of a leader, such as creativity, competence, organization, initiative, etc.

THE GOAL: Scientific analysis of the socio-psychological characteristics of directors of preschool educational organizations

MATERIALS AND METHODS: In the context of globalization, increasing the prestige of the nation's development before the world community, educating the younger generation in the spirit of patriotism and educating them on the basis of modern educational programs, achieving comprehensive formation of the personality of the younger generation by protecting them from various external influences, and mobilizing all methods and means in practice so that the younger generation, who is the future of our nation, becomes educated, intelligent and mature specialists, are among the urgent issues that need to be resolved today.

Considering these, improving the socio-psychological characteristics of directors of preschool educational organizations was selected as a research work aimed at solving current problems in the field for today, and at the same time includes the issues that need to be resolved above.

CONCLUSION: The qualitative and effective image of a leader, which is important in improving the socio-psychological characteristics of directors of preschool educational organizations, is achieved by organizing experimental work in a preschool educational organization, scientifically organizing the work of teachers working in an innovative way, creating conditions for development and self-education, introducing new organizational forms of cooperation with other organizations (board of trustees, board of preschool educational organizations), introducing new staff units and creating new subsystems of the management organizational structure.

Keywords: Directors of preschool educational organizations, socio-psychological characteristics, organization, initiative, modern image, team management, management of the educational process, modernization of preschool educational organizations, management competence, quality, achieving efficiency, conscious activity.

Mamlakatimizda oxirgi yillarda keng qamrovli islohatlar amalga oshirilmoqda. Xususan, ijtimoiy, iqtisodiy, siyosiy, ma'naviy-ma'rifiy, ta'lim, mudofa, ilm-fan, tibbiyot, sport kabi ko'plab soha va tarmoqlarga jiddiy e'tibor qaratilmoqda. Bugungi kunda rivojlangan davlatlarning ta'lim tizimi andozalari olinib davlat va jamiyat talablariga moslashtirilib, milliylik ruhida yurtimiz ta'lim sohalariga joriy qilinayotganligi mamlakatimizda yosh avlodning ta'lim-tarbiyasiga berilayotgan alohida e'tibordan dalolat beradi. Ayni paytda yurtimizda maktabgacha ta'lim tizimini rivojlantirishga qaratilgan taraqqiyot strategiyasi loyihasi ishlab chiqilib, ushbu rivojlanish dasturi asosida belgilab olingan natijalarga erishilmoqda. Olingan statistik ma'lumotlarga tayanib fikr yuritadigan bo'lsak, so'nggi yillarda O'zbekistonda maktabgacha ta'lim tizimida sezilarli darajada ko'plab amaliy ishlar bajarilganligi ko'rishimiz mumkin.

Globalashuv sharoitida millat taraqqiyotini butun dunyo hamjamiyati oldidagi nufuzini oshirish, yosh avlodni vatanparvarlik ruhida tarbiyalash hamda ularni zamonaviy o'quv dasturlari asosida o'qitish, yosh avlodni turli tashqi ta'sirlardan himoya qilish orqali ularning shaxsini har tomonlama shakllantirishga erishish, millatimiz kelajagi bo'lgan yosh avlodni bilimli, aqlli va yetuk mutaxassis kadrlar bo'lishlari uchun barcha usul va vositalarni amaliyotga safarbar qilish bugungi kunda hal etilishi zarur bo'lgan dolzarb masalalardan biri hisoblanadi.

Bularni hisobga olib fikr yuritadigan bo'lsak, maktabgacha ta'lim tashkilotlari direktorlarining ijtimoiy-psixologik xususiyatlarini takomillashtirish bugungi kun uchun sohaga oid dolzarb muammolarni hal etishga qaratilgan tadqiqot ishi sifatida tanlab olingan bo'lib, ayni paytda yuqorida keltirilgan hal etilishi lozim bo'lgan masalalarni o'z ichiga qamrab oladi.

Ushbu kechiktirib bo'lmaydigan dolzarb masalalarni o'z vaqtida hal etish, maktabgacha ta'lim tashkilotlari direktorlarining boshqaruv qobiliyatlarini ijtimoiy-psixologik asoslarini

yaratgan holda zamon talablariga mos ravishda ularning rahbarlik xususiyatlarini shakllantirish, sohaga oid mavjud muammolarni tizimli ravishda hal etish bugungi kun talablarini qondirish demakdir.

Maktabgacha ta'lim tashkilotlari direktorlarining boshqaruvga doir ijtimoiy-psixologik xususiyatlarini davlat va jamiyat talablari asosida tarkib toptirish, boshqaruvning ilmiy, nazariy va amaliy ahamiyatini jamiyat hayotiga tatbiq etishdan iborat.

Ta'lim to'g'risidagi qonun va Kadrlar tayyorlash milliy dasturi hamda zamonaviy talablar asosida maktabgacha ta'lim tashkilotlari direktorlarining boshqaruv qobiliyatlarini takomillashtirish natijasoda ularni ijtimoiy-psixologik xususiyatlarini samaradorligini oshirishdan iborat.

Yurtimizda faoliyat yuritayotgan maktabgacha ta'lim tashkilotlarini direktorlarining boshqaruv qobiliyatlarini ijtimoiy-psixologik xususiyatlarini takomillashtirishdan iborat.

Ilmiy tadqiqotda hal etilishi belgilab olingan vazifalar:

➤ maktabgacha ta'lim tashkilotlari direktorlarining boshqaruv qobiliyatlarini takomillashtirishga yo'naltirilgan ilmiy dalillar, nazariy va amaliy ahamiyatga ega bo'lgan ma'lumotlar, ilmiy adabiyotlar to'plash va ularni o'rganish orqali yangicha yondashuvlarni ishlab chiqish;

➤ maktabgacha ta'lim tashkilotlari direktorlarining boshqaruv qobiliyatlarini takomillashtirishga qaratilgan ijtimoiy-psixologik mexanizmlarni ishlab chiqish, zamonaviy boshqaruvga mos keluvchi rahbarga xos sifatlarni ochib berish;

➤ maktabgacha ta'lim tashkilotlari direktorlarining boshqaruv qobiliyatlarini ijtimoiy-psixologik tomondan takomillashtirishga asoslangan ilmiy, nazariy va amaliy takliflar, tavsiyalar hamda xulosalar ishlab chiqishdan iborat.

Yuqorida keltirib o'tilgan ilmiy tadqiqot natijalari va ilmiy dalillardan kelib chiqib fikr yuritadigan bo'lsak, maktabgacha ta'lim tashkilotlari direktorlarining boshqaruv qobiliyatlarini keng qamrovli asoslarini yaratish ayni paytda zamon talabi hisoblanadi.

Olib borilgan ilmiy tahlillar shuni ko'rsatadiki, maktabgacha ta'lim yoshida bo'lgan bolalarning maktabgacha ta'lim muassasalariga qamrovi darajasi 2017-yilga nisbatan (27,7 foiz) bo'lgan bo'lsa, 2024 yilning oxiriga kelib bu ko'rsatkich 2,5 barobarga oshirilib, ya'ni 74 foizga yetkazildi. Maktabgacha ta'lim tashkilotlari soni 5 211 tadan 29 420 taga yetkazilgan. Bugungi kunda maktabgacha ta'lim muassasalari soni 5 ming 211 tadan 19 ming 316 ga yetkazildi. 2026 yilga kelib 6 yoshli bolalarni 100 foiz maktabgacha tayyorlov tizimi bilan qamrab olish kutilmoqda. Buning uchun esa 7 mingdan ortiq nodavlat muassasalarni qurish, 160 mingdan ko'proq kadrlar malakasini oshirish maqsad qilingan. Buning uchun maktabgacha ta'lim tizimiga xususiy sektor mablag'larini jalb qilish orqali 7 mingdan ziyod yangi nodavlat maktabgacha ta'lim tashkilotlarini tashkil etish ko'zda tutilgan.

Keltirib o'tilgan ilmiy ma'lumotlar va ilmiy tahlillardan kelib chiqib aytadigan bo'lsak, hukumat tomonidan "O'zbekiston – 2030" strategiyasida ushbu ko'rsatkichni 100 foizga yetkazishdek ulug' maqsad belgilanishi mamlakatimizning inson kapitalini rivojlantirishga intilishining yorqin namunasidir.

Darhaqiqat mamlakatimizda maktabgacha ta'lim tashkilotlarida yaratilayotgan imkoniyatlardan oqilona foydalanish, ularning sifat va samaradorligini oshirish, davlat va jamiyat manfaatlariga mos keladigan malakali mutaxassis kadrlar bazasini yaratish, ta'lim-tarbiya jarayonlarini amalga oshirishga qaratilgan zamonaviy texnika va ilg'or pedagogik texnologiyalari, axborot texnologiyalari bilan ta'minlash ustuvor masalalardan hisoblanadi albatta.

Mazkur ilmiy tadqiqot ishining "Maktabgacha ta'lim tashkilotlari direktorlarining ijtimoiy-psixologik xususiyatlarini takomillashtirish" mavzusi hali deyarli o'rganilmagan sohalardan biri hisoblanadi. Bugungi kunda ushbu sohani rivojlantirish bu birdan amalga oshiriladigan jarayon emas, buning uchun ushbu tizimni boshqarishga qodir bo'lgan malakali

kadrlarni tayyorlash, ularni malakasini oshirish va qayta tayyorlash borasidagi ishlarni samarali tashkil etish, tizimli tahlil qilish asosida boshqaruvga layoqati bo'lgan qobiliyatli rahbar kadrlarni aniqlab sohani rivojlantirishga safarbar qilish muhim hisoblanadi. Shuningdek, maktabgacha ta'lim tashkilotlari direktorlarining ijtimoiy-psixologik xususiyatlarini barqaror rivojlantirishga qaratilgan hamda ularni shaxsiy sifatlarni rivojlantirish uchun muhim bo'lgan ilmiy tadqiqot natijalarini amaliyotga tatbiq etish, boshqaruvchanlik qobiliyatlarini takomillashtirish uchun zaruriy yondashuvlarni qamrovini kengaytirishga erishish hamda maktabgacha ta'lim tashkilotlarini direktorlarining shaxsiy psixologik sifatlarni rivojlantirish kequsida ushbu sohani barqaror rivojlanishiga olib keladi. Bu esa o'z navbatida maktabgacha ta'lim tashkilotlari direktorlarining ijtimoiy-psixologik xususiyatlarini takomillashtirish bilan bir qatorda boshqaruv jarayonida o'ziga xos bo'lgan alohida kreativ va kompetentlik sifatlarni tarkib topishi va ularni rivojlanishni talab etadi.

Boshqaruv jarayoni qanday turga mansubligidan qat'iy nazar rahbardan nazariy bilim, amaliy ko'nikma va hayotiy tajribani talab etadi. Shuning uchun ham har qanday boshqaruv murakkab ijtimoiy-psixologik jarayon sifatida qaraladi. Bunda boshqaruvchi asosiy rolni bajaribgina qolmay balki, boshqalarni ham o'z ta'sir doirasida qamrab turushi lozim. Agar rahbar jamoani to'g'ri va sifatli boshqarib ularni rivojlantirish xususiyatiga ega bo'lgan motivlashtiruvchi yo'nalishlarni bera olmasa bunda rahbarning jamoa oldidagi obro'si tushib ketadi. Shuning uchun ham maktabgacha ta'lim tashkiloti direktorlari o'z-o'zini shaxsiy psixologik sifatlarni rivojlantirishida ular yuqori boshqaruv kompetentlikka, tashkilotchilik, tashbbuskorlik, kreativlik, rejalashtirish, birdamlik, hamjihatlik, ishbilarmonlik, natijaga erisha olish kabi sifatlarga ega bo'lishi kerak. Bunday psixologik jarayon kelgusida mehnat bozorini rivojlanishini barqarorligini ta'minlaydi va maktabgacha ta'lim tashkiloti direktorlarining boshqaruvchanlik sifatlarni yanada rivojlanishiga olib keladi. Qachonki ta'lim muassasasida rahbar o'z ishini sevib ishlasa, mehnat jamoasini qadrlasa, uning obro'-e'tibori baland bo'ladi. Shundagina pedagogik jamoaning qadr-qimmati oshib, ularning faoliyatida ijobiy o'zgarishlar sodir bo'la boshlaydi, ish jarayonida sifat va samaradorlik bo'ladi.

Olib borilgan ilmiy tahlillar natijasiga e'tibor qaratadigan bo'lsak, bugungi kunda butun dunyoning uyg'unlashuvi integratsiyalashgan o'zaro psixologik munosabatlarning asl mohiyatini yuzaga chiqarib, insoniyat hayotida nomayon bo'lmoqda. Ijtimoiy jarayonlarga atroflicha nazar soladigan bo'lsak, insonlar tashqi ta'sirlar qamrovida yashaydi. Ayniqsa bugungi kunda tobora keskinlashib, borayotgan globallashuv jarayonlari hamda ularning aks ettiruvchi voqea-hodisalar insonlarning hayotiy jarayonlariga turli ko'rinishda o'z ta'sirini ko'rsatmoqda. Shu o'rinda aytadigan bo'lsak, maktabgacha ta'lim tashkiloti direktorlari jamoasidagi turli pedagog-tarbiyachi xodimlar va tarbiyalanuvchilar, ularning ota-onalari bilan muntazam muloqatga kirishadi hamda turlicha xarakterli shaxslarning ta'sir doirasida bo'lishadi. Shu orqali ularga ham o'zaro munosabatlar jarayonida o'z ta'sirlarini ko'rsatib boradi.

Umuman olganda maktabgacha ta'lim tashkilotlari direktorlarining ijtimoiy-psixologik xususiyatlarini takomillashtirish ilmiy va nazariy tomondan ta'minlansa kelgusida ushbu sohani rivojlantirishga erishish mumkin hisoblanadi. Olib borilgan ushbi ilmiy tadqiqot ishida sohaga oid mavjud muammolarni aniqlash hamda ularni o'z vaqtida hal etishga qaratilgan ilmiy, nazariy va amaliy tahlillar keltirilib ular ilmiy tadqiqot ishida batafsil yoritib berilgan.

Ushbu jarayonlarni mazmun-mohiyatini o'zida qamrab olgan maktabgacha ta'lim tashkiloti direktorlarida shaxsiy sifatlarni rivojlantirishning psixologik xususiyatlarini ochib berishga qaratilgan qiyosiy tahlillar, ilmiy yondashuvlar, ularning o'ziga xosligi ilmiy, nazariy va amaliy tomonlari keng qamrovli o'rganilib, tadqiqotchi tomonidan keltirilgan ilmiy-nazariy dalillarning amaliy ifodasi dissertatsiya va uning avtoreferatida o'z aksini topgan.

Ilmiy maqola sifatida qaralganda "Maktabgacha ta'lim tashkilotlari direktorlarining

ijtimoiy-psixologik xususiyatlarini takomillashtirish” mavzusidagi mazkur ilmiy tadqiqot ishining dolzarbligi va zaruratini hisobga olib fikr yuritadigan bo'lsak, tadqiqotning respublikada fan va texnologiyalarni rivojlantirish bo'yicha ustuvor yo'nalishlariga mosligi ahamiyatli hisoblanadi. Natijada maktabgacha ta'lim muassasasi direktorlarining ijtimoiy-psixologik hamda shaxsiy sifatlarini rivojlantirishning psixokorreksion tahlillari olib borilib, zamonaviy rahbarga xos bo'lgan boshqaruv qobiliyati va boshqaruv madaniyatini ta'lim tizimiga tatbiq etilishi muhim hisoblanadi.

Ilmiy izlanishlarimiz shuni ko'rsatadiki “Maktabgacha ta'lim tashkilotlari direktorlarining ijtimoiy-psixologik xususiyatlarini takomillashtirish” deb nomlangan ushbu ilmiy maqola mavzusi doirasida o'zbek, rus hamda xorijiy olimlari tomonidan shaxslararo hamkorlikda mamlakatimizda boshqaruv tizimi, direktor kadrlar kompetensiyasi, ta'lim tizimida innovatsion, strategik, funksional menejmentni shakllantirish masalalari F.A.Akramova, Y.M.Asadov, T.M.Adizova, B.S.Abdullayeva, A.M.Jabborov, O.Ch.Kuziyev, N.Z.Jumayev, M.A.Jabborova, V.M.Karimova, D.Narziqulova, Z.T.Nishonova, B.R.Qodirov, E.G'.G'oziyev, A.M.Shonazarovlar tomonidan o'rganilgan.

Mazkur ilmiy tadqiqot sohalarda ilmiy va nazariy tadqiqotlar olib borgan MDH mamlakatlarida ham ilmiy izlanishlar olib berilgan bo'lib, ular direktorning shaxsiy sifatlarini rivojlantirish sohasida fundamental ishlar V.Andreev, A.Ansupov, G.Balixin, T.Bazarov, T.Davidenko, V.Juravlev, E.Kirshbaum, N.V.Kuzmina, Yu.Konarjevskiy, I.Marinovskaya, V.Svetkov, A.Grishin, I.Ridanova, M.Ribakova, A.Shipilov, V.Slastenin, N.Shurkovalar tomonidan tadqiq etilgan. Evropa mamlakatlarida ham direktor faoliyati, boshqaruv sifatleri, uning yutuq va kamchiliklarini R.Boyatzis, D.Bartram, A.Maslow, J.Rawen, W.Hutmacher, J.Burton, A.Becker, F.Dukes, L.Coser, G.Mead, T.Gordon, K.Thomas, E.Richards, Yu.Sazali, A.Eagly, B.Johnson, U.Lindsey, D.Laynz, P.Smit, S.Sharplarning ilmiy tadqiqot ishlari o'rganilgan va ilmiy tomondan tahlil qilingan bo'lib, maktabgacha ta'lim tashkilotlari direktorlarining ijtimoiy-psixologik xususiyatlarini takomillashtirishga yaqin bo'lgan hamda sohani rivojlantirishga qaratilgan ilmiy tadqiqot ishlari olib borilgan.

Maktabgacha ta'lim muassasalari direktorlarining boshqaruvchanlik qobiliyatlarini va rahbarga xos bo'lgan shaxsiy sifatlarini rivojlantirishning psixologik asoslarini ochib berish va ularni barqaror ta'minlashga yo'naltirilgan ijtimoiy-psixologik trening dasturi yaratib kelgusida amaliyotga joriy etish muhim hisoblanadi. Bu kabi yondashuvlarni amalga oshirish maktabgacha ta'lim tashkilotlari direktorlarining ijtimoiy-psixologik xususiyatlarini takomillashtirishga olib keladi albatta.

Maktabgacha ta'lim tashkilotlari direktorlarining ijtimoiy-psixologik xususiyatlarini takomillashtirish pedagoglarni tayyorlashdagi murakkab muammolar qatorida o'ziga xos o'rin tutadi. Ayniqsa, ta'limni modernizatsiyalash bilan bog'liq islohotlarning joriy bosqichida ijtimoiy-psixologik kasbiy kompetentlik faoliyatga moslashish muammosi yanada yaqqol namoyon bo'lmoqda.

Maktabgacha ta'lim tashkilotlari direktorlarining boshqaruv faoliyatini, amaliy, psixologik, metodik, ishbilarmonlik, tashabbuskorlik, tadqiqotchilik turlari bilan bir qatorda ularni ijtimoiy-psixologik tomondan shakllantirishga mansub ilmiy bilim va amaliy ko'nikmalar bilan boyitib borish zarurdir.

Maktabgacha ta'lim tashkilotlari direktorlarining ijtimoiy-psixologik xususiyatlarini takomillashtirish va ularning boshqaruv faoliyatini tadqiq etish davomida kasbiy kompetentlik tashxisi kasbiy shakllanishning mohiyatli xarakteristikalariga diagnostik, kommunikativ, boshqaruv va projektiv o'quv guruhlarini kiritish lozim.

Ta'lim tizimi rahbarlarining boshqaruvga asoslangan bilish faoliyati ko'p jihatdan o'rganilayotgan tarmoqning murakkabligi, dinamikasi, nostandartligi, ijtimoiy hodisalarni ajratib turadigan chegaralarning ta'siri, ularni izlash, sohadagi noaniqlik bilan belgilanadi. Bu esa kuzatuvchanlik, suhbatdoshning ichki dunyosini modellashtirish malakasini nazarda tutadi.

Shuning uchun ham rahbarlardagi o'z-o'zini tartibga solish xususiyatlari o'z bilim va malakalarini doimo takomillashtirish zarurati, qo'l ostidagilarga qaratilgan o'z xatti-harakatini qat'iy muvofiqlashtirish asosida tavsiflanadi.

Zamonaviy maktabgacha ta'lim tashkilotlari tizimi rahbarlari kasbiy sifatlar va boshqaruvchanlik kompetentligiga ega bo'lishi zarur hisoblanadi. Chunki zamonaviy boshqaruv ko'plab rahbarga xos bo'lgan ijtimoiy-psixologik xususiyatlarini hamda kasbiy kompetentlikning alohida xususiyatlarini amaliyotga qo'llashni talab etadi va ularni quyidagi turlari farqlanadi:

1. Maktabgacha ta'lim tashkilotlari direktorlarining ijtimoiy-psixologik xususiyatlarini takomillashtirishga qaratilgan va boshqaruvda psixologik o'ziga xoslik kompetentligi, bunda rahbar o'z faoliyatini yetarlicha yuqori darajada egallaganlik, o'zining kelgusi shaxsiy rivojlanishini loyihalash qobiliyati bilan tavsiflanadi.

2. Maktabgacha ta'lim tashkilotlari direktorlarining ijtimoiy-psixologik xususiyatlarini takomillashtirishga mos keluvchi rahbarning oilada va ijtimoiy tizimda shakllanganlik kompetentligi, bunda boshqaruvchi axloqiy sifatleri hamda odobliligi bilan izohlanadi.

3. Maktabgacha ta'lim tashkilotlari direktorlarining ijtimoiy-psixologik xususiyatlarini takomillashtirishda rahbarning qo'l ostidagilarni tinglay olish va muomala qila bilish kompetentligi, bunda rahbar intellektual salohiyat, hissiy sifatlar bilan alohida farqlanadi.

4. Maktabgacha ta'lim tashkilotlari direktorlarining ijtimoiy-psixologik xususiyatlarini takomillashtirish boshqaruvchini amaliy ko'nikmalar, o'z-o'zini boshqara olish kompetentligi, bunda rahbar shaxsining irodaviy sifatleri, ijtimoiy-madaniy faollik darajasini aks ettiruvchi individual sifatlar bilan tavsiflanadi.

Yuqoridagilardan kelib chiqib ta'kidlaydigan bo'lsak, boshqaruv ilmiy asoslangan sifatleri o'zida ichiga qamrab oladigan ijtimoiy-psixologik jarayon hisoblanadi. Bularning barchasi milliy qadriyatlar, ijobiy munosabatlar, pedagogik jamoaning hamjihatlilik asosida shakllanadi. Bu esa maktabgacha ta'lim tashkilotlari direktorlarining ijtimoiy-psixologik xususiyatlarini takomillashtirish jarayoni ishtirokchilari o'rtasidagi munosabatlarning ahamiyatini belgilab breadi.

Maktabgacha ta'lim tashkilotlari direktorlarining ijtimoiy-psixologik xususiyatlarini takomillashtirish qadriyatlar-fazilatlar rahbarning maxsus qobiliyatlarida namoyon bo'ladi: faoliyatni oldindan aytib berish qobiliyati, hamkorlik va birgalikda boshqarish qobiliyati va boshqalar.

Ayni paytda maktabgacha ta'lim tashkilotlari direktorlarining ijtimoiy-psixologik xususiyatlarini takomillashtirishga qaratilgan muhim komponentlarga to'xtalib o'tamiz. Ular:

1. "Boshqaruv madaniyatining texnologik komponenti pedagogik jarayonni tahlil qilish, rejalashtirish va tashkil etish, nazorat qilish hamda tartibga solish sohasidagi rahbarning mahoratiga asoslangan pedagogik muammolarni hal qilish usullari va uslublarini o'z ichiga oladi. Boshqaruv madaniyati darajasi ushbu ko'nikmalarning darajasi bilan belgilanadi.

2. Shaxsiy-ijodiy komponent boshqaruv faoliyatining ijodiy xususiyatidan dalolat beradi". "Ba'zi tadqiqotchilar menejment madaniyatini rahbar shaxsining, uning faoliyatida mohirona namoyon bo'ladigan va uning sifatiga jiddiy ta'sir qiladigan xususiyati deb bilishadi". Ushbu xususiyat tuzilmasining komponentlari - rivojlangan kasbiy ong, shaxsiy faollik, shaxsning kasbiy ahamiyatga ega bo'lgan xususiyatlaridir. Shuningdek, ma'lum shart-

sharoitlar yaratilganda rivojlanish qobiliyati uning xususiyatlaridir. Malaka oshirish tizimida boshqaruv madaniyatini rivojlantirish imkoniyatlari ko'rib chiqiladi.

Bizning fikrimizcha, maktabgacha ta'lim tashkilotlari direktorlarining ijtimoiy-psixologik xususiyatlarini takomillashtirish hamda boshqaruvda shaxsiy o'sish va liderlikni rivojlantirishga bo'lgan ehtiyojni anglash talab etiladi. Ular quydagilarda o'z aksini topadi:

- shaxsiy boshqaruv faoliyatini o'zgartirishi va o'zini ushbu faoliyat subyekti sifatida o'zgartirish uchun yuzaga keladigan ehtiyoj;

- o'z-o'zining malakalarini oshirish maqsadlarini belgilaydigan boshqaruv va pedagogik qadriyatlarni tushunish va o'quv jarayonida olingan boshqaruv bilimlarini qabul qilish va hissa qo'shish.

Ilmiy tadqiqot ishida yoritilishi belgilab olingan taklif va tavsiyalar ishlab chiqilib, ular quydagilarda o'z aksini topadi:

1. Maktabgacha ta'lim tashkilotlari direktorlarining ijtimoiy-psixologik xususiyatlarini takomillashtirish borasidagi kreativ tafakkurni rivojlantirishning zamonaviy yechimlarini ishlab chiqish.

2. Maktabgacha ta'lim tashkilotlari direktorlarining ijtimoiy-psixologik xususiyatlarini takomillashtirishga qaratilgan yuqori sifatga ega bo'lgan taklif va tavsiyalarni amaliyotga tatbiq etish.

3. Maktabgacha ta'lim tashkilotlari direktorlarining ijtimoiy-psixologik xususiyatlarini takomillashtirishga qaratilgan ilmiy, nazariy va amaliy ahamiyatga ega bo'lgan tadqiqot ishlarini olib borish va ularni natijalarini amaliyotga joriy qilish.

Yuqorida keltirib o'tilgan ilmiy izlanishlar natijalaridan kelib chiqib xulosa qiladigan bo'lsak, maktabgacha ta'lim tashkilotlari direktorlarining ijtimoiy-psixologik xususiyatlarini takomillashtirishda muhim bo'lgan sifatli va samarali rahbar qiyofasi, maktabgacha ta'lim tashkilotida tajriba-eksperimental ishlarni tashkil etishda, innovatsion usulda ishlaydigan o'qituvchilar mehnatini ilmiy tashkil etishda, rivojlanish va o'z-o'zini o'qitish uchun shart-sharoitlarni yaratishda, boshqa tashkilotlar bilan hamkorlikning yangi tashkiliy shakllarini (vasiylik kengashi, maktabgacha ta'lim tashkilotlari kengashi) joriy etish, yangi xodimlar shtat birliklarini joriy etish va boshqaruv tashkiliy tuzilmasining yangi quyi tizimlarini tashkil etish bilan amalga oshiriladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Mirziyoyev Sh.M. Yangi O'zbekiston Ijtimoiy-siyosiy gazeta № 14 (1075), 2025-yil 19-yanvar.

2. O'zbekiston Respublikasi Davlat Statistika Qo'mitasi. 2025-yil. - <https://stat.uz>., <https://stat.edu.uz>., lex.uz.

3. O.E. Hayitov. – Boshqaruv psixologiyasi: Darslik. – T.: «Istiqlol» nashriyoti, 2021. - 234

4. Shonazarov A.M. Zamonaviy rahbar kadrlarini tayyorlashning ijtimoiy-psixologik xususiyatlari. ISSN 2181-6883 “PEDAGOGIK MAHORAT” Ilmiy-nazariy va metodik jurnal № 10, SON (2023-yil, noyabr). 99-100 betlar.

5. To'ychiyeva S. Boshqaruv texnologiyalari. O'quv qo'llanma // Toshkent. -“Navro'z” nashriyoti, 2020. 148 bet.

6. А.М.Шоназаров. Социально-психологические особенности управления деятельностью специальных экономических зон и повышения их эффективности «Научный вестник Бухарского института психологии и иностранных языков», научно-практический журнал, ISSN 3030-3710 (P), ISSN 3030-3095 (E), (No4, 2024) <http://buxpxti.uz> с. 180-185.

7. K.B.Axmedjanov. A.X.Xolov. Yosh rahbar kadrlarda samarali qaror qabul qilish ko'nikmasini shakllantirish.O'quv qo'llanma // Toshkent. -“Tafakkur qanoti”, 2020. 96 bet.

8. A.M.Shonazarov. Ta'lim tizimi rahbarlarning ijtimoiy-psixologik kompetentligini shakllanishiga oid nazariy-metodologik yondashuvlar. Zamonaviy ta'lim ilmiy-amaliy jurnal. №9 (130) 2023. ISSN 2181-6514.www.itm.uz. DOI: 10.34920/SO/VOL. 2023. ISSUE. 9.5.

MUALLIF HAQIDA MA'LUMOT [ИНФОРМАЦИЯ ОБ АВТОРЕ]

[AUTHORS INFO]

Omonova Charos G'afur qizi.

Samarqand davlat universiteti

“Amaliy psixologiya” kafedrasi magistranti

Manzil: O'zbekiston, Samarqand shahri

charosomonova014@gmail.com

O'QITUVCHILARNING PEDAGOGIK MAHORATINI SHAKLLANTIRISHNING IJTIMOIY-PSIXOLOGIK XUSUSIYATLARI

Orifjonova Lobar Azamat qizi

Samarqand davlat universiteti

“Amaliy psixologiya” kafedrasi magistranti

Annotatsiya.

KIRISH: Ushbu ilmiy maqolada o'qituvchilarning pedagogik mahoratini shakllantirishning ijtimoiy-psixologik xususiyatlarini yanada rivojlantirish, ularning kasbiy faoliyatida samaradorlikka erishishlari uchun zaruriy va zamonaviy yondashuvlar asosida keng qamrovli islohatlarni amalga oshirish, yangi zamonaviy o'qituvchi qiyofasini yaratishning mazmun-mohiyatini yoritib berish, o'quv jarayonini sifat jihatdan yaxshilanishi uchun muhim bo'lgan ta'lim-tarbiya vositalarini ijtimoiy-psixologik asoslarini yaratishga qaratilgan ilmiy, nazariy va amaliy ahamiyatga ega bo'lgan takliflar, tavsiyalar hamda xulosalar ishlab chiqib, ularni davlat va jamiyat manfaatlariga mos holatda amaliyotga tatbiq etishdan iborat.

MAQSAD: O'qituvchilarning pedagogik mahoratini shakllantirishning ijtimoiy-psixologik xususiyatlarini tahlil qilish.

MATERIALLAR VA METODLAR: Yangi O'zbekistonning rivojlanishi bu albatta ta'lim-tarbiya jarayonining sifat va samaradorligiga bog'liq hisoblanadi. Bu albatta o'quv jarayonini zamonaviy didaktik vositalarni amaliyotga tatbiq etilishiga bog'liq hisoblanadi, Albatta bunday murakkab ijtimoiy-psixologik jarayonni zamon talablari asosida tashkil qilinishi ta'lim jarayoning tashkilotchilariga bog'liq hisoblanadi. Shu boisdan respublika yosh o'qituvchilarning kasbiy mahorati, bilim va ko'nikmalarini muntazam ravishda oshirib borish maqsadida ulkan ishlar olib borilmoqda. Xususan, Yangi O'zbekistonning maktabgacha va maktab ta'limi tizimini 2030 yillargacha yanada rivojlantirish, o'quv jarayonini jahon standartlari asosida davlat va jamiyat manfaatlariga moslashtirish, maktablarning pedagogik jamosini har tomonlama malakali mutaxaslar sifatida qamrovini kengaytirish bugungi kunda amalga oshirilishi zarur bo'lgan dolzarb masalalardan biri hisoblanadi.

XULOSA: Zamonaviy bilimlar berish berish orqali g'oyaviv-siyosiy jihatdan ularni chiniqtirib tabiat, jamiyat, ijtimoiy hayot, tafakkur taraqqiyoti qonuniyatlarini o'rgatish bu albatta o'qituvchining pedagogik mahoratiga bog'liq hisoblanadi. Shuningdek, pedagoglar yoshlarni mehnat faoliyatiga tayyorlab, kasb-hunar sirlarini puxta egallashlarida ko'maklashadi va jamiyat uchun muhim bo'lgan ijtimoiy-psixologik, turli ijtimoiy-iqtisodiy vaziyatlarni hal etadigan yetuk kadrlar sifatida shaxsini shakllantirish kabi mas'uliyat o'qituvchidan o'z kasbining mohir ustasi bo'lishni, o'quvchilarga tarbiyaviy ta'sir ko'rsatib, ularning qiziqishi, qobiliyati, iste'dodi, e'tiqodi va amaliy ko'nikmalarini har tomonlama rivojlantirish yo'llarini izlab topadigan kasb egasi bo'lishni talab etadi.

Kalit so'zlar: Zamonaviy o'quvchi, o'qituvchilarning pedagogik mahoratini shakllantirishning ijtimoiy-psixologik xususiyatlari, ta'lim-tarbiya jarayonini zamonaviylashtirish, kasbiy faoliyat, ta'limda innovatsiyalar, usul va vositalar, ta'lim texnologiyalari, pedagogik qobiliyatlarni tarkib toptirish.

СОЦИАЛЬНО-ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ ХАРАКТЕРИСТИКИ ФОРМИРОВАНИЯ ПЕДАГОГИЧЕСКИХ НАВЫКОВ УЧИТЕЛЕЙ

Орифжонова Лобар Азаматовна

*Самаркандский государственный университет
Магистрант кафедры «Практическая психология»*

Аннотация.

ВВЕДЕНИЕ: Цель данной научной статьи – дальнейшее развитие социально-психологических характеристик формирования педагогических навыков учителей, осуществление комплексных реформ, основанных на необходимых и современных подходах, для достижения эффективности их профессиональной деятельности, уточнение сущности создания нового современного образа учителя, разработка предложений, рекомендаций и выводов научного, теоретического и практического значения, направленных на создание социально-психологических основ учебных инструментов, важных для качественного совершенствования образовательного процесса, и их практическое применение в соответствии с интересами государства и общества.

ЦЕЛЬ: Анализ социально-психологических характеристик формирования педагогических навыков учителей.

МАТЕРИАЛЫ И МЕТОДЫ: Развитие нового Узбекистана, безусловно, зависит от качества и эффективности образовательного процесса. Это, конечно, зависит от практического применения современных дидактических инструментов в образовательном процессе. Разумеется, организация такого сложного социально-психологического процесса в соответствии с требованиями времени зависит от организаторов образовательного процесса. Поэтому ведётся большая работа по систематическому повышению профессиональных навыков, знаний и умений молодых учителей республики.

ВЫВОД: Обучение законам природы, общества, общественной жизни и развитию мышления посредством передачи современных знаний, их идеологическое и политическое укрепление, безусловно, зависит от педагогического мастерства учителя. Учителя также готовят молодёжь к труду, помогают им овладеть секретами своей профессии, а ответственность за формирование их личности как зрелых кадров, способных решать социально-психологические и различные социально-экономические ситуации, важные для общества, требует от учителя быть мастером своего дела, оказывать воспитательное воздействие на учеников, быть профессионалом, находящим пути всестороннего развития их интересов, способностей, талантов, убеждений и практических навыков.

Ключевые слова: Современный ученик, социально-психологические особенности формирования педагогических навыков учителей, модернизация образовательного процесса, профессиональная деятельность, инновации в образовании, методы и средства, образовательные технологии, формирование педагогических навыков.

SOCIAL-PSYCHOLOGICAL CHARACTERISTICS OF FORMING TEACHERS' PEDAGOGICAL SKILLS

Orifjonova Lobar Azamat qizi

Samarkand State University

Annatation.

INTRODUCTION: This scientific article aims to further develop the socio-psychological characteristics of the formation of teachers' pedagogical skills, implement comprehensive reforms based on the necessary and modern approaches to achieve effectiveness in their professional activities, clarify the essence of creating a new modern teacher's image, develop proposals, recommendations and conclusions of scientific, theoretical and practical importance aimed at creating socio-psychological foundations of educational tools that are important for the qualitative improvement of the educational process, and implement them in practice in a manner that is consistent with the interests of the state and society.

THE GOAL: To analyze the socio-psychological characteristics of the formation of teachers' pedagogical skills.

MATERIALS AND METHODS: The development of new Uzbekistan certainly depends on the quality and effectiveness of the educational process. This, of course, depends on the practical application of modern didactic tools in the educational process. Of course, the organization of such a complex socio-psychological process in accordance with the requirements of the time depends on the organizers of the educational process. Therefore, great work is being carried out to systematically improve the professional skills, knowledge and skills of young teachers of the republic. In particular, further development of the preschool and school education system of New Uzbekistan until 2030, adaptation of the educational process to the interests of the state and society based on world standards, expansion of the scope of the pedagogical staff of schools as comprehensively qualified specialists are among the urgent issues that need to be implemented today.

CONCLUSION: Teaching the laws of nature, society, social life, and the development of thinking by imparting modern knowledge, strengthening them ideologically and politically, is certainly dependent on the pedagogical skills of the teacher. Teachers also prepare young people for work, help them master the secrets of their profession, and the responsibility of forming their personality as mature personnel who can solve socio-psychological and various socio-economic situations that are important for society requires the teacher to be a master of his profession, to have an educational impact on students, to be a professional who finds ways to comprehensively develop their interests, abilities, talents, beliefs and practical skills.

Keywords: Modern student, socio-psychological characteristics of the formation of pedagogical skills of teachers, modernization of the educational process, professional activity, innovations in education, methods and means, educational technologies, formation of pedagogical skills.

Ilmiy tadqiqot ishini dolzarbligi: Yangi O'zbekistonning rivojlanishi bu albatta ta'lim-tarbiya jarayonining sifat va samaradorligiga bog'liq hisoblanadi. Bu albatta o'quv jarayonini zamonaviy didaktik vositalarni amaliyotga tatbiq etilishiga bog'liq hisoblanadi, Albatta bunday murakkab ijtimoiy-psixologik jarayonni zamon talablari asosida tashkil qilinishi ta'lim jarayoning tashkilotchilariga bog'liq hisoblanadi. Shu boisdan respublika yosh o'qituvchilarning kasbiy mahorati, bilim va ko'nikmalarini muntazam ravishda oshirib borish maqsadida ulkan ishlar olib borilmoqda. Xususan, Yangi O'zbekistonning maktabgacha va maktab ta'limi tizimini 2030 yillargacha yanada rivojlantirish, o'quv jarayonini jahon standartlari asosida davlat va jamiyat manfaatlariga moslashtirish, maktablarning pedagogik jamosini har tomonlama malakali mutaxaslar sifatida qamrovini kengaytirish bugungi kunda amalga oshirilishi zarur bo'lgan dolzarb masalalardan biri hisoblanadi.

Yuqorida keltirib o'tilgan dolzarb muammolarni hal etishga qaratilgan barcha mexanizmlar ishlamoqda. Shu tufayli pedagoglarning mas'uliyati oshirilib ularning faoliyati

zamon talablar darajasida bo'lishi uchun barcha turdagi chora-tadbirlar, dasturlar va e'tibor berilib kelinmoqda. Bularning barchasi o'quv jarayonining mazmunan boyib o'qituvchilarning mehnat unumdorligini oshirishga xizmat qiladi.

Darhaqiqat har qanday millatning yoki, davlatning rivojlanib ravnaq topishi bu ta'limga va ilm-fanga, o'qituvchilarning e'zozlanishiga bog'liq hisoblanadi. Bugungi kunga kelib, yurtimizda olib borilayotgan islohatlar va keng qamrovli faoliyat natijasida yosh o'qituvchilarning xorijiy mamlakatlarda pedagogik mahorati va kasbiy malakalarini oshirish imkoniyati tug'ildi. Maktablarga yosh o'qituvchilarni jalb etish va ularga har tomonlama amaliy yordam berish, ta'lim-tarbiya jarayoniga ilg'or va zamonaviy texnologiyalarni joriy etishga ko'maklashish maqsadida "Respublika yosh o'qituvchilar assotsiatsiyasi" o'z faoliyatini olib bormoqda. Har bir fan o'qituvchisiga o'z sohasini yetuk mutaxasisi bo'lishlari uchun barcha turdagi imkoniyatlar, kerakli shart-sharoitlar yaratilgan.

O'qituvchilarning pedagogik mahoratini shakllantirishning ijtimoiy-psixologik xususiyatlarini zamonaviy yondashuvlar asosida takomillashtirish, Yangi O'zbekistonning zamonasiga mos keluvchi o'quv jarayonini tashkil etishga qodir pedagogik jamoani faoliyatini ijtimoiy-psixologik tomondan rivojlantirishga erishishdan iborat.

Ilmiy tadqiqotda hal etilishi zarur bo'lgan vazifalar:

O'qituvchilarning pedagogik mahoratini shakllantirishning ijtimoiy-psixologik xususiyatlari tarkib toptirishga qaratilgan zamonga mos keluvchi ilmiy manbalar va ma'lumotlarni to'plash, ularni tahlil qilish asosida yangi ma'lumotlar bazasini yaratish;

Maktab o'qituvchilarning pedagogik mahoratini shakllantirishning ijtimoiy-psixologik xususiyatlarini ochib beruvchi ilmiy, nazariy va amaliy yondashuvlarni ishlab chiqish, sohami rivojlanishiga salbiy ta'sir etuvchi tashqi va ichki omillarni izlab topish;

Umumiy o'rta ta'lim tizimida faoliyat yuritayotgan o'qituvchilarning pedagogik mahoratini shakllantirishning ijtimoiy-psixologik xususiyatlari zamonaviylashtirishga qaratilgan amaliy takliflar, ilmiy tavsiyalar va xulosalar ishlab chiqish.

Millat taraqqiyotini va kelajagini yaratishga qodir bo'lgan barcha soha va tarmoqlarni rivojlanishi uchun muhim bo'lgan ta'lim tizimini isloh qilish, o'quv jarayonini sifatli tashkil etilishi hamda yosh avlodga beriladigan milliy qadriyatlar asosidagi bilim, ko'nikma va malakalar bilan qurollantirish asosida hal qiluvchi o'rin tutadi. Bularning barchasi o'z kasbining mohir ustasi bo'lgan, yuksak darajada madaniyatli, o'z fanini chuqur biladigan, yondash fanlar sohalarini yaxshi tahlil eta oladigan, tarbiyalash va o'qitish uslubiyatini mukammal egallagan mutaxassis.

Pedagogik mahorat tushunchasiga izoh beradigan bo'lsak, o'qituvchining pedagogik mahorati ta'lim jarayonida faol harakatlanib, fanga oid nazariy bilimlarni amaliyotga yuqori darajada tatbiq eta olishiga aytiladi.

Pedagogik mahorat — bu o'qituvchining o'quvchilarni hayotga va mehnatga tayyorlash, ularda bilim, ko'nikma va malakalarni samarali shakllantirish, shuningdek, ularning shaxsiy sifatlarini rivojlantirishda o'zining professional bilim, tajriba, ijodiy yondashuvini birlashtirgan holda erishgan yuksak darajadagi kasbiy malakasi va ijodiy qobiliyatidir. Bu o'qituvchining pedagogik jarayonni mohirona boshqarish, o'quvchilar bilan samarali muloqot qilish va ularni o'ziga ergashtira olish qobiliyatini o'z ichiga oladi.

Yuqorida keltirib o'tilgan ilmiy tahlillardan kelib chiqib o'qituvchilarning pedagogik mahoratini shakllantirishga qaratilgan yuksak darajadagi qobiliyatlarni keng qamrovli yoritib berish talab etiladi. Bu esa ayniqsa, o'qituvchining o'zi berayotgan bilimlarini jonli ko'rinishini, obrazli qilib berish qobiliyatini chuqur egallagan bo'lishi bugungi kunning talabi hisoblanadi.

Zamonaviy o'qituvchilarni kasbiy bilimlarning mukammal bo'lishi va ularni yuzaga chiqarilishi uchun quyidagi yondashuvlar talab etiladi:

1. Fanga oid metodologik yondashuv – jamiyatning ta'lim va tarbiya sohasidagi talab va vazifalarining ijtimoiy-psixologik asoslarini bilish.

2. Nazariy bilimlarga asoslangan yondashuv – mustaqil fikrlashi, pedagogika-psixologiya fani va o'z fanining qonun-qoidalarini hamda tamoyillarini chuqur bilishi.

3. Usul va vositalarni qo'llay olishga qaratilgan bilimlar asosidagi yondashuvlar – dars jarayoniga mo'ljallangan o'quv ta'lim jarayoni konstruksiyasining modelini amaliy va nazariy tomondan yarata olishi kerak (umuman olganda o'tkaziladigan dars jarayonini modellash tashkili).

4. Ta'lim jarayonini amalga oshirishdagi texnologik yondashuv – aniq maqsadga qaratilgan shart-sharoitda ta'lim-tarbiya sohasidagi belgilangan vazifalarni samarali tashkil qilish orqali hal eta olishi.

Ushbu keltirib o'tilgan yondashuvlardan kelib chiqib ta'kidlash kerakki, zamonaviy o'qituvchilarning pedagogik mahoratini shakllantirishning ijtimoiy-psixologik xususiyatlari ularning pedagogik qobiliyatlari asosida yuzaga chiqadi. Bugungi kunda ta'lim jarayonida qo'llanilib kelinayotgan pedagogik faoliyatda 7 ta yetakchi qobiliyat mavjud ekanligini dalillab o'tishni maqsad qilib belgilab oldek:

1. Ta'lim jarayonini mazmun-mohiyatini belgilab beruvchi kommunikativ qobiliyat: mehnat jamoasi, o'quvchilarni-yoshlarni suhbat asosida o'z-o'ziga bo'lgan ishonchini oshirish natijasida ularni ishontira olish, muloqotga tez kirishisha olishlari uchun kerakli tavsiyalar berib borish, ochiqlik (ekstrovertlik) xususiyatlarini shakllantirish va muloqot ehtiyojlarini qondira olish.

2. His etish va idrok etishga qaratilgan perseptiv qobiliyat: pedagogik samaradorlik, kasbiy hushyorlik, empatiya (boshqa shaxslarning his-tuyg'u va kayfiyatiga sherik bo'lish) pedagogik intuitsiya qobiliyatini tarkib toptirish, o'qituvchi o'quvchining ichki ruhiy holatini tashqi ko'rinish, xatti-harakatidan seza olmasligini oldini olishga qaratilgan bilim va ko'nikmalarni shakllantirish.

3. Zamonaviy o'qituvchining shaxsiy harakatchanligiga asoslangan qobiliyatlari: Har bir o'qituvchida ichki kuch (energiya) yetarli bo'lishi, u dars va darsdan tashqari jarayonda tizkorlik, harakatchanlik, tashabbuskorlik, o'quvchilarni o'z ortidan ergashtira oladigan bo'lishi.

4. Shaxsiy sifatlariga xos bo'lgan his-tuyg'ulariga asoslangan qobiliyatlari: Pedagogik faoliyati davomida o'qituvchi, o'z-o'zini (kayfiyatini, his-tuyg'usini, asab va ruhiy holatini, jismoniy harakatlarini) boshqara olishi.

5. O'quvchining kelajagiga ishonch shakllantirishga qaratilgan qobiliyatlari: Har bir o'qituvchi dars jarayonida o'quvchilarning ijobiy tomonlarini, eng yaxshi sifatlarini, kelajagini ko'ra olish va uni shu kelajakka to'g'ri yo'naltira olishi va ta'lim-tarbiya berish orqali ularni ijodiy qobiliyatlarini rivojlantira olishi.

6. Kasbiy kreativlik qobiliyati: O'qituvchilarni ijtimoiy-psixologik jarayonlarga, voqealikka narsa va hodisalarga, darsga noan'anaviy yondashishni o'rganishi zarur ligini rivojlantira olish qobiliyati.

7. Pedagogik tafakkur, o'z kasbini sevish va ardoqlash hamda obro' ortira olish qobiliyati: Mehnat jamoasi va o'quvchilar oldidagi mas'uliyatni his qilishi, ular bilan munosabatda masofa saqlay olishi va tinimsiz mehnat qilish orqali shaxsiy psixologik sifatlarini shakllantira olishi kabilarni o'z ichiga qamrab oladi.

Ilmiy izlanishlar shuni ko'rsatadiki, XXI-asr yangi taraqqiyot, yangicha fikrlash, ijodiy yondashuvlar, yangiliklarni qabul qilish asri bo'lib, ixtirolar asri ham deb yuritiladi. Aynan shu davrda, zamonaviy o'qituvchidan doimo izlanishni, o'z ustida tinimsiz mehnat qilishni talab etadi. Bu esa zamonaviy pedagogdan pedagogik texnikani ta'lim jarayoniga to'g'ri qo'llay olishni talab etadi.

O'qituvchining pedagogik texnikasi – bu o'qituvchi faoliyatining (xatti-harakatining) tashkiliy shaklidir.

Ijtimoiy-psixologik tomondan olib qaralganda pedagogik texnika ikkita katta guruhda farqlanadi:

Birinchidan - o'z-o'zini boshqarish malakasi (gavdasini, gavda a'zolarini boshqarish), hissiy holatini boshqara olishi, nutq texnikasi va madaniyatini o'zlashtirishi.

Ikkinchidan – bu asosan didaktik malaka va ko'nikmalar, tashkilotchilik, kommunikatsiya, dars konstruksiyasi va boshqa qobiliyatlarning majmuasidan tashkil topgan. Bular esa o'z navbatida o'qituvchidan ko'plab vazifalarni hal etishi bilan amalga oshiriladi.

Pedagogik vazifa – bu ongli ravishda yuzaga keltirilgan pedagogik vaziyat bo'lib, uning bosqichlari oldindan rejalashtiriladi. Pedagogik vaziyat to'satdan yuzaga keladigan pedagogik vazifa yoki vaziyat, o'zaro munosabatlarning muammoli holatlari sifatida yuzaga chiqadi.

Pedagogik faoliyat jarayonida o'qituvchi yuzaga kelgan pedagogik vaziyatni chalkash “zanjirlarini” tartibga keltiradi. Masalan: Dars boshlanadi. Lekin sinfda o'quvchilar janjallashib qoldilar - bu pedagogik vaziyat. Bir necha o'quvchi uy vazifasini bajarmasdan kelgan - bu ham pedagogik vaziyat. O'qituvchining vazifasi: shu vaziyatlarning yechimini rejali, bosiqlik bilan hal eta olishdir. Guruhda yuzaga kelgan muammolarning yechimini topish o'qituvchining vazifasidir. Buning uchun o'quvchilarning ijobiy sifatlarini izlash, topish va rivojlantirish zarur bo'ladi. O'quvchini kamsitish: “Sendan yaxshi odam chiqmaydi”, “Sen odam bo'lmaysan” kabi haqoratlar bolaning shaxs sifatida shakllanishiga salbiy ta'sir etishi, pedagogik va psixologik tadqiqotlarda isbotlangan. Shuning uchun ham o'qituvchining ijobiy tomondan fikrlashi, pedagogik faoliyatni tartibga solishi muhim hisoblanadi. Ayniqsa pedagog o'z-o'zini boshqarishni doimo va tinmasdan o'rganish natijasida o'zlashtirish mumkin.

Darhaqiqat, o'qituvchi o'zini tashqaridan ko'ra olish qobiliyati bo'lsa, o'z yutuqlarini oshirish va kamchiliklarni kamaytirish ustida ishlay oladi. Zarur sharoitda pedagog boshqalarga psixologik ta'sir eta olish usullarini o'rgansa, uning o'quvchilar jamoasini boshqarishi ham yengillashtadi.

Shu o'rinda ta'kidlash kerakki, faqat shunday o'qituvchi o'quvchilarni o'ziga ishonтира oladi. Ularga ta'sir eta oladi. Buning uchun o'qituvchida o'ziga ishonch, tajriba va bilim yetarli bo'lishi kerak. Shu bilan birga o'qituvchi vaziyatga qarab egiluvchan, qayishqoq va faol bo'lishi, uning faoliyatini yengillashtiradi.

Agarda pedagog o'z ishini mazmun-mohiyatini tushunmasa o'quvchilarni boshqarish qiyin bo'ladi. O'qituvchi o'quvchilarning xatti-harakati va xulq-atvorining motivlarini aniqlay olishi kerak. O'quvchilarning xatti-harakatini, xulq-atvorini, kayfiyatini tez va aniq sezish, idrok etish (perseptiv qobiliyat) u o'zida kuzatuvchanlik qobiliyatini tarbiyalashi zarur. Buning uchun zamonaviy pedagog kuzatuvchanlik qobiliyatiga ega bo'lishi kerak bo'ladi.

Kuzatuvchanlik – kuzatilayotgan ob'ektni(o'quvchini, katta kishini) ko'rish, eshitish emas, balki uni qiziqish bilan, diqqat bilan kuzatish va shu kuzatuv natijasida tuplagan ma'lumotlarni fikran qayta ishlay olishdir. Kuzatuv jarayonida (kuzatuvchi) shu narsani unutmasligi kerakki, ba'zan kuzatuvchi – kuzatayotgan kishilarda o'zi istagan narsasini ko'radilar (ya'ni, o'qituvchi o'quvchiga qanday munosabatda bo'lsa, shu o'z shaxsiy fikrining tasdig'ini ko'rish mumkin). Bu esa noo'rin va noto'g'ri xulosaga chiqarishga olib kelishi mumkin.

Kuzatish – bu tahlildir. Kuzatilayotgan pedagogik hodisani o'qituvchi doimo odilonabeta'raf holda tahlil qilish va xulosa chiqarish kerak. Tajribali o'qituvchi pedagogik jarayonning borishini, kechishini, natijalarini oldindan seza oladi. O'qituvchi empatik bo'lishi bilan birga, u o'zini o'quvchining o'rniga ham qo'ya olishi zarur bo'ladi(identifikatsiya qobiliyati).

Ilmiy tadqiqot natijalaridan kelib chiqib fikr yuritadigan bo'lsak, yurtimiz miqiyosida pedagogik kadrlarni tayyorlash, ta'limni tashkil etishni takomillashtirishning zamonaviy mexanizmlarini va texnologiyalarini ishlab chiqish bo'yicha keng ko'lamli ishlar olib borilmoqda. Shu bilan birgalikda “Ta'lim sifatini baholash jarayoni va vositalarini

takomillashtirish, erishilgan natijalarni aniqlash imkonini beruvchi mexanizmlarni amaliyotga joriy etish”ga zarurat borligi qayd etilmoqda. O’qituvchilarining integrativ yondashuvdan kengroq foydalanish, interaktiv o’qitish metodlaridan foydalanishga doir kasbiy kompetentligini rivojlantirish, ta’limni tashkil etishni takomillashtirishning modernizatsiyalashgan didaktik ta’minotini yaratish, raqobatbardosh boshlang’ich sinf o’qituvchilarini tayyorlashning pedagogik mexanizmlarini takomillashtirish dolzarb ahamiyat kasb etmoqda.

Mamlakatimizda oliy ta’lim muassasalarida ta’lim sohasida olib borilayotgan davlat siyosatining mazmunidan kelib chiqqan holda, o’qituvchilarining kasbiy tayyorgarligini oshirish muhim vazifalardan biri hisoblanadi. Shu boisdan ham davlat va jamiyat talablariga mos keladigan sifatli kadrlarni tayyorlash orqali O’zbekiston Respublikasini yanada rivojlantirish bo’yicha Yangi bosqichdagi harakatlar strategiyasida “Uzluksiz ta’lim tizimini yanada takomillashtirish yo’lini davom ettirish, sifatli ta’lim xizmatlariga imkoniyatlarni oshirish, pedagog va mutaxassislarining malaka darajasini yuksaltirish, umumiy o’rta ta’lim sifatini tubdan oshirish, ish beruvchilarning ehtiyojlariga javob beradigan mutaxassisliklar bo’yicha tayyorlash hamda oliy ta’lim tizimi faoliyatining sifati va samaradorligini oshirish” ustuvor vazifa sifatida belgilanib, bu borada keng ko’lamli amaliy ishlar olib borilmoqda. Natijada bo’lajak boshlang’ich sinf o’qituvchilarining kasbiy faoliyatida metodik tayyorgarlik darajasini oshirish, tafakkurini rivojlantirishga yo’naltirilgan texnologiyalaridan foydalanish imkoniyati kengaytirilmoqda.

Uqorida keltirib o’tilgan ilmiy tahlillardan kelib chiqib fikr yuritadigan bo’lsak, bugungi kunda zamonaviy dunyoda yurtimizda faoliyat yuritayotgan o’qituvchlarning pedagogik mahorati tushunchasi mazmunini shunday izohlash mumkin:

1. Madaniyatning yuqori darajasi, bilimdonlik va aql-zakovatning yuksak ko’rsatkichlariga ega bo’lishi.

2. O’z faniga doir bilimlarning mukammal sohibi.

3. Har bir zamonaviy o’qituvchi pedagogika va psixologiya kabi fanlar sohasidagi bilimlarni puxta egallaganligi, ulardan kasbiy faoliyatida foydalana olishi.

4. Ta’lim - tarbiyaviy ishlar metodikasini mukammal bilishi.

Ushbularni hisobga olgan holda ilmiy tadqiqot yuzasidan taklif va tavsiyalarni ishlab chiqish lozim deb topildi:

1. Pedagogik mahorat tizimidagi o’zaro bir-biri bilan bog’liq bo’lgan asosiy ijtimoiy-psixologik komponentlarni ishlab chiqish va ularni amaliyotga tatbiq etish.

2. Zamon talablari darajasida faoliyat yuritish orqali pedagogik insonparvarlik talablariga bo’ysunishga o’rgatish.

3. O’z kasbga oid ilmiy, nazariy va amaliy bilimlarni chuqur egallagan bo’lishi hamda ularni boshqa fanlar bilan aloqadorlikda mukammal qo’llay olishga o’rgatish.

5. Pedagogik mahoratga va pedagogik qobiliyatga ega bo’lish orqali sifatli ta’lim bera olishni bilishga o’rgatish.

6. Zamonaviy didaktik vostalardan samarali foydalana olishi va pedagogik texnika sirlarini puxta egallashi.

Xulosa o’rnida aytadigan bo’lsak, bugungi kunda yosh avlodni vatanga sadoqat ruhida tarbiyalash, zamonaviy bilimlar berish berish orqali g’oyaviv-siyosiy jihatdan ularni chiniqtirib tabiat, jamiyat, ijtimoiy hayot, tafakkur taraqqiyoti qonuniyatlarini o’rgatish bu albatta o’qituvchining pedagogik mahoratiga bog’liq hisoblanadi. Shuningdek, pedagoglar yoshlarni mehnat faoliyatiga tayyorlab, kasb-hunar sirlarini puxta egallashlarida ko’maklashadi va jamiyat uchun muhim bo’lgan ijtimoiy-psixologik, turli ijtimoiy-iqtisodiy vaziyatlarni hal etadigan yetuk kadrlar sifatida shaxsini shakllantirish kabi mas’uliyat o’qituvchidan o’z kasbining mohir ustasi bo’lishni, o’quvchilarga tarbiyaviy ta’sir ko’rsatib, ularning qiziqishi, qobiliyati, iste’dodi, e’tiqodi va amaliy ko’nikmalarini har tomonlama rivojlantirish yo’llarini

izlab topadigan kasb egasi bo'lishni talab etadi. Buning uchun doimo o'qituvchilarning pedagogik mahoratini, nazariy bilim, amaliy ko'nikma va ilmiy malakalarini oshirib borish, ularga har tomonlama g'amxo'rlik qilish, zarur shart- sharoitlar yaratish, kerakli moddiy va ilmiy- metodik hamda texnik yordam ko'rsatish, o'qituvchilarning ijodiy tashabbuskorligini muntazam oshirib borishga ko'maklashish lozim.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. O'zbekiston Respublikasi Davlat statistika qo'mitasi. <https://stat.edu.uz/>, lex.uz.
2. Tajibayev M.A., & Axmedov J.T. (2022). Sinergetik yondashuv-yoshlarning yangi dunyoqarashini shakllantirishning asosiy jihatlaridan biri sifatida. Scientific progress, 3(3), 527
3. Rashidova B.Y., Tajibaev, M. A., & (2022). The concepts of sustainability and instability in synergetics are an important principle. Scientific progress, 3(3), 930-933.
4. Karimova V.M. Ijtimoiy psixologiya: Darslik – Toshkent, 2012, – 172 b.
5. Shonazarov A.M. Kasb psixologiyasi: O'quv qo'llanma – SamDU, 2024, 110-111 b.
6. B.X.Raximov, N.N.Narziyeva. "Pedagogik mahorat" Darslik., Guliston – 2021-yil, 13-
7. A.M.Shonazarov. Umumta'lim tizimi rahbarlarining kasbiy-axloqiy kompetentligi. ISSN 2181-5291 "Psixologiya" ilmiy jurnal. (2023 yil, 26 dekabr) № 4, SON. 162-167 betlar. www.buxdu.uz.

MUALLIF HAQIDA MA'LUMOT [ИНФОРМАЦИЯ ОБ АВТОРЕ]

[AUTHORS INFO]

Orifjonova Lobar Azamat qizi

Samarqand davlat universiteti

"Amaliy psixologiya" kafedrası magistranti

Manzil: O'zbekiston, Samarqand shahri

lobarorifjonova997@gmail.com

MAKTAB O'QUVCHILARI O'RTASIDA EKOLOGIK MADANIYATNI TARKIB TOPTIRISHNING IJTIMOIIY-PSIXOLOGIK XUSUSIYATLARI

Abdujabborov Diyorbek Sherali o'g'li.

Samarqand davlat universiteti

"Amaliy psixologiya" kafedrasi magistranti

Annotatsiya.

KIRISH: Bu ilmiy maqolada maktab o'quvchilari o'rtasida ekologik madaniyatni tarkib toptirish orqali ularning ijtimoiy-psixologik xususiyatlarini shakllantirish, ekologik ong, ekologik dunyoqarashni ahamiyatli jihatlarini anglashga doir tushunchalarni berib borish, yoshlarda ekologik tafakkur qilishga bo'lgan munosabatni rivojlantirish, atrof-muhitni asrab-avaylashga qaratilgan ilmiy, nazariy va amaliy bilim, ko'nikma hamda malakalarni mazmunan yoritib berish ushbu ilmiy tadqiqot ishida nazarda tutilgan.

MAQSAD: Maktab o'quvchilari o'rtasida ekologik madaniyatni tarkib toptirishning ijtimoiy-psixologik xususiyatlarini ilmiy tahlil qilish

MATERIALLAR VA METODLAR: XXI-asrga kelib, zamonaviy dunyo, yangilanishlar va texnologiyalarning yangidan-yangi turlarini kashf etilayotganligi, binolar va yo'llarni yangidan qurilishi, shaharsozlik ishlarini qamrovini kengayishi, o'rmonlarni o'zlashtirilishi natijasida tabiatga berilgan turli zararlarning ekologiya va atrof-muhitga salbiy ta'sirlari natijasida sodir bo'lgan ko'plab masalalarni keltirib o'tish mumkin. Shu boisdan ham mavzuni mazmun-mohiyati hamda e'tibor beriladigan jihatiga alohida to'xtalib o'tish zarur hisoblanadi.

XULOSA: Giloballashuv sharoitida tabiatni asrab-avaylash, tabiatni sevib ardoqlash, tabiatga onglik, tabiatga faollik va tejamkorlik asosida munosabatda bo'lish har birimizni insoniylik burchimiz hisoblanadi. Zero ekologik madaniyatni his etish va ona tabiatni ko'z qorachig'imizdek saqlab kelgusida qolish bu albatta o'z qo'limizda. Bu esa har tomonlama insoniyatni kelajagi uchun muhim hisoblanadi.

Kalit so'zlar: Maktab o'quvchilari va aholi o'rtasidagi ekologik madaniyat, insoniy munosabatlarni tarkib topishi, o'quvchilar, ekologik tafakkur, yashil ekologiya, ekologik dunyoqarash, ekologik madaniyat, ekologik tarbiya, ongli faoliyat yuritish, ekologik madaniyatni shakllantirishga qaratilgan ijtimoiy-psixologik yondashuvlar, atrof-muhitni asrab-avaylashga qaratilgan munosabatni tarkib toptirish.

СОЦИАЛЬНО-ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ ФОРМИРОВАНИЯ ЭКОЛОГИЧЕСКОЙ КУЛЬТУРЫ СРЕДИ ШКОЛЬНИКОВ

Абдуджаббаров Диёрбек Шералиевич.

Самаркандский государственный университет

Магистрант кафедры «Практическая психология»

Аннотация.

ВВЕДЕНИЕ: Цель данной научной статьи – формирование социально-психологических характеристик школьников посредством развития экологической культуры, предоставление концепций для понимания важных аспектов экологического

сознания и экологического мировоззрения, развитие у молодежи отношения к экологическому мышлению, а также всестороннее освещение научных, теоретических и практических знаний, навыков и квалификаций, направленных на сохранение окружающей среды.

ЦЕЛЬ: Научный анализ социально-психологических характеристик формирования экологической культуры среди школьников.

МАТЕРИАЛЫ И МЕТОДЫ: В XXI веке, в современном мире, открытие новых видов инноваций и технологий, реконструкция зданий и дорог, расширение масштабов урбанизации, а также негативное воздействие различных видов ущерба природе на экологию и окружающую среду можно отнести к последствиям освоения лесов. Поэтому необходимо отдельно остановиться на сущности и аспектах данной темы. В современную эпоху глобализации экологические проблемы и их решение остаются в центре всех глубоких политических и социальных анализов.

ВЫВОД: В условиях глобализации долг каждого из нас — сохранять природу, любить и уважать её, быть внимательным к природе, быть активным и бережным по отношению к ней. В конце концов, в наших руках — прочувствовать экологическую культуру и сохранить матушку-природу как зеницу ока, чтобы остаться в будущем. Это важно для будущего человечества во всех отношениях.

Ключевые слова: Экологическая культура между школьниками и населением, формирование человеческих отношений, студенты, экологическое мышление, зелёная экология, экологическое мировоззрение, экологическая культура, экологическое образование, сознательная деятельность, социально-психологические подходы, направленные на формирование экологической культуры, формирование отношения, направленного на сохранение окружающей среды.

SOCIAL-PSYCHOLOGICAL FEATURES OF THE FORMATION OF ECOLOGICAL CULTURE AMONG SCHOOL STUDENTS

Abdujabborov Diyorbek Sherali o'g'li.

Samarkand State University

Master's student of the Department of "Practical Psychology"

Annatation.

INTRODUCTION: This scientific article aims to form the socio-psychological characteristics of schoolchildren through the formation of ecological culture, to provide concepts for understanding the important aspects of ecological consciousness and ecological worldview, to develop an attitude towards ecological thinking among young people, to provide a comprehensive coverage of scientific, theoretical and practical knowledge, skills and qualifications aimed at preserving the environment.

THE GOAL: To scientifically analyze the socio-psychological characteristics of the formation of ecological culture among schoolchildren

MATERIALS AND METHODS: In the 21st century, the modern world, the discovery of new types of innovations and technologies, the reconstruction of buildings and roads, the expansion of the scope of urban development, and the negative impact of various damages to nature on the ecology and environment can be cited as a result of the development of forests. Therefore, it is necessary to dwell on the essence and aspects of the topic separately. In today's era of globalization, environmental problems and their solution remain at the center of all deep political and social analyses.

CONCLUSION: In the conditions of globalization, it is the duty of each of us to preserve nature, love and respect nature, be aware of nature, be active and thrifty in relation to

nature. After all, it is in our hands to feel ecological culture and preserve mother nature as the apple of our eye, and to remain in the future. This is important for the future of humanity in all respects.

Keywords: Ecological culture between schoolchildren and the population, formation of human relations, students, ecological thinking, green ecology, ecological worldview, ecological culture, ecological education, conscious activity, socio-psychological approaches aimed at forming ecological culture, formation of an attitude aimed at preserving the environment.

Ilmiy tadqiqotning dolzarbligi. Tarixiy taraqqiyotning barcha bosqichlarida tabiatni sevib-asrash, ona tuproqni muqaddas bilish, yosh avlodlarni mehnatga bo'lgan munosabatlarini shakllantirish, ularga to'g'ri ta'lim-tarbiya berish orqali yoshlarni vatanga sadoqat ruhida komil insonlar sifatida shaxsini tarkib toptirish muhim qadriyat sifatida avloddan-avlodga meros bo'lib o'tib kelmoqda.

XXI-asrga kelib, zamonaviy dunyo, yangilanishlar va texnologiyalarning yangidan-yangi turlarini kashf etilayotganligi, binolar va yo'llarni yangidan qurilishi, shaharsozlik ishlarini qamrovini kengayishi, o'rmonlarni o'zlashtirilishi natijasida tabiatga berilgan turli zararlarning ekologiya va atrof-muhitga salbiy ta'sirlari natijasida sodir bo'lgan ko'plab masalalarni keltirib o'tish mumkin. Shu boisdan ham mavzuni mazmun-mohiyati hamda e'tibor beriladigan jihatiga alohida to'xtalib o'tish zarur hisoblanadi. Bugungi globallashuv davriga kelib, chuqur siyosiy va ijtimoiy tahlillarning barchasini markazida ekologik muammolar va ularni hal etish dolzarbligicha qolib turibdi.

Yuqorida keltirib o'tilgan ilmiy yondashuvlar va ilmiy dalillardan kelib chiqib fikr yuritadigan bo'lsak, butun dunyoda hal etilishi zarur bo'lgan muammolardan biri bu ekologik muammo hisoblanadi, atrof-muhitni asrab-avaylash, turli tashqi ta'sirlardan saqlanish, tabiiy resurslardan oqilona foydalanish va kelgusi avlodlarga sof holatda yetkazish, orol muammosini hal etishga qaratilgan samarali yechimlarni topish, qishloq, tuman va shaharlarimizni obod hududga aylantirishga o'z hissamizni qo'shish insoniyat hayotiga aloqador bo'lgan ekologik muammolarni izchillik bilan bartaraf etish muhim hisoblanadi. Ushbu muammolarni o'z vaqtida hal etish, yoshlar va aholi o'rtasida ekologik onglik, ekologik tafakkur, ekologik dunyoqarash hamda tabiatni sevis, ardoqlash, atrof-muhitni ko'z qorachig'idek asrash orqaligina hal etish mumkin hisoblanadi. Bu esa respublikamizning barcha maktab o'quvchilari o'rtasida keng targ'ib qilish, yosh-avlod o'rtasida ekologik madaniyatni tarkib toptirishning ijtimoiy-psixologik asoslarini yaratish orqali tabiiy resurslardan oqilon foydalanishga o'rgatish bu albatta ekologiyani asrash demakdir.

Maktab o'quvchilari o'rtasida ekologik madaniyatni tarkib toptirishning ijtimoiy-psixologik xususiyatlarini keng qamrovli asoslarini yaratish orqali mavjud muammolarni hal etish, yosh-avlodni har tomonlama ongli faoliyat yuritishlari uchun imkoniyatlar yaratish, zamon talablari asosida ekologik yetuklikka erishishlariga qaratilgan bilim, ko'nikma va hayotiy tajribalarni hamda tabiatga bo'lgan sog'lom ijtimoiy-psixologik dunyoqarashni shakllantirishdan iborat.

Dunyo standartlari va milliy qadriyatlar, milliy tarbiya, milliy o'zlikni anglash asosida maktab o'quvchilari hamda aholi o'rtasida ekologik madaniyatni, atrof-muhitga bo'lgan ongli munosabatni shakllantirishning ijtimoiy-psixologik xususiyatlarini keng qamrovli ahamiyatini jamiyat hayotiga singdirishdan iborat hisoblanadi.

Maktab o'quvchilari o'rtasida ekologik madaniyatni tarkib toptirishning ijtimoiy-psixologik xususiyatlari hisoblanib, bunda asosan yosh-avlodda ekologik bilimlar hamda ekologik tarbiyani tizimli ravishda shakllantirib borishga qaratilganligi bilan ahamiyatlidir.

Ilmiy tadqiqotda hal etilishi belgilab olingan vazifalar:

1) Maktab o'quvchilari o'rtasida ekologik madaniyatni tarkib toptirishning ijtimoiy-psixologik xususiyatlarini mazmun-mohiyatini jamiyat hayotiga tatbiq etishga yo'naltirilgan hamda keng ma'noga ega bo'lgan yo'naltirilgan ilmiy dalillar to'plash;

2) Maktab o'quvchilari o'rtasida ekologik madaniyatni tarkib toptirishning ijtimoiy-psixologik xususiyatlarini nazariy va amaliy ahamiyatga ega bo'lgan ekologik tushunchalar, ekologik madaniyatni o'zida aks ettiruvchi ilmiy adabiyotlarni jamlash, to'plangan ma'lumotlar asosida ularni o'rganish orqali yangicha yondashuvlarni ishlab chiqish;

3) Maktab o'quvchilari o'rtasida ekologik madaniyatni tarkib toptirishga qaratilgan ijtimoiy-psixologik xususiyatlarni takomillashtirish, ekologik dunyoqarashni barqaror ta'minlashga asoslangan yondashuvlarni ishlab chiqish orqali ularni ta'lim-tarbiya tizimlariga tatbiq etish;

4) Maktab o'quvchilari o'rtasida ekologik madaniyatni tarkib toptirishning ijtimoiy-psixologik xususiyatlarini asl mohiyatini ochib berishga mos keluvchi ilmiy, nazariy va amaliy takliflar, tavsiyalar hamda xulosalar ishlab chiqish kabilardan iborat.

Maktab o'quvchilari o'rtasida ekologik madaniyatni tarkib toptirishning ijtimoiy-psixologik xususiyatlarini qamrovini kengaytirish, yoshlarni shaxsini har tomonlama shakllantirish natijasida atrof-muhitni asrab-avaylashga bo'lgan hulq motivlarini tarkib toptirish, ulardagi ekologik ong va dunyoqarashni muntazam ravishda qamrovini kengaytirish kelgusida yosh avlodni ekologik fikrlashga bo'lgan talabchanlikni oshirib borish muhim hisoblanadi. Sayyoramizning kelajagi yosh avlodning ekologik madaniyatiga bog'liq ekanligi barchamizga yaxshi ayon. Zero, global ekologik muammolarni faqat milliy va global miqyosdagi birgalikdagi sa'y-harakatlar bilan hal qilish mumkin hisoblanadi.

Bundan asosiy maqsad esa ekologik bilimlarni targ'ib qilish, ekologik madaniyatni shakllantirish, aholini dolzarb ekologik muammolar va atrof-muhit holati to'g'risida xabardor qilishdan iborat. Har yili dunyoning ko'plab davlatlari qatori mamlakatimizda ham ushbu sana keng nishonlanishi sababi ham shunda.

So'nggi yillarda yurtimizda global rivojlanish va iqlim o'zgarishlari bilan bog'liq ekologik muammolarni oldini olish va bartaraf etishda fuqarolarning ishtirokini ta'minlash, aholining ekologik madaniyatini yuksaltirish borasida tizimli ishlar amalga oshirilmoqda.

Yangi tahrirdagi Konstitutsiyada davlat fuqarolarning ekologik huquqlarini ta'minlash va shaharsozlik faoliyati sohasida jamoatchilik nazoratini amalga oshirish uchun shart-sharoitlar yaratib berishi belgilab qo'yildi. 2030- yilgacha O'zbekiston Respublikasida "yashil" iqtisodiyotga o'tish va "yashil" o'sishni ta'minlash dasturida aholining ekologik huquqlari va majburiyatlari o'z aksini topdi.

Davlatimiz rahbarining 2023-yil 31-maydagi "Ekologiya va atrof-muhitni muhofaza qilish sohasini transformatsiya qilish va vakolatli davlat organi faoliyatini tashkil etish chora-tadbirlari to'g'risida"gi Farmonida ham aholi orasida ekologik ong va ekologik madaniyatni rivojlantirishga doir vazifalar o'rin olgan.

Yuqorida keltirib o'tilgan mazkur ilmiy tadqiqot natijalari va ilmiy dalillardan kelib chiqib ta'kidlaydigan bo'lsak, ekologik madaniyat asoslarini yaratish ayni paytda zamon talabidan biri hisoblanadi.

Tarixiy adabiyotlarda keltirilgan ma'lumotlar va diniy manbaalarga tayanib fikr yuritadigan bo'lsak, zardushtiylar dinining muqaddas kitobi "Avistoda"da keltirishicha ekologik tarbiyaga alohida e'tibor qaratilib, "Ariqdan xatlama uvvol bo'ladi, suvga tupurma gunoh bo'ladi" degan fikrlar aniq asoslari bilan ifoda etilganligini ko'rishimiz mumkin.

Bugungi kunga kelib inson tomonidan ekologik madaniyatning kundan-kunga pasayib borayotganligini ko'rishimiz mumkin. Buni ikkita ijobiy va salbiy turga ajratib o'rganish joiz deb topildi:

I. O'quvchi-yoshlar va aholi o'rtasida ekologik madaniyatni shakllantirishning ijtimoiy-psixologik xususiyatlarini ijobiy tomondan ifodalanishini qo'llab-quvvatlovchi kishilar.

II. O'quvchi-yoshlar va aholi o'rtasida ekologik madaniyatni shakllantirishning ijtimoiy-psixologik xususiyatlarini ijobiy tomondan ifodalanishini qo'llab-quvvatlovchi kishilar.

Birinchidan, o'quvchi-yoshlar va aholi o'rtasida ekologik madaniyatni shakllantirishning ijtimoiy-psixologik xususiyatlarini ijobiy tomondan ifodalanishini qo'llab-quvvatlovchi kishilar:

a) yoshlar va aholi o'rtasida ekologik madaniyatni tarkib toptirishning ijtimoiy-psixologik xususiyatlari shakllantirishga qaratilgan bilim, ko'nikma va malakalarni shaxsiyatida tarkib toptirib boradigan kishilar;

b) ekologik onglik, ekologik madaniyat, ekologik dunyoqarashga ega bo'lgan kishilar;

c) atrof-muhitni asrab-avaylaydigan, boshqalarni ham ekologik madaniyatlilik darajasini shakllanishini motivlashtirib boruvchi kishilar;

d) yoshlarni ekologik tarbiyasiga, ekologik onglik munosabatini alohida e'tibor beradigan va to'g'ri munosabatda bo'ladigan kishilar;

e) tabiiy resurslardan oqilona foydalanadigan, ekologik tarbiyalangan aqliy va axloqiy dunyoqarashga ega bo'lgan kishilar;

f) butun borliqda yashovchi jonzoqlar, aloqa zanjirini asosi bo'lgan organik va noorganik tabiatni barcha turdagi mavjudotlarini asrab-avaylashga doimiy ravishda e'tibor berib boradigan kishilar;

g) ona tuproq, tabiat va uning go'zalligidan bahramand bo'ladigan kishilar va zavqlanadigan kishilar;

h) yashil ekologiya va atrof-muhitni himoya qilishga qaratilgan g'oyalarni targ'ib qiluvchi kishilar.

Ikkinchidan, o'quvchi-yoshlar va aholi o'rtasida ekologik madaniyatni shakllantirishning ijtimoiy-psixologik xususiyatlarini ijobiy tomondan ifodalanishini qo'llab-quvvatlovchi kishilar:

a) ekologik madaniyatga ega bo'lmagan, ekologik tarbiyalanganlik darajasi past, mehnatga munosabati yetarli darajada shakllanmagan kishilar;

b) atrof-muhitni ifloslantirishga moyilligi yuqori, ona tabiatni sevishtga qodir bo'lmagan, daraxtlar va hayvonlarga zarar yetkazadigan kishilar;

c) xazonlarga o't qo'yish orqali tabiatni ifloslantiruvchi, chiqindi va boshqa turdagi ishlatib bo'lmaydigan maxsulotlardan samarasiz foydalanadib ularni chiqindi sifatida tashlab ketadigan kishilar;

d) ekologik dunyoqarashga ega bo'lmagan, ekologik bilimga ega bo'lmagan, ekologik madaniyat tushunchasini his eta olmaydigan, ekologik munosabatlarga kirisha olmaydigan hamda ongli faoliyat yuritishni bilmaydigan, shaxsiy tozalikka amal qilmaydigan, atrof-muhitni ifloslantirish orqali zavqlanadigan kishilar;

e) yoshlar va aholi o'rtasida salbiy qiyofa kashf etgan va ekologik barqarorlikni izdan chiqarishga intilib keluvchi kishilar;

f) turistik zonalar, dam olish oromgohlarida, turli kungilochar bazimlarda, turli sayohatlarda o'zidan chiqindilarni qoldirib ketadigan va chiqindilarni daryo suvlariga oqizadigan kishilar;

g) tabiatga beparvo, brakonerlikka moyilligi yuqori, o'rmonlar va jonzoqlarga qirg'in keltiradigan, turli daryolar va dengizlarni hamda havoni ifloslantiruvchi kishilar;

h) ishlab chiqarish korxonalari, zavodlar va avtomabillardan chiqadigan gaz hamda tutunlarni chiqishiga sababchi bo'layotgan kishilar va boshqalar.

Yuqorida keltirib o'tilgan o'quvchi-yoshlar va aholi o'rtasida ekologik madaniyatni shakllantirishning ijtimoiy-psixologik xususiyatlarini ijobiy va salbiy tomonlarini ifodalanihini qo'llab-quvvatlovchi kishilarning bugungi kundagi amalga oshirib kelayotgan ishlarini qisman yoritib berildi.

Har qanday holatda ham jamoatchilik o'rtasida ekologik madaniyatni tarkib toptirish ijtimoiy-psixologik tomondan muhim hisoblanadi. Bu esa ijtimoiy munosabatlar tizimida ayniqsa, ta'lim-tarbiya jarayonlarini isloh qilish mobaynida muhim hisoblanadi.

Ijtimoiy munosabatlar tizimida tarbiyaviy ahamiyatga ega bo'lgan ko'plab tarbiya turlari farqlanadi xususan:

1. Aqliy tarbiya.
2. Jismoniy tarbiya.
3. Nafosat tarbiyasi
4. Ekologik tarbiya.
5. Iqtisodiy tarbiya
6. Ahloqiy tarbiya;
7. Mehnat tarbiyasi
8. Huquqiy tarbiya.
9. Fuqorolik tarbiyasi
10. Diniy tarbiya kabi tarbiya turlari farqlanadi.

Ushbu yuqorida keltirilgan tarbiya turlari shaxs taraqqiyoti, insonlarning jamiyatda ongli munosabatda bo'lishlari uchun muhim hisoblanib, aynan ushbu tarbiya turlari bir-birini to'ldirib turuvchi ijtimoiy-psixologik xususiyatlarni o'zida mujassamlashtiradi. Bugungi globallashuv davrida insoniyat uchun muhim bo'lgan va alohida ahamiyatga ega bo'lgan ekologik tarbiya hamda ekologik madaniyat hisoblanadi. Yanan ekologik tarbiyani mazmun-mohiyatini qanchalik zarur ekanligini jamiyatni har bir fuqarosi ongiga singdirilishi kelgusida insoniyatni yaxshi yashashlari, atrof-muhitda sog'lom hayot kechirishlari uchun imkoniyatlar eshigi hisoblanadi.

Ijtimoiy-psixologik tomondan tahlil qiladigan bo'lsak, bugungi kelib jamiyatimiz aholisi va yoshlar o'rtasida ekologik muammolar masalasi global darajada jiddiy muammoga aylanib bormoqda. Shuni alohida ta'kidlash kerakki, atmosferaning ifloslanishi, chiqindilarning nazoratsiz o'sishi, suv va boshqa turdagi tabiiy resurslarining kundan-kunga kamayishi va o'rmonlarning kesilishi kabi ko'plab muammolar insoniyat kelajagini xavf ostida qoldiradigan darajaga kelib qolishi. Bularning asosiy sabablari, ko'pincha odamlarning tabiatga bo'lgan munosabati hamda ulardagi mas'uliyatsizlik, ekologik onglikning yetarli darajada emasligi va ekologik madaniyatning pastligida ko'rinadi. Shunday ekan, ekologik muammolarni hal qilishda har bir insonning faolligi va mas'uliyati muhim ahamiyatga egaligidadir.

Ilmiy jihatdan olib qaraydigan bo'lsak, aslini olganda ekologik madaniyatning mohiyati va uning ahamiyati keng qamrovli ijtimoiy-psixologik tushuncha sifatida qaraladi.

Ekologik madaniyat – bu insonlarni tabiat bilan uyg'unlikda yashashni anglab yetish va bu munosabatni kundalik hayotda amaliyotga tatbiq etishi demakdir. Bu esa nafaqat chiqindilarni saralash yoki suvni tejashni, balki atrof-muhitni asrashga qaratilgan ongli qarorlar qabul qilishni, ongli munosabat va ongli fikr yuritishni ham o'z ichiga qamrab oladi.

Ushbu maqolani ijtimoiy-psixologik tomondan ilmiy tahlil qiladigan bo'lsak, maktab o'quvchilari va aholi o'rtasida ekologik madaniyatni shakllantirishning asosiy mazmun-mohiyatini quydagicha yoritib berish belgilab olindi:

Birinchidan, maktablarda ta'lim jarayoniga ekologik tarbiyani singdirish: O'quvchi-yoshlarga dars jarayonida tabiatga ongli munosabatni singdirish, ularda muntazam ravishda ekologik madaniyatni rivojlantirish, yosh avlodni o'qitish va ularga tabiatga bo'lgan ijobiy xarakterdagi munosabatni shakllantirish, yosh bolalarni maktabgacha yoshdan boshlab tabiatni

e'zozlashga, tabiatni sevishga va unga doimiy ravishda g'amxo'rlik qilishga o'rgatib borish zarur.

Ikkinchidan, o'quvchi-yoshlarni ekologik madaniyatini oilaviy tarbiya orqali singdirish: Oilada shaxsiy namuna va ibrat ko'rsatish orqali yosh bolalarni oilada o'rgangan, ko'rgan narsalarini hayotda ijobiy ma'noda takrorlashga o'rgatish, oilaviy munosabatlar va oilaviy tarbiya berish jarayonida keksalar, ota-onalar o'zlarining ekologik madaniyatlarini ko'rsatgan holda ongli munosabatlari hamda o'zlarini tabiatni sevishga qaratilgan bilim, ko'nikma va odatlari orqali o'rnak bo'lishlari kerak.

Uchunchidan, azal-azaldan shakllanib kelayotgan tabiatga bo'lgan ijobiy sifatlari hamda jamoaviy loyihalar va tashabbuslar orqali tarbiyalash: Atrof-muhitni asrab-avaylash, bog'lar va gulzorlar yaratish, tabiiy resurslarga (tuproq, suv, havo) kabilarga bo'lgan hurmat, ko'cha tozalash aksiyalari, hashalar tashkil qilish, daraxt ekish kompaniyalari va boshqa ekologik madaniyatni shakllantirishga qaratilgan ijtimoiy-psixologik xususiyatlarni o'zida aks ettiruvchi jamoaviy va ommoviy tadbirlar, jamiyatni birlashtirishga qaratilgan va odamlarni tabiatga yaqinlashtirishga yordam beradigan tashabbuslardagi ishtirokini ta'minlash.

To'rtinchidan, yashil ekalogiya va tabiatni ardoqlashga qaratilgan tarbiyaviy ishlar: Zamonaviy dunyoqarash, texnologiya va yashil makonni rivojlantiruvchi innovatsiyalarni targ'ib etuvchi loyihalar, tabiatga ongli munosabatni shakllantiruvchi g'oyalar, zamonaviy texnologiyalar asosida ekalogiya muammolarini hal qilishda samarali vosita bo'lishi mumkin bo'lgan ijtimoiy-psixologik hamda tarbiyaviy ahamiyatga ega bo'lgan tushunchalarni yosh-avlod ongiga singdirish kabilarni shakllantirish.

Yuqorida keltirib o'tilgan ilmiy tadqiqot natijalari va ilmiy tahlillardan kelib chiqib fikr yuritadigan bo'lsak, kelgusida yosh-avlodni ekologik madaniyatini har tomonlama shakllantirish zarurligini hisobga olib, yashil iqtisodiyot, yashil ekalogiya va yashil energiya manbalaridan foydalanishga qaratilgan ijtimoiy-psixologik yondashuvlar ishlab chiqildi. Ular:

1. Yashil ekalogiya va yashil energiya manbaalarini yaratishga qaratilgan texnologiyalar: Atrof-muhitni asrashga qaratilgan quyosh va shamol energiyasidan foydalanish, atrof-muhitga zarar yetkazmaydigan tabiiy resurslarni tejaydigan zamonaviy texnologiyalardan oqilona foydalanish.

2. Insonlar tomonidan atrofga chiqarib tashlanadigan chiqindilarni qayta ishlash texnologiyalari: Chiqindi turlari va ishlatilgan materiallarni qayta ishlab, ularni yangi mahsulotlarga aylantirish, atrofaga zarar yetkazadigan chiqindilarni qayta ishlash natijasida ularni miqdorini kamaytirishga erishish orqali chiqindilarni yangi turdagi mahsulotlarga aylantirish.

3. Aqlli shaharlar konseptini va lanshaftlarni yaratish: Respublikamizni barcha hududlarida yangi texnologik yechimlar, uslublar va vositalar orqali resurslardan oqilona foydalanish va ifloslanishni kamaytirishga erishish.

Yuqorida keltirib o'tilgan yondashuvlardan kelib chiqib ta'kidlash kerakki, ekologik madaniyatni o'zida aks ettiruvchi ijtimoiy-psixologik ta'siri keng qamrovli ilmiy-nazariy ahamiyatga ega bo'lgan tushuncha hisoblanadi.

Ijtimoiy-psixologik tomondan qaralganda yosh-avlodni ekologik mas'uliyatni va madaniyatini shakllantirish orqali, nafaqat tabiatni asrash, balki jamiyatda uyg'un ijtimoiy-psixologik muhitni yaratishga ham xizmat qiladi. Tabiatni asrab-avaylash va himoya qilishga intilgan insonlar boshqalar uchun ham o'rnak bo'lib, jamoaviy birdamlikni qamrovini

kengaytirishga olib keladi. Ushbu ijtimoiy-psixologik jarayonga to'g'ri munosabat bildirish har bir insonning tabiatni asrashga o'z hissasini qo'shishi, ularda ekologik madaniyatni shakllanishi bilan bog'liq hisoblanadi. Bunday jarayon ijobiy muhitni va global o'zgarishlarga olib keladi.

Ko'rilayotgan izchil chora-tadbirlarga qaramay, mamlakatda ekologik huquqbuzarliklar soni yildan-yilga oshib bormoqda. Aholi punktlari sanitariya holatiga, tabiiy resurslar muhofazasiga nisbatan fuqarolarning salbiy ta'siri saqlanib qolyapti. Bugungi kunda jamiyatda huquqiy ong va ekologik madaniyatni yuksaltirib borish qonun ustuvorligini ta'minlash va qonuniylilikni mustahkamlashning eng muhim shartlaridan biri hisoblanadi. Biroq jamiyatda ekologik madaniyatni yuksaltirishda bo'yicha amalga oshirilayotgan ishlarda uzviylik mavjud emasligini ko'rsatmoqda.

Mazkur masalada oila, mahalla va nodavlat notijorat tashkilotlari hamda fuqarolik jamiyati boshqa institutlarining ishtiroki yetarlicha ta'minlanmagan. Shu sababli "O'zbekiston — 2030" strategiyasini "Yoshlar va biznesni qo'llab-quvvatlash yili"da amalga oshirishga oid davlat dasturida Prezidentimizning "O'zbekiston Respublikasida "yashil" iste'mol madaniyatini shakllantirish maqsadida "yashil" iqtisodiyotni barpo etishga yoshlarni jalb etish bo'yicha maxsus dasturni tasdiqlash to'g'risida"gi qarori loyihasini ishlab chiqish belgilandi.

Yurtimizda tabiatni asrab-avaylash va yashil ekologiyani rivojlantirishga qaratilgan qonun hujjatlari bilan aholining ekologik madaniyatini yuksaltirish, o'sib kelayotgan yosh avlodni "yashil" iqtisodiyotga jalb qilgan holda, ularda "yashil" iste'mol madaniyatini shakllantirish, ekologik ta'lim-tarbiya jarayonini samarali tashkil etish maqsadida "2030-yilgacha bo'lgan davrda aholining ekologik madaniyatini yuksaltirish konsepsiyasi, 2030-yilgacha bo'lgan davrda aholining ekologik madaniyatini yuksaltirish konsepsiyasi hamda konsepsiyasi amalga oshirish bo'yicha 2024-2026-yillarga mo'ljallangan chora-tadbirlar dasturi ishlab chiqiladi.

Xulosa qilib aytadigan bo'lsak, maktab o'quvchilari va aholi o'rtasida ekologik madaniyatni shakllantirish, ularda tabiatga va atrof-muhitga bo'lgan ongli munosabatni tarkib toptirish, ekologik muammolarni tizimli tahlil qilish orqali hal qilishga o'rganish, kelgusi avlodlar uchun barqaror yashash muhitini yaratishga qaratilgan ijtimoiy-psixologik tushunchalar, ilmiy va nazariy ahamiyatga ega bo'lgan bilimlar hayotiy ko'nikmalar hamda takliflarlar, tavsiyalar ishlab chiqish orqali kelgusida ekologik madaniyatni shakllantirishga erishish mumkin. Shu tariqa kelgusida ona tabiatni himoya qilish, atrof-muhitni asrab-avaylash har bir o'quvchi-yoshlarni va aholini insoniy fazilatlarini shaxsiy mas'uliyatga aylanishi hujim hisoblanadi. Aholi va yoshlar o'rtasida ekologik onglik hamda ekologik madaniyatni shakllantirishni bugundan boshlasak, ertangi kunimizni yorqin va toza qilish uchun imkoniyatimiz kengayadi.

Xulosa so'ngida aytadigan bo'lsak, ushbu ilmiy maqolada maktab o'quvchilarida ekologik madaniyatni shakllantirish masalalari yoritilgan. Ekologik madaniyatning mazmuni va mohiyati, uning ta'lim jarayonidagi o'rni va jamiyat taraqqiyotidagi ahamiyati tomonlari tahlil qilinadi. Ekologik madaniyatni rivojlantirish yo'llari, ota-onalar, jamiyat va ta'lim muassasalari o'rtasidagi hamkorlik muhimligi ochib berilgan. Shuningdek, yoshlar va aholi o'rtasida ekologik mas'uliyatni oshirish va barqaror rivojlanishga erishish uchun qonunchilik, texnologik innovatsiyalar va ekologik ta'lim dasturlarini takomillashtirish choralari ishlab chiqilgan.

Giloballashuv sharoitida tabiatni asrab-avaylash, tabiatni sevib ardoqlash, tabiatga onglilik, tabiatga faollik va tejamkorlik asosida munosabatda bo'lish har birimizni insoniylik burchimiz hisoblanadi. Zero ekologik madaniyatni his etish va ona tabiatni ko'z qorachig'imizdek saqlab kelgusida qolish bu albatta o'z qo'limizda. Bu esa har tomonlama insoniyatni kelajagi uchun muhim hisoblanadi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. O'zbekiston Respublikasining "Tabiatni muhofaza qilish to'g'risida", "Atmosfera havosini muhofaza qilish to'g'risida", "Chiqindilar to'g'risida"gi qonun., Toshkent.: - 2025 yil.
2. O'zbekiston Respublikasi Davlat Statistika Qo'mitasi.- <https://stat.uz>. 2025-yil.
3. A.M.Shonazarov. Umumta'lim tizimi rahbarlarining kasbiy-axloqiy kompetentligi. ISSN 2181-5291 "Psixologiya" ilmiy jurnal. (2023 yil, 26 dekabr) № 4, SON. 162-167 betlar. www.buxdu.uz.
4. O'zbekiston Respublikasi Davlat statistika qo'mitasi., 2025-y., <https://stat.edu.uz/>., lex.uz.

MUALLIF HAQIDA MA'LUMOT [ИНФОРМАЦИЯ ОБ АВТОРЕ]

[AUTHORS INFO]

Abdujabborov Diyorbek Sherali o'g'li.

Samarqand davlat universiteti

"Amaliy psixologiya" kafedrasida magistranti

Manzil: O'zbekiston, Samarqand shahri

abdujabborovdiyorbek55@gmail.com

MAHALLA BOSHQARUV TIZIMINI TAKOMILLASHTIRISHNING IJTIMOY-PSIXOLOGIK JIHATLARI

Malikova Mavluda Abdusalomovna

Samarqand davlat universiteti

“Amaliy psixologiya” kafedrasi magistranti

Annotatsiya.

KIRISH: Mazkur ilmiy maqolada o‘zini o‘zi boshqaruv tizimini takomillashtirishning ijtimoiy-psixologik jihatlari ochib berish, fuqarolarning davlat va jamiyat ishlarida bevosita ishtirokini ta‘minlashdagi o‘zini o‘zi boshqarish organlarini tizimli ravishda rivojlantirib borish, hokimiyatni xalqqa yaqinlashtirish hamda o‘zini o‘zi boshqarish organlarining (fuqarolar yig‘inlari) mustaqilligini oshirishga qaratilgan bo‘lib, bu jarayon ijro apparatlarini optimallashtirish, o‘zini o‘zi boshqarish organlarini faoliyatini yangi texnologiyalarni joriy etish orqali boshqaruvda yanada mazmundorligini oshirish, o‘zini o‘zi boshqarish organlarida yettiliki nufuzini oshirish orqali davlat funksiyalarini yuqori darajada amalga oshirish va fuqarolar bilan ochiq muloqotni kuchaytirishga erishish, aholini yashash sharoitini yaxshilashga qaratilgan ijtimoiy-psixologik muammolarni tezkor hal etish kabilarni ilmiy, nazariy hamda amaliy ahamiyatini yoritib berishg doir takliflar, tavsiyalar va ilmiy xulosalar ishlab chiqishdan iborat.

MAQSAD: Mahalla boshqaruv tizimini takomillashtirishning ijtimoiy-psixologik jihatlari ilmiy tahlil qilish

MATERIALLAR VA METODLAR: Boshqaruv tizimi kundan-kunga murakkab ijtimoiy-psixologik jarayon sifatida qaralib, o‘zida ko‘plab yondashuvlarni amalga oshirishni talab etmoqda. Bu esa har bir rahbardan zamonaviylikni, ijodiy fikrlashni, texnika va yangi texnologiyalarni o‘zlashtirishni taqozo etmoqda. Ayni paytda ijtimoiy munosabatlar tizimida alohida ahamiyat kasb etuvchi mahalla boshqaruvi muhim ijtimoiy tuzulma hisoblanadi. Ushbu sohani boshqarish uchun keng fikrlay oladigan, xalqchil qarorlar qabul qila oladigan, insonlarni dardini tushunadigan, fuqorolarni boshqarishga qodir mahalla raislariga bo‘lgan ehtiyoj ortib bormoqda.

Mahallalarda sodir etilayotgan jinyatlarni oldini olish, oilaviy munosabatlarni sifat va samaradorligini oshirish, yordamga muhtoj oilalarga yordam ko‘rsatish tizimini yangi bosqichga olib chiqishni yo‘lga qo‘yish, oilalardagi ajrimlarga barham berish, mahallalarda kambag‘allikni qisqartirish, oilaviy tadbirkorlik, kasanachilik va turli yu‘nalishlardagi ishlab chiqarish korxonalari faoliyatini kengaytirish, yoshlar o‘rtasida ishsizlikni kamaytirishga va yangi ish o‘rinlarini yaratishga erishish bugungi kunda hal etilishi lozim bo‘lgan dolzarb muammolardan hisoblanadi.

XULOSA: Mahalla fuqarolar yig‘inlarini boshqarish uchun ijtimoiy munosabatlar tizimiga mos keladigan fuqarolarni jalb etilishi muhim hisoblanadi. Ushbu keltirib o‘tilgan ilmiy asosga ega bo‘lgan ilmiy, nazariy va amaliy ahamiyatga ega bo‘lgan fikr-mulohazalardan kelib chiqib fikr yuritadigan bo‘lsak, mahallalarni faoliyatini boshqarish uchun avvalo ko‘pni ko‘rgan, tashkilotch, tashabbuskor, ilmiy va yuqori darajada boshqaruv qobiliyatiga ega

bo'lgan, ijobiy xarakterdagi, o'zini va o'zligini anglab yetadigan fuqarolarni saylash maqsadga muvofiq hisoblanadi.

Kalit so'zlar: Boshqaruv, rahbarga xos ijtimoiy-psixologik jihatlar, zamonaviylik, tashkilotchilik, tashabbuskorlik, o'zini o'zi boshqarish organlaridagi yettilik faoliyatini barqaror rivojlanishini ta'minlash, boshqaruvda muhim bo'lgan ilmiy bilim, nazariy va amaliy ko'niklarni shakllantirish.

СОЦИАЛЬНО-ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ УЛУЧШЕНИЯ СИСТЕМЫ УПРАВЛЕНИЯ РАЙОНОМ

Маликова Мавлуда Абдусаломовна

Самаркандский государственный университет

Магистрантка кафедры «Практическая психология»

Аннотация.

ВВЕДЕНИЕ: Цель данной научной статьи — выявить социально-психологические аспекты совершенствования системы самоуправления, систематически развивать органы самоуправления для обеспечения прямого участия граждан в государственных и общественных делах, приблизить власть к народу и повысить независимость органов самоуправления (гражданских собраний). Этот процесс состоит в оптимизации исполнительного аппарата, повышении содержания органов самоуправления в управлении за счет внедрения новых технологий, увеличении полномочий семи органов самоуправления для достижения высокого уровня выполнения государственных функций и укреплении открытого диалога с гражданами, а также в разработке предложений, рекомендаций и научных выводов для уточнения научного, теоретического и практического значения таких мер, как:

ЦЕЛЬ: Научный анализ социально-психологических аспектов совершенствования системы управления махаллой.

МАТЕРИАЛЫ И МЕТОДЫ: Система управления все чаще рассматривается как сложный социально-психологический процесс, требующий применения множества подходов. Это требует от каждого руководителя современного, творческого мышления и освоения новых методов и технологий. В то же время, управление махаллами, имеющее особое значение в системе социальных отношений, является важной социальной структурой. Для управления этой областью растет потребность в председателях махалл, способных мыслить широко, принимать решения, ориентированные на интересы населения, понимать проблемы людей и управлять гражданами.

Предотвращение преступлений, совершаемых в кварталах, повышение качества и эффективности семейных отношений, создание нового уровня помощи нуждающимся семьям, ликвидация разлучения семей, снижение уровня бедности в кварталах, расширение деятельности семейного предпринимательства, домашнего бизнеса и различных видов производственных предприятий, снижение безработицы среди молодежи и создание новых рабочих мест — вот некоторые из неотложных проблем, требующих решения сегодня.

ВЫВОД: Важно привлекать к управлению квартальными гражданскими собраниями граждан, совместимых с системой социальных отношений. Исходя из вышеизложенных научных, теоретических и практических соображений, целесообразно избирать граждан, имеющих богатый опыт, организованных, инициативных, знающих, обладающих высокими управленческими навыками, позитивным характером, осознающих себя и свою идентичность.

Ключевые слова: менеджмент, социально-психологические аспекты лидерства, современность, организация, инициатива, обеспечение устойчивого развития деятельности семи органов самоуправления, формирование научных знаний, теоретические и практические навыки, важные в менеджменте.

SOCIAL-PSYCHOLOGICAL ASPECTS OF IMPROVING THE NEIGHBORHOOD MANAGEMENT SYSTEM

Malikova Mavluda Abdusalomovna

Samarkand State University

Master's student of the Department of "Practical Psychology"

Annatation.

INTRODUCTION: This scientific article aims to reveal the socio-psychological aspects of improving the self-government system, systematically develop self-government bodies to ensure the direct participation of citizens in state and public affairs, bring power closer to the people, and increase the independence of self-government bodies (citizens' assemblies). This process consists of optimizing the executive apparatus, increasing the content of self-government bodies in management through the introduction of new technologies, increasing the authority of the seven in self-government bodies to achieve a high level of implementation of state functions and strengthening open dialogue with citizens, and developing proposals, recommendations, and scientific conclusions to clarify the scientific, theoretical, and practical significance of such measures as

THE GOAL: Scientific analysis of the socio-psychological aspects of improving the mahalla management system

MATERIALS AND METHODS: The management system is increasingly viewed as a complex socio-psychological process, requiring the implementation of many approaches. This requires each leader to be modern, creative thinking, and master new techniques and technologies. At the same time, mahalla management, which is of particular importance in the system of social relations, is an important social structure. To manage this area, there is a growing need for mahalla chairmen who can think broadly, make popular decisions, understand people's problems, and manage citizens.

Preventing crimes committed in neighborhoods, improving the quality and efficiency of family relations, establishing a new level of assistance to families in need, eliminating family separations, reducing poverty in neighborhoods, expanding the activities of family entrepreneurship, home-based businesses and various types of production enterprises, reducing unemployment among youth and creating new jobs are some of the urgent problems that need to be solved today.

CONCLUSION: It is important to attract citizens who are compatible with the system of social relations to manage neighborhood citizen assemblies. Based on the above-mentioned scientific, theoretical and practical considerations, it is considered appropriate to elect citizens who have seen a lot, are organized, initiative, knowledgeable and have high management skills, have a positive character, and are aware of themselves and their identity.

Keywords: Management, socio-psychological aspects of leadership, modernity, organization, initiative, ensuring the sustainable development of the activities of the seven in self-governing bodies, the formation of scientific knowledge, theoretical and practical skills important in management.

Yurtimizda so'ngi yillarda davlat va jamiyat boshqaruv tizimini yanada takomillashtirish, o'z-o'zini boshqarish institutlarini faoliyatini tartibga solish, mahalla yettiligi

faoliyatini jamiyat manfaatlariga mos holatda barqaror rivojlanishini ta'minlashga qaratilgan va o'zida keng qamrovli ahamiyat kasb etuvchi izchil islohatlar amalga oshirilmoqda.

Boshqaruv tizimi kundan-kunga murakkab ijtimoiy-psixologik jarayon sifatida qaralib, o'zida ko'plab yondashuvlarni amalga oshirishni talab etmoqda. Bu esa har bir rahbardan zamonaviylikni, ijodiy fikrlashni, texnika va yangi texnologiyalarni o'zlashtirishni taqozo etmoqda. Ayni paytda ijtimoiy munosabatlar tizimida alohida ahamiyat kasb etuvchi mahalla boshqaruvi muhim ijtimoiy tuzulma hisoblanadi. Ushbu sohani boshqarish uchun keng fikrlay oladigan, xalqchil qarorlar qabul qila oladigan, insonlarni dardini tushunadigan, fuqorolarni boshqarishga qodir mahalla raislariga bo'lgan ehtiyoj ortib bormoqda. Mahallalarda sodir etilayotgan jinyatlarni oldini olish, oilaviy munosabatlarni sifat va samaradorligini oshirish, yordamga muhtoj oilalarga yordam ko'rsatish tizimini yangi bosqichga olib chiqishni yo'lga qo'yish, oilalardagi ajrimlarga barham berish, mahallalarda kambag'allikni qisqartirish, oilaviy tadbirkorlik, kasanachilik va turli yu'nalishlardagi ishlab chiqarish korxonalari faoliyatini kengaytirish, yoshlar o'rtasida ishsizlikni kamaytirishga va yangi ish o'rinlarini yaratishga erishish bugungi kunda hal etilishi lozim bo'lgan dolzarb muammolardan hisoblanadi.

Ilmiy izlanishlarimiz natijasida fikr yuritadigan bo'lsak, mahallalarni boshqarish tizimini yanada takomillashtirish va mavjud muammolarni o'z vaqtida hal etish bugungi kunda hal etilishi kelgusida mahallalarni faoliyatini yaxshilashga olib keladi albatta.

Magalla boshqaruv faoliyatini sifat va samaradorligini oshirish, boshqaruvda ijtimoiy-psixologik asoslarga ega bo'lgan ilmiy va nazariy yondashuvlarni amaliyotga joriy qilish, mahalla raislarining boshqaruvga xos bo'lgan shaxsiy sifatlarini jamiyat manfaatlariga moslashtirish orqali ularda ongli munosabatni tarkib toptirish.

O'zini o'zi boshqarish tizimini takomillashtirish, mahallalarda boshqarishning ijtimoiy-psixologik xususiyatlarini ilmiy, nazariy va amaliy ahamiyatini ochib berishga qaratilgan zamonaviy ilmiy tadqiqot natijalarini mahalla boshqaruv faoliyatiga singdirish, mahalla raislarini zamonaviy qiyofasini yaratishni tizimli yo'lga qo'yish, mahalla yettiligini faoliyatini zamon talablariga moslashtirish kabilarni o'z ichiga qamrab oladi.

Mahallalar faoliyatini boshqarish, mahallalar raislarining ijtimoiy-psixologik xususiyatlarini takomillashtirish, mahalla yettiligi faoliyatini jamiyat hayotidagi o'rnini oshirish, mahalla boshqaruvini fuqarolar hayotiga moslashtirish, mahallalarda yashovchi aholi farovonligini ta'minlash orqali davlat va jamiyat manfaatlariga hissa qo'shishga yo'naltirilgan.

1) Mahalla boshqaruv faoliyatini takomillashtirish va ularni samaradorligini oshirishning ijtimoiy-psixologik jihatlarini keng qamrovli asoslarini jamiyat hayotiga tatbiq etishning mazmun-mohiyatini barqarorligini ta'minlashga yo'naltirilgan ilmiy, nazariy va amaliy tomonlarini ochib berishga qaratilgan adabiyotlar, ilmiy tadqiqot natijalari hamda manbalarni to'plab, ularni tahliliy o'rganish;

2) Mahallalarni boshqarishning ijtimoiy-psixologik xususiyatlarini yoritib berishga qaratilgan va to'plangan ilmiy dalillar asosida keng qamrovli tushunchalar, o'z-o'zini boshqarish organlarini boshqaruvga mos keladigan qiyosiy tahlillarni o'zida aks ettiruvchi yondashuvlarni mazmun-mohiyatini oshib berish;

3) Mahallalarni boshqarish va ularni faoliyatini takomillashtirishning ijtimoiy-psixologik mexanizmlarini yaratish orqali ilmiy tadqiqot natijalarini amaliyotga joriy etuvchi takliflar, tavsiyalar hamda ilmiy-nazariy ahamiyatga ega bo'lgan xulosalar ishlab chiqish.

Yuqorida keltirib o'tilgan ilmiy tahlillardan kelib chiqib fikr yuritadigan bo'lsak, mahalla boshqaruv faoliyatini zamonaviy qiyofasini yaratishga mos keluvchi ilmiy dalillarni ushbu sohaga tatbiq etilishi bugungi kunning talablaridan biri hisoblanadi.

O'zini o'zi boshqarish — hokimiyatning bir turi va malum bir yo'nalishlaridan biri hisoblanadi. Bu esa fuqarolarning joylarda davlat va jamiyat ishlarida ishtirokini ta'minlash, davlatning ayrim funksiyalarini amalga oshirish vositasi hisoblanadi. Ko'pchilik mamlakatlarda mahalliy miqyosda davlat hokimiyati organlari tashkil etilmay, u yerda faqat

mahalliy o'zini o'zi boshqarish organlari tuziladi. Shu tariqa boshqaruvning ijtimoiy-psixologik mexanizmlarini yaratishga imkoniyatlar yaratilishiga imkoniyatlar yaratiladi.

Hokimiyatning vakolatli organlari (munitsipial yig'ilishlar, kengashlar, qo'mitalar va shahri k.), fuqarolarning tegishli boshqaruv organlari (mahalliy ma'muriyat), yig'inlari va boshqalar mahalliy o'zini o'zi boshqarishni amalga oshiradi. Bugungi kunda mahalliy o'zini o'zi boshqarish organlari, odatda, davlat hokimiyati organlari tizimiga kirmaydi. Mahalliy o'zini o'zi boshqarish organlarining tuzilishini aholi o'zi mustaqil belgilaydi va shu asosda mahalla boshqaruvga bo'lgan talablar shakllanadi.

Mamlakatimizda faoliyat yuritayotgan mahalliy o'zini o'zi boshqarish organlariga qonun asosida ayrim davlat vakolatlari berilishi mumkin, aynan bu vakolatlar davlat nazorati ostida amalga oshiriladi. Yurtimizda joylarda mahalliy davlat hokimiyati organlari ham, mahalliy o'zini o'zi boshqarish organlari ham mavjud. Shaharcha, qishloq va ovullarda, shuningdek, ular tarkibidagi mahallalarda fuqarolarning yig'inlari o'zini o'zi boshqarish organlarining faoliyatini tartiblashtirish bog'liq ijtimoiy-psixologik jarayon hisoblanadi.

Ijtimoiy-psixologik tomondan qaralganda, respublikamizda faoliyat yuritayotgan fuqarolarning o'zini o'zi boshqarish organlari faoliyati samaradorligini oshirish, mahalla institutini aholiga eng yaqin va xalqchil tuzilmaga aylantirish, fuqarolar yig'inlarining mushtarak manfaatlarini ifoda etadigan uyushmaga birlashish huquqlarini ro'yobga chiqarish, ularning moddiy-texnika bazasini mustahkamlash hamda davlat organlari va fuqarolik jamiyati institutlari bilan o'zaro hamkorligini yanada rivojlantirish maqsadida quyidagilarni mahalla institutini yanada takomillashtirishning ustuvor yo'nalishlari etib belgilansin:

1) fuqarolar o'zini o'zi boshqarish organlarining jamiyatdagi o'rni va ahamiyatini keng qamrovli ijtimoiy-psixologik xususiyatlarini yanada kuchaytirish, ularni joylarda xalqning chinakam maslakdoshi va ko'makdoshiga aylantirish;

2) ijtimoiy normalar asosida jamiyatimizni boshqarishga asoslangan o'zaro ijtimoiy-psixologik jihatlarni ochib beruvchi mehr-oqibat va hamjihatlik muhitini shakllantirishda, milliy va umuminsoniy qadriyatlarni asrab-avaylash hamda rivojlantirishda mahallalarning ahamiyati va nufuzini yanada oshirish;

3) o'quvchi-yoshlarni ma'naviy boy va jismonan sog'lom etib tarbiyalash, ularning bandligini ta'minlash, yosh avlodni mafkuraviy tahdidlardan himoya qilish, aholining ehtiyojmand qatlamlarini, keksa avlod vakillarini ijtimoiy qo'llab-quvvatlash borasida fuqarolar o'zini o'zi boshqarish organlarining davlat va nodavlat tashkilotlari bilan o'zaro hamkorligini mustahkamlash orqali davlat va jamiyat manfaatlariga moslashtirishni yo'lga qo'yish;

4) mahalliy o'z-o'zini boshqarish organlari boshqaruvchilarini jamoat tartibi va xavfsizligini ta'minlashda, huquqbuzarliklarning barvaqt oldini olishda, fuqarolarda qonunga hurmat hissini kuchaytirishda mahallalarning bevosita ishtirokini kengaytirish natijasida mahalla yettiligi mas'uliyatini qamrovini kengaytirish;

5) fuqarolarning o'zini o'zi boshqarish organlarini boshqarish mobaynida ijtimoiy-psixologik tomondan ongli faoliyat yuritishga o'rgatish orqali fuqarolarning huquq va qonuniy manfaatlarini himoya qilish hamda ularning boshqaruv faoliyatini muvofiqlashtirishning samarali mexanizmlari amaliyotga joriy etish, mahalla tizimida yagona huquqni qo'llash amaliyotini ta'minlash.

Yurtimizda faoliyat yuritayotgan fuqarolar yig'inlarining vakolatlarini kengaytirish bo'yicha quyidagi tavsiyalar ishlab chiqildi.

I. Jitimoiy-psixologik yondashuvlar:

- ❖ Mahalla raislariga ko'proq mustaqil qaror qabul qilish huquqini berish;
- ❖ Mahalla faoliyatini boshqaruvchi raislarni moliyaviy va tashkiliy jihatdan qo'llab-quvvatlash tizimini yanada kengaytirishni yo'lga qo'yish;

❖ Mahalla boshqaruv tizimini takomillashtirishga qaratilgan ijtimoiy-psixologik mazmunga ega bo'lgan takliflar ishlab chiqishni yo'lga qo'yish va ularni muntazam rivojlantirib borish;

❖ Mahalla yettiligi faoliyatini tizim boshqaruv jarayonlariga moslashtirishning ijtimoiy-psixologik mexanizmlarini sifatli ishlashini yo'lga qo'yishni amaldagi ahamiyatini yaratish.

II. Texnologik yondashuvlar:

❖ Mahallalar faoliyatini boshqarish, oilalar hamda fuqarolarni faoliyatini tartibga solish mobaynida elektron hukumat va raqamli texnologiyalarni joriy etish, bu orqali mahallada ko'rsatiladigan xizmatlarni tezkor va shaffof ko'rsatish (masalan, mahalla_info platformasi orqali) kuzatuv jarayonlarini amalga oshirish;

❖ Mahalla boshqaruvida bevosita ishtirok etadigan kadrlar salohiyatini muntazam oshirib borish tizimini yaratish;

❖ Mahalla boshqaruv tizimida ishtirok etuvchi xodimlarini muntazam ravishda malkasini oshirish va ularni o'qitish tizimini yaratish hamda boshqaruvga loyiq bo'lgan yosh mutaxassislarni jalb qilish.

III. O'z-o'zini boshqarish organlari faoliyatini amalga oshirish davomida ijro apparatini optimallashtirishga qaratilgan yondashuvlar:

❖ Mahallalarda keraksiz shtat birliklarini qisqartirish va mutaxassislarning vazifalarini aniq belgilash (toifalash);

❖ Mahalla boshqaruv faoliyatiga mansub bo'lgan ijtimoiy-psixologik normalarini yaratish orqali mahalla faollarini boshqaruv faoliyatidagi nufuzini muntazam oshirib borishni yo'lga qo'yish;

❖ Mahalla boshqaruv tizimini takomillashtirishda ijro intizomini ijtimoiy-psixologik va huquqiy mexanizmlarini yaratish.

❖ Yordamga muhtoj oilalarni yaxshi yashashlari uchun kerakli shart-sharoitlar yaratish orqali ularni ijtimoiy munosabatlar tizimidagi ijtimoiy-psixologik faolligini oshirish.

IV. Mahalla boshqaruv tizimini takomillashtirishda davlat-xususiy sheriklik:

❖ Mahallalardagi kam ta'minlangan va boquvchisini yo'qotgan, yakka-yolg'iz oilalarning muammolarni hal qilishda mahalliy hokimiyat organlari, tadbirkolar, kichik biznes vakillarini hamda xomiylik asosida yordamga jalb qilish mexanizmlarini ishlab chiqish orqali ularni amaliyaotga joriy etish;

❖ O'z-o'zini boshqarush organlari faoliyatini yanada rivojlantiruvchi moliyaviy hamkorlarni zaxirasini yaratish.

V. Mahallalarning boshqaruv jarayonlaridagi ochiqlik va shaffoflik tizimini yo'lga qo'yish:

❖ Mahallada amalga oshirilayotgan ishlarga yo'naltirilgan barcha qarorlar va mablag'lar sarfi to'g'risida jamoatchilikka muntazam hisobot berib borish;

❖ Mahallalarda o'tkaziladigan tadbirlar, jamoatchilik kengashlari va mahalla faollarini amalga oshirib kelayotgan ishlarini nazorat qilish va ularni hisobotlarini tinglash.

Mazkur tavsiyaviy xarakterga ega bo'lgan ijtimoiy-psixologik tahlillardan kelib chiqib aytadigan bo'lsak, fuqarolar yig'ini deganda asosan – fuqarolar o'zini-o'zi boshqarishining yuqori organi bo'lib, aholi manfaatlarini ifodalash va uning nomidan tegishli hududda amal qiluvchi qarorlar qabul qilish huquqiga ega. Fuqarolar yig'inida 18 yoshga to'lgan hamda shaharcha, qishloq, ovul va mahalla hududida doimiy yashayotgan shaxslar qatnashadi. "Fuqarolarning o'zini-o'zi boshqarish organlari to'g'risida"gi yangi tahrirdagi qonunda shaharcha, qishloq, ovul fuqarolar yig'ini va shahardagi mahalla fuqarolar yig'inining vakolatlari ko'rsatilgan. Fuqarolar yig'inining qarorlarini bajarish va fuqarolar o'zini-o'zi boshqarish organlarining fuqarolar yig'inlari oraliq davridagi joriy faoliyatini amalga oshirish

uchun fuqarolar yig'ining raisi (oqsoqoli), uning maslahatchilari, fuqarolar yig'ini faoliyatining asosiy yo'nalishlari bo'yicha komissiyalarning raislari va yig'inning mas'ul kotibidan iborat tarkibda fuqarolar yig'ining kengashi tuziladi.

Fuqarolarning o'zini o'zi boshqarish organlarining faoliyatini tashkil etishni uning kengashi hamda fuqarolar yig'ining raisi (oqsoqoli) amalga oshiradi. Bugungi kunda fuqarolar yig'ini kengashi o'z devoniga ega bo'lishi mumkin, uning xodimlari soni yig'in tomonidan belgilanadi. Fuqarolar yig'ining raisi (oqsoqoli), mas'ul kotibi va kengash devoni xodimlari fuqarolar yig'ining mablag'lari hisobiga ham, qonun hujjatlarida belgilangan tartibda mahalliy byudjet mablag'lari hisobiga ham ta'minlanishi mumkin. Bugungi kunda mahalla yettiligi mahalla boshqaruv organi hisoblanadi. Shuningdek, mahallalarda taftish komissiyasi fuqarolarning o'zini o'zi boshqarish organlari moliyaxo'jalik faoliyatini tekshirish uchun tuziladi. Ma'muriy komissiya ma'muriy huquqbuzarliklarga oid o'z vakolatlari doirasidagi ishlarni ko'rib chiqish uchun tuziladi.

Ijtimoiy-psixologik tomondan nazar soladigan bo'lsak, fuqarolarning o'zini o'zi boshqarish organlari faoliyatini boshqarishning asosiy prinsiplari mavjud bo'lib ular quyidagilarda o'z aksini topadi:

- ✓ demokratizm;
- ✓ oshkoralik;
- ✓ ijtimoiy adolat;
- ✓ insonparvarlik;
- ✓ mahalliy ahamiyatga molik masalalarni yechishda mustaqillik;
- ✓ jamoatchilik asosidagi o'zaro yordam kabilar o'z ichiga oladi.

Ushbilarini hisobga oladigan bo'lsak, fuqarolarning o'zini o'zi boshqarish organlarining faoliyatini muvofiqlashtirish maqsadida respublika oqsoqollar Kengashi, shuningdek, fuqarolarning o'zini o'zi boshqarish ishlari bo'yicha viloyat, tuman, shahar muvofiqlashtirish kengashlari tuzilishi mumkin. Fuqarolarning o'zini o'zi boshqarish organlari faoliyatining moliyaviy asosi o'z mablag'laridan, xalq deputatlari tuman va shahar Kengashlari tomonidan belgilangan tartibda ajratiladigan byudjet mablag'laridan, yuridik va jismoniy shaxslarning ixtiyoriy xayir-ehsonlaridan, shuningdek, qonun hujjatlarida ko'zda tutilgan mablag'lar orqali ta'minlanishi mumkin.

Xulosa qilib aytayotgan bo'lsak, mahalla fuqarolar yig'inlarini boshqarish uchun ijtimoiy munosabatlar tizimiga mos keladigan fuqarolarni jalb etilishi muhim hisoblanadi. Ushbu keltirib o'tilgan ilmiy asosga ega bo'lgan ilmiy, nazariy va amaliy ahamiyatga ega bo'lgan fikr-mulohazalardan kelib chiqib fikr yuritadigan bo'lsak, mahallalarni faoliyatini boshqarish uchun avvalo ko'pni ko'rgan, tashkilotch, tashabbuskor, ilmiy va yuqori darajada boshqaruv qobiliyatiga ega bo'lgan, ijobiy xarakterdagi, o'zini va o'zligini anglab yetadigan fuqarolarni saylash maqsadga muvofiq hisoblanadi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining PF-98-sonli Farmoni, 2025- yil, 6-bet.
2. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining PQ-1-sonli qarori, 2025-yil, 4-bet.
3. Mirziyoyev Sh.M. Yangi O'zbekiston Ijtimoiy-siyosiy gazeta № 14 (1075), 2025-yil 19-yanvar.
4. O'zbekiston Respublikasi Davlat Statistika Qo'mitasi. 2025-yil. - <https://stat.uz>.,

<https://stat.edu.uz/>, lex.uz.

5. A.M. Shonazarov. Zamonaviy rahbar kadrlarini tayyorlashning ijtimoiy-psixologik xususiyatlari. ISSN 2181-6883 “PEDAGOGIK MAHORAT” Ilmiy-nazariy va metodik jurnal № 10, SON (2023-yil, noyabr). 99-100 betlar.

6. To‘ychiyeva S. Boshqaruv texnologiyalari. O‘quv qo‘llanma // Toshkent. -“Navro‘z” nashriyoti, 2020. 148 bet.

7. Шоназаров А.М. Социально-психологические особенности управления деятельностью специальных экономических зон и повышения их эффективности «Научный вестник Бухарского института психологии и иностранных языков», научно-практический журнал, ISSN 3030-3710 (P), ISSN 3030-3095 (E), (No4, 2024) <http://buxpxti.uz> с. 180-185.

8. K.B.Axmedjanov. A.X.Xolov. Yosh rahbar kadrlarda samarali qaror qabul qilish ko‘nikmasini shakllantirish. O‘quv qo‘llanma // Toshkent. -“Tafakkur qanoti”, 2020. 96 bet.

MUALLIF HAQIDA MA’LUMOT [ИНФОРМАЦИЯ ОБ АВТОРЕ]

[AUTHORS INFO]

Malikova Mavluda Abdusalomovna

“Amaliy psixologiya” kafedrası magistranti

Manzil: O‘zbekiston, Samarqand shahri

mavludamalikova2001@gmail.com

JINOYAT SODIR ETISHGA MOYIL O'SMIRLARNI O'RGANISHNING PSIXOLOGIK XUSUSIYATLARI

Yaylovova Dilhayo Shahriyorovna
Osiyo xalqaro universiteti magistranti

Annotasiya.

KIRISH: Tadqiqotda o'smirlarni jinoyatga nima majbur qilishi, moyillik sabablarini kelib chiqishi va profilaktikasi haqida so'z yuritiladi. O'smirlik shaxs s burilish nuqtasi bo'lib, ana shu nozik davrda jinoyatga moyillik sabablarini o'rganish va oldini olish uchun amaliy tavsiyalar ishlab chiqish imkonini beradi.

MAQSAD: O'smirlarda jinoyatga moyillikni sabablarini tahlil qilish va oldini olish uchun tavsiyalar ishlab chiqish.

MATERIALLAR VA METODLAR: Jinoyatga moyil o'smirlarda kuzatish, yakka tartibdagi suhbat, kontent-tahlil, psixologik test va so'rovnomalar olish mumkin.

XULOSA: Umuman olganda, jinoyat sodir etishga moyillik faqat ijtimoiy omillar bilan emas, balki shaxsning individual-psixologik xususiyatlari bilan ham chambarchas bog'liq. Shu bois, bunday o'smirlar bilan ishlashda erta psixologik diagnostika, individual yondashuv, profilaktik va korreksion dasturlarni ishlab chiqish muhim ahamiyat kasb etadi.

Kalit so'zlar: O'smirlar, jinoyat, moyillik, ijtimoiy muhit, oila, do'stlar, empatiya, travma, ijtimoiy qo'llab-quvvatlash, profilaktika, tarbiyaviy omillar, biologik o'zgarishlar, gormonal muvozanatsizlik, ijtimoiy tarmoqlar, maqsadsizlik.

ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ ИССЛЕДОВАНИЯ ПОДРОСТКОВ, СКЛОННЫХ К ПРЕСТУПНОСТИ.

Яйловова Дилхаё Шахриёровна
Магистрант Международного университета Азии.

Аннотация.

ВВЕДЕНИЕ: В исследовании рассматриваются причины, побуждающие подростков к совершению преступлений, факторы формирования склонности к девиантному поведению, а также вопросы профилактики. Подростковый возраст является переломным этапом формирования личности, и именно в этот чувствительный период изучение причин преступной склонности и разработка профилактических мер имеют особую практическую значимость.

ЦЕЛЬ: Анализ причин склонности подростков к совершению преступлений и разработка рекомендаций по их профилактике.

МАТЕРИАЛЫ И МЕТОДЫ: В исследовании использовались методы наблюдения, индивидуальной беседы, контент-анализа, психологического тестирования и анкетирования подростков, склонных к преступному поведению.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ: В целом склонность к совершению преступлений обусловлена не только социальными факторами, но и индивидуально-психологическими

особенностями личности. В связи с этим особое значение приобретают ранняя психологическая диагностика, индивидуальный подход, а также разработка профилактических и коррекционных программ при работе с данной категорией подростков.

Ключевые слова: подростки, преступление, склонность, социальная среда, семья, друзья, эмпатия, травма, социальная поддержка, профилактика, воспитательные факторы, биологические изменения, гормональный дисбаланс, социальные сети, отсутствие жизненных целей.

PSYCHOLOGICAL FEATURES OF THE STUDY OF ADOLESCENTS PRONE TO CRIME

Yaylovova Dilhayo Shakhriyrovna

Master's student at Asia International University

Annatation.

INTRODUCTION: This study examines the factors that lead adolescents to commit crimes, the causes underlying criminal propensity, and issues related to prevention. Adolescence represents a critical turning point in personality development; therefore, identifying the causes of criminal inclination during this sensitive period and developing preventive measures is of significant practical importance.

THE GOAL: To analyze the causes of adolescents' propensity toward criminal behavior and to develop recommendations for its prevention.

MATERIALS AND METHODS. The research employed observation, individual interviews, content analysis, psychological testing, and questionnaires conducted among adolescents prone to criminal behavior.

CONCLUSION: Overall, the tendency to commit crimes is associated not only with social factors but also with individual psychological characteristics of personality. Therefore, early psychological diagnostics, an individualized approach, and the development of preventive and corrective programs are of great importance when working with adolescents at risk of criminal behavior.

Keywords: adolescents, crime, propensity, social environment, family, peers, empathy, trauma, social support, prevention, educational factors, biological changes, hormonal imbalance, social networks, lack of life goals.

Bugungi kunda O'zbekiston tez sur'atda rivojlanayotgan mamlakatlar sirasiga kiradi. Davlatni yanada rivojlantirish, mustaqilligimizni asrash har birimizning vazifamiz va burchimiz hisoblanadi. Har bir O'zbekiston fuqarosi har xil shaklda va turli yo'nalishda hissa qo'shamiz. Bizningcha eng katta hissamiz ham jismonan, ham psixologik, ham ongi sog'lom bolalarni tarbiyalashdir. Bugungi kunda O'zbekistonda 10 mingdan oshiq maktablarda 6 mlndan oshiq o'quvchilar o'qishyapti va bu o'quvchilarning qariyb yarmi o'smirlarni tashkil qiladi. O'smirlik inson hayotining eng nozik va e'tibor talab qiladigan davridir. Bu davrda oila, jamiyat, ta'lim mutaxassislari, huquq posbonlari zimmasiga katta mas'uliyat yuklaydi.

O'smirlik davri bolalikdan kattalikka o'tish bosqichi bo'lib, taxminan 9-10 yoshdan 15-16 yoshgacha davom etadi. Bu davr inson hayotidagi eng murakkab va mas'uliyatli davrlardan biri hisoblanadi, chunki aynan shu bosqichda shaxsning jismoniy, psixologik, ijtimoiy va axloqiy rivojlanishida keskin o'zgarishlar yuz beradi. O'smirlik davrida organizmda gormonal faollik ortadi, bu esa jismoniy o'sishning tezlashuvi, jinsiy yetilish va tana tuzilishining o'zgarishiga olib keladi. Jismoniy o'zgarishlar ko'pincha o'smirda noqulaylik, uyatchanlik, o'zidan qoniqmaslik kabi holatlarni keltirib chiqaradi.

Psixologik jihatdan o'smirlik davrida emotsional beqarorlik kuchayadi, kayfiyat tez-tez o'zgaradi, jahldorlik, yig'loqlik va o'zini yolg'iz his qilish holatlari kuzatiladi. Shu bilan birga, o'smirda o'z qadr-qimmatini izlash jarayoni boshlanadi. Mustaqillikka intilish kuchayib, kattalar nazoratiga qarshilik, o'z fikrini himoya qilish va qarorlarni mustaqil qabul qilish istagi namoyon bo'ladi. Ijtimoiy jihatdan o'smir uchun do'stlar va tengdoshlar fikri ota-onaning fikridan ustunroq ahamiyat kasb eta boshlaydi, guruhga mansublik ehtiyoji kuchayadi, kiyinish, soch turmagi va xatti-harakatlarda taqlid qilish holatlari ko'payadi hamda qarama-qarshi jinsga qiziqish paydo bo'ladi. Aqliy rivojlanish jarayonida mantiqiy va tanqidiy fikrlash rivojlanadi, mustaqil xulosa chiqarish qobiliyati shakllanadi, adolat, erkinlik va haqiqat kabi tushunchalarga qiziqish ortadi.

Axloqiy rivojlanishda esa yaxshi va yomonni ajratish qobiliyati kuchayadi, hayotiy qarashlar, ideallar va shaxsiy qadriyatlar asta-sekin shakllana boshlaydi. O'smirlik davrida tushunilish, hurmat, e'tibor, qabul qilinish va mustaqillik kabi psixologik ehtiyojlar juda muhim hisoblanadi, agar bu ehtiyojlar qondirilmasa, tajovuzkorlik, isyonkorlik va ruhiy tushkunlik holatlari yuzaga kelishi mumkin. Shu sababli ota-ona va pedagoglar tomonidan o'smirlarga nisbatan sabr-toqatli, tushunuvchi va qo'llab-quvvatlovchi munosabatda bo'lish, ishonchli muloqotni yo'lga qo'yish va uning shaxs sifatida shakllanishiga ijobiy ta'sir ko'rsatish muhim ahamiyatga ega.

O'smirlik davri inson hayotidagi eng murakkab va mas'uliyatli bosqichlardan biri hisoblanadi. Bu davrda shaxsning dunyoqarashi, qadriyatlari, xulq-atvori va ijtimoiy munosabatlari shakllanadi. Aynan shu jarayonda ayrim o'smirlarda ijtimoiy me'yorlardan chetga chiqish, agressivlik va jinoyat sodir etishga moyillik kuzatilishi mumkin. Shu sababli jinoyatga moyil o'smirlarni psixologik jihatdan o'rganish jamiyat barqarorligi va yoshlar tarbiyasi uchun dolzarb ahamiyat kasb etadi.

O'smirlik davri emotsional beqarorlik, tez ta'sirchanlik, mustaqillikka intilish va o'zini namoyon qilish istagi bilan xarakterlanadi. Bu davrda o'smirlar kattalar talablariga qarshi chiqishi, tengdoshlar fikriga haddan tashqari bog'lanib qolishi mumkin. Psixologik nazoratning yetishmasligi jinoyatga moyil xulq-atvorni kuchaytiruvchi omil bo'lib xizmat qilishi mumkin. Bunga ulardagi biologik va gormonal o'zgarishlar, atrofidagilarga o'zini menligini ko'rsatish hissi, fikrlarini hurmat qilishlarini hohlashi ba'zida noto'g'ri qarorlar qabul qilishiga sabab bo'lishi mumkin.

O'smir organizmida gormonal o'zgarishlarning kuchayishi emotsional beqarorlikni yuzaga keltiradi, natijada impulsivlik, sabrsizlik va o'z xatti-harakatlarini nazorat qilish qobiliyatining pasayishi kuzatiladi, bu esa ba'zi o'smirlarda keskin vaziyatlarda noqonuniy harakatlarga moyillikni kuchaytirishi mumkin. Psixologik jihatdan o'smirda o'zini anglash jarayoni to'liq shakllanmagan bo'lib, o'z qadr-qimmatini tasdiqlash istagi kuchli namoyon bo'ladi va ayrim hollarda bu ehtiyojni tajovuzkorlik, kuch ishlatish yoki qonunbuzarlik orqali ko'rsatishga urinishi mumkin. Mustaqillikka intilish va kattalar nazoratiga qarshilik o'smirlarni xavfli tajribalar qilishga undaydi, u oqibatlarni yetarlicha baholay olmagan holda noqonuniy xatti-harakatlarni sodir etishi mumkin.

Ijtimoiy omillar ham jinoyatga moyillikning asosiy sabablaridan biri bo'lib, oiladagi nizolar, nazoratning yetishmasligi, befarqlik, zo'ravonlik yoki to'liq bo'lmagan oila muhiti o'smirlarning ruhiy holatiga salbiy ta'sir ko'rsatadi va deviant xulq-atvor shakllanishiga zamin yaratadi. Shuningdek, tengdoshlar bosimi va salbiy do'stlar guruhi ta'siri ostida qolish o'smirlarni

jinoyatga undovchi kuchli omil hisoblanadi, chunki bu yoshda guruhga mansublik ehtiyoji juda yuqori bo'ladi va u o'zini guruh oldida isbotlash uchun hatto qonunga zid harakatlarga ham tayyor bo'ladi.

Ta'lim muassasalaridagi muammolar, o'qishga qiziqmaslik, o'qituvchilar bilan ziddiyatlar va muvaffaqiyatsizlik hissi o'smirda norozilik va agressiyani kuchaytirib, jinoyatga moyillikni oshiradi. Axborot texnologiyalari va ommaviy axborot vositalarida zo'ravonlikni targ'ib qiluvchi kontent, jinoyatni qahramonlik sifatida ko'rsatish holatlari ham o'smir ongiga salbiy ta'sir ko'rsatib, unda noto'g'ri xulq normalarini shakllantiradi. Moddiy yetishmovchilik, ijtimoiy tengsizlik va adolatsizlik hissi ayrim o'smirlarni tez boyish yoki o'z ehtiyojlarini noqonuniy yo'l bilan qondirishga undaydi. Bundan tashqari, axloqiy qadriyatlarning yetarli darajada shakllanmaganligi, huquqiy bilimlarning pastligi va javobgarlik hissining sustligi ham jinoyatga moyillikni kuchaytiruvchi omillar hisoblanadi. Umuman olganda, o'smirlik davrida jinoyatga moyillik alohida bir sabab bilan emas, balki biologik, psixologik va ijtimoiy omillarning o'zaro uyg'unlashuvi natijasida yuzaga keladi va bu holatni oldini olish uchun oila, ta'lim muassasasi va jamiyatning hamkorlikdagi tizimli yondashuvi muhim ahamiyat kasb etadi.

Tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki noto'liq yoki ota-onasiz oilada o'sgan ba'zi o'smirlarda moyillik kuchliroq seziladi. Bunga oiladagi iqtisodiy, ijtimoiy muammolar, bolalarni qo'llab quvvatlamaslik, tarbiyadagi nuqsonlar, oiladagilarning ma'naviy darajasi yatarli emasligi sabab bo'ladi.

Yana ijtimoiy bosim va do'stlar ta'siri ham sabab bo'lishi mumkin. O'smir uchun do'stlarining fikri kuchli ta'sir qiluvchi omildir. Ular orasida o'zini ma'qullanishi huddi dofamin kabi kerak va buni his qilish uchun ba'zida tartib qoidalarni keyinchalik qonunlarni ham buzishi mumkin. Yana bir omillardan biri bugungi kunda ijtimoiy tarmoqlar va virtual olamning juda keng darajada tarqalayotganidir. Hali bilim va qadriyatlarni to'liq shakllanmagani uchun kontentlarni to'liq tushunmasligi, ularga ko'r-ko'rona ergashib ketishi, buning natijasida jinoyatchilikka moyillik kuzatilishi mumkin.

Shuningdek, oilaviy tarbiyada eskirgan usullardan foydalanish, bolalar tarbiyasiga qariyalarning jalb etilmasligi va tarbiyada milliy qadriyatlardan foydalanilmaslik holatlari ham bolalar va o'smirlarda xulq og'ishining kelib chiqishiga ta'sir ko'rsatadi. Ota-onalarning bilim saviyasi pastligi, dunyoqarashining torligi, pedagogik-psixologik bilimlarining yetishmasligi holatlari ham bolalar va o'smirlarda jinoyatchilik xulqining kelib chiqishiga ta'sir ko'rsatadi. O'quvchilarning bo'sh vaqtini mazmunli tashkil etish, ularni maktabdan tashqari paytda turli to'garaklar va foydali faoliyatlarga jalb qilish bolalar va o'smirlar orasida qonunbuzarliklarning oldini olishda muhim ahamiyatga ega.

Bobomiz A. Avloniy aytganidek, "Tarbiya bizlar uchun yo hayot - yo mamot, yo najot - yo halokat, yo saodat - yo falokat masalasidir" deb bekorga aytmagan. Bugun farzandlarimiz intellektual jihatdan tez rivojlanmoqda. Shaxslarni axloqi va tarbiyasi ana intellektual mulkini noto'g'ri maqsadlarda ishlatmasliklari va boshqalarga zarar yetmakmaslik uchun kerakdir. Shuning uchun o'smirlik davrining psixologik xususiyatlarini chuqur tahlil qilish orqali jinoyatga moyillikning oldini olish, sog'lom va barkamol shaxsni shakllantirish mumkin. Bunda oila, ta'lim muassasalari va jamiyat hamkorligi muhim ahamiyatga ega.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yhati:

1. G'oziyev E. Umumiy psixologiya. — Toshkent: O'qituvchi, 2004.

2. Davletshin M.G., To'ychieva S.M. Yosh va pedagogik psixologiya. — Toshkent: Fan va texnologiya, 2010.
3. O'zbekiston Respublikasi Oliy ta'lim tizimini 2030 yilgacha rivojlantirish konsepsiyasini tasdiqlash to'g'risida. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining PF-5847-sonli Farmoni. 8 oktyabr, 2019 yil.
4. M.A.Gafarova., Z.S.Elov. Inklyuziv ta'limda pedagog-psixologning kasbiy psixologik xususiyatlari. PEDAGOG RESPUBLIKA ILMIY JURNALI. 7 – TOM 4 – SON / 2024 - YIL / 15 – APREL. 477-480
5. Z.S.Elov. Zo'ravonlik jinoyatlarini sodir etuvchi shaxslar toifasi psixologiyasi. Pedagogik akmeologiya. Ilmiy jurnal 5/3. 2024
6. Z.Elov. Identifikatsiya jarayoni muammosining psixologiyada o'rganilishi. ZAMONAVIY PSIXOLOGIK TADQIQOTLAR INTEGRATSIYASI. Ilmiy konferensiya to'plami. 2023
7. Z.Elov. O'z joniga qads qilish masalasi jamiyat oldida turgan muhim ijtimoiy-psixologik muammo sifatida. 2023. Journal of Pedagogical and Psychological Studies 1 (12), 50

MUALLIF HAQIDA MA'LUMOT [ИНФОРМАЦИЯ ОБ АВТОРЕ]

[AUTHORS INFO]

Yaylovova Dilhayo Shahriyorovna

Osiyo xalqaro universiteti magistranti

Manzil: O'zbekiston, Buxoro shahri

MAKTAB TIZIMIDA PSIXOLOGIK XIZMAT KO'RSATISH USULLARINI TAKOMILLASHTIRISHNING XUSUSIYATLARI

Maxmudova Mahfuza Istam qizi
Osiyo xalqaro universiteti magistranti

Annotatsiya.

KIRISH: Maktab tizimida psixologik xizmatni takomillashtirish o'quvchilarning ruhiy barqarorligini oshirish va ta'lim jarayonini samarali qilishga xizmat qiladi. Ushbu maqolada psixologik xizmatning samaradorligini oshirish usullari va ularning psixologik xususiyatlari tahlil qilinadi. Tadqiqot natijalari psixologik xizmatning maktabdagi ijtimoiy va pedagogik muhit bilan uzviy bog'liqligini ko'rsatadi.

MAQSAD: Maktab tizimida psixologik xizmat ko'rsatish usullarini takomillashtirishning xususiyatlarini ilmiy tahlil qilish

MATERIALLAR VA METODLAR: Maktab tizimida psixologik xizmatni takomillashtirish jarayoni o'quvchilarning ruhiy ehtiyojlarini chuqur tahlil qilish va mavjud metodlarning qanchalik samarali ekanini baholashni talab etadi. Tahlillar shuni ko'rsatadiki, maktab muhitida o'quvchi xulq-atvoriga ta'sir qiluvchi omillar juda ko'p bo'lib, ularga oilaviy sharoit, o'qituvchilar bilan munosabat, sinfdagi psixologik atmosfera va shaxsiy ichki kechinmalar kiradi. Shu bois psixologik xizmatning har bir yo'nalishi o'quvchilarning individual farqlarini inobatga olgan holda tashkil etilishi lozim. O'tkazilgan kuzatuvlar maktab psixologlari tomonidan qo'llanilayotgan usullar bir xil o'quvchilarda turlicha natija berishini ko'rsatadi, bu esa metodlarni moslashuvchan qilish zarurligini isbotlaydi.

XULOSA: Maktab tizimida psixologik xizmatni takomillashtirish bo'yicha olib borilgan tahlillar shuni ko'rsatadiki, o'quvchilarning ruhiy holatini barqarorlashtirish va ta'lim jarayoniga faol jalb etish uchun zamonaviy psixologik yondashuvlarning uyg'un qo'llanilishi juda muhimdir. Xulosa sifatida aytilishi mumkinki, maktab psixologik xizmati faqat muammoni hal qilish bilan cheklanib qolmasdan, profilaktik tadbirlarni muntazam ravishda amalga oshirishi kerak. Bunda o'quvchining shaxsiy rivojlanish sur'ati, oilaviy muhiti va sinfdagi psixologik atmosfera bir-biri bilan uzviy bog'liq holda o'rganilishi zarur bo'ladi.

Kalit so'zlar: maktab psixologiyasi, psixologik xizmat, o'quvchi rivoji, ta'lim jarayoni, profilaktika.

ОСОБЕННОСТИ УЛУЧШЕНИЯ МЕТОДОВ ОКАЗАНИЯ ПСИХОЛОГИЧЕСКИХ УСЛУГ В ШКОЛЬНОЙ СИСТЕМЕ

Махмудова Махфуза Истамовна
Магистрант Азиатского международного университета

Аннотация.

ВВЕДЕНИЕ: Совершенствование психологических услуг в школьной системе способствует повышению психической устойчивости учащихся и повышению эффективности образовательного процесса. В данной статье анализируются методы повышения эффективности психологических услуг и их психологические

характеристики. Результаты исследования показывают, что психологические услуги неразрывно связаны с социально-педагогической средой в школе.

ЦЕЛЬ: Научно проанализировать характеристики совершенствования методов предоставления психологических услуг в школьной системе.

МАТЕРИАЛЫ И МЕТОДЫ: Процесс совершенствования психологических услуг в школьной системе требует тщательного анализа психологических потребностей учащихся и оценки эффективности существующих методов. Анализ показывает, что существует множество факторов, влияющих на поведение учащихся в школьной среде, включая семейные обстоятельства, отношения с учителями, психологическую атмосферу в классе и личный внутренний опыт. Поэтому каждая область психологических услуг должна быть организована с учетом индивидуальных особенностей учащихся. Наблюдения показывают, что методы, используемые школьными психологами, дают разные результаты для одних и тех же учеников, что доказывает необходимость гибкости методов.

ВЫВОД: Анализ совершенствования психологических услуг в школьной системе показывает, что гармоничное использование современных психологических подходов очень важно для стабилизации психического состояния учащихся и активного вовлечения их в образовательный процесс. В заключение можно сказать, что школьная психологическая служба не должна ограничиваться только решением проблем, но должна также регулярно проводить профилактические мероприятия. При этом необходимо неразрывно изучать личностное развитие ученика, семейную среду и психологическую атмосферу в классе.

Ключевые слова: школьная психология, психологическая служба, развитие ученика, образовательный процесс, профилактика.

FEATURES OF IMPROVING METHODS OF PROVIDING PSYCHOLOGICAL SERVICES IN THE SCHOOL SYSTEM

Makhmudova Mahfuza Istam qizi

Master's student, Asian International University

Annatation.

INTRODUCTION: Improving psychological services in the school system serves to increase the mental stability of students and make the educational process more effective. This article analyzes the methods of improving the effectiveness of psychological services and their psychological characteristics. The results of the study show that psychological services are inextricably linked with the social and pedagogical environment in the school.

THE GOAL: To scientifically analyze the characteristics of improving the methods of providing psychological services in the school system

MATERIALS AND METHODS: The process of improving psychological services in the school system requires a thorough analysis of the psychological needs of students and an assessment of the effectiveness of existing methods. The analysis shows that there are many factors that affect student behavior in the school environment, including family circumstances, relationships with teachers, the psychological atmosphere in the classroom, and personal internal experiences. Therefore, each area of psychological services should be organized taking into account the individual differences of students. The observations show that the methods used by school psychologists give different results for the same students, which proves the need to make the methods flexible.

CONCLUSION: The analysis of the improvement of psychological services in the school system shows that the harmonious use of modern psychological approaches is very

important for stabilizing the mental state of students and actively involving them in the educational process. In conclusion, it can be said that the school psychological service should not be limited to solving problems alone, but should also carry out preventive measures on a regular basis. In this case, it is necessary to study the student's personal development, family environment, and the psychological atmosphere in the classroom in an inextricable manner.

Keywords: school psychology, psychological service, student development, educational process, prevention.

Maktab tizimida psixologik xizmatni takomillashtirish jarayoni o'quvchilar rivojlanishini chuqur tushunish va ularning ehtiyojlariga mos yondashuvlarni shakllantirishni talab qiladigan murakkab jarayondir. Bu xizmatning samarali yo'lga qo'yilishi o'quvchilarning psixik barqarorligi, ta'limdagi faolligi va ijtimoiy moslashuvini yaxshilashda muhim o'rin tutadi. Maktab psixologi faoliyati faqat muammolarni aniqlash bilan cheklanmay, balki ularni bartaraf etishning zamonaviy va moslashuvchan usullarini ishlab chiqishga qaratilgan bo'lishi lozim. Bunda o'quvchilar psixologik holati, oila muhiti, tengdoshlar bilan munosabatlari va individual temperament xususiyatlari chuqur tahlil qilinadi. Shu orqali har bir bolaning o'ziga xos psixologik ehtiyojlari aniqlanib, unga mos yondashuvlar tanlanadi.

Ta'lim muassasalarida psixologik xizmatni takomillashtirish nafaqat pedagoglar, balki ota-onalar hamkorligini talab qiladi. Chunki bolaning maktabdagi muvaffaqiyati uning uy sharoiti va psixologik qo'llab-quvvatlanishi bilan chambarchas bog'liq bo'ladi. Psixologik xizmatning to'g'ri yo'lga qo'yilishi ta'lim muhitida sog'lom psixologik atmosfera shakllanishiga yordam beradi. Bunday atmosfera esa o'quvchilarni o'z qobiliyatlarini erkin namoyon qilishga, ichki ishonchni mustahkamlashga va ijtimoiy faol bo'lishga undaydi.

Maktab psixologik xizmatini yanada samarali qilish uchun zamonaviy metodik yondashuvlar, innovatsion psixodiagnostik vositalar va interaktiv maslahat berish usullarini tizimga kiritish zarur bo'ladi. Psixolog faoliyatida o'quvchilar bilan individual suhbatlar, guruh mashg'ulotlar, kuzatish va testlardan foydalanishning uyg'unlashuvi muhimdir. Bu yondashuvlar o'quvchilarning yashirin kechinmalarini, o'zlashtirishdagi to'siqlarini va muloqotdagi qiyinchiliklarini aniqlash imkonini beradi. Shu bilan birga, psixologik xizmatning takomillashuvi maktabdagi boshqaruv tizimi va pedagogik jarayon bilan uzviy bog'lanib borishi talab qilinadi. Psixolog, o'qituvchi va ma'muriyatning uzviy hamkorligi o'quvchilarning ruhiy farovonligini yaxshilashda asosiy omil hisoblanadi.

Bu jarayonlarda o'quvchilarning yoshiga mos psixoprofilaktika dasturlari ishlab chiqilishi katta ahamiyatga ega. Bunday dasturlar bolalarda stressga bardoshlilik, konfliktlarni to'g'ri hal qilish va o'z his-tuyg'ularini boshqarish malakasini shakllantiradi. Maktab psixologik xizmatining yangilanishi o'quvchilar uchun xavfsiz va qo'llab-quvvatlovchi ta'lim muhiti yaratishga xizmat qiladi. Uzluksiz rivojlanib borayotgan psixologik yondashuvlar ta'lim jarayonida yanada samarali natijalarga erishishga zamin yaratadi. Shu bois tizimni takomillashtirish doimiy izlanish va tajriba almashuvini talab qiladi.

Ushbu maqolada g'arb olimlari jumladan, Rojers, Freyd, Piaje hamda Bandura nazariyalaridan foydalanilgan. Maktab tizimida psixologik xizmatni takomillashtirish masalasi ko'plab zamonaviy psixologik nazariyalarga asoslanadi va bu jarayonda klassik ilmiy yondashuvlarning ahamiyati katta hisoblanadi. Gumanistik psixologiya asoschilaridan biri bo'lgan Rojersning shaxsga yo'naltirilgan yondashuvi maktab psixologlari uchun muhim metodik asos bo'lib xizmat qiladi. Uning fikricha, o'quvchi o'zini tinglaydigan, tushunadigan va baholovchi munosabatdan xoli bo'lgan muhitda ruhiy o'sishga erishadi. Shu sababli maktab psixologik xizmatida samimiy, qo'llab-quvvatlovchi va ochiq muloqot muhiti yaratish asosiy vazifa sifatida talqin etiladi.

Rojers nazariyasiga ko'ra, o'quvchilarning ichki potensialini rivojlantirish uchun ularga erkinlik berish va individual ehtiyojlarini hisobga olish zarur bo'ladi. Bu yondashuv

maktablarda psixologik xizmatni yanada moslashuvchan qilishga yordam beradi. Psixologning shaxsiy empatiyasi, o'quvchini tinglash madaniyati va ehtiyojlarini to'g'ri anglash qobiliyati xizmat samaradorligini oshiradi. Gumanistik yondashuv o'quvchi va psixolog o'rtasida ishonchli aloqa vujudga kelishiga zamin yaratadi. Shuningdek, ushbu yondashuv bolaning o'zini anglash jarayonini rag'batlantiradi. Shu tariqa maktab tizimida psixologik xizmatni takomillashtirishda gumanistik nazariyalar muhim poydevor vazifasini bajaradi.

Psixoanalitik yo'nalish vakillari, xususan Freyd va uning izdoshlari fikricha, bola ruhiyatidagi murakkab kechinmalar maktab muhitida o'zini namoyon qilishi mumkin. Bu nazariyaga ko'ra, o'quvchilarda yuzaga kelayotgan xavotir, agressiya yoki qochish reaksiyalari ong ostida shakllangan psixik ziddiyatlar bilan bog'liq bo'ladi. Maktab psixologik xizmatida ushbu yondashuv o'quvchilarning ichki kechinmalarini aniqlash va ularni to'g'ri yo'naltirish imkonini beradi. Psixoanalitik yondashuv bolaning avvalgi tajribalari ta'limdagi muvaffaqiyatiga sezilarli ta'sir qilishi mumkinligini ta'kidlaydi.

Shu bois psixologlar o'quvchining oila muhiti, bolalikdagi his-tuyg'ulari va ijtimoiy tajribasini e'tibordan chetda qoldirmasliklari lozim. Bu nazariyaga tayangan holda o'quvchi bilan chuqur suhbatlar, yumshoq diagnostika usullari va xavfsiz psixologik maydon yaratish muhim hisoblanadi. Psixoanalitik qarash maktabdagi psixologik xizmatni murakkab, ammo chuqur tahlil asosida olib borishni rag'batlantiradi. Bu yondashuv o'quvchilarning yashirin psixik ehtiyojlarini aniqlashga yordam beradi. Natijada ularning xulq-atvori, muloqot qobiliyati va o'qishdagi motivatsiyasi yanada to'g'ri talqin qilinadi. Psixoanalitik nazariya maktab psixologining o'quvchi ruhiyatini kompleks tushunishida muhim ilmiy asos bo'lib qoladi.

Kognitiv rivojlanish nazariyasi asoschilardan biri bo'lgan Piaje fikricha, bolalarning fikrlash jarayoni ularning yosh xususiyatlariga mos ravishda bosqichma-bosqich shakllanadi. Bu qarash maktab psixologik xizmatini tashkil etishda juda katta ilmiy ahamiyat kasb etadi. Chunki o'quvchilar qaysi bosqichda ekanligini bilish psixologga ularga qanday metod qo'llash zarurligini aniqlashga yordam beradi. Piaje nazariyasiga ko'ra, bolaning fikrlash doirasi kengaygani sayin u murakkab mavzularni tushunishga yanada tayyor bo'ladi. Shu sababli psixologlar diagnostika va maslahat jarayonida o'quvchilarning kognitiv rivojlanish darajasini inobatga oladilar. Bu yondashuv o'quvchilarning o'qishdagi qiyinchiliklarini aniqlashda muhim vosita sifatida qo'llanadi.

Psixologik xizmatda mazkur nazariya asosida o'quvchilarning tafakkur jarayonlarini rag'batlantiruvchi mashg'ulotlar tashkil etilishi mumkin. Kognitiv yondashuv o'quvchilarning fikrlash faolligini kuchaytirishga yordam beradi. Shuningdek, bu nazariya bolaning muammolarni hal qilish qobiliyatini mustahkamlashda samarali hisoblanadi. Piaje qarashlari maktabda individual yondashuvni kuchaytirishga xizmat qiladi.

Sotsial o'rganish nazariyasi asoschisi Bandura fikricha, bola o'z xulqini atrofdagi odamlar xatti-harakatini kuzatish orqali shakllantiradi. Bu nazariya maktab psixologik xizmatida alohida ahamiyatga ega, chunki o'quvchilarning aksariyat muammolari ijtimoiy tajribalar bilan bog'liq bo'ladi. Bandura ta'kidlagan modellash jarayoni ta'lim muhitida o'qituvchi, ota-ona va tengdoshlarning xulqi orqali o'quvchilarga kuchli ta'sir o'tkazadi. Shu sababli psixologlar o'quvchining atrofidagi ijtimoiy muhitni tahlil qilishga katta e'tibor qaratadilar.

Sotsial o'rganish nazariyasi psixologik xizmatni faqat individual suhbatlar bilan cheklab qo'ymasdan, balki guruhli mashg'ulotlar orqali ham rivojlantirish zarurligini ko'rsatadi. Ushbu yondashuv o'quvchilar o'rtasida ijobiy munosabatlar shakllanishiga yordam beradi. Psixologik mashg'ulotlar orqali o'quvchilarga o'z his-tuyg'ularini boshqarish va to'g'ri muloqot qilish ko'nikmalari o'rgatiladi. Bu jarayon maktabdagi umumiy psixologik muhitning barqarorlashuviga xizmat qiladi. Bandura nazariyasi o'quvchilarning o'ziga bo'lgan ishonchini oshirishda ham samarali hisoblanadi. Ushbu yondashuv maktab psixologik xizmatini yanada ijtimoiy faol va ta'sirchan qilishga yordam beradi.

Zamonaviy tizimli yondashuv vakillari ta'kidlaganidek, maktab psixologik xizmatini takomillashtirish maktabning barcha tarkibiy qismlari o'rtasidagi uyg'unlikka tayanadi. Tizimli psixologiya maktabni murakkab ijtimoiy tizim sifatida ko'radi va o'quvchi muammolarini alohida emas, balki umumiy ta'lim muhiti bilan bog'liq holda tahlil qiladi. Bu yondashuvga ko'ra, o'quvchi xulqi uning o'qituvchilar, ota-onalar, tengdoshlar va maktab tizimi bilan bo'lgan munosabatlarining mahsulidir. Shuning uchun psixolog maktabdagi barcha ishtirokchilar bilan hamkorlikda ishlashi zarur.

Tizimli yondashuv asosida psixoprofilaktika dasturlari, sog'lom kommunikatsiya modeli va ijtimoiy qo'llab-quvvatlash tizimlari shakllantiriladi. Bu yondashuv maktabda psixologik xizmatni uzluksiz va kompleks tarzda olib borishga imkon beradi. Tizim ichidagi o'zaro munosabatlarining aniqligi o'quvchi holatini yaxshiroq tushunishga yordam beradi. Shu bilan birga, tizimli qarash maktabdagi nizolarni oldindan aniqlash va ularni yumshoq hal qilishga yo'naltiriladi. Bu yondashuv maktabdagi umumiy psixologik muhitni barqarorlashtirishga xizmat qiladi. Natijada ta'lim sifati ham ruhiy barqarorlik asosida mustahkamlanadi.

Maktab tizimida psixologik xizmatni takomillashtirish jarayoni o'quvchilarning ruhiy ehtiyojlarini chuqur tahlil qilish va mavjud metodlarning qanchalik samarali ekanini baholashni talab etadi. Tahlillar shuni ko'rsatadiki, maktab muhitida o'quvchi xulq-atvoriga ta'sir qiluvchi omillar juda ko'p bo'lib, ularga oilaviy sharoit, o'qituvchilar bilan munosabat, sinfdagi psixologik atmosfera va shaxsiy ichki kechinmalar kiradi. Shu bois psixologik xizmatning har bir yo'nalishi o'quvchilarning individual farqlarini inobatga olgan holda tashkil etilishi lozim. O'tkazilgan kuzatuvlar maktab psixologlari tomonidan qo'llanilayotgan usullar bir xil o'quvchilarda turlicha natija berishini ko'rsatadi, bu esa metodlarni moslashuvchan qilish zarurligini isbotlaydi. Tizimni takomillashtirishda individual suhbatlar, guruh mashg'ulotlar va pedagogik hamkorlikning uyg'unligi katta rol o'ynaydi. Tahlillar shuni anglatadiki, psixologik xizmatda faqat muammoni bartaraf etish emas, balki profilaktik yondashuv ham ustuvor bo'lishi kerak.

Maktabdagi psixologik profilaktika o'quvchilarda stressga chidamlilik, muloqot madaniyati va o'zini boshqarish ko'nikmalarini shakllantirishga yordam beradi. Mazkur jarayon ta'lim muhitida sog'lom psixologik muvozanatni saqlash uchun muhim hisoblanadi. Tahlil natijalari ko'rsatadiki, psixologik xizmatni takomillashtirish o'quvchilarning o'qishdagi muvaffaqiyatiga ham sezilarli ta'sir ko'rsatadi. Bu esa maktab tizimida psixologik xizmatni sifat jihatdan yangilash zarurligini yana bir bor tasdiqlaydi.

Maktab psixologik xizmatida qo'llanilayotgan usullar samaradorligini baholash natijalariga ko'ra, yuzaki yondashuvlardan ko'ra chuqur diagnostik tahlillarga tayanadigan metodlar ancha samarali bo'lishi aniqlangan. Kuzatishlar shuni ko'rsatadiki, o'quvchilarning ruhiy ehtiyojlarini aniq tushunmasdan turib, ularga berilayotgan maslahatlar yetarli natija bermaydi. Shuning uchun psixologlar tomonidan qo'llanilayotgan testlar, suhbatlar va kuzatish usullarining sifatini oshirish zarurati paydo bo'lmoqda. Natijalardan ma'lum bo'lishicha, psixologik tahlillar chuqurroq va tizimli olib borilganda o'quvchilarning xulq-atvori barqarorlashadi, motivatsiyasi kuchayadi va ijtimoiy munosabatlari yaxshilanadi. Olingan ma'lumotlar psixologik xizmatda psixoprofilaktik tadbirlarning doimiy tashkil etilishi o'quvchilarning o'zini anglash jarayoniga ijobiy ta'sir ko'rsatishini ko'rsatadi. Shu bilan birga, o'qituvchilarning psixologik savodxonligini oshirish ham muhim omil sifatida namoyon bo'ladi.

Tahlillar shuni tasdiqlaydiki, psixolog va o'qituvchi o'rtasidagi hamkorlik kuchli bo'lgan maktablarda psixologik muammolar tezroq aniqlanadi va samarali hal qilinadi. Bu hamkorlik o'quvchilarni noto'g'ri xatti-harakatlardan qaytarish va ularda sog'lom kommunikativ ko'nikmalarni shakllantirishga yordam beradi. Natijalarning ko'rinishicha, psixologik xizmatda innovatsion yondashuvlar qo'llanilganda, o'quvchilarda o'ziga ishonch va

ijtimoiy faollik yuqori bo‘ladi. Shu orqali maktab muhitida barqaror psixologik iqlim vujudga keladi.

1-jadval

Tadqiqot yo‘nalishi	Tahlil usuli	O‘quvchilar soni	Metod va vositalar	Kutilayotgan natija	Psixologik xususiyat	Izohlar
Maktab psixologik xizmatining samaradorligi	Kuzatish va intervyu	50	Individual suhbatlar, guruh mashg‘ulotlari	O‘quvchilarning ruhiy barqarorligi oshadi	Empatiya va ishonch hosil bo‘lishi	Natijalar xizmat samaradorligini ko‘rsatadi
Stressni boshqarish ko‘nikmalarini rivojlantirish	Psixodiagnostika	60	Testlar, monitoring, refleksiya mashqlari	Stressga bardoshlilik darajasi oshadi	Ichki motivatsiya va o‘zini boshqarish qobiliyati rivojlanadi	Kichik guruhlarda mashqlar samarali natija beradi
O‘quvchilarning ijtimoiy moslashuvini oshirish	Kuzatuv va anketalar	70	Rol o‘yinlar, guruh loyihalari, baholash shakllari	Tengdoshlar bilan muloqot ko‘nikmalari yaxshilanadi	Ijtimoiy faollik va o‘zaro hurmat	Sinf muhitida ijobiy atmosfera shakllanadi
O‘quvchilarda o‘zini anglashni kuchaytirish	Suhbat va testlar	40	Refleksiya daftarlar, shaxsiy intervyu	O‘zini anglash va o‘ziga ishonch darajasi oshadi	Ichki motivatsiya, shaxsiy potensialni rivojlantirish	Individual yondashuv samarali
Psixologik xizmat va o‘qituvchi hamkorligi	Intervyu va kuzatish	30	Pedagogik maslahatlar, seminarlar	O‘quvchilarning psixologik barqarorligi va ta’lim motivatsiyasi oshadi	Hamkorlik, ishonch va ijobiy muloqot	O‘qituvchilarning psixologik savodxonligi oshiriladi

Yakuniy natijalar maktab tizimida psixologik xizmatni takomillashtirish nafaqat xizmat ko‘rsatish sifati, balki umumiy ta’lim jarayonining samaradorligiga ham kuchli ta’sir ko‘rsatishini namoyon etadi. Tizimni yangilash jarayonida psixologlarning kasbiy malakasi, metodik yondashuvlar, diagnostika vositalarining modernizatsiyasi va psixologik madaniyatni oshirish muhim ahamiyatga ega ekani aniqlangan. Natijalar ko‘rsatadiki, psixologik xizmatning o‘quvchilar qobiliyatini rivojlantirishdagi roli tobora ortib borayotgan bo‘lib, bu xizmatni muntazam ravishda yangilab borish zarur. Yaxshi tashkil etilgan psixologik xizmat

o'quvchilarning emotsional barqarorligini mustahkamlaydi va o'qish jarayonidagi qiyinchiliklarni yengishga yordam beradi. Maktabdagi psixologik muhit sog'lom bo'lganda o'quvchilar o'z fikrini erkin bayon qiladi, ijodiy yondashadi va o'z qobiliyatlarini yanada faol namoyon qiladi.

Tahlillar shuni tasdiqlaydiki, o'quvchilarning psixologik holati to'g'ri boshqarilganda tarbiyaviy jarayonlar ham yanada samarali kechadi. Maktab psixologik xizmati uzluksiz ravishda takomillashib borganda o'quvchilar o'rtasida nizolar kamayadi, o'zaro hurmat kuchayadi va sog'lom muloqot rivojlanadi. Bu esa maktabni nafaqat ta'lim markazi, balki ruhiy qo'llab-quvvatlash maydoniga aylantiradi. Natijalar ta'lim tizimida psixologik xizmatning strategik o'rni borligini ko'rsatadi va uni rivojlantirish butun ta'lim sifatining oshishiga olib keladi. Shu tariqa psixologik xizmatning takomillashuvi maktabning umumiy muvaffaqiyatiga zamin yaratadi.

Maktab tizimida psixologik xizmatni takomillashtirish bo'yicha olib borilgan tahlillar shuni ko'rsatadiki, o'quvchilarning ruhiy holatini barqarorlashtirish va ta'lim jarayoniga faol jalb etish uchun zamonaviy psixologik yondashuvlarning uyg'un qo'llanilishi juda muhimdir. Xulosa sifatida aytilishi mumkinki, maktab psixologik xizmati faqat muammoni hal qilish bilan cheklanib qolmasdan, profilaktik tadbirlarni muntazam ravishda amalga oshirishi kerak. Bunda o'quvchining shaxsiy rivojlanish sur'ati, oilaviy muhiti va sinfdagi psixologik atmosfera bir-biri bilan uzviy bog'liq holda o'rganilishi zarur bo'ladi. Maktab psixologi tomonidan yaratiladigan ishonchli muloqot muhiti o'quvchilarning ichki kechinmalarini bartaraf etishda asosiy omillardan biri sifatida xizmat qiladi. Shuningdek, maktabda psixologik xizmatni takomillashtirish o'qituvchilarning psixologik savodxonligini oshirish orqali yanada samarali natija beradi. Bu jarayon o'quvchilarning o'zini anglash darajasini kuchaytirib, ularning stressga bardoshlilikini oshiradi.

Shuningdek, ta'lim muhitida sog'lom psixologik iqlim yaratilishi nizolarning kamayishiga va o'zaro hurmatning shakllanishiga yordam beradi. Xulosa tarzida aytilganda, maktabda psixologik xizmatni rivojlantirish nafaqat o'quvchilar, balki butun ta'lim tizimi samaradorligi uchun muhim omil hisoblanadi. Shu sababli mazkur yo'nalishda metodik yangilanishlarni davom ettirish zarur bo'ladi. Maktab psixologik xizmati muntazam ravishda takomillashtirib borilganda umumiy ta'lim jarayonida sifat oshishi kuzatiladi.

Yakuniy xulosalarga ko'ra, maktab tizimida psixologik xizmatning sifatli tashkil etilishi o'quvchilarning emotsional barqarorligi, ijtimoiy moslashuvi va ta'lim jarayoniga qiziqishi uchun mustahkam zamin yaratadi. Psixologik xizmatning takomillashuvi o'quvchi shaxsini kompleks yondashuv asosida o'rganishni, uning ehtiyojlarini to'g'ri baholashni va muammolarni o'z vaqtida aniqlashni talab qiladi. Bu jarayonda oila, o'qituvchi va psixologning uch tomonlama hamkorligi o'quvchi rivojlanishining muhim kafolati sifatida namoyon bo'ladi. Xulosa qilinar ekan, maktabda psixologik xizmatni yangilash va optimallashtirish o'quvchilarning o'zaro munosabatlari, o'qish motivatsiyasi va ijtimoiy faolligini sezilarli darajada oshiradi. Shu bilan birga, maktabdagi psixologik muhitning sog'lom bo'lishi o'quvchilarning ichki ishonchini kuchaytiradi va ularda o'z qobiliyatlarini erkin namoyon qilish imkonini yaratadi.

Psixologik xizmatning takomillashuvi ta'lim sifatini oshirishga bevosita ta'sir qiladigan muhim strategik omil sifatida qaraladi. Bu jarayon davomida psixologlar tomonidan innovatsion usullarni qo'llash va zamonaviy texnikalarni o'zlashtirish muxtasar bo'lmagan

rivojlanish imkonini beradi. Natijada maktabdagi tarbiyaviy va ta'limiy jarayonlar yanada uyg'un va samarali ko'rinishga ega bo'ladi. Xulosa tarzida aytganda, maktab psixologik xizmati takomillashib borishi o'quvchilarning kelajakdagi ijtimoiy muvaffaqiyatiga xizmat qiluvchi kuchli omilga aylanadi. Kelgusida bu yo'nalishdagi izlanishlar yanada chuqurlashtirilishi dolzarb vazifalardan biri bo'lib qoladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati

1. D.G.Muxamedova. O'zbekiston Milliy Univeriteti huzuridagi pedagog kadrlarni qayta tayyorlash va ularning malakasini oshirish tarmoq (mintaqaviy) markazi. "Ta'limda psixologik xizmat muammolari" moduli bo'yicha o'quv -uslu-biy majmua. 2024-yil.
2. A.Nazarov. Umumiy psixologiya. O'quv-qo'llanma. Buxoro viloyati bosmaxonasi MCHJ. Buxoro. 2020.
3. Z.T.Nishanova, M.Xolnazarova. Psixologik xizmat. Toshkent – 2017. 6;13,14-betlar..
4. Toxirjon, U. (2024). PEDAGOGIKA VA PSIXOLOGIYA O'RTASIDAGI O'ZARO TA'SIRNI O'RGANISH. Integration of Economy and Education in the 21st century, 2(2), 22-27.

MUALLIF HAQIDA MA'LUMOT [ИНФОРМАЦИЯ ОБ АВТОРЕ]

[AUTHORS INFO]

Maxmudova Mahfuza Istam qizi

Osiyo xalqaro universiteti magistranti

Manzil: O'zbekiston, Buxoro shahri

maxmudovamahfuza88@gmail.com

O'SMIRLARDA JINOIY XULQ MOTIVLARINI SHAKLLANISHINING IJTIMOIIY-PSIXOLOGIK XUSUSIYATLARI

Maxmudov Ubaydullo Abdumalik o'g'li.

Samarqand davlat universiteti

“Amaliy psixologiya” kafedrasi magistranti

Annotatsiya.

KIRISH: Ushbu maqolada o'smirlardagi salbiy xulq-atvor profilaktikasi va korreksiyasini bosqichma-bosqich o'rganish natijasida o'smirlardagi salbiy xulq-atvorning faqat o'ziga xos, fenomenal jihatlari namoyon bo'ladi. Mazkur muammo ijtimoiy-psixologik jihatdan tadqiq etish bugungi kun o'smir yoshlarini har tomonlama yetuk insonlar sifatida kamolga yekazish, ulardagi shakllanishi mumkin bo'lgan salbiy xulq-atvornianiqlab o'z vaqtida oldini olishga qaratilgan ilmiy tushunchalarni yoritilishi nazarda tutilgan. O'smirlarda jinoiy xulq motivlarini kelib chiqish sabablari, uning rivojlanishiga ta'sir qiluvchi ijtimoiy-psixologik omillar hamda ularni oldini olish choralariga doir ilmiy takliflar, amaliy tavsiya va xulosalarni keltirish maqsad qilib belgilab olingan.

MAQSAD: O'smirlarda jinoiy xulq motivlarini shakllanishining **ijtimoiy-psixologik xususiyatlarini ilmiy tahlil qilish**

MATERIALLAR VA METODLAR: O'smirlarda jinoiy xulq motivlarini shakllanishining ijtimoiy-psixologik xususiyatlari, jinoyatning kelib chiqish sabablari, ijtimoiy normalarning jamiyat hayotidagi ahamiyatini muntazam oshirib borish, yoshlarni sifatli ta'lim olishlari uchun zaruriy usul va vositalarni amaliyotga tatbiq etish, o'smir-yoshlarni milliy va umuminsoniy qadriyatlar ruhida tarbiyalash, ularni turli tashqi va ichki salbiy ta'sirlardan himoya qilish orqali millat taraqqiyotiga ijobiy hissa qo'shadigan, yangicha dunyoqarashga ega bo'lgan vatanparvar, tashkilotchi va tashabbuskor kadrlar sifatida shaxsini shakllantirishdan iborat hisoblanadi.

XULOSA: O'smirlarda salbiy xulq-atvorning paydo bo'lishi murakkab jarayon bo'lib, u o'smirlarning ehtiyojlari, qadriyatlari, hissiyotlari va o'zlari voyaga yetayotgan ijtimoiy muhitida shakllanib boradi. Shuningdek, ilmiy tadqiqot ishida shiddat bilan rivojlanayotgan zamonaviy bolalar orasida kuzatilayotgan jinoyat motivlari va salbiy xulq-atvorning shakllanishiga ta'sir etuvchi ijtimoiy-psixologik omillar tahlil qilinib, uning mazmun-mohiyati keng qamrovli jihatdan asoslab berilgan.

Tayanch so'z: Jinoyat, jinoyatchilik, jinoyat sodir etuvchi o'smir shaxsi, ijtimoiy-psixologik yondashuvlar, turli salbiy omillar, mexanizm, ijtimoiy-psixologik ta'sirlar, xulq-atvor xususiyatlari, ijtimoiy muhit, jinoiy xatti-harakat motivlari, jinoyat motivlari, ehtiyojlarning qondirilmay qolishi, jinoyatni keltirib chiqaruvchi tashqi va ichki motivlar, jinoiy xatti-harakatlar, moddiy ehtiyojlar, ijtimoiy ehtiyojlar, delinkvent, iroda akti, motivasion xulq-atvor.

СОЦИАЛЬНО-ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ ФОРМИРОВАНИЯ МОТИВОВ ПРЕСТУПНОГО ПОВЕДЕНИЯ У ПОДРОСТКОВ

Махмудов Убайдулло Абдумаликович.

Самаркандский государственный университет

Аннотация.

ВВЕДЕНИЕ: Данная статья, как результат поэтапного изучения профилактики и коррекции негативного поведения у подростков, раскрывает лишь специфические, феноменальные аспекты негативного поведения у подростков. Социально-психологическое исследование этой проблемы призвано пролить свет на научные концепции, направленные на развитие современных подростков как полноценных личностей и своевременное предотвращение развития у них негативного поведения. Цель – представить научные предложения, практические рекомендации и выводы о причинах криминального поведения у подростков, социально-психологических факторах, влияющих на его развитие, и мерах по его предотвращению.

ЦЕЛЬ: Научный анализ социально-психологических особенностей формирования мотивов криминального поведения у подростков.

МАТЕРИАЛЫ И МЕТОДЫ: Социально-психологические особенности формирования мотивов криминального поведения у подростков, причины преступности, систематическое повышение значимости социальных норм в жизни общества, внедрение необходимых методов и инструментов для получения молодежью качественного образования, воспитание подростков в духе национальных и универсальных ценностей, формирование их личности как патриотичных, организаторских и инициативных личностей с новым мировоззрением, вносящих позитивный вклад в развитие нации, защищая их от различных внешних и внутренних негативных влияний.

ВЫВОДЫ: Формирование негативного поведения у подростков – сложный процесс, который формируется в потребностях, ценностях, эмоциях подростков и социальной среде, в которой они растут. Также в научной работе анализируются социально-психологические факторы, влияющие на формирование криминальных мотивов и негативного поведения, наблюдаемого среди быстро развивающихся современных детей, и всесторонне обосновываются их содержание и сущность.

Ключевые слова: Преступление, преступность, личность подростка-преступника, социально-психологические подходы, различные негативные факторы, механизм, социально-психологические влияния, поведенческие характеристики, социальная среда, мотивы преступного поведения, мотивы преступления, неудовлетворенные потребности, внешние и внутренние мотивы, вызывающие преступление, преступное поведение, материальные потребности, социальные потребности, правонарушитель, акт воли, мотивированное поведение.

SOCIAL-PSYCHOLOGICAL FEATURES OF THE FORMATION OF CRIMINAL BEHAVIOR MOTIVES IN ADOLESCENTS

Makhmudov Ubaydullo Abdumalik o'g'li.

Samarkand State University

Master's student of the Department of "Practical Psychology"

Annatation.

INTRODUCTION: This article, as a result of a step-by-step study of the prevention and correction of negative behavior in adolescents, reveals only the specific, phenomenal aspects of negative behavior in adolescents. The socio-psychological study of this problem is intended to shed light on scientific concepts aimed at developing today's adolescents as fully developed people, and preventing the development of negative behavior in them in a timely manner. The goal is to provide scientific proposals, practical recommendations and conclusions on the causes of criminal behavior in adolescents, socio-psychological factors affecting its development, and measures to prevent them.

THE GOAL: Scientific analysis of the socio-psychological characteristics of the formation of motives for criminal behavior in adolescents

MATERIALS AND METHODS: The socio-psychological characteristics of the formation of motives for criminal behavior in adolescents, the causes of crime, the systematic increase in the importance of social norms in the life of society, the implementation of the necessary methods and tools for young people to receive quality education, the upbringing of adolescents in the spirit of national and universal values, the formation of their personality as patriotic, organizational and initiative personnel with a new worldview who positively contribute to the development of the nation by protecting them from various external and internal negative influences.

CONCLUSION: The emergence of negative behavior in adolescents is a complex process, which is formed in the needs, values, emotions of adolescents and the social environment in which they are growing up. Also, the scientific research work analyzes the socio-psychological factors influencing the formation of criminal motives and negative behavior observed among rapidly developing modern children, and its content and essence are comprehensively substantiated.

Keywords: Crime, criminality, personality of a criminal teenager, socio-psychological approaches, various negative factors, mechanism, socio-psychological influences, behavioral characteristics, social environment, motives of criminal behavior, motives of crime, unsatisfied needs, external and internal motives causing crime, criminal behavior, material needs, social needs, delinquent, act of will, motivated behavior.

Maqolada o'smirlarda jinoyat motivlari shakllanishining ijtimoiy-psixologik omillari, mativlarning paydo bo'lishi hamda o'smirlik davriga xos ijtimoiy-psixologik xususiyatlar, jinoyat omillari va ularni bartaraf etish mexanizmlari, tarbiyaviy ishga oid vazifalar keltirilgan. Bunda asosan maktab, oila va jamoatchilik hamkorligi tarbiyasi qiyin o'smirlar tarbiyasida asosiy hal etuvchi omillarning o'ziga xos jihatlari bugungi kunda o'rganilishi zarur bo'lgan masalalardan hisoblanadi. Shuningdek, voyaga yetmaganlar tarbiyasi tizimidagi mavjud kamchiliklar, "tarbiyasi qiyin" o'smirlar psixologiyasidagi o'ziga xos xususiyatlar, ular bilan olib boriladigan profilaktik tadbirlarning mazmun-mohiyatini keng qamrovli asoslantirish, yoshlar orasida sodir etilayotgan jinoyatlarni tizimli tahlil qilish hamda ularni keltirib chiqarishi mumkin bo'lgan omillarni aniqlab o'z vaqtida hal etish choralarini qo'llash bugungi kunda hal etilishi lozim bo'lgan va kechiktirib bo'lmaydigan dolzarb muammolardan hisoblanadi.

O'smirlarda jinoiy xulq motivlarini shakllanishining ijtimoiy-psixologik xususiyatlari, jinoyatning kelib chiqish sabablari, ijtimoiy normalarning jamiyat hayotidagi ahamiyatini muntazam oshirib borish, yoshlarni sifatli ta'lim olishlari uchun zaruriy usul va vositalarni amaliyotga tatbiq etish, o'smir-yoshlarni milliy va umuminsoniy qadriyatlar ruhida tarbiyalash, ularni turli tashqi va ichki salbiy ta'sirlardan himoya qilish orqali millat taraqqiyotiga ijobiy hissa qo'shadigan, yangicha dunyoqarashga ega bo'lgan vatanparvar, tashkilotchi va tashabbuskor kadrlar sifatida shaxsini shakllantirishdan iborat hisoblanadi.

O'smirlarda jinoiy xulq motivlarini shakllanishiga aloqador bo'lgan salbiy ta'sirlarni aniqlab, ularni bartaraf etish orqali mamlakatimizda yashovchi barcha o'smir-yoshlarni har tomonlama ongli faoliyat yuritishga o'rgatish tizimini yo'lga qo'yish, ularni bilimli, ma'naviyatli, ma'rifatli, jonkuyar va el koriga yaraydigan zabardas insonlar qilib tarbiyalashning **ijtimoiy-psixologik xususiyatlarini ochib berish** orqali kelgusida sodir etilishi mumkin bo'lgan turli ko'rinishdagi jinoyatlarni oldini olishga erishish, yoshlarda vatan tuyg'usini tarkib toptirish bilan bir qatorda ongli munosabatini va to'g'ri yashashni o'rgatishdan iborat.

O'smirlarda jinoiy xulq motivlarini shakllanishiga bevosita va bilvosita ta'sir etuvchi ijtimoiy-psixologik jihatlar, o'smirlar voyaga yetayotgan oila, ijtimoiy muhit, ta'lim-tarbiya

muassasalari, mahallalar, keng jamoatchilik, yaqin doʻtlar hamda ijtimoiy tarmoqlar, sodir etilayotgan jinoyatlarning turlari va telifondan notoʻgʻri foydalanish kabilarni oʻsmir-yoshlarni ongiga taʼsirini oʻrganish va ularni izchillik bilan bartaraf etishga yoʻnaltirilgan.

➤ Oʻsmirlarda jinoiy xulq motivlarini shakllanishiga aloqador boʻlgan salbiy taʼsirlarni oldini olishga qaratilgan maʼlumotlar bazasini yaratish, ilmiy adabiyotlar va axborot manbalaridan foydalanish, jinoyatning kelib chiqishi va ularni oqibatlarini oʻrganishga qaratilgan ijtimoiy-psixologik munosabatlar tizimini oʻrganib tahliliy natijalarni moslik darajasini oʻrganish;

➤ Oʻsmirlarda jinoiy xulq motivlarini shakllanishiga aloqador boʻlgan salbiy taʼsirlarni ijtimoiy-psixologik xususiyatlarini yoritib berishga mos keluvchi jamlangan ilmiy dalillar yangicha yondashuvlarni natijalarini mazmun-mohiyatini ochib berish orqali ularni amaliyotga tatbiq etish;

➤ Oʻsmirlarda jinoiy xulq motivlarini shakllanishiga aloqador boʻlgan salbiy taʼsirlarni bartaraf etishga qaratilgan ijtimoiy-psixologik mexanizmlarini ishlab chiqish, oʻsmirlarda hosil boʻladigan turli motivlashtiruvchi omillarni va yoshlar ongiga salbiy taʼsir etuvchi ijtimoiy muammolarni eal etishga yoʻnaltirilgan ilmiy takliflar, amaliy tavsiyalar hamda xulosalar ishlab chiqish va bohqalar.

Yuqorida keltirib oʻtilgan ilmiy va nazariy yondashuvlardan kelib chiqib, fikr yuritadigan boʻlsak, oʻsmirlar oʻrtasida sodir etilayotgan jinoyatlarning aksariyati yetarli darajadagi nazoratni berilmaganligi va turli salbiy taʼsirlar natijasida yuzaga kelayotganligini koʻrishimiz mumkin. Aslini olganda jinoiy xulqni oʻzi qanday tushuncha?, Uni qanday turlari mavjud?, jinoiy xulq motivlari qanday koʻrinishlarda paydo boʻlishi mumkin?. Xoʻsh ushbu savollarga javob beradigan boʻlsak, oʻsmirlarda jinoiy xulq motivlarini shakllanishiga aloqador boʻlgan salbiy taʼsirlarni keltirib chiqaruvchi koʻplab omillarni misol qilish mumkin.

Jinoiy xulq motivlari deganda, oʻsmir shaxsini jinoyat sodir etishga undovchi ichki ijtimoiy-psixologik sabablar, turli ehtiyojlar, shaxsdagi intilishlar va maqsadlar tushuniladi. Bu motivlar muhit taʼsiri bilan shakllanadi, lekin shaxsning turli ijtimoiy munosabatlar tizimidagi ijtimoiy, iqtisodiy, ruhiy holati hamda shaxsiy xususiyatlariga bogʻliq boʻlib, jinoyatning jamiyat hayotiga taʼsiri hamda mazmun-mohiyatini tushunishda muhim rol oʻynaydi.

Oʻsmirlarda jinoiy xulq motivlarini shakllanishining ijtimoiy-psixologik xususiyatlarini keng qamrovli asoslab beradigan boʻlsak, jinoiy xulq motivlarini bugungi kunda quydagicha izohlash mumkin. Ular:

Motiv: Sodir etilishi mumkin boʻlgan jinoyatni amalga oshirishga undovchi, ehtiyojlarga yoʻnaltirilgan, shaxsni harakatga keltiruvchi ichki sabablar (masalan, moddiy manfaat, hasad, oʻch olish, shaxsiy ehtiyojlarini qondirish istagi) kabilarda oʻz aksini topadi.

Sabab: Oʻsmirlarda sodir etishi mumkin boʻlgan jinoyatning paydo boʻlishiga olib keladigan chuqurroq ijtimoiy-psixologik hamda iqtisodiy yoki, ierarxik munosabat, ularga yaratilgan shart-sharoitlar.

Maqsad: Oʻsmirlarda sodir etilishi mumkin boʻlgan jinoyatlar orqali erishilmoqchi boʻlgan natijalar (masalan, tezda boyib ketish, tezda obroʻ-eʼtibor orttirish, mumaygina daromat topish va boshqalar).

Xulq-atvor: Oʻsmirlarda sodir etishi mumkin boʻlgan jinoyatlar, xususan, shaxsning tashqi muhitga javobi sifatida namoyon boʻladigan xatti-harakatlari yegʻindisi hisoblanadi, bu yerda jinoyat “gʻayri-ijtimoiy shaxs” sifatida tavsiflanadi.

Oʻsmirlarda jinoiy xulq motivlarini shakllanishiga taʼsir qiluvchi ijtimoiy-psixologik omillar:

Ijtimoiy muhit: Oiladaviy shart-sharoitlari, ijtimoiy muhit, doʻstlar davrasi, ijtimoiy-iqtisodiy ahvol, ijtimoiy ong, ijtimoiy munosabatlar, ijtimoiy tasavvurlar, sevgi-muhabbat va boshqalar.

Ta'lim-tarbiya: Azaliy qadriyatlarga amal qilmaslik, o'zboshimchalik, men obrazini shakllanganligi, oilaviy tarbiya, ota tarbiyasi, ona tarbiyasi, maktab o'qituvchilari tomonidan beriladigan ta'lim, maktab hayoti va beriladigan bilimlarning turfaxilligi.

Ta'lim tizimida tarbiyasi og'ir o'quvchilar bilan olib boriladigan tuzatish ishlar:

- ✓ tarbiyasi og'ir bolalarni maktab ichki nazoratiga olish va ular bilan davra suhbatlari olib borishga qaratilgan xulq-atvor profilaktikasini tashkil etish;
- ✓ o'smir yoshidagi o'quvchilarni qiziqishlariga qarab ularni to'garaklarga jalb etish;
- ✓ o'quvchilarning oilaviy sharoitini o'rganish orqali ularni tarbiyalashning zamonaviy usullaridan foydalanish;
- ✓ oilada ota-onalar bilan hamkorlikni kuchaytirish orqali tarbiyasida muammosi bo'lgan bolalarni aqliy va axloqiy sifatlarini tarkib toptirishni amalga oshirish;
- ✓ xulq-atvor profilaktikasi nazoratida va maktablarining alohida ichki nazoratiga olingan o'quvchilar bilan tushuntirish ishlarini olib borish natijasida ularning tarbiyalashni yo'lga qo'yish;
- ✓ o'smirlardagi jinoiy xulq-atvorni shakllanishiga moyilligi bo'lgan o'quvchilarning ushbu ro'yhatga olingaligini o'ziga va tengdoshlariga oshkor qilmagan holda profilaktik tadbirlarni amalga oshirish va ularga psixologlar hamda nazoratchi-pedagoglarga biriktirish orqali tarbiyasidagi profilaktik tadbirlarni tashkil etish.

Shaxsiy xususiyatlar: Tug'ma biologik xususiyatlari, shaxsning individual psixologik sifatleri, temperament, xarakter, qobiliyatlar, iqtidor, his-tuyg'ularni namoyon bo'lishi, shaxsning o'ziga bo'lgan munosabati, turli xil mayllari.

Shaxs ehtiyojlar: Qondirilmagan moddiy, ma'naviy yoki ijtimoiy-psixologik ehtiyojlar. Shaxs insonning jamiyatda tutgan o'rni, o'zini anglash darajasi va maqsadga yo'naltirilgan faoliyati avvalo uning shaxs sifatida shakllanganlik darajasiga bog'liq. Shaxsning faolligi tasodifiy emas, balki ichki psixologik omillar, ya'ni ehtiyojlar va motivlar bilan boshqariladi. Ehtiyojlar insonning mavjudlikni saqlash, rivojlanish va ijtimoiy moslashuvga bo'lgan tabiiy talablarini ifodalaydi, motivlar esa ushbu ehtiyojlarni qondirishga yo'naltirilgan ongli harakatlarning mazmuniy asosini tashkil etadi. Shu bois, ehtiyoj-motiv tizimi inson faoliyatining boshlang'ich manbayi hisoblanadi shuning uchun ham o'smirlardagi qondirilmagan ehtiyojlar uni rag'batlantiruvchi hamda yo'naltiruvchi kuch sifatida namoyon bo'ladi.

Irsiy va nasliy xususiyatlar: irsiy (genetik) va nasliy belgilar organizmning ota-onasidan genlar orqali o'tadigan xususiyatlaridir, bularga tashqi ko'rinish (bo'y, rang), qon guruhi, ba'zi kasalliklarga moyillik kiradi va ular genlar tomonidan belgilab beriladi. Shu bilan bir qatorda jinoyatga moyillik, janjalga moyillik kabilar irsiyat qonunlari asosida bu belgilarning avloddan-avlodga o'tish qonuniyatlarini tushuntiradi, genetik tadqiqotlar (Mendel, Morgan) ularning asosini ochib bergan, tibbiyotda esa tibbiy genetika ularni o'rganib, nasliy kasalliklarni aniqlashga yordam beradi.

Tarbiyasi og'ir bolalar bilan ishlashning ijtimoiy-psixologik xususiyatlari: Jamiyatimizda yoshlar tarbiyasida ayrim bo'shliqlar vujudga kelayotganini dunyoqarashi past, bilimi zaif, yosh bo'lsada, jinoyatga qo'l urgan, giyohvandlikga moyil, ichkilik va chekishga ruju qo'ygan, o'qishga qiziqmaydigan, tarbiyasi og'ir bolalarning borligi tashvishli holdir. Bolaning maktab vaqtida shakllanishida o'qituvchi, mutaxassis pedagog xodimlar ya'ni, sinf rahbarlari va boshlang'ich sinf o'qituvchilarining roli kattadir.

Yuqorida keltirib o'tilgan ilmiy dalillardan kelib chiqadigan bo'lsak, jinoiy xulq motivlarini o'rganish jinoyatchilik sabablarini chuqur anglash va unga qarshi kurashishda muhim ahamiyatga ega, chunki bu jinoyatchi shaxsini to'liq tavsiflash va uning kelajakdagi xatti-harakatlarini bashorat qilishga yordam beradi.

Olib borilgan ilmiy tadqiqot natijalaridan kelib chiqadigan bo'lsak, psixologiya fani tarmoqlaridan biri sifatida tan olingan jahon psixologiyasi fanida jinoyatchi shaxsi va uning

ijtimoiy-psixologik xususiyatlari to'g'risida bir qancha ilmiy tadqiqot ishlari olib borilib, amalga oshirilgan ilmiy tahlillar natijalari amaliyotga tatbiq etilib kelinmoqda. Umuman olganda o'smir-yoshlarni jinoyatga undaydigan omillar va uni keltirib chiqaruvchi sabablar bir qancha bo'lishi mumkin. Masalan, maqsadlarga erishish uchun yengil yo'l qidirish, tez fursatda katta mablag'lar va boyliklarga ega bo'lish, maqsadlarga osonlik bilan erishish.

Jinoyatchining shaxsiyati ijtimoiy-psixologik ahamiyatga ega bo'lgan turli xil fazilatlar va xususiyatlar bilan tavsiflanadi. Ular: ijobiy, neytral, salbiy. Bu fazilatlar shaxsning hayotiy faoliyatida muhim ahamiyat kasb etadi. Shaxs tug'ilgan paytdan boshlab, unda turli sifat va xususiyatlarning shakllanishi, rivojlanishi va mustahkamlanishi jarayoni boshlanadi, agar ular salbiy xususiyatga ega bo'lsa, salbiy muhit bilan o'zaro ta'sir qila boshlaydi, jinoyatchi shaxsini bevosita shakllantiradi.

O'smirlarda jinoiy xulq motivlarini shakllanishining **ijtimoiy-psixologik xususiyatlarini** yoritib berish bilan bir qatorda, yoshlarning barcha fazilatlarini va xususiyatlarini ikki guruhga bo'lish mumkin:

1) o'zgarmas xususiyatlar; 2) o'zgaruvchan xususiyatlar.

O'zgarmas belgilarga jins va millat bilan bog'liq bo'lgan demografik xususiyatlar, temperament kabi ba'zi psixologik xususiyatlar va ruhiy kasalliklar kabi ba'zi biologik xususiyatlar kiradi.

Bundan tashqari, o'zgarmas xususiyatlar tabiiy va asosan insonning biologik tabiati bilan bog'liq bo'lgan fazilatlar va xususiyatlarda namoyon bo'ladi, bu genetik jihatdan oldindan belgilab qo'yilgan va hodisalarning tabiiy rivojlanishida doimiylik bilan tavsiflanadi.

O'zgaruvchan xususiyatlar asosan insonning ijtimoiy tabiati bilan bog'liq (garchi ba'zi hollarda ular biologik jarayonlar, masalan, orttirilgan kasallik tufayli ham paydo bo'lishi mumkin) va shuning uchun ularni o'zgartiruvchi turli omillar ta'siriga bog'liq. Ko'pincha o'zgaruvchan xususiyatlar shaxsning ijtimoiy munosabatlarga bosqichma-bosqich kirib borishi bilan bog'liq holda ularning mazmunining ko'p bosqichli o'zgarishiga olib keladi. Jinoyatchi shaxsini belgilovchi asosiy ijtimoiy-psixologik jihatlar shaxsning axloqiy deformatsiyasi bo'lganligi sababli (chunki ular jinoiy xulq-atvorni keltirib chiqaradi), bunday shaxsni shakllantirish jarayoni ularga amalga oshiriladi. Shu o'rinda jinoiy harakatlar va ularning ijtimoiy-psixologik xususiyatlariga alohida to'xtalib o'tamiz.

Jinoiy harakatlar (delinkvent, lotin. Delinquens - jinoyatchilik, huquqbuzarlik) deb, xuddi shunday xulq-atvor turiga mansub, subyekt ehtiyojlar, istaklarni qondirish uchun jarohat yoki o'limga olib kelish maqsadida jismoniy kuch yoki qurol ishlatish bilan jarohat yetkazish, ruhiy zo'riqlashlarni yengish maqsadida o'zining ehtiyojlari, istaklarini qondirishning noqonuniy yo'lini tanlaganiga aytiladi. Bunday holatda jinoyatning maqsadi tajovuzkor xatti-harakatlarni amalga oshirishga qaratiladi. nisbatan ko'rib chiqilishi kerak. Shunday qilib, jinoyatchi shaxsining shakllanishiga tashqi va ichki omillar ta'sir ko'rsatadi.

Ular quydagilarda o'z aksini topadi:

Tashqi omillar o'zlari ta'sir qiladigan shaxsning irodasiga bog'liq bo'lmagan turli hodisalar, munosabatlar, hodisalarda namoyon bo'ladi.

Ichki omillar, aksincha, bu shaxsning aqliy va aqliy faoliyatining mahsuli yoki uning ijtimoiy xususiyatlarining natijasidir. Shu bilan birga, tashqi omillar juda muhim, chunki ular tug'ilgan paytdan boshlab odamga ta'sir qila boshlaydi.

Ichki omillar, aslida, tashqi omillar ta'sirining mahsulidir, shuning uchun ular darajali xususiyatga ega, ammo bu ularning jinoyatchi shaxsini shakllantirish jarayonida yetakchi rolni egallashini istisno qilmaydi. Masalan, retsdivist jinoyatchilar va mutaxassislar tomonidan namoyon bo'ladigan jinoiy submadaniyat ideallarini chuqur idrok etish tashqi ijobiy omillarning (masalan, huquqni muhofaza qilish sifatini oshirish, mehnat bozorini rivojlantirish va boshqalar) ta'sirini zararsizlantirishi va xohishni kuchaytirishi mumkin. Jinoiy xulq – makon va zamonda rivoj topib, jinoyat tarkibini tashkil etuvchi tashqi, ob'yektiv harakatlarni,

shuningdek, jinoyat sodir etilishini belgilovchi ichki, oldingi psixologik hodisalarni o'z ichiga olgan jarayondir.

Jinoiy xulq-atvorni o'rganishning muhim jihati uning "mexanizmi" ni tahlil qilishdir. Bu atama jinoiy harakatlar rivojlanishining ma'lum bir ketma-ketligini bildiradi: jinoiy niyatlarning paydo bo'lishi, jinoyat sodir etish to'g'risida qaror qabul qilish, ularning harakatlarini rejalashtirish va nihoyat, jinoyatchi tomonidan amalga oshirilishi.

Qasddan jinoyat sodir etish mexanizmi odatda uchta asosiy bo'g'inni o'z ichiga oladi: jinoyat motivi, jinoiy harakatlarni rejalashtirish va ularni amalga oshirish. Jinoiy xulq-atvor mexanizmi jinoyatchining shaxsiyati va tashqi jismoniy va ijtimoiy muhit bilan chambarchas bog'liq. U shaxsdan ajralgan holda mavjud bo'la olmaydi, chunki bu mexanizmni tashkil etuvchi barcha psixik jarayonlar shaxsning o'zida, organizmida va inson miyasida sodir bo'ladigan jarayonlardir. Inson nafaqat o'z rejalarini amalga oshiradi, balki o'z harakatlarining mumkin bo'lgan natijasini ham oldindan ko'radi.

Jinoiy xulq-atvor mexanizmi xuddi tashqi muhit bilan chambarchas bog'liq. Uning harakat motivlari ichki va tashqi ta'sirlar asosida, shaxs manfaatlarining u boshidan kechirayotgan hayotiy vaziyat xususiyatlari bilan o'zaro ta'sirida tug'iladi. Jinoyatchining kelajakdagi harakatlarini rejalashtirishda tashqi muhitdan chalg'itib bo'lmaydi. Va jinoyatning ijro etilishi bu muhitga eng to'g'ridan-to'g'ri ta'sir qiladi. Shaxsning o'zi tashqi muhitning ta'sirini boshdan kechiradi, garchi bu ta'sir ehtimollik, statistik xarakterga ega. Jinoiy xulq-atvor mexanizmi faoliyatining mazmuni va xususiyatlarini tahlil qilish ham nazariy, ham amaliy nuqtai nazardan juda muhimdir.

Bu jinoyatning oldini olish, huquqbuzar shaxsining yo'nalishini o'zgartirishga yordam beradigan choralarni aniqlashga yordam beradi. Ko'p hollarda jinoiy xulq-atvorni o'z vaqtida to'xtatish, shaxsning niyat va harakatlarini boshqa tomonga burish va shu orqali jinoyat sodir etilishining oldini olish mumkin.

Ommaviy axborot vositalari va internet – zo'ravonlikni targ'ib qiluvchi kontent bolalarning ongiga salbiy ta'sir.

Delikvent — (lot. delinquens — ayb sodir etuvchi) huquqbuzar, huquqda ijtimoiy qoidalardan og'uvchi xulqli shaxs (jinoyatchi) va b.ni ifodalash uchun ishlatiladigan atama.

Jinoyatchi shaxsi, avvalo jinoyat subyektining shaxsidir. Jinoyat qonunchiligiga binoan jinoyat subyektini uni aynan subyekt deb topish uchun zarur ko'rsatkichlarga ega bo'lishi lozim. Bunday ko'rsatkichlar uchta: jismoniy shaxs (jahonning ba'zi bir mamlakatlarida yuridik shaxslarni xam jinoyat subyektini deb topish imkoniyati nazarda tutilganki, bunga qo'shilish qiyin), shaxsning muayyan yoshga to'lganligi va aqli rasolik. Ammo jinoyatchi shaxsini tavsiflash uchun jinoyat subyektining faqat jinoyat huquqiy belgilari yetarli emas.

Muayyan subyektning jinoyat sodir etishi faqat jinoyat sodir etgan odam shaxsi mavjudligini e'tirof etish uchun asos bo'lib xizmat qiladi. Jinoyat subyektining shaxsi odamning asosan jinoiy xulq-atvor xususiyatlari bilan bog'liq bo'lgan boshqa xar xil ko'rsatkichlarini ham qamrab oladi. Jinoiy xulq-atvor, eng avvalo, odamni qurshagan borliq, muhit bilan belgilanadi. Lekin, ayni vaqtda, u shaxsning muayyan mayllari, intilishlari, xulq-atvor motivlari va maqsadlarini ham aks ettiradi. Tabiiyki, odam qanday salbiy xususiyatlarga ega bo'lmasin, agar u jinoyat sodir etmagan bo'lsa, uni jinoyatchi deb hisoblash mumkin emas.

Jinoyatning sub'yektiv tomoni – aybdor shaxsning o'zi sodir etgan ijtimoiy xavfli qilmish hamda uning oqibatlariga bo'lgan ruhiy munosabatini anglatuvchi tushuncha bo'lib, jinoyat sodir etgan shaxsning qasdi yoki ehtiyotsizligi isbotlanishi ushbu holatda zarur hisoblanadi.

Jinoyat sodir etganlik holati muayyan odamni g'ayriijtimoiy shaxs sifatida tavsiflaydi, lekin uning mazmun – mohiyatini to'liq tushuntirib bermaydi. Jinoyatchi shaxsini to'laqonli tavsiflash va baholash uchun uning ham ijobiy, xam salbiy xulq-atvorini belgilovchi barcha xislatlari xam o'z aksini topadi. Jinoyat subyektining shaxsi uch darajada: jinoyatchi shaxsi

umumiy tushunchasi nuqtai nazaridan, xar xil toifaga mansub jinoyatchilarning belgilarini aniqlash nuqtai nazaridan va muayyan jinoyat sodir etgan shaxs (masalan, o'g'irlik, odam o'ldirish, nomusga tegish, avtomobilni olib qochish va x.k. jinoyatlar sodir etuvchi shaxslar) darajasida o'rganilishi lozim.

O'smirlarda jinoyat motivlarining shakllanishi asosan **ijtimoiy-psixologik sabablar** (oila muhiti, tengdoshlar ta'siri), **psixologik omillar** (shaxsiy xarakter, o'zini his etish va o'zini anglash, his-tuyg'u buzilishlari), **ijtimoiy-iqtisodiy omillar** (qashshoqlik, qiyinchiliklar, tengsizlik) va **pedagogik omillar** (tarbiyaviy ishlar yetishmasligi, ta'lim muassasalaridagi muammolar) orqali kelib chiqadi, bularning barchasi ularning xulq-atvorida salbiy o'zgarishlarga olib kelishi mumkin.

Ijtimoiy-psixologik omillar va noqulay oila muhiti: Ota-onalarning ajralishi, oilada zo'ravonlik, o'zaro kelishmovchiliklar, bolalarni nazoratsiz qolishi, bola tarbiyasiga ota-onaning befarqligi yoki nazoratsizligi, qiyin sharoitlarda qolganlik, turli ta'sirlar doirasida qolishlik.

Tengdoshlar ta'siri: Turli salbiy guruhlariga qo'shib qolish, jinoiy guruhlariga jalb qilinish, "ko'zga tashlanish va e'tiborlar markazida" bo'lishni xohlash, o'zini ko'rsatishga urinish. Aslini olganda tengdoshlar ta'siri – bu o'smirlar, yoshlar va hatto kattalarning xulq-atvori, fikrlashi va qarorlariga ularning tengdoshlari (do'stlari, sinfdoshlari) muhitining kuchli ta'siridir, bu ijtimoiy normativlar, o'zlikni anglash va guruhga moslashuv orqali namoyon bo'ladi va rivojlanishda muhim rol o'ynaydi.

O'smirlarda jinoiy xulq motivlarini shakllanishining **ijtimoiy-psixologik xususiyatlarini rivojlanishiga ta'sir etuvchi omillarni aniqlash orqali yosh avlodni** ijtimoiy munosabatlar tizimidagi faolligiga salbiy ta'sir etuvchi ijtimoiy-psixologik jihatlar aniqlanib jamiyatda o'z o'rnini topa olmaslik, adolatsizlik hissi, ijtimoiy bosim kabilarni o'ziga xos tomonlarini keltirib o'tish muhim hisoblanadi. Ular qiydagi ijtimoiy-psixologik omillarni o'z ichiga qamrab oladi.

Ijtimoiy-psixologik omillar (shaxsiy xususiyatlar): O'smirlarning shaxsiyatni buzilishlari, past o'zini qadrlash, impulsivlik, agressivlik, janjal hissi va shu kabilar.

O'smirlardagi motivatsiya va maqsadlar: Giyohvandlik ta'siriga tushib qolish, qisqa muddatli manfaatlar ortidan quvish, hayotda aniq maqsadlar yo'qligi, qiyinchiliklardan qochish, iroda kuchini pastligi, chidamsizlik, turli tashqi ta'sirlar doirasida qolish, tezda erishiladigan, lekin uzoq muddatli oqibatlari bo'lmagan yoki salbiy bo'lishi mumkin bo'lgan, shaxsiy foyda, moddiy yoki boshqa naf keltiradigan harakatlar, qarorlar yoki imkoniyatlar nazarda tutiladi. Bu, ayniqsa, manfaatlar to'qnashuvi (conflict of interest) kabi holatlarda, shaxsiy manfaatni davlat yoki jamoat manfaati ustidan qo'yishni anglatadi va qonuniy jihatdan taqiqlangan jinoyatlarni keltirib chiqarishga olib keladi.

Hissiy buzilishlar: Depressiya (tushkunlik) – bu hissiy, jismoniy va xulq-atvorga salbiy ta'sir ko'rsatadigan, odatda yoqimli ishlarga qiziqish va zavqni yo'qotish bilan kechuvchi jiddiy ruhiy kasallik bo'lib, uni davolash mumkin, lekin bunga professional yordam kerak, chunki bu shunchaki qayg'u emas, balki miyadagi kimyoviy jarayonlar va neyrobiologik o'zgarishlar natijasidir, bu esa kundalik hayotga xalaqit beradi va xavotirlik, g'azabni nazorat qila olmaslik kabilarni keltirib chiqaradi.

Jinoiy xulq motivlarini keltirib chiqaradigan ijtimoiy-iqtisodiy omillar:

Qashshoqlik va nochorlik: Mambag'alikdan va nochorlikdan aziyat chekish, oilaviy ahvolini va o'zini moddiy ta'minlanmaganlik, kiyim-kechak, o'yinchoq va boshqa ehtiyojlarni qondira olmaslik kabilar.

Qiyosiy jihatlariga e'tibor qaratish ya'ni, tengsizlik: Boshqa tengdoshlari bilan o'zini taqqoslash va ulardan ortda qolish hissi (oilaviy, hayotiy, shaxsiy va ijtimoiy-psixologik) solishtirmalar.

Yuqorida keltirib o'tilgan ilmiy tahlillardan kelib chiqib fikr yuritadigan bo'lsak, o'smirlarda jinoiy xulq motivlarini shakllanishining **ijtimoiy-psixologik xususiyatlarini yoritib beruvchi** pedagogik omillarni paydo bo'lishi, ta'lim muassasalarida yuzaga keladigan muammolar quydagilarda o'z aksini topadi:

✓ o'qituvchilarning o'quvchilarga bo'lgan munosabati: ularning e'tiborsizligi, turli kamsitilishlar, maktabda nasil-nasabiga va boyligiga qarab muomalada bo'lmaslik, o'qishga qiziqmaslik;

✓ o'quv jarayonidagi kayfiyatni yo'qligi, doimiy qayg'u, umidsizlik, g'amginlik, hech narsadan zavqlanmaslik (anhedoniya);

✓ o'smirlardagi harakat: holsizlik, charchoq, harakatlarning sekinlashishi, ba'zan esa beqarorlik;

✓ turli ijtimoiy-psixologik fikrlar: o'ziga ishonchsizlik, aybdorlik hissi, kelajak haqida salbiy fikrlar, konsentratsiyaning pasayishi, xotira buzilishi, o'z joniga qasd qilish fikrlari.

✓ jismoniy o'zgarishlar: charchoqlar, uyqu buzilishi (uyqusizlik yoki ko'p uxlash), ishtaha o'zgarishi (kamayishi yoki ko'payishi) va vazn o'zgarishi, jinsiy istakning pasayishi, bosh og'rig'i, ich qotishi, noto'g'ri rivojlanish.

Yuqorida keltirib o'tilgan ilmiy tadqiqot natijalaridan kelib chiqib, ta'kidlaydigan bo'lsak, bugungi kunda o'smirlik yoshida tengdoshlar ta'sirining asosiy jihatlari quydagi ijtimoiy-psixologik xususiyatlardan kelib chiqib quydagi tvsiyalar ishlab chiqildi:

Birinchidan, ijtimoiy o'zgarish va moslashuv jarayonini takomillashtirish: o'smirlar bilan muntazam ravishda ishlash natijasida ulardagi salbiy motivlarni ta'sirini kamaytirish, oila, maktab va tengdoshlar bilan birgalikda muloqot olib borishning ijtimoiy-psixologik asoslarini yaratish, yoshlarda hayotga bo'lgan ijobiy ko'nikmalarni shakllantirish, ularga hayotiy munosabatlarga kirishish va guruh qoidalarini o'rganishga yordam berish.

Ikkinchidan, o'smirlar shaxsiyatni shakllantirishning ijtimoiy-psixologik xususiyatlarini rivojlantirish: Bilimga chanqoq, hayotiy qiziqishlari yuqori darajada bo'lgan yaqin do'stlar ta'sirini rivojlantirish orqali ular bilan shaxs o'zini anglashni o'rgatish.

Uchinchidan, xulq-atvorga ijobiy ta'sir etuvchi ijtimoiy-psixologik xususiyatlarni tarkib toptirish: Tengdoshlar bosimi (positive yoki negative) xulq-atvor, odatlar, hatto qadriyatlarga ta'sir qilishi mumkin bo'lgan salbiy ta'sirlardan himoya qilish va mavjud muammolarni aniqlab o'z vaqtida hal qilish.

Xulosa qilib aytadigan bo'lsak, o'smirlarda salbiy xulq-atvorning paydo bo'lishi murakkab jarayon bo'lib, u o'smirlarning ehtiyojlari, qadriyatlari, hissiyotlari va o'zlari voyaga yetayotgan ijtimoiy muhitida shakllanib boradi. Shuningdek, ilmiy tadqiqot ishida shiddat bilan rivojlanayotgan zamonaviy bolalar orasida kuzatilayotgan jinoyat motivlari va salbiy xulq-atvorning shakllanishiga ta'sir etuvchi ijtimoiy-psixologik omillar tahlil qilinib, uning mazmun-mohiyati keng qamrovli jihatdan asoslab berilgan. Shuningdek, ilmiy tadqiqot ishida mavzuga oid muammoalrni hal qilishga qaratilgan ijtimoiy-psixologik xususiyatlar ochib

berilgan bo'lib, unda asosan deviant xulq-atvor muammosi va deviant xulqli bolalarni psixodiagnostika qilish usullari hamda psixokorreksion, psixoprofilaktik, psixokonsultativ tadbirlar xususida mulohaza yuritiladi.

Milliy qadriyatlar, milliy o'zlikni anglash ta'lim-tarbiyani samaradorligini muntazam oshirib borish, yosh avlodni har tomonlama ijtimoiy-psixologik xususiyatlarini shakllantirish, bugungi kun yoshlarini turli tashqi ta'sirlardan himoya qilishda oilalar, jamoatchilik, ta'lim muassasalari barchamiz bir yoqadan bosh chiqarib harakat qilishimiz zarur hisoblanadi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yhati:

1. O.S.Qodirov, A.M.Shonazarov va boshqarlar. Xulqi og'ishgan bolalar psixologiyasi: Darslik. Samarqand, SamDU. 2025.–135-137 b.
2. Yangi O'zbekiston Ijtimoiy-siyosiy gazeta № 14 (1075), 2024-yil 19-yanvar.
3. Maxsus iqtisodiy va sanoat zonalarini faoliyatining samaradorligini oshirish bo'yicha qo'shimcha chora-tadbirlar to'g'risida O'zbekiston Respublikasi Prezidentining Farmoni, 04.03.2025 yildagi PF-41-son, 1-3-b.
4. O'zbekiston Respublikasi Davlat Statistika Qo'mitasi.- <https://stat.uz>. 2025-yil.
5. A.M.Шоназаров. Социально-психологические особенности управления деятельностью специальных экономических зон и повышения их эффективности «Научный вестник Бухарского института психологии и иностранных языков», научно-практический журнал, ISSN 3030-3710 (P), ISSN 3030-3095 (E), (№4, 2024) <http://buxpxti.uz> c. 183-184 b.

MUALLIF HAQIDA MA'LUMOT [ИНФОРМАЦИЯ ОБ АВТОРЕ]

[AUTHORS INFO]

Maxmudov Ubaydullo Abdumalik o'g'li.

Samarqand davlat universiteti

“Amaliy psixologiya” kafedrasi magistranti

Manzil: O'zbekiston, Samarqand shahri

TALABALAR ORASIDA TEST VA IMTIHON STRESSINI BOSHQARISH STRATEGIYALARI

*Eshov Erkin Sattorovich,
Buxoro davlat universiteti,
Psixologiya kafedrasida dotsenti*

Annotatsiya

Ushbu maqola talabalar orasida test va imtihon jarayonida yuzaga keladigan stressni boshqarish usullari va o'z-o'zini boshqarish strategiyalarini o'rganishga bag'ishlangan. Tadqiqotning asosiy maqsadi – imtihon stressi bilan bog'liq psixologik mexanizmlarni aniqlash, talabalar orasida stressni kamaytirishga yordam beruvchi strategiyalarni tahlil qilish va ularning samaradorligini baholashdir. Tadqiqotga **50 nafar oliy ta'lim muassasalari talabasi** jalb qilindi. Maqolada psixologik kuzatuv, yarim strukturaviy suhbatlar va stressni baholash testlari qo'llanildi. Natijalar shuni ko'rsatdiki, talabalar orasida **relaksatsiya, vaqtni boshqarish, kognitiv qayta baholash va o'z-o'zini rag'batlantirish** strategiyalari eng samarali stressni boshqarish usullari hisoblanadi. Tadqiqot natijalari psixologik maslahat va pedagogik amaliyotda qo'llanilishi mumkin.

Kalit so'zlar: imtihon stressi, talabalar, psixologik strategiyalar, o'z-o'zini boshqarish, relaksatsiya, kognitiv qayta baholash, pedagogik psixologiya.

Imtihon va test jarayoni talabalar hayotida muhim va stressli hodisa sifatida namoyon bo'ladi. Akademik muvaffaqiyatga erishish uchun talabalar nafaqat o'z bilimlarini, balki emotsional va kognitiv barqarorliklarini ham sinovdan o'tkazishadi. Shu sababli, **imtihon stressi** – bu talabalar orasida keng tarqalgan psixologik hodisa bo'lib, ularning ruhiy farovonligi, o'quv samaradorligi va shaxsiy rivojlanishiga sezilarli ta'sir ko'rsatadi.

Psixologik tadqiqotlar shuni ko'rsatdiki, stressning o'zi zararli emas; muammo u bilan qanday kurashish va uni boshqarishda namoyon bo'ladi. Talabalar orasida stressni boshqarish strategiyalari turlicha bo'lishi mumkin: ba'zilar relaksatsiya va meditatsiyaga murojaat qilsa, boshqalari vaqtni boshqarish, rejalashtirish yoki kognitiv qayta baholashga tayanadi. Shu bilan birga, **o'z-o'zini boshqarish** talabalarda stressga qarshi psixologik himoya mexanizmini shakllantiradi.

O'quv jarayonidagi testlar va imtihonlar shaxsiy bilimlarni baholashdan tashqari, talabaning psixologik barqarorligini ham sinovdan o'tkazadi. Shu sababli, stressni boshqarish va unga psixologik tayyorgarlikning ahamiyati ortadi. Tadqiqotning maqsadi – talabalar orasida test va imtihon stressini kamaytirish bo'yicha samarali strategiyalarni aniqlash, ularning psixologik asoslarini tahlil qilish va ularni amaliy tavsiyalarda qo'llash.

Ushbu tadqiqot **empirik va kombinatsiyalangan metodologiya** asosida olib borildi. Tadqiqotning maqsadi – talabalar orasida test va imtihon stressini aniqlash, uni boshqarish strategiyalarini tahlil qilish va o'z-o'zini boshqarish mexanizmlarini o'rganishdan iborat. Tadqiqotning metodologik asoslari psixologik, pedagogik va ijtimoiy-psixologik yondashuvlarga tayanadi.

Tadqiqotga jami **50 nafar talabalar** jalb qilindi, ularning yoshi 18–23 yoshni tashkil etadi. Ishtirokchilarning jinsi quyidagicha taqsimlandi: 28 qiz, 22 o'g'il. Talabalar turli fakultetlar va ixtisosliklardan tanlab olindi, bu esa natijalarning vakillik darajasini oshirdi.

Ishtirokchilar tadqiqotda **ixtiyoriy tarzda** qatnashdi, ularning shaxsiy ma'lumotlari maxfiy saqlandi va **tadqiqot etika qoidalariga** rioya qilindi. Tadqiqotga jalb qilingan talabalar akademik yuklama va imtihon jarayonlariga duch keladigan normalar asosida tanlandi, shuningdek, ular stress darajasi va boshqarish strategiyalarini baholashda faol qatnashishga rozilik bildirdi.

Tadqiqotda quyidagi psixologik va empirik vositalardan foydalanildi:

Perceived Stress Scale (PSS) – talabalar tomonidan his qilingan stress darajasini aniqlash uchun xalqaro miqyosda qabul qilingan psixodiagnostik vosita. Ushbu test stressning subyektiv tajribasini baholaydi va talabalar orasida stress darajasini aniqlashga imkon beradi.

Coping Strategies Inventory (CSI) – stressni boshqarish strategiyalarini aniqlash uchun ishlatiladi. Ushbu vosita talabalarning stressga nisbatan qoʻllaydigan strategiyalarini (relaksatsiya, vaqtni boshqarish, kognitiv qayta baholash, oʻz-oʻzini ragʻbatlantirish) aniqlashga xizmat qiladi.

Self-Regulation Questionnaire (SRQ) – talabalar oʻz-oʻzini boshqarish va motivatsiya darajasini baholashga moʻljallangan. Bu test talabalar stressli vaziyatlarda oʻzini nazorat qilish qobiliyatini oʻlchash imkonini beradi.

Yarim strukturaviy suhbatlar – talabalarning stressga qarshi kurashish tajribasi, emotsional holati va psixologik strategiyalari haqida keng va chuqur maʼlumot olish uchun qoʻllanildi. Suhbatlar 20–30 daqiqa davom etdi va audio yozib olindi, keyinchalik tahlil qilindi.

Psixologik kuzatuv – talabalarning test va imtihon jarayonidagi xulq-atvorini, tana tilini, stress belgilarini va ruhiy holatini sistematik qayd qilish maqsadida amalga oshirildi.

Tadqiqot quyidagi bosqichlarda olib borildi:

Bosqich 1 – Tayyorlov va rejalashtirish: Tadqiqot mavzusi aniqlanib, ishtirokchilar tanlandi. Tadqiqot vositalari (PSS, CSI, SRQ) moslashtirildi va testlarni oʻtkazish uchun ruxsatlar olindi.

Bosqich 2 – Maʼlumotlarni toʻplash: Talabalarga testlar berildi, yarim strukturaviy suhbatlar oʻtkazildi, psixologik kuzatuv amalga oshirildi. Ishtirokchilarga oʻz stress darajasini baholash va boshqarish strategiyalarini aniqlash uchun yetarli vaqt berildi.

Bosqich 3 – Maʼlumotlarni qayta ishlash va tahlil qilish: Olingan natijalar foizlar, oʻrtacha qiymatlar va korrelyatsion tahlil yordamida tahlil qilindi. Tadqiqot natijalari stress darajasi, boshqarish strategiyalari va oʻz-oʻzini boshqarish oʻrtasidagi bogʻliqlikni aniqlash imkonini berdi.

Tadqiqot natijalari **statistik va ilmiy-uslubiy usullar yordamida tahlil qilindi:**

Deskriptiv statistik tahlil – foizlar, oʻrtacha qiymatlar va dispersiya koʻrsatkichlari hisoblab chiqildi.

Korrelyatsion tahlil – Pearson korrelyatsiya koeffitsienti yordamida stress, boshqarish strategiyalari va oʻz-oʻzini boshqarish oʻrtasidagi bogʻliqlik aniqlandi.

Kvalitativ tahlil – yarim strukturaviy suhbatlar va psixologik kuzatuv natijalari matn tahlili va kodlash orqali tahlil qilindi. Bu talabalarning stressga munosabati va strategiyalarini chuqur tushunishga imkon berdi.

Tadqiqot metodologiyasi **psixologik stress nazariyasi (Lazarus & Folkman, 1984), oʻz-oʻzini boshqarish nazariyasi (Zimmerman, 2002) va akademik muvaffaqiyat va stress boshqarish konseptlariga** tayangan. Ushbu metodologik yondashuv talabalarning psixologik barqarorligini va imtihon stressini boshqarish strategiyalarini ilmiy jihatdan aniqlash imkonini berdi.

Tadqiqot natijalari **50 nafar talabalar** ishtirokida oʻtkazilgan psixodiagnostik testlar, yarim strukturaviy suhbatlar va psixologik kuzatuvlar asosida tahlil qilindi. Tadqiqotning asosiy vazifasi – talabalar orasida **imtihon stressi darajasi**, uni boshqarish strategiyalari va oʻz-oʻzini boshqarish qobiliyatlarini aniqlash edi.

Perceived Stress Scale (PSS) test natijalari shuni koʻrsatdiki, talabalar orasida stress darajasi sezilarli farqlanadi:

20 nafar (40%) talabalar **yuqori darajada stress** his qilgan.

22 nafar (44%) talabalar **oʻrtacha darajada stress** his qilgan.

8 nafar (16%) talabalar **past darajada stress** koʻrsatgan.

1-jadval.

Talabalar orasida stress darajasi (n=50)

Stress darajasi	Ishtirokchilar soni	Foiz (%)
Yuqori	20	40
O'rtacha	22	44
Past	8	16
Jami	50	100

Natijalar shuni ko'rsatadiki, test va imtihon jarayoni talabalar orasida keng tarqalgan stress manbai hisoblanadi. Yuqori darajadagi stress talabalarning **emotsional barqarorligi**, diqqat va xotira funksiyalariga salbiy ta'sir ko'rsatishi mumkin.

Coping Strategies Inventory (CSI) test natijalari shuni ko'rsatdiki, talabalar turli strategiyalarni qo'llaydi. Natijalar quyidagicha taqsimlangan:

Relaksatsiya va meditatsiya – 18 nafar (36%) talabalar muntazam relaksatsiya mashqlari va meditatsiyadan foydalanadi.

Vaqtini boshqarish va rejalashtirish – 14 nafar (28%) talabalar imtihon kunlariga tayyorgarlik jarayonini rejalashtirish orqali stressni kamaytiradi.

Kognitiv qayta baholash – 10 nafar (20%) talabalar vaziyatni konstruktiv baholash orqali stressni boshqaradi.

O'z-o'zini rag'batlantirish – 8 nafar (16%) talabalar o'zini ruhlantirish va muvaffaqiyatni tasavvur qilish orqali stressga qarshi kurashadi.

2-jadval.

Talabalar orasida stressni boshqarish strategiyalari (n=50)

Strategiya	Ishtirokchilar soni	Foiz (%)
Relaksatsiya va meditatsiya	18	36
Vaqtini boshqarish va rejalashtirish	14	28
Kognitiv qayta baholash	10	20
O'z-o'zini rag'batlantirish	8	16
Jami	50	100

Relaksatsiya va meditatsiya eng samarali strategiya sifatida ajralib turadi. Vaqtini boshqarish va rejalashtirish esa talabalar orasida eng keng tarqalgan va amaliy jihatdan samarali strategiya sifatida namoyon bo'ladi.

Self-Regulation Questionnaire (SRQ) natijalari shuni ko'rsatdiki: o'z-o'zini boshqarish darajasi yuqori bo'lgan talabalar stressga nisbatan bardoshliroq va kognitiv qayta baholash strategiyasini samaraliroq qo'llaydi; korrelyatsion tahlil: o'z-o'zini boshqarish va stress darajasi o'rtasida **salbiy bog'liqlik** mavjud ($r = -0,65$).

3-jadval.

O'z-o'zini boshqarish va stress darajasi o'rtasidagi bog'liqlik

Ko'rsatkichlar	r qiymati
O'z-o'zini boshqarish – stress	-0,65

Natijalar shuni ko'rsatadiki, o'z-o'zini boshqarish qobiliyati oshgani sari talabalar stress darajasini sezilarli darajada kamaytiradi. Bu, o'z-o'zini boshqarish strategiyalarining imtihon stressiga qarshi samaradorligini ilmiy jihatdan tasdiqlaydi.

Yarim strukturaviy suhbatlar va kuzatuvlar shuni ko'rsatdiki:

1. Talabalar stress paytida asosan **vaziyatni ijobiy baholash, nafas olish mashqlari** va **o'qish rejasini tuzish** orqali kurashadi.

2. Talabalar orasida o'z-o'zini rag'batlantirish va meditatsiya mashqlariga kamroq murojaat qilinadi, ammo ularni qo'llagan talabalar stressni samarali kamaytirishini qayd qilgan.

3. Stressni boshqarish strategiyalari **individual xususiyatlar va akademik yuklamaga** bog'liq bo'lib, turli fakultetlar talabalari orasida farqlilik kuzatildi.

Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatadiki:

- Test va imtihon stressi talabalar orasida keng tarqalgan, ammo uni boshqarish strategiyalari yordamida sezilarli darajada kamaytirish mumkin.

- Eng samarali strategiyalar: **relaksatsiya, vaqtni boshqarish, kognitiv qayta baholash va o'z-o'zini rag'batlantirish**.

- O'z-o'zini boshqarish va stress o'rtasidagi salbiy bog'liqlik shuni ko'rsatadiki, psixologik tayyorgarlik va individual strategiyalar talabalarning ruhiy barqarorligini oshiradi.

- Korrelyatsion tahlil va suhbat natijalari bir-birini tasdiqlaydi, bu esa tadqiqotning ilmiy asosini mustahkamlaydi.

Natijalar nafaqat **psixologik maslahat**, balki **pedagogik amaliyot** va talabalarni stressdan himoya qilish tizimlarini ishlab chiqishda ham qo'llanilishi mumkin.

Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatdiki, imtihon va test jarayoni talabalar hayotida keng tarqalgan stress manbai hisoblanadi. Yuqori darajadagi stress talabalarning emotsional barqarorligi, diqqat, xotira va o'quv samaradorligiga salbiy ta'sir ko'rsatadi. Shu sababli, stressni boshqarish va unga psixologik tayyorgarlikning ahamiyati ortadi.

Tadqiqot asosida aniqlangan eng samarali stressni boshqarish strategiyalari quyidagilar:

1. Relaksatsiya va meditatsiya: Talabalar orasida eng samarali usul bo'lib, stress darajasini sezilarli kamaytiradi va emotsional barqarorlikni oshiradi.

2. Vaqtni boshqarish va rejalashtirish: Imtihon kunlariga tayyorgarlikni samarali tashkil qilish orqali stressni kamaytiradi va akademik natijalarni yaxshilaydi.

3. Kognitiv qayta baholash: Vaziyatni konstruktiv va ijobiy baholash orqali talabalar stressga qarshi psixologik himoya mexanizmini mustahkamlaydi.

4. O'z-o'zini rag'batlantirish: Talabalarni ruhlantirish va shaxsiy motivatsiyani oshirish orqali stressni pasaytiradi va muvaffaqiyatga erishish ehtimolini oshiradi.

Korrelyatsion tahlil natijalari shuni ko'rsatdiki, o'z-o'zini boshqarish qobiliyati oshgani sari stress darajasi sezilarli darajada kamayadi ($r = -0,65$). Bu, o'z-o'zini boshqarish strategiyalarining talabalar orasida psixologik barqarorlikni ta'minlashda muhim omil ekanligini ilmiy jihatdan tasdiqlaydi.

Yarim strukturaviy suhbatlar va psixologik kuzatuv natijalari shuni ko'rsatdiki, talabalar stressli vaziyatlarda individual strategiyalarni qo'llaydi, ammo bu strategiyalarning samaradorligi shaxsiy xususiyatlar, akademik yuklama va psixologik tayyorgarlik bilan bog'liq. Shu sababli, stressni boshqarish bo'yicha tavsiyalar individual yondashuvga asoslangan bo'lishi lozim.

Ilmiy va amaliy ahamiyati: tadqiqot natijalari pedagogik psixologik maslahatlar va talabalarga stressni boshqarish bo'yicha individual tavsiyalar ishlab chiqishda amaliy asos bo'lib xizmat qiladi; maqola psixologlar, o'qituvchilar va talabalar uchun imtihon stressini kamaytirish bo'yicha samarali strategiyalarni aniqlash imkonini beradi; tadqiqot natijalari

o'quv jarayonini optimallashtirish, talabalarni ruhiy barqarorlikka tayyorlash va akademik muvaffaqiyatni oshirishda qo'llanilishi mumkin.

Tavsiya: talabalarni test va imtihon jarayoniga tayyorlashda relaksatsiya mashqlari muntazam qo'llash; imtihon oldidan vaqtni rejalashtirish va o'qish strategiyalarini ishlab chiqish; talabalarni kognitiv qayta baholash va o'z-o'zini rag'batlantirish usullariga o'rgatish; pedagogik va psixologik maslahatlarni shaxsiy yondashuv bilan ta'minlash, chunki har bir talaba stressga individual tarzda javob beradi.

Umuman olganda, tadqiqot shuni ko'rsatdiki, imtihon stressini boshqarish bo'yicha samarali strategiyalarni qo'llash va o'z-o'zini boshqarish qobiliyatini rivojlantirish talabalar uchun ruhiy barqarorlik, emotsional balans va akademik muvaffaqiyatni ta'minlashda muhim ahamiyatga ega.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Lazarus, R. S., & Folkman, S. (1984). *Stress, Appraisal, and Coping*. New York: Springer.
2. Cohen, S., Kamarck, T., & Mermelstein, R. (1983). A global measure of perceived stress. *Journal of Health and Social Behavior*, 24, 385–396.
3. Folkman, S., & Moskowitz, J. T. (2004). Coping: Pitfalls and promise. *Annual Review of Psychology*, 55, 745–774.
4. Zimmerman, B. J. (2002). Becoming a self-regulated learner: An overview. *Theory into Practice*, 41(2), 64–70.
5. Karasek, R. A., & Theorell, T. (1990). *Healthy Work: Stress, Productivity, and the Reconstruction of Working Life*. New York: Basic Books.
6. Selye, H. (1976). *The Stress of Life*. New York: McGraw-Hill.
7. Ильин, Е. П. (2011). *Психология развития ребенка и подростка*. Санкт-Петербург: Питер.
8. Шейнин, Е. М. (2010). *Психология учебного стресса*. Москва: Академический проект.
9. Beck, A. T. (1995). *Cognitive Therapy: Basics and Beyond*. New York: Guilford Press.

JAMOAVIY ISH ORQALI O'QUVCHILARDA SHAXSIY SIFATLAR RIVOJLANISHINING PSIXOLOGIK PEDAGOGIK XUSUSIYATLARI

Usmonova Gavharshodbegim Toyir qizi

Osiyo Xalqaro universiteti magistranti,

Navoiy voloyati Karmana tumani 5-IDUM o'qituvchisi

Anotatsiya.

KIRISH: Ushbu maqolada jamoaviy ish jarayonining o'quvchilarda shaxsiy sifatlar – mas'uliyat, muloqatchanlik, tashabbuskorlik, hamkorlik, qobiliyati, ijtimoiy moslashuv va o'zaro yordam ko'rsatish kabi xususiyatlarning shakllanishiga ta'siri psixologik pedagogik nuqtai nazardan tahlil qilingan. Tadqiqot jamoaviy faoliyatning ta'lim jarayonidagi o'rni, uning psixologik determinantlari hamda pedagogik imkoniyatlarini yoritadi.

MAQSAD: Jamoaviy ush orqali o'quvchilar shaxsiy sifatlarini rivojlantirishning pedagogik xususiyatlarini ilmiy tahlil qilish

MATERIALLAR VA METODLAR: bugungi kunda ta'lim muassasalarida o'quvchilar o'rtasidagi muloqot, hamkorlik madaniyati, jamoada ishlash kompetensiyalarini rivojlantirishga bo'lgan ehtiyoj ortib bormoqda. Jamoaviy ish shakllari esa o'quvchilarning shaxsiy sifatlarini bosqichma-bosqich rivojlantiruvchi eng samarali pedagogik texnologiyalardan biri hisoblanadi. Mazkur maqolada jamoaviy faoliyatning pedagogik va psixologik asoslari, o'quvchi yoshlarning yosh davriga xos xususiyatlari hamda jamoaviy ishning shaxsiy sifatlar rivojiga ta'siri ilmiy tahlil qilinadi.

XULOSA: Bola yoshi pedagogik yondashuvda alohida ahamiyatga ega. Jamoaviy ishning samaradorligi ham aynan shu yosh xususiyatlariga mos ravishda tashkil etilganda yuqori bo'ladi. Har bir yosh bosqichida jamoaviy faoliyat o'quvchilarning shaxsiy sifatlarini — muloqot, mas'uliyat, liderlik, hamkorlik va tashabbuskorlik kabi jihatlarni bosqichma-bosqich shakllantirishga xizmat qiladi.

Kalit so'zlar: jamoaviy ish, hamkorlik faoliyati, shaxsiy sifatlar, psixologik xususiyatlar, pedagogik omillar, ijtimoiy kompetensiya, kommunikativ ko'nikmalar, mas'uliyat, liderlik, tashabbuskorlik

ПСИХОЛОГО-ПЕДАГОГИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ РАЗВИТИЯ ЛИЧНОСТНЫХ КАЧЕСТВ У УЧАЩИХСЯ ЧЕРЕЗ КОЛЛЕКТИВНУЮ РАБОТУ

Усмонова Гавхаршодбегим Тойировна

Магистрантка Азиатского международного университета,

Преподаватель 5-й СГОШ Карманского района Навоийской области

Аннотация.

ВВЕДЕНИЕ: В данной статье анализируется влияние процесса командной работы на формирование у учащихся личностных качеств — ответственности, общительности, инициативности, сотрудничества, способностей, социальной адаптации

и взаимопомощи – с психолого-педагогической точки зрения. В исследовании освещается роль командной работы в образовательном процессе, ее психологические детерминанты и педагогические возможности.

ЦЕЛЬ: Научный анализ педагогических особенностей развития личностных качеств учащихся посредством командной работы.

МАТЕРИАЛЫ И МЕТОДЫ: Сегодня в образовательных учреждениях возрастает потребность в коммуникации, культуре сотрудничества и развитии компетенций командной работы среди учащихся. Формы командной работы являются одной из наиболее эффективных педагогических технологий, постепенно развивающих личностные качества учащихся. В данной статье научно анализируются педагогико-психологические основы командной работы, характеристики учащихся в раннем возрасте и влияние командной работы на развитие личностных качеств.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ: Детство имеет особое значение в педагогическом подходе. Эффективность командной работы также высока, когда она организована в соответствии с этими возрастными особенностями. На каждом возрастном этапе командная работа способствует постепенному формированию личностных качеств учащихся — таких аспектов, как коммуникабельность, ответственность, лидерство, сотрудничество и инициативность.

Ключевые слова: командная работа, кооперативная деятельность, личностные качества, психологические характеристики, педагогические факторы, социальная компетентность, коммуникативные навыки, ответственность, лидерство, инициативность

PSYCHOLOGICAL AND PEDAGOGICAL CHARACTERISTICS OF THE DEVELOPMENT OF STUDENTS' PERSONAL QUALITIES THROUGH COLLABORATIVE WORK

Usmonova Gavharshodbegim Toyir qizi

*Master's student of the Asian International University,
Teacher of the 5th SSGES of Karmana district, Navoi region*

Annatation.

INTRODUCTION: This article analyzes the impact of the teamwork process on the formation of personal qualities in students - responsibility, sociability, initiative, cooperation, ability, social adaptation and mutual assistance - from a psychological and pedagogical perspective. The study highlights the role of teamwork in the educational process, its psychological determinants and pedagogical possibilities.

THE GOAL: Scientific analysis of the pedagogical features of developing students' personal qualities through teamwork

MATERIALS AND METHODS: Today, there is an increasing need for communication, a culture of cooperation, and the development of teamwork competencies among students in educational institutions. Teamwork forms are one of the most effective pedagogical technologies that gradually develop students' personal qualities. This article scientifically analyzes the pedagogical and psychological foundations of teamwork, the characteristics of students at a young age, and the impact of teamwork on the development of personal qualities.

CONCLUSION: Childhood is of particular importance in the pedagogical approach. The effectiveness of teamwork is also high when it is organized in accordance with these age characteristics. At each age stage, teamwork serves to gradually form the personal qualities of students - such aspects as communication, responsibility, leadership, cooperation and initiative.

Keywords: teamwork, cooperative activity, personal qualities, psychological characteristics, pedagogical factors, social competence, communicative skills, responsibility, leadership, initiative

Zamonaviy ta'lim jarayonida o'quvchilarning nafaqat bilimga ega bo'lishi, balki ijtimoiy faolligi, muloqot madaniyati, mas'uliyati va hamkorlikka tayyorligi kabi shaxsiy sifatlarning rivojlanishi ham muhim ahamiyat kasb etadi. Ta'limning insonparvarlikka yo'naltirilganligi, o'quvchining shaxs sifatida shakllanishini ta'minlash pedagogik jarayonning asosiy vazifalaridan biri hisoblanadi. Jamoaviy ishlarni tashkil etish o'quvchi yoshlarning shaxsiy sifatlarini rivojlantirishda samarali metod sifatida namoyon bo'lib, u o'quvchilarda bir-birini tinglash, o'z fikrini erkin ifoda etish, hamkorlikda yechim topish, o'zaro mas'uliyatni his qilish kabi ko'nikmalarni shakllantiradi. Ayniqsa, yosh xususiyatlarini hisobga olgan holda tashkil etilgan jamoaviy faoliyat o'quvchilarning psixologik moslashuvchanligi va ijtimoiy tajribasining boyishiga xizmat qiladi.

Mavzuning dolzarbligi shundan iboratki, bugungi kunda ta'lim muassasalarida o'quvchilar o'rtasidagi muloqot, hamkorlik madaniyati, jamoada ishlash kompetensiyalarini rivojlantirishga bo'lgan ehtiyoj ortib bormoqda. Jamoaviy ish shakllari esa o'quvchilarning shaxsiy sifatlarini bosqichma-bosqich rivojlantiruvchi eng samarali pedagogik texnologiyalardan biri hisoblanadi. Mazkur maqolada jamoaviy faoliyatning pedagogik va psixologik asoslari, o'quvchi yoshlarning yosh davriga xos xususiyatlari hamda jamoaviy ishning shaxsiy sifatlar rivojiga ta'siri ilmiy tahlil qilinadi.

Jamoaviy ishning psixologik asoslari. Psixolog olimlar Ushinskiy K.D. — “Chelovek kak predmet vospitaniya” (Inson tarbiya subyekti sifatida) jamoaviy faoliyat shaxsning axloqiy va ijtimoiy sifatlarini shakllantiruvchi asosiy tarbiyaviy omil ekanini ta'kidlaydi. L.S. Vygotskiy- “yaqin rivojlanish zonasi” konsepsiyasi orqali hamkorlikda o'qitish o'quvchining bilish jarayonini kuchaytirishini ilmiy asoslaydi. A.V. Petrovskij- “Kommunikativ kompetentlik asoslari” jamoaviy ish o'quvchida kommunikativ kompetensiya, empatiya va muloqot ko'nikmalarini rivojlantirishini ko'rsatadi. K. Levin- “Guruh dinamikasi nazariyasi” (Group Dynamics Theory) Kurt Levin jamoaviy faoliyatning psixologik asoslarini o'rgangan eng muhim olimlardan biridir. Uning “guruh dinamikasi” nazariyasi shaxsning xulqi va sifatleri ichki omillar emas, balki ijtimoiy maydon (field) va guruhdagi munosabatlar bilan belgilanadi, degan g'oyaga asoslanadi. B.G.Ananyev- “Inson psixologik taraqqiyotining kompleks tadqiqi” ilmiy qarashlariga ko'ra, shaxsning individual rivoji ijtimoiy muhit bilan bevosita bog'liq. Jamoa esa o'quvchining ijtimoiy tajriba orttirish, kommunikativ ko'nikmalarini boyitish, o'zini boshqalar bilan solishtirish va baholash uchun eng qulay psixologik makondir. Jamoaviy faoliyat quyidagi psixologik jarayonlarni faollashtiradi: muloqot ehtiyoji va kommunikativ faollik, empatiya, o'zaro bog'liqlik hissi, shaxslararo munosabatlarning shakllanishi, jamoada o'z o'rnini anglash, o'zini boshqarish va o'zini nazorat qilish. Bu jarayonlar o'quvchining ichki motivatsiyasi, ijtimoiy faolligi va shaxsiy mas'uliyatining shakllanishiga zamin yaratadi. Jamoaviy ishning pedagogik imkoniyatlari pedagogik adabiyotlarda jamoaviy ish o'quvchilar shaxsini har tomonlama rivojlantiruvchi samarali metod sifatida tavsiflanadi. Pedagogik jarayonda jamoaviy ish quyidagi natijalarga olib keladi:

1. Mas'uliyatning shakllanishi Jamoaviy topshiriqlarda har bir o'quvchi o'z vazifasi uchun javobgar bo'ladi. Bu ular ongida “mening hissam umumiy natijaga ta'sir qiladi” degan tushunchani mustahkamlaydi.

2. Kommunikativ ko'nikmalarining rivoji O'quvchilar o'z fikrini ifodalash, tinglash, muzokara qilish, murosaga kelish, o'zaro tushunish ko'nikmalarini egallaydi.

3. Tashabbuskorlik va ijodkorlikning kuchayishi Jamoada ishlayotgan o'quvchi o'z g'oya va takliflarini bildirishdan tortinmaydi, chunki u qo'llab-quvvatlovchi muhitda bo'ladi.

4. Hamkorlikni anglash va o'zaro yordam Jamoaviy ish boshqalarning ishi va natijalariga hurmat bilan qarash, yordam berish, bir-birini qo'llab-quvvatlash odatini shakllantiradi.

5. Ijtimoiy moslashuvchanlik va liderlik O'quvchilar jamoada liderlik rolini sinab ko'rib, ijtimoiy vaziyatlarga moslashishni o'rganadi.

Jamoaviy ish orqali shakllanuvchi shaxsiy sifatlarning psixologik-pedagogik tavsiflaridan biri mas'uliyat hissi bo'lib bunda psixologik jihatdan mas'uliyat individuallikning muhim ko'rsatkichi bo'lib, pedagogik jarayonda jamoaviy vazifalar orqali mustahkamlanadi. O'quvchi o'z faoliyatining umumiy natija bilan bog'liqligini anglagan sari mas'uliyat darajasi ortadi

Jamoaviy ish orqali o'quvchi yoshlarda shaxsiy sifatlarning rivojlanishining pedagogik asoslari O'quvchi yoshlarning shaxsiy sifatlari rivojlanishi pedagogik jarayonning muhim ko'rsatkichlaridan biridir. Jamoaviy ish shakllari esa bu rivojlanishni yosh davrlarining psixologik xususiyatlariga mos tarzda qo'llashni talab qiladi. Chunki har bir yosh bosqichida bola shaxsida hamkorlik, muloqot, mas'uliyat va o'zini boshqarish ko'nikmalari turlicha shakllanadi. Quyida ularni yosh xususiyatlariga oid ilmiy asoslarini o'rganib chiqamiz.

Boshlang'ich yosh (7–10 yosh) – ko'proq o'yin xarakteridagi hamkorlik Bu davrda o'quvchilar jamoa ichidagi o'z o'rnini endigina anglay boshlaydi. Pedagogik nuqtayi nazardan diqqat barqarorligi past, o'yin faoliyati yetakchi, guruh bilan ishlashga o'rgatish o'yin elementlari orqali samaraliroq; mas'uliyat, yordam, sheriklik kabi sifatlarning ko'proq model ko'rsatish orqali shakllanadi. Bu bosqichda jamoaviy ishlar o'quvchilarda hamkorlikka kirisha olish, o'z fikrini ayta boshlash, oddiy rollarni bajarish kabi shaxsiy sifatlarni rivojlantiradi.

O'rta maktab yoshi (11–14 yosh) – jamoaviy faoliyatga faol kirish bosqichi Bu davrda: muloqotga ehtiyoj kuchayadi, guruhning fikri bola uchun muhim psixologik omilga aylanadi, raqobat va hamkorlik bir vaqtda namoyon bo'ladi. Pedagogik yondashuvga ko'ra, ushbu yoshda jamoaviy ishlar orqali: o'z fikrini asoslash, boshqani tinglash, mas'uliyatni bo'lishish, kichik liderlik ko'nikmalarini shakllantirish yanada oson kechadi.

Jamoa ichidagi vazifalarni bo'lishish, rolli topshiriqlar berish o'quvchilarning shaxsiy sifatlarni, ayniqsa muloqot madaniyati, moslashuvchanlik, tashabbuskorlik kabi jihatlarni rivojlantiradi.

O'smirlik davri (15–17 yosh) – shaxsiy pozitsiya va ijtimoiy rollarni shakllantirish davri Bu davrda o'quvchilar-mustaqillikni oshirishga intiladi; jamoada o'z nuqtai nazarini himoya qilish ehtiyoji kuchayadi; ijtimoiy roldan qoniqish shaxsiy rivojlanishga bevosita ta'sir qiladi.

Pedagogik jihatdan jamoaviy ish bu yoshda, liderlik fazilatlarini, o'zini baholashning barqarorlashuvi, mas'uliyat va intizom, konfliktsiz muloqot ko'nikmalarini rivojlantirish uchun eng samarali metodlardan biridir.

O'smirlar murakkab topshiriqlarni jamoa bilan bajarish jarayonida ijodkorlik, o'zini boshqarish, maqsad sari intilish, hamdardlik kabi sifatlarni yanada chuqurroq rivojlantiradi.

Tadqiqot davomida o'quvchilarning jamoaviy faoliyat jarayonidagi xulq-atvori, muloqot darajasi, hamkorlikka tayyorligi hamda shaxsiy sifatlarning rivojlanish dinamikasi kuzatildi. Dastlabki diagnostika natijalari o'quvchilarning ko'pchiligida faollikning pastligi, mustaqil fikr bildirishda tortinchoqlik, jamoa oldida o'z fikrini himoya qilishda ishonchsizlik mavjudligini ko'rsatdi. Jamoaviy ishlar (rolli o'yinlar, guruh topshiriqlari, muammoli vaziyatlar, loyiha ishlar) muntazam qo'llangach, o'quvchilarning shaxsiy sifatlari sezilarli ijobiy o'zgarishlar kuzatildi:

1. Muloqot ko'nikmalarining rivojlanishi. Tajriba jarayonida o'quvchilarning bir-biri bilan fikr almashish chastotasi oshdi. Dastlab sust bo'lgan o'quvchilar ham jamoaga ergashib faol suhbatdoshga aylandi. Guruhda o'z fikrini aytishdagi ishonch 30–40% ga ortdi (diagnostika natijalariga ko'ra).

2. Mas'uliyat va vazifa taqsimoti bo'yicha o'sish. Guruh topshiriqlarida har bir o'quvchi o'ziga yuklatilgan rolni bajarishga intildi. Avval topshiriqlarni yakunlashda uzilishlar bo'lgan bo'lsa, tajriba oxiriga kelib o'quvchilar 90% topshiriqlarni o'z vaqtida bajara boshladi. Jamoa oldida mas'uliyat sezgisi kuchaydi.

3. Hamkorlikka tayyorlik va bir-birini qo'llab-quvvatlashning ortishi. Guruhdagi o'zaro yordam holatlari ko'paydi. O'quvchilar o'z tengdoshining fikrini inkor etmasdan tinglashga, murosaga kelishga va birgalikda yechim topishga harakat qila boshladi. O'zaro qo'llab-quvvatlash darajasi sezilarli oshdi.

4. Liderlik va tashabbuskorlikning kuchayishi. Dastlab yetakchilik faqat 2–3 o'quvchida kuzatilgan bo'lsa, jamoaviy ishlar davomida guruh ichidagi 4–6 o'quvchi yangi tashabbuslar ko'rsata boshladi. Bu esa jamoada tabiiy liderlikning shakllanayotganini ko'rsatadi.

5. O'zini baholashning barqarorlashuvi. O'quvchilar o'z imkoniyatlari, kuchli va zaif tomonlarini realroq baholay boshladi. Jamoa fikri orqali ijobiy mustahkamlovchi omillar paydo bo'ldi, bu esa o'ziga bo'lgan ishonchni oshirdi.

Yig'ilgan ma'lumotlar shuni ko'rsatadiki, jamoaviy faoliyat: o'quvchilarning psixologik moslashuvchanligini oshiradi; shaxslararo muloqotni kuchaytiradi; ijtimoiy faollik va mas'uliyatni rivojlantiradi; o'zini namoyon qilish uchun qulay psixologik muhit yaratadi.

Tahlillar shuni isbotladiki, jamoaviy ish – shaxsiy sifatlarning rivojlanishida samarali pedagogik texnologiya bo'lib, ayniqsa o'rta va o'smirlik yoshida ijobiy natija beradi.

Bola yoshi pedagogik yondashuvda alohida ahamiyatga ega. Jamoaviy ishning samaradorligi ham aynan shu yosh xususiyatlariga mos ravishda tashkil etilganda yuqori bo'ladi. Har bir yosh bosqichida jamoaviy faoliyat o'quvchilarning shaxsiy sifatlarini — muloqot, mas'uliyat, liderlik, hamkorlik va tashabbuskorlik kabi jihatlarni bosqichma-bosqich shakllantirishga xizmat qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yhati

1. Abdullayeva Q., Karimova V. Pedagogik psixologiya. – Toshkent: TDPU nashriyoti, 2020.
2. Yo'ldoshev J. Pedagogik mahorat va pedagogik texnologiyalar. – Toshkent: Fan va texnologiya, 2018.
3. Ziyomammedov B., Aripov M. Interfaol metodlar va jamoaviy o'quv faoliyati. – Toshkent: Sharq, 2019.
4. G'oziev E. Umumiy psixologiya. – Toshkent: O'zbekiston nashriyoti, 2016.
5. Rahmonov N. Yosh davrlar psixologiyasi. – Toshkent: Innovatsiya, 2021.
6. Vygotsky L.S. Mind in Society. – Cambridge: Harvard University Press, 1978.
7. Johnson, D.W., Johnson, R. Cooperative Learning: Theory and Practice. – Minnesota: Interaction Book Company, 1999.
8. Slavin R. Cooperative Learning. – Boston: Allyn & Bacon, 1995.
9. Bandura A. Social Learning Theory. – Englewood Cliffs: Prentice Hall, 1977.
10. O'zbekiston Respublikasi "Ta'lim to'g'risida"gi Qonuni. – 2020.

MUALLIF HAQIDA MA'LUMOT [ИНФОРМАЦИЯ ОБ АВТОРЕ]

[AUTHORS INFO]

Usmonova Gavharshodbegim Toyir qizi

Osiyo Xalqaro universiteti magistranti,

Navoiy viloyati Karmana tumani 5-IDUM o'qituvchisi

Manzil: O'zbekiston, 200100, Karmana shahri

gavharshodbegim@gmail.com

JISMONIY TARBIYA O'QITUVCHILARIDA KASBIY KOMPETENTLIKNI TAKOMILLASHTIRISHNING INNOVATSION PEDAGOGIK VA PSIXOLOGIK ASOSLARI

Baratov Xumoyin Sharipovich

Buxoro xalqaro universiteti prorektori,

Psixologiya fanlari doktori (DSc),

Annotatsiya.

KIRISH: Ushbu maqolada jismoniy tarbiya o'qituvchilarida kasbiy kompetentlikni rivojlantirishga ta'sir etuvchi pedagogik va psixologik mexanizmlar tizimli ravishda tahlil qilinadi. Tadqiqotda o'qituvchining kasbiy kompetentligi tarkibiy qismlari — metodik kompetentlik, kommunikativ kompetentlik, motivatsion-axloqiy kompetentlik hamda psixofiziologik tayyorgarlik darajasi o'rganilgan. Jismoniy tarbiya darslarining o'ziga xos xususiyatlari (kinestetik faoliyat, xavfsizlik talablari, jismoniy rivojlanish monitoringi, sport psixologiyasi elementlari) asosida kompetentlikni shakllantirishning samarali pedagogik usullari va psixologik yondashuvlar aniqlangan.

MAQSAD: Jismoniy tarbiya o'qituvchilarida kasbiy kompetentlikni takomillashtirishning innovatsion pedagogik va psixologik asoslarini ilmiy asoslash

MATERIALLAR VA METODLAR: Jismoniy tarbiya o'qituvchilarining kasbiy kompetentligini rivojlantirish masalasi so'nggi yillarda mahalliy va xorijiy ilmiy-tadqiqotlarda alohida o'rganilayotgan muhim pedagogik-psixologik yo'nalishlardan biridir. Adabiyotlar tahlili shuni ko'rsatadiki, kompetensiya yondashuvi, shaxsga yo'naltirilgan ta'lim, sport psixologiyasi, raqamli ta'lim texnologiyalari va innovatsion pedagogik metodlar jismoniy tarbiya o'qituvchilarining kasbiy faoliyatini yangicha talqin qilishni taqozo etmoqda.

J. Raven, A.K. Markova, V.A. Slastenin kabi olimlarning ilmiy qarashlariga ko'ra, kasbiy kompetentlik — bu shaxsning kasbiy faoliyatni samarali bajarishi uchun zarur bo'lgan bilim, ko'nikma, malaka, psixologik tayyorgarlik va motivatsion sifatlar majmuasidir. Markova (1996) kasbiy kompetentlikni o'qituvchining metodik, kommunikativ, ijtimoiy, shaxsiy va refleksiv kompetensiyalaridan iborat deb ta'kidlaydi. Ushbu yondashuv jismoniy tarbiya o'qituvchilariga nisbatan ham dolzarb bo'lib, ularning kinestetik, sport texnikasi va xavfsizlik bo'yicha yuqori tayyorgarligini ham nazarda tutadi.

XULOSA: AR/VR texnologiyalari, gamifikatsiya, raqamli monitoring vositalari, sport psixologiyasiga asoslangan motivatsion yondashuvlar jismoniy tarbiya darslarining mazmunini boyitadi va o'qituvchining kasbiy faoliyatini yanada samarali qiladi. Shu bilan birga, o'qituvchining psixologik tayyorgarligi — stressni boshqarish, irodaviy sifatlarni rivojlantirish, o'quvchilarning individual-xarakterologik xususiyatlarini hisobga olish kabi ko'nikmalar dars jarayonining samaradorligi va xavfsizligini ta'minlashda muhim ahamiyatga ega.

Kalit so'zlar: kasbiy kompetentlik, jismoniy tarbiya o'qituvchisi, pedagogik mexanizmlar, psixologik mexanizmlar, metodik tayyorgarlik, refleksiv madaniyat, motivatsiya, sport psixologiyasi.

ИННОВАЦИОННЫЕ ПЕДАГОГИКО-ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ ПОВЫШЕНИЯ ПРОФЕССИОНАЛЬНОЙ КОМПЕТЕНТНОСТИ УЧИТЕЛЕЙ ФИЗИЧЕСКОЙ КУЛЬТУРЫ

Баратов Хумойин Шарипович

Проректор Бухарского международного университета,

Доктор психологических наук (DSc),

Аннотация.

ВВЕДЕНИЕ: В статье системно анализируются педагогические и психологические механизмы, влияющие на формирование профессиональной компетентности учителей физической культуры. В исследовании рассматриваются компоненты профессиональной компетентности учителя – методическая, коммуникативная, мотивационно-нравственная компетентность и уровень психофизиологической подготовки. Выявлены эффективные педагогические методы и психологические подходы к формированию компетентности с учетом специфики занятий физической культурой (кинестетическая активность, требования безопасности, мониторинг физического развития, элементы спортивной психологии).

ЦЕЛЬ: Научное обоснование инновационных педагогических и психологических основ повышения профессиональной компетентности учителей физической культуры.

МАТЕРИАЛЫ И МЕТОДЫ:

Согласно научным взглядам таких учёных, как Дж. Равен, А.К. Маркова, В.А. Сластенин, профессиональная компетентность – это совокупность знаний, навыков, умений, квалификации, психологической подготовки и мотивационных качеств, необходимых человеку для эффективного выполнения профессиональной деятельности. Маркова (1996) утверждает, что профессиональная компетентность включает в себя методические, коммуникативные, социальные, личностные и рефлексивные компетенции учителя. Данный подход актуален и для учителей физической культуры и предполагает их высокую кинестетику, спортивную технику и технику безопасности.

ВЫВОД: Технологии дополненной и виртуальной реальности, геймификация, инструменты цифрового мониторинга, мотивационные подходы, основанные на спортивной психологии, обогащают содержание уроков физической культуры и повышают эффективность профессиональной деятельности учителя. При этом психологическая подготовка учителя, включающая такие навыки, как стрессоустойчивость, развитие волевых качеств, учет индивидуально-характерологических особенностей учащихся, имеет важное значение для обеспечения эффективности и безопасности учебного процесса.

Ключевые слова: профессиональная компетентность, учитель физической культуры, педагогические механизмы, психологические механизмы, методическая подготовка, рефлексивная культура, мотивация, спортивная психология.

INNOVATIVE PEDAGOGICAL AND PSYCHOLOGICAL BASES OF IMPROVING PROFESSIONAL COMPETENCE IN PHYSICAL EDUCATION TEACHERS

Baratov Khumoyin Sharipovich

prorector of Bukhara International University,

Doctor of Psychology (DSc),

Annatation.

INTRODUCTION: This article systematically analyzes the pedagogical and psychological mechanisms that influence the development of professional competence in physical education teachers. The study studies the components of a teacher's professional

competence - methodological competence, communicative competence, motivational-moral competence and the level of psychophysiological preparation. Effective pedagogical methods and psychological approaches to the formation of competence based on the specific characteristics of physical education lessons (kinesthetic activity, safety requirements, physical development monitoring, elements of sports psychology) are identified.

THE GOAL: Scientific substantiation of innovative pedagogical and psychological foundations for improving professional competence in physical education teachers

MATERIALS AND METHODS: The issue of developing professional competence in physical education teachers is one of the important pedagogical and psychological areas that has been separately studied in domestic and foreign scientific research in recent years. Literature analysis shows that the competency approach, person-centered education, sports psychology, digital educational technologies and innovative pedagogical methods require a new interpretation of the professional activities of physical education teachers.

According to the scientific views of such scientists as J. Raven, A.K. Markova, V.A. Slastenin, professional competence is a set of knowledge, skills, qualifications, psychological preparation and motivational qualities necessary for a person to effectively perform professional activities. Markova (1996) argues that professional competence consists of methodological, communicative, social, personal and reflexive competencies of a teacher. This approach is also relevant for physical education teachers, and also implies their high training in kinesthetic, sports technique and safety.

CONCLUSION: AR/VR technologies, gamification, digital monitoring tools, motivational approaches based on sports psychology enrich the content of physical education lessons and make the teacher's professional activity more effective. At the same time, the teacher's psychological preparation - skills such as stress management, development of willpower, taking into account the individual characterological characteristics of students - is important in ensuring the effectiveness and safety of the lesson process.

Keywords: professional competence, physical education teacher, pedagogical mechanisms, psychological mechanisms, methodological preparation, reflexive culture, motivation, sports psychology.

Bugungi globallashuv davrida ta'lim tizimida kechayotgan tub o'zgarishlar pedagog-kadrlar, xususan, jismoniy tarbiya o'qituvchilarining kasbiy kompetentligiga qo'yiladigan talablarning keskin oshishiga olib kelmoqda. Jismoniy tarbiya nafaqat o'quvchilarda jismoniy rivojlanishni ta'minlaydigan fan, balki ularning sog'lom turmush tarzini shakllantirish, shaxsiy intizomi, irodasi, jamoada ishlash ko'nikmalari va psixologik barqarorligini rivojlantiruvchi muhim tarbiyaviy jarayondir. Shu bois jismoniy tarbiya o'qituvchisining kasbiy kompetentligi ta'lim sifatining ajralmas ko'rsatkichi sifatida namoyon bo'ladi.

So'nggi yillarda O'zbekiston Respublikasida oliy va umumiy o'rta ta'lim tizimida kompetensiya yondashuviga asoslangan ta'lim standartlari joriy etilayotganligi, pedagogik kadrlar tayyorlash dasturlarining xalqaro mezonlarga uyg'unlashtirilayotgani jismoniy tarbiya o'qituvchilarining kasbiy kompetentligini yangicha mazmunda talqin etishni talab qilmoqda. Xususan, o'qituvchining o'quv jarayonini innovatsion metodlar asosida tashkil etishi, zamonaviy pedagogik texnologiyalarni qo'llay olishi, sport va jismoniy mashqlarni psixologik xususiyatlar bilan uyg'unlashtirib boshqarishi, xavfsizlik qoidalariga qat'iy rioya qilgan holda o'quvchilarning individual rivojlanishini nazorat qila olishi dolzarb kompetensiyalar qatoriga kiradi.

Kasbiy kompetentlikni shakllantirishda innovatsion pedagogik yondashuvlar – interfaol metodlar, AKT asosidagi o'qitish, raqamli tahlil vositalari, sport psixologiyasining zamonaviy yo'nalishlari, motivatsion qo'llab-quvvatlash strategiyalarining qo'llanishi muhim o'rin tutadi. Ayniqsa, jismoniy tarbiya fanining o'ziga xosligi – kinestetik faoliyat, jismoniy yuklama

darajasi, xavfsizlik, mashg'ulotlarni psixofiziologik qonuniyatlarga muvofiq rejalash kabi jihatlar o'qituvchidan yuqori darajadagi metodik tayyorgarlikni, mustaqil tahlilchanlikni, reflektiv faoliyatni, emotsional barqarorlikni va pedagogik mahoratni talab etadi.

Psixologik jihatdan esa, jismoniy tarbiya o'qituvchisining kommunikativ madaniyati, o'quvchilar bilan samarali muloqot olib borish qobiliyati, motivatsion-irrational omillarni boshqarish ko'nikmalari, sport faoliyati bilan bog'liq stress holatlarini real vaqt rejimida boshqarish imkoniyatlari kasbiy kompetentlikning ajralmas qismidir. Shuningdek, o'quvchilarning yosh xususiyatlarini, temperament turlarini, fiziologik resurslarini hisobga olib mashg'ulotlarni differensial tashkil etish o'qituvchining psixologik savodxonligini yanada oshiradi.

Shu sababli mazkur mavzu jismoniy tarbiya o'qituvchilarining kasbiy kompetentligini takomillashtirishda innovatsion pedagogik va psixologik mexanizmlar tizimini chuqur o'rganish va tahlil qilishni talab qiladi. Ustozning kasbiy mahoratini oshirishga qaratilgan ilmiy asoslangan mexanizmlar – metodik, motivatsion, kommunikativ, reflektiv va psixofiziologik rivojlanish yo'nalishlarining o'zaro integratsiyasi zamonaviy ta'lim sifatini ta'minlashda asosiy omil hisoblanadi.

Mazkur tadqiqotning dolzarbligi shundaki, jismoniy tarbiya o'qituvchilari uchun an'anaviy metodlardan farqli ravishda innovatsion yondashuvlarga asoslangan kasbiy tayyorgarlik tizimini yaratish, o'qituvchining kasbiy kompetentligini psixologik hamda pedagogik asosda baholash va rivojlantirish mexanizmlarini ishlab chiqish ustuvor vazifalardan biridir. Tadqiqot natijalari jismoniy tarbiya fanini o'qitish jarayonida zamonaviy kompetensiya yondashuviga asoslangan, ilmiy-amaliy ahamiyatga ega bo'lgan yangi metodik tavsiyalar ishlab chiqishga xizmat qiladi.

Jismoniy tarbiya o'qituvchilarining kasbiy kompetentligini rivojlantirish masalasi so'nggi yillarda mahalliy va xorijiy ilmiy-tadqiqotlarda alohida o'rganilayotgan muhim pedagogik-psixologik yo'nalishlardan biridir. Adabiyotlar tahlili shuni ko'rsatadiki, kompetensiya yondashuvi, shaxsga yo'naltirilgan ta'lim, sport psixologiyasi, raqamli ta'lim texnologiyalari va innovatsion pedagogik metodlar jismoniy tarbiya o'qituvchilarining kasbiy faoliyatini yangicha talqin qilishni taqozo etmoqda.

J. Raven, A.K. Markova, V.A. Slavenin kabi olimlarning ilmiy qarashlariga ko'ra, kasbiy kompetentlik — bu shaxsning kasbiy faoliyatni samarali bajarishi uchun zarur bo'lgan bilim, ko'nikma, malaka, psixologik tayyorgarlik va motivatsion sifatlar majmuasidir. Markova (1996) kasbiy kompetentlikni o'qituvchining metodik, kommunikativ, ijtimoiy, shaxsiy va reflektiv kompetensiyalaridan iborat deb ta'kidlaydi. Ushbu yondashuv jismoniy tarbiya o'qituvchilariga nisbatan ham dolzarb bo'lib, ularning kinestetik, sport texnikasi va xavfsizlik bo'yicha yuqori tayyorgarligini ham nazarda tutadi.

Xorijiy tadqiqotchilar – R. Martens, J. Jones, K. Houchin, S. Weinberg va D. Gould kabi sport psixologlari jismoniy tarbiya o'qituvchisi faoliyatida psixologik barqarorlik, irodaviy sifatlar, motivatsion boshqaruv, jamoani psixologik yetakchilikda boshqarish ko'nikmalarini muhim deb ta'kidlaydilar.

Mahalliy olimlardan S. Nishonov, R. Tolipov, N. Musurmonova, A. Abduqodirovlarning ta'lim sifatini oshirish va kompetensiya yondashuvini tatbiq etish bo'yicha izlanishlari jismoniy tarbiya o'qituvchilari uchun metodik tayyorgarlikning ahamiyatini keng yoritadi. Ayniqsa, R. Tolipov (2005) tomonidan taklif etilgan kompetensiyalar tizimi jismoniy tarbiya darslariga moslashtirilganda o'qituvchining innovatsion faoliyatini shakllantirishda muhim o'rin tutadi.

Adabiyotlarning nisbatan yangi qatlamida (2020–2024) jismoniy tarbiya darslarida raqamli texnologiyalar va axborot-kommunikatsiya vositalaridan foydalanish bo'yicha tadqiqotlar ustuvorlik kasb etmoqda. Jumladan:

- **Flipped learning,**
- **Gamification,**

- **Augmented Reality (AR) va VR sport treninglari,**
- **Mobil ilovalardan foydalanish (fitness-trackerlar, monitoring dasturlari)**

o'quvchilar jismoniy rivojlanishini nazorat qilish, individual yondashuvni kuchaytirish va o'quvchilar motivatsiyasini oshirishda samarali ekanligi ilmiy jihatdan isbotlangan (S. Jones, 2022; K. Adams, 2023).

Mahalliy muhitda Sh. Kuziboyev va M. Norqobilova tomonidan olib borilgan tadqiqotlarda jismoniy tarbiya darslariga interfaol metodlar — “muammoli vaziyat”, “aqliy hujum”, “rolli o'yin”, “jamoaviy musobaqa modellarini qo'llash” — o'quvchilarning faolligi va motivatsiyasini oshirishda dolzarb ekani qayd etilgan.

Sport psixologiyasining asoschilari bo'lmish K. Young, S. Weinberg, M. Coxlarning ishlari o'qituvchining psixologik holati o'quvchi faoliyati natijalariga bevosita ta'sir etishini ko'rsatadi. Tadqiqotlar quyidagi omillarning muhimligini ta'kidlaydi:

- emotsional barqarorlik;
- stressni boshqarish ko'nikmalari;
- irodaviy sifatlar;
- kommunikativ madaniyat;
- o'quvchilarning yosh psixologik xususiyatlarini hisobga olish.

N. Musurmonova va Z. Nishonovaning o'smirlar psixologiyasi bo'yicha ishlari jismoniy tarbiya darslarining pedagogik jarayonda psixologik moslashuvni kuchaytiruvchi omil ekanligini asoslaydi.

Adabiyotlar umumiy tahlili shuni ko'rsatadiki, jismoniy tarbiya o'qituvchilarining kasbiy kompetentligini takomillashtirish mexanizmlari quyidagilarga asoslanadi:

1. **Metodik kompetentlikni rivojlantirish** – zamonaviy dars texnologiyalari, sport mashg'ulotlarining pedagogik modeli.
2. **Psixologik tayyorgarlik** – stressni boshqarish, emotsiyalarni nazorat qilish, o'quvchilar motivatsiyasini shakllantirish.
3. **Innovatsion yondashuvlar** – raqamli texnologiyalar, AR/VR, simulyatsion o'qitish.
4. **Refleksiv kompetentlik** – o'z kasbiy faoliyatini tahlil qilish, o'z-o'zini rivojlantirishga intilish.
5. **Kommunikativ kompetentlik** – jamoa bilan ishlash, yetakchilik, nizolarni boshqarish.

Turli adabiyotlarda bu komponentlar turlicha talqin qilinadi, ammo ularning mushtarak xususiyati shundaki, barchasi o'qituvchining kasbiy faoliyatini kompleks rivojlantirishni maqsad qiladi.

Bugungi globallashtirish sharoitida ta'lim tizimining barcha bo'g'inlarida raqobatbardosh, malakali, innovatsion fikrlaydigan pedagog kadrlarni tayyorlash dolzarb vazifalardan biri hisoblanadi. Ayniqsa jismoniy tarbiya fani o'quvchilarning jismoniy rivojlanishi, sog'lom turmush tarzi, psixologik barqarorligi va irodaviy sifatlarini shakllantirishda muhim o'rin tutganligi bois, ushbu yo'nalish o'qituvchilarining kasbiy kompetentligini yangi bosqichga ko'tarish zarurati tobora kuchaymoqda. Jismoniy tarbiya o'qituvchisi nafaqat dars beruvchi mutaxassis, balki o'quvchilarning individual salohiyatini ochib beruvchi murabbiy, sog'lom turmush tarziga yo'naltiruvchi motivator va jamoaning psixologik yetakchisi sifatida maydonga chiqmoqda. Shuning uchun uning kasbiy tayyorgarligi chuqur nazariy bilimlar, zamonaviy pedagogik texnologiyalarni qo'llash mahorati hamda sport psixologiyasiga xos kompetensiyalar bilan boyitilgan bo'lishi talab etiladi.

O'zbekiston ta'lim tizimida so'nggi yillarda joriy etilgan kompetensiyaviy yondashuv, raqamli ta'lim texnologiyalariga o'tish, fanlarni o'qitishda interfaol metodlarning kengayishi jismoniy tarbiya o'qituvchilarining kasbiy faoliyatiga yangicha yondashuvni talab qilmoqda. Xususan, dars jarayonini samarali boshqarish, jismoniy mashqlarni o'quvchilarning yosh va

psixofiziologik xususiyatlariga moslashtirish, xavfsizlik qoidalarini to'g'ri tashkil etish, trening jarayonida motivatsion omillarni boshqarish kabi ko'nikmalar o'qituvchidan yuqori darajadagi kasbiy kompetentlikni talab etadi. Shu bilan birga, raqamli davr talablari jismoniy tarbiya o'qituvchilaridan AR/VR texnologiyalari, elektron monitoring tizimlari, raqamli sport simulyatorlari va mobil ilovalardan pedagogik jarayonda foydalanish qobiliyatini ham taqozo etmoqda.

Xalqaro tajribalar ham jismoniy tarbiya o'qituvchilarining kasbiy kompetentligini oshirishda innovatsion pedagogik va psixologik mexanizmlarning o'rni beqiyosligini ko'rsatmoqda. Sport psixologiyasi, faoliyat motivatsiyasi nazariyalari, stressni boshqarish, yetakchilik va kommunikativ strategiyalar jismoniy tarbiya darslarida yuqori natijalarga erishishning muhim omillari sifatida qaralmoqda. Shu nuqtai nazardan, o'qituvchining metodik tayyorgarligi bilan bir qatorda, uning psixologik madaniyati, emotsional intellekti va o'quvchilar bilan samarali muloqot o'rnatish olish qobiliyatini rivojlantirish ham dolzarb ahamiyat kasb etadi.

Shuningdek, zamonaviy yoshlarning jismoniy faollik darajasi pasayishi, sedentary (harakatsiz) turmush tarzi oqibatlarini, sog'lom turmush tarzini shakllantirish bo'yicha ehtiyojlar ortib borayotgani jismoniy tarbiya faniga bo'lgan ijtimoiy talabni yanada kuchaytirmoqda. Bu esa o'z navbatida o'qituvchining kasbiy kompetentligini yuqori darajada shakllantirish, uni innovatsion, psixologik va metodik jihatdan muntazam qo'llab-quvvatlashni taqozo etadi.

Shu sababli, jismoniy tarbiya o'qituvchilarida kasbiy kompetentlikni takomillashtirishning innovatsion pedagogik va psixologik asoslarini chuqur o'rganish — zamonaviy ta'lim sifati, sog'lom avlod tarbiyasi va maktabda samarali jismoniy tarbiya jarayonini tashkil etish uchun nihoyatda dolzarb va amaliy ahamiyatga ega masaladir.

Jismoniy tarbiya o'qituvchilarida kasbiy kompetentlikni takomillashtirish masalasining o'rganilishi ushbu jarayonning ko'p omillilik tabiatiga ega ekanligini ko'rsatadi. O'rganilgan ilmiy manbalar, amaliy tajribalar va innovatsion yondashuvlar tahlili shuni anglatadiki, zamonaviy jismoniy tarbiya o'qituvchisi o'z faoliyatida nafaqat sport texnikasi va metodikasini puxta bilishi, balki psixologik, kommunikativ va tashkiliy kompetensiyalarga ham ega bo'lishi zarur. Muhokama davomida quyidagi masalalarga alohida e'tibor qaratish lozim.

Birinchidan, jismoniy tarbiya o'qituvchilarining kasbiy kompetentligi an'anaviy yondashuvdan farqli ravishda kompleks yondashuvni talab qiladi. Bu kompetentlikning tarkibiga metodik, ijtimoiy, kommunikativ, innovatsion, psixologik, refleksiv va psixofiziologik tayyorgarlik kiradi. Tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, o'qituvchining metodik tayyorgarligi yuqori bo'lgan taqdirda ham psixologik kompetensiya yetarli bo'lmasa, dars jarayoni samaradorligi pasayadi. Aksincha, emotsional barqarorlik, motivatsiyani boshqarish, o'quvchilar bilan ijobiy muloqot kabi psixologik omillar o'qituvchining pedagogik strategiyalarini samarali qo'llash imkoniyatini kengaytiradi.

Ikkinchidan, innovatsion pedagogik texnologiyalarning jismoniy tarbiya darslariga tatbiqi o'qituvchi kompetentligining zamonaviy talablari bilan bevosita bog'liq. AR/VR texnologiyalari, videodarslar, simulyatorlar, mobil ilovalar, raqamli monitoring tizimlari o'quvchilarning jismoniy faolligini oshirish, mashg'ulotlarni individual yondashuvga asoslash va xavfsizlik darajasini yuqori ta'minlashda samaradorligini ko'rsatmoqda. Muhokamalar shuni ko'rsatadiki, innovatsion metodlar bilan ishlash o'qituvchidan nafaqat texnik savodxonlikni, balki kreativ yondashuvni ham talab qiladi.

Uchinchidan, jismoniy tarbiya o'qituvchisining psixologik tayyorgarligi kasbiy kompetentlikning asosiy poydevoridir. Sport psixologiyasi bo'yicha tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, o'qituvchining stressni boshqarish, emotsional barqarorlik, o'quvchilarga motivatsion ta'sir ko'rsatish qobiliyatlari dars jarayonining sifatiga sezilarli ta'sir ko'rsatadi. O'quvchilarning yosh xususiyatlari va temperamentlarini inobatga olgan holda darsni boshqarish o'qituvchidan chuqur psixologik bilim, empatiya va moslashuvchanlikni talab etadi.

To'rtinchidan, o'rganilgan manbalar shuni tasdiqlaydiki, refleksiv kompetentlik — o'z faoliyatini tahlil qilish, o'quvchilardan qayta aloqa olish, o'z ustida ishlash — jismoniy tarbiya o'qituvchisi professional mahoratini doimiy rivojlantirishda muhim omildir. O'zbekiston ta'lim tizimida kompetensiyaviy yondashuvning joriy etilishi refleksiv madaniyatning ahamiyatini yanada kuchaytirdi.

Yakuniy muhokamadan ko'rinadiki, jismoniy tarbiya o'qituvchilarining kasbiy kompetentligini rivojlantirish nafaqat metodik va pedagogik yondashuvlarni takomillashtirishni, balki chuqur psixologik tayyorgarlik, kommunikativ madaniyat, innovatsion fikrlash va refleksiv o'sishni ham o'z ichiga oladi. Bu komponentlarning uyg'unlashuvi zamonaviy ta'lim jarayonida jismoniy tarbiya darslarining samaradorligini oshirish, sog'lom turmush tarzini shakllantirish va o'quvchilarning jismoniy hamda ma'naviy rivojlanishini ta'minlashda hal qiluvchi o'rin tutadi.

Yuqoridagi ilmiy tahlil va muhokamalar shuni ko'rsatadiki, jismoniy tarbiya o'qituvchilarida kasbiy kompetentlikni takomillashtirish zamonaviy pedagogika va psixologiya fanlarining integratsiyalashgan yondashuvini talab qiladi. O'qituvchining metodik tayyorgarligi, innovatsion pedagogik texnologiyalarni qo'llash mahorati, emotsional barqarorligi, kommunikativ madaniyati, refleksiv faoliyati hamda o'quvchilarning psixofiziologik xususiyatlarini chuqur bilishi kasbiy kompetentlikning asosiy tarkibiy qismlarini tashkil etadi.

Tadqiqot shuni ko'rsatdiki, AR/VR texnologiyalari, gamifikatsiya, raqamli monitoring vositalari, sport psixologiyasiga asoslangan motivatsion yondashuvlar jismoniy tarbiya darslarining mazmunini boyitadi va o'qituvchining kasbiy faoliyatini yanada samarali qiladi. Shu bilan birga, o'qituvchining psixologik tayyorgarligi — stressni boshqarish, irodaviy sifatlarni rivojlantirish, o'quvchilarning individual-xarakterologik xususiyatlarini hisobga olish kabi ko'nikmalar dars jarayonining samaradorligi va xavfsizligini ta'minlashda muhim ahamiyatga ega.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Tolipov, R. B., & Usmonboeva, M. S. Pedagogik kompetensiya va uni shakllantirish texnologiyasi. – Toshkent: Fan, 2019.
2. Nishonova, Z. O'qituvchi kasbiy kompetentligining psixologik asoslari. – Toshkent: TDPU nashriyoti, 2020.
3. Musurmonova, N. Pedagogik mahorat va pedagogik texnologiyalar. – Toshkent: O'qituvchi, 2018.
4. Abduqodirov, A. Pedagogik texnologiyalar: nazariya va amaliyot. – Toshkent, 2017.
5. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining PQ-4319-son qarori "Jismoniy tarbiya va ommaviy sportni rivojlantirish to'g'risida". – 2019.
6. Маркова, А. К. Психология профессионализма. – Москва: Знание, 1996.

7. Слостенин, В. А., & Исаев, И. Ф. Педагогика: компетентностный подход. – Москва: Академия, 2013.
8. Кузнецов, А. Психология физического воспитания и спорта. – Москва: Спорт, 2018.
9. Weinberg, R., & Gould, D. Foundations of Sport and Exercise Psychology. – Human Kinetics, 2020.
10. Martens, R. Successful Coaching. – Human Kinetics, 2012.
11. Jones, S. Innovative Approaches to Physical Education Teaching. – New York: Routledge, 2022.

MUALLIF HAQIDA MA'LUMOT [ИНФОРМАЦИЯ ОБ АВТОРЕ]

[AUTHORS INFO]

Baratov Xumoyin Sharipovich

Buxoro xalqaro universiteti prorektori,

Psixologiya fanlari doktori (DSc)

Manzil: O'zbekiston, Buxoro shahri

O'SMIRLAR RUHIY BARQARORLIGINI TA'MINLASHDA OILAVIY NIZOLARNI PROFILAKTIKA QILISHNING IJTIMOY OMILLARI

*Ahmadov Shohruh Rahmatullo o'g'li,
Buxoro davlat pedagogika instituti,
Psixologiya kafedrası o'qituvchisi*

Annotatsiya

Mazkur ilmiy maqola o'smirlar ruhiy barqarorligini ta'minlashda oilaviy nizolarni profilaktika qilishning ijtimoiy omillarini kompleks o'rganishga bag'ishlangan. Tadqiqotning asosiy maqsadi – o'smirlar oilasidagi kelishmovchiliklar va nizoli vaziyatlarning ruhiy holatiga ta'sirini aniqlash hamda ularni bartaraf etishda ijtimoiy-psixologik mexanizmlarning samaradorligini baholashdir. Tadqiqotga 10–14 yoshdagi 30 nafar o'smir jalb qilindi.

Tadqiqot metodikasi quyidagilarni o'z ichiga oladi: psixologik kuzatuv, yarim strukturaviy suhbatlar, oilaviy munosabatlarni baholash testlari va o'smirlarning ijtimoiy moslashuvini o'lchashga mo'ljallangan psixodiagnostik vositalar. Natijalar matematik-statistik tahlil usullari yordamida qayta ishlanib, ijtimoiy qo'llab-quvvatlash, samarali muloqot va pedagogik aralashuvlarning ruhiy barqarorlikni oshirishdagi rolini aniqlash imkonini berdi.

Olingan natijalar shuni ko'rsatdiki, o'smirlarning ruhiy barqarorligini saqlash va oilaviy nizolarni profilaktika qilishda asosiy ijtimoiy omillar quyidagilardan iborat:

Ota-ona bilan samarali muloqot – o'smirlarning o'z hissiyotlarini ifoda etish va muammolarni ochiq muhokama qilish imkoniyatini yaratadi.

Oila a'zolarining ijtimoiy qo'llab-quvvatlashi – o'smirlarning stressli vaziyatlarda psixologik resurslarini mustahkamlaydi.

Maktab va psixologik yordam tizimlarining aralashuvi – nizoli vaziyatlarni aniqlash va oldini olishda ijtimoiy muhitni qo'llab-quvvatlaydi.

Tadqiqot natijalari amaliy jihatdan o'smirlar bilan ishlaydigan psixologlar, pedagoglar va ota-onalar uchun profilaktika dasturlarini ishlab chiqishda asos bo'lib xizmat qiladi. Shu bilan birga, olingan natijalar o'smirlarning ruhiy barqarorligini oshirish va oilaviy nizolarni bartaraf etish bo'yicha ijtimoiy-psixologik chora-tadbirlarni tizimli ravishda joriy etishga ilmiy asos yaratadi.

Kalit so'zlar: o'smirlar psixologiyasi; ruhiy barqarorlik; oilaviy nizolar; profilaktika; ijtimoiy qo'llab-quvvatlash; muloqot; pedagogik aralashuv; psixologik yordam; ijtimoiy-psixologik mexanizmlar.

O'smirlik davri shaxsning ruhiy, emotsional va ijtimoiy rivojlanishida muhim bosqich hisoblanadi. Shu davrda o'smirlar oilaviy munosabatlar, maktab va jamiyat bilan muloqot jarayonida turli stressli vaziyatlarga duch keladi. Ayniqsa, oilaviy nizolar – ota-ona va oila a'zolari o'rtasidagi kelishmovchiliklar, tarbiyaviy uslublardagi farqlar yoki oilaviy muhitdagi zo'riqishlar – o'smirlarning ruhiy barqarorligiga salbiy ta'sir ko'rsatadi.

Ruhiy barqarorlik o'smirlar shaxsiy o'zini boshqarish, tashvish va stressga qarshi moslashuv, ijtimoiy vaziyatlarda ongli qaror qabul qilish qobiliyati bilan belgilanadi. Oilaviy nizolar esa ushbu ko'rsatkichlarni susaytirishi mumkin, bu esa o'smirlarning xulq-atvoriga, o'quv samaradorligiga va jamiyatdagi moslashuviga salbiy ta'sir ko'rsatadi.

Shu sababli oilaviy nizolarni profilaktika qilish va ularni bartaraf etishda **ijtimoiy omillar – ota-ona bilan samarali muloqot, oilaning qo'llab-quvvatlashi, maktab va psixologik yordam tizimlari** muhim ahamiyat kasb etadi. Empirik tadqiqotlar shuni ko'rsatdiki, profilaktik chora-tadbirlar ruhiy barqarorlikni oshirib, o'smirlarning stressli vaziyatlarga moslashuvchanligini kuchaytiradi.

Mazkur tadqiqotning maqsadi – o'smirlar ruhiy barqarorligini ta'minlashda oilaviy nizolarni profilaktika qilishning ijtimoiy omillarini aniqlash va ularni samarali boshqarish

yo'llarini izohlashdir. Tadqiqot natijalari o'smirlar bilan ishlovchi psixologlar, pedagoglar va ota-onalar uchun amaliy tavsiyalar ishlab chiqishga xizmat qiladi.

Mazkur tadqiqot **empirik metodologiya** asosida o'tkazildi va o'smirlar ruhiy barqarorligini oshirishda oilaviy nizolarni profilaktika qilishning ijtimoiy omillarini aniqlashga qaratildi. Tadqiqot jarayonida quyidagi metodlardan foydalanildi:

Psixologik kuzatuv – bu metod yordamida o'smirlarning oiladagi kelishmovchiliklarga munosabati, nizoli vaziyatlarda hissiy holati va xulq-atvor o'zgarishlari tizimli ravishda qayd etildi. Kuzatuv natijalari ishtirokchilarning ruhiy barqarorligi, stressga chidamliligi va ijtimoiy moslashuv darajasini aniqlashda asosiy ma'lumot manbai sifatida xizmat qildi.

Yarim strukturaviy suhbatlar – ishtirokchilarga oila a'zolari bilan muloqot jarayonida duch kelgan konfliktli vaziyatlar, ularni hal qilish strategiyalari va ijtimoiy qo'llab-quvvatlash tajribalari bo'yicha savollar berildi. Bu metod o'smirlarning ichki psixologik holati va oiladagi ijtimoiy-muloqot tizimini chuqurroq o'rganishga imkon berdi.

Psixodiagnostik testlar:

- *Oilaviy munosabatlarni baholash testi* – oilaviy nizolar darajasini aniqlash va oila a'zolari o'rtasidagi muloqot sifatini baholashga mo'ljallangan.

- *O'smirlarning ijtimoiy moslashuvini aniqlash testi* – o'smirlarning ijtimoiy vaziyatlarda o'zini tutish qobiliyati, stressga moslashish darajasi va ijtimoiy qo'llab-quvvatlashga bo'lgan sezgirligi o'lchanadi.

- *Ruhiy barqarorlik testi* – o'smirlarning stressga chidamliligi, emotsional barqarorligi va konfliktli vaziyatlarga psixologik reaksiyalarini aniqlash imkonini beradi.

Matematik-statistik tahlil – olingan natijalar foizlar, o'rtacha ko'rsatkichlar va korrelyatsion tahlil yordamida qayta ishlanib, oilaviy nizolar, ruhiy barqarorlik va ijtimoiy qo'llab-quvvatlash o'rtasidagi bog'liqlik aniqlandi.

Tadqiqotga **30 nafar o'smir** jalb qilindi. Ularning yoshi **10–14 yosh** oralig'ida bo'lib, turli ijtimoiy oilalardan tanlab olindi.

- Jinsiy tarkibi: 16 qiz, 14 o'g'il.
- Oilaviy holati: 21 nafar ikki ota-onali, 9 nafar bo'linma oiladan.
- Tadqiqot ixtiyoriylik va maxfiylik tamoyillari asosida olib borildi.

Ishtirokchilarning oilaviy fonini hisobga olgan holda, oilaviy nizolarni yuzaga keltiruvchi asosiy ijtimoiy va psixologik omillarni aniqlash imkoniyati yaratilgan.

Mazkur tadqiqotda o'smirlar ruhiy barqarorligini shakllantirishda oilaviy nizolarni profilaktika qilishning ijtimoiy-psixologik xususiyatlari **empirik asosda** o'rganildi. Tadqiqotga 10–14 yoshdagi 30 nafar o'smir jalb qilindi. O'rganiluvchilarning oilaviy fonini hisobga olgan holda, oilaviy nizolar, ruhiy barqarorlik va ijtimoiy qo'llab-quvvatlash o'rtasidagi bog'liqlik tahlil qilindi.

Oilaviy nizolar va ularning sabablari. Tahlil natijalariga ko'ra, oilaviy nizolar o'smirlarning ruhiy barqarorligiga sezilarli ta'sir ko'rsatadi. Yarim strukturaviy suhbat va oilaviy munosabatlarni baholash testlari shuni ko'rsatdiki: 40% o'smirlar oilaviy nizolarni ota-onalar o'rtasidagi kelishmovchiliklar bilan bog'lagan; 35% nizolar tarbiyaviy yondashuvdagi tafovutlardan kelib chiqqan. 25% nizolar esa ijtimoiy va iqtisodiy zo'riqishlar bilan izohlangan.

1-jadval.

Oilaviy nizolar sabablarining taqsimoti (n=30)

Sabab	Ishtirokchilar soni	Foiz (%)
Ota-onalar o'rtasidagi kelishmovchilik	12	40
Tarbiyaviy yondashuvdagi tafovut	10	35
Ijtimoiy va iqtisodiy zo'riqish	8	25
Jami	30	100

Natijalar shuni ko'rsatadiki, oiladagi nizolar o'smirlarning ruhiy barqarorligiga asosiy salbiy ta'sir ko'rsatadi. Ayniqsa, ota-onalar o'rtasidagi kelishmovchiliklar o'smirlarning stressga chidamliligini kamaytiradi va ijtimoiy moslashuv jarayonlarini murakkablashtiradi. Tarbiyaviy yondashuvdagi tafovutlar esa emotsional barqarorlikning pasayishiga olib keladi, ijtimoiy va iqtisodiy zo'riqishlar esa ruhiy stressni kuchaytiradi.

Ruhiy barqarorlik darajasi. O'smirlarning ruhiy barqarorligi psixodiagnostik testlar orqali baholandi. Natijalar quyidagicha: 18 nafar o'smir (60%) yuqori darajada ruhiy barqarorlikni namoyon etdi; 9 nafar (30%) o'rtacha barqarorlik ko'rsatdi; 3 nafar (10%) past darajadagi barqarorlikka ega edi.

2-jadval.

O'smirlarning ruhiy barqarorlik darajasi (n=30)

Barqarorlik darajasi	Ishtirokchilar soni	Foiz (%)
Yuqori	18	60
O'rtacha	9	30
Past	3	10
Jami	30	100

Yuqori darajadagi ruhiy barqarorlikka ega o'smirlar oiladagi nizoli vaziyatlarga nisbatan psixologik jihatdan chidamli, stressni boshqarish qobiliyatiga ega ekanligini ko'rsatadi. O'rtacha va past darajadagi barqarorlik esa o'smirlarning oilaviy nizolarga nisbatan sezgirligini va stressga bo'lgan psixologik moslashuv qobiliyatining yetarli emasligini ifodalaydi.

Ijtimoiy qo'llab-quvvatlash omillari. Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatadiki, ijtimoiy qo'llab-quvvatlash ruhiy barqarorlikni oshirishda hal qiluvchi rol o'ynaydi. Olingan ma'lumotlar quyidagicha tahlil qilindi: **ota-ona bilan samarali muloqot** – o'smirlar o'z hissiyotlarini ochiq ifoda etish va nizolarni konstruktiv hal qilish imkoniyatiga ega bo'ladilar; **oilaviy qo'llab-quvvatlash** – oila a'zolarining maslahat va birgalikdagi faoliyati stressga chidamlilikni oshiradi; **pedagogik va psixologik aralashuvlar** – maktab psixologlari va murabbiylarning maslahatlari nizoli vaziyatlarni aniqlash va bartaraf etishda samarali vosita hisoblanadi.

3-jadval.

Ijtimoiy qo'llab-quvvatlash va ruhiy barqarorlik o'rtasidagi bog'liqlik

Omil	r qiymati	Izoh
Ota-ona bilan muloqot	0,69	Musbat bog'liqlik
Oilaviy qo'llab-quvvatlash	0,71	Musbat bog'liqlik
Pedagogik aralashuv	0,58	Musbat bog'liqlik

Ijtimoiy qo'llab-quvvatlashning barqaror ruhiy holatga ijobiy ta'siri mavjudligi kuzatildi. Eng yuqori bog'liqlik oilaning qo'llab-quvvatlashi bilan aniqlangan, bu esa o'smirlarning stressga qarshi psixologik himoyasini mustahkamlaydi.

Pearson korrelyatsiya koeffitsienti yordamida o'rganiluvchilar orasida o'rtasidagi bog'liqlik aniqlanadi: **oilaviy nizo – ruhiy barqarorlik**: $r = -0,62$. Nizolar ko'paygan sari ruhiy barqarorlik pasayadi; **ijtimoiy qo'llab-quvvatlash – ruhiy barqarorlik**: $r = 0,71$. Qo'llab-quvvatlash barqarorlikni oshiradi; **oilaviy nizo – ijtimoiy qo'llab-quvvatlash**: $r = -0,55$. Oilaviy nizolar qo'llab-quvvatlash darajasini kamaytiradi.

Ushbu korrelyatsion tahlil oilaviy nizolarni profilaktika qilish va ruhiy barqarorlikni oshirishda ijtimoiy omillarning hal qiluvchi ahamiyatini ilmiy jihatdan tasdiqlaydi.

Tadqiqot natijalari shuni bilishimiz mumkinki: **ota-ona bilan samarali muloqot, oilaviy qo'llab-quvvatlash, pedagogik va psixologik aralashuvlar**, ruhiy barqarorlikni mustahkamlashda va oilaviy nizolarni profilaktika qilishda asosiy ijtimoiy omil sifatida xizmat qiladi. Shu bilan birga, oilaviy nizolarni vaqtida aniqlash va ularni bartaraf etish o'smirlarning ijtimoiy moslashuvini yengillashtiradi hamda ularning psixologik farovonligini ta'minlaydi.

Mazkur tadqiqot natijalari shuni ko'rsatdiki, o'smirlar ruhiy barqarorligini ta'minlashda oilaviy nizolarni profilaktika qilishning ijtimoiy omillari muhim rol o'ynaydi. Tadqiqot asosida quyidagi ilmiy xulosalar ishlab chiqildi:

Ota-ona bilan samarali muloqot – o'smirlarning o'z hissiyotlarini ifoda etish va nizoli vaziyatlarni konstruktiv tarzda hal qilish imkoniyatini oshiradi, bu esa ularning stressga chidamliligini mustahkamlaydi.

Oilaviy qo'llab-quvvatlash – oila a'zolarining maslahatlari, birgalikdagi faoliyat va ruhiy yordam ruhiy barqarorlikni sezilarli darajada oshiradi.

Pedagogik va psixologik aralashuvlar – maktab psixologlari va pedagoglar tomonidan berilgan tavsiyalar o'smirlarning nizoli vaziyatlarda ijtimoiy moslashuvini yaxshilashga yordam beradi.

Oilaviy nizolarni profilaktika qilish ruhiy barqarorlikni mustahkamlash va ijtimoiy-psixologik rivojlanishni qo'llab-quvvatlashda muhim omil ekanligi ilmiy jihatdan tasdiqlandi.

Korrelyatsion tahlil shuni ko'rsatdiki, oilaviy nizolar oshgani sari ruhiy barqarorlik pasayadi, ijtimoiy qo'llab-quvvatlash esa barqarorlikni oshiradi. Shu sababli, o'smirlarning psixologik farovonligini ta'minlashda ijtimoiy-psixologik mexanizmlarni tizimli joriy etish zarur.

Tadqiqot natijalari o'smirlar bilan ishlovchi psixologlar, pedagoglar va ota-onalar uchun amaliy tavsiyalar ishlab chiqishda va oilaviy nizolarni profilaktika qilish dasturlarini shakllantirishda ilmiy asos bo'lib xizmat qiladi. Shu bilan birga, olingan ma'lumotlar ijtimoiy-psixologik chora-tadbirlarni yaratishda va o'smirlarning ruhiy barqarorligini mustahkamlashda ilmiy asos sifatida foydalanilishi mumkin.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Weinberg, R. S., & Gould, D. (2019). *Foundations of Sport and Exercise Psychology*. 7th ed. Champaign, IL: Human Kinetics.
2. Cox, R. H. (2012). *Sport Psychology: Concepts and Applications*. 7th ed. New York: McGraw-Hill.
3. Lazarus, R. S., & Folkman, S. (1984). *Stress, Appraisal, and Coping*. New York: Springer.
4. Deci, E. L., & Ryan, R. M. (2000). Intrinsic and Extrinsic Motivations: Classic Definitions and New Directions. *Contemporary Educational Psychology*, 25(1), 54–67.
5. Smith, R. E., Smoll, F. L., & Schutz, R. W. (1990). Measurement and correlates of sport-specific cognitive and somatic anxiety. *Anxiety Research*, 2(4), 263–280.
6. Karageorghis, C. I., & Terry, P. C. (2011). *Inside Sport Psychology*. Champaign, IL: Human Kinetics.
7. Ильин, Е. П. (2011). *Психология развития ребенка и подростка*. Санкт-Петербург: Питер.
8. Мельников, В. М. (2010). *Психология семьи и детско-родительских отношений*. Москва: Академический проект.
9. Гершунский, Б. В. (2009). *Психология подростка*. Москва: Просвещение.
10. O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi. *Jismoniy tarbiya, sport va sog'lomlashtirish sohasiga oid normativ-huquqiy hujjatlar to'plami*. Toshkent.
11. Бернс, Д. (2013). *Техника когнитивной психотерапии для подростков*. Москва: Эксмо.

**SUD PSIXOLOG EKSPERTI IJTIMOYIY-PSIXOLOGIK KOMPETENTLIGINING
NAMOYON BO'LISHI****Yarashov Azizbek Lazizovich***Buxoro davlat universiteti***Annotatsiya.**

KIRISH: Ushbu maqolada sud psixolog-ekspertining ijtimoiy-psixologik kompetentligini takomillashtirishning o'ziga xos jihatlari nazariy hamda amaliy tadqiqi ochib berilgan bo'lib, sud psixolog ekspertining ijtimoiy-psixologik kompetentligini rivojlantiruvchi ijtimoiy-psixologik omillar, sud psixolog ekspertidagi kommunikativ, emotsional va shaxslilik komponentlarining namoyon bo'lishi va rivojlanishini tadqiq qilish; sud psixolog ekspertlarining sotsial-psixologik kompetentligini rivojlantirishda ularning sud-huquq tizimi bilan bog'liqligi ochib berilgan.

MAQSAD: Sud psixolog-ekspertining ijtimoiy-psixologik kompetentligini baholash orqali sud psixolog eksperti faoliyatida ijtimoiy-psixologik kompetentlik omillarining namoyon etilishini aniqlash va ularning kasbiy kompetentlik bilan o'zaro mutanosib rivojlanishi asosida amaliy tavsiyalar ishlab chiqishdan iborat.

MATERIALLAR VA METODLAR: Zamonaviy psixologiyada sud psixolog ekspertlari ijtimoiy-psixologik kompetentligini takomillashtirish muammosini o'rganishga qaratilgan ilmiy tadqiqot ishlarini tahlil qilar ekanmiz, ulardagi kasbiy va ijtimoiy-psixologik kompetentlik metodologiyasiga aloqador bo'lgan ko'plab psixologik xususiyatlarni nazariy jihatdan izohlashga alohida e'tibor qaratdik. Bir qancha ilmiy adabiyotlarning tahliliga asoslanadigan bo'lsak, ijtimoiy-psixologik kompetentlikni aniqlashga doir tadqiqotchilar tomonidan turlicha yondashuvlar mavjudligini ko'ishimiz mumkin.

Jinoyat ishlari doirasida sud psixolog-ekspertining ijtimoiy-psixologik kompetentligi – bu mutaxassisning jinoyat ishini tergov qilish yoki sudda ko'rib chiqish jarayonida psixologik bilim va ko'nikmalarni qo'llash bo'yicha kasbiy tayyorgarligi, ijtimoiy tushunish darajasi, hamda psixologik muhitni baholash va tahlil qilish qobiliyatidir.

Sud psixolog ekspertining ijtimoiy-psixologik kompetentligini o'rganish bo'yicha olib borilgan kuzatishlarimiz va tadqiqot muammosiga aloqador bo'lgan fundamental adabiyotlar tahlili ijtimoiy-psixologik kompetentlik muammolari bilan shug'ullanuvchi olimlarning qarashlariga alohida e'tibor qaratishni taqozo etadi.

Sud psixolog ekspertining ijtimoiy-psixologik kompetentligi deganda - sud psixolog ekspertining shunday kasbiy faoliyati nazarda tutiladiki, bunda yetarlicha yuqori darajada amaliy kasbiy faoliyat, kasbiy muomalani amalga oshira olishi nazarda tutiladi. Ayni paytda, sud psixolog ekspertining ijtimoiy-psixologik kompetentligi uning kasbiy bilim va malakalari, boshqa bir tomondan esa kasbiy pozitsiyasi va psixologik sifatlari mutanosibligi bilan baholanishi mumkin.

XULOSA: Sud psixolog ekspertining u yoki bu insonlar bilan o'zaro adekvat munosabatga kirisha olishi, xususan, sudga oid psixologik ekspertizalarda yuqori darajada muloqotmandligi, muloqot vaziyatlarini tahlil etuvchanlik, suhbatdoshning xulq-atvori, hatti-

harakatlari, ruhiy kechinmalariga nisbatan adekvat sezuvchanlik va turli xil vaziyatlarga nisbatan muayyan darajada moslashuvchanlik sifatlarining namoyon etilishi bilan xarakterlanadi.

Sud psixolog ekspertlarining ijtimoiy-psixologik kompetentligining namoyon etilishi, har bir sud psixolog ekspertida o'ziga xos tarzda shakllangan kasbiy va kommunikativ kompetentlik kabi omillarga bevosita bog'liqligi ijtimoiy-psixologik kompetentlik, kasbiy faoliyati samaradorligini belgilashga va shaxs barkamolligini ta'minlashga xizmat qiladi.

Kalit so'zlar: sud psixolog eksperti, ijtimoiy-psixologik kompetentligi, sud psixologik ekspertizasi, kasbiy kompetentlik, kompetentlik, emotsional intellekt, kasbiy faoliyat.

ДЕМОНСТРАЦИЯ СОЦИАЛЬНО-ПСИХОЛОГИЧЕСКОЙ КОМПЕТЕНТНОСТИ ЭКСПЕРТА-СУДЕБНОГО ПСИХОЛОГА

Ярашов Азизбек Лазизович

Бухарский государственный университет

Аннотация.

ВВЕДЕНИЕ: В статье представлено теоретическое и практическое исследование особенностей совершенствования социально-психологической компетентности судебного психолога-эксперта. Рассматриваются вопросы развития социально-психологической компетентности судебного психолога, проявления и развития коммуникативного, эмоционального и личностного компонентов в судебной психологии. В развитии социально-психологической компетентности судебных психологов подчеркивается их связь с судебной системой.

ЦЕЛЬ: Целью оценки социально-психологической компетентности судебного психолога-эксперта является выявление факторов проявления социально-психологической компетентности в деятельности судебного психолога-эксперта и разработка практических рекомендаций, основанных на их развитии в гармонии с профессиональной компетентностью.

МАТЕРИАЛЫ И МЕТОДЫ: Анализируя научные исследования, направленные на изучение проблемы повышения социально-психологической компетентности судебных психологов в современной психологии, мы уделили особое внимание теоретическому обоснованию многих психологических особенностей, связанных с их профессией, и методологии социально-психологической компетентности. На основе анализа ряда научных работ можно отметить существование различных подходов исследователей к определению социально-психологической компетентности.

Социально-психологическая компетентность судебного психолога-эксперта по уголовным делам – это профессиональная подготовка специалиста по применению психологических знаний и навыков в ходе расследования или судебного разбирательства уголовного дела, уровень социального понимания, а также способность оценивать и анализировать психологическую среду.

Наши наблюдения по изучению социально-психологической компетентности судебного психолога-эксперта и анализ фундаментальной литературы по исследуемой проблеме требуют особого внимания к взглядам учёных, занимающихся проблемами социально-психологической компетентности. Под социально-психологической компетентностью судебного психолога понимается профессиональная деятельность судебного психолога, включающая в себя способность к практической профессиональной деятельности и профессиональному поведению в достаточной степени. При этом социально-психологическая компетентность судебного психолога

может быть оценена, с одной стороны, его профессиональными знаниями и умениями, а с другой – балансом профессиональной позиции и психологических качеств.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ: Способность судебного психолога иметь адекватные взаимоотношения с тем или иным лицом, в частности, высокий уровень общения при судебно-психологических экспертизах, умение анализировать ситуации общения, адекватная чувствительность к поведению, действиям, психическим переживаниям собеседника и различным ситуации, характеризующиеся проявлением качеств гибкости на определенном уровне.

Проявление социально-психологической компетентности судебных психологов-экспертов, прямая зависимость от таких факторов, как профессионально-коммуникативная компетентность, которая формируется уникальным образом у каждого судебного психолога-эксперта, служит определению социально-психологической компетентности, эффективности профессиональной деятельности. и обеспечить целостность личности.

Ключевые слова: судебный психолог-эксперт, социально-психологическая компетентность, судебно-психологическая экспертиза, профессиональная компетентность, компетентность, эмоциональный интеллект, профессиональная деятельность.

DEMONSTRATION OF THE SOCIAL-PSYCHOLOGICAL COMPETENCE OF A FORENSIC PSYCHOLOGIST EXPERT

Yarashov Azizbek Lazizovich
Bukhara State University

Annatation.

INTRODUCTION: This article presents a theoretical and practical study of the specific aspects of improving the socio-psychological competence of a forensic psychologist-expert in criminal cases, and studies the development of the socio-psychological competence of a forensic psychologist, the manifestation and development of communicative, emotional and personality components in forensic psychology; In developing the socio-psychological competence of forensic psychologists, their connection with the judicial system is emphasized.

THE GOAL: The purpose of assessing the socio-psychological competence of a forensic psychologist-expert in criminal cases is to identify the manifestation of socio-psychological competence factors in the activities of a forensic psychologist-expert and to develop practical recommendations based on their development in harmony with professional competence.

MATERIALS AND METHODS: While analyzing scientific research aimed at studying the problem of improving the socio-psychological competence of forensic psychologists in modern psychology, we paid special attention to the theoretical explanation of many psychological features related to their profession and the methodology of socio-psychological competence. Based on the analysis of a number of scientific literatures, we can note the existence of different approaches by researchers to the definition of socio-psychological competence.

The socio-psychological competence of a forensic psychologist-expert in criminal cases is the professional training of a specialist in the application of psychological knowledge and skills in the investigation or trial of a criminal case, the level of social understanding, and the ability to assess and analyze the psychological environment.

Our observations on the study of the socio-psychological competence of a forensic psychologist expert and the analysis of the fundamental literature related to the research

problem require special attention to the views of scholars engaged in the problems of socio-psychological competence.

The socio-psychological competence of a forensic psychologist is understood as the professional activity of a forensic psychologist, which includes the ability to carry out practical professional activities and professional behavior to a sufficient degree. At the same time, the socio-psychological competence of a forensic psychologist can be assessed on the one hand by his professional knowledge and skills, and on the other hand, by the balance of professional position and psychological qualities.

CONCLUSION: The ability of a forensic psychologist to have an adequate relationship with one or another person, in particular, a high level of communication in forensic psychological examinations, the ability to analyze communication situations, adequate sensitivity to the interlocutor's behavior, actions, mental experiences and different situations characterized by the manifestation of the qualities of flexibility at a certain level.

The manifestation of socio-psychological competence of forensic psychologist experts, the direct dependence on factors such as professional and communicative competence, which is formed in a unique way in each forensic psychologist expert, serves to determine socio-psychological competence, the effectiveness of professional activity and ensure the integrity of the individual.

Key words: forensic psychologist expert, socio-psychological competence, forensic psychological expertise, professional competence, competence, emotional intelligence, professional activity.

Jahonda yuqori malakali, raqobatdosh, mustaqil fikrlaydigan mutaxassislarni tayyorlashga bo'lgan ehtiyoj kundan kunga ortib bormoqda. Dunyoning yetakchi ta'lim muassasalarida, jumladan Xalqaro psixologiya fanlari ittifoqi – IUPsuS (International Union of Psychological Science) tomonidan 2018-2023-yillarga mo'ljallangan “Psixologiya sohasini yanada takomillashtirish konsepsiyasi”da malakali psixologlarni tayyorlash hamda ularning kasbiy kompetentligini rivojlantirishda ijtimoiy-psixologik fanlarni o'qitish bilan bir qatorda, ularga ekspert baholay olish salohiyatini oshirishning samarali mexanizmlarini ham yo'lga qo'yish, sud psixolog ekspertlari ijtimoiy-psixologik kompetentligini shakllantirish yo'llarini ishlab chiqish va takomillashtirish dolzarb muammolardan biri bo'lib qolmoqda. Shu nuqtai nazardan, jahonda muvaffaqiyatli tarzda olib borilayotgan islohotlar jarayonida sud psixolog ekspertlari faoliyatiga qo'yiladigan talablar, ularning shaxsiy, kasbiy va intellektual salohiyatini psixologik jihatdan yuksak darajaga ko'tarish masalasi bo'yicha ko'plab tadqiqotlar olib borish zarurati borligidan dalolat beradi.

Jahonda sud psixolog ekspertlari ijtimoiy-psixologik va kasbiy kompetentligining psixologik jihatlarini o'rganish, ularning ijtimoiy-psixologik kompetentligini rivojlantirish omillarini tadqiq etish, sud psixolog ekspertlarining ijtimoiy-psixologik kompetentlik ko'rsatkichlarini baholash, ijtimoiy-psixologik kompetentligini takomillashtirishga mo'ljallangan maxsus tizimlashtirilgan psixologik usullar majmuini ishlab chiqish bo'yicha izlanishlar olib borilmoqda. Sud psixolog ekspertlarining kasbiy faoliyatiga psixologik tayyorgarlik darajasini takomillashtirish, ularning ijtimoiy-psixologik kompetentligini rivojlantiruvchi ijtimoiy-psixologik omillar va mexanizmlarini aniqlash, sud psixolog ekspertlarining kasbiy tayyorgarlik rolini oshirish va ularning faoliyat samaradorligiga ta'siri masalasini aniqlash alohida tadqiqot muammosi sanaladi.

Respublikamizda so'nggi yillarda sudlov va huquq-tartibot organlari faoliyati samaradorligini oshirish, sud psixolog ekspertlarni tayyorlash tizimini yanada takomillashtirish va ularning kasbiy tayyorgarlik darajasini oshirish masalalariga alohida e'tibor qaratilib kelinmoqda.

“Sud ekspertizasi to‘g‘risida”gi O‘zbekiston Respublikasi qonunida sud ekspertizasi sohasidagi munosabatlarni tartibga solish borasida muhim vazifalar belgilab berilgan. Bu qonunda ko‘rsatib o‘tilgan bunday muhim vazifalarni bajarishda sud psixolog ekspertlari ijtimoiy-psixologik kompetentligini takomillashtirishga oid tadqiqotlar muhim ahamiyat kasb etadi. Shu boisdan, sud psixolog ekspertlari ijtimoiy-psixologik kompetentligini oshirish, ularning shaxsiy sifatlariga xos bo‘lgan xususiyatlarni ro‘yobga chiqarish, psixokorreksion va rivojlantiruvchi usullar orqali ularning kasbiy faoliyat samaradorligiga bevosita ta‘sir etuvchi ijtimoiy-psixologik kompetentlik omillarini shakllantirish dolzarb muammo sifatida qaraladi.

Hozirgi kunda kompetentlik asosan, inson qobiliyati sifatida qaralsa, u holda insonning turli xil qobiliyati va iste‘dodi haqida fikr yuritish imkoniyatini beradi. Bunda “qobiliyat” tushunchasi talqiniga turlicha yondashuvlar mavjudligini ko‘ramiz.

Funksional-genetik yondashuvda qobiliyatni u yoki bu psixik jarayonni amalga oshiruvchi funksional tizimlarning samaradorlik tavsifi sifatida talqin etiladi. Bu holatda shaxs tuzilmasidagi motivatsion, xulq-atvor va kognitiv komponentlarning birlashuvini aks ettiruvchi “kompetentlik” va “kompetensiya” tushunchalari qobiliyatlar sifatida qaralishi mumkin.

A.I.Subetto kompetensiya va kompetentlik tushunchalarining sifat, xususiyat, mahorat toifalari doirasida o‘rganadi. Uning ta‘kidlashicha, kompetentlik va kompetensiya tushunchalari murakkab strukturali va dinamik ta‘lim jarayonidir, ammo sifat va xususiyat toifalariga nisbatan ikkinchi darajali hisoblanadi. Bu esa o‘z navbatida quyidagi umumiy tamoyillarga bo‘ysunadi:

- yaxlitlik va tizimlilik tamoyili, bunda sifatning ichki tuzilmasi asos qilinadi;
- ob‘ektning sifatini yuqori sifat darajasida, sifatning tashqi tuzilmasi esa, ob‘ekt yoki jarayonning tashqi muhit bilan o‘zaro ta‘siri sifatini real sifat darajasida aniqlaydi;
- sifatning vujudga kelishi va rivojlanishida potensial va dolzarb tashqi va ichki ziddiyatlar tizimining mavjudlik tamoyili;
- turli jarayonlar sifatini natijalarda aks ettirish tamoyili.

Kompetentlik va kompetensiya kategoriyalarining tuzilmasini o‘rganish jarayonida bir nechta yo‘nalishlarni ajratib ko‘rsatish mumkin. Ko‘pgina mualliflar faoliyatli yondashuvni istiqbolli deb baholaydilar, shuningdek ular kompetentlikni kasbiy faoliyatda namoyon bo‘ladi va shu bilan bir qatorda uning asosi ham, deb hisoblaydilar. Bunday holatda kompetentlik jarayonning aniq doirasida samarali harakatni yuzaga keltirish uchun zarur bo‘lgan ichki resurslar tizimi sifatida tushuniladi. Kompetentlik tuzilmasi quyidagi komponentlarga ajratiladi: yo‘naltiruvchi va ijrochi, mazmunli (bilim) va jarayonli (ko‘nikma), kognitiv va operatsional.

Ijtimoiy-psixologik kompetentlik muammosining umumiy jihatlari G.M.Andreyeva, Ye.A.Abulxanova-Slavskaya, V.P.Bederxanova, A.A.Bodalev, M.Kyarest, V.A.Labunskaya, A.N.Leontev, A.K.Markova, D.Mayers, Ye.S.Mixaylova, A.V.Petrovskiy, S.L.Rubinshteyn, A.V.Xutorskiy, A.J.Yujaninova kabi olimlar tomonidan tadqiq etilgan.

A.K.Markova ijtimoiy kompetentlikni mazmun jihatdan tahlil qilib, uning jarayonli va natijali tomonlarini ajratib ko‘rsatgan. Muallif kompetentlik tuzilmasini jarayon (pedagogik faoliyat, pedagogik muloqot, o‘qituvchi shaxsi) va pedagogik faoliyat natijalari, ya‘ni ta‘lim oluvchining ta‘lim olganlik va tarbiyalanganlik nuqtai nazaridan tizimlashtirilgan.

Chunonchi, mehnat faoliyatining barcha jihatlari uchun psixologik modul deb nomlanuvchi kasbiy bilim, ko‘nikma va malakalar, kasbiy psixologik xususiyatlar ishtirok etadi. Shuningdek, kompetentlik tuzilmasi faoliyatning ichki vositasi, ya‘ni motiv, bilim, ko‘nikma va malaka kabi elementlarni qarab chiqish uning jarayonli va natijali ko‘rsatkichlarini hisobga olish haqidagi tasavvur paydo bo‘ladi.

A.V.Xutorskiyning o‘tkazgan ilmiy izlanishlarida, kompetentlik – o‘ziga xos individual-psixologik xususiyat sifatida namoyon bo‘lishi, kompetensiya esa insonning aniq bir muhitda

samarali va sifatli faoliyati uchun zarur bo'lgan tayyorgarlikka qo'yilgan va oldindan belgilangan ijtimoiy talablardan iboratligini ta'kidlaydi.

Bizning fikrimizcha, kompetentlik faqatgina individual psixologik xususiyat bo'libgina qolmasdan, balki hissiy-irodaviy sifatlarni ham o'z ichiga oladi. Agarda mana shu hissiy-irodaviy sifatlarni bo'lmaganida edi, sud psixolog eksperti o'z kasbiy faoliyatlarini samarali tashkil qila olmas edilar.

M.Kyaerst tadqiqotlarida kompetentlikning mohiyati va uning asosi sifatida (qobiliyatlar, iqtidor, bilim), inson faoliyati jarayon sifatida (ta'riflar, tavsiflar, alomatlar), faoliyat natijalari (ish natijalari, faoliyat ob'ektidagi o'zgarishlar) kabi komponentlar kiritiladi. Muallif kompetentlik mazmuniga quyidagi tavsiflarni kiritgan:

- lavozimda ishlayotgan shaxs(xodim)ga majburiy bo'lgan masalalarga intellektual mosligi;
- mutaxassis tomonidan shakllantirilgan va hal etilgan masalalarning asosiy ishdagi miqdori va sifati;
- asosiy masalalarni hal etishdagi muvaffaqiyat;
- muammoli masalalar yechimining samaradorligida namoyon bo'luvchi shaxsning xususiyatlari.

Bu yerda olim kompetentlik tushunchasiga ko'proq insonning individual psixologik xususiyatlarini inobatga olib yondashgan.

Psixologik kompetentlik tuzilmasida J.G.Garanina quyidagi ikkita darajaning mohiyatini bilim, ko'nikma, malaka va fikrlash asosida talqin qiladi:

1) kategoriyalar, hissiy-emotsional obrazlar, ijtimoiy etalonlar, stereotiplar va boshqalar, hamda fikrlash tizimlari (ijtimoiy muammolarni hal etish bo'yicha refleksiv aqliy faoliyat);

2) amaliy, ijrochilik, ya'ni insonlar bilan o'zaro ta'sir o'tkazish malaka va ko'nikmalar tizimi. Yuqoridagi ikkala yo'nalish kompetentlikning refleksiv va progressiv xususiyatlarini ochib berishga xizmat qiladi.

Bizning fikrimizcha, agar shu ikki daraja bo'lmaganida edi kompetentlik tushunchasining mohiyati u qadar to'laqonli hisoblanmasdi.

O.A.Bulavenkoning ta'kidlashicha, kompetentlikni kasbiy faoliyatning o'ziga xos chizgisi sifatida emas, balki shaxsning turg'un oshirilgan yoki pasaytirilgan faollikda namoyon bo'luvchi holati sifatida qarash kerakligini taklif etadi. Fikrimizcha, kompetentlik faqat faol kasbiy faoliyatda namoyon bo'ladi, faoliyatda qanaqadir turg'unlik bo'lishi uni muvaffaqiyatga erishishda to'siq bo'lishi mumkin.

I.A.Zimnaya kompetentlikni yo'naltirilganlik, maqsadni qo'ya bilish, xulqning hissiy-irodaviy boshqarilishi, qadriyatli-mazmunli munosabatlarni o'z ichiga olgan shaxs xususiyatlari sifatida qaraydi. Uning fikricha, kompetentlik tuzilishi quyidagi komponentlar tizimidan iborat:

a) shaxsning ichki psixik, tashqi xulqiy harakatida ushbu xususiyatlarni namoyon qilishga tayyorlik;

b) muvaffaqiyatga erishish uchun vazifalarni bajarishning vositasi, metodlari va dasturlarini anglash, ijtimoiy va kasbiy masalalarni yecha olish, tartib-intizom talablari va o'ziga xos bo'lgan me'yorlariga rioya qilish. Bu kompetensiyaning asosiy mazmun-mohiyatini quyidagicha mazmunda ochib beradi;

c) bilimlarni amaliyotda qo'llay olish tajribasi, ya'ni ko'nikma va malaka;

d) hissiy-irodaviy regulatsiya, kompetentlikni namoyon qila olish qobiliyati, uning ijtimoiy va kasbiy o'zaro ta'sir holatlariga bog'liq holda namoyon bo'lishini muvofiqlashtirish sifatida.

Yuqoridagilardan ko'rinib turibdiki, kompetensiya tarkibida ijtimoiy-psixologik va kasbiy kompetentlikning namoyon bo'lish holatlarida o'zini-o'zi nazorat qilish, shaxsiy va kasbiy imkoniyatini namoyon qilish qobiliyatini aks ettiruvchi o'ziga xos belgilarni ajratish zarur. Sud psixologik ekspertizasi jarayonida o'z bilim, ko'nikma va malakalarni samarali

qo'llash sud psixolog ekspertidan o'zini-o'zi idora qilish va o'zini-o'zi boshqarishning psixologik mexanizmlarining shakllanishini talab qiladi.

Sud psixolog eksperti ijtimoiy-psixologik kompetentligini rivojlantirishda kommunikativ kompetentlik, sud psixologik ekspertizasiga doir ijtimoiy-psixologik bilimlar diapazoni va emotsional intellekt ko'rsatkichlarining muhimligiga ko'ra muammolar yechimini izlashda hissiy-irodaviy, kognitiv va kommunikativ motivatsiya imkoniyatlarini takomillashtirishga qaratilgan psixotexnikalarni qo'llash orqali yuqori samaradorlikka erishilganligini ko'rishimiz mumkin.

Kasbiy kompetentlikni rivojlantirish bo'yicha o'quv modulini amalda qo'llash natijasida qator samaradorlikka erishildi, deyish mumkin. Dissertatsion tadqiqotimizning samaradorligini aniqlash uchun qayta diagnostik tadqiqot ishlarini amalga oshirish natijasida olingan ma'lumotlar tahlili o'quv moduligacha va undan keyingi holat bo'yicha o'rtacha miqdoriy ko'rsatkichlar diapazonida qiyosiy jihatdan taqqoslandi. Bu esa sud psixolog eksperti ijtimoiy-psixologik kompetentlik omillariga aloqador bo'lgan kasbiy kompetentlikning o'ziga xos tarzda o'zgarganligini ko'rsatadi. O'quv modulida sud psixolog eksperti kasbiy kompetentligini ta'minlovchi sohaga oid qonun va qonun osti hujjatlari yuzasidan huquqiy, hamda psixodiagnostik ishlarni qo'llay olish bo'yicha bilimdonligini oshirish nazarda tutilgan. Buni barcha sud psixolog ekspertlarining o'quv modulini qo'llashdan keyingi natijalari ham tasdiqlaydi.

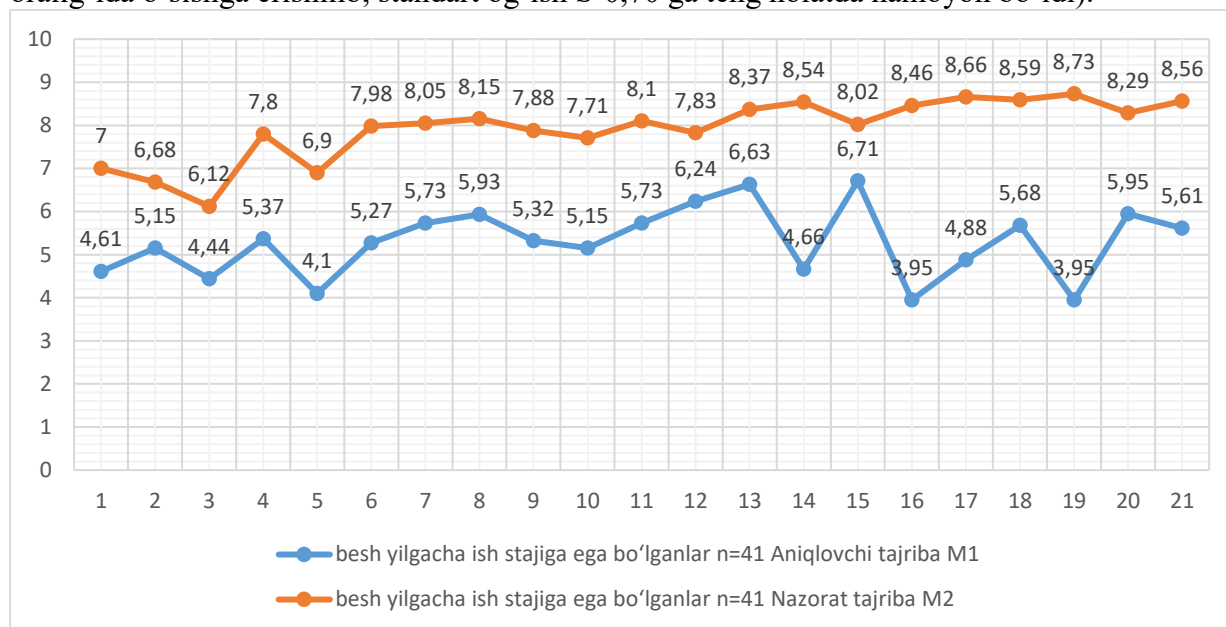
1-jadval

Sud psixolog eksperti kasbiy kompetentligi namoyon etilishining qiyosiy tahlili (ijtimoiy psixologik so'rovnoma asosida)

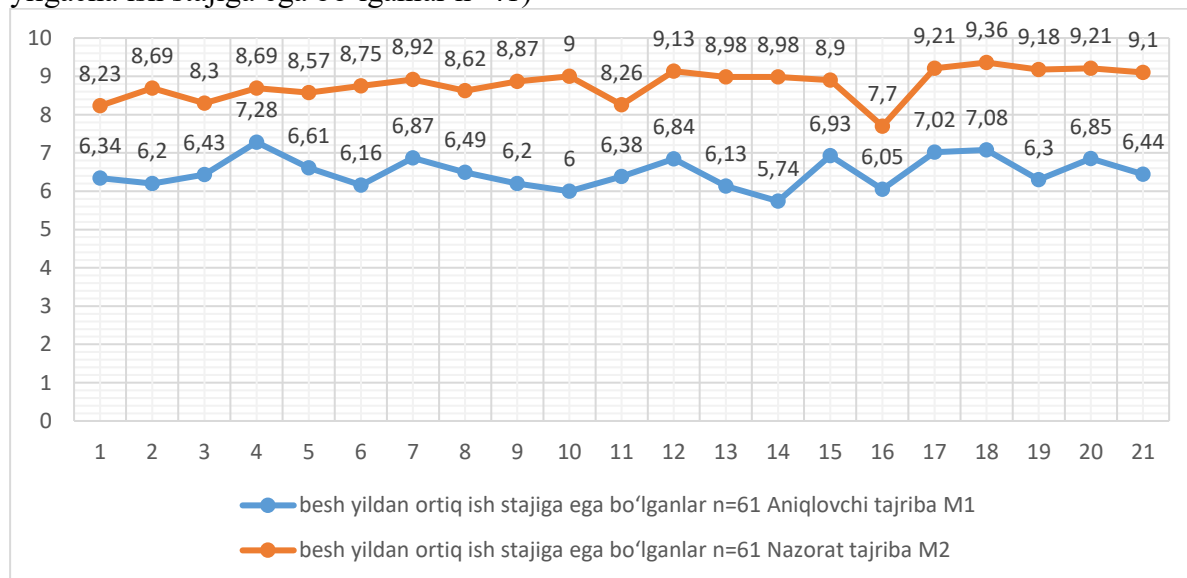
savollar	besh yilgacha ish stajiga ega bo'lganlar n1=41				O'sish farqi	besh yildan ortiq ish stajiga ega bo'lganlar n2=61				O'sish farqi
	Aniqlovchi tajriba		Nazorat tajriba			Aniqlovchi tajriba		Nazorat tajriba		
	M1	S	M2	S		M	M1	S	M2	
1	4,61	2,17	7,00	2,04	2,39	6,34	2,19	8,23	1,27	1,89
2	5,15	2,34	6,68	2,32	2,24	6,20	2,37	8,69	1,72	2,49
3	4,44	2,43	6,12	2,64	1,68	6,43	2,28	8,30	1,58	1,87
4	5,37	3,42	7,80	3,09	2,43	7,28	2,92	8,69	2,19	1,41
5	4,10	2,03	6,90	2,41	2,80	6,61	2,30	8,57	1,12	1,96
6	5,27	2,74	7,98	2,20	2,71	6,16	2,29	8,75	1,39	2,59
7	5,73	2,31	8,05	2,05	2,32	6,87	2,16	8,92	1,33	2,05
8	5,93	2,25	8,15	1,97	2,22	6,49	2,12	8,62	1,56	2,13
9	5,32	2,71	7,88	2,40	2,56	6,20	2,25	8,87	1,12	2,67
10	5,15	2,42	7,71	2,47	2,56	6,00	2,14	9,00	1,25	3,00
11	5,73	2,30	8,10	2,07	2,37	6,38	2,49	8,26	2,42	1,88
12	6,24	2,42	7,83	2,08	1,59	6,84	2,23	9,13	1,27	2,29
13	6,63	1,93	8,37	2,03	1,74	6,13	2,28	8,98	1,50	2,85
14	4,66	2,34	8,54	2,19	3,88	5,74	2,45	8,98	1,52	3,24
15	6,71	1,95	8,02	2,33	1,31	6,93	2,00	8,90	1,49	1,97
16	3,95	2,02	8,46	2,20	4,51	6,05	2,25	7,70	1,80	1,65
17	4,88	2,29	8,66	1,97	3,78	7,02	2,19	9,21	1,29	2,19
18	5,68	2,39	8,59	2,04	2,91	7,08	2,47	9,36	1,13	2,28
19	3,95	2,32	8,73	1,90	4,78	6,30	2,64	9,18	1,36	2,88
20	5,95	2,27	8,29	2,03	2,34	6,85	2,23	9,21	0,90	2,36
21	5,61	2,27	8,56	1,73	2,95	6,44	2,25	9,10	1,11	2,66

Izoh: M – o'rtacha qiymat, S – standart xatolik

Yuqoridagi jadvaldan ham ko‘rinib turibdiki, o‘quv moduli qo‘llanilishdan oldingi ko‘rsatkichlar bilan o‘quv modulini o‘zlashtirgandan so‘ng besh yilgacha va besh yildan ortiq ish stajiga ega bo‘lgan sud psixolog ekspertlarida barcha ko‘rsatkichlarga o‘shir kuzatildi (aniqllovchi tajriba o‘rtacha ko‘rsatkich M1 3,95dan 6,71 gacha standart og‘ish S-0,80 ga teng holatda namoyon bo‘lgan bo‘lsa, nazorat tajribada esa o‘rtacha ko‘rsatkich M2 6,12 dan 8,73 oralig‘ida o‘shirga erishilib, standart og‘ish S-0,70 ga teng holatda namoyon bo‘ldi).

1-rasm Sud psixolog eksperti kasbiy kompetentligi namoyon etilishining qiyosiy tahlili (besh yilgacha ish stajiga ega bo‘lganlar n=41)

2-rasm. Sud psixolog eksperti kasbiy kompetentligi namoyon etilishining qiyosiy tahlili (besh yildan ortiq ish stajiga ega bo‘lganlar n=61)

Besh yilgacha ish stajiga ega bo‘lgan sud psixolog ekspertlarida ayniqsa Respondentning ish uchun ahamiyatli bo‘lgan holatlarni idrok qila olishini baholash usullarini qo‘llay olishi (M1-6,30 dan M2-9,18 gacha, o‘shir M-2,88), xulosa berishning iloji yo‘qligi to‘g‘risidagi hujjat tayyorlash bo‘yicha (M1-3,95 dan M2-8,46 gacha, o‘shir M-4,51), sud ekspertizasini o‘tkazish asoslari va muddatlarini tushuntirishga doir bilimi (M1-4,66 dan M2-8,54 gacha, o‘shir M-3,88) kabilarda ko‘rsatkichlarda yuqori darajadagi o‘shirga erishilgan.

Besh yildan ortiq ish stajiga ega bo'lgan sud psixolog ekspertlarida ayniqsa, respondentning ish uchun ahamiyatli bo'lgan holatlarni idrok qila olishini baholash usullarini qo'llay olishi (M1-3,95 dan M2-8,73gacha, o'sish M-4,78), sud ekspertlarining malakasini va huquqiy bilimlarini oshirish bo'yicha (M1-6,00 dan M2-9,00 gacha, o'sish M-3,00), sud ekspertizasini o'tkazish asoslari va muddatlarini tushuntirish doir bilimi (M1-5,74 dan M2-8,98 gacha, o'sish M-3,24) kabilarda ko'rsatkichlarda yuqori darajadagi o'sishga erishilgan (aniqlovchi tajriba o'rtacha ko'rsatkich M1 5,74dan 7,28 gacha, standart og'ish S-0,41 ga teng holatda namoyon bo'lgan bo'lsa, nazorat tajribada esa o'rtacha ko'rsatkich M2 6,12 dan 8,79 oralig'ida o'sishga erishildi. Standart og'ish S-0,41 ga teng holatda namoyon bo'ldi) (3.1.6-jadval, 7-rasm).

Yuqoridagi natijalarga tayangan holda shuni qayt etish mumkinki, "Sud psixolog eksperti kasbiy kompetentligi o'quv moduli"ni qo'llash asosida sud psixolog eksperti ijtimoiy-psixologik kompetentligini rivojlantirishda ularning kasbiy kompetentlik bilan ijobiy aloqadorlikda to'g'ri proporsionalligi, malaka va kasbiy bilimdonligiga ko'ra sifatli sud psixologik ekspertizalarni o'tkazish uchun ustivor xarakterga ega ekanligi isbotlandi.

Umuman olganda, sud psixolog eksperti kasbiy kompetentligi ko'rsatkichining o'sishi bilan ularning ijtimoiy-psixologik kompetentligi yuqori bo'lishiga xizmat qiladi.

Demak, yuqoridagilarga asoslanib shuni aytish mumkinki, sud psixolog eksperti ijtimoiy-psixologik kompetentligiga tayanch kompetensiyalarini faoliyat jarayonida shakllantirilishi kognitiv, emotsional, xulqiy omillarni o'zaro mutanosib ravishda rivojlanishi faoliyat samadorligini ta'minlashda individual va differensial farqlarga bog'liqligi haqidagi g'oyalimiz o'z tasdig'ini topdi. Bu borada ijtimoiy-psixologik kompetentlik, eng avvalo, kasbiy faoliyat samadorligini belgilashga va shaxs barkamolligini ta'minlashga xizmat qilishi aniq.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yhati

1. Olimov L.Ya. Psixodiagnostika va psixometrika asoslari. Darslik. "Durdona" nashriyoti. Buxoro. 2021. -B. 747.
2. Olimov L.Ya. Umumiy psixodiagnostika. "Durdona" nashriyoti. Buxoro. 2020. -B. 1103.
3. Olimov L.Ya., Maxmudova Z.M. Psixodiagnostika va eksperimental psixologiya. o'quv qo'llanma. "Turon zamin ziyo" nashriyoti. T. 2020. -B. 820.
4. Olimov L.Ya., Nazarov A.M.. Xulqi o'gishgan bolalar psixologiyasi. O'quv qo'llanma. "Tafakkur avlodi" nashriyoti. Buxoro. 2020. -B. 490.
5. Olimov L.Ya., Bahronova M.O'. O'smirlar ma'naviyatini shakllantirishning ijtimoiy-psixologik xususiyatlari. Science and education. Scientific journal. Volume 3, issue 3. March 2022. 407-413 p.
6. Olimov L.Ya., M.B.Rasulova. O'smir shaxsi shakllanishida ahloqiy normalarning ijtimoiypsixologik ahamiyati. Science and education. Scientific journal. Volume 3, issue 3. March 2022 675-683 p.
7. Olimov L.Ya. Sotsialno-psixologicheskiy podxod k issledovaniyu konfliktov. Vestnik integrativnoy psixologii.(jurnal dlya psixologov). 2019 god, Vipusk 19. 379-381 st.

MUALLIF HAQIDA MA'LUMOT [ИНФОРМАЦИЯ ОБ АВТОРЕ]

[AUTHORS INFO]

Yarashov Azizbek Lazizovich

Buxoro davlat universiteti Psixologiya ta'lim yo'nalishi talabasi

Manzil: O'zbekiston, 200100, Buxoro shahri

azizbekyarasev@mail.ru

ORCID: 0000-0001-9437-9741

SCOPUS ID 57215004089

OSIYO XALQARO UNIVERSITETI AXBOROTNOMASI Ilmiy-nazariy va metodik jurnal 12-son (2025-yil, 30-dekabr) Jurnal 2024-yildan chiqa boshlagan	Jurnal oliy o'quv yurtlarining professor- o'qituvchilari, ilmiy tadqiqotchilar, ilmiy xodimlar, magistrantlar, talabalar, akademik litsey va kasb-hunar kollejlari hamda maktab o'qituvchilari, shuningdek, keng ommaga mo'ljallangan. Jurnalda nazariy, ilmiy- metodik, muammoli maqolalar, fan va texnikaga oid yangiliklar, turli xabarlar chop etiladi. Original maket uchun mas'ul: Mirshod SATTOROV Maqolalarni qabul qiluvchi: Ziyodullo ELOV	Jurnal tahririyat kompyuterida sahifalandi. Chop etish sifati uchun bosmaxona javobgar. Bosishga ruxsat etildi 30.12.2024 Tezkor bosma usulda bosildi. Adadi – 100 nusxa Buyurtma № 11 Bahosi kelishilgan narxda. “BUXORO DETERMINANTI” MCHJ bosmaxonasida chop etildi. Bosmaxona manzili: Buxoro shahri Namozgoh ko'chasi 24-uy.

**Eslatma: Jurnal “OSIYO XALQARO UNIVERSITETI” MCHJ va “BUXORO
DETERMINANTI”
MCHJ Kamolot nashriyoti tasarrufidadir.**

Jurnaldan ko'chirib bosish tahririyatning roziligi bilan amalga oshiriladi!

ЎЗБЕКИСТОН RESPUBLIKASI PREZIDENTI ADMINISTRATSIIYASI
АХБОРОТ ВА ОММАВИЙ KOMMUNIKATSIYALAR АГЕНТЛИГИ

ГУВОХНОМА

№ 250649

"BUXORO DETERMINANTI" MASULIYATI CHEKLANGAN JAMIYAT

Оммавий ахборот воситаси давлат рўйхатидан ўтказилганлиги тўғрисидаги
гувоҳнома

ЛИЦЕНЗИЯ РЕЕСТРИ БЎЙИЧА ТАРТИБ РАҚАМИ C-5669527
СТИР (СОЛЎҚ ТЎЛОВЧИНИНГ ИДЕНТИФИКАЦИОН РАҚАМИ) 309343334
АМАЛ ҚИЛИШ МУДДАТИ 04.04.2024дан - чексиз
ЖОЙЛАШГАН МАНЗИЛИ (ПОЧТА МАНЗИЛИ) Бухоро вилояти, Бухоро шаҳри, Намозгоҳ, дом 24
ВАКОЛАТЛИ ОРГАН Ўзбекистон Республикаси Президенти Администрацияси ҳузуридаги Ахборот ва оммавий коммуникациялар агентлиги

04.04.2024 14:09

ТАҚДИМ ЭТИЛГАН САНА

Гувоҳнома

№ 250649

Фаолият тури

Оммавий ахборот воситаси сифатида фаолиятни амалга ошириш

Қўшимча маълумотлар

ҚўШИМЧА МАЪЛУМОТЛАР		
Оммавий ахборот воситасининг номи	Оммавий ахборот воситасининг тили	Оммавий ахборот воситасининг тури
OSYO XALQARO UNIVERSITETI AXBOROTNOMASI	O'zbek, rus, ingliz, turk tillari	Журнал

ТАРҚАТИЛИШ ХУДУДИ ВА ШАКЛИ

Тарқатилиш хуудди ва шакли	Худуд	Тарқатилиш шакли
Республика миқёсида		Онлайн

Jurnal O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti Administratsiyasi
huzuridagi axborot va ommaviy kommunikatsiyalar agentligi tomonidan
2024-yil 04-aprel №25-0649-sonli guvohnoma bilan ro‘yxatga olingan.

O‘ZBEKISTON RESPUBLIKASI
OLIV TAILIM, FAN VA INNOVATSIYALAR
YAZIRILIGI HUZURIDAGI
OLIV ATTESTATSIYA
KOMISSIYASI

100947, Toshkent sh. Y. G‘ulomov ko‘chasi, 70
Tel: (71) 233-28-81, Fax: (71) 233-34-67
e-mail: info@oak.uz https://oak.uz

SUPREME ATTESTATION
COMMISSION
AT THE MINISTRY OF HIGHER
EDUCATION, SCIENCE AND INNOVATIONS
OF THE REPUBLIC OF UZBEKISTAN

70, Y. G‘ulomov st., Toshkent, 100947
Tel: (71) 233-28-81, Fax: (71) 233-34-67
e-mail: info@oak.uz https://oak.uz

№ 25-0649-2024

Осиё халқаро университетига

Олий аттестация комиссияси Осиё халқаро университетининг мурожаатига (08.08.2024 й., №01-563) кўра ОАК Раёсатининг 2024 йил 28 августдаги 360/5-сон қарорига мувофиқ педагогика ва психология фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD) ва фан доктори (DSc) илмий даражасига талабгорларнинг диссертация ишлари юзасидан диссертациялари асосий илмий натижаларини chop etish tavsiya etilgan илмий-назарий ва методик журнални (<http://scientificjournal.uz>) кiritilganligini ma'lum qiladi.

Ишюк: Педагогик технологиялар ва психология таломотлари (23.08.2024 й., №8) бўйича эксперти келгилли тавонинг; ОАК Тартиб-қоида комиссияси қарори (27.08.2024 й., №8/23); ОАК Раёсатининг қарори (28.08.2024 й., №360/5).

Бош илмий котиб

А.А.Шермухамедов

Ишюк: Т.Ш.Мамитов

Jurnal O‘zbekiston Respublikasi OAK Rayosatining 2024-yil 28-avgustdagi 360-son qaroriga asosan pedagogika, psixologiya, fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD) va fan doktori (DSc) ilmiy darajasiga talabgorlarning dissertatsiya ishlari yuzasidan “Dissertatsiyalar asosiy ilmiy natijalarini chop etish tavsiya etilgan ilmiy nashrlar ro‘yxati” ga kiritilgan.

<https://scientificjournal.uz/>

ISSN

ISSN 3030-3796 e

ISSN 3060-4915 p

2025, № 12